

Rouben Galichian

COUNTRIES SOUTH OF THE CAUCASUS IN MEDIEVAL MAPS

Armenia, Georgia and Azerbaijan

PRINTINFO ART BOOKS

COUNTRIES SOUTH OF THE CAUCASUS IN MEDIEVAL MAPS

Armenia, Georgia and Azerbaijan

Rouben Galichian

Printinfo Art Books, Yerevan and Gomidas Institute, London. 2007

Copyright © 2007 by Rouben Galichian

First published in 2007

Joint publication by
Printinfo Art Books – Yerevan and Gomidas Institute – London

Distributor in Armenia and the CIS countries:
Printinfo, 37/1 Sharur Street,
Yerevan 0043
Armenia
Telephone +374-10-465 381/2/3/5
Fax +374-10-465 384
info@printinfo.am
www.printinfo.am

Distributor in Western Europe and North America:
Gomidas Institute and Garod Books
42 Blythe Rd
London W14 0HA
UK
Telephone +44-20-7603 7242
ara@garodbooks.com
www.garodbooks.com
www.gomidas.org

Publication of this volume was kindly sponsored by
Mr and Mrs R. Tatevossian of London and
Saint Sarkis Charity Trust, London

The right of Rouben Galichian to be identified as the author of this work has been asserted by the author in accordance with the Copyright, Design and Patent Act 1988.

All rights reserved. Except brief quotations in a review, this book, or any part thereof, may not be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the author.

ISBN 1-903656-69-9

Page layout and printing by PRINTINFO, Yerevan, 2007

LIST OF CONTENTS

ACKNOWLEDGEMENTS 4
AUTHOR'S NOTE 5
LIST OF MAPS 6
FOREWORD 8

CHAPTER ONE
INTRODUCTION TO MEDIEVAL MAPS 12

CHAPTER TWO
EARLY MEDIEVAL MAPS 20
1 – SALLUST 21
2 – MACROBIUS 31
3 – SAINT JEROME 36
4 – PAULUS OROSIUS 42
5 – COSMAS INDICOPLEUSTES AND RELIGIOUS CARTOGRAPHY 46
6 – ISIDORE OF SEVILLE 51
7 – VENERABLE BEDE 59
8 – THE RAVENNA COSMOGRAPHER 64
9 – BEATUS OF LIEBANA 66

CHAPTER THREE
ISLAMIC MAPS 82
1 – IBN-HAWQAL 85
2 – AL-ISTAKHRĪ 90
3 – AL-MUQADDASĪ 105
4 – BOOK OF CURIOSITIES 108
5 – AL-IDRĪSĪ 114
6 – AL-QAZWĪNĪ 118
7 – IBN-SAĪD 123
8 – AL-MUSTAWFĪ 127

CHAPTER FOUR
LATE MEDIEVAL MAPS 132
1 – THE COTTONIAN MAP 133
2 – THE RIPOLL WORLD MAP 138
3 – THE SAWLEY MAP 139
4 – LAMBERT OF SAINT OMER and his "LIBER FLORIDUS" 142
5 – A MEDIEVAL ARMENIAN MAP 146
6 – MAPPA MUNDI FROM AN ENGLISH BESTIARY 156
7 – THE VERCELLI MAP 158
8 – EBSTORF MAPPA MUNDI 161
9 – MATTHEW PARIS 165
10 – PSALTER MAP 176
11 – SYRIAC MAP of BAR-HEBRAEUS 178
12 – HEREFORD MAPPA MUNDI 181
13 – MAPS OF PIETRO VESCONTE 185
14 – RANULF HIGDEN 190

CONCLUSION 198
BIBLIOGRAPHY 200
INDEX OF TOPONYMS AND PEOPLE 204

ACKNOWLEDGEMENTS

In the process of research and preparation of the book I have had obtained the assistance of many friends and scholars to whom I am very grateful. These include Professor Babken Harutunian, historian and the Academic Secretary of the Armenian National Academy of Sciences for his guidance, ethnologist Dr. Harutune Marutyan of National Institute of Antiquities and Ethnology of the Armenian National Academy of Sciences, historian and Ministry of Foreign Affairs Counsellor Gurgen Hovanissian, Armen Garabedian of New York, my friend Dr. Gagik Stepan-Sarkissian for advising and editing the Armenian language texts and finally my son Shahen, who diligently edited the English language texts. The publication would not have been possible without the generous financial help of Mr and Mrs R. Tatevossian and the Saint Sarkis Charitable Trust of London.

I wish to thank the Trustees and Custodians of the following museums and libraries for their kind permission to reproduce some of the maps in their collections, as listed hereunder:

The British Library – Fig. 11, 12, 19, 20, 26, 36, 40, 41, 50, 54, 55, 56, 58, 74, 75, 78, 79, 80 and 81.

The Bodleian Library of Oxford – Figures 2, 5, 24, 25, 45, 46, 47, 48, 52, 53 and 82.

The Matenadaran of Yerevan, Armenia – Fig. 2, 3, 9, 10, 61, 62, 63, 64, 65, 66 and 67.

Bibliothèque Nationale de France – Fig. 28, 30, 32, 33 and 34.

Bibliotheca Apostolica Vaticana, the Vatican – Fig. 18 and 57.

Muzeye Iran Bastan, Tehran. Iran – Fig. 37 and 39.

Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Germany – Fig. 59 and 60.

The Parker Library, Corpus Christi College, Cambridge – Fig. 72 and 73.

Leipzig University Library, Germany – Fig. 1.

Biblioteca Nazionale Marciana, Venice, Italy – Fig. 6.

Médiathèque Pierre Amalric, Albi, France – Fig. 14.

Bibliotheque Municipale, Mejeans, France – Fig. 21.

Bayerische Staatsbibliothek, München, Germany – Fig. 22.

Universitätsbibliothek Heidelberg, Germany – Fig. 23.

John Rylands Library of Manchester University – Fig. 29.

Topkapi Sarayi Müzesi, Istanbul, Turkey – Fig. 35.

Universiteitsbibliotheek Leiden, the Netherlands – Fig. 38.

Staatsbibliothek zu Berlin, Germany – Fig. 44.

Walters Art Gallery, Baltimore, USA – Fig. 51.

Fitzwilliam Museum, Cambridge – Fig. 68.

Archivo e Biblioteca Capitolare di Vercelli, Italy – Fig. 69.

Cambridge University Library, Cambridge – Fig. 76.

The Cathedral Library, Hereford – Fig. 77.

AUTHOR'S NOTE

The third Millennium has already witnessed the steady eastward expansion of the borders of the European Union, which now includes many Eastern European, as well as some of the ex Soviet Union countries. Even Turkey, with over 97% of territory firmly rooted in what is geographically known as "Asia Minor", has aspirations of becoming part of this Union. Had it not been for some unresolved political issues, she might have already become a member state.

Thus, the borders of the European Union are being pushed further to the east and the Union is sharing common borders with countries whose history and geography remains obscure even to the well-educated class of Western Europeans. If, one day, Turkey succeeds in joining the Union, Europe, on its south-east, will share common borders with Syria, Iraq, Iran, Azerbaijan, Armenia and Georgia.

Meanwhile, since 2003, the European Union has initiated a program entitled "European Neighbourhood Policy" which is aimed at improving the stability of countries surrounding the EU and creating a so called reliable "Ring of Friends". In June 2004, the European Union expanded this program by extending it to South Caucasus. Armenia, Azerbaijan and Georgia were invited to participate in this joint initiative, the first phase of which was the preparation of a Country Report for each participant. These were prepared and submitted in March 2005.

Clearly the EU intends to introduce these new neighbours to the population of its member states and this is where the present volume can be useful. I doubt whether any reader not closely linked with the history and politics of the Middle East and Caucasus will boast much knowledge about the medieval history and cartography of these countries, whose history and culture stretch further back than most European countries could claim.

The intent of this work is to familiarize the reader with medieval historical cartography centering on three of the above-mentioned countries; those situated south of the Caucasus range. The author does not intend to raise and discuss historical, political and border issues of the subject countries, which inevitably exist between neighbours who share a long-standing and common history. These issues become particularly acute, when the subject countries have been ruled by superpowers, subjected to their geopolitical "games" as pawns. The western public should acquaint themselves more with their new and prospective neighbours and this book might offer help by covering a small segment of this unfamiliar ground, concerning the depiction of medieval Armenia, Colchis (Abkhazia), Mingrelia and Iberia (today's Georgia) and Albania (today's Republic of Azerbaijan) in maps produced by the Pagan, and later Christian West, as well as the Islamic mapmakers.

Rouben Galichian
London and Yerevan, 2007.

LIST OF MAPS

Chapter two - THE EARLY MAPS

Fig.	Author or Title	Location	Subject	Date of Original*	Date of copy*
1	Sallust	Leipzig	World Map	1st c. BCE	9th c.
2	Sallust/Chatillon	Oxford, Bodleian	World Map	1st c. BCE	13th c.
3	Collection of works	Yerevan	Noah's sons	-	1589
4	Collection of works	Yerevan	Winds map	-	15th c.
5	Lucan	Oxford, Bodleian	World Map	1st c. BCE	14th c.
6	Sallust	Venice	World Map	1st c. BCE	14th c.
7	Macrobius	Private collection	World Map	c. 400	1525
8	Macrobius	Private collection	World Map	c. 400	1515
9	Collection of works	Yerevan	World Map	c. 400	1621
10	Collection of works	Yerevan	World Map	c. 400	1621
11	St. Jerome	British Library	World Map	420	12th c.
11a	Detail of 11	British Library	Region of Armenia	420	12th c.
12	St. Jerome	British Library	Palestine	420	12th c.
12a	Detail of 12	British Library	Region of Armenia	420	12th c.
13	Orosius/Miller	Private collection	World Map	5th c.	1897
14	Orosius	Albi	World Map	5th c.	775
14a	Orosius/?	Private collection	World Map	5th c.	19th c.
15	Cosmas	Web	World	6th c.	20th c.
16	Cosmas	Mt. Sinai	World	6th c.	11th c.
17	Cosmas	Florence	World	6th c.	7-8th c.
18	Cosmas	Vatican	World Map	6th c.	7-8th c.
18a	Detail of 18	Vatican	Region of Armenia	6th c.	7-8th c.
19	Isidore	British Library	World Map	7th c.	1136
20	Isidore	British Library	Text	7th c.	1136
21	Isidore	Aix-en-Provence	World Map	7th c.	12th c.
22	Isidore	Munich	World Map	7th c.	10th c.
22a	Detail of 22	Munich	Region of Armenia	7th c.	10th c.
23	Isidore	Heidelberg	World Map	7th c.	13th c.
24	Bede	Oxford, Bodleian	World Map	7-8th c.	11th c.
25	Bede	Thorney Abbey	World Map	7-8th c.	1110
26	Bede/Arnstein Bible	British Library	World Map	7-8th c.	1120
27	Anon. Ravenna/Miller	Private collection	World Map	7th c.	1897
28	Beatus	BNF Paris	World Map	8th c.	1050
28a	Beatus/Miller	Private collection	Region of Armenia	Redrawing	1897
29	Beatus	Manchester Univ.	World Map	8th c.	12th c.
30	Beatus	BNF Paris	World Map	8th c.	12th c.
30a	Beatus/Miller	Private collection	World Map	Redrawing	1897
31	Beatus	Burgo de Osma	World Map	8th c.	1203
31a	Beatus/Miller	Private collection	World Map	Redrawing	1897
32	Beatus	BNF Pairs	World Map	8th c.	13th c.
32a	Beatus/Miller	Private collection	World Map	Redrawing	1897

Chapter three - ISLAMIC MAPS

33	Ibn-Hawqal	BNF Paris	Armenia	c 973	1145
34	Ibn-Hawqal	BNF Paris	Text	c 973	1145
35	Ibn-Hawqal	Topkapi, Istanbul	Armenia	c 973	1086
36	Al-Istakhrī	British Library	World Map	10th c.	1836
37	Al-Istakhrī	Tehran	World Map	10th c.	1325
38	Al-Istakhrī	Leiden	Armenia	10th c.	1173
39	Al-Istakhrī	Tehran	Armenia	10th c.	1325
40	Al-Istakhrī	British Library	Armenia	10th c.	19th c.
41	Al-Istakhrī	British Library	Armenia	10th c.	14th c.

* "c" after the date refers to "century".
"c" appearing before the date means "circa" – around.

42	Harry Beck	-	London Underground	1931	20th c.
43	Al-Istakhrī	Oxford, Bodleian	Armenia	10th c.	1271
44	Al-Muqaddasī	Berlin	Armenia	10th c.	985
45	Book of curiosities	Oxford, Bodleian	World Map	1050	12th c.
45a	Detail of 45	Oxford, Bodleian	Region of Armenia	1050	12th c.
46	Book of curiosities	Oxford, Bodleian	Caspian Sea	1050	12th c.
47	Al-Idrissī	Oxford, Bodleian	4th climate	1154	1456
48	Al-Idrissī	Oxford, Bodleian	5th climate	1154	1456
49	Al-Idrissī/Miller	Private collection	Caucasus & ME	1154	1928
50	Al-Qazwīnī	British Library	World Map	13th c.	1329
51	Al-Qazwīnī	Walters Gallery	World Map	13th c.	1580
52	Ibn-Saīd	Oxford, Bodleian	World Map	13th c.	1570
52a	Detail of 52	Oxford, Bodleian	Region of Armenia	13th c.	1570
53	Ibn-Saīd	Oxford, Bodleian	World zonal map	13th c.	1570
54	Al-Mustawfī	British Library	World Map	1339/40	1339/40
55	Al-Mustawfī	British Library	Central Asia, Iran	1339/40	1339/40

Chapter four – LATE MEDIEVAL MAPS

56	Cottonian map	British Library	World Map	1050	1050
56a	Detail of 56	British Library	Region of Armenia	1050	1050
57	Ripoll Map	Vatican	World Map	1055/56	1055/56
57a	Detail of 57	Vatican	Region of Armenia	1055/56	1055/56
58	Sawley Map	British Library	World Map	1110	1180
58a	Detail of 58	British Library	Region of Armenia	1110	1180
59	Lambert of St Omer	Wolfenbüttel	World Map	1120	1180
59a	Detail of 59	Wolfenbüttel	Region of Armenia	1120	1180
60	Lambert of St Omer	Wolfenbüttel	Emperor Augustine	1120	1180
61	Astronomy MS	Yerevan	Planet orbits	15th c.	1445
62	Astronomy MS	Yerevan	Temple of Solomon	15th c.	1445
63	Astronomy MS	Yerevan	Eclipse	15th c.	1445
64	Geography MS	Yerevan	Human body/Zodiac	15th c	1589
65	Geography MS	Yerevan	Plan of Jerusalem	15th c.	1589
66	Geography MS	Yerevan	Zodiac and Earth	15th c.	1589
67	Collection of works	Yerevan	World Map	1206-1300	15th c
67a	Translation of 67	Yerevan	World Map	1206-1300	15th c
68	Bestiary	Cambridge	World Map	1220/30	1220/30
69	Vercelli Map	Vercelli	World Map	1232	1232
69a	Detail of 69	Vercelli	Region of Armenia	1232	1232
70	Ebstorf Map	Ebstorf	World Map	1232	1232
70a	Detail of 70	Ebstorf	Region of Armenia	1232	1232
70b	Detail of 70	Ebstorf	Paradise	1232	1232
70c	Detail of 70	Ebstorf	Jerusalem	1232	1232
71	Matthew Paris	Cambridge	Christ and the Cross	c. 1252	c. 1252
72	Matthew Paris	Cambridge	The Holy Land	c. 1252	c. 1252
73	Matthew Paris	Cambridge	The Holy Land	c. 1253	c. 1253
74	Matthew Paris	British Library	The Holy Land	After 1254	After 1254
75	Psalter Map	British Library	World Map	1265	1265
75a	Detail of 75	British Library	Region of Armenia	1265	1265
76	Bar Hebraeus	Cambridge	World Map	13th c.	15th c.
76a	Bar-Hebraeus/Miller	Private collection	World Map	Redrawing	1929
77	Hereford Map	Hereford Cathedral	World Map	1290	1290
77a	Detail of 77	Hereford Cathedral	Region of Armenia	1290	1290
78	Sanudo	British Library	King of Armenia	c.1318	c.1318
79	Vesconte	British Library	World Map	c. 1321	c. 1321
79a	Detail of 79	British Library	World Map	c. 1321	c. 1321
80	Ranulf Higden	British Library	World Map	c. 1342	c. 1342
80a	Detail of 80	British Library	Region of Armenia	c. 1342	c. 1342
81	Ranulf Higden	British Library	World Map	c. 1342	c. 1342
81a	Detail of 81	British Library	World Map	c. 1342	c. 1342
82	Ranulf Higden	Oxford, Bodleian	World Map	c. 1342	c. 1380

FOREWORD

When we speak of maps, we refer to documents that are prepared for conveying certain topographical and geographical information or messages from one individual to another or others, by inclusion of the subject in question on the document, in this case the map. A map can be in a detailed, diagrammatic or schematic presentation or in written form, the latter being better known as itineraries or, if accompanied by a sketch of the road, itinerary maps. Schematic or drawn maps can be simple or elaborate and complex. A simple diagrammatic or drawn map is intended and made for conveying specific information only, and its simplistic representation makes a deeper impression on the reader than a complex one. If a map is made for conveying more general information and is targeting a wider readership, it usually is made more elaborate and detailed by inclusion of wider scope and range of information. Thus, it can be said that a map containing wealth of information is packaged for and aimed at a wider and more general market while a simple map is made for a specific purpose and market. Having said that, it must also be mentioned that a map created for a specific purpose highlights its objective at the expense of other information lying outside its topical interest. Generally speaking the advantage of a map over a written text is that the map can convey all the information it contains simultaneously and at one glance, while to obtain the same information from a written text, one has to read the whole text.

Notwithstanding the intention and the purpose of the mapmaker while creating his work, it is seldom that the image of the map existing in the mind of the mapmaker corresponds with the perception that the image creates in the mind of the reader. The reader, when looking at any given map, particularly when they are detailed and elaborate works, generally sees and notices only the information that he/she expects or wants to find and study, leaving most of the remaining information on the map unnoticed, hence "unused". A modern day analogy of this in a computer-dominated world would be that the average computer user usually utilises only a few percentage of the capability of these highly sophisticated machines. By the same token the average map-reader "sees" only a small portion of the total information available on a map, leaving the rest of the map data unused.

In the wide variety of maps available today, medieval maps are particularly fascinating objects to observe and study. This is true not only for the specialist cartographer and collector, but also for anyone with the slightest interest in geography, history, maps and mapping. Medieval maps have served as the link between the cartography and geography of the Christian west, with that of the worlds of the ancient Greeks and Romans, acting as a conduit for the transmittal and hence, survival of the knowledge of the ancients up to the period of the Renaissance and thereafter.

All medieval maps are quite unique. Each map was drawn or copied by hand and hence each is an individual product. Copying of a manuscript was the task of a scribe

or copyist but when the original contained one or more maps, these had to be made by specialist copiers and even then invariably contained intentional or unintentional changes or errors in the emerging copy of the map, normally the result of the copier's taste, ignorance or habit. These were more noticeable when the copier was unfamiliar with geography and names of the distant places, which could easily be distorted and made quite unrecognizable. In the case of Arabic and Persian language maps these errors are more pronounced, since the addition or deletion of a dot could change the pronunciation of a letter quite drastically. For example the letter "b" has one dot underneath. If the dot is placed above the line it becomes an "n" and if there are two dots, it becomes a "t", while without dots or with two dots below the line it will become a "y" and the absence of dots gives the reader's imagination a free range. These made the copyist's work difficult and his mistakes seriously misleading.

It should be remembered that maps are invariably copied from other maps. The cartographer finds his required source map or maps and copies them, adding or deleting features, using additional and more recent information available to him and preparing a "new" map as per the requirements or needs of the end user. This was more pronounced in the medieval times, since the creator of the map would have rarely seen the region or place he was drawing and in many cases had not even been anywhere outside his own geographical region. Let us not forget that in those times travelling was luxury reserved only for the privileged few and most of the population were born, lived and died in the same province. Only those few that were fortunate enough to travel could take an existing map and add to it their own recent observations, or newly collected information, thus producing an improved version of the map. However, these people were the exceptions rather than the rule.

In many cases only one copy of a map was made or has survived, which makes the particular map literally unique. This applies to most of the larger format maps. The case of smaller and simpler maps is different. After the invention of the printing press in the fifteenth century, many of the books containing maps were printed and hence, larger numbers of printed copies of some smaller maps have reached us. Regarding maps inserted in manuscripts, if a number of copies of the same manuscript have survived, in many cases their maps are so varied in presentation and detail that they can sometimes even be classified into different categories. Extreme examples of this phenomenon are Isidore's maps (Chapter 2, Part 6) or the so-called "Beatus" maps (see Chapter 2, Part 9).

Most medieval maps are simple or elaborate forms of T-O maps. They are called T-O maps since they represent the inhabited circular or spherical world in the shape of the letter "O", with the letter "T" inserted inside, dividing the inhabited world into the three known continents of Asia, Europe and Africa. Here the vertical stem of the letter "T" represents the Mediterranean Sea with the two arms being the rivers Tanais (Don) and the Nile. The main exceptions to this rule are the Islamic maps, which do not show these divisions, as well as the zonal maps, which divide the world into various climatic zones. T-O type maps were accepted by the church, since the T could be interpreted as the crucifix and the tripartite world was easily linked to the three sons of Noah who settled in the three continents - Sem in Asia, Cham in Africa and Japheth in Europe.

The author suggests that this accepted terminology of "T-O maps" is not strictly speaking correct, and to make it more realistic proposed that the letter sequence should be reversed and these maps should, in fact, be called "O-T maps". The reason being that the earth (O) must exist before it is divided by the (T), and in the case of the other variant, whereby T-O is said to be the abbreviation of "Orbis Terrarum" (the globe of earth) the correct sequence of the initials of this name are first the letter "O", then the "T".

Focal point of the present work is the investigation of the place of the countries situated south of the Caucasus Mountains and their depiction in the maps or geographical texts produced or being in use during medieval Europe, Western Asia and the Islamic World. Today the area in question is home to Armenia, Azerbaijan and Georgia, but during medieval times this was not so. The countries of the region had other divisions and were known by other names. The area occupied by the present Republic of Azerbaijan was known as (Caucasian) Albania and was named Azerbaijan only after 1918, while Colchis (also known as Lazica, Abasgia and in Georgian as Egrisi, Abkhazeti and Imereti)[1], Iberia (in Georgian – Kartli)[2] and Mingrelia occupied what mostly is present Georgia, which came into being during the eleventh and twelfth centuries. Armenia is the only country in the region whose name has not changed. All these were ancient kingdoms whose people converted to Christianity in 301 CE (Armenia), 319-334 CE (Mingrelia and Kartli-Iberia)[3] and fourth to fifth century (Albania). The medieval period saw the entire region overrun variously by the Persians, Byzantines, Khazars, Seljuks and Tatars, leading to the alteration of their borders and demography. Albania disappeared as a country, Georgia formed, and the borders of Armenia kept shifting back and forth. These countries were periodically independent and overrun by powerful neighbouring states.

During the same period a province of Azerbaijan existed to the south of the river Arax, as a province in north-western Media and Persia. Therefore, when in this volume the name Azerbaijan, Ādharbeijān or Atropatene is mentioned, it refers to the present Iranian province of Azerbaijan, while the territory of the Republic of Azerbaijan is addressed by its medieval name, Albania. (For other details see also the last paragraphs of the Introduction, page 19).

Sometimes new names are invented and attributed to regions and places, which are not completely appropriate or correct. One such term is "Lesser Caucasus", which appeared on the maps sometime in the early twentieth century. This is described as being a range south of the main Caucasus Range, separated from it by the basins of the Kura and Rioni (Phasis) rivers, extending in an arch from west of the Black Sea to Georgia, east of Armenia and west of Azerbaijan. But where did this terminology come from? Up to the nineteenth century this name was non-existent and in the detailed topographical map prepared by the German mineralogist Wilhelm Hermann Abich (1806-1886) in 1843, there is no mention of Lesser Caucasus, in its place one can see a number of small ranges named Guriel, Imeretian, Kharthli (Iberian), Trialeti, Somkheti (meaning - Armenian), Lori etc. [4] Even in the maps dating as late as 1901 by Lynch and Oswald there is no such name for a mountain range. [5] The small mountain ranges in the region are situated not too far from each other, but are not continuous and therefore do not resemble or constitute a proper mountain range. Sometime during the twentieth century someone applied the name "Lesser Caucasus" to the collection of these small ranges and now this terminology has been established as a geographical toponym. Furthermore, when the name "Caucasus" comes up, more often than not, the reader will think that reference is made to the Caucasus Mountains, not the region, as this, with its snow-capped peaks, is the overwhelming geographical feature of the area. In the present study whenever the term "Caucasus" is used without any additional qualifications, it is intended to refer to the Caucasus Range or Mountains.

Another misnomer is the current use of the name Anatolia, which was given by the Byzantines to their eastern province, the western part of the sub-continent of Asia Minor. Looking east from Constantinople they saw this vast province extending towards Asia proper, which they named Anatolia or Ανατολη in Greek, meaning "east". The name seems to have come into use during the sixth century Byzantium. As far as maps are concerned, the term came into use only since the fourteenth and fifteenth centuries, when it was used in parallel with and as a synonym of "Asia Minor", whose territory was defined as being between the three seas - the Aegean, the Black and the Mediterranean, extending eastward up to the meridian passing over Malatia, near north-eastern corner of the Mediterranean, short of Armenia proper. After the fall of the Ottoman Empire, since around 1923, in order to eliminate the name of Armenia from the Turkish territories, the name Anatolia (or "Anadolou" in Turkish), was given to the whole of Asiatic Turkey, in spite of the fact that only 60% of its territory is within the region defined as Anatolia proper.

Of relevance is also the fact that most western medieval maps had some sort of Christian religious connection and thus Armenia, as the first and the easternmost Christian nation, was included in the "family" of nations. The same can be said of Colchis, Iberia and Albania, which followed Armenia in officially converting to Christianity. Generally speaking, medieval maps produced in the west mention very few non-Christian nations and countries and when they do, these are limited mainly to Media, Persia, Arabia and India. One other factor helping boost the profile of Armenia in the West was the presence of active Armenian merchants in Venice, Ravenna, Genoa, Amsterdam and elsewhere in Europe, who had been travelling there since the Middle Ages promoting trade between the Christian west and non-Christian east.

In recent years some sceptics have raised the argument that the Armenian connection of Noah's Ark and Mount Ararat appeared in western cartography only after the Crusades and was based on the tales brought to the west by crusaders returning home from the Middle East and Anatolia. The present volume includes the images of two *mappae mundi*, Fig. 22 and 56, one prepared in continental Europe and the other in England, both of them dating from around 1050 CE, some 40-45 years before the first Crusade in 1095. A scrutiny of these pre-Crusade maps will put end to any doubt with this regard, since on both these maps in the region of Armenia a twin-peaked Mount Ararat, with Noah's Ark perched on its top are clearly depicted.

[1] Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian People,* London, 1989, pp. 3-4.
[2] Ibid. p. 3.
[3] Ibid. p. 21.
[4] Abich, Hermann Wilhelm, *Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes*. Dorpat, 1843. (in German). Folded map.
[5] Galichian, Rouben, *Historic maps of Armenia, The Cartographic Heritage*, London, 2004.

Choosing title for the book presented a number of problems. The first was to select a name, which could describe the geographical area clearly. When Alpine countries are mentioned, one immediately visualises Switzerland, Austria and northern Italy, where the Alps are located. Similar argument applies to most other mountainous areas. However, when it comes to the Caucasus, the interpretations can be very flexible, since these are influenced by geopolitics and economics of the area. To begin with, one should differentiate between the terminologies "Caucasus" and "Caucasian Range" or "Caucasian Mountains". Caucasus is normally referred to the land occupying the isthmus between the Black, Azov and the Caspian seas, extending from Southern Russia in the north to the borders of Turkey and Iran in the south, while "Caucasus Mountains" refers to the mountain range located in the middle of this region, extending from north-west to south-east. Therefore the term "South Caucasus" means countries or regions located in the southern part of region entitled "Caucasus". Today these countries happen to be Georgia, Azerbaijan and Armenia as well as the self-proclaimed independent Republics of Abkhazia and Nagorno (Mountainous) Karabagh. Political borders of Iran and Turkey mark the southern border of this region; therefore the influence of geopolitics is of paramount importance. From the three South Caucasian countries, Abkhazia and Georgia occupy a large area in the southern part of the Caucasus Range. Azerbaijan occupies the south-eastern tip of the Caucasus Range, but there is another Azerbaijan, the Iranian province of the same name (which is the elder of the two by about two millennia), yet this Azerbaijan, being a province of Iran of today, is excluded from the region of "Caucasus" since it is located south of the prescribed political boundary of South Caucasus. Karabagh and the Republic of Armenia are a long distance away from the Caucasus Mountains, separated from them by the two above-mentioned countries, and furthermore, Armenia has common borders with Iran and Turkey, therefore, by the existing definition, both can be considered South Caucasian countries. The question now is, in which geographical region can the Medieval Kingdom of Armenia be located, a country whose borders extended much further south and west than those of Southern Caucasus or today's Republic of Armenia, and which covered a territory of almost ten times of the area it occupies today? If we adhere to the region presently defined as "Southern Caucasus", most of medieval Armenia will be excluded form this study, yet since time immemorial this area has been known as Armenia.

Finally, what is the best title applicable to the area located south of the Caucasus Mountains, northwest of Iran and the region east of Asia Minor? The answer, I think is the one given to the present volume, which may not be the most appealing, but at least "Countries South of the Caucasus" conveys the message properly, since it refers to the countries of Georgia, Armenia and Azerbaijan, as well as Abkhazia and Karabagh, located in the region south of the Caucasus Mountains. This region may be extended from Georgia down to Mesopotamia and north-western Iran and westward towards Capadocia and east of Asia Minor, but adding the names of the three countries in the region to the title puts things in perspective and clarifies the limits of this study.

A few hints about the methods chosen and presentation of names in this volume.

1. When discussing maps detailed attention is given to the region located south of the Caucasus and its neighbouring provinces. Other regions of the world are discussed in much less detail.
2. The period, referred to as "medieval", can be flexible and in various traditions and cultures these are not consistent. The most commonly accepted concept for the medieval period is the time span between the fall of the Roman Empire in the fourth century and the fall of the Byzantine Empire in the middle of the fifteenth century. In other traditions the term represents the era between the seventh century and the discovery of America in 1492. For the purpose of this study, I have taken the medieval period to be from the fourth century to the middle of the fourteenth century, a span of just over one thousand years.
3. In spelling Arabic and Persian names, wherever the original spelling includes hard vowels, these have been shown with a Macron (ā, ī and ū).
4. Also in order to segregate modern toponyms from the names depicted in the maps, the original place names as well as the titles of the original books and manuscripts, printed texts or their direct translations are shown in italics.
5. The texts inside square brackets have been added by the author for further clarification.

According to information available to the author, a large-scale work dedicated to the medieval maps of the area of Caucasus has never been published and the present work will be the first of its kind to study the countries located south of the Caucasus Mountains during the middle ages.

Rouben Galichian
London/Yerevan – 2007

CHAPTER ONE

INTRODUCTION TO MEDIEVAL MAPS

The oldest surviving objects that could be considered as maps have reached us from around three millennia BCE (Before our Common Era). These include some stone carvings that show boundaries of lands and outlines of a small region. However, the first World Map that has reached us more or less intact is a Babylonian clay tablet, dating from about 600 BCE.[6] We have inherited much literature regarding geography and descriptions of countries and peoples dating from Before our Common Era, some of which include references to maps and mapping, but no document that can be classified as a map has reached us from the Ancient Greek and Roman periods. The peak of geography and cartography of the ancient Greek period was achieved by the Alexandrian Claudius Ptolemaeus, better known as Ptolemy, who lived between the years of 90 and 168 of the Common Era (CE, otherwise - AD). His book entitled "*Geographia*" was in use in Europe up to the end of the sixteenth century. Although in his texts Ptolemy writes about mapmaking and does mention maps, his maps, if any, have not survived and the earliest Ptolemaic manuscript maps that exist today date back from only the twelfth or thirteenth centuries.

Early medieval maps were mostly of simple design, containing minimum amount of information. They gradually evolved into more and more advanced and elaborate documents, containing much more topographical and mythical/religious information. In spite of the advances in cartography during the late medieval period and the emergence of the detailed and accurate portolan charts, particularly those of the Mediterranean area, the traditional basic T-O shaped *mappae mundi* remained in use and indeed flourished for centuries in parallel existence with the portolans (see Figures 21, 23, 26, 31, 58, 60 and others). The reason for this continued trend was that these maps represented a link with the cultural and traditional spiritual past of both the mapmaker and the reader, something that made them feel at ease with these maps. A similar trend can be noted in Japanese cartography, where the focus of their religious cartography since the fourteenth century was India, the birthplace of Buddha. Japanese maps of this area show much detail about the sub-continent to the exclusion of almost everything else. In spite of the presence of western maps and atlases in Japan since the sixteenth century, these traditional spiritual maps were the most common maps in Japan up to the middle of the nineteenth century.[7]

Medieval regional maps were mostly made to serve a certain purpose and cannot be considered as general

[6] Ibid.
[7] Atlases of Ortelius were brought to Japan during the late sixteenth century

maps, since they include only information needed by the end user for his particular purpose. They could be plans of buildings and cities, land plot or biblical maps, itinerary maps, as well as maps made for other specific purposes. Most medieval maps fall under the "general" type heading and are those of the world as a whole. They were prepared continuously since the time of the ancient Greeks through Roman and medieval periods. During these periods, with the exception of Ptolemaic maps, very few regional maps were made before the tenth century, that is when Islamic geographers began depicting various regions and provinces of the Islamic world in their geographical texts.

In this study plans and maps of small localities are not considered and the present and subsequent chapters discuss maps that were drawn or were in use during the medieval period. These are mainly world maps (mappae mundi) and some regional maps, most of which are based on the teachings of the Scriptures rather than being based on scientific and cartographic knowledge. It can be said that medieval geography and cartography in the west have Christian origins and are chiefly ecclesiastical in their overall concept. The mappae mundi were mainly used to reinforce religious teachings and doctrine, at the same time they included elements of myth and folklore taken form the existing folk traditions. The exceptions to this overarching rule are the Islamic maps, which were produced to describe the Islamic world and provinces, omitting all religious and mythological content.

During the early Christian period and even after the establishment of Christianity in the west, the science of geography and cartography did not merit separate attention, and any such subject was usually included in the books dealing with history and religious matters. In Western Europe this tradition extended to the late medieval period, where history textbooks included chapters on computus (calculations and tables of Easter and the calendar of other religious events' dates), as well as the geography and descriptions of peoples and countries and even natural history and mythological subjects. Some of these manuscripts even included world maps, which needless to say, were very simple schematic types, drawn as per the teachings of the religious leaders, who were by no means homogeneous in their opinion and teachings.

The same principle applies to the surviving Armenian manuscripts that have reached us in part or complete. The only geographically important work to have reached us is Anania Shirakatzi's "Ashkharhatzuytz" (Ašxarhaćuyć - World Mirror), which was written and revised during the fifth to seventh centuries. [8] In the surviving Armenian manuscripts much literature exists about heavenly bodies and astrology, while there are very few works that can be classified as geographical. The exceptions are itineraries, comprising short lists of cities and the distances between them, entitled "Mghonachap", ("mileage charts"). These appear in various manuscript collections and geographical treaties. Were they to be compiled and studied in depth, they could represent a body of itinerary-type maps similar to the Tabula Peutingeriana.[9]

Regrettably there are no geographical works amongst the surviving Georgian manuscripts and little literature of any kind exists in the old (Caucasian) Albanian language, whose script is yet to be deciphered. In 2003 some new fragments of Albanian language manuscript were found in St Catherine's Monastery in Mount Sinai, and scholars are still working to decipher these documents. According to the fourth century Armenian historian Koriun, his teacher Mesrop Mashtotz, the inventor of the Armenian alphabet, also invented the Alban alphabet. [10]

For their basic tools and texts medieval scholars and teachers used some important manuscripts and texts originating from earlier periods. This practice continued for many centuries to come. A few of these manuscripts, whose origin is pre medieval, could be considered also as medieval works, given the important role and use during this period. The present work considers a few such manuscripts, which have been in continuous use up to the thirteenth and fourteenth centuries.

Some medieval authors such as the pagan writer Macrobius (flourished around 400 CE) have taken the texts and theories developed by Strabo and Ptolemy and used them in their works, thus perpetuating and spreading them.

Another author, Gaius Julius Solinus (flourished around the end of the third century) wrote a book of natural history entitled *Collectanea rerum memorabilium* ("Collection of Curiosities"), also known as *De Memorabilibus mundi*

[8] See comments in Chapter 4, Section 5.
[9] Galichian, R., *Historic maps of Armenia,* London, 2004, pp. 15 and 41.
[10] Koriun, *Life of Mashtotz*, Yerevan state University, Yerevan, 1981. pp. 288-9.

("Wonders of the World"). This includes descriptions of fantastic and imaginary creatures and peoples and was taken partly from Pliny the Elder's (23-79 CE) *Natural History* and Pomponius Mela's (flourished around 43 CE) works on geography. It was extremely popular and was widely copied until the late medieval period.

During the early period, when Europe was converting into Christianity, church leaders did not openly oppose the earlier established belief of a spherical earth, but since these beliefs and theories were pre Christian and pagan, ecclesiastics gradually began to refute them and proposed that these theories have to be studied properly, under the light and guidance provided by the teachings of the Scriptures. Some church historians, such as St John Chrysostom (born 347 in Antioch – died 407), the Bishop of Constantinople and St Augustine of Hippo (354-430) started to express their opposition to the pagan beliefs of the sphericity of the earth, which was considered as non Christian.[11] In the end it was Cosmas Indicopleustes (the one who traveled to India), born in the first half of a the sixth century in Alexandria, a traveller and merchant who later became a religious figure, who officially challenged and repudiated the old theory and suggested that the earth, as per the instructions given to Moses by God, was in the shape of a rectangle and a tabernacle. It was from the sixth century onwards that the science of cartography and geography were "Christianised" and adhered, in every detail, to the teachings of the Scriptures, or more precisely, the teachings of the fathers of the church, in every detail. Notwithstanding this, in the sixth century a few Christian figures such as Johannes Philoponus (490-570) of Alexandria, an important Christian philosopher and theologian, continued to believe in the geocentric universe with a spherical earth.

Cosmas's theories were in radical opposition to all that had previously existed and were so strict and extreme that even Bishop Isidore of Seville (born 560 in Carthage – died in 636) disputed some of them. Cosmas's teachings are reflected in his book *Christian topography*, which is discussed in the present volume's chapter on Cosmas (see Chapter 2, Part 5).

During the early and middle medieval periods, the church fathers were the principal instigators of the trends and rules governing cartography and all drew from the same sources. The individual cartographer had a free hand as far as the internal details and presentation of the maps were concerned. For details of the maps, these mapmakers drew the seas and continents according to the best available knowledge. Their work, initially simple, were gradually embellished with ornaments and figures taken mainly from the world of mythology and other available sources, such as the works of Solinus (as discussed earlier).

According to pre Christian theories, the circular world was divided into three main continents of Asia, Europe and Africa (or Libya), the rest being occupied by salty or bitter waters. At the same time, according to some geographers, the world was divided into climatic zones, these being zones running from east to west and thus dividing the spherical world into parallel rings. Based on the above representations, medieval maps are divided into three broad general categories:

1 Tripartite, where the world is divided into the three continents. These are in turn sub-divided into schematic and elaborate types. They are commonly known as T-O maps and are the most common of medieval maps encountered in literature.
2 Zonal type, where the world is divided into the climatic zones. These include Macrobius's maps and many Islamic ones.
3 Quadripartite, which are similar to type 1, but have an additional continent in the southern hemisphere. The oldest of these maps is that of Pomponius Mela. This type includes, among others, Beatus' maps.

One of the earliest mentions of the tripartite world maps is by the Roman historian Sallust (86-34 BCE), who described the world as being divided into Africa, Asia and Europe. This was the most commonly used form (T-O type), used in medieval times until well into the second millennium of our era.

The division of the world into climatic zones also has a long tradition in cartography. The zones were discussed in the early Greek period as far back as the third century BCE. Aristotle (384-322 BCE) divided the spherical world into five zones.[12] Later, Eratosthenes (275-194 BCE), Marinus the Tyrian (ca. 70-130), Claudius Ptolemaeus of Alexandria (90-168) and others also accepted the Zonal division of the world. Posidonius (135-50 BCE) was of the

[11] Hippo, in Numidia, was situated near the present day city of Annaba in Algeria.
[12] Aristotle, *Meteorologica,* With an English translation by H. D. P. Lee, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass., 1987, pp. 179-183

opinion that if temperatures are the basis of these divisions, there should be seven zones, instead of the commonly accepted five. Islamic cartographers also adopted the seven-zone division of the inhabited part of the earth.

Another Roman poet and author who wrote about the zonal division of the world and divided it into five zones was Publius Vergilius Maro (70-19 BCE), better known as Virgil, who in his *Eclogues, Georgics, Aenid* writes:[13]

> *Five zones compose the Heaven, whereof one is ever glowing with flashing sun, ever scorched by his flames. Two zones at the world's ends stretch darkling to right and left and are set in ice and black storms. Between these, by the Grace of God is the zone for feeble mortals. Our globe rises steep to Scythia and falls downward to Libya's southland.[14] One pole is very high above as while the other is beneath our feet, as seen of black Styx.[15]*

These climatic zones are best shown on the world maps of the Roman philosopher and grammarian Ambrosius Theodosius Macrobius (flourished around 398 to 423), whose works were based on theories taken from the *Cosmography* of Posidonius of Apameia (135-50 BCE) and the works of Eratosthenes. Macrobius's works were copied and much used until the late medieval period. For detailed discussions see Chapter Two, Part 2 on Macrobius.

Macrobius's climatic zones were parallel zones, layered from north to south sequentially called Northern Frigid – Northern Temperate – Central Torrid (perusta = parched) – Southern Temperate and Southern Frigid. According to the theory, the only inhabited zone was the Northern Temperate one, the Central Torrid zone being so hot that it prevented anyone crossing it into the southern hemisphere. Paradoxically, according to the old myths, Antipodes, humanoid figures with reversed feet, inhabited the Southern Temperate zone, but this created conflict with the teachings of the Bible, which states that the human race is derived from Adam and Eve and if humans could not cross the Central Torrid zone, then no one could possibly live in the southern zones, not even the fabled Antipodes.[16]

The climatic zones are very commonly used in Islamic cartography, where their number has been increased and the inhabited belt of the world, which extends roughly from Siberia in the north to Ethiopia in the south, is itself divided into seven sub-zones called *ighlims*. See the maps of Idrissī (born in Ceuta 1099 - died 1166), Qazvinī (1203-1283), Ibn-Sāid and al-Mustawfī in Chapter Three, Parts 5,6,7 and 8.

Quadripartite presentation of the world was recorded during the first century by Pomponius Mela, when he added an extra continent, in the south of Africa, to the already existing tripartite world, claimed by some to be the Antarctic continent. This landmass also appears in some of the zonal maps, such as those of Macrobius, where it is considered as the habitat of the Antipodes. This continent also appears much later, in the copies of the tenth century world maps of Beatus, where it sometimes referred to as the "Fourth" and the "Unknown" continent.

Many medieval maps were prepared by religious scholars and had to be in agreement with the teachings of the Scriptures. During the fourth century Saint Augustine divided the history of the world into six distinct periods, starting from Noah and the Flood until the coming of Christ, which is considered to be the Sixth and current age. Many maps made after this period include important landmarks of the six ages of the world such as the Earthly Paradise, the four rivers of Paradise, Mount Ararat in Armenia (where the Ark landed), the Tower of Babel, Chaldea (the birthplace of Abraham), Babylon and Jerusalem.

In order to delineate the boundaries within which to work, I have had to make choices and certain exclusions. The exclusions are purely for practical reasons, since otherwise this would have required a huge amount of work, which should rightfully be the subject of individual studies. Therefore for the purpose of the present study I have purposely excluded certain important works.

---

[13] *Virgils Works*, *Ecloues, Georgics, Aenid*, Translated from Latin by H. Rushton Fairclough, London, 1916, p. 97

[14] Region in the north and northeast of the Black Sea, including north of the Caucasus Range.

[15] In Greek mythology Styx is the river forming the boundary between the earth and the underworld.

[16] These were humanoid figures with turned feet, facing backward. Mela called them "Antictones". See Mela, Pomponius - *Description of the World*, Translated with an introduction by F. E. Romer, Ann Arbor, 1998, Ch.1 para. 3.

These are:

1 The works of Ptolemy and any map based on his *Geography*
2 All portolan maps and sea charts
3 The Roman Itinerary map known as the "Tabula Peutingeriana", whose origins and *reison d'être* are still in dispute.
4 The Armenian geographical work "Ashkharhatzuytz" (Ašxarhaćuyć - World Mirror)

As indicated by the title of this volume, I have tried to consider only the most important maps of the medieval period and study the presence and location of Armenia, Iberia, Colchis and Albania in these documents. However it does not mean that medieval maps and those showing these countries are limited to the ones considered or shown in this study only. The reader may wonder why I have chosen to present the work of Cosmas, whose manuscripts do not refer directly to Colchis, Iberia, Armenia, Albania or any other province or country. I would contend, however, that his influence on Medieval thought and cartography was such that his teachings and instructions are important enough to be mentioned here.

The study includes only samples of maps, most of which are unique, but others may have reached us in tens or in the case of printed maps, in scores of copies. However, since manuscript copies were made by scribes and copyists, they do not, as a rule represent and exact replica of the source map. In some cases and especially after a few consecutive copies, the differences with the original could be considerable. Variations in different copies of the same map can also be explained by the fact that these may have been made centuries apart, during which time the traditions and techniques of copying, writing, painting and representation continued to evolve. This phenomenon is evident in the changed appearance of many end products, particularly in the illustrations of manuscripts, which rely more on the palate and the fancy of the copier.

The maps that I have chosen to reproduce and discuss here are mainly in chronological order of their originals and are those, which have significant importance in the world of cartography. Exceptions to this are the Islamic maps, which have been grouped in one chapter, and appear in chronological order within that chapter. Where more than one copy of one of the maps has survived, for the purpose of discussion I have chosen one or in some cases a few typical and representative copies.

Having said that the maps are listed and discussed in their chronological order, it should be noted that this refers to the dates of the original maps, i.e. when they were created for the first time. In other words, the chronology concerns the period when the authors of the originals of these maps lived. As most medieval map originals were lost and only later made facsimile have survived, the maps reproduced in this volume, although having chronological birth dates, may have widely divergent copy dates. As an extreme example, Istakhrī's maps were first made around 950 CE and hence they are considered to be tenth century maps, but surviving copies reproduced here date from 1173, 1271, 1325 and even as late as 1836 CE.

Some of the medieval maps shown and discussed in this volume may also have been shown in my previous work, but I have tried to reduce repetitions by including more detailed information and comments concerning the topography, presentation, details, descriptions and legends shown on the same maps.[17]

Even in this modern age of Information Technology, the maps that most of us possess and use today may not be very up-to-date and correct as far as the most recent developments and changes in the field are concerned. City plans may not contain new streets or name changes and in the case of regional and world maps, the most recent changes in national borders and nomenclature. During the medieval period transfer of information was a laborious and lengthy process. Consequently, by the time information regarding the latest discovery or development reached the cartographer, much time may have elapsed. Since maps were drawn by hand, they were difficult and expensive to make and corrections were rarely made in hurry. For the above reasons any given medieval map may fail to reflect the reality of the day and may represent knowledge available some time before its conception. In the case of western medieval maps, it must be borne in mind that the maps also had to adhere to relatively strict religious rules and teachings, thus making any changes subject to approval of the church. Having said that one should bear in mind that these maps do represent the geographical, economic, religious, political and historical thoughts of the era of their creation and are valuable means for bringing us this information through the ages.

[17] R. Galichian, *Historic maps of Armenia. The Cartographic Heritage*, London, 2004. pp. 42-63.

When scrutinizing medieval maps it must be understood that during those times due to absence of geographical coordinates and information, different maps may often place the same features and toponyms in different locations. For today's observer such placements may look strange and questionable, but the fact is that the confusion plaguing the placement of toponyms was common until the eighteenth century, when only Europe and its adjacent territories had become more or less "properly" mapped.

In the simpler type of T-O maps, it was not unknown for the medieval mapmaker not to bother to place the towns and countries near their presumed locations, but simply to group them according to their locations in the three continents or climatic zones, satisfied with writing merely a list of toponyms inside the particular continent or zone. See maps of Fig. 24, 26, 53 and 68.

It is common to see erroneous placement of countries and geographical features, such as positioning the Caucasus and Taurus mountain ranges to the southeast (St. Jerome Fig. 11 and Ebstorf Fig. 70) or the south (Beatus, Fig. 31) of the Caspian Sea.

As can clearly be seen from the maps depicted in this study, the positioning of places and toponyms on the medieval maps, to say the least, are approximate, therefore when looking at the medieval maps one should not be concerned with the exact position allocated to towns and countries, but pay more attention to their presence or absence on the maps. The names themselves can also present problems of their own, as the same place may appear in different maps under variety of names. An extreme example of the above two problems combined is the Daryal Gorge in the middle of the Caucasus Range.

Various names given to the present day Daryal Gorge and the Derbend Gates in East Caucasus are listed in the table below. These two passes do exist in the Caucasus. The first, Daryal Gorge is situated in the middle of the Caucasus Range, near Mount Kazbek and is a very narrow gorge, with high rising shear granite cliffs on both sides. This is where the Georgian Military Road passes on its route from Tbilisi to Vladikavkaz. The Arabs and the Persians call it "Gate of the Alans".[18] The other is the Caspian or Derbend Pass, which is located at the eastern end of the Caucasus Range, where it slopes down to sea level near the present day seaside city of Derbend on the Caspian Sea. The Arabs and the Persians called this city "Bab-ul-Abwab" (Gate of the Gates). The pass also is known as the "Iron gates" or "the Gates of Alexander [the Great]". Legend has it that a wall as well iron and brass gates were built by Alexander to keep the barbaric northern tribes of Gog and Magog from attacking the population of the civilized world living in the south, but the location of the gates, as described in the early medieval manuscripts, is near the Daryal Pass.[19]

Various writers and mapmakers of ancient and medieval times show these passes in different ways. One common mistake is to depict it in the middle of the Caucasus Range, where the Daryal Gorge is, yet give it a name which belongs to the pass located near the Caspian Sea.

It can be seen that most maps of the era erroneously attribute the name "Caspian Gates" to the pass in the middle of a chain of mountains, which should in fact be the Alan's Gate, later named Daryal Gorge or Pass.

In early medieval European maps countries and regions shown south of the Caucasian Mountains and Armenia (in addition to various regions of the Byzantine Empire) include those of the pre-Christian world, such as Assyria, Babylon, Phoenicia, Persia (Parthia) etc. From these mighty empires and kingdoms today only Persia and Armenia remain, while the rest have disappeared from the face of the modern maps. From the other countries present in the region today, Georgia was formed during the eleventh to twelfth centuries by the union of the territories of Colchis-Imeretia-Abkhazia, Kartli-Iberia, Mingrelia and Kakheti (see the next paragraph). Albania, as an independent country disappeared during the ninth to tenth centuries and the territory was later divided into various provinces and Khanates of Daghestan, Derbend, Shirwān, Shamakhi, Talish etc., themselves inhabited by different tribes and groups of peoples.[20] Some of these must have gradually absorbed the now stateless Albanian people, who had converted into Christianity since the fourth and fifth centuries (see page 9). This assimilation continued under the Russian and Persian rules, which were the dominant forces in the area from the seventeenth century onward. In 1918 some of these territories

[18] The Alans were Iranian tribes living on the other side (north) of the Caucasus, an area accessible only through this gorge.
[19] Wallis Budge, Sir Ernest Editor - *The History of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo–Callisthenes.* Edited from five manuscripts, with an English translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. Cambridge, 1889. pp. 130-163.
[20] R. Galichian, *Historic maps of Armenia. The Cartographic Heritage*, London, 2004, pp. 9, 10, 168, 178, 210-213.

Examples of this confusion are listed in the table below.

Author or mapmaker, work and reference in brackets	The Gorge in the middle of the Caucasus Range	The pass near the shores of the Caspian Sea.
Strabo (Geography, Book 11, 12.1)	Caspian Gates	
Pliny the Elder. (Pliny Natural History Bk.VI, 30)	Caucasian Pass [21]	
Pomponius Mela. (Description of the World, Book I, 81)	Armenian Gates. (Possibly refers to the pass in Siah-Kuh mountains in NW Iran.)	Caspian Gates
Ptolemy. (Geographia, Book 5, Chapter VII and XII)	Albanian Pass	Sarmatian Pass
Arabs and the Persians (Encyclopaedia of Islam Vol. I, pp.835/7)	Bāb-ul-Alān (Alans' Gate) also Caucasian Gates	Bāb-ul-Abwāb (Gate of Gates) Derbend Pass or Iron Gates.
Orosius (Seven books of History against the Pagans, Book 1, 2.40)	Armenian Gates, as it appears in the text.	
Ashkharhatzuytz (5-7 c. MS, St. Lazzaro, Venice No.1245, p.41-42)	Gate of the Alans and Ktzeqen. P.41 of the MS. (location not specified)	Fortifications of Derbend and Tjora Gates, (p.42 of the MS.)
Ashkharhatzuytz (5-7c, Matenadaran, Yerevan MS 582, p. 177a)	Gate of the Alans and Tzitzen (location not specified)	Fortifications of Derbend
History of Armenia, Chamchian M., Venice. (1786, Vol. 3, Index)		Iron Gates, Derbend Pass, Alans' Gates, Tjora Gates (in Armenian)
St. Jerome (Fig. 11)	Caspiu Porte [22]	
Orosius, (Fig. 13)	Caspian Pass, as shown on the reconstructed map.	
Isidore (Fig. 22)	Porte Caspiae (see footnote 22)	
Ravenna map (Fig. 27)	Porte Caspiae (see footnote 22)	
Sawley Map (Fig. 58)	Caspiae Porte (see footnote 22)	
Vercelli *mappa mundi* (Fig. 67)	Alexander's Gates. Name normally attributed to the Caspian Gates.	
Ebstorf (Fig. 70)	Porte Caspie (see footnote 22)	
Bar Hebraeus (Fig. 76)		Iron Gates (see footnote 33)
Hereford Map (Fig. 77)	Portee Caspie (see footnote 22)	
Vesconte (Fig. 79)		Porte ferree (Iron Gates)

[21] Pliny the Elder says that many erroneously call this pass the Caspian Pass. See Pliny, *Natural History*, Translated from Latin by H. Rackham, Loeb Classical Library, Harward University Press, Volume II, Books 3-7, 1942 and 1999, Book, 6, p.359.

[22] Anderson, Andrew Runni, *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*, Cambridge, Mass., The Medieval Academy of America, 1932, pp. vii and 16-25.

were annexed together and the first Republic of Azerbaijan was born and later confirmed as one of the constituent republics of the Soviet Union, while the Iranian province of Azerbaijan kept its existence throughout the medieval period until the present. As the Central Asian tribes had not yet invaded Anatolia and the Middle East, earlier maps do not mention Turkey or any Turkic tribes. The oldest of the subject countries discussed in this volume, having enjoyed continuous existence since the sixth century BCE until today, is Armenia.[23]

In the west the name "Georgia" given to the united territories of Colchis-Abkhazia-Imeretia, Kartli-Iberia, Kakhetia and Mingrelia is based on the direct translation of its Persian name "Gurjistan". However, in the Armenian language this is not the case. The new kingdom appearing in the north of Armenia was given the name of one of its constituent states, that of Kartli-Iberia (in Armenian – Virq) where in the city of Mtzkheti the king had his seat. This region is located directly north of Armenia, and the newly born larger country continued to be called "Vrastan", that is, the land of the people inhabiting Virq (Iberia).

It must also be mentioned that the area occupied by Albania (Azerbaijan), Armenia, Colchis and Iberia (Abkhazia and Georgia) is often given an incorrect name in relation to its geographical position. These are said to be "Transcaucasian" countries, which literally means "beyond the Caucasian Mountains", a terminology given to Georgia, Armenia and the Republic of Azerbaijan by the Russians and copied by the others. The implications of this terminology vary depending on point of view from which one looks at the map. Transcaucasus from the Russian side may imply Armenia, Azerbaijan and Georgia, but form the southern side, "Transcaucasus" will mean Russia itself. Therefore the terminology of "Transcaucasus" relating to these countries is a misnomer, as is the terminology "South Caucasus" (see page 11).

Another error is the terminology "Eastern Anatolia", which is often used to define the location of Armenia, literally meaning "east of the east" (see page 10). From the countries in the region of South Caucasus Armenia has been partially located in a geographical area called the "Armenian Plateau" or "Armenian Highland", defined as the plateau surrounded by the Pontic Range, Kura river basin, northern Zagross Mountains near Lake Urmiya and Eastern Taurus – south of Lake Van, a plateau covering an area of some 400,000 square kilometers. This term "Armenian Plateau" was coined during the early nineteenth century and was extensively used by the German mineralogist Hermann Wilhelm Abich in his maps and reports (c. 1840). Abich was based in St. Petersburg and knew the area very well, since he had traveled extensively in the North and South Caucasus, as well as inside the area to the east of Asia Minor, even climbing Mount Ararat in 1845.[24] Therefore it can be said that medieval Armenia occupied a territory extending from the South Caucasus to the fringes of the Armenian Plateau or Highland and thus confirm that it is located East of Anatolia, but certainly not in "Eastern Anatolia".[25] Georgia (Iberia and parts of Colchis in medieval maps) as well as Azerbaijan (Albania, in medieval maps), however, can be truly called countries located in South Caucasus, since even in medieval times they were fully contained in the area today known as such.

Notwithstanding the above shortcomings, medieval maps have an extremely important role in conveying us the information available at the time and bring us closer to understanding our ancestors' thoughts and actions.

[23] Ibid. pp. 11 & 36.

[24] Abich, H. W., *Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes,* 1843, p. 13

[25] R. Galichian, *Historic maps of Armenia. The Cartographic Heritage*, London, 2004, pp. 8,9,26 and 27and Voskanian, Armenak M., *The Armenian Plateau*, Yerevan, 1976, pp.5-6, (in Armenian).

CHAPTER TWO

EARLY MEDIEVAL MAPS (Fourth to ninth centuries)

In this first chapter of the book early medieval maps are discussed, all of which are works depicting the world (mappae mundi). The chapter includes maps of Sallust, who although lived during the first century of our era, was so influential that his works were used as history and reference books for well over a thousand years. As mentioned in the Introduction, the early medieval maps were based on early Greek sources but like all other branches of learning, they gradually had to adapt themselves to the teachings and dogmas of the church and it leaders. These can be observed by studying the maps reproduced in this chapter.

In the simple T-O type early medieval maps, there are generally only a few countries mentioned, (those better known in the west). In instances where countries of Northern Asia are named, Armenia is generally the only country appearing South of the Caucasus. The names of Colchis, Iberia and Albania can only be seen in the more elaborate and detailed maps.

Some of the finest examples of early medieval maps are discussed in the following sections.

1 – SALLUST

Caius Crispus Sallustius, generally known as Sallust (86-34 BCE) was a Roman senator and historian, who subsequent to his falling out with the Caesar, was sent to Africa as a governor of Numidia (in the north-west of Africa). He spent some time in Africa and returned home a rich man. During his mission there he was involved in various rebellions and conflicts with neighbouring powers and has left accounts of his activities.

He produced his most important works on the conspiracy of Catiline and the war of Rome with Jugurtha. Both accounts appear bound in one manuscript, which was copied and used as a textbook of history for almost a millennium. In his *Jugurthine War* Sallust writes about Africa, describing its geographic location and climatic conditions, as well as its demography, where he narrates how the Armenian mercenaries settled in North Africa and intermingling with the Libyan tribes, gave rise to the peoples that inhabit the region today. An excerpt of the text is given below.[26]

> *In the division of the earth, most writers consider Africa as a third part; a few admit only two divisions, Asia and Europe, and include Africa in Europe. It is bounded, on the west, by the strait connecting our [Mediterranean] sea with the [Atlantic] ocean; on the east, by a vast sloping tract, which the natives call the Catabathmos. The sea is boisterous, and deficient in harbours; the soil is fertile in corn, and good for pasturage, but unproductive of trees. There is a scarcity of water both from rain and from landsprings. The natives are healthy, swift of foot, and able to endure fatigue. Most of them die by the gradual decay of age, except such as perish by the sword or beasts of prey, for disease finds but few victims. Animals of a venomous nature they have in great numbers.*
>
> *Africa, then, was originally occupied by the Getulians and Libyans, rude and uncivilized tribes, who subsisted on the flesh of wild animals, or, like cattle, on the herbage of the soil. They were controlled neither by customs, laws, nor the authority of any ruler; they wandered about, without fixed habitations, and slept in the abodes to which night drove them. But after Hercules, as the Africans think, perished in Spain, his army, which was composed of various nations, having lost its leader, and many candidates severally claiming the command of it, was speedily dispersed.[27] Of its constituent troops, the Medes, Persians, and Armenians, having sailed over into Africa, occupied the parts nearest to our sea.*
>
> *The Medes and Armenians connected themselves with the Libyans, who dwelled near the African sea; while the Getulians lay more to the sun, not far from the torrid heats; and these soon built themselves towns, as, being separated from Spain only by a strait, they proceeded to open an intercourse with its inhabitants. The name of Medes the Libyans gradually corrupted, changing it, in their barbarous tongue, into Moors.*

Some copies of Sallust's manuscripts, which have reached us, do also include a simple T-O map, which relates to his narrative of the *Jugurthine War*. Many copies of this map mention the name of Armenians in North Africa, along with the names of the Medes and the Persians. These were probably the forbearers of the first T-O maps, as we know them today.

It is interesting to note that according to linguists, the Basque language has many similarities with the Armenian tongue and there are words that are common in both. Perhaps linguists should look into the possibility that these connections are due to the Armenian mercenaries having settled in Spain and North Africa. Could these mercenaries be part of the ancestral line of the Basque peoples?

As mentioned above, Sallust's works were copied and re-copied and were in use until the late medieval period and many of the later copies of his manuscripts have reached us. Some of these include basic T-O maps, which show the continents, including the names of some countries and peoples. Since they are about the history of northern Africa, this particular area is shown in more detail. Some of these basic maps can be seen on the following pages. These maps are taken from various manuscript copies of Sallust's works some of them dating from as late as the thirteenth and the fourteenth centuries, when they were still in use as textbooks by historians and scholars.

[26] Sallustius, Caius Crispius, *The Conspiracy of Catiline and War with Jugurtha*, translated by Thomas Hayward, Cambridge, Mass., Loeb Classical Library, 1924. Electronic version (continuous, with no page numbering).

[27] Hercules or Herakles was one of Alexander The Great's commanders.

Fig.1 – This basic T-O map is one of the oldest surviving Sallust maps. The copy dates from the ninth or tenth century and is drawn on vellum and taken from a Sallust manuscript now in the University of Leipzig in Germany. Unusual for T-O maps, it includes the vignettes of some cities and provinces. In line with all T-O maps, this one is also oriented with east at the top.

The territory of Asia includes only four legends, *Tanais, Asia, Phenices* and *Nilus*. In the area of Europe there are no legends, only the city of *Roma* is represented with a vignette of a castle and its name, attesting to the importance of the power of Rome in the Empire.

Since Sallust was the governor of Numidia, he has naturally paid more attention to the details of this continent. *Affrica* (Africa) contains 24 legends, which include cities of *Harran, Cartago* (Cartage) plus four other cities. Various provinces are shown including rivers and names of certain tribes. The fourth line from the centre bottom, near mount *Athlas*, reads *Medi - Armeni,* a reference to the Armenians and Medes having settled in the area.

Sallust "Mappa Mundi", 9th century.
University of Leipzig Library, Leipzig, Germany. MS 1607, f. 1r.
Size 40 x 53 mm

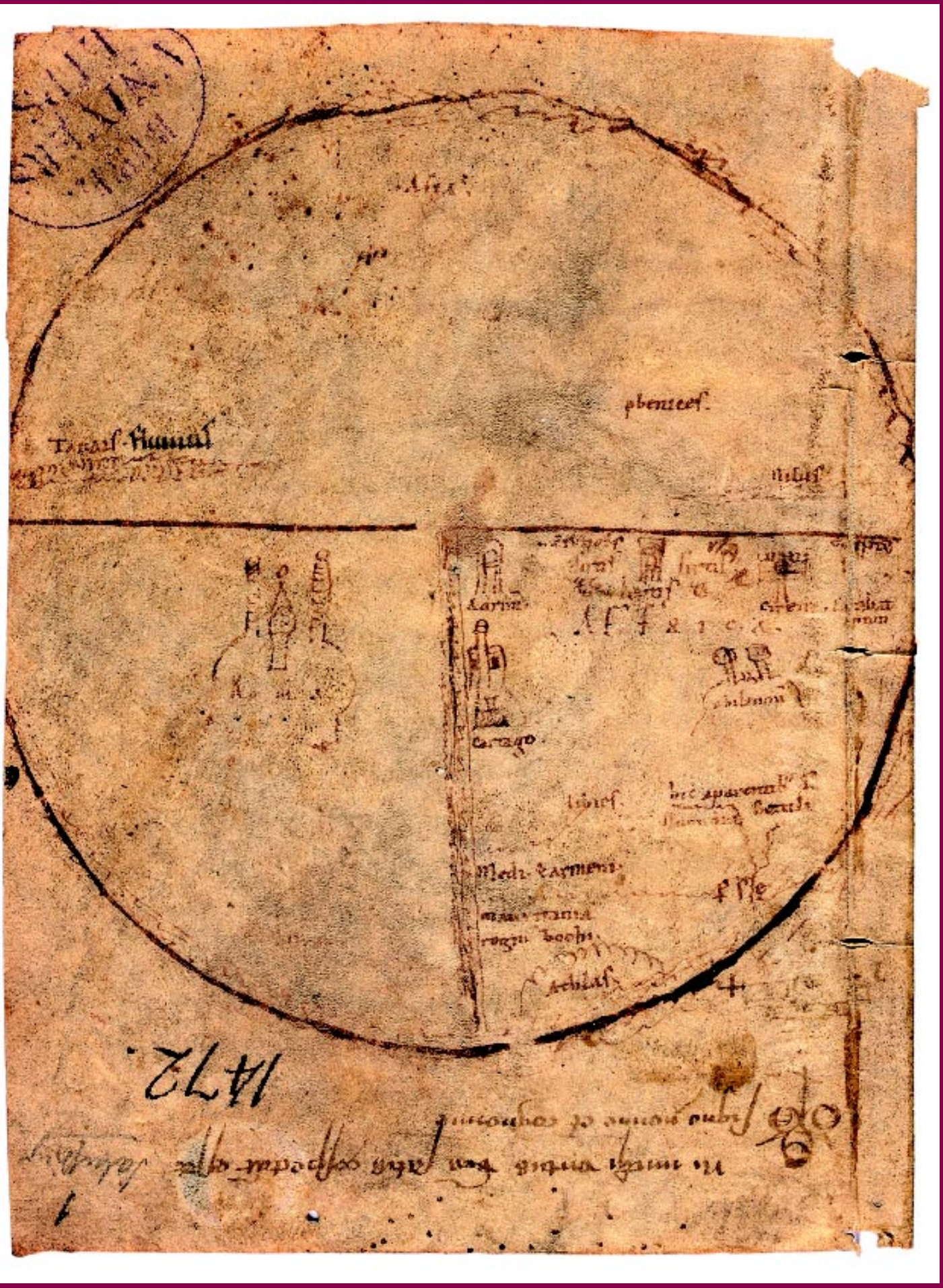


Fig. 1

Fig. 2 – This map is known as "Gautier de Châtillon world map", and is included in his work entitled *De Alexandreis*, an epic poem about the conquests of Alexander the Great. The author was born in Ronchin (France) in 1135 and died in 1201 in Amiens. The book includes this map, which is a Sallust type of map and contains a few of the toponyms included in the poem.

In addition to having the T-O map layout, the map also boasts two double vertical lines at the northern and southern fringes of the inhabited world, dividing the world into three climatic zones. The two outer zones are the frigid zones, outside the habitable world and only the central part is shown as the habitable world, conforming to the T-O shape and divisions.

The four protruding arms and the outer ring of the map are inscribed with the names of the four cardinal directions and the external double circle bears the legends of the twelve winds. The rivers *Tanais* (Don), *Nilus* and the *Mediteraneu Mare* (Mediterranean Sea) are shown as the arms and the stem of the letter T, dividing the continents. In Europe the names shown include the river *Danubius* (the river Danube) *Ungaria*, *Germania*, *Italia* and *Roma*. The triangular shape at the western end of the Mediterranean, near the ocean is inscribed *Calpe*, Latin for the "Rock of Gibraltar". In the territory of Asia the toponyms are divided into two columns. The column on the left begins with the region of *Armenia* and is then followed by *Bitinia, Frigia, Galathya, Lidia, Boecia, Pamphilia* and *Niceia*. The right column begins with *Paradisus* and is followed by *India, Parthia, Media, Assiria, Persida, Mesopotamia, C[h]aldea, Arabia, Siria, Palestina, Anthiochia, Ascolonia, Samaria, Asia, Judea, I[e]r[usa]lem, Galilea* and the legends in South Asia read *Egypt, Alexandria, Babilonia.*

Africa includes various countries and tribes. From top, along the Mediterranean we note the tribes of *Medi* (Medes), *Libies* (Libyans) and *Armeni* (Armenians), who according to Sallust had settled in North Africa after the death of Hercules.

The text around the map also describes the division of the earth between the sons of Noah. Similar circular maps exist in Armenian manuscripts in Yerevan, showing the directions where Noah's sons took after leaving the Ark, as well as the names and characteristics of the twelve winds surrounding the circle of the globe. (See Figures 3 and 4.)

Gautier de Chatillon "*De Alexandreis*", 13th century.
Bodleian Library, Oxford. MS Bod. 527, f. 189v.
Diameter 7 cm.

Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

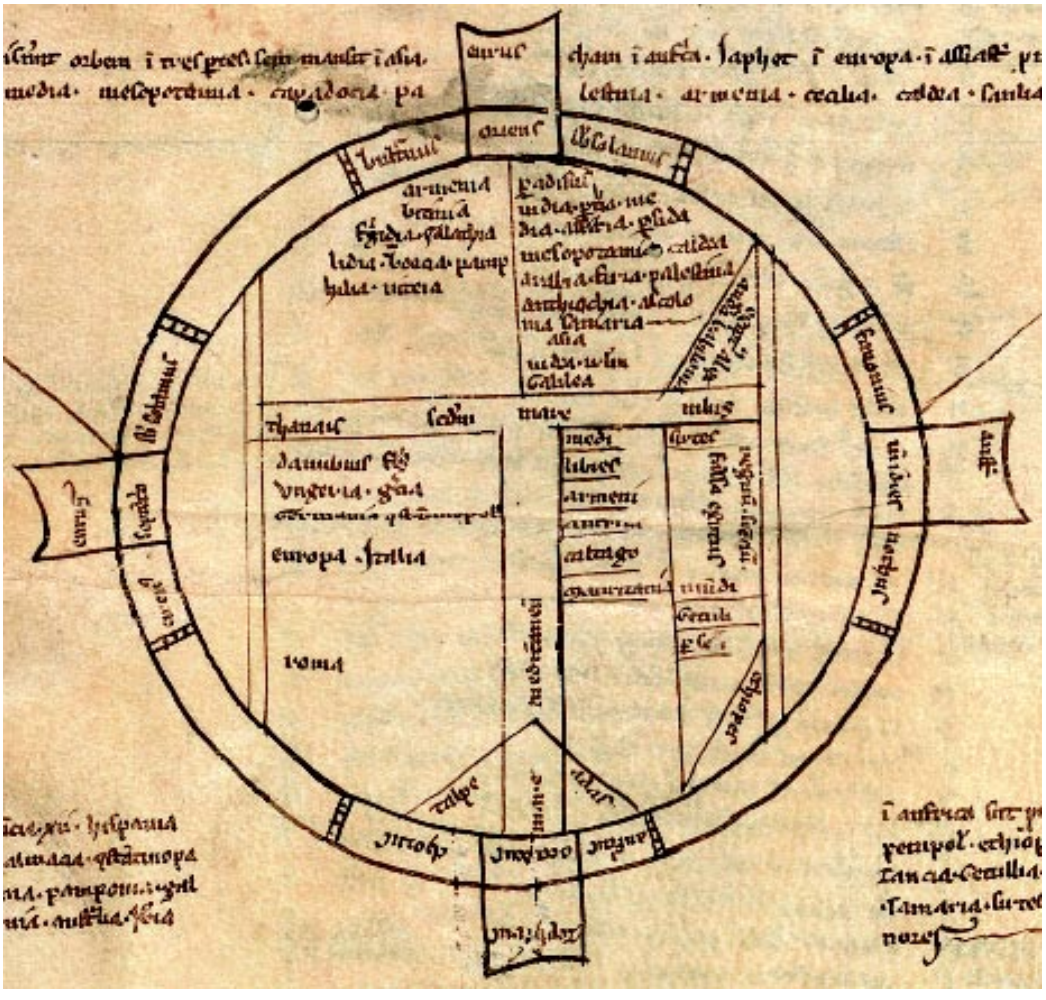


Fig. 2

Fig. 3

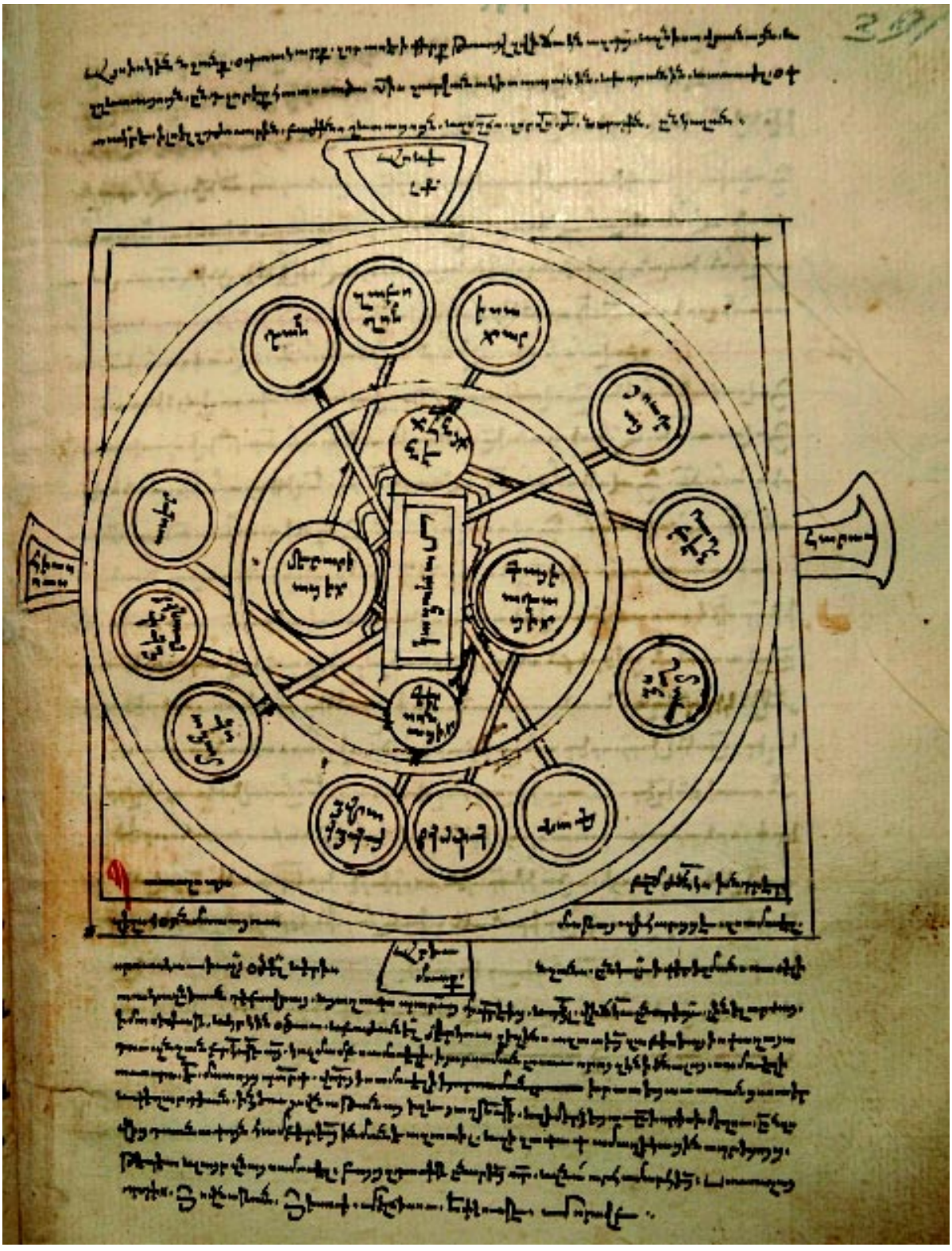


Fig. 3 – This map is from an Armenian manuscript copied during 1589. Similar to the map of Fig. 2, this circular map is oriented with east at the top and has the cardinal directions shown in the four protruding arms. It also has the "Ark of the Covenant" in the middle showing all the directions, which the tribes of Israel took when dispersing all over the world.

Collection of various works. Manuscript dated 1589.
Matenadaran - Yerevan, Armenia. MS 1770, f. 391r.
Size 14.5 x 15.3 cm

Fig. 4 – This circle cannot be considered as a T-O map, but in view of the fact that the map of Gautier de Chatillon depicted in Fig. 2 has the principal twelve wind names, it may be appropriate to show the Armenian version of the same winds.

In this sketch the cardinal directions are shown between the double circles surrounding the world, while the names of the winds appear on the radial lines. The map is oriented with east at the top and each of the twelve radial lines connecting the winds to the central globe bears the name of the wind together with the type and character of the weather that it brings.

The names of the winds and the characteristics of their associated weather, starting from the top of the sketch, which is east and moving anticlockwise, are as follows.

From east to north:

1. *Apelod*. Temperate, sunny and rainy.
2. *Kikias*. It is dry and parches.
3. *Vorias*. Reduces the clouds and stops the rain.

From north to west:

4. *Apark*. Early cold and bringer of hail.
5. *Thraskia*. Cold and bringer of snow.
6. *Agestes*. Forms clouds.

From west to south:

7. *Zephyr*. Moves the flowers.
8. *Leps*. Bringer of rain.
9. *Lianotos*. Cold fog and uneasy clouds.

From south to east:

10. *Notos*. Cold, brings thunder and lightning and heavy rains.
11. *Euronotos*. Melts the ice.
12. *Euros*. Brings humid and warm rains.

Collection of various works. Manuscript 15th century.
Matenadaran, Yerevan, Armenia. MS 1130, f. 121r.
Size 14 x 18.5 cm

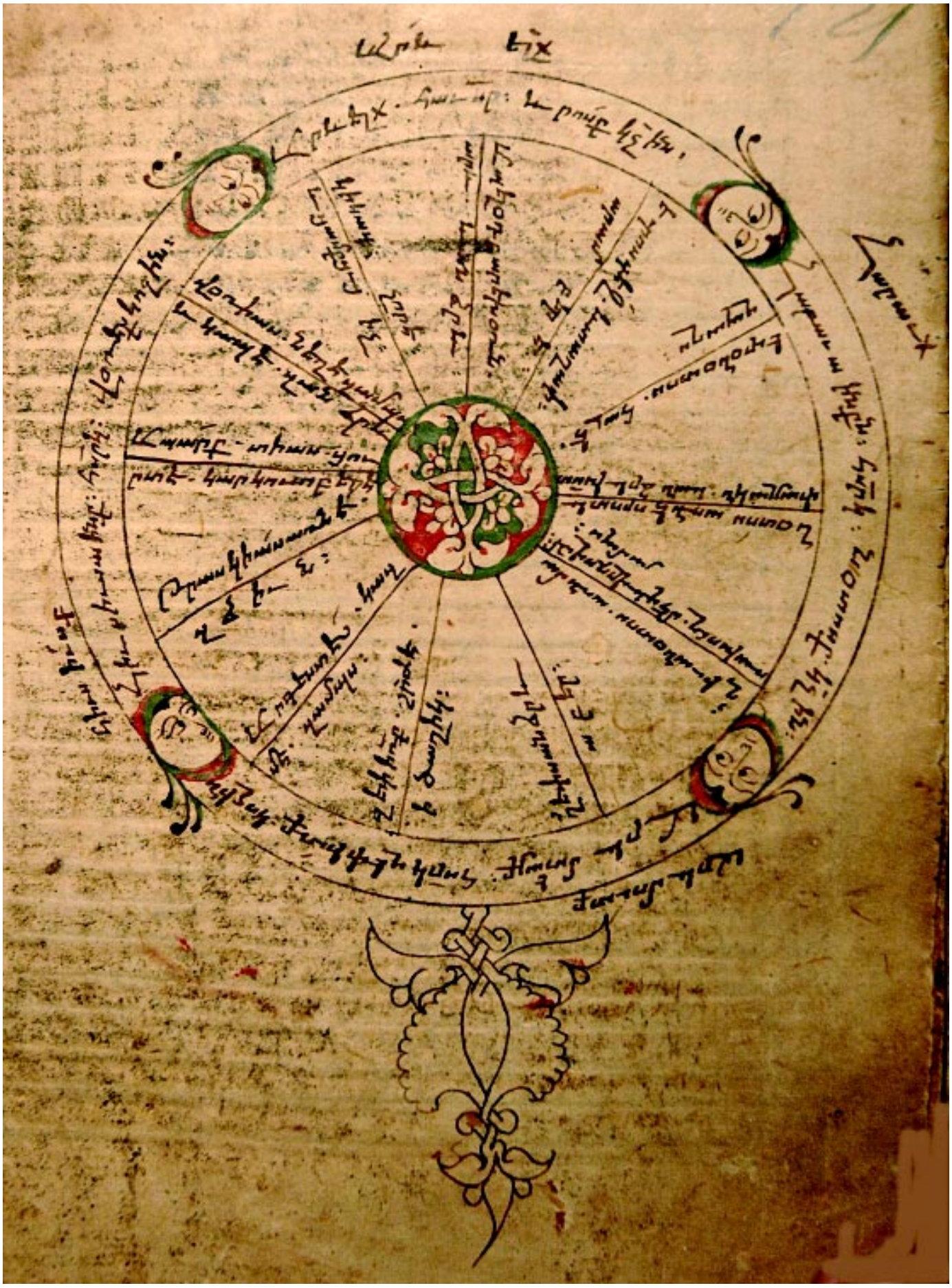


Fig.4

Fig. 5 – This page is from Lucan's manuscript of *Pharsalia*, which describes the fight between Pompei and Caesar. Lucan lived during the first century and like Sallust, was of the opinion that Asia was the greatest continent of all and that Europe and Africa should be considered together as one continent. The original of the text of Lucan's *Pharsalia* (or, "Civil War", as many scholars call it) was written in 61-65 CE, approximately a century after the events it chronicles. The page is from a fourteenth century copy of the original work.

This copy of the manuscript includes maps. One is a T-O map shown on top of the page, which is a typical Sallust map oriented with east at the top and showing the *Mediterraneu*, *Tanais* and *Nilus*. The last two legends appear under the arms of the T, while inside the body of water the legends at the left read *Fison* (Ganges) and *Fir-fir.* There are two rivers emerging from the Tanais and the Nile, connecting them to the surrounding ocean in a slanted path. Above the left arm is a vignette of a castellated city, representing *Jerusalem* (somewhat rubbed). The other arm bears the legend *Egiptus,* near which appears the rectangular shape of *Mare Rubrum* (the Red Sea). At the very top (east) the legends read *Asia* and *India*(?) *Maior*. Inside Europe there are only a few legends, the important ones being *Europa*, *Hispania* and *Roma*.

On the African side, which has the most legends and is even divided into various countries and provinces, opposite *Roma* we see *Cartago* and to its east the legend inside the rectangle reads *Fenicies* (Phoenicia). To the west of Carthage (downward) appear the names of the tribes inhabiting the area. These are the *Numidi, Libie*, *Armeni* and *Medi* (Numidians, Libians, Armenians and Medes), with *Perse* (Persians) further to the south, each shown with linear borders. According to Sallust these were the tribes, which form the ancestral line of the present day North Africans.

Looking at the map it seems that some of the legends are later additions, such as *Mare Mediterraneu, Tanais* and *Nilus*, which the scribe may have added in order to rectify some of the apparent errors.

The map shown at the bottom is a simple Lucan map, which mentions only the three continents with the rivers and sea separating them (*Tanais, Nilus* and *Mare Mediterraneu*). We also see the island of *Gades* (port city of Cadiz in mainland Spain) at the western edge of the Mediterranean.

Lucan, *Pharsalia.* Copy dating from the fourteenth century.
Bodleian Library, Oxford. MS Lat. Class. D.14, f. 137v.
Diameter 8.5 cm.

Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

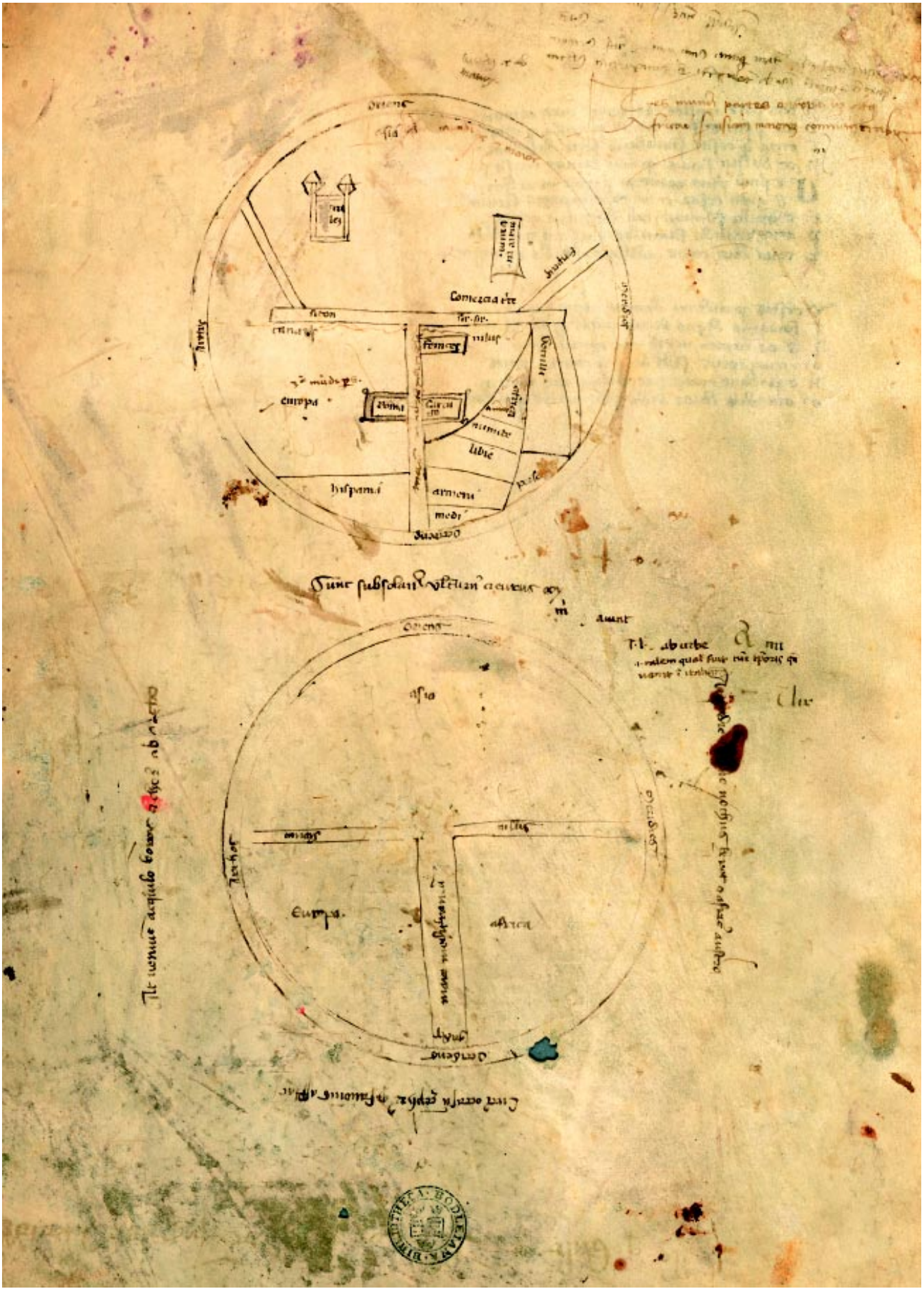


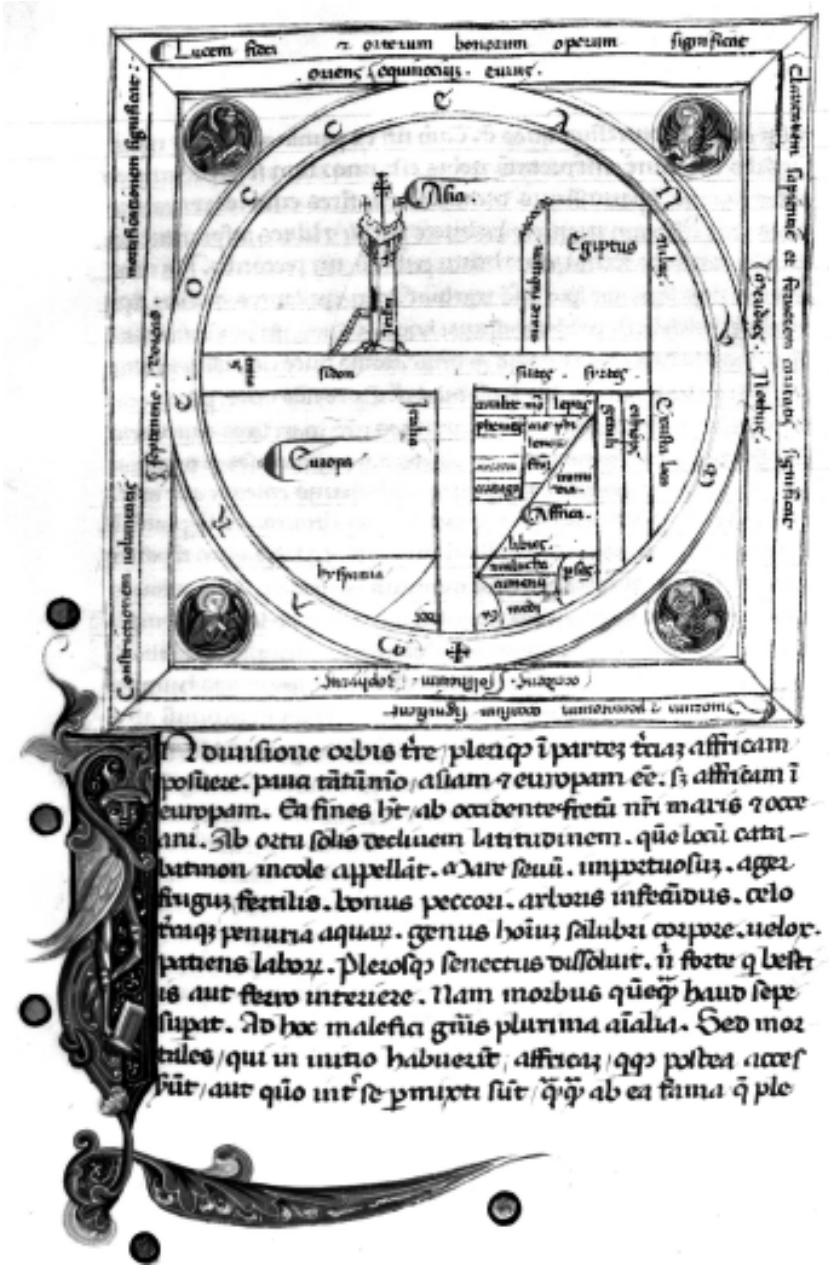
Fig. 5

Fig. 6 – This map is from a fourteenth century copy of a Sallust manuscript. It shows the accepted tripartite division of the circular world. In Europe only the name of the continent and two countries of *Italia* and *Hyspania* are shown. In Asia beside the name of the continent, river *Nilus* (Nile), *Egypt* and *Mare Rubrum* (Red Sea) are mentioned, while the tall rising tower bears the legend *Jrslm* (Jerusalem).

In the bodies of water dividing the world into the three continents, the Mediterranean bears no legend. The left arm of the T is inscribed *Tanais*, but the right arm, which should have borne the name Nilus, is only connected to the Nile at the right extremity, where the *Nilus* is shown as a vertical line. Near the Nile the land is described as *Exusta* (parched), a reference to the southern parched areas. The central part of the T bears the legends of *Sidon* and *Sirtes* (twice). The water surrounding the whole of the circular landmass is inscribed *Mare Oceanum*.

In Africa the picture is completely different. There are 15 toponyms and the countries of *Phoenicea, Carthago, Ethiopia, Numidia* and mountains of *Catabatmon* are shown. At the centre bottom (Western Africa) the names of the three tribes of *Armeni* (Armenians), *Medi* (Medes) and *Perside* (Persians) are singled out. These are the people, that according to Sallust settled in North Africa, giving rise to the North African tribes of today.

At the bottom of the map where the Mediterranean connects to the surrounding ocean, at both sides of the inlet, the corners of the mainland are separated by borderlines and the inverted legend straddling these corners reads *Gades*, referring to the Spanish port city of Cadiz.



From Sallustius, 14th century.
Bibliotheca Marciana, Venice.
Ms. Lt. Z, 432 (1656), f. 40r.

Fig. 6

2 – MACROBIUS

Roman philosopher and writer, Ambrosius Theodosius Macrobius (flourished around 400 CE), best known for his work *Saturnalia*, was an adherent of the theory of the spherical earth, divided into climatic zones. *Saturnalia* contains a text of *Exposition in Somnium Scipionis ex Cicerone (Commentary on Cicero's Dream of Scipio* or in short – "Scipio's Dream"), which was very popular in the medieval times. Macrobius based his ideas on the writings of Eratosthenes, Virgil and others, who were the proponents of the Zonal division of the spherical earth.

Publius Cornelius Scipio Maior (235-184 BCE), who was also known as Africanus and his adopted grandson and namesake, Scipio Minor (185-129 BCE) were both politicians and generals in the Roman army, who fought against Carthage, the latter being instrumental in the final siege and sack of the city. In Scipio Minor's dream Africanus takes him to the heavens and tells him:

> *"Look at all the different zones enveloping the earth; the two most widely separated from one another, at opposite poles of the heavens, are fixed with an icy cold, while the midmost zone burns with the heat of the sun. Only the two zones between these extremes are habitable…... If you look at your own northern zone, you can't help but notice how small a section of this region can be regarded as yours. The territory you occupy, your vast Empire, is nothing more than a small island, narrow from north to south, a bit wider east to west, surrounded by the sea, which is known as the Atlantic.*[28]

After the tripartite T-O type maps, the Zonal world maps were the most commonly used. According to the zonal theory, as mentioned earlier, the earth was divided into five climatic zones, these being the two frigid, two temperate and one central torrid zone. In the Northern Temperate zone, which was supposed to be the only inhabited part of the world, Macrobius's landmasses are strikingly similar to those described by Ptolemy, complete with its seas, oceans, the continents and other geographical details.

Macrobius believed that the landmasses on the surface of the earth must be distributed such that their weights are balanced. In other words, the land mass of the Northern hemisphere must be balanced with an equal land mass in the Southern hemisphere, therefore if Europe, Asia and part of Africa were located in the north, then there must be another large land mass in the south to counterbalance the above. This imaginary continent is shown on all Macrobius's maps. However, this mass and its possible inhabitants, the Antiopodes (see footnote 16), raise some logistical problems, since an area separated from the north by an impassable zone could not have any population puprotedly descended from Adam and Eve and cannot be reconciled with the Scriptures. This problem was "resolved" by Cosmas, when he "proved" that the world, according to the Scriptures is a flat rectangle, consisting of the inhabited world and its surrounding ocean only. See Chapter 2, Part 5.

Macrobius's southern continent is similar to that described in Pomponius Mela's first century manuscript entitled *De Chorographia.*[29] Macrobius was bold enough to assume that similar to the balancing act applied to the landmasses in the northern and southern halves of the Eastern hemisphere of the known world, there must also exist landmasses on the unknown Western hemisphere of the globe, which would act as the counterbalancing weights to the landmasses of the Eastern hemisphere. This theory became reality when, at the end of the fifteenth century, over a millennium later, Columbus discovered the Americas, with their northern and southern continental divisions.

This is not the only parallel between the writings of Macrobius and Pomponius. In his *De Chorographia*, Pomponius also talks about the five climatic zones, asserting that the northern temperate zone is the habitable part of the world as we know it, hence all the three continents of Asia, Africa and Europe are located in that zone of the world. This is exactly what Macrobius says and shows in his maps.[30]

In Macrobius's world the northernmost zone is the Glacial Sea, a frozen expanse without habitation. To its south lies the Northern Temperate zone, which is the inhabited world as we know it. Then comes the Central Torrid Zone, with a sea of strong currents flowing in two great opposing circles, whose collision causes the tides. This zone is so dangerous and hot that mankind cannot live in it or traverse it. At its south lies the Southern Temperate zone where the Antipodes dwell (*Temperata Antipodum*) followed by the Unknown Southern Frozen zone (*Nobis Incognita Frigida*), frozen and uninhabited.

Macrobius's manuscripts were very popular and many copies of the *Commentary* were made. These manuscripts date mainly from the ninth to the fifteenth centuries. From

[28] Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius - *Commentary on the Dream of Scipio* - Translated with an introduction and notes by William Harris Stahl, New York, 1952.

[29] Chorography is the art of drawing or delineating areas and provinces on a map.

[30] Mela - *Description of the World*, 1998,. Ch.1 para. 3.

the numerous Macrobius manuscripts, some 150 have reached us complete with maps. In these maps the climate zones are named and in the Northern Temperate zone the outline of the landmasses are augmented with toponyms such as Mare Caspium, Mare Rubrum or Indicum. Some of his maps also include the names of cities such as Babylon, Jerusalem and Alexandria. Macrobius's world map later appeared in many printed editions and in the majority of these printed maps Asia, Europe and Africa are mentioned some of which also include the following, from West to East: Britannia, Italia, Espania, Gallia, Armenia, Parthia and India. In Africa the country of Ethiopia and the Red Sea are commonly shown.

It is interesting to note that in medieval cartography all maps were oriented with East at the top, whereas Macrobius opts for North at the top, the legacy of Pomponius and the other ancient Greek geographers, of which Ptolemy was also a follower.

During Macrobius's time the church paid little heed to the existing theory of a spherical earth, the only inconsistency arising when Macrobius separated the Northern and Southern hemispheres with a torrid zone, impassable even by Noah's descendants, throwing into question the existence of the Antipodes (or other creatures for that matter) in the Southern Hemisphere. These theories and assumptions came to be strongly disputed by Cosmas, as discussed in Section five of this chapter.

Two of Macrobius's maps are depicted in the following pages. In addition there are two maps taken from a 1621 Armenian manuscript kept in the manuscript depository of Yerevan, Armenia, which includes these Macrobius type maps.



Fig. 7

Fig. 7 – This is a typical Macrobius map printed in 1518, where the sphere of the earth is divided into the five climatic zones. The map is oriented with north at the top, where the Northern, Frozen zone lies. Below it lies the Northern Temperate zone, which includes the whole of the inhabited world and most of the then known landmasses. A small part of Africa extends into the *Perusta* (Torrid) zone, too hot for living creatures. Most of this zone is taken up by *Alueus oceani* (turbulent sea), whose circulating currents oppose each other, creating the tides.

To the south of the central Torrid zone lies the unknown Southern Temperate zone, purportedly occupied by the Antipodes. This zone is called *nobis Incognita* that is "unknown to us", implying that the creatures living in the zone are not descendants of Adam. It must be noted that Macrobius was considered as a pagan writer and his maps are bereft of any religious references.

In the Northern Temperate zone the landmasses shown in this map are those of Asia, Africa and Europe, none of them named, while the countries of *Britania, Ispania, Aethiopia Perusta*, *Armenia* and *India* are named. From the seas *Mare Rubrum*, the Red Sea is named.

Macrobius, *Teatro del Cielo*, *Somnium Scipionis*, 1528, Italy.
Private collection.
Size 6.3 x 6.4 cm.

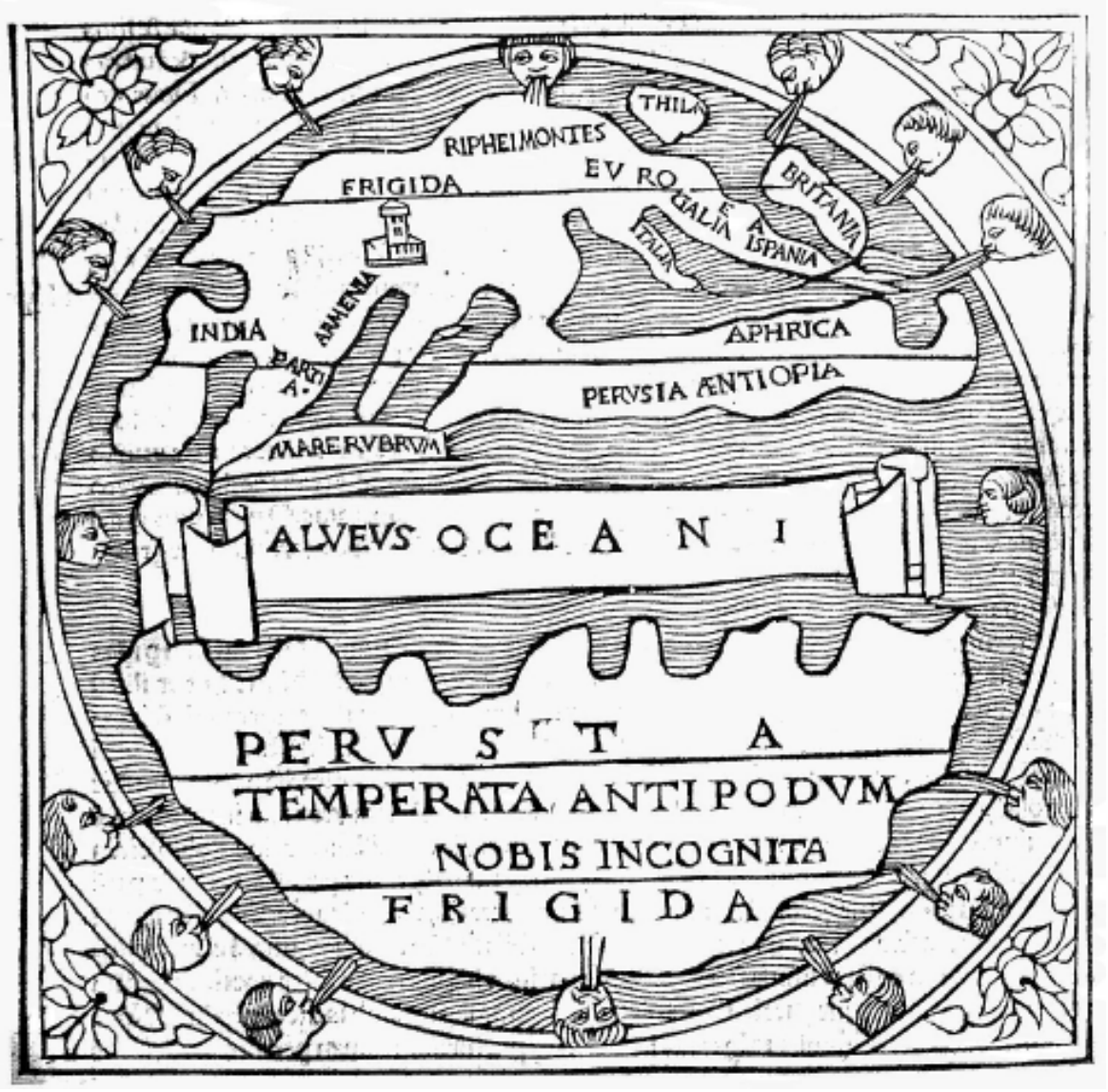


Fig. 8

Fig. 8 – This is from the Badius edition of Macrobius's *Somnium Scipionis* (Dream of Scipio), printed in 1515 in Paris. The one peculiarity of this map is that while it still has north at the top, its west and east orientations are reversed, such that India lies at the left end and Britain at the right end of the map.

The countries mentioned in this edition of Macrobius are *Britania, Thile* (Iceland), *Galia* (France), *Ispania, Italia, Armenia, Partia* (Persia) and *India*. The *Ripheimontes* indicated in the map are variously interpreted as the Carpathian Mountains, the Urals or Valdai Hills located north of Belorussia or southeast of St. Petersburg in Russia.

Macrobius, *Somnium Scipionis*, 1515, Paris.
Private collection.
Size approximately 11 x 11 cm.

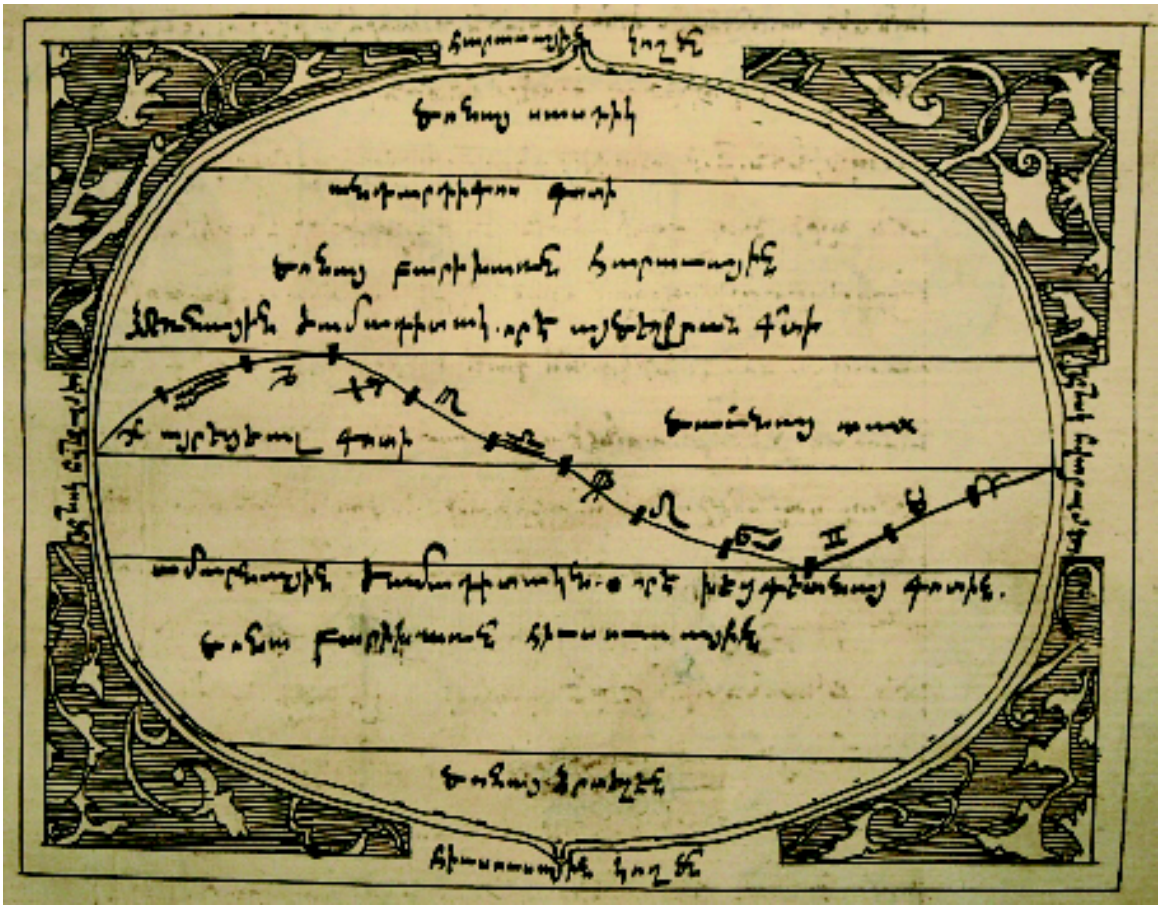


Fig. 9



Fig. 10

Fig. 9 – This is a Macrobius type zonal map in Armenian, taken from a manuscript translation of Petrus Apianus's (1495-1557) sixteenth century work entitled *Cosmography*, translated into Armenian in 1621.

The manuscript depicts various tables and maps, one of which (shown on the left) is a zonal map of the world, where the globe is divided into five zones. In this map there is an additional line drawn in the centre, giving semblance of a sixth zone, though it is merely the line representing the Equator. It is noteworthy that the map has south at the top and thus is an upside down version of Macrobius maps. The signs of the Zodiac are also shown along a sinusoidal curving path. The zones are entitled from the south (top), Extreme zone, Southern Temperate zone, Torrid zone, Northern Temperate zone and Snowy zone. Here the globe is devoid of any sort of topographical outline or feature such as landmasses and seas.

Armenian translation of Petrus Apianus's *Cosmography*, 1621.
Matenadaran, Yerevan, Armenia. MS 1780, f. 308r.

Fig. 10 – A second map taken from the same manuscript as Fig. 9 shows the earth divided in to the five principal zones, with north at the top, in line with standard Macrobius maps.

The Northern Temperate zone, which includes the entire inhabited world appears widened and is subdivided into nine narrow climatic zones. These sub-divisions are similar to the Greek and Islamic tradition of dividing the habitable zone into seven Climates, in Arabic "Ighlims", but here two outside zones have been added to them and the total number of zones has become nine. These sub-zones bear the names of important cities or provinces that they cross. They are the zones of *Dania* (possibly Dacia), *Ripheos* (the Urals, Carpathian range or the Valdai hills), *Boristhenes* (the river Dnepr), *Pontus* (Black Sea), *Rome, Rhodos, Alexandria, Syene* (Aswan - in Egypt) and *Meroes* (the region of Sudan and Ethiopia), which are repeated as a mirror image on the other side of the equator, in the Southern Temperate zone. The names given to the last seven sub-zones is the same as those in the Greek tradition.

Armenian translation of Petrus Apianus's *Cosmography*, 1621.
Matenadaran, Yerevan, Armenia. MS 1780, f. 310v.

3 – SAINT JEROME

St Jerome or Hieronimous was born in Dalmatia about 340 CE, and died in Bethlehem in 420. He spent his time in Rome, Constantinople and Antioch, where he was ordained as priest and made his mark as an outspoken and controversial figure. After much travel he settled in a Bethlehem monastery where he dedicated his life to the study and translation of religious texts and the Old Testament.

St Jerome was also an interpreter of the Bible, and translated the *Chronicles* from the work of Eusebius, Bishop of Caesarea (c. 260–340), which also contains place names and details of biblical locations and toponyms. The full title of this important collection is *"Presbiteri liber Herbraicum Quaestionem in Genesim, Ejustem liber de situ nominibus locum Hebraicum. Tabula Geogrpoahica ex opusculis S. Hieronimi descripto".* For simplicity it is mainly referred to as *"Liber locorum"* or "Book of Places".

Although St. Jerome was a biblical scholar, his *Liber locorum* is considered an important geographical work, since in addition to the lists of cities and places, it also contains manuscript maps originating from the fifth century.

The copy of this work found in the British Library contains two maps. One of these two is the map of the world and the other – the map of Palestine, both are reproduced and discussed in this volume.

Fig. 11/11a - St Jerome's "Map of the World" or more correctly map of the Middle East and Souteastern Europe dates from 420 CE, though only a twelfth century copy has reached us. The map shows the area from the Indian Ocean in the east to Italy in the west and from the Black Sea in the north to the Red Sea in the south. It is taken form the manuscript of *Liber locorum* kept in the British Library.

As per the accepted practice of the period, this map too is oriented with east at the top. Mountains are indicated by series of connected semicircles, rivers are shown with double lines and cities are indicated with various vignettes of buildings and castles.

The *Euxinus Pontus* (Black Sea) is shown elongated and is situated at the bottom left of the map. The *Caspiu mare* (Caspian Sea) is shown in part about three-quarters of the way up the page. At the top of the map is the Indian Ocean, which includes a number of islands. The Persian Gulf and the Arabian Sea are shown in part only, located at the top right of the map as two bays, both are coloured red. The higher is the Arabian Sea, into which the river Indus flows and the lower and larger one is the Persian Gulf, with Tigris and Eufrates pouring into it.

The numbers in the brackets appearing in the next paragraph refer to the numbers added on the map detail shown in Fig. 11a.[31]

Armenia is shown situated between the Black and Caspian Seas, bearing the inscription "*Armenie pile*" (11) – Gates or Pillars of Armenia, which is shown as a range of mountains connected to Armenia proper. The rivers *Euphrates* (6), *Tigris* (7) and *Arax* (5) have their sources at the two opposite ends of these mountains. These mountains can only be interpreted as what was later to be known as the "Armenian Plateau" or "Highland", and the true source of these rivers. *Armenia Superior* (9, Greater Armenia) is shown upstream and between the two rivers *Eufrates* and *Tigris*. Below the legend *Armenia Superior* there is a vignette of a tent-like structure, which bears the legend *Arca Noe* (12, Noah's Ark), sitting on an inverted mountain bearing the legend *Armenia* (27). This mountain is located at the southern end of a range of mountains named *Caspie Porte* (22), which can only represent the mountain range extending westward from Mount Ararat, known as the "Armenian Chain, or Range". A second *Caspiu Porte* (28) appears to the east of *Armenie Pile* (11), which refers to the passage between the eastern end of the Caucasus range and the Caspian Sea, near Derbend or Bāb-ul-Abwāb, (in keeping with Strabo's descriptions).[32] However, here these gates are shown in the middle of an unnamed mountain range, which corresponds with the Caucasian Mountains (26), and could only be the representation of the Daryal Pass or Gorge, the only passage between the two halves of

[31] These numbers were added by the author in order to clarify the translations of the names.

[32] Strabo, *Geography*, With English translation and notes by Horace L. Jones (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Volume V, Books 10-12, 1928 and 2000. Book X! Chapters 2-19.

[33] Ptolemy calls it "Porte Albanie" (see Ptolemy, *The Geography*, 1991, Book 5, Ch. VIII and map Tabula Secunda Asiae) and in Armenian and Arabic it is called "Gate of the Alans" and "Bab-ul-Alan" (see Soviet Armenian Encyclopaedia, Vol. 3, 1977, Yerevan, p 104). According to website "Wikipaedia" as well as many scholars, the Daryal Gorge or Pass in antiquity was called "Caucasian Gates" and occasionally "Caspian Gates". The latter name is normally given to the pass lying between the eastern end of the Caucasian Mountains and city of Derbend on the Caspian, which is the easier overland passage between the north and south Caucasian Mountains. This is also known as the Iron Gates or Alexander's Gates. A similar error occurs in the Armenian dictionary (see Dictionary of Armenian Language, Venice, 1769, Vol. 2 Part 2, p. 235 and Venice, 1836, Vol. 1, p.640), where the Caspian gates are also called "Gates of the Alans". The present name of Daryol or Daryal was given to this pass much later by the local Tatars, in whose Turkic language "Dar" means "narrow" and "yol" means "road", thus the name "Daryol" given to Daryal in fact means "narrow-road". There is a second, less plausible etymological explanation for this name. The pass in Farsi was called "Dar-i-Alān" (Gates of the Alans), which could be shortened to Dar-i-al, Daryal.



Fig. 11

a mountain range.[33] This passage named "Caspian Gates" also bears the title "Alexander's Gates" or "Iron gates", a reference to Alexander the Great, who purportedly commissioned its construction to keep the unruly northern races at bay. The region below (west of) these mountains is named *Armenia Inferior* (10, Lesser Armenia). The cities of *Edessa, Samosata* and *Charrhae* are shown as being in Armenia, towards the region of Mesopotamia. The two ranges named *Caucasus Mons* (23) and *Taurus Mons* (24) are erroneously located southeast of the Caspian Sea (1), meeting at an acute angle, from where another river flows northward.

Albania (18) is shown located west of the *Caspiu Mare* (1), near *Scithia Superior* and north of the *Araxis Fluss* (5), while *Colchi[s]* (19) is shown at the eastern shore of the *Euxinus Pontus* (2 - the Black Sea). Iberia is named *Hiberia* and is shown on the shore of the *Araxis Fluss* (between 11 and 16).

The map is peppered with errors and the placement of the cities and regions in the map leaves much to be desired. For example *Gallilea,* instead of being located east of the Mediterranean, is at is south and *Caucasus* and the *Taurus* ranges appear southeast of the Caspian instead of its west and southwest. Notwithstanding the confusion this may arouse, the map does contain the names of countries, cities and geographical features, among them Armenia, Albania, Iberia and Colchis.

A – The Seas

1. C*aspiu Mare* – *T*he Caspian Sea
2. *Euxinus Pontus* – The Black Sea
3. The Mediterranean
4 The Persian Gulf

B – The Rivers

5. *Araxis fluss* – Araxes
6. *Euphrates*
7. *Tigriss fluss* – Tigris
8. *Tanais fluss* – Don

C – Area around Armenia, Albania, Colchis and Iberia

9. *Armenia Superior* – Greater Armenia
10. *Armenia Inferior* – Lesser Armenia
11. *Armenia pile* – Gates or Pillars of Armenia [Armenian plateau].
12. *Arca Noe* – Noah's Ark and Armenia.
13. *Capadocia*
14. *Chaldea*
15. *Parthia*
16. *Adiapeni* – ancient country located in northern Mesopotamia.
17. *Hircanea* – near the Caspian Sea
18. *Albania* – Caucasian Albania, located west of the Caspian.
19. *Cholchi* – Abkhazia, by the shores of the Black Sea. Land of the Golden Fleece.
20. *Cilicia* – near the Mediterranean.
21. *Babilon*

D – Mountains and Ranges

22. Armenian Chain or Range, extending from Mount Ararat westward.
23. *Caucasus Mons*, The Caucasian Mountains
24. *Taurus Mons*, Taurus range
25. *Paropanissade Mons* – Possibly the Alborz range south of the Caspian, inside Iran.
26. Unnamed – Possibly the real Caucasus range, whose opening is named *Caspiu Porte*
27. Mount Ararat
28. *Caspie Port* – This name is given to the eastern passage between the Caucasian Mountains and Caspian Sea near Derbend, but here it is situated where the Daryal Gorge should be.

St Jerome, *Liber locorum.* Copy dating from the twelfth century.
British Library, London. Add. MS 10049 f. 64r.
Size approximately 24 x 36 cm.

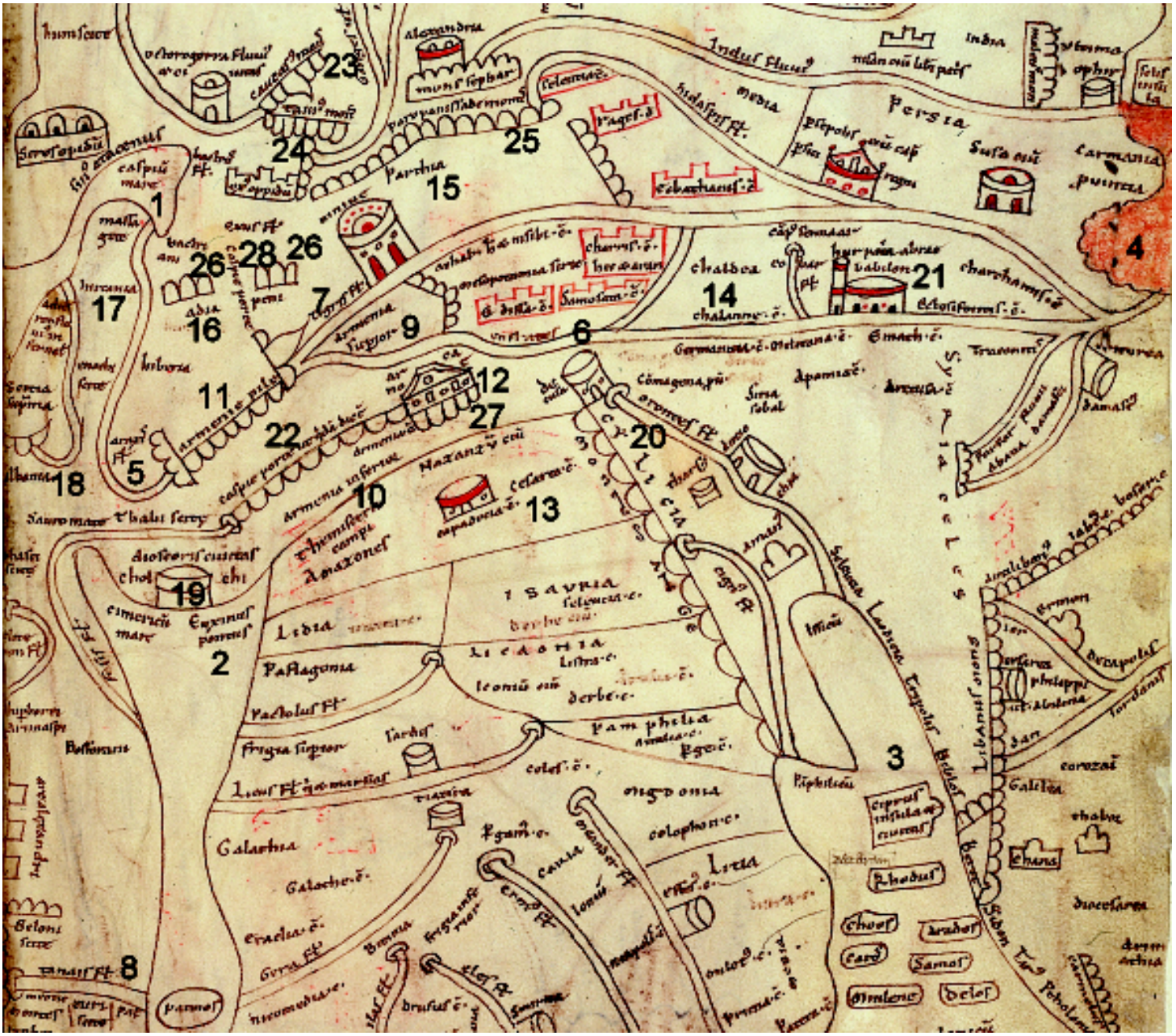

Persia
Media
Parthia
Armenia
Cappadocia
Lydia
Galatia
Pamphilia
Licaonia
Isauria
Cilicia
Babylon
Alexandria
Indus Fluuius
Euphrates
Tigris
Caspii montes
Mare Caspium
Mare Rubrum
Mare Mediterraneum
Damascus
Ierusalem
Samaria
Galilea
Decapolis
Rhodus
Cos
Samos
Delos
Chios
Lesbos
Cyprus
Colophon
Ephesus
Pergamus
Troas
Sidon
Tyrus
Ptolemais
Caesarea
Iericho
Iordanis
Libanus mons
Taurus mons
Pontus
Cappadocia
Galatia
Lycaonia
Pamphilia
Lycia
Isauria
Lydia
Phrygia
Mysia
Bithynia
Armenia
Media
Persia
Parthia
Babylonia
Chaldea
Susiana
Carmania
India
Scythia
Sarmatia
Albania
Iberia
Colchis
Hyrcania
Assyria
Mesopotamia
Arabia
Egyptus
Aethiopia
Libya
Nilus Fluuius
Euphrates Fluuius
Tigris Fluuius
Caspii montes
Mare Caspium
Mare Rubrum
Mare Mediterraneum
Damascus
Ierusalem
Samaria
Galilea
Decapolis
Rhodus
Cos
Samos
Delos
Chios
Lesbos
Cyprus
Colophon
Ephesus
Pergamus
Troas
Sidon
Tyrus
Ptolemais
Caesarea
Iericho
Iordanis
Libanus mons
Taurus mons
Pontus
Cappadocia
Galatia
Lycaonia
Pamphilia
Lycia
Isauria
Lydia
Phrygia
Mysia
Bithynia
Armenia
Media
Persia
Parthia
Babylonia
Chaldea
Susiana
Carmania
India
Scythia
Sarmatia
Albania
Iberia
Colchis
Hyrcania
Assyria
Mesopotamia
Arabia
Egyptus
Aethiopia
Libya
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

Fig. 11a

Fig. 12/12a – Since St. Jerome's manuscript is about biblical names, it is unsurprising that the second map from *Liber locorum* be that of the Holy Land and its neighbourhood.

Here the mountains are given a near realistic appearance, while the rivers continue to be shown with double lines. Cities of primary importance are shown as vignettes of buildings with towers, while other settlements, mostly strung along the coast of the Mediterranean, are shown with vignettes of simple buildings. The area shown on the map extends in the south from the Arabian Sea and Egypt to Constantinople and the Caspian Sea in the north. In the vicinity of the Caspian, there are a number of countries, one of which is *Armenia*, the others being *Anthiocia*, *Hircania regio, Parthia*, *Assuria* (Assyria) followed by the provinces of *Babilonia regio, Chaldea* and *Mesopotamia regio*.

The oval shaped repaired area of the map contains *Mons Caucasus* (the Caucasus Mountains), from which flow the rivers *Phison* (Ganges), *Indus* and *Tigris*. As far as locating of the Caucasian Mountains is concerned, here too the mistake of the previous map is repeated. *Mons Armenie* (Armenian Mountains), which are the source of the river *Euphrates* are shown west of the Caucasian Mountains . At the lower end of this range (west) there is bulge, separated by a line, which is inscribed as *Arca Noe* (Noah's Ark). Further west of these mountains, the *Taurus* mountain range can be seen. The extension of the land below *Taurus* is *Asia Minor*, with the city of *Constantinopolis* shown at its western (lower) end with a vignette of an inverted three-towered castle.

The largest town in the map marked with double circles and four gates bears the legend *Jrslm* (Jerusalem). *Mons Sion* can be seen near one of the gates, with *David's Tower* rising from it. The mountain at the eastern (top) side of Jerusalem is *Mount Olive*. The area is filled with legends of biblical names. The red coloured seas at the top right are first the *Persicus Sinus* (Persian Gulf) and then the *Arabic Sinus* (Arabian Sea), both of which are shown as branching from the *Rubrum Mare* (Red Sea). Next to the Arabian Sea lies *Egiptus Superior*, with the river *Nilus*, whose sources are the two lakes. The river first runs from east to west and then turning sharply northward, passes by the *Pharos* lighthouse and *Alexandria,* reaching the Mediterranean.

Although the map extends to the Black and the Caspian Sea, it omits to mention Colchis, Iberia or Albania. For details around the region of Armenia see enlarged section of the map in Fig. 12a. The numbers added in blue denote.

1. *Armenia*
2. *Mesopotamia*
3. *Babilonia regio*
4. *Damascus*
5. *Parthia*
6. *Assiria*
7. *Hircania regio*
8. *Antiochia*
9. *Mons Caucasus*
10. *Mons Ceraunis* (Caucasus and Taurus Mountains)
11. *Mons Liban*
12. *Mons Taurus*
13. *Mare Caspiu*
14. *Mare Galilee* - Sea of Galilee
15. *Eufrates fluss*
16. *Tigris fluss* - river Tigris
17. *Indus fluss* - river Indus
18. *Fison ut Ganges* - Phison or Ganges river
19. *Arca Noe*

St Jerome, *Liber locorum*. Copy dating from the twelfth century.
British Library, London. Add. MS 10049 f. 64v.
Size approximately 24 x 36 cm.

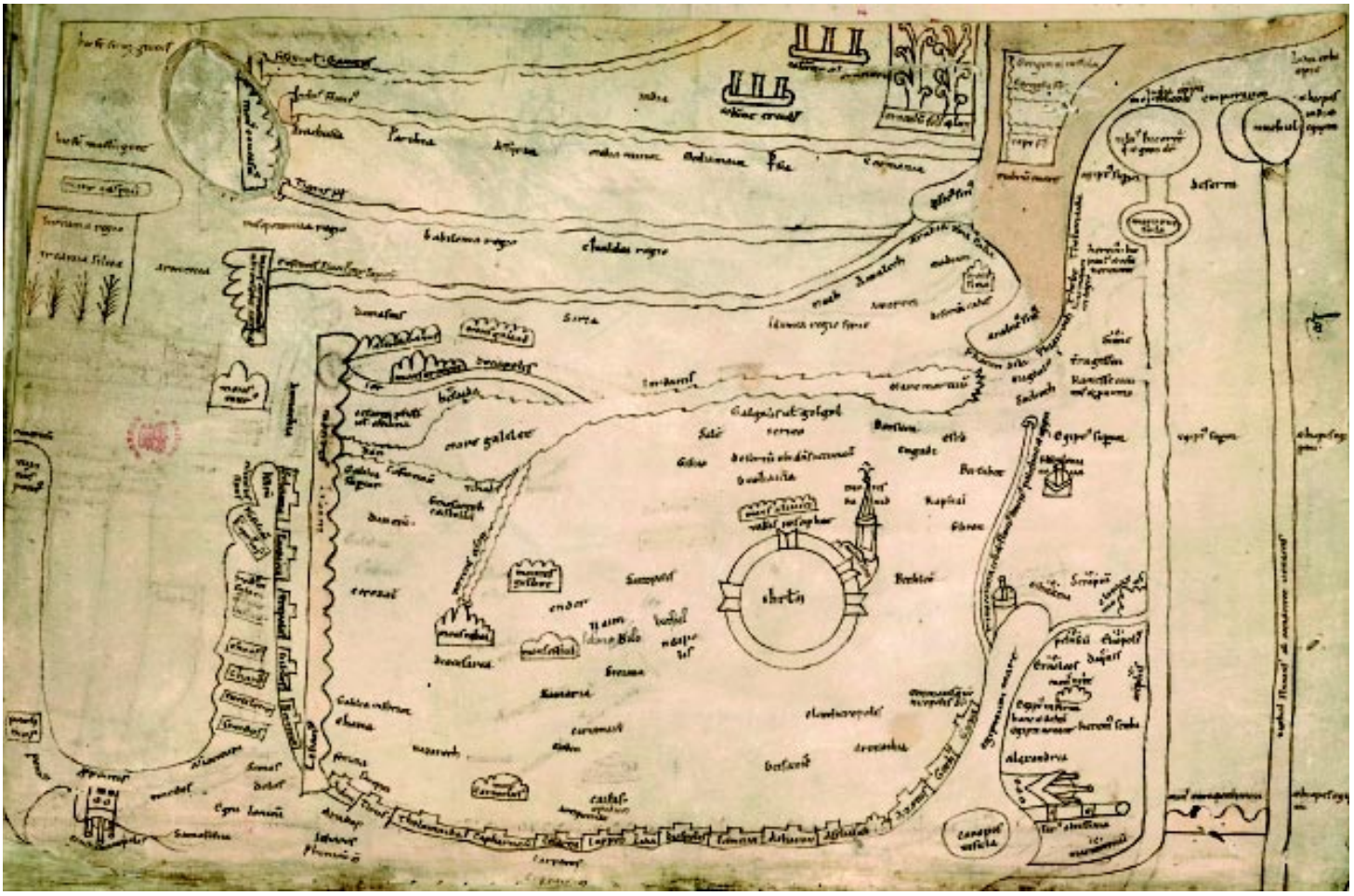


Fig. 12

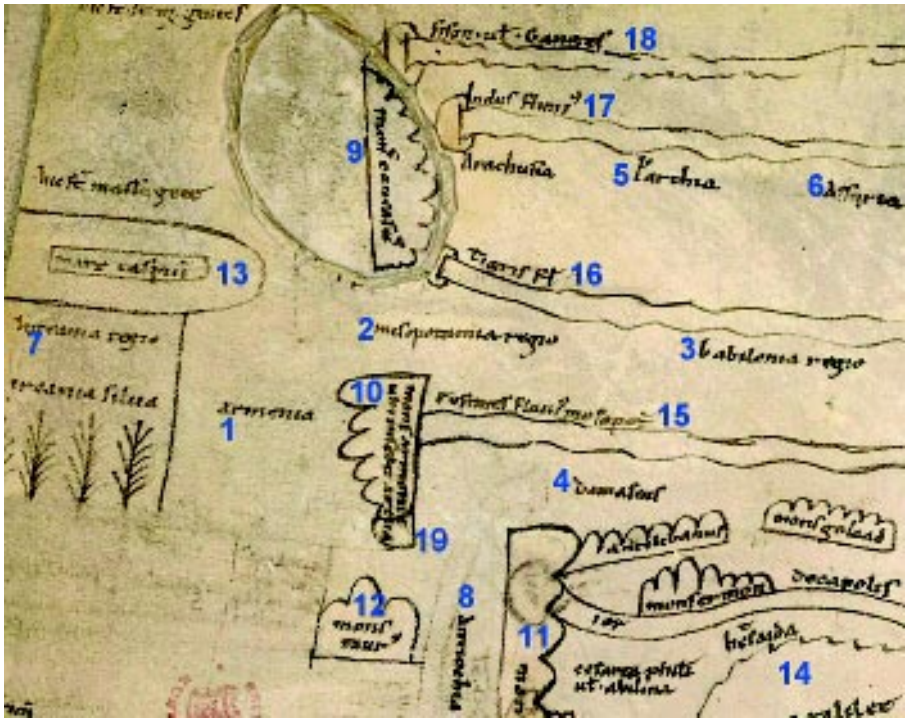


Fig. 12a

4 – PAULUS OROSIUS

Historian and theologian Paulus Orosius was born in Portugal around 385 CE and died in 420. After his studies in his homeland, in 413-414 he spent some time with St Augustine (354-430) at Hippo (situated near the present day city of Annaba in Algeria) studying theology. Later, in 415, he visited St. Jerome in Palestine and settled in Bethlehem.

His first works were concerned with religious controversies, for which he gained a certain reputation, but his most important work has been the *Seven Books against the Pagans* of which some 200 copies have survived. The book, written in 416-417 includes the history of the world for 5618 years of its existence. It starts with the description of the world, explaining its boundaries and describing an outline map of the world with little topographical data. The text mentions almost 300 toponyms but these names have almost no connection with the names appearing in the other parts of the book. The text of the manuscript does not directly refer to any accompanying maps, thought the language is as if a map was being discussed and explained. The following are two extracts from the text of Orosius's "History".

> *Our elders divided the world into three parts, all the globe of this mid-earth is surrounded by the ocean, which we call Gercecg, and they named the three parts by three names, Asia, Africa and Europe: though some say that there were but two parts, one Asia and the other Europe.*[34]

When describing the nations he says:

> *"… from the river of Euphrates, west to the Mediterranean and north almost to the mountains, which are called Taurus, [is] the country which they call Armenia",*

and further down the same paragraph

> *".. and to the north of the mountains are the countries of Cappadocia and Armenia. Armenia is to the east of Cappadocia".*[35]

Only four of the surviving Orosius manuscripts include some sort of contemporary or latter-day maps, most important of which is the map in the library of Albi, France, which has been appended to the chapter on Orosius's geographical work. Orosius states that "according to the ancients, the world is divided into three parts", therefore it is assumed that he was alluding to the T-O division of the earth and his maps were based on the tripartite world, divided by the Mediterranean Sea and the rivers Tanais and Nile. Although this map is said to have been prepared for Orosius, it is not a typical T-O type map, therefore one could extrapolate, not typically Orosian.

The Albi map contains some 50 place-names and from the designations that are mentioned in Orosius's text only 41 appear in this map. Paradoxically, 49 of the names in the book are to be found in Isidore's map of the world (See Chapter 2, Part 6). The map of Albi is discussed in Fig. 14.

The German cartographer and geographer Konrad Miller has drawn a map of the world as per the list of toponyms and descriptions given by Orosius (see Fig. 13).

Fig. 13 – The German cartographer Konrad Miller (1844-1933) has drawn a world map using all the names and data provided by Orosius. This is Miller's reconstruction, typically T-O in shape, with the Mediterranean Sea, rivers Nile and Tanais acting as the natural borders of Asia, Africa and Europe, oriented with east at the top.

In this map *Albania* is shown to occupy the area between the *Euxinus Pontus* (the Black Sea) and the *Mare Caspium*, north of the *Caucasus Mountains*, while *Colchis* is placed south of the *Mons Caucasus* and the *Porte Caspiae*, which should be the Daryal Gorge. The Caucasus Mountains are shown as a very long range of mountains extending from west of the Caspian to east of India.

Armenia (underlined red) straddles *Mons Taurus* and is the source of the rivers *Tigris* and *Euphrates*. Above *Armenia* the mountain range cutting into the *Taurus* has the legend *Montes Armeniae* (Armenian Mountains), which should be the Armenian Chain or Range and to its south, at the junction of the two mountain ranges there is a vignette of a gate indicating Gates or Pillars of Armenia *(Armenia pilae)*. The northern part of these mountains is separated from the rest by a second gate named *Portae Caspiae* the Caspian Gates. To the east of the gates the range is named *Mons Caspiu* and to its north, *Caucasus*. Given their location, the Caspian Gates can only be reference to the Daryal Gorge the midst of the Caucasus range (see footnote 33).

The provinces near and south of Caucasian Mountains included in the Orosius maps are *Commagene*, *Asia Minor, Cappadocia, Colchi[s], Albania, Mesopotamia, Parthia, Syria* and *Iberia.* According to Pliny *Hircania* is situated south of the Caspian Sea and the Caucasus Mountains, but here it appear northeast of the *Mare Caspium* (the Caspian Sea), which is shown as a bay connected to the *Scythicum Mare* (the Scythian Sea, part of the northern ocean).

Konrad Miller, *Die ältesten Weltkarten*, Vol. VI, Map 3.
Published in Stuttgart, 1898.
Private collection.

[34] Orosius, Paulus - *Seven books of history against the Pagans*, Translated from Latin by Irving W. Raymond. Records of Civilizations" series No. 28. New York, 1936. Book 1, Ch.1, Sec. 1.

[35] Orosius, Paulus - *King Alfred's Anglo-Saxon version of the Compendious History of the World,* London, 1855, Book 1, Ch. 1, Sec. 8.

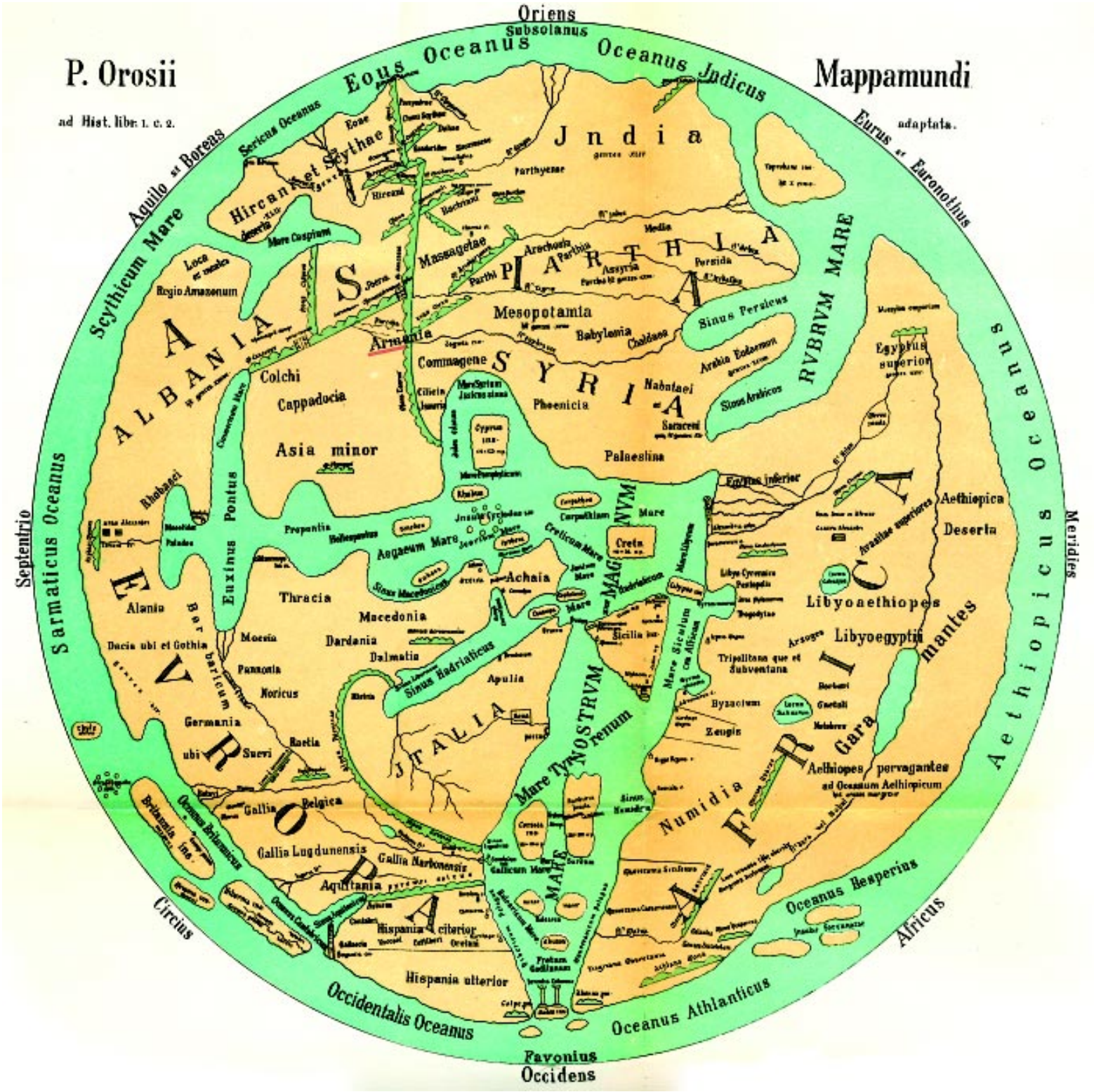

P. Orosii
ad Hist. libr. 1. c. 2.
Mappamundi
adaptata.
Oriens
Subsolanus
Eous Oceanus
Oceanus Indicus
Eurus et Euronotus
Aquilo et Boreas
Sericus Oceanus
Scythicum Mare
Septentrio
Sarmaticus Oceanus
Meridies
Aethiopicus Oceanus
Circius
Occidentalis Oceanus
Oceanus Athlanticus
Favonius
Occidens
Africus
Oceanus Hesperius
Jndia
Hircani et Scythae
Mare Caspium
Massagetae
Parthi
Arachosia
Parthia
Media
Persida
Assyria
Mesopotamia
Babylonia
Chaldaea
Armenia
Commagene
Colchi
Cappadocia
Asia minor
Phoenicia
Palaestina
Nabataei
Saraceni
Sinus Persicus
Arabia Eudaemon
Sinus Arabicus
RVBRVM MARE
Egyptus superior
Egyptus inferior
Aethiopica
Deserta
Libyoaethiopes
Libyoegyptii
Arsages
Tripolitana que et Subventana
Byzacium
Zeugis
Gara
Aethiopes pervagantes
ad Oceanum Aethiopicum
Numidia
Mauri
Gaetuli
Melanogaetuli
Loca et media
Regio Amazonum
Rhobaci
Euxinus Pontus
Propontis
Hellespontus
Aegaeum Mare
Thracia
Macedonia
Dardania
Dalmatia
Achaia
Creticum Mare
Cretes
Mare Siculum
Sicilia
Sinus Adriaticus
Apulia
Mare Tyrrenum
Mare Balearicum
Alania
Dacia ubi et Gothia
Moesia
Pannonia
Noricus
Germania ubi Suevi
Raetia
Gallia Belgica
Gallia Lugdunensis
Gallia Narbonensis
Aquitania
Hispania citerior
Hispania ulterior
Oceanus Britannicus
Britannia ins.
Fretum Gaditanum
Mare Gallicum
Sinus Numidicus
Carpathium Mare
Cyprus
Creta
Rhodus
Lesbos
Samos
Chios
Lemnos
Sardinia
Corsica
Baleares ins.
Thera
Melos
Naxos
Paros
Delos
Andros
Tenos
Cythnos
Seriphos
Siphnos
Ios
Amorgos
Sicinos
Pholegandros
Sifanto
Cimolos
Gyaros
Scyros
Euboea
Lesbos
Tenedos
Imbros
Samothrace
Thasos
Lemnos
Lesbos
Chios
Samos
Cos
Rhodus
Cyprus
Creta
Sardinia
Corsica
Baleares ins.
Sicilia
Malta
Gaudos
Cercina
Meninx
Cercina ins.
Gerba ins.
Lampedusa
Pantellaria
Hannibal
Scipio
Caesar
Pompeius
Antonius
Augustus
Cleopatra
Mare Rubrum
Sinus Arabicus
Sinus Persicus
Mare Caspium
Mare Mediterraneum
Mare Tyrrenum
Mare Balearicum
Mare Gallicum
Mare Siculum
Mare Adriaticum
Mare Aegaeum
Mare Carpathium
Mare Creticum
Mare Sardonium
Mare Ligusticum
Mare Tyrrhenum
Mare Ionium
Mare Libycum
Mare Africum
Mare Atlanticum
Mare Oceanum
Mare Indicum
Mare Sericum
Mare Scythicum
Mare Sarmaticum
Mare Germanicum
Mare Britannicum
Mare Hibernicum
Mare Cantabricum
Mare Balearicum
Mare Gallicum
Mare Siculum
Mare Adriaticum
Mare Aegaeum
Mare Carpathium
Mare Creticum
Mare Sardonium
Mare Ligusticum
Mare Tyrrhenum
Mare Ionium
Mare Libycum
Mare Africum
Mare Atlanticum
Mare Oceanum
Mare Indicum
Mare Sericum
Mare Scythicum
Mare Sarmaticum
Mare Germanicum
Mare Britannicum
Mare Hibernicum
Mare Cantabricum

Fig. 13

Fig. 14/14a – This map, known as the Albi or Merovingian map is presumed to be specially made for Orosius's history book. Although the map does not fully comply with Orosian (T-O) types, it has nevertheless been inserted into a manuscript entitled *Miscellanea scilicet dicitionarium glosae in Evangelia*, which contains some of the Orosius's chapters on geography, as well as other works. The map appears between the two chapters of Orosius's work. In the map the habitable world is pictured as oblong, with rounded corners and wrapped around the Mediterranean Sea.

The map is oriented with east at the top and incorporates only a few Christian references. There is no depiction of Paradise, Noah's Ark or Palestine. The only Christian features shown on the map are the triangular *Mount Sinai, Judea* and *Jerusalem*. The four rivers of Paradise are shown flowing into the surrounding oceans. Due to the poor condition of the original, an enhanced copy is also shown. Fig. 14a is the redrawing of the Albi map, where the names of the provinces are clearer to see.

The map shows the inhabited world in an oblong and wide strip form, wrapped around the Mediterranean Sea and externally surrounded by the all-encompassing Ocean. Because of this distortion, all the continents too have been squeezed into a narrow and oblong form. The surrounding Ocean is shown with three bays. On the left of the map (north) the bay represents the Caspian Sea, which was the accepted norm during the old Greek as well as early medieval times. The remaining two bays at the right (south) of the map represent the Persian Gulf (top) and the Red Sea. The world is thus divided into the three continents by the river Nile and the Black Sea *(Pontum).*

The Mediterranean occupies the central area of the map and is shown with a number of bays and islands. There are five islands, which bear the legends of *Sicilia, Sardinia, Corsica, Creta* and *Cypra* (Cyprus). The bays or gulfs are located at the northern shores of the Mediterranean, the first being the Ligurian Sea, the second the Adriatic and the third represents the combination of the Aegean Sea and the Black Sea, here named *Pontum.* The first peninsula from the west (bottom) of the map is Italy, followed by Greece and then Asia Minor (unnamed). The eastern end of the Mediterranean bears the name of *Ionum Mare* (Ionian Sea) inscribed in the upper middle area of the sea. In the surrounding ocean *Britania* is shown as the sole island.

All the countries are divided by boundaries, itself uncharacteristic of this type of map. However, despite most of the countries in Europe remaining nameless, the cities of *Rome* and *Ravenna* are singled out. This can possibly be attributed to their political and religious importance. Rome was known as an important religious centre and Ravenna was the seat of the representatives of Byzantium in Europe, hence their inclusion on the map.

Africa, located to the west of the *Nilus* includes six toponyms: *Mauritania, Numidia*, city of *Cartage*, *Libia, Ethiopia* and *Egyptus*. The river Nile is shown flowing between the Red Sea and the Mediterranean, while the river *Ganges* is placed near *Ethiopia*. Asia includes *Armenia* (written inverted and highlighted yellow in Fig.14a) *India, Media, Babillonia, Persida, Antiocia*, *Arabia, Alexandria, Judea* and *Ierusalem*. Another unmarked double line (possibly the Euphrates) connects Armenia with the Persian Gulf. No other countries are mentioned south of the Caucasus.

The map differs from the description of Orosius in several respects: it is not shown in tripartite division, it does not name the two continents, and the river Tanais (Don), which is usually shown dividing Europe from Asia, is absent.



Map of Albi. Around 775 CE.
Mediathèque Pierre Amalric, Albi. France,
MS 29, f. 57.
Size 29 x 23 cm.

Fig.14a



Fig. 14

5 – COSMAS INDICOPLEUSTES AND RELIGIOUS CARTOGRAPHY

Cosmas of Alexandria was a Greek sailor living during the sixth century, who traveled to India and Africa. After his return to Alexandria he became a zealous Christian monk and around 547-549 CE wrote his book *Topographia Christiana* or "Christian Topography". Because of his travels to India and Taprobana (Ceylon), he came to be known as Cosmas Indicapleaustes, meaning "Cosmas, the one who traveled to India". It must be noted that during the period in question the name "India" was used rather indiscriminately, often used as a catch-all reference to any country or region east of the Classical world.

Until that time, even the most influential fathers of the church paid little attention to, or advanced any argument against the still surviving Greek theory of the spherical earth (see the previous parts). But here was a monk, who had traveled the world, contending that all these theories were incorrect. Cosmas's aim was to eradicate the accepted belief about the geocentric spherical earth and base geography on the teaching of the Scriptures. He advanced the idea that the world was flat, and that the heavens were in the shape of a box with a double lid, one flat and the other curved (the firmament). The heavenly bodies would be situated between the two top layers, their movements controlled by the angels (see Fig. 16). He goes on citing passages of scripture which he personally interprets and uses in order to support his thesis, arguing that the earth was created according to the Tabernacle, which the Lord revealed to Moses on Mount Sinai, as being a rectangular area with a tent like cover, with a length twice of its width, with sides made of crystal. Cosmas even gives the dimensions and the descriptions of the layers of the tabernacle-shaped heaven and earth. He also declares that any concept regarding a spherical earth is "pagan".[36]

Cosmas's name is mentioned in the Armenian language seventh century geographical treatise *Ashkharhatzuytz* (Ašxarhaćuyć - World Mirror), attributed by some to the the fifth century Armenian historian Movses Khorenatzi or seventh century geographer and scientist Anania Shirakatzi. The work contains quotes from *Christian Topography* and its author is said to be one *Constantine of Antioch.* The text mentions that according to the author after the Flood the Ark came from the east and settled in the inhabited world, echoing exactly what Cosmas says in his work. Ashkharhatzuytz adds that this jarred with Ptolemaian theories, who did not believe that the world was surrounded by the oceans. The above paragraph supports the belief that the work is that of seventh century scientist Shirakatzi, since the same paragraph can be seen in various copies of the manuscript of Ashkharhatzuytz.

After the Middle ages, the book languished in obscurity until 1706, when it was published in its entirety by a Benedictine monk, Father Montfaucon, as part of a larger collection of works. Three originals of Cosmas' manuscript have reached us. One is in the Vatican, containing Cosmas drawing of the world, which he says is based on the writings of Ephorus (405-330 BCE). The other extant manuscripts are in Florence and Mount Sinai and date from the eleventh century. The manuscripts consist of twelve books, which contain other diagrams and drawings that Cosmas uses to argue his case. He then goes on to write about his travels to Persia, India, Sri Lanka and the Red Sea and describes some of what he saw, even drawing pictures of the some of the strange animals in his manuscript. The following are a few quotations from Cosmas' book.

As an opening gambit to his theories, he says:

> *Against those who, while wishing to proffer Christianity, think and imagine like the pagans that the heavens is spherical.*[37]

An then to "prove" this he continues:

> *If two men on opposite sides place soles of their feet against each, whether they chose to stand on earth, or water, or air, or fire, or any other kind of body, could they both found to be standing up?*[38] (See Fig. 17)
> *And how again, when it rains upon both of them, is it possible to say that the rain falls down upon the two, and not that is fall <u>down</u> upon the one and <u>up</u> the other?*[39]
> *with even greater wisdom ye suppose that there are men walking all the earth over with their feet opposite the feet of other men?*[40]

Some of Cosmas's theories are illustrated in the Figures 15-17, while Fig.18 depicts his map of the world.

[36] Cosmas, *Christian Topography*, translated from Greek by J.W. McCrindle, London 1897. p.146
[37] Ibid. Book 1, p.7
[38] Ibid. Book 1, p.17
[39] Ibid. p.17. Underlines are author's.
[40] Ibid. Book 2, p.146.

Fig. 15 – This is the reconstruction of the Tabernacle, as God was supposed to have described to Moses, depicted in the website of "Tabernacle". It consists of the open area with an enclosed tent, which was supposed to be the shape of the inhabited world.



Fig. 15

Fig. 16 – This is the universe as drawn by Cosmas in his manuscript of *Christian Topography*, now in the library of Mount Sinai Monastery. According to Cosmas the flat world has a large protruding bulge in the north, which is quite high and makes the oikumene (inhabited world) slope towards the south. The sun and the moon revolve around this bulge and when invisible, are concealed hiding behind it.

The firmament is the curved canopy of the universe, which holds the stars and where God resides. At the two sides of the box the legend reads The Kingdom of Heaven. The sun shown on the left is described as "The sun sets" and the higher sun at the right is described as "The Sun rises" .

The world map of Cosmas in *Christian Topography* shown in Fig. 18 has a rubric which relates to the shape of the universe and hence is relevant to Fig. 16. Loosely translated it says:

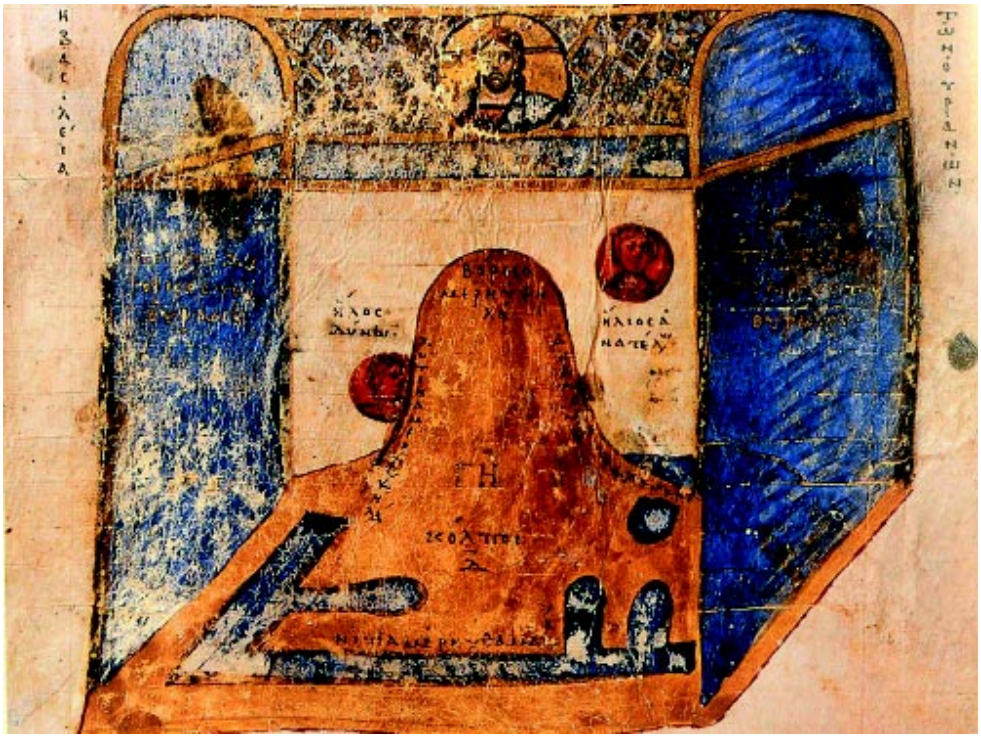


Fig. 16

> *The extremities of the earth on the four sides of it are attached to the extremities of the heaven, forming a tetragonal shape, a kind of a cube. In the upper part the heaven is arched, along its length and thus it forms an oblong vault. In the middle the firmament is fixed, which makes it into two spaces.*[41]

The described shape can clearly be seen in this reproduction.

Cosmas, *Christian Topography.* Eleventh century copy.
Mt. Sinai Monastery. Sin.gr. 1186, fol. 69r

[41] For the Old Greek text see the rubric under Fig. 18.

Fig. 17 – This is one of the figures that Cosmas includes in his book in order to "prove" that the earth could not possibly be spherical, adding:

If two men on opposite sides place soles of their feet against each, whether they chose to stand on earth, or water, or air, or fire, or any other kind of body, could they both found to be standing up?

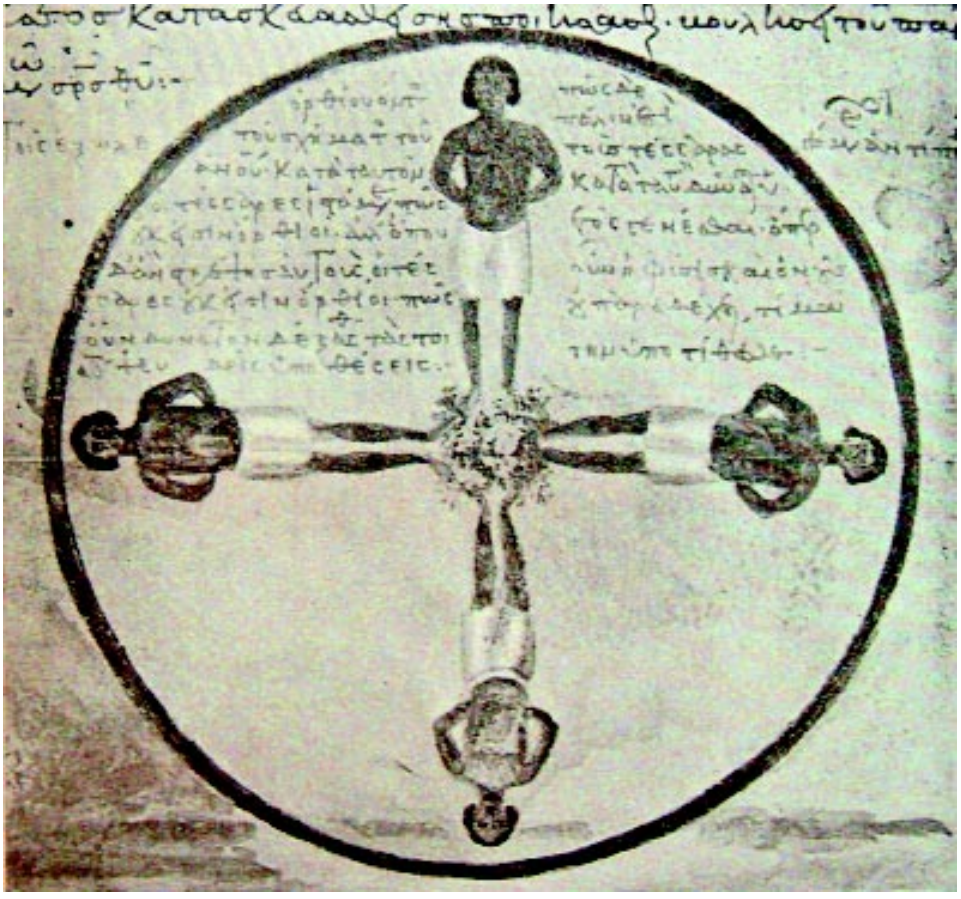


Fig. 17

Fig. 18/**18a** – Here is the sketch of the World as drawn by Cosmas around 547-549 CE in his manuscript of *Christian Topography*. The inhabited earth is the rectangle enveloped by the blue oceans, oriented with north at the top. Paradise is at the east separated from the earth by a narrow stretch of land. The four principal winds are represented by colourful vignettes of horn blowing heads inside red circles, located in the surrounding ocean. The surrounding ocean itself is inscribed OKEANOS (Ocean) with large capital letters. The legends located at the top, inside the external landmass describes it as:

The region where people lived before the deluge, now inaccessible to humankind.

The earth is presumed to be a flat rectangle, with a single high rising protrusion at its northern edge, around which the sun and the moon revolve and behind which they are concealed when invisible (see Fig. 16). The known inhabited region of the world (oikumene) coloured orange is outlined in the centre, including the Mediterranean (blue, but flaked) and some of its surrounding topography. This is encased in another rectangular strip of orange land - separated from the central part by the Ocean - where people used to live before the Flood, to the east of which is Paradise, brimming with fruit-bearing trees, shrubs and colourful flowers. The four green coloured rivers emerge from Paradise, passing through the external world and under the ocean, emerge inside the oikumene, to continue running their known courses. The map does not contain names of countries and the legends refer mainly to geographical areas, rivers and seas.

The Armenian language seventh century geographical treatise *Ashkharhatzuytz* (Ašxarhaćuyć - World Mirror), refers to the same quotation and states;

according to Constantine of Antioch's [Cosmas] Christian Topography "people lived in the east and came to the central region [oikumene] in the Ark".[42]

replicating the text appearing in Cosmas' ocean (see also item 15 below).

Some of the important features of Cosmas' earth are indicated by the numbers superimposed on the original map, shown in Fig. 18a:

A – The Seas:

1. The Caspian Sea, which is the circular bulge protruding into the land from the north.
2. The Romaic Gulf (Mediterranean Sea) is the large sea extending inland from the west.
3. The first northward protruding branch from the Mediterranean is the Adriatic Sea and
4. The second branch is the Aegean Sea, which extends northwards through the Sea of Marmara (a bulge), continuing north.
5. This extension leads to the Black Sea and the Sea of Azov.
6. The first circular bulge in the south is the Arabian Gulf (the Red Sea)
7. The second bulge is the Persian Gulf and the Arabian Sea.

B – The four rivers of Paradise:

8. Euphrates, which flows from Paradise, passes through the outside world, sinking underground it emerges somewhere south of the Caspian and continues its flow to the Persian Gulf.
9. Tigris, which also flows from Paradise, going underground and emerging south of the Caspian, continuing into the Persian Gulf.
10. Phison or Indus, which flowing out of Paradise crosses the lands external to the inhabited regions of the earth, passes under the surrounding Ocean and flows into the Arabian Sea.
11. Gihon, which traverses the land outside the known world, approaching and crossing the surrounding Ocean from the south, eventually flowing into the Mediterranean.

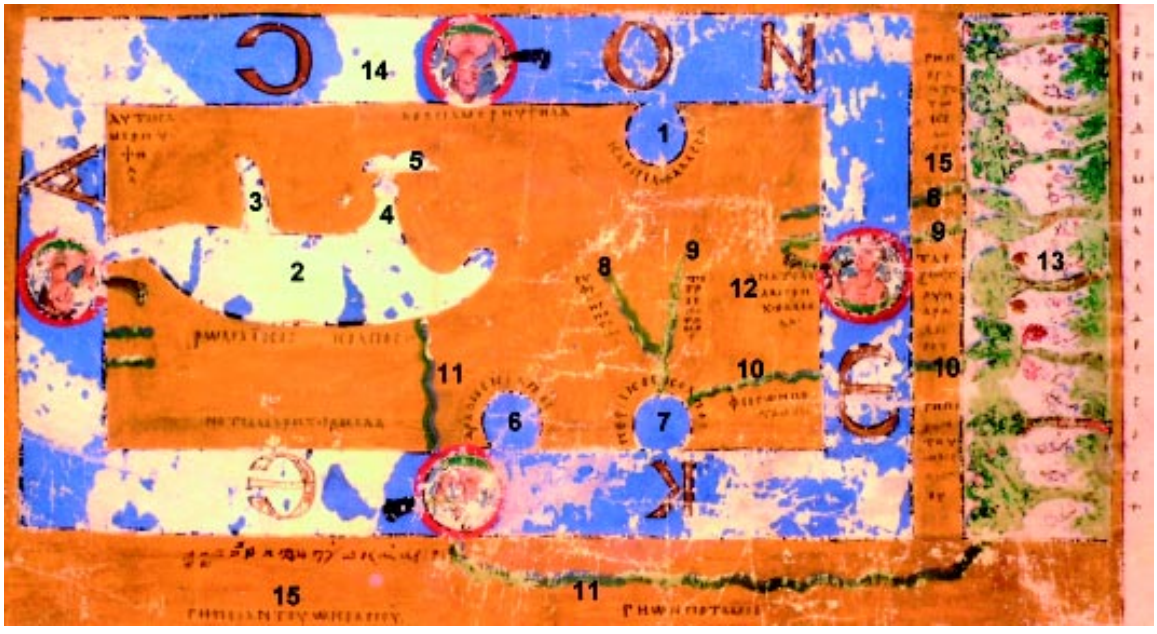
C – Other features shown include:

12. Anatolia (Asia Minor).
13. Paradise, the Garden of Eden, at the east of the inhabited land, full of trees and flowers.
14. The all embracing Ocean, surrounding the inhabited lands.
15. The world beyond the Oceans, bearing the legend *where mankind used to live before the Flood*.

It must me mentioned that the idea of rivers running underground or under the oceans are supported by the Bible and by Pliny (only regarding the Nile). For translation of the rubric underneath the map see the descriptions of Fig. 16.

Cosmas, *Christian Topography.* Original sixth century. Copy form 7-8th century.
Bibliotheca Apostolica Vaticana, the Vatican. MS Vat. gr.600, f. 40v.
Size 31.5 x 23.3 cm.

Fig.18a



[42] *Ashkharhatzuyz* MS copies - Venice St. Lazzaro MS 1245 p.5 and Yerevan, Matenadaran MS No. 582, f.167b.



Fig. 18 – Cosmas map of the world

6 – ISIDORE OF SEVILLE

Bishop Isidore of Seville, also known as St. Isidore was one of the most influential religious leaders of the medieval era. He was born in Seville about 560 CE and died in 636. After the death of his elder brother Leander, he became the head of the See of Seville and set about reorganising the interrelationship of the various ethnic groups that constituted the population of his Hispano-Gothic kingdom, which included the Goths, Visigoths and others. Realising that the spiritual and material well-being of a nation depended on the assimilation of foreign elements, he utilised all the tools available to him through religion and education in order to achieve this goal.

Isidore encouraged the study of Latin and Hebrew, law and liberal arts and long before the Arabs discovered Greek philosophy, he had introduced Aristotle to Spain. He also compiled a most comprehensive collection of universal knowledge of the classical and latter learning. Isidore was the last of Christianity's ancient philosophers and a most influential figure throughout Europe.

Among his writings one of the best known is *Etymologiae* or "Origins", which consists of twenty books, each on a different topic. These include medicine, law, God, Church, language, man, nature, animals, the world, war and many others. It was written on the encouragement of the Bishop of Saragossa and was completed shortly before Isidore's death. This is a vast opus, which includes almost all the knowledge existing until the time of its conception. It was considered as a repository of classical knowledge and was widely used in medieval times and even up to the Renaissance period, when it was reprinted many times. Book thirteen of the manuscript is entitled "The World and its parts". Most of the information collected in this volume is taken form the writings of Solinus (third century BCE) and Pliny (23-79 CE). Chapter fourteen is entitled "Of Physical Geography".

His output includes many other scriptural and theological works, a collection of which was printed in Paris during 1580. Amongst his works, most prominent are *Differentiae* -explanation of differences of words and objects, *Proemia* – a description of the books of the Bible, *De Natura Rerum* or "On the nature of things" description of the universe as known during the seventh century and *Chronica* – history of the world from its creation until Isidore's time.

The world maps included in the manuscript of Etymologiae vary immensely. Some are simplest type of T-O maps and others display a mixture of styles and are more elaborate. In the following pages four representative samples of Isidore's world maps, dating from the eleventh to thirteenth centuries are reproduced and discussed.

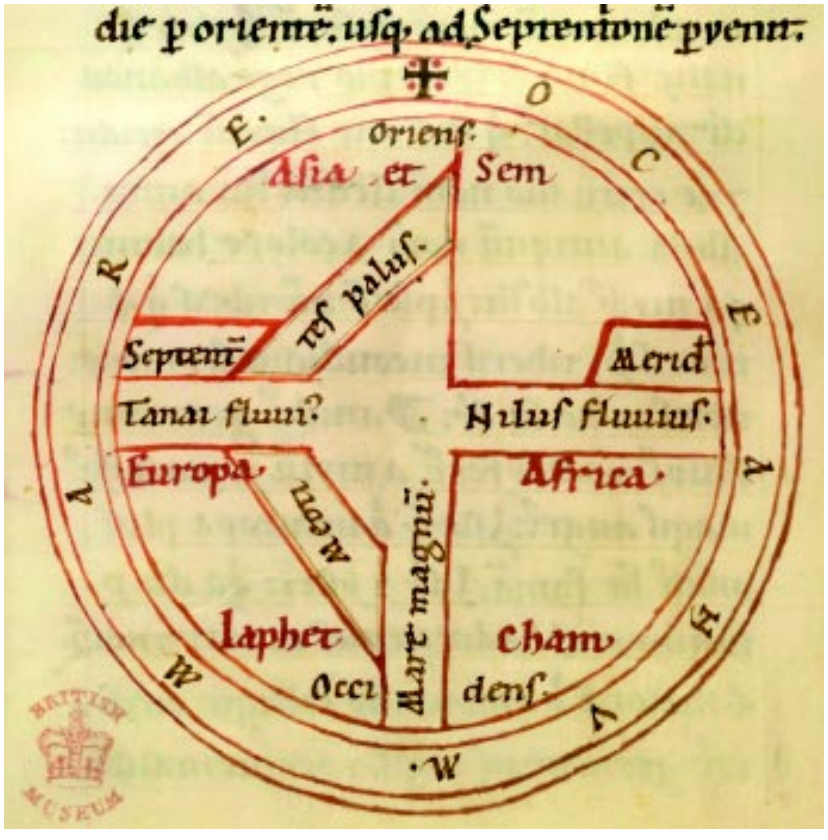


Fig. 19

Fig. 19 and 20 – This T-O map is from a seventh century manuscript of the *Etymologiae*, copied in 1136 CE. It is contained in the chapter 14 of the book and is entitled "*La Terra"* and is less ornate than the other three Isidore maps reproduced in the following pages. It is oriented with east at the top and names only the three continents and the waters dividing them, namely the rivers *Nile* and *Tanais* (Don), and *Mare Magnum* (the Mediterranean Sea). No names of countries and provinces are shown.

In addition to the details shown on Isidore's other simpler T-O maps, this also contains the additional triangular shape shown near *Tanais fluss* (river Don), which is the Sea of Azov, shown as *Meotites Palus* (literally, the Azov Marshes or Lake).

In Fig. 20 one can see part of the written text accompanying the map, where the description of various countries of the region of Caucasus are given. The text relating to Albania is freely translated as:

> *located at the west of the Caspian Sea, which is connected to the northern ocean and extends up to the Azov Sea.*

The free translation of part of the text on Armenia reads as:

> *Armenia is named after Armenus, the companion of Jason of Thessaly. ….It is located between the Taurus and Caucasus Mountains, Capadocia and the Caspian Sea. Here the river Tigris is born from the mountains where the Ark rested after the deluge. It consists of two parts, Upper [Greater] Armenia and Lower [Lesser] Armenia.*

Concerning Iberia it says:

> *Iberian region of Asia is located between the Pontus and Armenia…..*

Fig. 19 – Isidore, Manuscript of *Etymologiae*, dated 1136.
British Library, London. MS Harley 2660, f. 123v.
Diameter 8.5 cm.

Fig. 20 – as above, f. 125v.

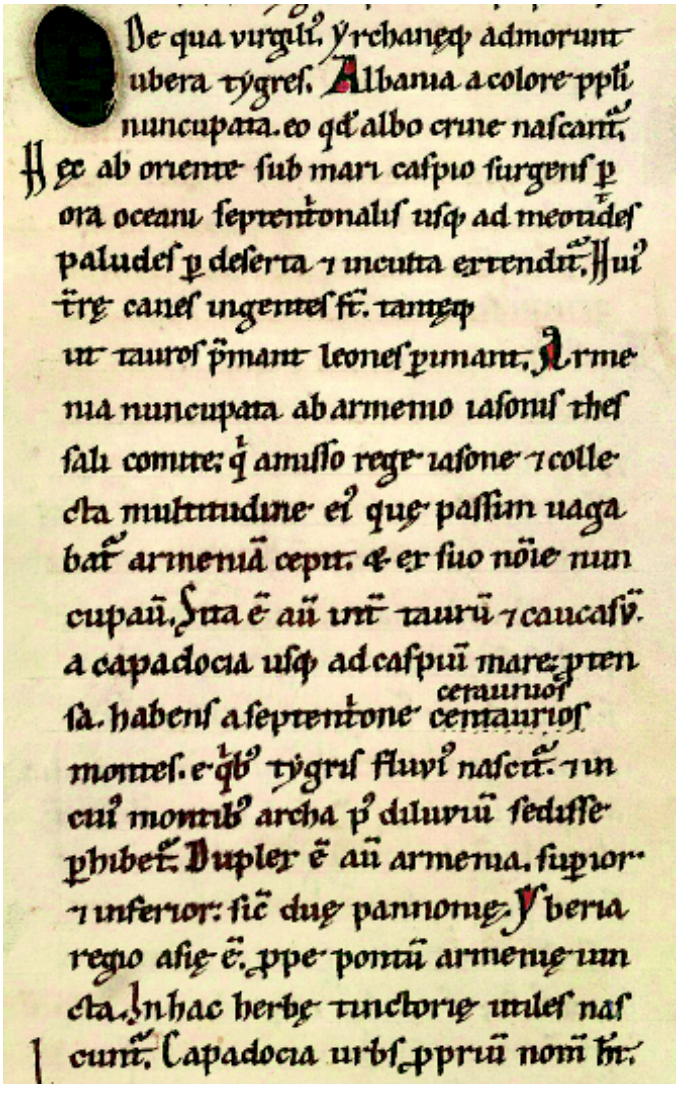


Fig. 20

Fig. 21 – This T-O map is from a copy of Isidore's seventh century manuscript of *Etymologiea* kept in the library of Méjanes in Aix-en-Provence. The map is more elaborate than the others found in most manuscript and printed versions of the same book.

The circular T-O map is shown surrounded by *Oceanus*, which is the ocean that surrounds the inhabited earth. The earth has been divided into the three main continents of Asia, Africa and Europe by the "T" shaped waterways, the vertical stem of which bears the legend *Mari Magno* (the Great Sea – the Mediterranean), while its horizontal arms are named *Tanais* and *Nilus.* A red arrow-shaped triangular extension of the Mediterranean pushes into the Levant, bearing the legend *Paludes* (marshes). In other simple T-O maps of Etymologiae, this name is given to the Azov Sea or Azov Marshes, located at the northern end of the Black Sea, at the delta of the river Tanais (Don). (See also Fig. 19). Alternatively this could be the Nile Delta, which the mapmaker has erroneously located near the Holy Land. The sea near *Tanais* includes the legends of *Pullia* and *Constantinople.* Pullia (or Puglia) is shown here, since it was the starting point for the pilgrims who wished to travel to the Holy Land and Constantinople.

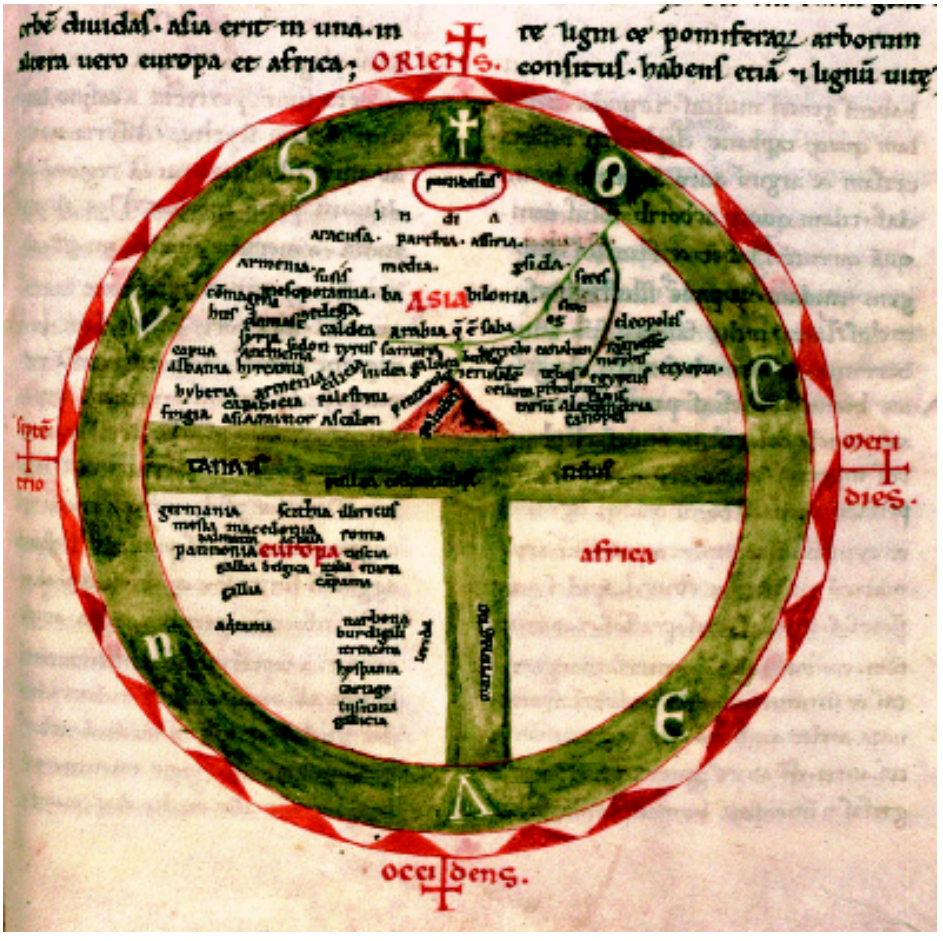
Europe bears the legends of 25 toponyms, including *Germania, Scithia, Mesia, Macedonia, Dalmatia, Pannonia, Roma, Tuscia (*Tuscany*), Galia (*twice*), Belgica, Italia, Hyspania, Cartago, Galicia* and ten others.

Africa has been left devoid of any symbols or legends, whilst Asia includes some of the African provinces and towns as we know them today, such as *Etyopia (*Ethiopia*), Egyptus, Alexandria, Me[m]phis, [H]eleopolis and Tebes (*Thebes*).*The last three are situated on the banks of an unnamed river, which should be the true Nile. The city of Carthage, which is shown inside the territory of Europe should be "Cartago Nova", which was the seat of the Carthagenian power in Spain.

In Asia the only religious connections of the map are the *Paradisus* (Earthly Paradise), shown at the eastern edge of the world (top) under the cross appearing inside the outer sea – (*Oceanus)*, and cities of *Jerusalem*, *Bethleem* and *Jericho*. The four cardinal points of the map are marked with red crosses.

The area of Asia is filled with many toponyms, mostly being names of provinces and towns, including *Hyberia* (Iberia), *Albania* and two *Armenias*, one being Greater Armenia and the other, located at the southwest of the first one, near the area marked as Cilicia, is the Cilician Kingdom of Armenia, which flourished at the time of the making of the map and had close ties with Europe. These are located in relatively correct positions.

At the eastern end of Asia the legends include *India, Parthia, Assyria, Media* and *Persida.* In the area northeast of the map the legend of *Armenia* can be seen, below which the provinces/towns of *Mesopotamia, Edessa* (city of Urfa)*, Damasc, Syria, Anthiocia, Hyrcania* and others are listed. Further south the second *Armenia* appears next to the legend of *Cilicia* (see the above paragraph). To the west of this region lie *Capadocia, Frigia* (Phrygia) and *Asia Minor,* while the provinces of *Albania* and *Hyberia* (Iberia) are located further north of it.



Isidore*, Etymologiae*. Copy from twelfth century manuscript. Bibliothèque Municipale, Aix-en-Provence. MS 25, f. 293r. Diameter 16.3 cm.

Fig. 21

Fig. 22/22a – The much more elaborate 'Map of the World' shown here also belongs to the T-O category of maps, but has already evolved and contains much more information than the previous T-O maps. There are many copies of T-O maps in the various works of Isidore, Bishop of Seville (c. 560–636), which are mostly diagrammatic and simple (see previous figures 19 and 21), though a few others such as this reproduction from an eleventh-century manuscript copy, are more elaborate and contain mythical, as well as religious symbols and legends.

This map is also in the basic shape of the T-O maps, oriented with east at the top. The stem of the T in the map, occupying a large portion of the map area, is the Mediterranean Sea with twenty-two islands. Three of the islands include vignettes of buildings. Of these the triangular island in the West Mediterranean is the island of *Sicily*, the square island in the southeast is *Crete* and the smaller rectangular one in the east is *Cyprus*. The Red Sea, combined with the Arabian Sea, is represented as the large red wedge-shaped inlet at the top right of the map. The biblical parting of the Red Sea permitting the Israelites to pass through is also shown. The twelve principal winds are surrounding the globe around its external perimeter. The map is filled with vignettes of buildings and churches representing towns and religious centers, the largest one being *Jerusalem*, topped with a large cross.

Africa brims with drawings of wild beasts and towns, the most important of which is *Alexandria* situated between the two mouths of the Nile. There is a large three-arched building named *Castellum Alexandri* sitting on the three-peaked mountain, bearing the legend Mount *Catabathmon*. This, according to Sallust is the area between Libya and the Egyptian city of Seyene (Aswan).[43] The city of *Carthago* is shown on a peninsula protruding from Africa towards Sicily. To the west of Carthage, between the two rivers the red-lined building vignette bears the legend of *Yppo* (Hippo, today's Annaba). Further west, near the [Atlantic] ocean the green mass is *Mons Atlas* (the Atlas mountains), with the city of *Calpe* (Gibraltar) to its left.

In Europe the most important provinces and cities shown include *Constantinople* near the Black Sea, *Athens* near the eastern Mediterranean, *Rome*, shown as a castle with a river [the Tiber] flowing through. *Hyspania* is the triangular domed tower near the straits of Gibraltar with *Cordoba* to its north, shown with the vignette of a round domed mosque and a minaret, separated from Gallia with a curving mountain range. In the northwest, floating in the surrounding ocean *Anglia Insula*, *Scotia* and *Hiberia* are also shown.

The detailed map of Fig. 22a with the superimposed numbers relates to the region south of the Caucasus Mountains. *Albania Superior* (8) is shown south of the Caucasus Mountains (19). An important feature in the map is the vignette of a house sitting on two mountain peaks. The "house" bears the inscription *Archa Noe* (4, Noah's Ark) and the twin peaks are named *Ararat* (3). This is possibly the first time that the Ark and Mount Ararat are shown on a map pre-dating the Crusades. Below Mount Ararat the additional legend reads *Montes Armenie* (2, Mountains of Armenia), which are situated near the river *Euxis* (possibly Halys or Kizilirmak river) flowing from *Mons Taurus* (11, Taurus Mountains) towards the Black Sea (18). *Armenia Superior* (1, Greater Armenia) is located west of the Caspian, the green inlet connected to the ocean. Northwest of Armenia Superior are *Mons Caucasus* (10, Caucasus Range) with *Porte Caspie* (5, Caspian gates) at its southern end, the southeast extension of which is called *Acroceraunis* (according to Orosius, these form part of the Caucasian Mountains and are called Mountains of Daghestan).[44] The gates possibly denote the Daryal Pass, since they are located between *the Caucasus* and *Acroceraunis* ranges. Further down, *Acroceraun*i joins *Mons Taurus* (11) extending westward. At the junction of the three mountain ranges lies the source of the rivers *Tigris* (12) and *Euphrates* (13), which flow all the way to the Red/Arabian Sea, as well as that of the river *Araxis* (14, Arax), which flows northwards into the surrounding ocean. Important toponyms shown in the detail map are the following:

A – Countries of the region

1. *Armenia superior* – Greater Armenia
2. *Montes Armenie* – Armenian mountains or the Armenian Chain.
3. *Ararat* - with twin peaks
4. *Archa Noe* or Noah's Ark – sitting on Mount Ararat
5. *Porte Caspie* – Caspian Gates in the shape of a door. The old name for the Daryal Gorge. See footnote 33.
6. *Regio amazonii* – or region inhabited by the Amazone women
7. Hircania Superior
8. *Albania superior* – Caucasian Albania
9. *Sarmatharia* or Sarmatia (Russia)

[43] Sallust, *The Jugurthan Wars*, [63].

[44] Orosius, Paulus - *Seven books of history against the Pagans* – Translated by Irving W. Raymond. Records of Civilizations" series. Columbia University Press, New York, 1936, p.38.

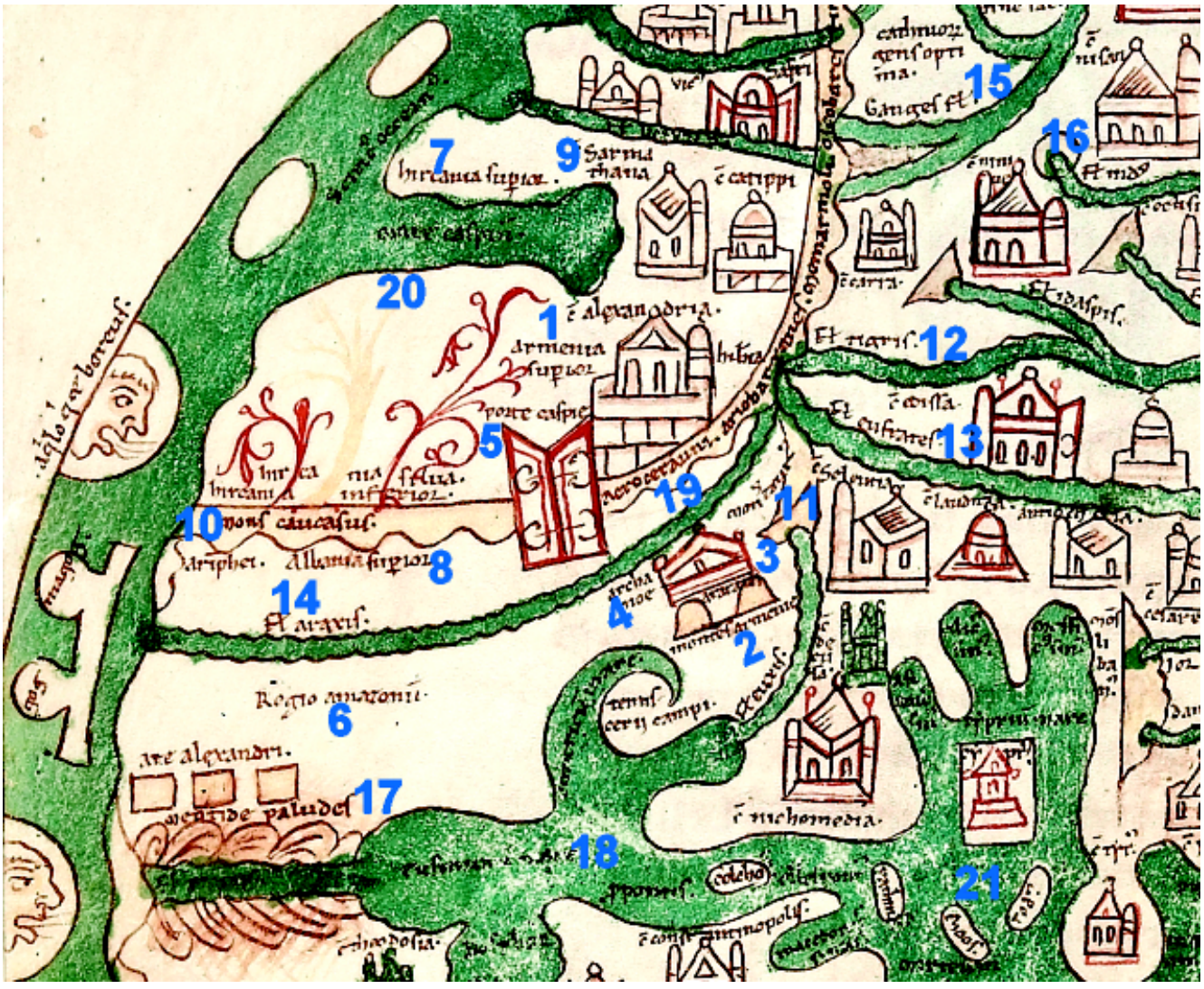


Fig.22a

B – Mountains, Rivers and Seas

10. *Mons Caucasus* – Caucasus Mountains
11. *Mons Taurus* – Taurus Mountains
12. River – *Tigris*
13. River – *Euphrates*
14. River – *Araxis*
15. River – *Ganges*
16. River – *Indus*
17. *Meotide paludes* – Azov Marshes
18. The Black Sea
19. *Mons Acrocerauni* – Part of the Caucasian Mountains that divides Iberia from Armenia, Daghestan Mountains
20. *Mare Caspiu* – The Caspian Sea
21. The Mediterranean Sea

Isidore, *Etymologiae*. Copy dating from c. 1050 CE.
Bayerische Stadtsbibliothek, Munich. Ref. Clm 10058, f. 154v.
Diameter 26.6 cm.

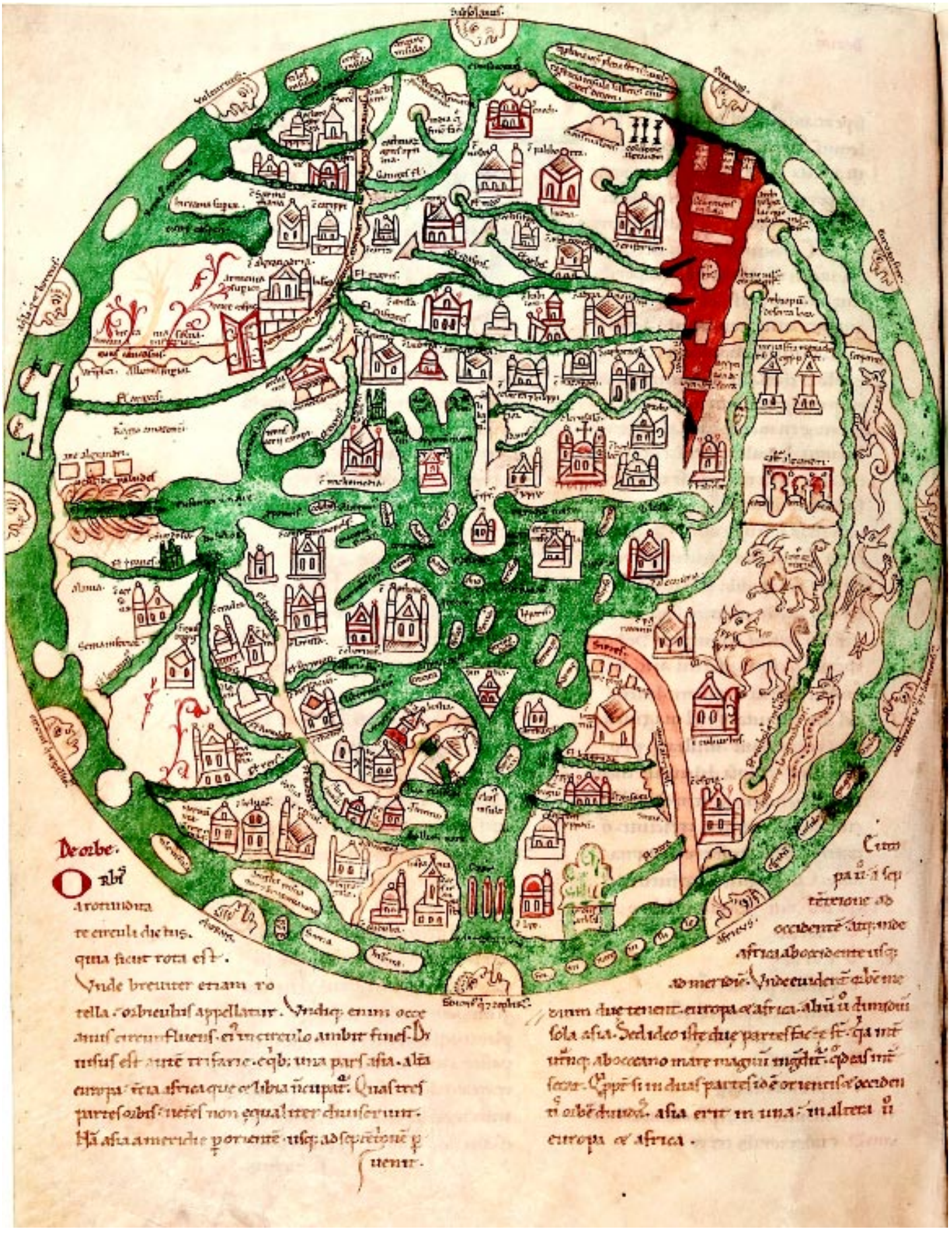

De orbe.
Orbis
A rotundita
te circuli dictus.
qua sicut rota est.
Unde breuiter etiam to
tella orbicularis appellatur. Undique enim occe
anus circumfluens. et in circulo ambit finem. Di
uisus est autē tripartite. eq̄b; una pars asia. alia
europa. tertia africa que et libia nūcupat. Quas tres
partes orbis. necesse non equaliter diuisere um.
Hā asia a meridie p orientē usq; ad septentionē p
tenet.
Cum
pa ti. i sep
tentione ad
occidentē dirimit inde
africa. ab occidente usq;
ad meridiē. Undecunde aq̄ cir
cum due tenent. europa et africa. alia ū dimidia
sola asia. Sed ideo iste due partes sic se. qa mā
ūmq; ab oceano mare magnū mgitr. q̄ dr. q̄ mē
sura. Quę si in duas partes ab oriente ad occiden
tē orbē diuidā. asia erit in una. in altera ū
europa et africa.

Fig. 22

Fig. 23 – This map is from another copy of Isidore's *Etymologiae*, which dates from the thirteenth century and is kept in the Library of Heidelberg University. The map is unusual in that it is a mixture of Macrobian zonal and T-O maps, while its layout is more akin to those of Beatus maps. See Figures 28 to 32.

The map is oriented with east at the top but also has the five Macrobian zonal divisions, which are normally shown on north oriented maps, therefore here the zones, instead of being horizontal, are shown as vertical divisions. They are named as:

1. *Septentionalis frigida inhabitabilis*
2. *Habiltabilis (Northern Temperate zone)*
3. *Torrida zone inhabitabilis*
4. *Temperata habitabilis (Southern Temperate zone)*
5. *Australis frigida inhabitabilis*

The earth is surrounded by a wavy ocean, which has a few inlets in the north-eastern and eastern parts, bearing the legends of *Caspium Mare* and *Rubrum Mare* (The Caspian and Red Seas). The central body of water shown in the Equator, which lies in the middle of the Torrid Zone, is considered as part of the surrounding ocean. The inhabited part of the world is shown to be the northern Temperate zone, which itself is depicted as a full T-O type map. In this climatic region the vertical stem of the "T" represents the *Mediterraneum Mare*, but the top bar wings do not represent the rivers Tanais and Nile, but rather the extensions of the Mediterranean Sea, into which these two rivers flow. The *Tanais* is shown rising from the mountains of *Ripheimontes* in the north and flowing into the left part of the northern arm of the T, while the *Nilus* rises from a lake in *Egyptus Superior,* flowing northwest into the southern arm of the T.

Some mountains located near the outer coasts are marked dark brown and are named *Ripheimontes* in the northern frigid zone, *Calpe* (the Rock of Gibraltar) north of the junction of the Mediterranean and the Atlantic, and *Athlans* (Atlas mountains) in Africa, to the south of the Straits of Gibraltar. Above the Atlas Mountains, inside Mauritania, there is a short and unnamed river (See Fig.67 on page 153).

In northern Asia the legends specify the countries and provinces of *India, Albania* and *Amazones*, with *Scitia, Armenia, Syria, Galilea, Dan* and *T[r]oia*. To the south lie the provinces of *Babilonia, Susis civitas* (Shusha, capital of Persia), *Media Maior, Galilea* and *Palestina*. The city of Jerusalem is shown with larger lettering situated in the centre of the inhabited world as *Ihlm* (Iherusalem). In southern Asia the legends on one bank of the Nile indicate provinces and peoples of *Egyptus Superior* and *Inferior*, *Elamite, Syna mons* (Mount Sinai) *Arabia* and on the opposite bank, *Hic Ethiopes habitant* (here live the Ethiopians)*, Desertus superior Egiptus* and *Desertus Sertie.*

Europe has sixteen toponyms, including *Ungaria, Teutonia, Roma, Tuscia* (Tuscany), *Gallia, Hyspania* and others. The British Isles are not mentioned. Africa merits only six toponyms and the Southern Temperate Zone is devoid of any legends, except the name of the zone, since it was separated form mankind by the unbearably hot Central Torrid zone, was inaccessible to mankind and remained a mystery to us.

Isidore, *Etymologiae*. Copy dating from the thirteenth century.
Heidelberg University Library. MS Salem IX 39, fol. 1v.
Diameter of map 21 cm.

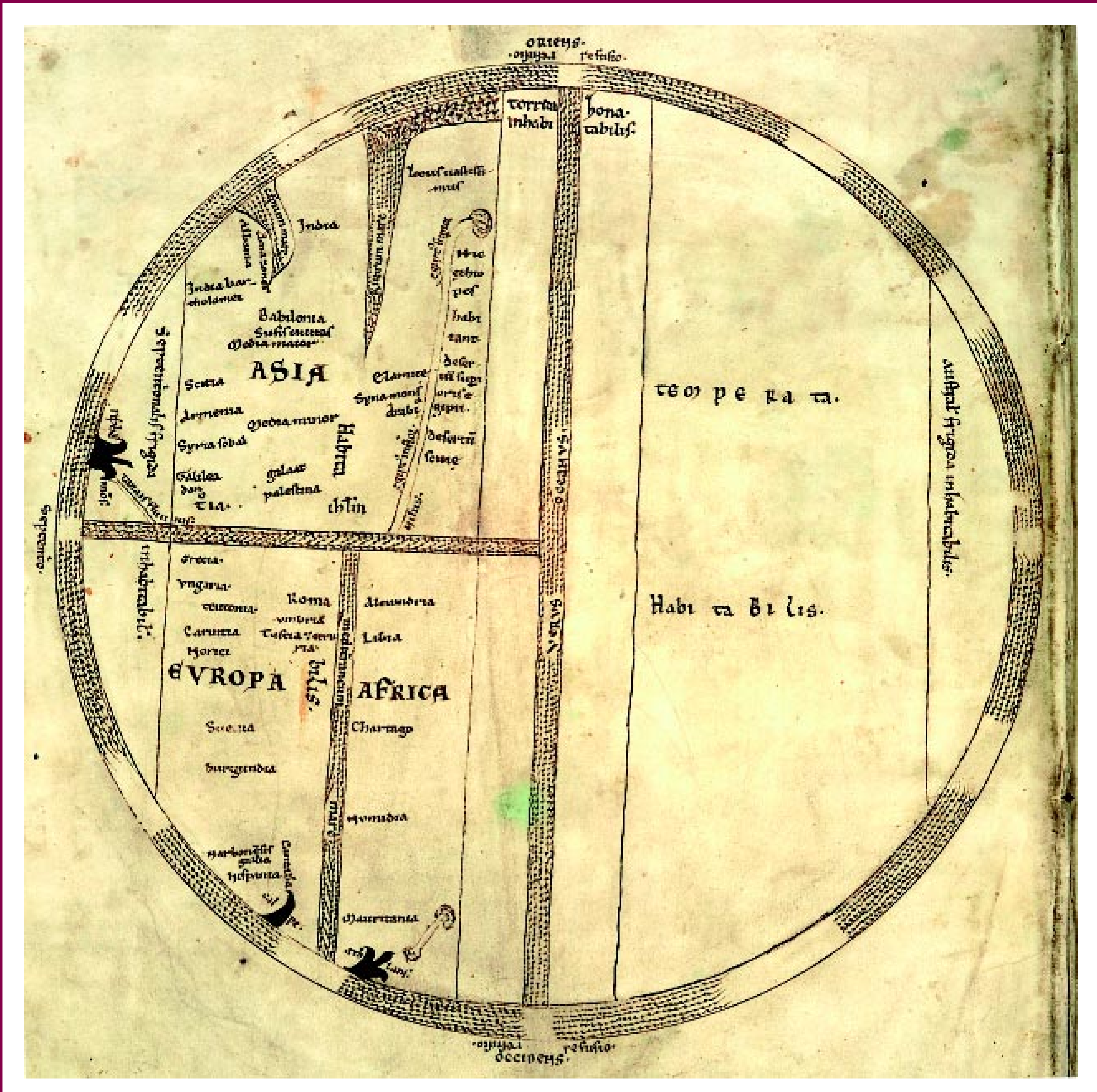

ORIENS
India
Babilonia
ASIA
Armenia
EVROPA
Roma
AFRICA
Libia
OCCIDENS

Fig. 23

7 – VENERABLE BEDE

A historian and Doctor of the Church, Bede was born around 672 and from early age was placed in the monastery of Wearmouth in Northumberland, England, where he was trained by the abbots. According to his own words, he spent his life there, studying the Scriptures and other works of the Venerable Fathers and compiling manuscripts of his own. He died there in 735 and was posthumously referred to as "The Venerable Bede". Bede today is chiefly known for his scientific, historical and theological writings. His *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* is the English history from the time of the Caesar to his day (the year 731), which laid the foundation of British historic writings.

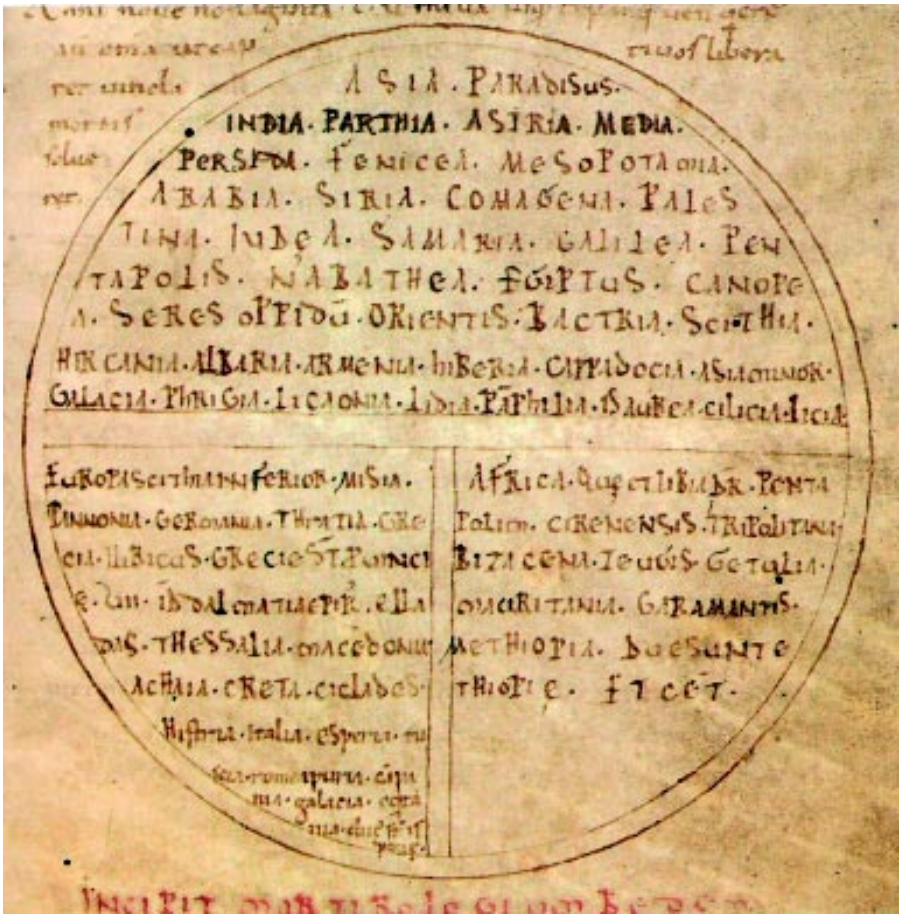
His other chronological treatises *De Temporibus Liber* and *De Temporam Ratione* also contain general historical and geographical data. His most famous work is *De Natura Rerum* or *On the nature of things*, which was generally accompanied by a T-O type map of the world. Unsurprisingly, Bede's maps are loosely based on the models of his predecessors.

His most important contribution to Christianity was the re edition of the Vulgate Bible, which was used in the West until the Reformation years of the sixteenth century and - by the Catholic church - until 1966.[45]

Bede's manuscripts were utilised for teaching and were in use for many hundreds of years. During the fifteenth century some of his works were translated into Armenian (MS. 2037, dated 1421, Matenadaran, Yerevan).

Fig. 24 – This simple T-O map is from a manuscript of Bede's *De Temporam Ratione*, copied during the eleventh century. The map is oriented with east at the top and the three continents are filled with the names of their countries. The map does not contain any topographic features. Africa contains 13 names. In Europe many Greek provinces and islands as well as a few Western European countries are named.

The legend of Paradise is shown to be at the easternmost (top) part of Asia, and the names of 36 Asian countries and provinces are listed in the legend below. They begin with *India, Parthia, Asiria, Media, Persida, Fenicia, Mesopotamia, Arabia* etc. and in the penultimate line the names of *Hircania, Albania, Armenia, Hiberia* (Iberia), *Capadocia, Asia Minor* are listed.



The map contains no other featues at all. In the rubric under the map Bede is mentioned as its author.

Bede, *De Temporum Ratione*. Eleventh century copy. Bodleian Library, Oxford. MS Canon Misc. 560, f. 3r. Diameter 10 cm.

Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

Fig. 24

[45] St. Jerome's fifth century translation of the Bible into Latin.

Fig. 25 – This exquisitely executed world map is from Thorney Abbey in England. The manuscript was copied in the year 1110 and is one of most beautifully made books. It contains a collection of various important works, among them the three works of Bede, *De Temporum Rationem, De Temporibus Liber* and *De nature rerum,* plus Computus and other works, and comprises many diagrams and tables.

The manuscript contains no text relating to this map, a somewhat distorted and unusual version of the T-O model. As usual east is at the top of the map and the cardinal directions are shown in their Greek and Latin names. The unnamed Mediterranean separates Europe from Africa, with Europe occupying most of the lower half of the map, leaving a small Africa at the south-western corner of the globe. This is in line with some early suggestions that Europe and Africa should be considered as one continent.[46]

The upper portion of the map is occupied by Asia, separated from Europe and Africa by the rivers Tanais (Don) and Nile, neither of which are named. Instead, the width of the two rivers is inscribed with the name *Hierusalem* (Jerusalem), with *Mons Syon* located at the confluence of the three waterways as a square of undulating red lines.

The names mentioned on the map are those with Biblical significance. At the top of the map, below *Asia Maior* the scribe has written *Quod unt septuaginta due gentes orte* (There are seventy two peoples [tribes] in the world). In different parts of the map the tribes of Noah's sons are described. Shem in Asia has 27 tribes, Cham in Africa has 30 tribes but Japheth's tribes are not shown, instead *Armenia* is shown with 33 tribes, making the total of tribes shown to be 90. It is not clear why Armenia is singled out and why the number of tribes, as mentioned in the map legends exceeds the total of 72. Other biblical names appearing in the map are *Nazareth, Iordanis fluss* (the river Jordan), *Galilea*, *Terra Iudea* (Judea), *Palestine* and a few others - the last two being located west of the strip entitled *Hierusalem*.

The map also shows *Archa Noe* (Noah's Ark) in Armenia, near the *Euphrates* river, but all these are placed at a curious location, that is to say, south of *Caesaria* and *Mesopotamia* , instead of at their north, a long way away from *Asia Minor*, where in fact they are located. Other regions in Asia include *Constantinopol* (below Asia Minor), *Effesus* and *Cilicia* to its right and curiously, a *Cartago* situated south of *Palestine*, where it does not belong.

In Europe the legends shown are *Terra Macedonia, Italia, Roma (*with the *Tiber river), Mount Ethna* in *Sicilia, Tuscia* (Tuscany) and once again another Carthage, this time entitled *Kartago Magna*. With its placement near Siciy and north of Africa this could be the "New Carthage", which was the centre of Cartahgenian power in European Spain. It seems that within Europe there are only Macedonia, Italy, Carthage, Tuscani and Sicily, with *Britannia, Hibernia* (Ireland) and *Thile* (Iceland) added as an afterthought. The names of the latter appear outside (left of) the normal area of the map, perhaps by the English monk copying the map, who felt that his country should not be excluded from the map, but instead of adding these names in the northwest, has shown them in the north.

The legend of Europe straddles the Mediterranean and stretches to the territory in the south, while Africa is relegated to the southwest corner of the map, west of a double lined boundary, which should be the river Nile.

It is obvious that the mapmaker has not paid any attention to the correct positioning of the toponyms and he has been satisfied with the inclusion of these on his map, a phenomenon quite common in many medieval T-O maps (see Fig. 2, 24 and 26).

Collection of Works, 1110.
St. John's College, Oxford. MS, Thorney Abbey, St. John's MS.17, f. 6r.
Map diameter about 17 cm.

Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

[46] Orosius, Paulus, *Seven books of history,* New York, 1936. Book 1, Ch.1, Sec. 1.

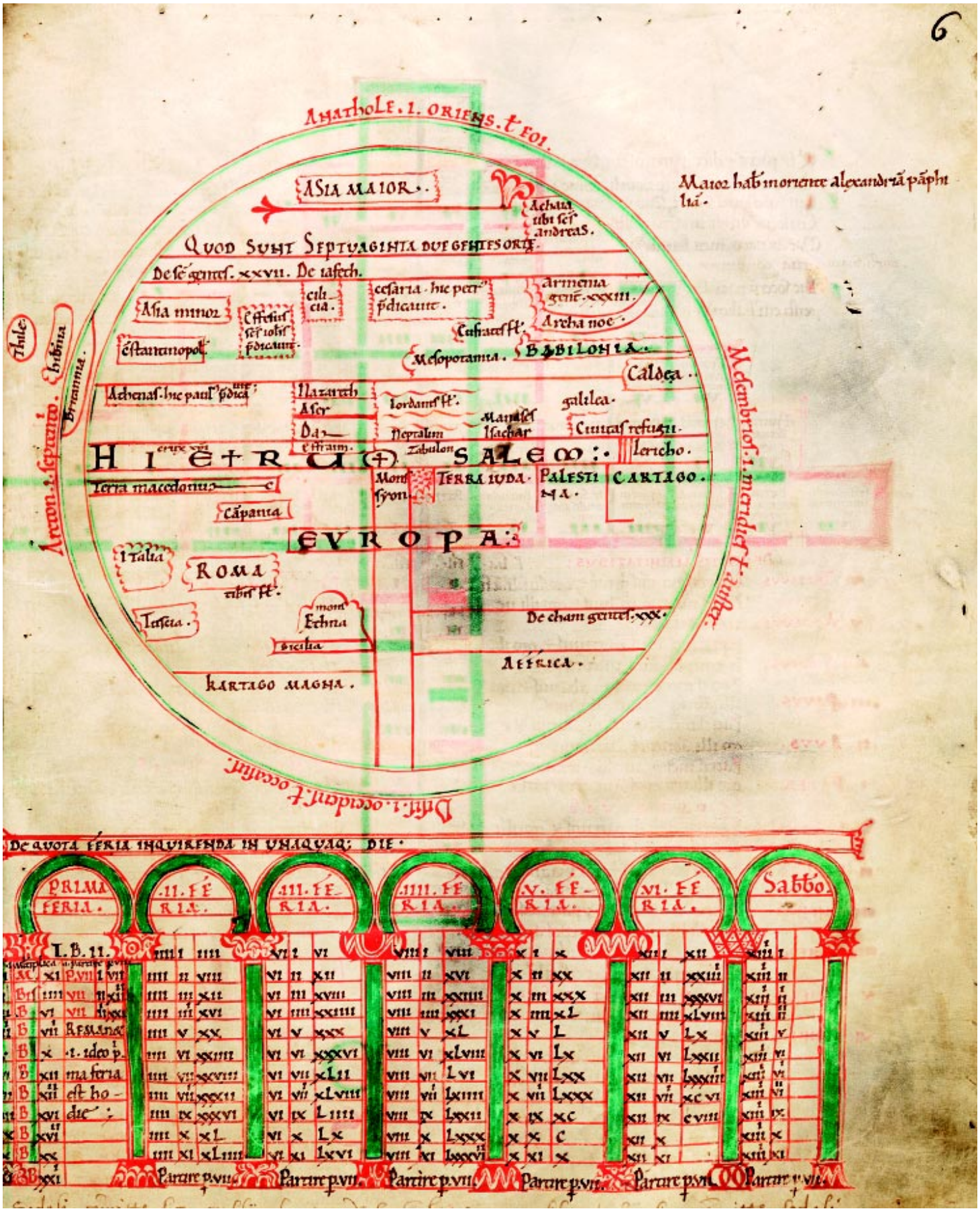

6
Anathole. i. oriens. t eoi.
Asia maior.
Quod sunt septuaginta due gentes orte.
De se gentes. xxvii. De iafeth.
Asia minor
Effesus
cilicia.
cesaria. hic petr predicauit.
armenia gentes. xxiii.
Archa noe.
Cathaci fl.
Constantinopol
Mesoporamia.
Babilonia.
Caldea.
Achaia. hic paul predicauit.
Nazareth
Aser
Da
Effraim.
Iordanis fl.
Nepthalim
Zabulon
Manasses
Isachar
galilea.
Ciuitas refugii.
Hierusalem.
Iericho.
Terra macedonum
Mons syon
Terra iuda.
Palestina.
Cartago.
Capania
Europa.
Italia
Roma
ubi st.
Tarsia.
mons Ethna
Sicilia
De cham gentes. xxx.
Affrica.
Cartago magna.
Thile.
Britannia.
Hibernia
Arctos. septentrio.
Meridies. ustus.
Occidens. occasus.
Maroz hab in oriente alexandriā paphnutiū.
De avota feria inquirenda in unaquaq; die.
Prima feria.
.ii. feria.
.iii. feria.
.iiii. feria.
.v. feria.
vi. feria.
Sabbo.
L. B. ii.
Parare p. viii.

Fig. 25

Fig. 26 – Another T-O type map from the same period and very similar to the Fig. 24 is this World Map dating from the year 1120. This untitled map is bound to the end of the Bible known as the Arnstein Bible, kept in the British Library. It is accompanied by some other sketches, none of which contain any associated texts in the Bible which houses them. The map seems to have been prepared in Germany and above it there is a diagram showing the four branches and sub-branches of philosophical knowledge, though these also have no connection with the map.

As mentioned above the map is of T-O type, but unusually it also incorporates the Macrobian climatic zones. Zonal maps are generally oriented with north at the top, but here the T-O model takes precedence and hence the map is oriented with east at the top. The zones in the map are therefore shown as vertical divisions at the two extremities of which are the *intemperata* (extreme) zones. The Northern Temperate Zone, which includes the inhabited world is widened and occupies a large portion of the map and is itself shown in the T-O format. At its southern border is the *perusta* (scorched) zone, which is followed by the Southern Temperate Zone, all unknown to mankind. The Southern Temperate Zone is shown very narrow and bears no legend or description. This is similar to Isidore's map of Fig. 23, which has the same T-O and Zonal division mixture.

The inhabited world is squeezed inside the Northern Temperate zone, hence it is shown in somewhat distorted and stylised form. Regarding geographical data, this map is more accurate than the previous map of Fig. 25 from Thorney Abbey. In order to accommodate all the information intended to go on the map the width of the Temperate Zone has been exaggerated, making it wider than all the other zones combined. The Mediterranean Sea, here called *Affricum mare*, separates *Europe* from *Africa* and the rivers *Thanais* and *Nylus* are the borders between Asia-Europe and Africa-Europe respectively. The two sloping lines at the western end of the Mediterranean, near the ocean are named *Calpes*, the Rock of Gibraltar, with Gades (Spanish city of Cadiz) situated in their middle.

The landmass of Asia is shown divided into three parts. The northern part contains the provinces of *Armenia, Brithinia, Frigia, Galacia, Lidia, Bactria, Pamphilia, Cilicia, Nyce* and *Troy*. The central sector is topped by Paradise, followed up by the names of *India, Parthia, Assyria, Persida, Media, Mesopotamia, Chaldea, Arabia, Syria, Palesinta, Ascelonia* and *Antiochia*. The Biblical provinces of *Samaria, Galylea, Judea* and *Hierusalem* follow the inscription *ASIA*. The third sector of Asia, at the far right, contains the inscriptions *Alexandria*, *Egyptus* and *Babylonia* (in reality Cairo). In the area of Caucasus only Armenia is mentioned. The map and its legends have much in common with the world map of Gauthier de Châtillon shown in Fig. 2.

In Europe, at the lower left of the map many provinces are shown including *Roma, Ythalia* (Italy), the city of *Constantinople, Grecia, Ungaria* (Hungary), the river *Danube*, *Germania* and *Francia.*[47] At the very edge of the map the provinces of *Anglia, Scocia, Hyberia* (Ireland) as well as *Britannia* are shown. *Britannia* here most probably refers to the French region of Britany rather than Britain, which is already shown with the names of its constituent provinces.

In Africa the cities of *Carthage, Cyrene* (Siene - Aswan) and *Hyppone* (Hippo, present day Annaba in Algeria), as well as other provinces are shown. In line with Sallust, who writes that the Persian and Armenian mercenaries of Hercules's army settled in the northwest of Africa, this area of the map shows the name *Perse* (Persians), but no Armenians.

Arnstein Bible, ca. 1120.
British Library, London. MS Harley 2799, f. 241v.
Map diameter c. 25 cm.

[47] Note that the archaic name Gallia is not used.

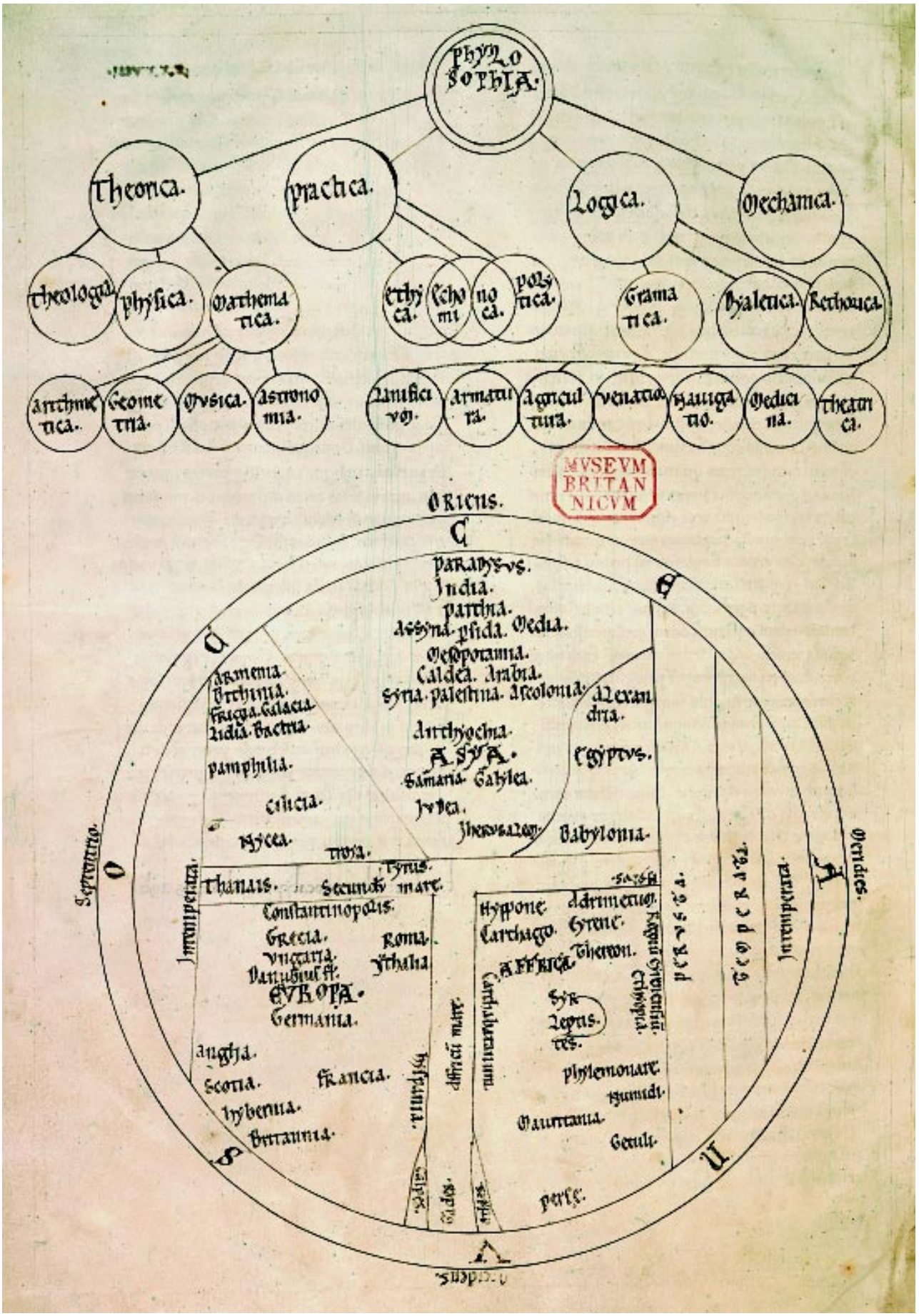

Phylo sophia.
Theorica.
Practica.
Logica.
Mechanica.
theologal
physica.
Mathematica.
ethica.
Oeconomica.
Politica.
Gramatica.
Dialetica.
Rethorica.
arithmetica.
Geometria.
Musica.
Astronomia.
Artificiva.
Armatura.
Agricultura.
Venatica.
Navigatio.
Medicina.
Theatrica.
MVSEVM BRITANNICVM
ORIENS.
Septentrio.
Occidens.
Meridies.
Septentrio.
Occidens.
Meridies.
Orientalis.
Meridies.
Occidens.
Septentrio.
Orientalis.
PARADISVS.
India.
Assyria. Persida. Media.
Mesopotamia.
Caldea. Arabia.
Syria. Palestina. Ascolonia.
Armenia.
Alexandria.
Bithynia.
Frigia. Galacia.
Lidia. Bactria.
Pamphilia.
Antiochia.
ASYA.
Samaria. Galylea.
Egyptus.
Cilicia.
Judea.
Hierusalem.
Babylonia.
Tyrus.
Thanais.
Secundum mare.
Constantinopolis.
Grecia.
Roma.
Vngaria.
Ythalia
Danubius fl.
EVROPA.
Germania.
Anglia.
Scotia.
Francia.
Hybernia.
Britannia.
Hispania.
Gallicum mare.
Hippone
Adrimetum.
Carthago.
Syrene.
Thenon.
AFFRICA.
Carthaginensium
Cyrenaica.
Egyptus.
Phylemonium.
Humidi.
Gaudrania.
Getuli.
Perse.
Rubrum mare.
Caspium mare.
Sabeus.
Persicus.

Fig. 26

8 – THE RAVENNA COSMOGRAPHER

In the middle of the seventh century an anonymous monk from Ravenna penned a description of the world, compiled from various sources available at the time. These sources were diverse and varied and included Ptolemy, Orosius, possibly Agrippa, Isidore of Seville, Castorius and others. The resultant volume was the description of the world in five books, setting out and providing description of the geography and topography of the habitable world, supplying names of countries and provinces in the main text. Some two hundred years later this anonymous manuscript was in turn plundered by another Ravennese named Guido of Ravenna.

According to the text there should have been a map accompanying the text, though none has survived. Over the years many cartographers have reconstructed the world map as per the topographical and geographical data provided by the anonymous Ravennan student. Naturally, the results of all these reconstructions have been maps that look quite different from each other. One of the most comprehensive reconstructions is by Konrad Miller, the late nineteenth century German cartographer and geographer, famous for his many map reconstructions. His map is reproduced and discussed here.

Fig. 27 – Konrad Miller's reconstruction of the Anonymous Ravennan's world map is of an elaborate T-O type. The map is oriented with east at the top and as the author was from Ravenna, all the meridian lines are shown converging on Ravenna. The habitable world is surrounded by the Northern, Southern, Eastern and Western Oceans with the Mediterranean Sea as the main dividing body of water separating the continents.

The Caspian Sea is yet again pictured as a gulf, leading into the Northern ocean, while the Persian and Arabian gulfs open into the Red Sea, which itself leads into the Southern ocean. Places shown in the vicinity of the Caspian are *Iberia, Albani*a and *Caspia*, as well as *Montes Caspii* – running from the shores of this lake to the *Caucasi Montes*. The rivers *Araxis* and *Cyrus* (Kura) which in reality join before they reach the Caspian, here are shown flowing into it separately. In the middle of the Caucasian range there is a gate named *Portae Caspiae*, which denotes the Daryal Gorge or Pass, since these are located in the middle of mountain ranges, while the actual Caspian Gates (the pass near Derbend) are located at the extremity of the mountain range, near the Caspian Sea (see footnote 33).

Albania is shown southwest of the Caspian Sea, near *Armenia*, from which it is separated by the *Caucasi Montes*. *Iberia* is located north of *Albania*, near the Caspian Sea and the *Montes Caspii*. (Caspian Mountains, which is the name given also to the Caucasus). *Colchia[s]* is shown at the north-eastern shores of the Black Sea.

Armenia is shown to the south-west of the Caucasian Mountains and north of *Mesopotamia*. The source of the rivers *Tigris* and *Euphrates* are the *Armenian Mountains*. Countries in the immediate vicinity of *Armenia* are *Iberia, Albania, Hyrcania, Media Maior, Parthia*, *Assyria, Syria, Cilicia* and *Chaldaei*.

Mare Magnum (The Mediterranean) is filled with a multitude of islands, the largest of which is *Sicilia*, followed by *Creta* and *Cyprus*. *Propontis* (Sea of Marmara) leads into the *Golfus Ponticus* (Gulf of Pontos) and the *Paludes Maeotides* (Azov marshes). The river *Tanais* (Don) empties into the marshes and bears the legend "Tanais, dividing Asia from Europe".

Europe is laden with names of its constituent peoples and provinces. Here the meridians converge on Ravenna, showing it to be the source of the map. *Britannia,Ybernia* (Ireand) and *Thyle* (Iceland), together with many other smaller islands are shown surrounding the Western ocean. Other countries and provinces shown in Europe are *Dardania*[48], *Tracia, Macedonia, Tessalia, Ellas* (Greece), *Archaia, Sarmatiae, Illyricus*[49], *Datia Maior, Mysia*[50] (2), *Dania, Germania, Francia, Burgundia, Iberia, Spania* and others, many of them located in the region of Italy.

Various African countries and tribes are named within the continent, which is divided from Asia by the river *Geon* or Nile. The Nile has its source in the mountains located in southeast Africa from where it flows north into the Mediterranean, passing through Egypt. In *Upper Egypt* there is an island in the Nile, which bears the legend *Meroia Insula*, situated near *Thebais* (Thebes). See also Fig. 10.

Konrad Miller's reconstruction, *Die ältesten Weltkarten*, Vol. VI, Map table 1.
Published in Stuttgart, 1898.
Private collection.

[48] Dardania – a province in the northern Balkans.
[49] Illyria – in the pre Classical times a country near present day Kosovo
[50] Mysia – a province in Asia Minor, south of the Propontis (Sea of Marmara).

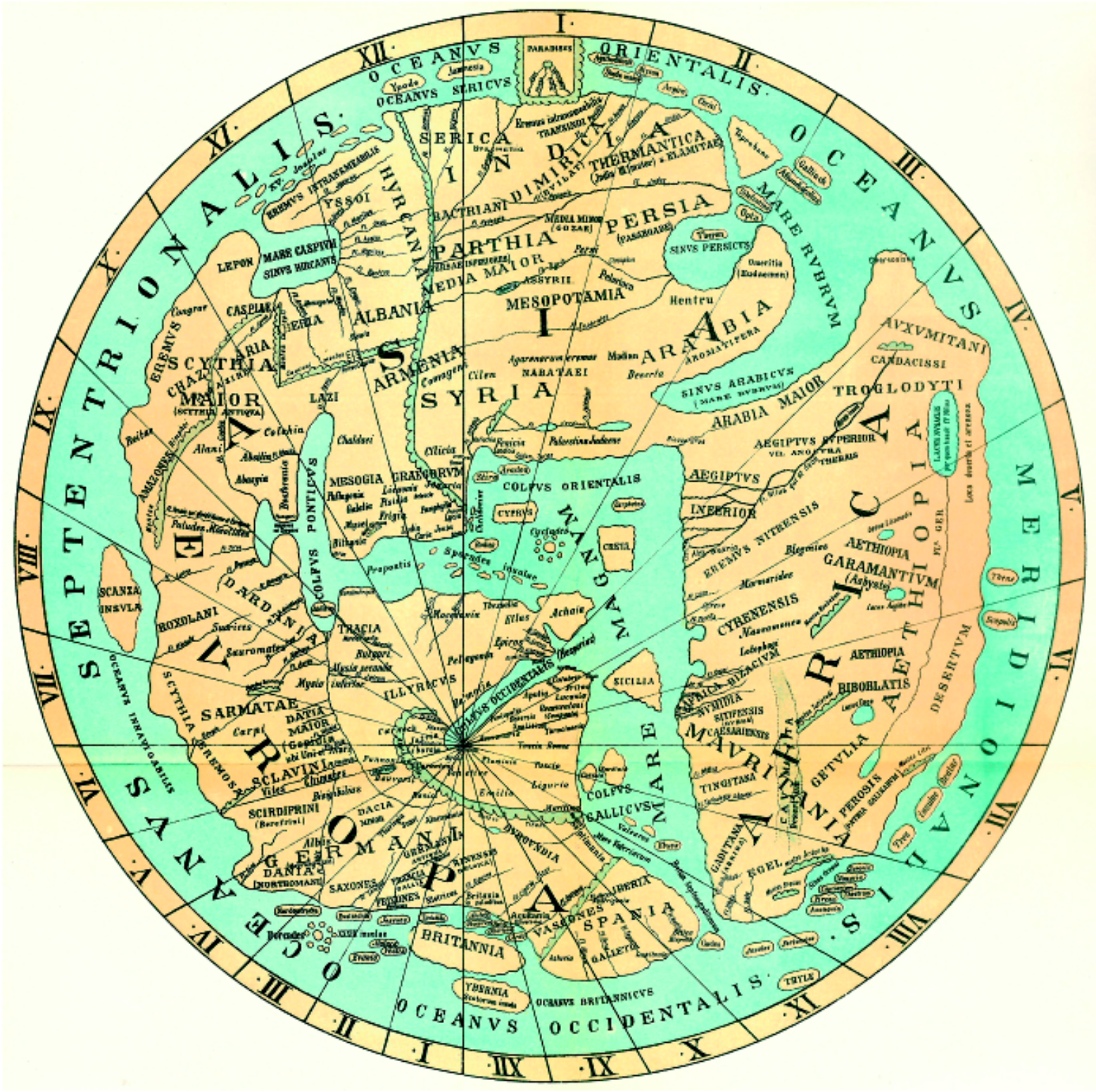

SEPTENTRIONALIS
OCEANVS ORIENTALIS
MERIDIONALIS
OCEANVS OCCIDENTALIS
OCEANVS SERICVS
PARADISVS
SERICA
INDICA
HYRCANI
PARTHIA
PERSIA
MARE RVBRVM
MARE CASPIVM
SINVS PERSICVS
MEDIA MAIOR
MESOPOTAMIA
ARABIA
ALBANIA
ARMENIA
SYRIA
SCYTHIA
EUROPA
ASIA
AFRICA
AETHIOPIA
TROGLODYTI
ARABIA MAIOR
AEGIPTVS
COLPVS ORIENTALIS
COLPVS PONTICVS
MARE MEDITERRANEVM
SICILIA
CRETA
CYPRVS
SARMATAE
GERMANIA
BRITANNIA
HISPANIA
GALLIA
ILLYRICVS
THRACIA
DACIA
MAVRITANIA
GETVLIA
AETHIOPIA
DESERTVM
OCEANVS BRITANNICVS
OCEANVS SARMATICVS

Fig. 27

9 – BEATUS OF LIEBANA

The Spanish monk, Beatus of Liebana (c.730 – 798 CE) was a Benedictine monk and theologian in a monastery situated in the mountains of Liebana (Spain), and is best remembered today for his work entitled *Commentarium in Apocalipsin* or *Commentary on the Apocalypse*. In the introduction to his work Beatus mentions the sources which he has utilised in his work. These include Jerome, Ambrose, Augustine, Gregory, Isidore and the African, Tyconius.

Some twenty six copies of the *Commentary* or the *Beatus* (as it sometimes is referred to) have reached us, most of which are richly illuminated and lavishly decorated with scenes of the Bible in the Mozarabic style of illumination. Although the original was written in 776, those Beatuses that have reached us date from the tenth to the thirteenth centuries. World maps exist in fourteen of the surviving Beatus manuscripts, which are based heavily on Biblical teachings. These maps are varied in their shape and content. Some are circular, some oval and others rectangular. They were developed independently of the Anglo-Saxon and Germanic map traditions, and in spite of having much in common, they remain distinctive in many ways. Beatus maps share some of the same principles:

- They are variations of the T-O type maps and show the rivers of Tanais and Nile as well as the Mediterranean dividing the continents.
- In most Beatus maps the source of the Nile is not in the south, but in southwest Africa, in its long course the river traverses most of the continent before arriving at the Mediterranean Sea.
- They include the fourth continent, which is the "*terra incognita*", said to be the land inhabited by the Antipodes.
- The surrounding ocean is alive with swimming fish and in some maps with ships and boats.
- Earthly Paradise is shown located in the far eastern end of the maps.

While Islamic maps concentrate on the Islamic world, Beatus maps, in line with the western medieval T-O maps, concentrate on the Christian nations and the provinces and lands inhabited by them, among them Armenia and in many cases Colchis and Albania, who also were mainly of Christian faith.

Here reference is made to the fourth (Southern) continent, which Beatus considers as "Unknown" and "uninhabited, due to the great heat of the sun". This is similar to Macrobius's explanation of the Equatorial continent, which he calls "perusta", meaning "parched". All Beatus maps boast this fourth and unknown continent.

Five variants of the Beatus maps are reproduced and discussed in the following pages.

Fig. 28/28a – The provenance of this Beatus map is the *Apocalipsin* kept in the National Library of France. This map is drawn in much more detail than the others and is known as the Saint Sever copy, dating from around 1050. It was copied from the original manuscript dating from 776 CE, but the mapmaker must have chosen how to present his map and what information to include on it.

The map is oriented with east at the top and is decorated with a multitude of vignettes. The surrounding ocean is filled with various islands and the empty seas are richly decorated with fish and rowing boats. Paradise is prominently displayed at the top centre, with Eve picking an apple. The areas of Asia and Africa are filled with historical, geographical, religious and mythological texts. Europe is replete with the names and vignettes of many provinces and towns, as well as shapes of rivers and mountains.

The Mediterranean, the large blue mass in the centre of the map, is not named as such and is made up of a number of variously named seas. It contains the islands of *Malorca, Minorca, Sardinia, Scicia, Corsica, Creta* and *Cypros*. Africa is also named *Libia*. The *Mari Caspium* (Caspian Sea, no. 12 in the detail map) is shown as a gulf of the surrounding ocean. *Mare Rubrum* (the Red Sea), is coloured bright red and divides the inhabited world from the fourth landmass, which is said to be unknown and inhabited by fabled creatures and the Antipodes. *Sinus Persicus* and *Sinus Arabicus* branch off it towards *Persia* and *Egiptus Superior*, with *Arabia* in the middle of the two gulfs.

The waters extending northwards from the East Mediterranean are represented in a highly peculiar fashion. The sequence of the Aegean Sea, The Straits of Dardanelles *([H]ellespont*), Sea of Marmara (*Equor Ponti*, Propontis), The Bosphorus, the Black Sea (*Eusin Pontus*) and the Sea of Azov are shown more or less along a line, in various oblong, oval, trapezoidal and flattened shapes. To the west of this string of waterways the very long inlet is *Sinus Adriaticus* (Adriatic Gulf), with *Roma* situated nearby. *Oceanus Brittanicus* is the name given to the seas in Northwest Europe. The main islands in this ocean are from left; *Tile* (Iceland) *Britter* (?), *Brittannia*, *Hibernia* (Ireland), *Gades* (city of Cadiz) and others.

The continents are filled with the vignettes depicting buildings and churches, their sizes being indicative of their relative importance. The largest vignettes of towns belong to *Jerusalem* in Asia and *Rome* and *Constantinopolis* (no. 14 in detail map), capital of Byzantium, in Europe. The largest church is *Ecclesia St. Severe* in *Gascony*, France, deemed an important church since it is here that this manuscript was purportedly made.

Africa has been pushed to the soutwestern corner of the oval shaped inhabited world, with the river Nile shown as having two sources: one in the mountains [of the Moon] and the other in a lake. The river covers the entire length of this continent. Most of the area of the map is occupied by Asia, which is divided into its two parts (northeast and south) by a series of mountains along the centre of the page, entitled *Mons Ceraunis* (no. 15, hidden in the map fold) *Taurus* (no. 9) and *Caucasus* (no. 8).[51] These mountains are partially hidden in the centrefold of the manuscript but are clear on the detail reproduction. It must be made clear that for the medieval mapmaker Asia extended perhaps as far as India but no further.

Details of the part of the Middle East and Caucasus can be seen in the enlarged detail 28a, which is from Konrad Miller's redrawing of Beatus's map (*Die ältesten Weltkarten*, Miller, 1897). The places shown include the following:

1. *Armenia regio.* The description related to the region of Armenia reads:
   The region [Armenia] is situated between the Taurus and Caucasus mountains, extending to the Caspian, from whose hills the river Tigris is born. Armenia is in two parts, Armenia Minor and Armenia Maior.
2. Capadocia
3. *Scicia maior* – south Russian lowlands
4. *Gens Colci* – people of Colchis, shown east of a mountain range.
5. *Albania* – The text loosely translates as: *The people here are born with white hair. It has the Caspian Sea at its east, which rises to the Northern Ocean and extends to the Meotides Marshes. In this land dogs are such ferocious that they overcome bulls and kill lions*.
6. *Lidia*
7. *Araxis* – Arax river
8. *Mons Caucasus*
9. *Mons Tauros*
10. *Asia Minor*
11. *Eusin Pontus* – the Black Sea
12. *Mari Caspium* – the Caspian Sea
13. The Mediterranean Sea
14. *Constantinopolis*
15. *Mons Ceraunis* – See footnote 51

Fig. 28a



Fig. 28.
Beatus of Liebana, *Apocalipsin*. Copy dating from 1050. Bibliothèque Nationale de France, Paris. MS Lat. 8878 between ff. 45 and 46. Size 57 x 38 cm.

Fig. 28a
Konrad Miller, *Die ältesten Weltkarten*, Stuttgart 1897, Vol. 1, insert map. Private collection.

[51] According to Mela in pre Classical times Mons Ceraunis was the name given to the Caucasus and Taurus mountain ranges. See Mela, *Description of the World*, Michigan 1998, [1.109 and 3.39].

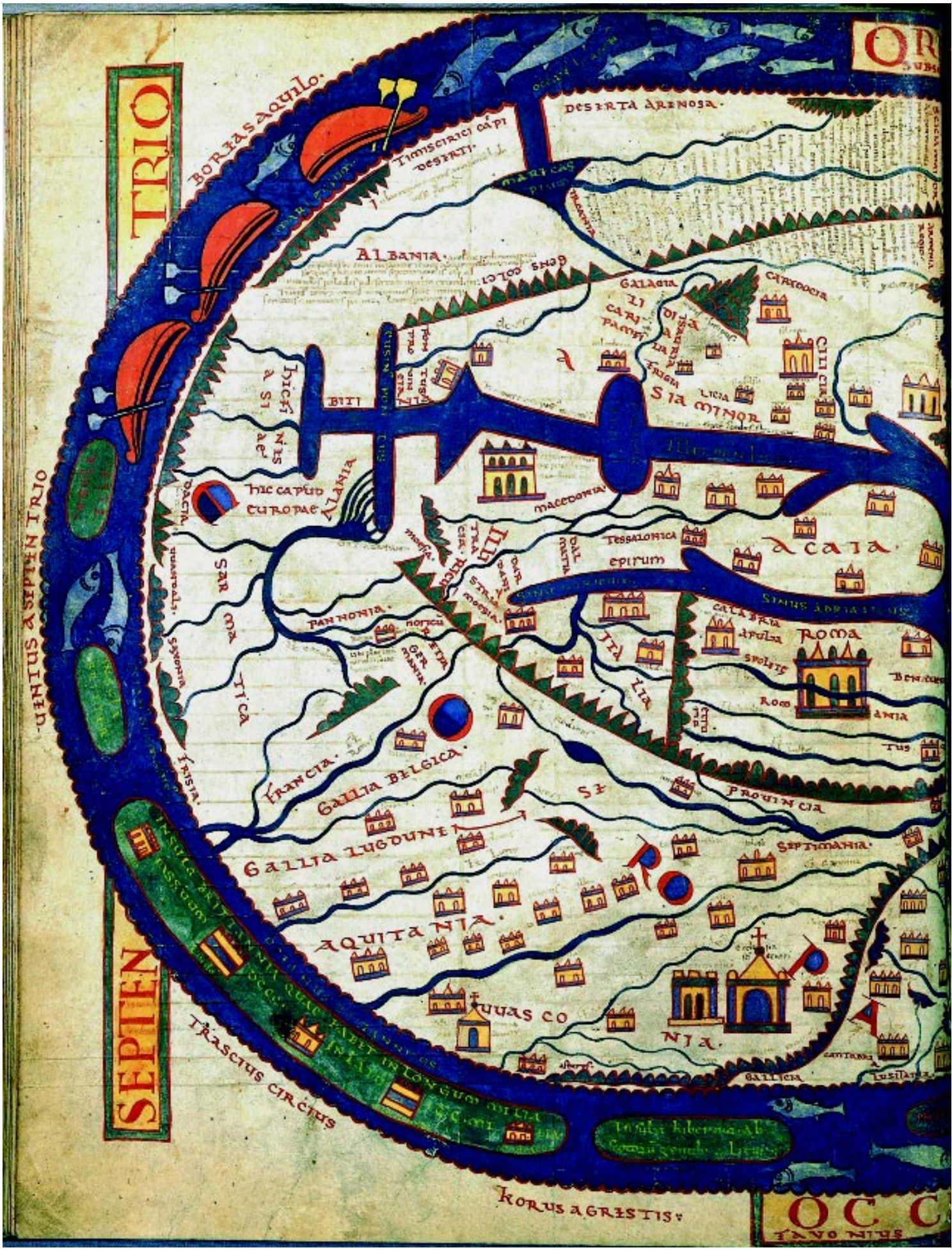
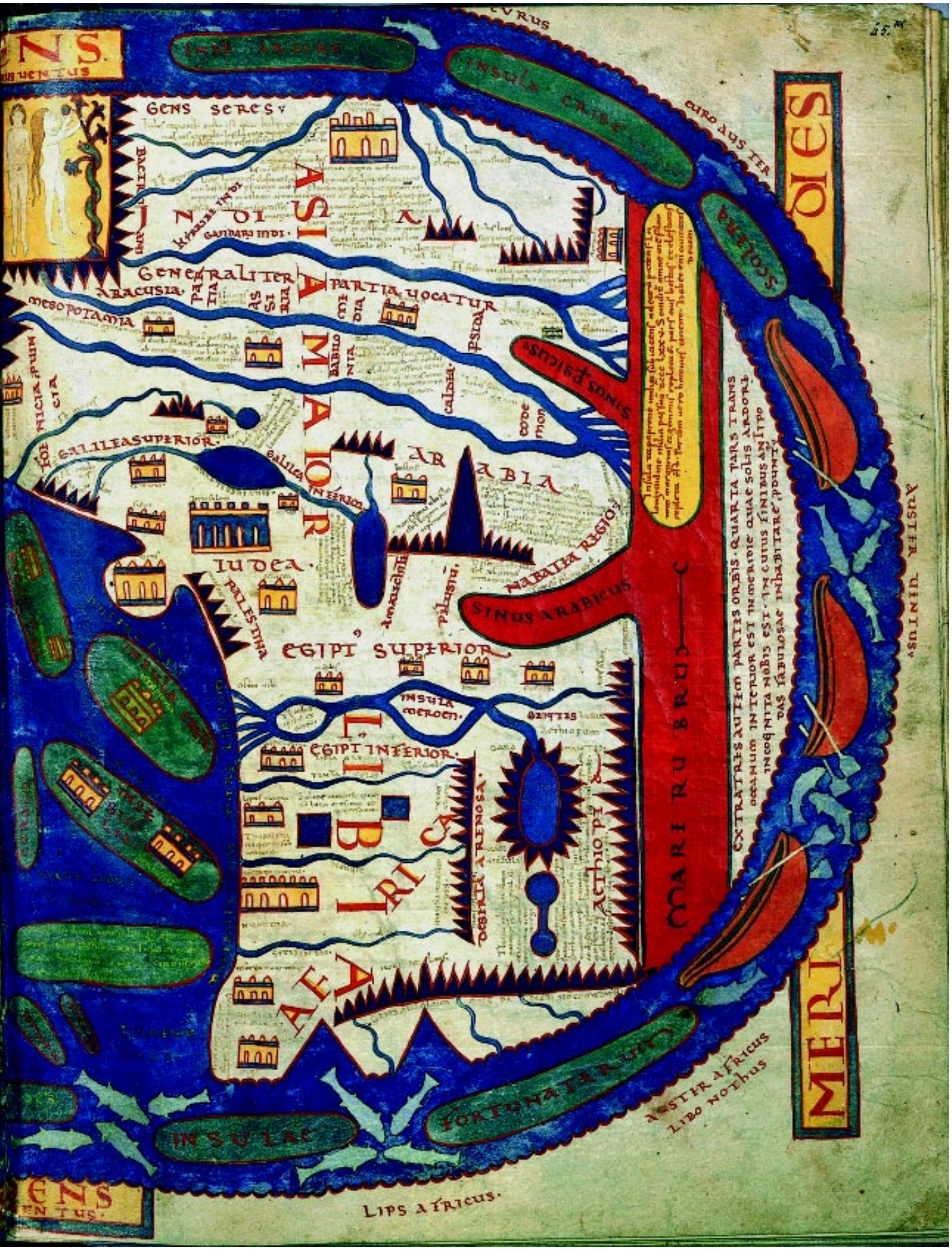

TRIO
BORIAS AQUILO
DESERTA ARENOSA
ALBANIA
GALACIA
CAPADOCIA
SIA MINOR
LICIA
CILICIA
MACEDONIA
THESSALONICA
EPIRUM
ACAIA
SINUS ADRIATICUS
ROMA
PANNONIA
SARMATICA
FRANCIA
GALLIA BELGICA
GALLIA LUGDUNE
AQUITANIA
SEPTIMANIA
PROVINCIA
GALLICIA
HIC CAPUD EUROPAE ALANIA
KORUS AGRISTIS
OCCIDENTALIS
SEPTENTRIO
TRASCIUS CIRCIUS

Fig. 28


Gens seres
Asia
Mesopotamia
Arabia
Iudea
Egipt superior
Egipt inferior
Libia
Africa
Mare rubrum
Sinus arabicus
Sinus persicus
Insula meroen.
Insulae fortunatarum
Lips africus
Auster
Africus
Mer
Ies


Asia minor
Britannia insula
Hibernia insula
Gallia Belgica
Gallia Lugdunensis
Gallia Aquitanica
Germania inferior
Germania superior

Fig. 29

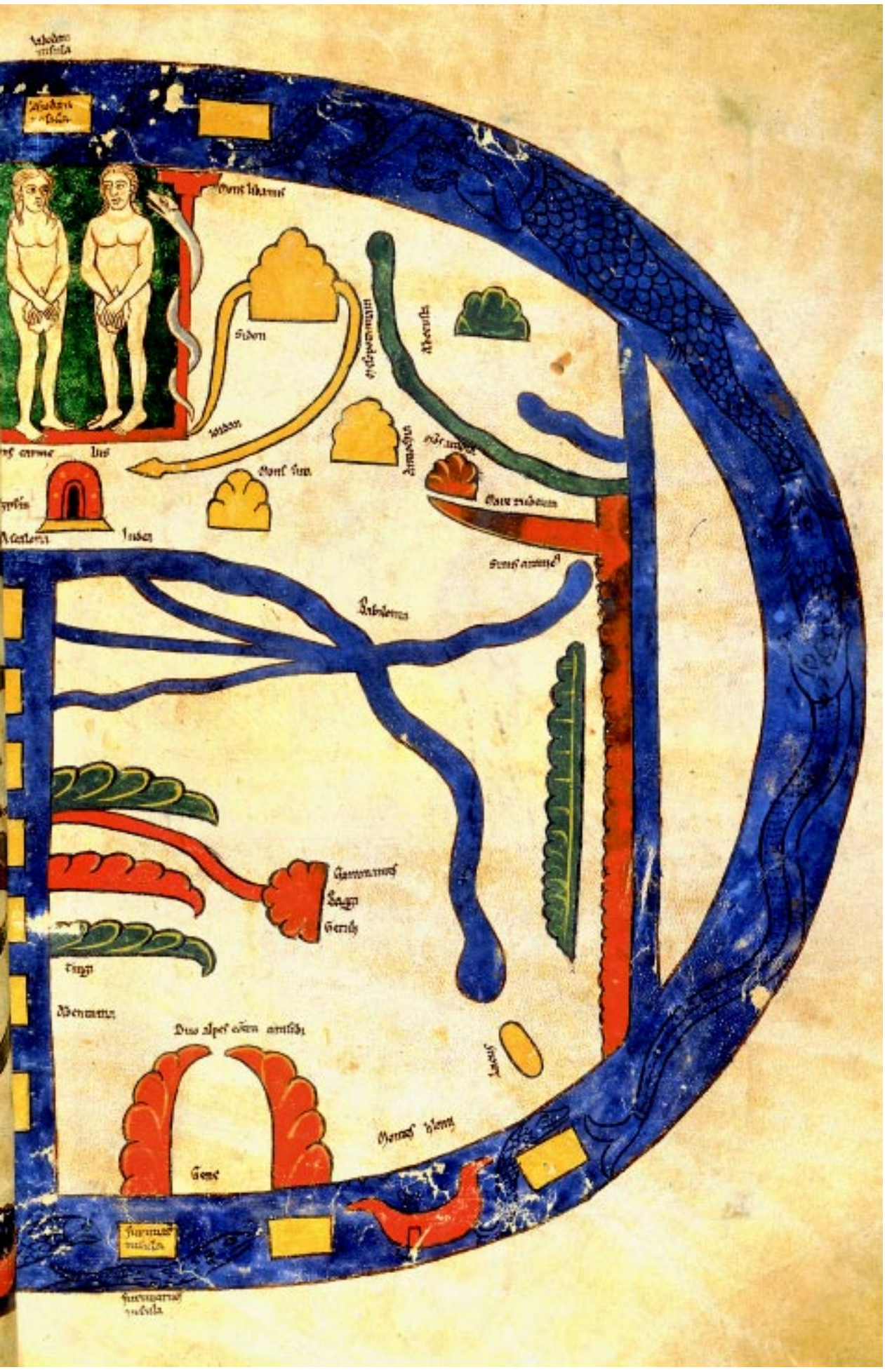


Fig. 29 – This so-called "Beatus World Map"' is a T-O map of the world from a twelfth-century manuscript, produced by the Spanish Benedictine monk, Beatus of Liebana in his book *Commentarium in Apocalipsin*, originally written in the eighth century in Spain. This is a beautifully decorated and coloured map, inserted in the manuscript dating from the twelfth century.

The vertical blue line in the centre of the map is the Mediterranean Sea. The horizontal lines at the top are the River Don on the left and the River Nile on the right. Note that the source of Nile is shown somewhere in West Africa. East is at the top of the map shown with the vignette of *Paradise*, inhabited by Adam and Eve accompanied by the serpent. To the left of Eve, between the green and the orange mountains, the legend reads *Mons Caucasus* (Caucasian Mountains). It refers to the orange mountain and below it we can see *Armenia* and below that, *Cappadocia*. The green mountain mass must indicate the Taurus Mountains. Further down and left the legends state *Calcedonia*, *Pampilia* and *Frigia*, with *Asia Minor* located further down. An unnamed river is shown flowing from the Caucasus Mountains to the surrounding ocean.

Europe contains a large river (Danubius) flowing into the Aegean/Black Sea and is covered with many toponyms. Another green coloured shape (possibly the Carpathian mountains) is connected to the Mediterranean by a river and the city of *Constantinopolis* is situated near its shore. This is probably the Sea of Marmara (Propontis). Other toponyms include *Tessalonica, Macedonia, Alania, Sarmati, Germania, Francia, Gallia, Belgica, Dalmatia, Roma, Galiciya* and many more.

In Africa and southwest Asia some of the toponyms are grossly misplaced. For example *Babilonia* appears downstream of the *Nile* and *Mesopotamia* is south of *Mons Sina. Mons Liban* is shown with two rivers and *Mare Rubrum* appears in red, extending from the Arabian Mountains (*Mons Arabia*) to the southern ocean and turning west, running the whole length of Africa, parallel to the ocean dividing Africa from the fourth continent.

The seas surrounding the world are brimming with serpents, fish and boats. The islands at the lower left part of the oceans include *Scotia*, *Britiania* and *Tile* (Scotland, Britain and Iceland). It is also interesting to note the existence of a large and uninhabited island at the right side of the map, which has no inscriptions of any kind. In most other Beatus maps this area is described as *Terra incognita, "*Unknown Lands", the fourth, the unknown continent.

In conclusion one can say that the map's significance lies in its decorative and artistic value rather than its cartographic accuracy.

Reproduced by courtesy of the Directors and Librarian of John Rylands University Library, Manchester, UK.

Beatus of Liebana, *Commentarium in Apocalispin.* Twelfth century copy.
John Rylands Library, Manchester. Latin MS 8, ff. 43b-44a.
Size 45.4 x 32.6 cm.

Fig. 30/**30a** – This is again a Beatus world map, taken from another manuscript in the Babliothèque Nationale de France. This copy is in a manuscript dating from the late twelfth century.

The orientation of the map is strange. The legends at both sides imply that the map is oriented with south at the top, but the layout, the waterways and various other topographic features indicate that it is in fact oriented with east at the top, where also Earthly Paradise lies. It is possible that the copier has made an error and reversed the inscriptions of *oriens* and *occidente* at the two extremities of the map. Due to this error and ambiguous orientation, most countries and provinces seem grossly misplaced.

The two circles at the left of the map depicting the sun and the moon are unique features. The black and white circle is the moon and the red and orange, the sun. It is also noteworthy that although the world is divided into four parts, Europe is allocated two quarters of the map. The result is that the map only shows the three continents and completely omits the unknown fourth continent, present in all other Beatus works. However, the Skiapod (the single legged man) who is usually shown inside the fourth continent of Beatus maps, such as that of Fig. 31, is nevertheless present here too, sitting in the top right corner of the map.

For complete toponyms of this map see Konrad Miller's re-drawing of the map as shown in Fig. 30a.[52] The numbers in brackets in the following paragraphs refer to those indicated on this re-drawing.

Paradise is at the top of the map, where East should be (1), though this is not named. One of the main biblical features of the map are the four rivers of Paradise, *Euphrates*, *Tigris*, *Fison* and *Gihon,* flowing out of Paradise into the surrounding ocean. This ocean is named *Mare Magnum*, a name normally reserved for the Mediterranean.

[52] Miller, Dr. Konrad - *Die Ältesten Weltkarte*, Stuttgart, 1898, Volumes I through VI (in German), Vol. 1, p.31.

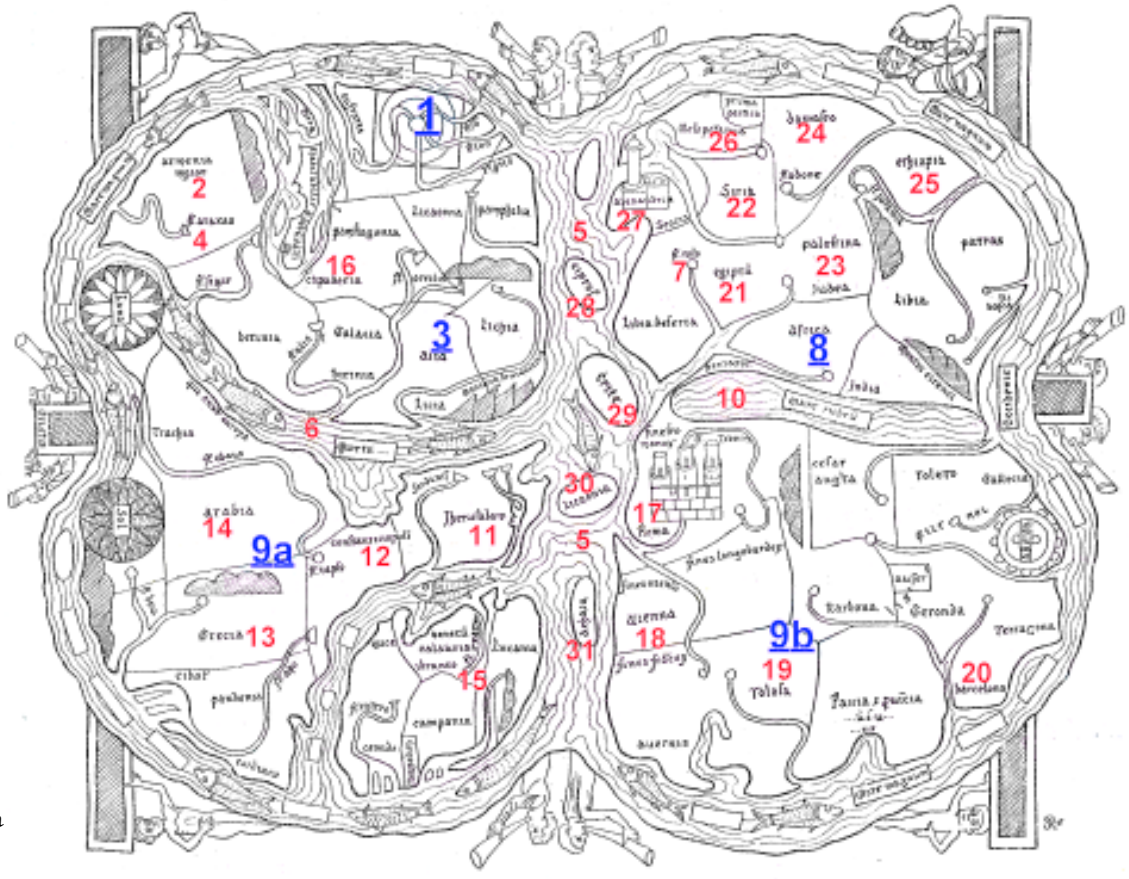
Armenia Maior is depicted at the top left corner of the map (2), located in the quarter of the earth that is entitled *Asia* (3). The river *Araxes* (4) is running from the region of *Armenia* into the surrounding oceans *(Mare Magnum). Capadocia* (16) and *Bitinia* are two provinces neighbouring Armenia. No other Caucasian countries are specified. This quarter of the map seems to be the only one which is topographically relatively correct and bears similarities with the other Beatus maps as far as province and country placing are concerned.

The world is bisected by the Mediterranean Sea (5), which runs the length of the whole world, between the eastern and western oceans. There is a sea branching off from the Mediterranean towards the left (6) named *Mare Til* (?) and divides Asia (3) from Europe (9a). This should be the Aegean/Black Sea/Dardanelles/Bosphorus, since *Constantinople* (12) is located at its shores. The river *Nile* (7) does not mark the border between *Asia* and *Africa* (8), but is shown as a river flowing inside Africa. The waterway dividing Asia and Africa is shown to be the Mediterranean Sea (5). *Africa* itself (8) has been allocated the top right corner of the oval earth surface, which is the smallest quarter of the map. In contrast *Europe* has been allocated the two lower quarters of the map (9a) and (9b), making it by far the largest continent. The body of water shaped like a striped cucumber separating *Africa* (8) from *Europe* (9b) is the *Red Sea* (10). It should, in fact, have been located between Asia and Africa. This is one of the errors caused by the inaccurate orientation of the map, where the southern and western territories have been marked in a confused manner.

In the left half of *Europe* (9a) we see *Jerusalem* (11) next to *Constantinople* (12), *Greece* (13) and *Arabia* (14), some of which are quite out of place. Some provinces of Italy such as *Calabria* and *Luca* (15) are shown on the two banks of a river. Crossing the Mediterranean, at the lower right we see *Rome* (17), *Vienna* (18), *Toledo* (19) and *Barcelona* (20). A most curious arrangement.

Above *Europe* (9b), *Africa* (8) contains the provinces and countries of *Egypt* (21), *Syria* (22), *Palelstine* and *Judea* (23), *Damascus* (24), *Ethyopia* (25) and *Mesopotamia* (26) all of them named, including the city of *Alexandria* (27) with a vignette of its famous lighthouse. In fact the continent of Africa should have been more correctly named "Middle East", since this would have made locations of the toponyms more acceptable.

The islands of *Cyprus* (28) and *Crete* (29) are two of the islands in the Mediterranean, which is alive with various fish and forms a single body of water, connected to the oceans and seas. One of the islands is named as *Lycaonia* (30), the name given to an island kingdom to the west of Asia Minor. Another island is named *Achaia* (31), which in fact is the name of a strip of the territory located inland in Greece!



Beatus of Liebana, *Apocalipsin*. Late twelfth century copy. Bibliothèque Nationale de France, Paris. MS na Lat. 1366, ff. 24v-25. Size approximately 43 x 32 cm.

Fig. 30a



Fig. 30



Fig. 31/31a – This beautifully executed world map of Beatus dates form a 1203 copy of his *Apolcalipsin*, kept in the library of the Cathedral of Burgo de Osma in Spain.

This is a decorative T-O map featuring the Mediterranean as its most important component. It is slightly oval with east at the top and includes a few vignettes of various buildings, some rivers as well as islands in the Mediterranean and in the surrounding ocean. The rivers and the seas are coloured blue and mountains, green. The river *Tanais* (Don) separating *Asia* from *Europe* is shown as a wide waterway issuing from the mountains of *Ripheimontes* and going to *Padules Meotis* (incorrectly spelt, should be Paludes Maeotis – Azov Marshes). The source of the Nile is in central Africa. It first flows east then makes a sharp left turn and flows into the Mediterranean, remaining nameless throughout.

The space inside the fourth unknown continent is dominated by the Skiapod, who is sheltering from the red hot sun, hiding in the shadow of his large food. The text above him is the confirmation of this myth. The map's religious foundation can be confirmed with its depiction of the rectangular Paradise and the four rivers of Paradise flowing out and particularly by the presence of the twelve vignettes of heads with their accompanying legends, representing the twelve apostles. Jerusalem is not present but instead, the city of *Troia* is shown with the vignette of an arched building having three crosses on its domes; the only settlement to merit a cross.

In *Libia-Africa* the red wall shown near the mouth of the Nile is *Alexandria*, with *Faro*, the famous Lighthouse of Alexandria just below. African provinces shown include *Ethiopia, Egyptus, Getaulia* and two *Mauritanias*. Inside Europe the region of *Spain* is separated from the rest by a red line, apparently a later addition. The vignettes inside Spain are accompanied by the legends of *Asturia*, *St. Jacobus* and *Toledo*. Elsewhere in *Europe* there are the vignettes of the apostles *St. Paul* and *St. Peter* near *Roma* and a large building near the Black Sea, labelled *Constantinopolis*.

In northern Asia, just to the east of Troy and the Black See, one of the largest provinces shown is *Armenia*. It is located between *Aluania* (Albania) and *Frigia* and the mountains of *Aquilonis*, *Mons Caucasus* and *Mons Taurus*. The last two are shown as one large chain stretching from the eastern ocean almost to the Aegean Sea. *Alu[b]ania* is shown located west of *Mare Caspium* and a green mountain range called *Mons Aquilonis.*[53] The rivers *Tigris* and *Euphrates* flow from the south of these mountains down into the southern seas. *Mare Caspium* is shown as an inlet from the northern seas and has the two rivers of *Cirus* and *Oxus* flowing into it. The other provinces in Asia include *Hyrcania, Capadocia, Isauria, Licuonia, Mesopotamia, Fenicia, Parthia, Assiria, India*, *Babilonia, Judea, Palestina* and others. *Mare Rubrum* is shown coloured red, as a twin-bayed inlet from the southern seas. These two bays should be the Arabian and Red Seas. The vignettes of apostles *Thomas, Johannes* and *Bartolomeus* are located in north Asia, with *Jacob* and *Mathias* in south Asia. Here the name of the twelfth Apostle, Thaddeus is missing, while the name of Matheus appears once again in Eastern Europe.

For all names and toponyms see Konrad Miller's redrawing of the map in Fig. 31a.[54]

CONTINENTS
1. Asia
2. Europe
3. Libia
4. Africa
5. Paradise

SEAS
6. Mediterranean Sea
7. Black Sea
8. The Ocean
9. South or Arabian Sea
10. Red Sea
11. Adriatic Sea
12. Caspian Sea

MOUNTAINS
13. Caucasus & Taurus Mountains
14. Atlas
15. Ripheian Mountains

RIVERS
16. Tanais
17. Nile/Gehon
18. Tigris
19. Eufrates
20. Cyrus (Kura)
21. Oxus
22. Indus
23. Jordan
24. Danube
25. Rhonnes

COUNTRIES/CITIES etc.
26. Armenia
27. Albania
28. Frigia
29. Capadocia
30. Hyrcania
31. Assiria
32. Babilon
33. Judea & Palestine
34. Chaldea
35. Parthia
36. Mesopotamia
37. Anthiochia
38. Constantinople
39. Rome
40. Asturia
41. Toledo
42. Gallecia
43. Gallia
44. Germania Superior & Inferior
45. Greece & Macedonia
46. Numidia & Mauritania
47. Egypt, Superior
48. Tripoli
49. The Lighthouse of Alexandria.The Pharos.
50. Alexandria
51. The Sun

ISLANDS
52. Britannia
53. Scotland
54. Tile (Iceland)
55. The Orkneys
56. Gades (City of Cadiz)
57. Taprobana (Ceylon)
58. Crete
59. Cyprus
60. Maiorca

Beatus, *Apocalipsin*. Dated 1203 CE.
Cathedral library, Burgo de Osma. MS Cod. 1, ff. 34v-35.
Size approximately 37.5 x 33 cm.

[53] According to Sylvia Volk, this mountain is possibly Mount Elbrus in the Caucasian Mountains . See website "Trivial page of Myths".
[54] Miller, *Die Ältesten Weltkarte*, 1898, Volumes I, p. 35

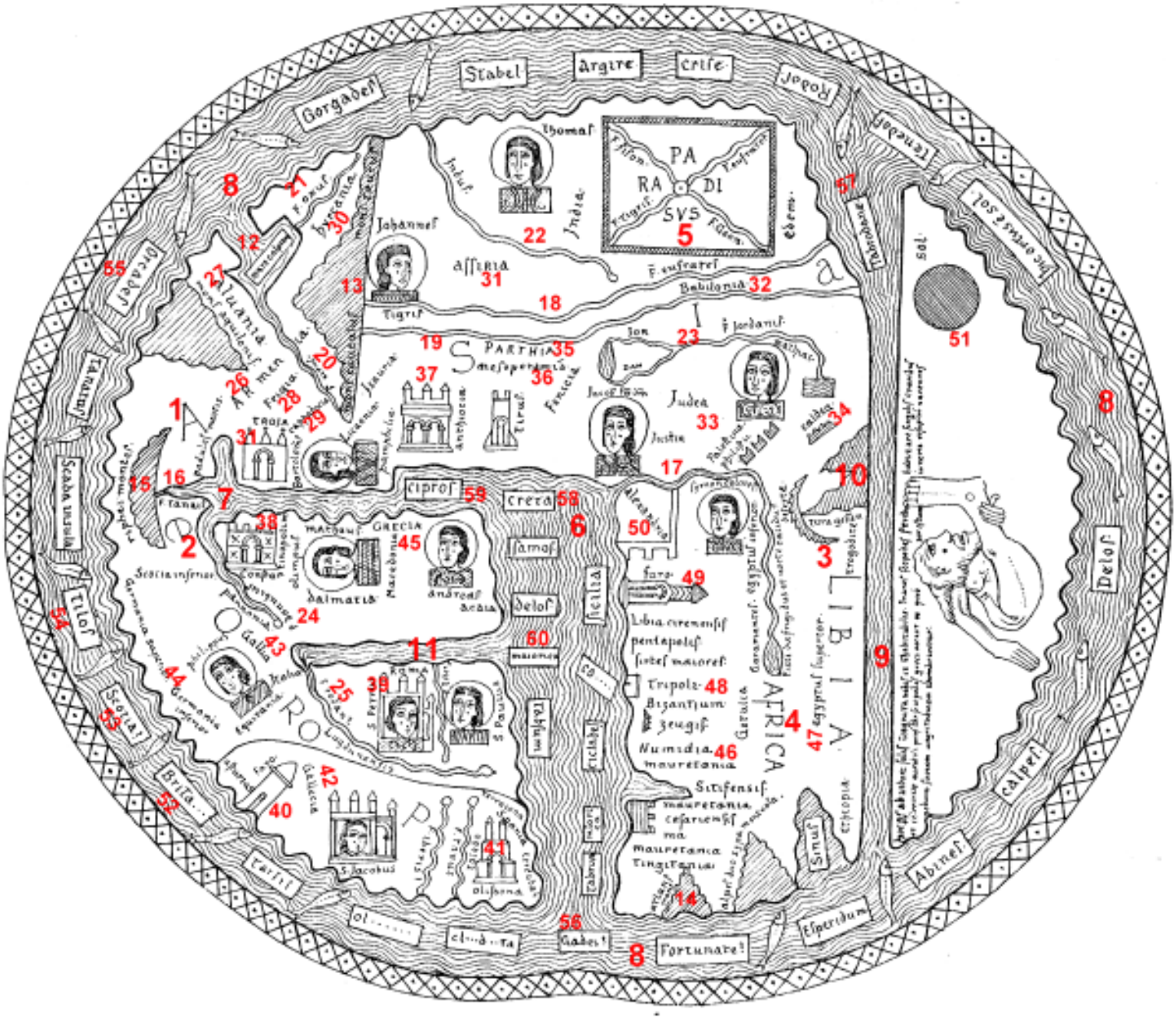

Stabel
Argire
Gorgabes
Thomas
PARADISVS
Jordanis
Jabannes
assiria
Babilonia
Tigris
Judea
Jerusalem
Jericho
Bethania
Bethfage
Mons Oliveti
Mons Syon
Mons Calvarie
Sepulchrum
Ciprus
Creta
Damas
Delos
Sicilia
Grecia
Macedonia
Dalmatia
Achaia
Roma
Gallia
Germania
Britania
Hispania
Scotia
Tilos
Tharsis
Alexandria
Libia
Pentapolis
Tripolis
Byzantium
Zeugis
Numidia
Mauretania
Sitifensis
Cesariensis
Tingitania
Africa
Egyptus
Ethiopia
Sinus
Abinet
Calpes
Fortunate
Gades
Tarsis
Delos
Sol
Luna
Gog
Magog
Tanais
Nilus
Gyon
Fison
Tigris
Eufrates
Jordanis
Jon
Cedron
Siloe
Fons Gyon
Fons Siloe
Fons Jordanis
Fons Jon
Fons Cedron
Fons Fison
Fons Eufrates
Fons Tigris
Fons Nilus
Fons Tanais
Fons Gog
Fons Magog
Fons Abinet
Fons Calpes
Fons Sol
Fons Luna
Fons Delos
Fons Tilos
Fons Tharsis
Fons Gades
Fons Fortunate
Fons Espiritus
Fons Sinus
Fons Ethiopia
Fons Egyptus
Fons Africa
Fons Libia
Fons Pentapolis
Fons Tripolis
Fons Byzantium
Fons Zeugis
Fons Numidia
Fons Mauretania
Fons Sitifensis
Fons Cesariensis
Fons Tingitania
Fons Hispania
Fons Britania
Fons Scotia
Fons Germania
Fons Gallia
Fons Roma
Fons Dalmatia
Fons Grecia
Fons Macedonia
Fons Achaia
Fons Creta
Fons Ciprus
Fons Damas
Fons Alexandria
Fons Judea
Fons Jericho
Fons Bethania
Fons Bethfage
Fons Jerusalem
Fons Babilonia
Fons assiria
Fons India
Fons Paradisus
Fons Mons Syon
Fons Mons Calvarie
Fons Sepulchrum
Fons Mons Oliveti
Fons Tigris
Fons Eufrates
Fons Jordanis
Fons Jon
Fons Cedron
Fons Siloe
Fons Gyon
Fons Fison
Fons Nilus
Fons Tanais
Fons Gog
Fons Magog
Fons Abinet
Fons Calpes
Fons Sol
Fons Luna
Fons Delos
Fons Tilos
Fons Tharsis
Fons Gades
Fons Fortunate
Fons Espiritus
Fons Sinus
Fons Ethiopia
Fons Egyptus
Fons Africa
Fons Libia
Fons Pentapolis
Fons Tripolis
Fons Byzantium
Fons Zeugis
Fons Numidia
Fons Mauretania
Fons Sitifensis
Fons Cesariensis
Fons Tingitania
Fons Hispania
Fons Britania
Fons Scotia
Fons Germania
Fons Gallia
Fons Roma
Fons Dalmatia
Fons Grecia
Fons Macedonia
Fons Achaia
Fons Creta
Fons Ciprus
Fons Damas
Fons Alexandria
Fons Judea
Fons Jericho
Fons Bethania
Fons Bethfage
Fons Jerusalem
Fons Babilonia
Fons assiria
Fons India
Fons Paradisus
Fons Mons Syon
Fons Mons Calvarie
Fons Sepulchrum
Fons Mons Oliveti

Fig. 31a


ASSIRIA
GRECIA
ROMA
Dalmacarea
Gallie cis
Fig. 31

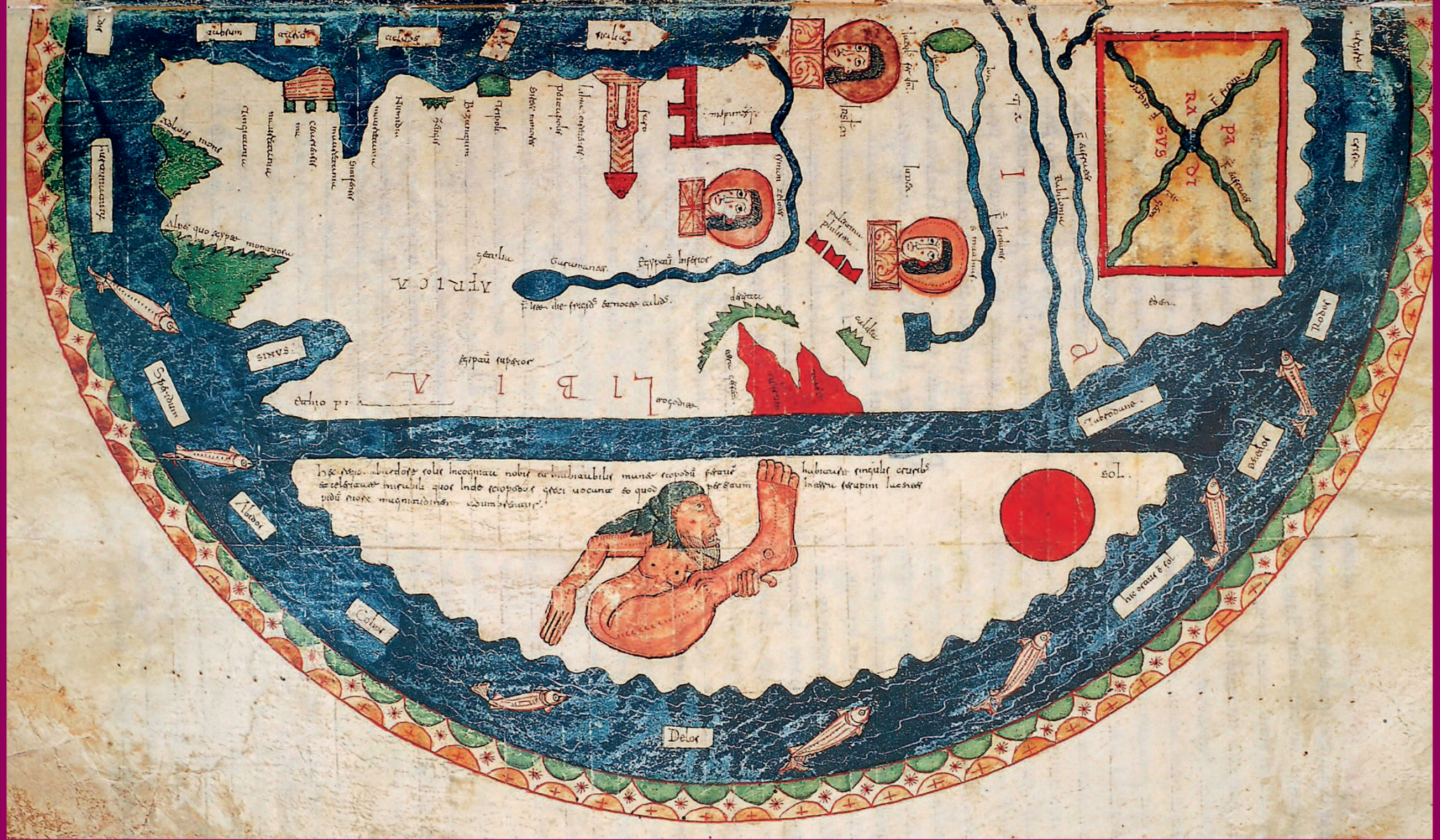

AFRICA
EUROPA
ASIA
SOL.
Sarmatia
Scythia
Tartaria
Persia
Arabia
Egipt
Ethiopia
Libia
Mare Rubrum
Mare Caspium
Mare Mediterraneum
Mare Adriaticum
Mare Tyrrenum
Mare Egeum
Mare Ionium
Mare Siculum
Mare Libicum
Mare Erythreum
Mare Persicum
Mare Arabicum
Mare Aethiopicum
Nilus
Tigris
Eufrates
Gyon
Fison
Paradisus
Jerusalem
Babilonia
Roma
Alexandria
Cartago
Delos
Rodus
Creta
Cicilia
Sicilia
Cipri
Sardinia
Corsica
Britannia
Hibernia
Gallia
Germania
Italia
Hispania
Pannonia
Grecia
Thracia
Macedonia
Asia
Bithinia
Cappadocia
Armenia
Mesopotamia
Caldea
Media
Hyrcania
Albania
Iberia
Colchos
Meotides
Tanais
Boristenes
Danubius
Rhenus
Rodanus
Tiber
Nilus
Mons Caucasus
Mons Taurus
Mons Olimpus
Mons Ida
Mons Sinai
Mons Libanus
Mons Gelboe
Mons Oliveti
Mons Caluarie
Mons Sion
Mons Synay
Mons Athos
Mons Etna
Mons Vesuvius
Mons Aventinus
Mons Capitolinus
Mons Palatinus
Mons Viminalis
Mons Esquilinus
Mons Celius
Mons Quirinalis
Mons Tarpeius
Mons Janiculus
Mons Aurelius
Mons Testaceus
Mons Cestius
Mons Vaticanus
Mons Mario
Mons Gaudii
Mons Oliveti
Mons Caluarie
Mons Sion
Mons Synay
Mons Athos
Mons Etna
Mons Vesuvius
Mons Aventinus
Mons Capitolinus
Mons Palatinus
Mons Viminalis
Mons Esquilinus
Mons Celius
Mons Quirinalis
Mons Tarpeius
Mons Janiculus
Mons Aurelius
Mons Testaceus
Mons Cestius
Mons Vaticanus
Mons Mario
Mons Gaudii

Fig. 32/32a – This is another Beatus map, extracted from a different copy of *Apocalipsin* in the National Library of France. This map is circular in shape and its presentation is somewhat different from the others. Dating from the first half of the thirteenth century, this is one of the later copies of Beatus maps.

The map is oriented with east at the top. Provinces are represented by vignettes of buildings and churches and the mountains by piles of rocks, all richly coloured. The fourth continent in the south (right) is very small and bears no inscriptions. Earthly Paradise is at the top, with figures of Adam and Eve trying to cover themselves. The surrounding ocean is full of fish, sailing boats, floating islands and a dragon. Although the map names many towns and countries, their relative positions are at best very approximate.

In this map the legend *Armenia* appears next to the large pile of rocks (mountain) at the top centre-left of the map, between the two unnamed rivers, which we can assume to be the Euphrates and the Tigris. Below, to the left of Armenia is the province of *Cappadocia*, which is shown sandwiched between mountains of *Armenia* and *Mons Caucasus (*Caucasus Mountains). There are no other Caucasian provinces depicted.

The vertical body of water connecting the eastern and western oceans is the Mediterranean. This layout is similar to that of Fig. 30 and remains an exaggeration and misrepresentation. The horizontal river going left from the Mediterranean represents the river Don flowing into the Black Sea, with the Black and Aegean Seas strung along a line. On the European side of the water, to the right of the two rivers flowing into the sea is the city of Constantinople, marked with a banner bearing a red cross, with Thessalonica to its right. On the right of the vertical Mediterranean, is the river Nile marking the border between Africa and Asia with its downward curving path. The floral depiction at its end is the lake which was assumed to be the source of Nile. To the east of this lake we can see *India (?)*. This terminology was often used very loosely to indicate eastern or far-away lands. In this case it could to be assumed as referring to Ethiopia.

The mountains to the right of Paradise are (from top) *Mons Liban* (Mount Lebanon), *Mons Syriay* (Syrian Mountains*)*, *Mons Syna* (Mount Sinai) and *Mons Carmel*. Jerusalem (*Ihrlm*) is located directly below Adam's feet followed by *Askelon* and *Judea*.

Inside the territory of Europe the map shows many vignettes and toponyms. In order to accommodate all these names and to make space, the boundaries of Asia have been pushed upwards. *Anglia* (England) is the second island in the group of four islands located at the lower left of the map, with *Irlanda* (Ireland) to its left. *Scocia* (Scotland) is inexplicably pushed far eastward and appears at the top left of the map near *Armenia*.

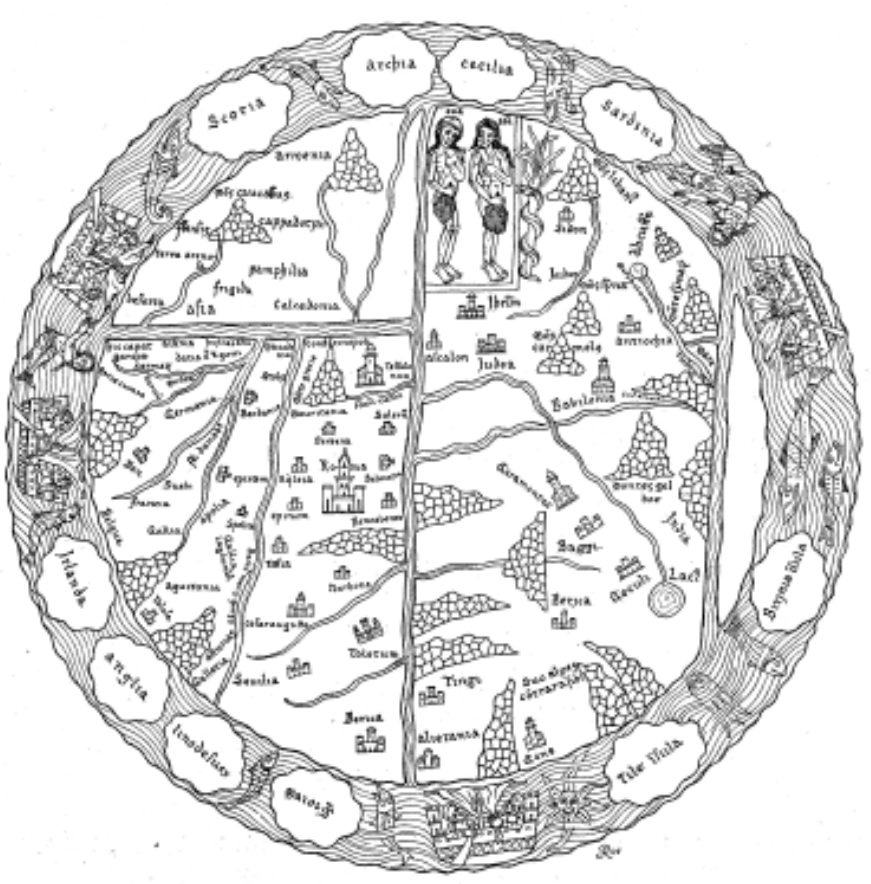


Fig. 32a is Konrad Millers redrawing of this map, where the toponyms are clear and more legible.[55]

Beatus of Liebana, *Apocalipsin*. Thirteenth century copy.
Bibliothèque Nationale de France, Paris. MS na Lat. 2290, ff. 13v-14.
Size approximately 39.8 x 37.6 cm.

[55] Ibid., p. 39.



Fig. 32

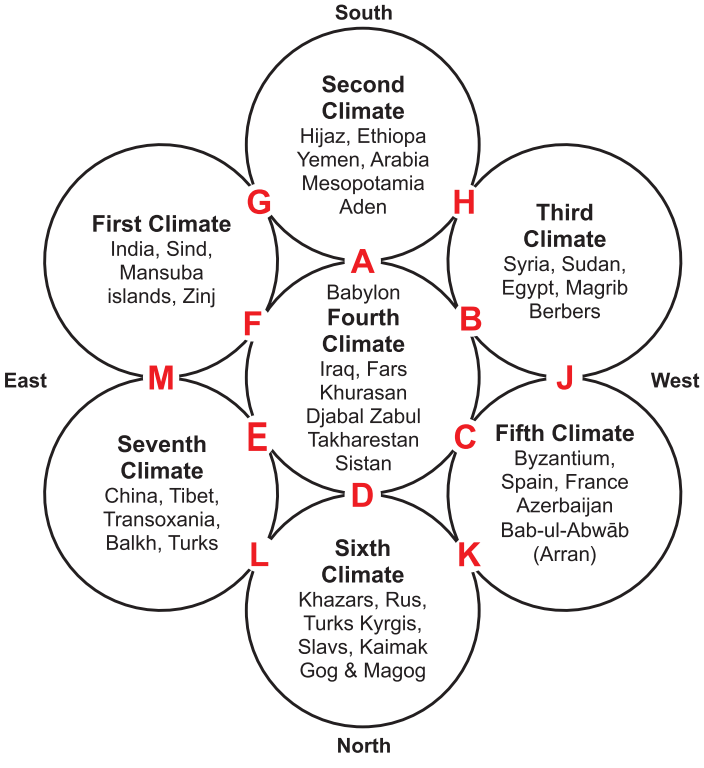
CHAPTER THREE

ISLAMIC MAPS
(Tenth to fourteenth centuries)

Islamic cartography can be considered as the true follower of the Classical Greek cartographical tradition, whose theories about the construction of the universe, the climatic zones, surrounding oceans and even the size of the Oikumene (the inhabited world) were adopted by the Arabs. Islamic geography and mapmaking came into being sometime during the early ninth century and continued for some 350 years. Although there were some important geographers who worked after the thirteenth century, they were far fewer in number than those who thrived during the preceding period. Many important Islamic or so called "Arab" geographers were in fact Persian by origin. They lived under the domination of the Arab Caliphates and studied Arabic for use as their written language. Among important Persian geographers are Abu Ishāq Ibrāhim Ibn Muhammad al-Istakhrī (died 957 CE), Abu Reihān Mohammed bin Ahmed Birounī (972-1048 CE), Zakaryā Ibn Muhammed al-Qazwīnī (1203-1283 CE) and Hamd Allāh al Mustawfī-al-Qazwīnī (c. 1281-1339). Arab travellers such as Ibn-Batuta (1304-1368/9), traveled as far as Russia, northern Caspia (1330-1335), Central Asia, India, China (1345-1349) and other far-flung places, increasing their knowledge of the world; a factor reflected in their geographical works and later maps.

There are no surviving maps from the early period of Islamic cartography, but according to some manuscripts, the most important map prepared during the early ninth century was that of Calif al-Ma'mūn (ruled 812-833 CE), which was a world map drawn according to the Persian "kishvar" (country) tradition.[56] In this tradition the world was divided into seven countries, each indicated by a circle; with six outer circles surrounding the central, seventh one. During this period the Arabs and the Persians had already become familiar with Ptolemy's works and since the archaic kishvar tradition could not be reconciled with Ptolemy's "Geography", it was gradually substituted by the Balkhī School of cartography, which in many respects did concur with it.

The following diagram shows the "kishvar" system, drawn with south at the top. The areas common between the neighbouring circles are identified by letters A to M, which are named as follows:



A – al-Tha'labiya
B – al-Sham [Syria]
C – The Nasibs
D – Azerbaijan
E – River Balkh
F – Land of Daibel
G – Gulf of Bahrain [Persian Gulf]
H – Sea of Ethiopia
J – Byzantine gulf [Mediterranean]
K – Gog and Magog
L – Gog and Magog
M – Kashmir

Diagram of the Persian "kishvar" system.
From Ahmed Zekī Valīdī Togan's article "Bīrunī's world", Delhi 1937, p. 61.

[56] Harley, J. B. & Woodward, David, *The History of Cartography*, Vol.1, Vol.2 Books 1 & 2, Chicago, 1987, 1992, 1994, Vol. 2, pp. 90-107.

The most common Islamic world maps are those of the Balkhī School, with most sharing certain general characteristics. They are usually oriented with south at the top and most show the seven climatic zones dividing the inhabited world into the various climates. The important seas in the maps are the Mediterranean (Bahri Roum), which at its eastern end bends northward and leads to the Black Sea. In the south there is a large sea, the Indian Ocean or Arabic Sea and the Persian Gulf, with some islands. In the north the Caspian Sea (Bahri Khazar) is shown as an inland lake, sometimes with islands, as well as the Sea of Aral (Bahri Khāwrazm) with the river Oxus. This is an improvement on ancient cartography, where the Caspian was shown as a gulf connected to the northern oceans. Tigris (Dejleh) and Euphrates (al-Farāt) are usually shown flowing into the Persian Gulf, while the Nile is shown rising from the Mountains of Moon in Africa and flowing towards the Mediterranean. The all-encompassing ocean and the Mountains of Ghāf surround the world. The biblical tribes of Gog and Magog are shown surrounded by a wall built by Alexander the Great, separating these unruly and aggressive tribes from the rest of the world. (See Old Testament, Ezekiel Ch. 38 and 39).

Islamic books of geography and travel may contain world maps, but when it comes to provinces and regions, they generally show maps of Islamic countries only. The tenth century Arab traveller and geographer al-Muqaddasī (945 - c.1000 CE) in his geographical treatise entitled *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim,* (The best divisions for the knowledge of the Provinces), written around 985 CE states:

> *We have written here only about the realm of Islam; we do not bother ourselves with the countries of unbelievers and we see no use describing them. Of course we mention those areas amongst them where Muslims live.*[57]

Inland the features and places depicted are concentrated in the provinces of Persia, the Middle East and Central Asia. The provinces of Fārs, Deylam, Kirmān, Irāq, Jazeera (Mesopotamia), Sistān, Sind, Hind (India), Tabaristān (Mazandaran), Khāwrazm (Turkestan), al-Misr (Egypt) and al-Shām (Syria) are generally shown on the world map, followed by individual maps of each of these provinces. In Islamic world maps, countries considered and depicted outside the dominion of Islam are Andalus, Roum (Rome), Bulgaria, Russia, Arrān (Caucasian Albania), Saqāliba, Armenia, India and China.[58] None of the non-Islamic countries merit a separate regional map, except Arran and Armenia, both Christian countries northwest of Persia. It is by virtue of their proximity to the Iranian province of Ādharbeijān (Azerbaijan, located to the south of the Arax river) that these two countries appear in almost all Islamic geographical theses on a separate sheet entitled *Armīniya, Arrān va Ādharbeijān* (Armenia, Albania and Azerbaijan). It is interesting to note that this particular regional map is always oriented with north at the top, while most of them are oriented with south at the top. In the texts accompanying this map it is common to see the following clarification:

> *These three countries are adjacent and their borders are often not clearly defined*.

From the countries in the area of South Caucasus the names of the territories of Iberia and Colchis do not appear in Islamic maps. However, as mentioned above, Azerbaijan features prominently in all these maps, but this refers to the northwest Persian province of Azerbaijan. The country of Arrān (Albania) is present in Islamic regional maps, since the population of the area had already been converted to Islam and Arrān was considered as an Islamic region, thus suitable for inclusion in the maps. The approximate division of the area located northwest of Persia is as follows: Arrān occupying both shores of the river Kura, extending from Tbilisi to the Caspian Sea, Azerbaijan – south of Araxes and east of Lake Urmia, up to the Caspian Sea - and finally Armenia – from the shores of the Araxes extending westward from Lake Urmia.

Maps in most Islamic atlases or books of geography number between 17 and 21 with the exception of al-Idrīsī, who has 70 detailed regional maps in his "Book of Roger" and his smaller atlas. These 17 to 21 maps appear, in one format or other appear in most Balkhi geographical manuscripts, such as those of Ibn-Hawqal, al-Istakhrī, al-Muqaddasī and others. Some are more diagrammatic, containing lines and circles (Figures 38, 39, 41 and 43), others being more decorative and elaborate, with mountains shown as undulating lines or curves, blue seas replete with foaming waves and other colourful features (see Fig. 47 and 48).

[57] Al-Muqaddasi, *Ahsan al Taqāsim fi Ma'rifat al-Aqālim*, translated from Arabic by Prof. Basil Collins, Reading, 2001, p.8. MS p.9.
[58] *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden/London, Vol. 8, 1995, pp, 872-881.

Most Islamic regional maps can be considered as artistic drawings, some resembling stylised itineraries showing roads, cities and towns, with no due attention to their relative geographical distances (see Figures 38 to 41 and their comparison with the London Underground map of Fig. 42). Others are aesthetic and elegant works of art.

Given their many similarities, we can conclude that the maps of Azerbaijan, Arrān and Armenia from the works of Ibn-Hawqal, al-Istakhrī and al-Muqaddasī, belong to the same school and have drawn from similar source material.

In the following pages some of the important Islamic world and regional maps are reproduced and discussed, with particular emphasis on those showing the region of Armenia, Arrān and Azerbaijan.

1 – IBN-HAWQAL

The earliest known Islamic geographer is Balkhī, after whom the first school of Islamic geography is named. Abu Zaid Ahmad Ibn Sahl al-Balkhī, ابوزيد احمد ابن البلخى (died 934 CE) was a mathematician and scholar, who spent his life in Baghdād and during the latter part of it moved to Balkh where he wrote his geographical thesis. This was a tome consisting of a number of maps accompanied by their descriptions. None of his manuscripts or maps have survived. The earliest surviving manuscript of Islamic geography is that of Abu al-Qāsim Muhammad Ibn-Hawqal, ابوالقاسم محمد ابن حوقل (traveled between 943-973 CE), entitled *Surat ul-Ardh* صورتالارض (Picture of the Earth). This is a book on the geography of the world, with the conventional number of maps (about 21), accompanied with chapters of descriptive texts.

Fig. 33 & 34 – This is the map of "*Armīniya, Arrān and Ādharbeijān*" by Ibn-Hawqal, taken from the abridged version of his geographical book entitled *Surath ul-Ardh* صورتالارض (Picture of the Earth). The book contains a world map as well as a number of regional ones. In the map the rivers are coloured blue and the mountains – light brown.

Fig. 33 is the only map in the book with a northward orientation (or Northeast to be precise). The two blue strips are the rivers Arax and Kura, flowing into the Caspian Sea, in the middle of which, in larger script, the legend ارانيــه (Arran – Albania) is inscribed. Below the Arax River in large and elongated lettering we can sea آذربا ييـــــــجا ن (Azerbaijan) and lower still, towards the west, between the right extremity of the river at the bottom of the map and the egg like outline of the *Buhaīre Kabutān* (the Armenian name for Lake Oroumieh) the bold legend reads ارميــنيه (Armenia). The cities and places belonging to these realms are stated to be:

Arran – *Bāb ul-Abwāb* (Derbend), *Shirwān, Shamakhiya* (Shamakha), *Shaki, Tiflis, Jenzeh* (Ganje)*, Bardahe*

Azerbaijan – *Marand, Khunj, Tabriz, Ardebīl, Zanjān, Marāghe, Dājermān, Ushneh* (Oshnaviyeh*), Khoy, Urmiya* and *Buhaīre Kabutān* (Lake Oroumieh)

Armenia – *Khlāt, Dvin, Warthān* (possibly Varzaqān), *Kāliklā* (Karin or Erzrum), *Arzan, Bitlīs, Miāfārghin*[59] (outside the brown mountain range*), Buhaīre Khlāt* (Lake Van) and *Jabal Hāridh* (Mount Ararat).

The two rivers at the bottom of the map are *Zāb ul-Kabir* and *Zāb ul-Saghir* (Greater Zāb and Lesser Zāb*),* two tributaries of Tigris, which itself lies outside the area of the map.

Fig. 34 is the page containing the description of the map. At the foot of the page we can see the title of the map in large red lettering *Surath Armīniya Ādharbeijān va Arrān*, "The map of Armenia, Azerbaijan and Caucasian Albania".

Fig. 33 – Ibn-Hawqal, *Surath ul-Ardh*. Copy dated 1145 CE.
Bibliothèque Nationale de France, Paris. MS Arabe 2214, page 58 of MS.

Fig. 34 – as above, page 57 of MS.

[59] The old city of Tigranakert (near Silvan), which was one of the capitals of Armenia, built by King Tigran the Second, during 70's BCE. Հակոբյան, Թ. Խ., Մելիք Բախշյան Us. S., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* - հատոր 3,Երևան 1991, էջ 678 և 818, նաև հատոր 5, Երևան, 2001, էջ 92:

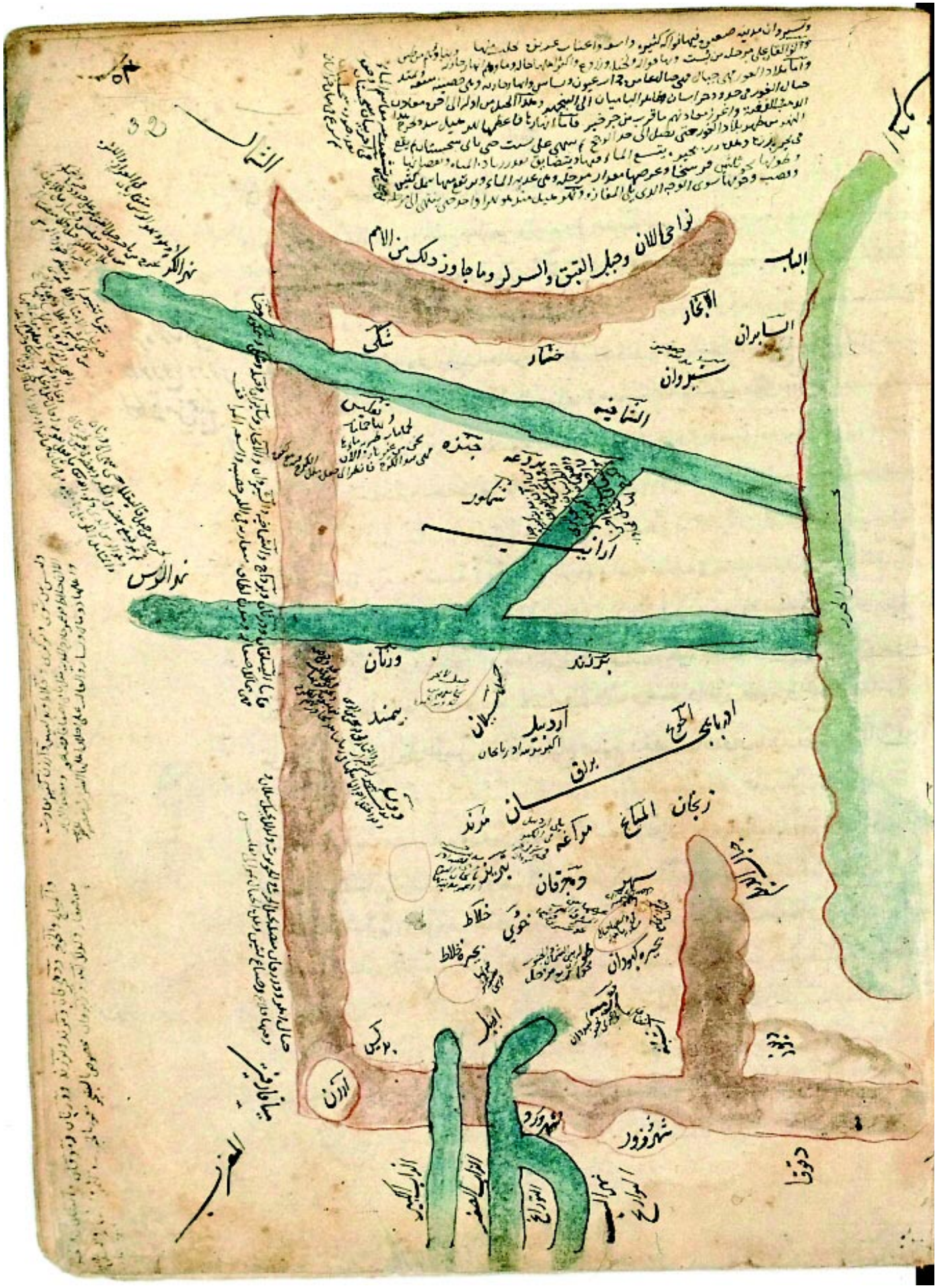

الشمال
نهر الكر
نهر الرس
الباب
الابخاز
السابران
شبران
شكى
خشار
الشابنية
جنزه
شمكور
ارانية
برذند
ورثان
اردبيل
زنجان
مراغه
بزرنج
دمرقان
خوى
خلاط
بحيره كبودان
بحيره خلاط
ارجيش
ارزن
شهرزور
دقوقا

Fig. 33

ذراعيه على ركبتيه وقد فرق اصابعه بيده. كمن يحسب اربعه وعامة ما يحمل الى هذا الصنم من المال يأخذه القرشي
الهباري امير المنصورة والملتان وذلك البلاد وينفق على السدنة منهم كفافهم وقد قصدهم الهند غير مرة للغلب فلم يقدروا
عليهم لان على الملتان حصن وبها منعة وهي خصبة رخيصة الاسعار وفي اهلها رغبة في القرآن وعلمه والاخذ
بالمقارات السبعه ومحبة العلم والفقه والادب وفيهم حسن وزعارة اخلاق وتخارج الملتان بنصف فرسخ منها بئيسة
كبيرة تعرف بالجندروز وبها مسكن الامير فلا يدخل الامير منها الى الملتان الا يوم الجمعة يركب الفيل ويدخل ويصلي
الجمعة باهلها ويعود على الفيل الى دار امارته وهو من ولد اسامة بن لوي بن غالب وليس هو في طاعة احد غير
انه يخطب لبني العباس قال كاتب الاحرف اظن ان الهود افتحوا بعد هذا الا اني وجدت في الكتاب الذي الفه العتبي
الكاتب في مناقب السلطان محمود بن سبكتكين وفتوحه انه استفتح الملتان في سنة اربع مائة بعد واقعة عظيمة
جرت له مع ملكها وحروب جمة قد بالغ في وصفها العتبي ويبهل مدينة خصبة من ناحية الملتان وشرب اهلها من
الانهار ومدينة الزور تقارب الملتان في الكبر وعليها سوران وهي على نظر نهر مهران خصبة نزهة كثيرة التجار
والمنبل عن شرقي نهر مهران على البحر وهي مجر عظيم وتجارتها من وجوه كثيرة وهي فرضة هذه البلاد وغيرها
وهي بلد كثيف وندوعهم مباحس وانما مقامهم للتجارة وباقي البلاد كلها مدن متقاربة في الاقتصاد فيها مساجد
جوامع وفيها احكام المسلمين وهي مفتقة خصبة وبها الناريجيل الكبير يعملون منه الشراب فيسكرهم وهو كالماء في اللون
صفاء وبياضا ورقة تسمى الاطواق ويتخذ منه الخل فيكون في غاية الحموضة والغالب على زروعهم الارز وفيهم
العسل الكثير وقد انتهت من هذا الحد الى آخر حدود الاسلام فلنرجع الان الى ذكر ارمينيه وادربيجان وارّان
وما ضافها الى آخر الاسلام في حد المشرق .....

بلاد

وهذه صورة ارمينيه وادربيجان وارّان

الهند

الناريجيل يحمل

القرات

نقل خرشتي

اكل نواحي

Fig. 35 – This is another map entitled "*Surath Armīniya va Ādharbeijān va Al-Rān*" by Ibn-Hawqal (Map of Armenia, Azerbaijan and Arran), from his geographical book *Surath ul Ardh* kept in the Topkapi Museum Library in Istanbul. The original work dates from around 973 CE but this copy is from the year 1086 CE.

The map is one of 21 in the book. It is shown oriented with northeast as the top, but is in fact oriented with North at the top. It depicts the area of north-western Iran located between the Caucasus and Taurus ranges and the Caspian Sea. Here the lakes are coloured green, single and important mountains are red, mountain ranges are dark blue, rivers are coloured light blue and the roads, orange. The legend ink colouring is also variegated. City names are in black, while region, province and mountain names are written in green ink. The massive body of Green water at the right is part of the Caspian Sea.

The territory of Arrān appears to the north of *Nahr ul-Ras* (Arax River), shown as the horizontal orange-bordered blue line in the centre of the map. The other river running from the Northwest is the river *Nahr ul-Kur* (Kura river). The two rivers are shown flowing into the Caspian separately, despite being connected by double orange lines some distance before they enter the Caspian. This is an error repeated in many Ibn-Hawqal and al-Istakhrī maps of the region (see Figures 36 to 40). Azerbāijān is located southwest of Arax and Armenia is to the west and northwest of Azerbaijan. Here the important towns are shown interconnected with commercial highways, shown with straight orange lines, with the towns of *Bardahe* in Arrān and *Ardebīl* in Ādharbeijān as the two main junctions of these "interstate" highways.

In the centre of the map, south of the *Arax* river the inverted green legend reads *Ādharbeijān*. To its left the vertical legend shows *Armīniya* and to its right is *Deylam* (Iranian province of Gilan today). The legend *Al-Rān* الـــــــران is written in green ink upside down above the river Arax. The main towns of Arrān on the road leading northwest from *Bardahe* are *Jenzeh* (today - Ganje), *Shamkhur, Khūnān, Qal'ah* (Gardabani or Qandaman) and *Tiflis*, while the road to northeast passes through *Bardaj, Shamākhiye, Shirwān* and *Shābarān*. At the top right on the shores of the Caspian the legend reads *al-Bāb*, the city than known as Bāb-ul-Abwāb (today's Derbend).

The territory of Armenia is indicated with a legend written vertically, ارميـــــــــنيه across the road going southwest. This road begins from *Ardebīl* in *Ādharbeijān* and passes through *Sarāh*[b]*, Marāgha, Dākhergān, Tabriz, Salmās* and *Khoy.* Entering *Armīniya* it continues through *Berkrī, Arjish, Khlāt* and *Bitlīs*. The lake shown in the territory of Armenia is *Buhaīre Khlāt* (Lake of Akhlāt of Vān), while the territory to the south of this lake is named as the *Region of Vān and Vostān*. To the north of the lake the twin mountains of Ararat are shown with the legend bearing their Arabic name (*Jabal ul-Hārith va al-Hūayrith*), with *Dabīl* at its northern and *Nashwi* (Nakhijevān) on the eastern slopes. At the western edge of the map the towns of *Arzan* and *Miāfārghin* are also shown. Another road running west from *Ardebīl* passes through *Meymand*, *Ahar and Varzaghān,* prior to entering the territory of *Armīniya* and the town of *Dabīl* (Dvin).

The territory of *Ādharbeijān* اذربا يجـــــــان is marked with the legend again appearing upside down below the river Arax, near the town of *Ardebīl* where the four roads meet. Within it we also see a red mountain with the legend *Hadha Jabal Sabalān* (here is Mount Sabalān). To the south we see Lake Urmiya bearing its Armenian name *Buhaīre Kabutān* (Kaputan in Armenian means blue). The town of *Urmiya* is situated south of the lake. The second road in the territory of Azerbaijan goes southeast from *Ardebīl*, passing through the towns of *Miāneh, Khunj* and *Zanjān*. The small town of *Neriz* is located west of the road leading to Zanjan. The two rivers at the bottom of the map flowing southward are the two tributaries of Tigris, *Zāb ul-Kabir* and *Zāb ul-Saghir* (Greater Zāb and Lesser Zāb). This is a common feature in Ibn-Hawqal's maps, usually absent in the works of the others.

To the east of Azerbaijan the triangularly arranged legend reads *Jabal ul-Deylam* (Deylam or Alborz mountain range). Above it the circular peninsula jutting into the Caspian is entitled *Mughan,* which in fact is the name of the plain to the south of the Arax river.

The next six maps of the regions of Armenia, Arrān and Azerbaijan by other geographers, while very different in presentation and some details, share many characteristics with the two maps of Ibn-Hawqal.

Surath ul-Ardh, Ibn-Hawqal, MS copy dated from 1086.
Topkapi Sarai Museum, Istanbul. MS A-3346, fol. 94a.

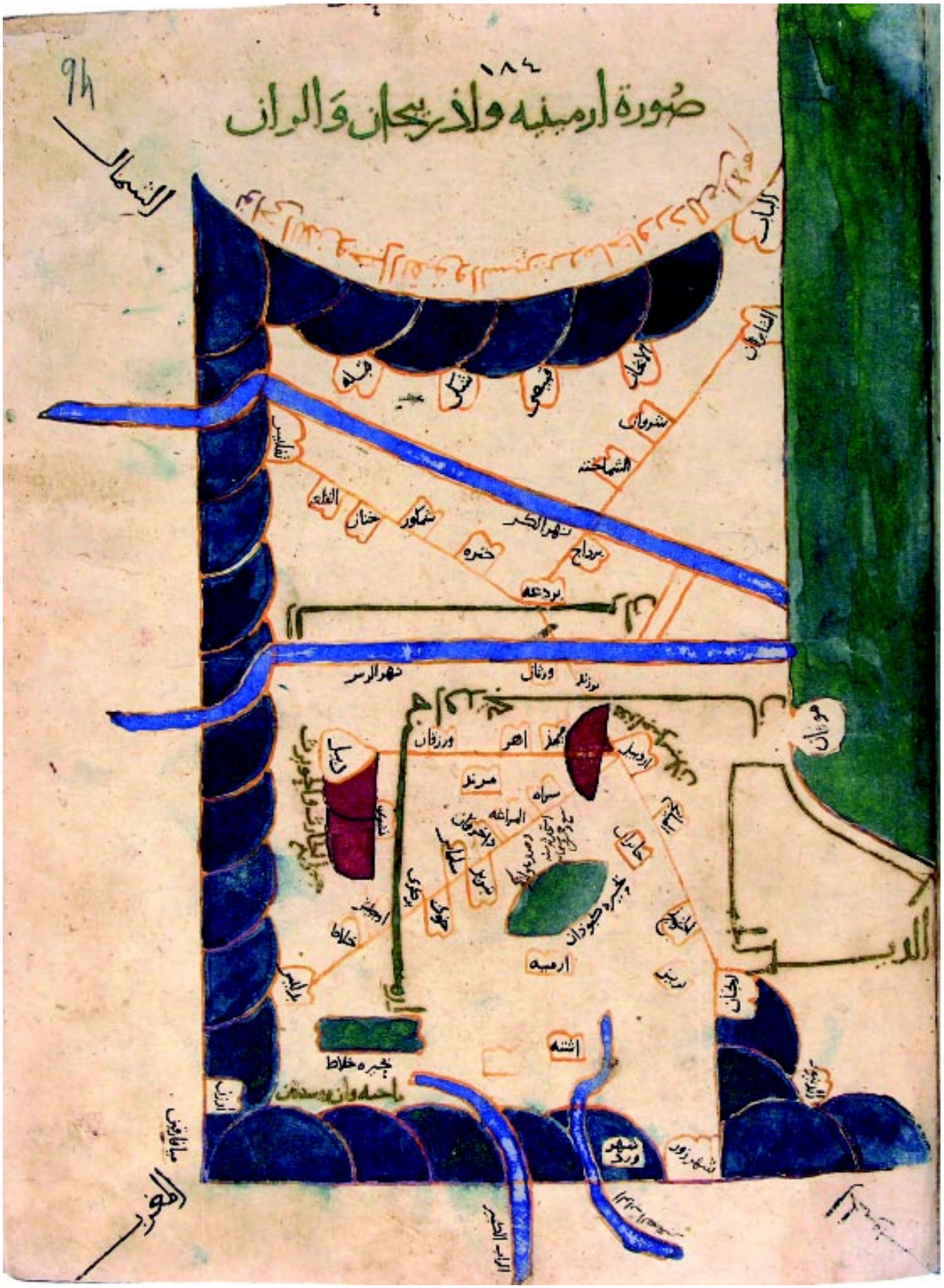

١٨٤
صورة ارمينيه واذربيجان والران
الشمال
الباب
الشابران
شروان
الشماخيه
تفليس
القلعه
سمكور
خنان
نهر الكر
برداج
خنره
بردعه
نهر الرس
ورثان
بوزند
ورزقان
دبيل
اهر
ارديبل
مرند
سراه
المراغه
خارزان
ارميه
بحيره وشوذان
اشنه
بحيره خلاط
ماسه وان وسدخن
ارزن
ميافارقين
الجزيره
الباب الطبرى
نهر ورد
شهرزور
الديلم
لنكران
موقان

Fig. 35

2 – AL-ISTAKHRĪ

Ibn-Hawqal's contemporary was Abu Ishāq Ibrāhim bin Muhammad al-Farsī al-Istakhrī known as al-Istakhrī, ابواسحق ابراهيم بن محمد الفارسى الاصطخرى (died 957 CE). They discussed their work with one another, though Ibn-Hawqal was sometimes critical of al-Istakhrī for his lack of attention to detail. Al-Istakhrī is known primarily for his book of geography entitled *al-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک والممالک (Book of Routes and Realms), which contains the 19-21 maps including a world map, together with chapters of text providing descriptive information about each map, provinces and peoples living in them. As in Ibn-Hawqal's work, there is a chapter on "Armenia, Arrān and Azerbaijān", where the names of the cities in each of these three countries are listed. Thirty-four of al-Istakhrī's manuscript copies have survived, most of them with many maps of which the oldest dates from 1173 CE.[60]

Fig. 36 – This is a world map drawn in line with the Islamic traditions, taken from al-Istakhrī's original manuscript entitled *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک والممالک (Book of Routes and Realms), a geographical treatise on the whole of the inhabited world. The map has south at the top and as per the Balkhī School of mapmakers, includes the Mediterranean and Indian Seas, with other standard features of the Islamic world maps. This is from a Persian translation of al-Istakhrī's manuscript copy dated 1836.

This manuscript contains 18 other maps of various provinces of the Islamic world, including those of Iraq, Mesopotamia, Egypt, North Africa, the Persian Gulf, Kermān, Khorāsān, Fārs, Sahastān (Sistān), Khāwrazm (Oxiana), Khazar (Caspian), as well as the eastern region of the Caspian, entitled "*Arrān, Azerbāijān and Armīniya"*.

The large sea shown on the left is a combination of the Persian Gulf, Arabian Sea, Indian Ocean and Pacific Ocean shown with four circular islands. The sea on the right is the Mediterranean, with the downward curving Aegean Sea leading to the Black Sea, depicted as the bulge at the end of the curved line (though could conceivably be the Caspian Sea, which is not shown separately). The Mediterranean is bereft of any islands here, and the blue circle at bottom left is the Aral Sea. The large lip-like features on top of the map are the mountains of the Moon, thought as being the source of the Nile, while the five parallel lines are the five sources, thereafter combining to form the Nile, flowing north into the Mediterranean.

The map shows *Armīniya* (Armenia) located southwest of the Caspian (or Black Sea), next to *Azerbāijān*. Countries around the Caucasian Mountains are *Armīniya, Azerbāijān, Khazar, Vilayet Rūm* and *Saqāliba.*[61] This map tends towards the more decorative rather than true representation of Islamic geography, a truer sample of which can be seen in the next figure.

From al-Istakhrī's MS copy of *al-Mamālik va al-Masālik*. Copy dated 1836 CE.
British Library, London. Ref. Add. MS 23542, f. 59a.
Diameter approximately 18.5 cm.

[60] Harley and Woodward, History of Cartography, Vol. 2, Chicago, 1992, p.130.
[61] See footnote 58.



Fig. 36

Fig. 37 – This world map is from al-Istakhrī's manuscript copy of *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک و الممالک (Book of Routes and Realms), which is kept in Iran Bastan Museum in Tehran. This is a Persian translation of the book, dating from 1325 CE.

The map follows all the traditions of the basic Islamic world maps by giving prominence to the Mediterranean Sea, the Indian/Arabian Sea and the Persian Gulf. The Gulf as well as the Mediterranean have each been shown with three islands. The Black Sea seems to be the waterway connecting the Mediterranean with the surrounding ocean, but the Caspian and the Aral Seas are shown as circular inland lakes, with wide rivers flowing in.

In the territory of Africa countries specified include *Misr* (Egypt), *Maghrib*, *Land of the Blacks*, *Sehhe*, *Habashe'* (Ethiopia) and *Zangbār* (Zanzibar). The *Nile* is the vertical blue strip descending from *Habashe'* to the Mediterranean, where it arrives between *Misr* and *Maghrib*. In Asia, which occupies the bulk of the map, there are many countries and provinces shown from *Shām* (Syria) in the west to *Chin* (China) in the east and *Khuzestān* in the south, to the land of *Gog and Magog* in the north. Most of the legends, however, are those of the various provinces of Persia. In Western Europe the map shows few countries, namely *Vilayet Rūm* (Byzantium), *Saqāliba* (Land of the Slavs), *Vilayet Farang* (France), *Andalūs* and further east and near the centre, *Rūs*. The Mediterranean is shown with three large islands, westernmost of which is *Cyprus*, the others being *Eqrītes* (Crete) and *Saqālia* (Sicily).

The name of Armenia should be on the map, since it appears in the text as well as in the regional map entitled *Surat Armīniya, Arrān va Ādharbeijān* of the same manuscript (see Figure 39). However, part of the map, which should have borne this name, is in the fold of the paper and has been damaged and the writing partially obliterated. The name of Arrān has also been rendered indiscernible by this damage. These should have been inscribed in the area between the Caspian, shown as comma-shaped, and the Black sea, which is the slanted blue band connecting the Mediterranean, located below centre-right, to the ocean below. Only the names of *Khazar* and *Ādharbeijān*, which are above the damaged area (south), are partially legible.

Al-Istakhrī's *al-Mamālik va al-Masālik.* MS copy dated 1325 CE.
Iran Bastan Museum, Tehran. Ref. MS.3515, ff. 3a-2b.



Fig. 37

Fig. 38 – This map is entitled *Surat Armīniya va Al-Rrān va Ādharbeijān* (Azerbaijan) by al-Istakhrī, and is one of the regional maps taken form a copy his manuscript work entitled *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک و الممالک (Book of Routes and Realms) dating from c. 950 CE. The manuscript copy was made in 1173 CE and is now kept in Leiden, Netherlands.

The map is oriented with north at the top, which in al-Istakhrī's manuscripts is the norm for maps of this region. Here the cities are represented by green circles with red "halos", mountains by purple decorated pyramids, rivers with double lines and roads by single red lines. On the western shores of the Caspian, inside the territory of Arrān, the map shows *Bāku*, and *Bāb-ul-Abwāb* (Derbend), with *Shirwān, Shamākhi and Shaki* to the north of the river Kura. To the south of the river the cities of *Tiflis, Qal'ah* (Gardabani or Qandaman), *Shamkur, Khunān, Jenzeh*, *Bardahe* (Barda) and *Bylghān*, are also shown in the territory of *Arrān (*Albania*)*. The river Arax forms the natural border between south *Arrān* and north *Ādharbeijān*.

Further south, in the territory of Azerbaijan, south of *Deilam Mountains* there is another river flowing into the Caspian, entitled *Sefid Rūd* (White River), presently located within the Gilan province of Iran.

Further south of the River *Aras* or Arax, at the western edge of the map the cities of *Kāliklā* (the old Armenian city of Karin, now Erzrum) and *Malāzgerd* are shown as large towns, not connected by the main roads. Next to *Malāzgerd* are the twin peaks of Ararat, to the northwest of which lies the old Armenian capital *Dabīl* (Dvin). The twin peaks of Ararat here bear their Arabic names, *Jabāl al-Hārith, Jabāl al-Hūayrith*. Starting from the southwest corner of the map, the road passes though the Armenian cities of *Āmad[ia][62] , Miāfārghin*[63] , *Bitlīs, Khlāt, Arjesh* and *Berkrī* and continues through Azerbaijani cities (see below). The large settlement at the bottom of the road is *Arzan,* also in the region of *Armīniya*, (Armenia). The large circular lake, half of which is shown on the map, is entitled *Buhaīre Armīniya*, the Armenian Lake, or Lake Van.

South of *Mount Sabalān*, the large mountain in the centre of the map, from the right we see the cities of *Ardabīl* on the crossroads, and going west - *Māneh* (should be Miāneh), *Sarāb*, *Eram*, *Ahar* and *Marand,* all cities in Azerbaijan. East of *Mount Sabalān* the town of *Warthān* (in Armenian Vartanakert) is shown on the south bank of the river Arax, opposite *Bylghān* or *Bailākan*. The sloping road leading southwest passes through the Azerbaijani cities of *Marāgheh, Dākherghān* (today's Azarshahr in Iran)*, Urmiya, Salmās* and *Khoy* before entering Armenia. Other cities of Azerbaijan shown on the map include *Tabriz, Ashneh* (today's Oshnaviyeh) and *Zanjān*.

True to its title, "Book of Routes and Realms", the map shows the roads connecting all the major cities of the region in a stylised manner, thus making it one of the first Islamic road maps.

Al-Istakhrī *al-Mamālik va al-Masālik*. MS copy dated 1173 CE.
Leiden University Library, Netherlands. Ref. OR.3101, p.71.

[62] Amadia (in Armenian- Amid) was a castellated Armenian town today situated in the territory of east Turkey.
[63] See footnote 59.

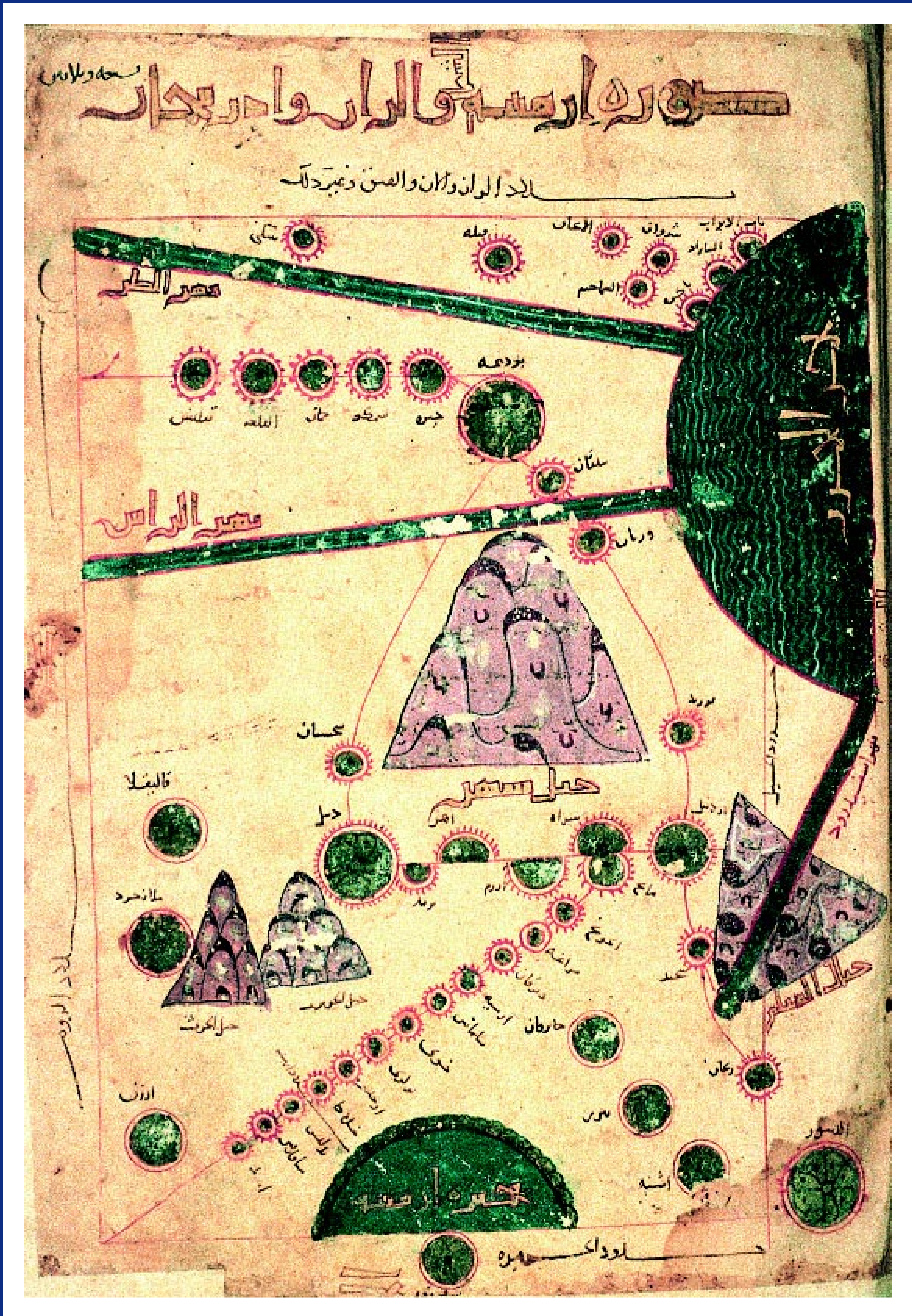


Fig. 38

Fig. 39 – This copy of al-Istakhrī's map entitled *Surat Armīniya va Arrān va Ādharbeijān* has been taken from yet another copy of al-Istakhrī's manuscript of *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک و الممالک, the original of which was written in 950 CE. This copy is kept in the Museum of Iran Bastan in Tehran and is a Persian translation of the manuscript, dating from 1325 CE. The map is oriented with north at the top.

The map is very similar to that of the previous figure and all the description of Fig. 38 apply equally to this copy. The main difference is that the cities are coloured in a variety of colours and the city of *Nashwi* (Nakhijevan) is shown at the foot of the Small Ararat, where Dabīl used to be, and *Dabīl* has been elevated to near the summit of Small Ararat, here named *Māsst* (in Armenian - Māssis). Here the differences created by the copier of the map are very clear. The scribe may have used a previous map as a source, but has also used his imagination in presentation of various features of the map. The error in naming Ararat as *Māsst* instead of Māssis, is due to the scribe's unfamiliarity with the name. The misplacement of the dots in the Arabic script, which has changed the letter from "is" to "t", thus renaming this mountain.

Someone has later corrected the course of the river Arax to join the Koura prior to flowing into the Caspian, whereas in other old maps these two rivers are shown each flowing into the Caspian separately. The correction has been made subsequent to the completion of the map and is drawn in different ink.

On the western shores of the Caspian we see *Bāb-ul-Abwāb* (Derbend, orange), *Shābarān* (red), *Bāku* (green), with *Shirwān* (grey), *Shamākhi* (orange) and *Shaki* (red) to the north of the river Kura. To the south of it we note *Tiflis* (orange), *Qal'ah* (green), *Khūnān* (red), *Shamkur* (green), *Jenzeh* (orange, misspelled in the map), *Bardahe* (Barda - red) and *Bylghān* (green), all shown in the territory of *Arrān (*Albania*)*. The river *Arax* is south of Arran, between *Arrān* and *Ādharbeijān*.

Further south, in the territory of Azerbaijan, south of *Deilam Mountains* (the Alborz range) there is another river flowing through *Gilān* (or Tabaristān) province of Iran into the Caspian Sea. It's name is given as *Sefid Rūd*, White River.

To the South of the river *Aras* (or Arax), at the western edge of the map we note the city of *Kāliklā* (in yellow, the old Armenian city of Karin, now Erzerum) and *Malāzgerd* (red). Next to *Malāzgerd* are the twin mountain peaks of Ararat (see paragraph two above). To the east of these lies the Armenian city of Nakhijevān, here named *Nashvi* (yellow). Between the twin peaks of the Ararat, the old Armenian capital *Dabīl* (Dvin – red) is also shown. The road leading from Ardebil south-westward is lined with the cities of *Khunj* (orange), *Marāghe* (green), *Dākherghān* (red), *Urmiya* (green), *Salmās* (orange) and *Khoy* (green). The road then carries on to the territory of Armenia and passes through *Berkrī* (red), *Arjesh (*green*), Khlāt* (orange), *Bitlīs (*grey), *Miāfārghin*[64] (green) *and Āmad[ia]*[65] (red). The city of *Arzan* (red, just below Ararat) is located near the end of this road. This province is indicated with the inverted and slanting legend *Bilād Armīniya* (Armenia). The large circular lake, half of which is shown on the map, is entitled *Daryāye Armīniya*, the Armenian Sea (Lake Van).

The large mountain in the centre of the map located in the province of Azerbaijan is *Kuhe Sabalān* (Mount Sabalān). On the road emanating from southeast of this mountain, from the right we see the cities of *Ardabīl* (green circle) on the crossroads, *Miāneh* (red semicircle), *Sarāb* (grey), *Eram* (orange), *Ahar* (grey) and *Marand* (green). Other cities of Azerbaijan shown on the road going southeast from Ardabil include *Meymand* (grey) and *Zanjān* (orange), with the cities of *Dājermān* (green), *Tabriz (*red*), Ashneh* (Oshnaviyeh - green) and *Dināwar* (yellow) shown away from the main road. The city of *Shahrazūr* (orange) is outside the map frame, on the border of *Aljazeerah* (Mesopotamia).

Once again here we see the roads interconnecting the main cities of the region, making this a regional road map.

Al-Istakhrī's *al-Mamālik va al-Masālik.* MS copy dated 1325 CE.
Iran Bastan Museum, Tehran. Ref. MS.3515, f. 75b.

[64] See footnote 59.
[65] See footnote 62.

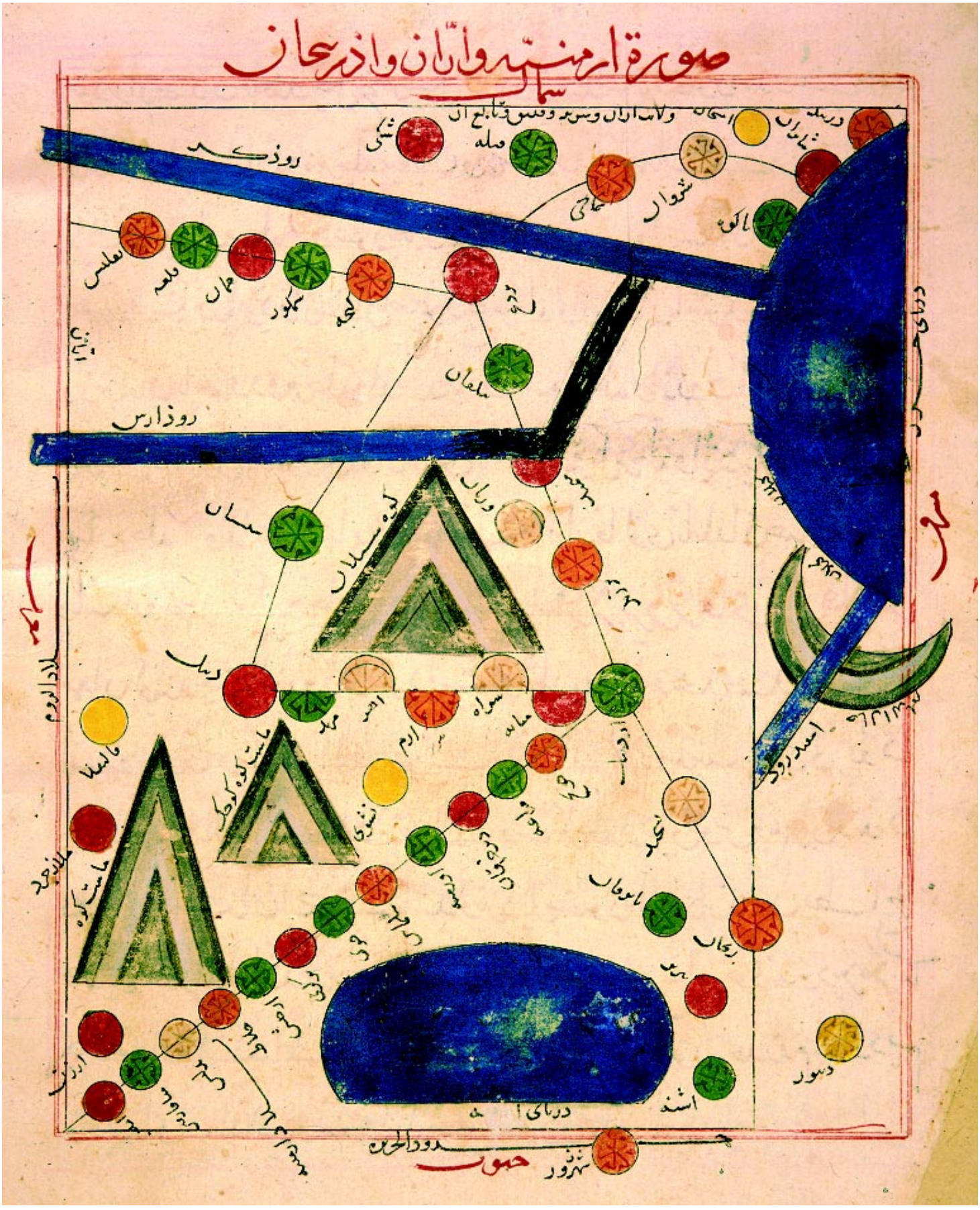

صورة ارمنستد وآران واذربجان
روذ کر
روذ ارس
دریای خزر
دریای اسود
دریای ا
دشور
اشنه
شهزور
حلوان

Fig. 39

Fig. 40 – This map of '*Armīniya va al-Rān va Ādharbeijān* is from al-Istakhrī's manuscript *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک و الممالک (*Book of Routes and Realms*), written c. 950. This is from a later copy of the book, dating from the nineteenth century. The map is numbered as 14 in the manuscript.

As other maps of the same region, this map too has north at the top. Towns and cities are represented by small squares, rivers are shown by twin parallel lines, interconnecting roads by single lines, lakes by circles and mountains by solid golden ovals. Place-names have many errors, most probably made by the inexperienced scribe, who has omitted the dots while copying the manuscript. In Arabic script the presence, absence or misplacing of a dot or a curly line can radically alter the pronunciation of the letter.

The double lines in the middle of the map represent the river *Arax*, flowing from left to right. Below this the map is divided into two parts. To the east is *Ādharbeijān* and to the west - *Armīniya*. From the top left of the map the river *Kura* flows downward but does not join the *Arax* river.

The country of *Arrān* (Caucasian Albania or Aghvanq in Armenian) is located at the top of the map. The section of the circle at the right edge of the map is the Caspian Sea, with the city of *Bāku* on its shore. Above Bāku, on the Caspian shore the road begins from *Bāb-ul-Abwāb* (Derbend) and slants downward through *al-Lajān*, *Shirwān* and *al-Shamākhīya* (Shamākha). Crossing the Kura, the road reaches *Bardahe*, a larger square, from where it continues through *Jenze, Shamkhur, Khūnān, Qal'ah* and Tiflis (here *Selis*). The town of *Bilgān* (now Baylakān or Paitakaran in Karabagh) is shown on the northern shore of the river Arax, while across the river stands the city of Warthan (here erroneously written as *Ruyan*, Vartanakert in Armenian), on the road leading to *Ardabīl* located on the crossroads, thence continuing to *Zanjān*. The region of al-Alān is shown in the west, bordering Arran. This is the Arabic name for the Osset people.[66]

Azerbaijan is marked twice, almost vertically, and its towns include *Ardabīl*, *Zanjān*, *al-Margha* (Marāghah), *Alharh* (Ahar) and *Shahrazūr*. Mount Sabalān (here misrepresented as *Sanān*) is shown as a golden triangle. *Lake Urmiya* is shown as a large oval located on the border with Armenia. To its east lie the province of *Deilam* and *Jabāl* (Alborz) mountains. From *Ardabīl*, the road west passes through *Meymand, Marand* and reaches *Dabīl* (Dvin), above which the inscription reads "Armenia".

Armenia is situated on the lower left of the map, with slanted *Armīniya*, written twice. Situated on the diagonal road are Armenia's other cities, which from bottom left are *Bedlīs* (Bitlis), *Khlafā* (Akhlāt), *Arjesh*, *Barkārī* (Berkrī), *Khui* (Khoi), *Salmās*, *Urmiya* and *Dājermān*. The road continues to *Ardabīl* in Azerbaijan, passing via *Marāgheh*, *Alhar (*Ahar) and *Miāneh*. The twin peaks of Mount Ararat are shown near the left edge of the page as two golden ovals, denoted by the Arabic name of the mountain, *al-Hārith,* though instead of mountain (*jabal*) it has been given the title of *jazeera* (island). To their west is the triangular shape of *Ghālikla* (Kāliklā or Karin– the old Armenian name for Erzerum).

Finally, at the western borders of Armenia lies the land *of Bilād ul Rūm* – Byzantium, while at its southern borders lies *al-Jazeera*, Mesopotamia.

Al-Istakhrī's *al-Mamālik va al-Masālik*. Nineteenth century copy.
British Library, London. Ref. OIOC Or. 5305, f. 45r.
Size 20 x 30 cm.

[66] *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. 1, 1960, pp 251/354

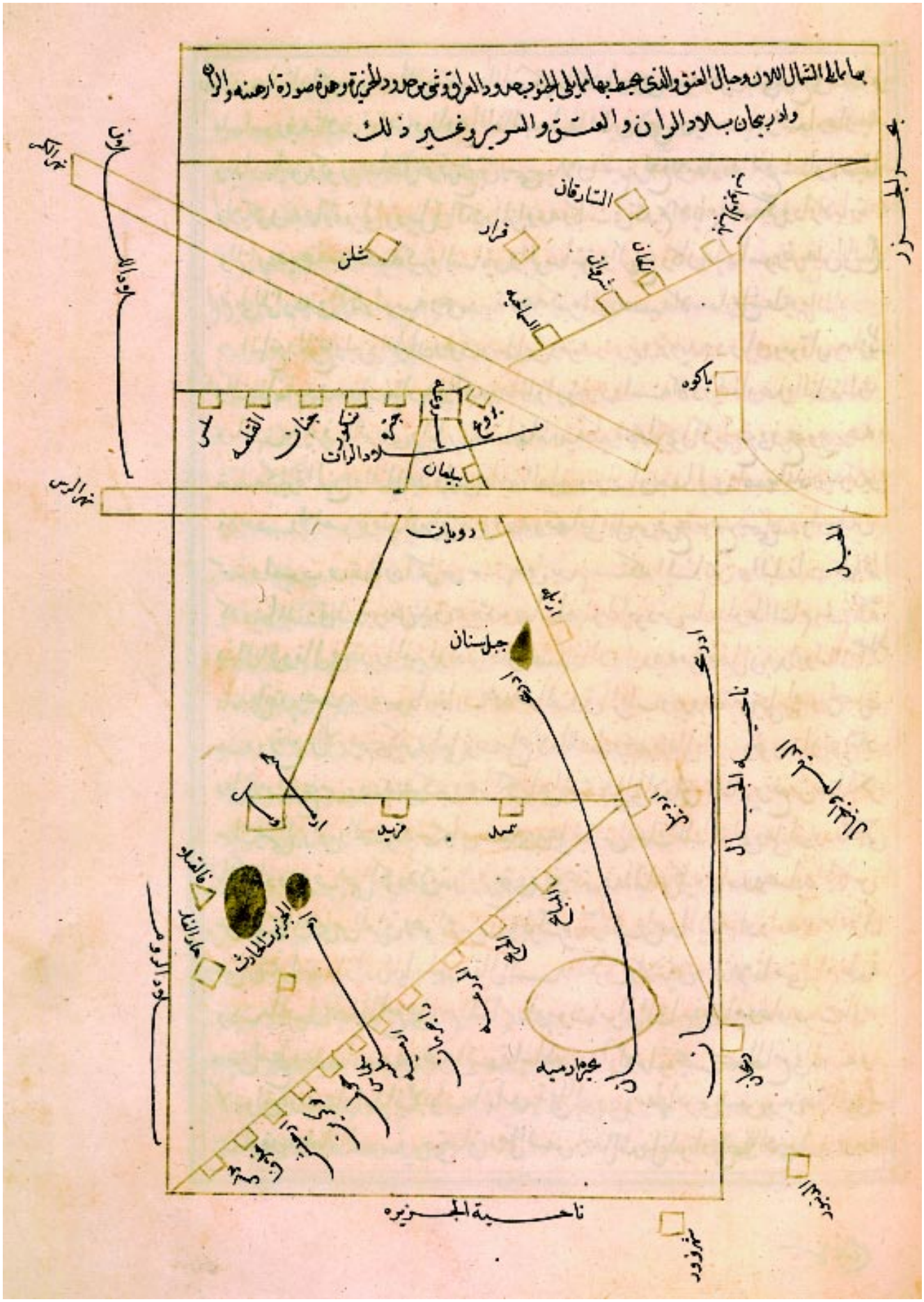

بسم الله الرحمن الرحيم
وادربجان بلاد الران والعقق والسرير وغير ذلك
التارقان
قزار
خلن
نكان
شروان
السلمانيه
باكوه
بجان
دوبيات
جبل سنان
ناحيه الجبال
ناحيه الجزيره
الجزيره
عجارميه
دهان
نهر الكر
نهر الرس
بحر الخزر

Fig. 40

Fig. 41 – This map of *Armīniya va al-Rān va Āzarbeijān* (Azerbaijan) by al-Istakhrī, is taken from a Persian translation of his original manuscript entitled *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک و الممالک (Book of Routes and Realms) – a geographical treatise on the inhabited world. This is one of the regional maps from a copy made in the middle of the fourteenth century.

The map is in essence the same as that depicted in the previous figures, with the exception of the different symbols used. Cities are represented by circles and mountains by pyramids. It is interesting to see the names of the towns appear with some variations in their spellings created by the incorrect dotting of the Arabic letters. The map is oriented with north at the top.

The hydrology of this map is more elaborate than in the other copies. The rivers *Kura* (in the north) and *Arax* are shown joining before they reach the Caspian (*Daryāye Khazar)*. There is another river, *Sefid Rūd*, the White River with its two tributaries, passing through the *Deilam* (Alborz) mountains in Persia and in the province of *Gilān* before pouring into the Caspian, shown in part only. Both important lakes in the area, Lake Orumiyeh (the smaller lake, here named *Daryāye Shahi*) and Lake Van (here – *Daryāye Armīniya*) are shown near each other.

Along the western shores of the Caspian, inside Arrān we see *Bāku* (green), *Shabrān* (red) and *Derbend* (green), with *Shirwān* (yellow), *Shamākhi* (red) and *Shaki* (green) further inland. There is a string of cities along the southern bank of the *Kura*, starting with *Baradahe* (green) at the crossroads, then *Jenzeh* (Ganjeh, red), *Shamkhur* (green), *Khūnān* (yellow), *Qal'ah* (Qandaman - green) and *Tiflis* (red) as the westernmost town.

South of the river Arax, at the western edge of the map we note the city of *Kāliklā* (the old Armenian city of Karin – now Erzerum, in red) and *Malāzgerd (*green*)*. South of *Mount Sabalān* on the right, located on the crossroads we see the city of *Ardabīl* (yellow), with *Khunj* (green), *Sarā* (Sarab – red), *Marand (*green*)*, *Ahar (*yellow*)* and *Eram* (green) along the road going west inside Azerbaijan, reaching the Armenian capital of *Dabīl* (Dvin – red). The red circle appearing below this road is described as the *old city of Nashwi, now Nakhijevān.* The road leading north from *Ardabīl* passes through the cities of *Barzand* (green) and *Warthān* (possibly Varzaqān or Vartanakert in Armenian - red). Other cities shown in Azerbaijan are *Tabriz* (green), *Ushneh* (Oshnaviyeh – red), *Zanjān* (green) and *Dinwar* (Dināwar – yellow).

The twin peaks of Ararat here are given their Armenian names – *Lesser mountain of Māsses* (Māsis) and *Great mountain of Māsses*, south-west of which lies the old Armenian city of *Arzan* (Arzn – green). The road leading southwest from *Ardabīl* is lined with the cities of *Miāneh* (green), *Marāghe* (red), *Dākharrghān* (green, today Azarshahr in Iran), *Urmiah* (yellow), *Salmās* (green), *Khoy* (red), *Berkrī* (green), *Arjesh* (yellow), *Khlāt* (green), *Bitlīs* (red), *Miāfārghin*[67] (green) *and Āmad[ia]*[68] (yellow*)*; below this road we see *Bilād Armīniya* (region of Armenia). The circular blue lake is the *Lake of the kings of Deilam* (Lake Shāhi or Oroumieh). The larger oval lake below it is named *Daryāye Armīniya*, Armenian Sea, which is in fact Lake Van.

The design of this map, as with all other Istakhrī maps, is very modern and can be considered as the inspiration behind the famous map of the London Underground with which it shares the same basic compositional approach (see Fig. 42). In al-Istakhrī's map the distances between the cities are not proportional to their true distances and cities are aligned more or less equidistant on straight lines depicting the roads. These lines are generally vertical, horizontal or diagonal, which make the map pleasing to the eye and easy to understand. The London Underground map of Fig. 42 was originally designed by Harry Beck, an electrical draftsman, in 1931. The likelihood that he would have been familiar with al-Istakhrī's maps is indeed remote, though he must have been thinking along the same lines as the medieval Master, since his design is highly akin to that of al-Istakhrī, drawn almost 1000 years earlier.

Al-Istakhrī *al-Mamālik va al-Masālik.* Copy dating from the fourteenth century.
British Library, London. OIOC, Ref. I.O. Islamic 1026, f. 49b.
Size 14 x 22 cm.

[67] See footnote 59.
[68] See footnote 62.

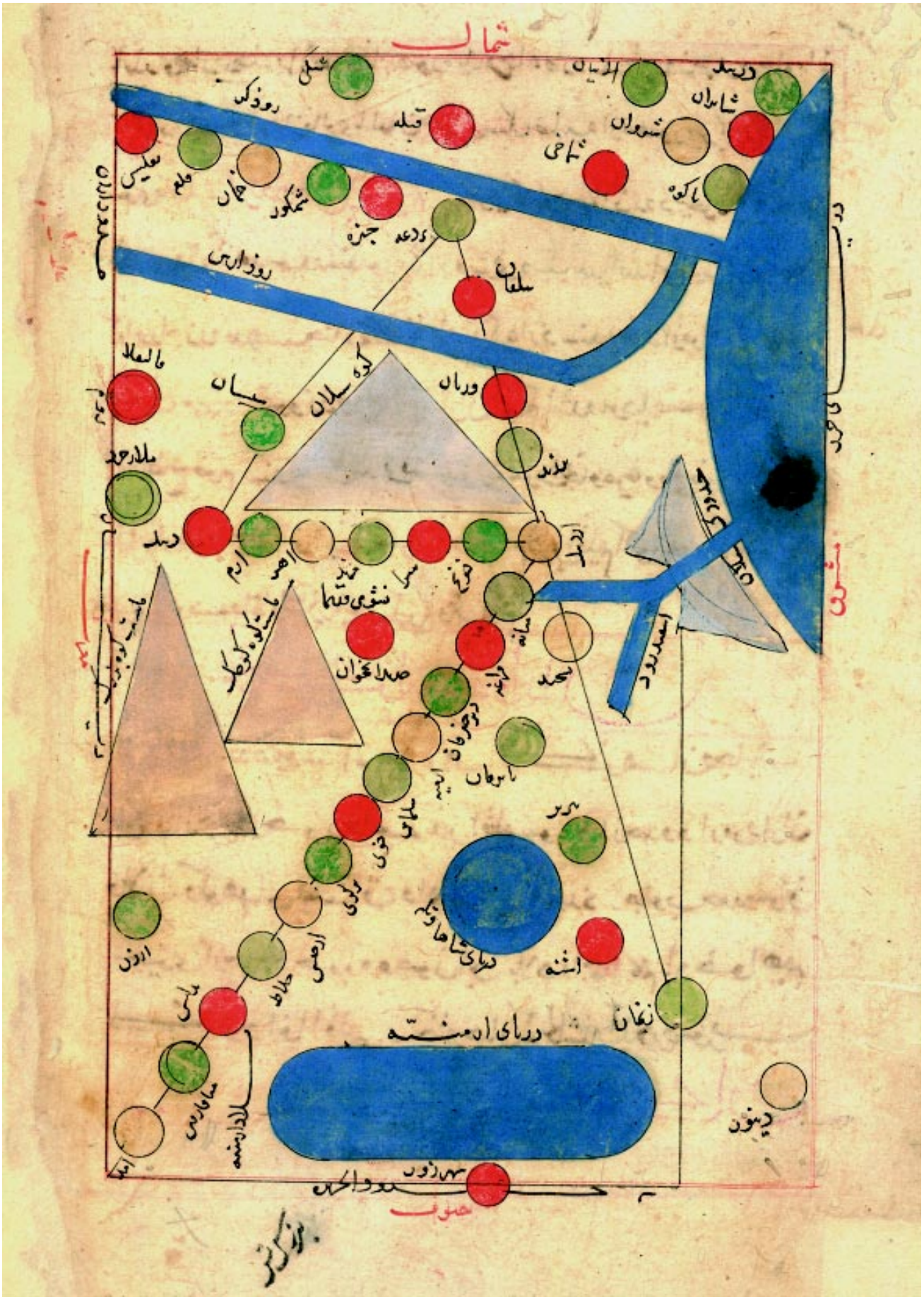


Fig. 41

Fig. 42 – This is a section of the map of The London Underground transport system. This map was originally conceived and drawn by Harry Beck (1903-1974) in 1931, who continued revising and updating it until his death. It took the London Underground management a long time to adopt it, but now its style and method of representation is copied by many cities all over the world, including Moscow and more recently Paris Metro maps. The lines on the map are horizontal, vertical or diagonal and most of the stations are placed equally spaced along these lines, not representing the actual distances between them. Thus the map is somewhat stylised, but this makes it easy to understand and use, whilst also being aesthetically pleasing. In fact, this map has become so popular that it is arguably the most widely used map in the world, since in addition to its intended use, it appears on Tee shirts, mugs, ashtrays and all sorts of tourist souvenirs sold in huge quantities in London.

For further comments on this map see the last paragraph of Fig. 41 map description.

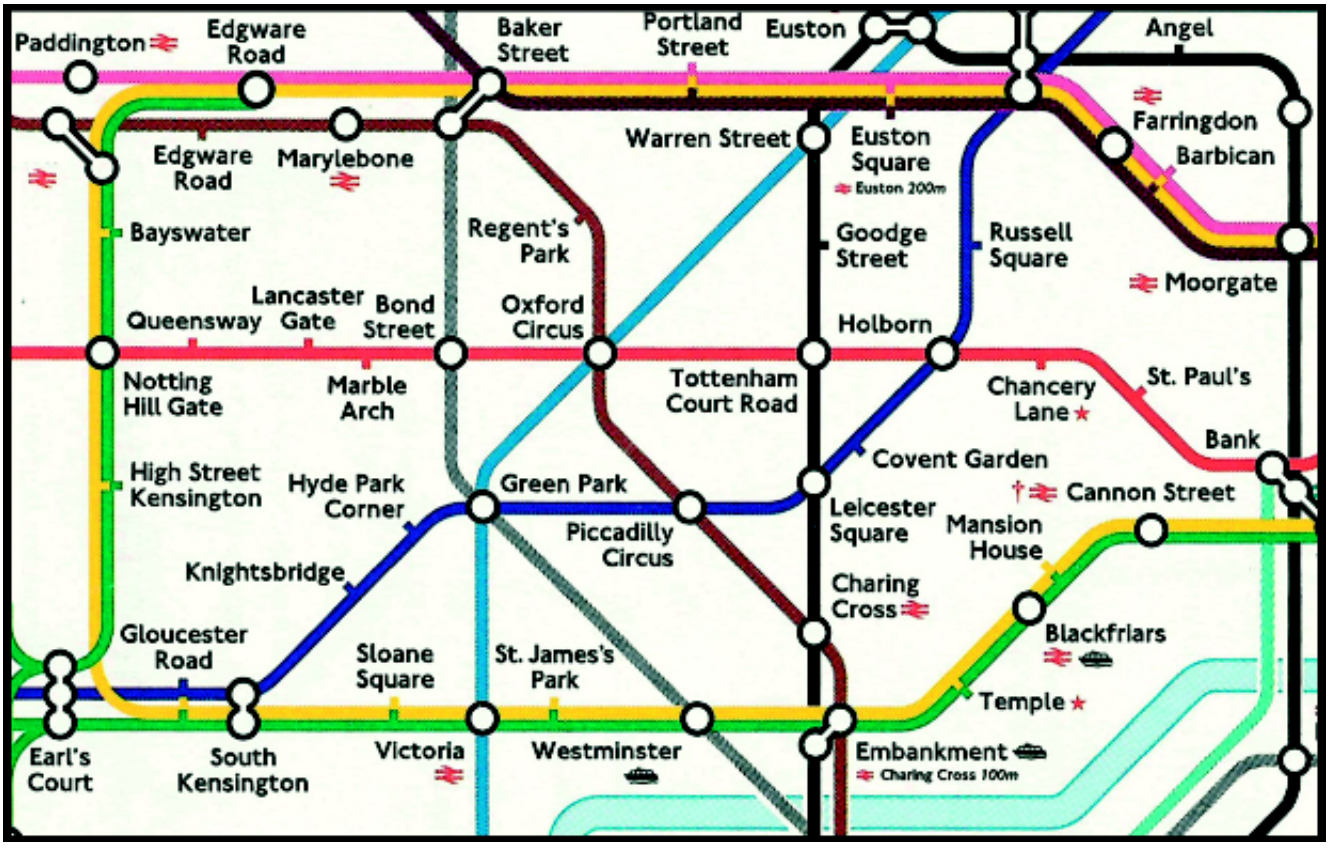


Fig. 42

Fig. 43 – This is the final Istakhrī map discussed in the present volume. This map of *Armīniya va Arrān va Ādharbeijān* (Azerbaijan) by al-Istakhrī, is taken form another Persian translation of his original manuscript entitled *Kitāb ul-Masālik va al-Mamālik* كتاب المسالک والممالک (Book of Routes and Realms), a geographical treatise on the inhabited world. This is one of the regional maps from a copy made in the middle of the thirteenth century from its tenth century original.

The map is generally the same as those of the previous figures, except that the symbols used are somewhat different. The copier has paid but scant attention to the roads, leaving many incomplete and omitting others altogether. Cities are represented by circles, important cities by double circles and the mountains by pyramid like shapes. The names of the cities in the map yet again reflect the errors made by the scribe in copying, thus presenting variations in their spellings.

In the territory of Arrān, along the western shores of the Caspian we see *Bāb-ul-Abwāb* (Derbend), *Shabrān* and *Bāku*, with *Shirwān* and *Shamākhiye* further inland. All these towns lie north of the Kura river. The westernmost town along the river Kura is *Tiflis* then come *Al-Qalah, Khūnān, Sahmkhūr, Jenzeh* (Ganje), *Bardahe* (Barda - on the crossroads) and *Baylaghān,* all lying in the area between the Kura and Arax rivers.

South of the river Arax, on the road from *Baradahe* to *Ardabīl* the towns of *Warthān* (possibly Varzaqān, or Vartanakert in Armenian) and *Barzand* are shown. The area of Azerbaijan is located south of the Arax River and is dominated by the large blue figure of *Mount Sabalān*. Emerging from *Ardabīl,* the road passes through, *Miāneh*, *Sarā* (Sarāb), *Eram, Khunj*, *Ahar*, *Marand*, and *Dabīl* (Dvin). The road south from *Ardabīl* passes through the cities of *Sahand*, *Zanjān* towards *Jāberghān* (or Dājermān, today Azarshahr in Iran)and *Tabriz*. The area of south Azerbaijan is dominated by the green *Buhaīre Urmiya* (Lake Oroumieh) surrounded by the cities of *Jāberghān*, *Tabriz, Marāgha, Urmiya* and *Salmās.*

There is another river flowing into the Caspian from the region of Azerbaijan and Deylam (Gilan region of Persia), named *Sefīd Rūd*, White River, located within present-day Iran.

Armenia lies at the western extremity of the map where the cities of *Kāliklā* (the old Armenian city of Karin, now Erzerum) and *Malāzgerd* can be seen adjacent to the twin peaks of the Mount Ararat, here remaining unnamed. The mapmaker has neglected to include the road leading from Ardebil soutwestward towards Armenia, and consequently the towns along the road are scattered around the two lakes of Oroumieh and Van. The Armenian towns in this area are scattered around *Buhaīre Armīniya* (Armenian Lake or Lake Van). These are the cities of *Berkrī, Arjish, Akhlāt, Bitlīs, Miāfārghin*[69]*, Arzan* and *Vān*. The large blue mountain southwest of Lake Van is possibly Mount Sipan, which is mentioned in the literature but does not have a legend. Given the omission of the interconnecting road, the city locations shown are more faithful to their true relative positions.

The region of Bilad-ul-Rum (Byzantium) begins from the western end of the map and the region of Aljazeera (Mesopotamia) has its borders at its southern tip.

Al-Istakhrī *al-Mamālik va al-Masālik.,* Copy dated 1271.
Bodleian Library, Oxford. MS Oussley 373, f. 80a.
Size 24.5 x 33.5 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

[69] See footnote 59.

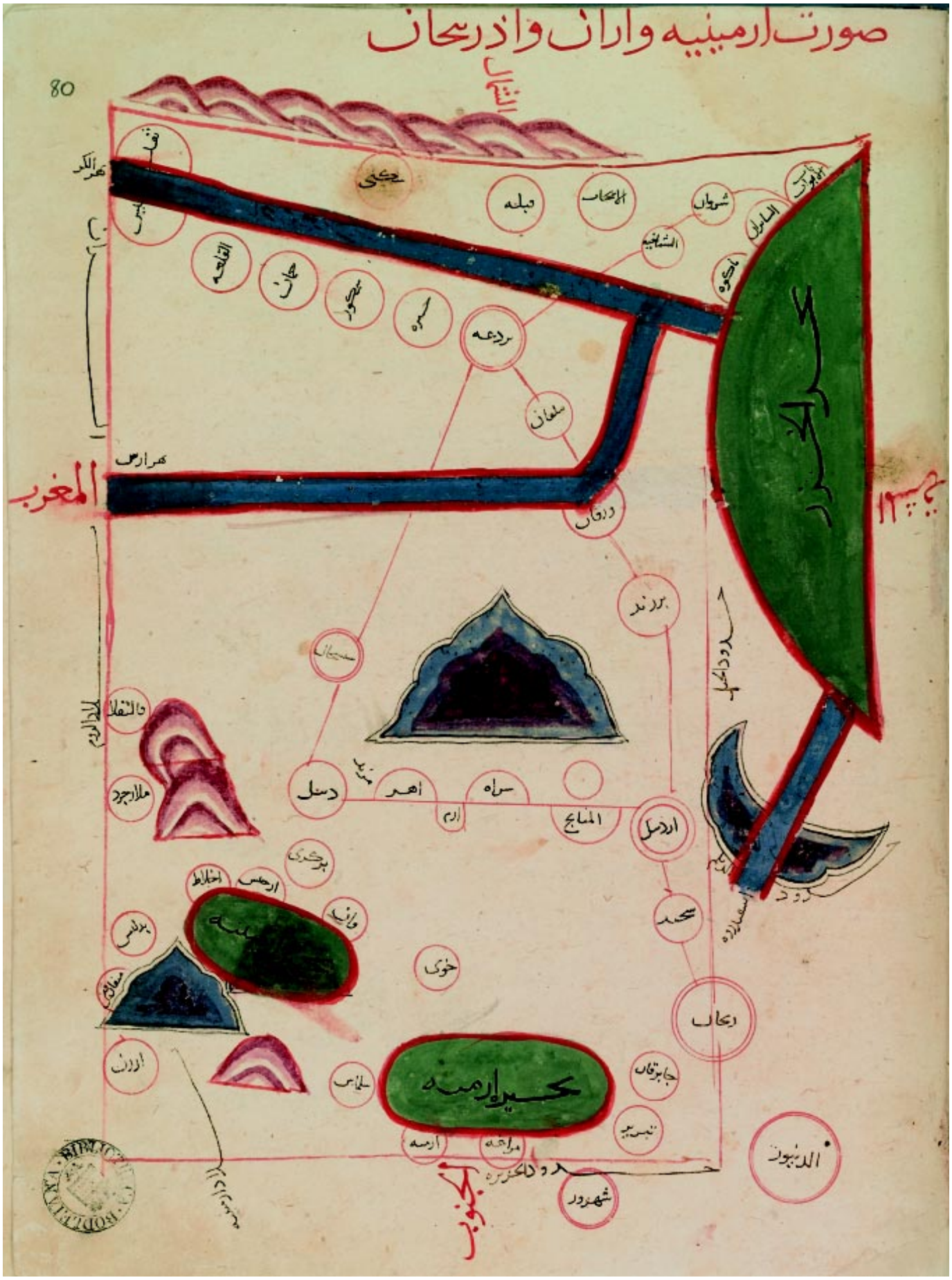

صورت ارمینیه واران واذربیجان
80
الشمال
المغرب
بحر الخزر
بحيرة ارمية
الجنوب
دبيل
نخجوان
برذعه
سلوان
دربند
شروان
الشابران
الدربند
الاسحاقيه
قبله
القلعه
حجر
سحور
حسره
بردعه
سلوان
دربند
برزند
دسل
اهر
سراه
المناج
اردسل
محمد
ديجان
خوى
ارمية
مراغه
تبريز
جابرقان
الدنبول
شهدور
ملاجرد
برذعى
اخلاط
ارجيس
وان
برلس
ارزن
سلماس
مراغه
ارمية

Fig. 43

3 – AL-MUQADDASĪ

Another important tenth century Islamic geographer is Muhammad Ibn-Ahmad Shamsuddin al-Muqaddasī, محمد ابن احمد شمس الدين المقدسى (945 – c.1000 CE). His regional maps are simple and contain mainly single lines for roads, squares for cities, circles for lakes and double lines for rivers. His geographical manuscript entitled *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim,* (The best divisions for the knowledge of the Provinces) contains descriptions of many provinces and peoples as well as 20 regional maps. His manuscript was originally in Arabic but has also been translated into his native Persian, a few of which are among the surviving copies.

Al-Muqaddasī was an avid traveller who traveled all over the Islamic world, taking notes of all that he saw and experienced, which were reflected in his abovementioned book. In addition to being a geographical treatise, the book is a compendium of assorted subjects of general interest found in various provinces. It contains descriptions of peoples, their attire, character and occupation. In many ways it also represents a historical and sociological oeuvre.

Fig. 44 – This is a map taken from tenth century Islamic geographer al-Muqaddasī's (945 - c.1000 CE) geographical manuscript entitled *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim,* احسن التقاسيم فى معرفت الاقاليم (The best divisions for the knowledge of the Provinces) around 985 CE.

The map shown here is one which is dedicated to the area of Azerbaijan and Armenia and is entitled *Surath Armīniya va al-Rān va Ādharbeijān* (Azerbaijan). Although the map is oriented to show northeast at the top, in fact clear that orientation is to the north. On the map the cities are shown with red squares, rivers with double lines and roads with single red lines. This map has many similarities with Istakhrī's map shown in Fig. 40.

The double lines in the middle of the map represent the River Arax (*Nahr ul-Rass),* flowing from left to right. Kura is flowing from the northwest and joins Arax at the point when they both reach the Caspian. Below the river Arax the region is divided into two parts. To the east is *Ādharbeijān* and to the west lies *Armīniya,* Armenia.

Arrān or Albania is located north of the Arax and in the text related to this map al-Muqaddasī specifies cities of this province as follows:

> *Region of al-Rān* [Arran] *consists one third of the region. Its capital is Bardha'a and amongst its towns are Tiflis, al-Qal'ah, Khunān, Shamkhur, Janzah* [Ganje]*, Bardij, al-Shamakhīya* [Shamākhā], *Shirwān, Bākuh, al-Shābarān, Bāb-ul-Abwāb* [Derbend], *al-Abkhān* [Abkhaz], *Qabala, Shakki, Malāzkird, Tabla.*[70]

Bardahe is in the centre of the province. The road leading southeast from *Bardahe* (the larger square above the centre of the map) passes through *Warthān (*possibly Varzaqān), *Ardebīl and Sarāb*, reaching an unnamed town at the crossroads and then continuing to *Zanjān*. The road heading northeast passes through *Shamakhiya* and up to *Bāb-ul-Abwāb* on the Caspian shores. The road heading West is lined with the cities of *Janza*, *Shamkhur*, *Khūnān, Qal'ah* and *Tiflis*.[71] There is another road going southwest from *Bardahe* with *Dabīl* (Dvin) located at the bend of the road, continuing through *Marand, Ahar* and *Meymand* to the unnamed city at the crossroads. The legend *Armīniya* appears over the area stretching from *Marand* and *Dabīl*, near the two oval shapes of Mountains of *Hārith and Hūayrith* (Larger and Lesser Mount Ararats), below which is the city of *Q[K]āliklā* – the old Armenian name for Karin, now Erzrum.

Al-Muqaddasī then continues his description about Armenia:

[70] Al-Muqaddasi, *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim*, translated by Prof. Basil Collins, Reading, 2001, pp.303-305.

[71] Qal'a in Persian and Arabic means a fort, yet al-Muqaddasi says that this town, which is the nearest town to Tiflis, does not have a fort. Al-Muqaddasi, *The best divisions*, translated from Arabic by Prof, Collins, Reading, 2001, p. 305. This possibly is the city of Gardabani or Qandaman.

Armīniya is an important district. From here come curtains, very fine- fringed clothes and many special things. Its capital city is Dabīl [Dvin] *and among its towns are Bitlīs, Khlāt, Arjesh, Berkrī, Khoy, Salmās, Urmiya, Dakharraqān, Marāgha, Ahar, Marand,* [village of] *Sanjān, Qāliqalā* (Karin-Erzrum*), Qandariya* (probably Kāndāla), *Qal'at-Yūnus* (Khnus Kala) *and Nūrīn* (probably Nūrīk).[72]

At the bottom of the map the main road leading from east to southwest passes through the cities of *Miāneh*, *Khunj, al-Marāghe, Dajermān* (Dakharraqān), *Urmiya, Salmās, Khoi, Berkrī, Arjesh* and *Khlāt*. The road terminates at the town of *Bitlīs*. The large circle south of the road is inscribed with a circular legend *Buhaīre Armīniya* (Armenian Lake). This is the name given to Lake Van, though its geographical location is closer to that of Lake Oroumieh in Azerbaijan.

Regarding the Persian province of Azerbaijan al-Muqaddasī has the following to say:

Ādharbeijān is district whose capital and metropolis is Ardabīl….. Among the towns are Rasba, Tabriz, Jabirwān, Khunj, al-Miānij [Miāneh], *al-Sarāt* [Sarāb, with an incorrectly placed dot], *Barwā, Warthān, Muqān, Meimand and Barzand.*[73]

Some of the cities of this province are shown east of the Lake Van, including *Jabirwān, Tabriz* and *Ushne* (Oshnaviyeh), with more cities further east (*Zanjan* and *Dinawar*) located in *Daylam* (Gilan) province.

At the western fringe of the map the two regions of *al-Alān* and *Bilād ul Rūm* are shown. *Al- Alān* is in the north, west of Arrān, the Arabic name for the old Osset people while *Bilād ul Rūm* is Byzantium, appearing west of Armenia.[74]

Al-Muqaddasī, *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim,* 985 CE.
Berlin Stadtsbibliothek, Germany. MS Ref. Sprenger 5 (Ar 6034), p. 179.
Size 19 x 27 cm.

[72]Ibid, p.303.
[73] Ibid.
[74] *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden/London, Vol. 1, 1960, pp. 251/354.

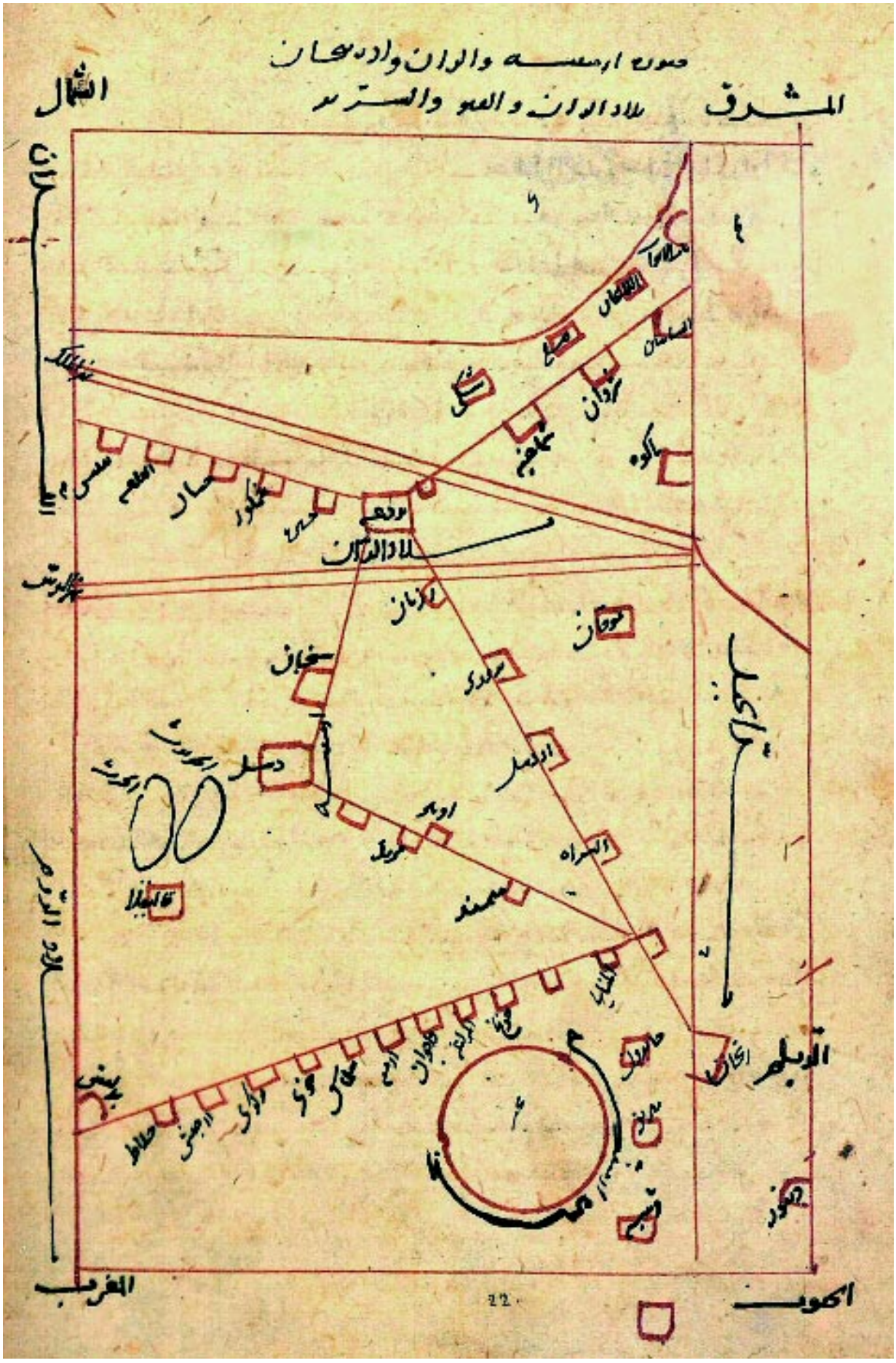

صورة ارمينيه واران وادربجان
بلاد الران والمغان والشروان
الشمال
المشرق
الران
بلاد الران
الدبيل
المغرب
الجنوب

Fig. 44

4 – BOOK OF CURIOSITIES

In June 2002 the Bodleian library bought an Arabic manuscript entitled كـــتاب غرائب الفنون وملح العيون *Kitābi qaraīb al-fonūn va Malh al-Oyūn*, meaning "Book of the Wonders of Sciences and Visual Delights". The author of this work, known by the diminutive title of "Book of Curiosities" is unknown, but from the information contained in the manuscript, its origin can be dated around 1050 CE. The purchased copy dates from around 1200.

The book is in many aspects based on the "Geography" of Ptolemy. Furthermore, Book One of the manuscript contains chapters on Astronomy, Constellations and Comets, while Book 2 is an extensive geographical text accompanied by maps of the world, regional maps as well as maps of the important river systems, seas and islands. Many of these maps are based on the Balkhī school of geography, though some remain quite unique. A case in point is the circular map of the world in the manuscript, which clearly belongs to the Balkhī School, in contrast with the rectangular world map contained within the work, an unconventional representation, containing much more detail than former. Here the Mediterranean is devoid of any islands, though the book also contains a map dedicated to the Mediterranean, including 118 islands. Indeed, one of the largest islands, Sicily, is shown in greater detail on a separate map. All these are diversions from the Balkhī School. The manuscript contains altogether 17 maps of which two are world maps; of the remaining maps eight are of major river systems and lakes, and seven are regional maps and maps of islands. Two maps from this book are reproduced and discussed in the following sections.

Fig. 45/45a – The rectangular world map reproduced here is on two pages and is taken from the "Book of Curiosities" containing many interesting features. It is oriented with south at the top and shows the world in a rectangular shape, leading to a rather compressed appearance and the distortion of its topography and features. The seas are coloured green, rivers and lakes are blue, mountains are brown and red. An array of red dots representing cities are shown, some of which are left nameless. The copyist may have, in his haste, forgotten to write all the legends or, alternatively, the map is simply incomplete. On important trade routes the cities are shown located equidistant along straight or curved lines representing the main roads, reminiscent of al-Istakhrī's maps. Paradoxically the map also has a scale, though rendered useless by employing the method of overlooking actual distances and showing cities spaced equally along the straight or curved road lines. The Mediterranean Sea is shown beginning from the ocean in the west (right) and curving northwards, ending in the Black and North Seas at the foot of the map, thus effectively making Europe an island.

The large landmass on top is Africa, separated from Asia by the river Nile. The source of the latter is shown to be the mountains at the top centre of the map. From this source in the mountains there are two sets of rivers flowing into two primary collection ponds/lakes and from there to another lake, which can be considered as the main source of the Nile. The Nile has another tributary whose source is in the mountains located west of the abovementioned lakes. The Nile is shown splitting into three rivers, one flowing into the Mediterranean while the others flow into the Arabian and Red seas. Many cities are shown along the Mediterranean coasts of Africa, Asia and Europe.

In Europe at the lower right of the map, Spain, the top right bulging peninsula is shown disproportionately large, with many towns and two river systems. The peninsula to the left of Spain is Italy and the other two less prominent ones with unnamed cities represent Greece, below which to the left of the brown/red mass of mountains the legend reads قســطنطنيــه *Qostantanieh* (Constantinople), situated between the sea and the brown/red mountains (effectively near the shore of the Black Sea).

By far the largest area in the left half of the map is occupied by Asia, above which we see the Indian Ocean. The larger peninsula protruding into the ocean is Arabia, with *Mecca* shown under a golden dome. The other peninsula represents Persia and India combined, divided by a red river line. The two elaborate river systems located to the north; between the two peninsulas are the Tigris and Euphrates, with their many tributaries and both shown flowing into the Persian Gulf. The circle below the river systems is the Caspian Sea, which has four rivers flowing into it. On the right are the Kura and Arax rivers, which join before reaching the Caspian, at the bottom is the Volga, and to the left (the larger river) is *Jehyhūn* (Oxus or Amū-Daryā), with its multiple sources in the mountains of Central Asia and Seihūn (Jaxartes or Sīr-Daryā).

The detail map of Fig. 45a shows the area of the Caspian Sea, with added numbers indicating important features of the map, shown in brackets. The Caspian sea (1) is the blue circle in the center. Extending downward from it is the river Volga (3). The Ural mountains appear to the latter's left. The river at its immediate left is the Sīr-Daryā or Seyhūn (6), which has its source inside the walls built by Alexander the Great to keep the unruly Gog and Magog tribes away from mankind (22). Above Seyhūn (Jaxartes) we see the river Oxus (*Jeyhūn - 7)* with its tributaries, above which the

inscription reads *Bilad ul-Turk al-Gharbia* (Western Turks -13). The Persian province of *Khāwrazm* (12) is located between these two rivers.

To the right of the Volga, almost at the bottom of the map in larger lettering the legend states بـــــلاد ارمينيـــه "Province of Armenia" (10), lying between the Caspian Sea (1) and the Black Seas (2) – represented by the green mass at the bottom of the map. Above Armenia (at its south) the brownish mass of the mountain is named *Armīniya* (14) seemingly a reference to either the Taurus range or Mount Ararat. Some cities are also shown along the banks of the rivers Kura (5) and Arax (4). These are laid out haphazardly and their placement is in accurate. These cities include *Dabīl (15), Urmiyeh (16), Marāghe(17)* in the north and *Amid* (18) and *Bitlīs* (19) in the south.

At the west (bottom right) there are two cities named *Tabaristān* (20) and *Deylam* (21). Both seem to be out of place as the province of *Tabaristān* is actually situated south of the Caspian. The town may in fact be Trabizond and the error attributed to the copier. The province of *Deylam* appears significantly out of place, and should also have been located directly southwest of the Caspian Sea, rather than near the Black Sea. The province of Azerbaijan (11 – *Bilad Ādharbeijān*) is erroneously shown located between the river Volga and Ural mountains.

At the lower left of the map the large gates and the wall built by Alexander separate mankind from the kingdom of Gog and Magog (22). At the extreme east the last country shown is *Chin* (China).

A curious feature of this map is the connection of Africa to a large landmass at the south (top), whose extents are not specified or shown. At the eastern edge there is an island, surrounded by a mountain range.

The added numbers on map Fig. 45a indicate the following features on the map.

1. The Caspian Sea
2. The Black Sea
3. Volga
4. Arax river
5. Kura river
6. Seyhun
7. Jeyhun
8. Tigris
9. Euphrates
10. Armenia
11. Azerbaijan
12. Khawrazm
13. Western Turks
14. Armenian [mountains]
15. Dvin
16. Urmia
17. Maragha
18. Amid
19. Bitlis
20. Tabaristān
21. Deylam
22. Alexander's wall

For map of the Caspian region see the next figure.

The Book of Curiosities, dated c. 1050. Copy dating from around 1200 CE.
Bodleian Library, Oxford. MS Arab. C90, ff. 23b-24a.
Size 32 x 49 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

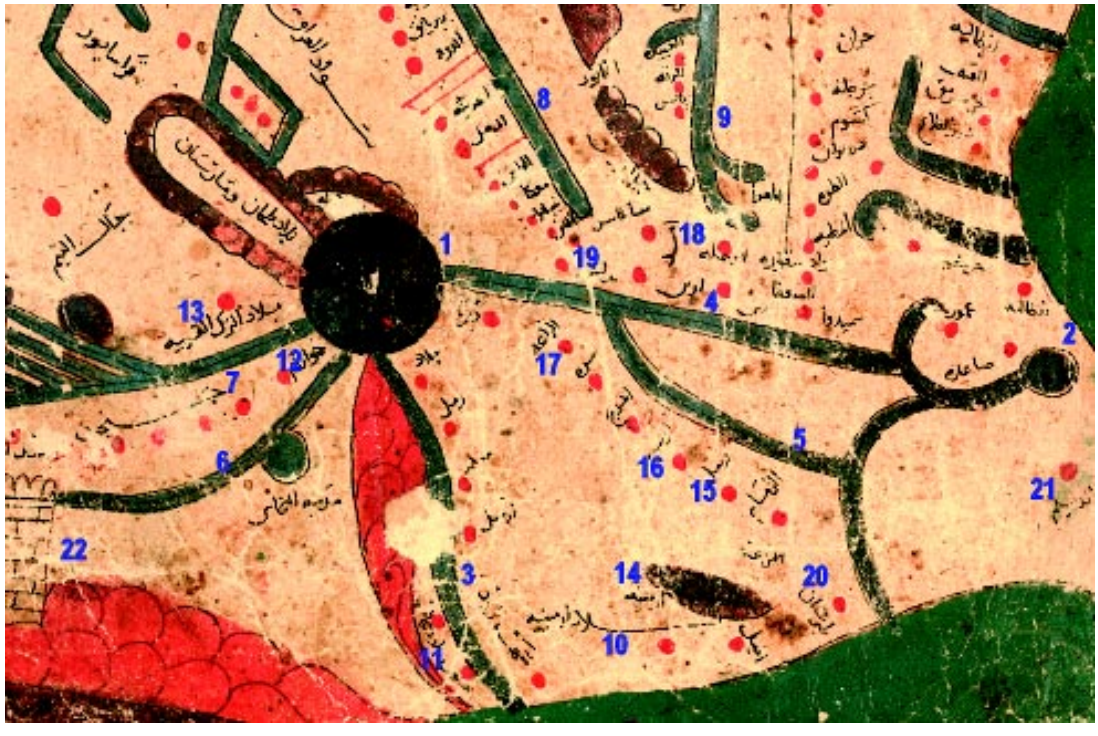


Fig. 45a





Fig. 45

Fig. 46 – This map of the region of the Caspian Sea is also from the Book of Curiosities (see Fig. 45 for details about the book).

This is a map similar those of the same region as they appear in the Balkhī School of Islamic cartography. The map is oriented with south at the top, such that the Alborz range of mountains located in the north of Persia near the southern shore of the Caspian, appears on the top. The Caspian is shown as a large green circle of water, with two sizeable islands named *Bāb-ul-Abwāb* and *Bāku.* Today these islands do not exist and the names relate to two cities located on the shores of the Caspian. There are three rivers flowing into the Caspian. The two shown at the top are Kura and Arax, which in fact are joined before they reach the Caspian, though are represented here as having two inlets as well as being joined. The third river is named as *Nahr ul-Rūs*, the Russian River. To the north of this river lies the city of *Bāb-ul-Abwāb* (Derbend). The city of *Bardahe,* known as the capital of Arrān is shown situated between the Kura and Arax rivers.

In the previous figure of the rectangular shaped World Map of the same manuscript, the Caspian Sea is also shown with much detail. There it has five rivers flowing in, with the rivers Kura and Arax joining before they flow into the sea, as well as the rivers Volga and Oxus. It is ironic, therefore, that the Caspian appears in much truer light in the world map, when compared to its depiction on the page dedicated to it.

The city of *Moqān* is shown above the river Arax, between the mountains of *Deylam* and the *Caspian Sea*. Above the mountain range at top right of the sheet the cartographer has written ارمينيــه , Armenia, which is the area southwest of the province of Arrān.

The Book of Curiosities. Copy dating from c. 200.
Bodleian Library, Oxford. MS Arab. C90, f. 31b.
Size 32 x 24 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.


الفصل الحادي عشر في جزائر حرزان
جزيرة سماكوه
بها عيون واشجار وغياض
جزيرة باب الابواب
كبيرة ذات سحر
وغياض
المشرق
الشمال
بلاد الغزية
بلاد حرزان
هذا البحر ليس له اتصال ببقية من البحار التي على وجه الارض الا ما يدخل اليه من نهر الروس المعروف بايتل ولوان وحلاطاف فهذا البحر راجع
الى مكانه الذي ابتدا به لا يمنعه مانع ولا يقطعه وهو بحر مالح لا مد له ولا جزر وهو مظلم لا ينتفع منه بشيء سوى السمك
ويترك فيه التجار من ارض المسلمين والى ارض الجزر وهو قصير القعر

Fig. 46

5 – AL-IDRĪSĪ

One of the most important and widely traveled Arab geographers was Ibn-Abdullah Muhammad bin Abdullah bin Idrīs al-Sharif al-Idrīsī, الادريسى , known simply as al-Idrīsī. He was born in Ceuta, Morocco in 1099 and studied in Cordoba, the most important and advanced city of the time in Western Europe, where he had the opportunity to study the portolan and sea charts.[75] He traveled in Europe, Middle East and Central Asia, collecting geographical information and after his return was appointed geographer to King Roger II of Sicily, where he worked until his death in 1166. He is the author of the book كتاب نزهة المشتاق فىإختراق الافاق , *Nuzhāt al-Mushtāq fī Ikhtīrāq al Âfāq,* which translates into "The Book of Delights for those who Desire to Traverse the Earth" usually known as "The Book of Roger". Here al-Idrīsī first presents a circular map of the World, as per the Islamic tradition, then divides the inhabited world into seven climate zones according to their latitude. Each zone is then represented with ten sectional maps with their related descriptions. The book, which contains a world map, as well as seventy regional maps, was completed in 1154.

Eight copies of al-Idrīsī's manuscript have survived mostly with maps. In preparing his book al-Idrīsī says that he has used various sources, such as Ptolemy's *Geographia* and other existing Arab geographical manuscripts. His maps are meticulously drawn and embellished with bright colours. Each map is marked with its zone and division, but not all the maps match in scale and cut-off points, such that it is not always possible to align them and obtain the complete map as al-Idrīsī had envisaged. Al-Idrīsī is also known to have made a silver globe of the World for King Roger, which has sadly been lost. The German cartographer Konrad Miller (1844-1933) reconstructed a large al-Idrīsī world map from the 70 small regional maps that exist in "the Book of Roger". This was published in 1928 as the world, as seen by al-Idrīsī.

Fig. 47/**48** – These are two maps taken from the *Book of Roger* of Ibn Abdullah Muhammad bin Abdullah bin Idrīs al Sharif al-Idrīsī or Edrisi (1099–1166), who was one of the most important Arab cartographers of the twelfth century. Utilizing the sketches of the Greek sailors and contemporary lore, in 1154 he wrote *The Book of Roger*, accompanied by maps of the world, consisting of 70 small maps in Arabic, depicting various parts of the world together with a world map.

In this manuscript the world is divided into seven climatic zones and each zone in turn, is divided into ten sections from west to east. All sectional maps are oriented with south at the top.

Map of Fig. 47 entitled as *The Sixth section of the Fourth Climate* depicts the southern parts of the region of Armenia and Azerbaijan. In the lower part (north) the map covers Armenia and Persian Azerbaijan, with the blue sea in the lower left being a section of the Caspian Sea (which features prominently on the next map). At the lower part of this map the green coloured lake with two islands bears the legend *Buhaīre Kābutān* (Blue Lake, the Armenian name for Lake Oroumieh), above which is the city of *Marāghe.* Next to it the legend reads من ارمينيـــــه *min-Armīniya* (of Armenia) and located at its left (east) are the city of *Tabriz* and the provinces of *Deylam* and *Ādharbeijān.*

The complex river system depicted on the southern part of the mountain ranges are the tributaries of the Tigris and Eufrates, whose sources are shown to be in the Taurus Mountains and Mount Ararat. Mount Ararat is represented by the twin mountains shown in the lower centre left of the map, coloured violet. The two rivers Zāb ul-Kabir and Zāb ul- Saghir, the two tributaries of the river Tigris arise from these mountains, which runs south (upwards) towards the Persian Gulf.

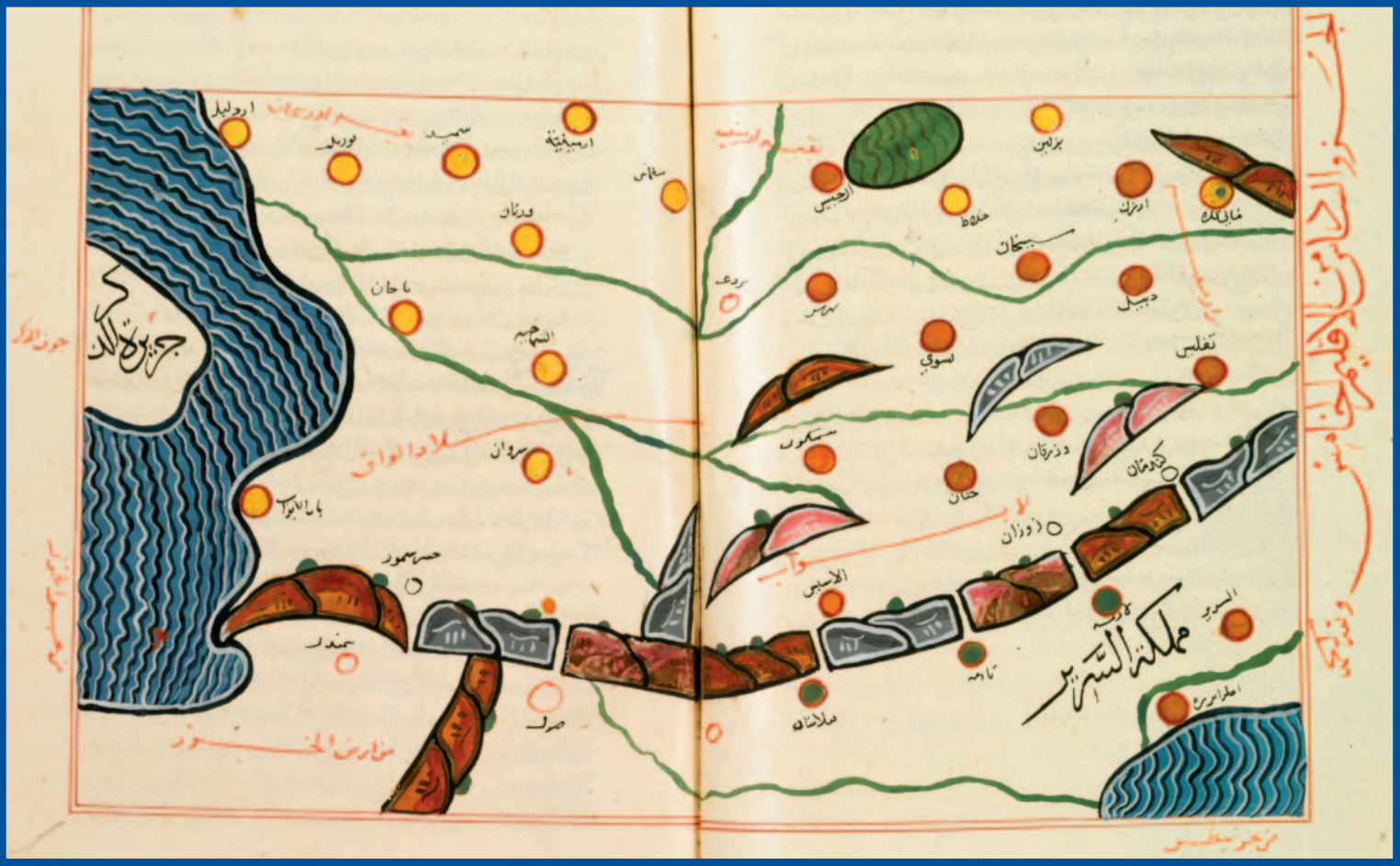
Map of Fig. 48 is entitled *The Sixth section of the Fifth Climate*. It depicts the lower region of the map shown in Fig. 47, where Armenia, Azerbaijan and Arrān share their borders. Armenia is shown twice, once at the top-centre and then at the right (west) of the map. Persian Azerbaijan is at the top left corner and Arrān (*Bāb ul-Abwāb*) is at the lower centre. The seas swell with frothing waves. Those shown are the Caspian - on the left (east) - and the Black Sea on the right, with Lake Van shown green in the top centre, having the cities of *Arjish* (red) and *Akhlāt* (yellow) on its shores. The name of ارمينيـــــه *Armīniya* **(**Armenia) appears in red next to lake Van and Arjesh, as well as written vertically just below the brown mountain range at the right corner of the map. *Ādharbeijān* appears in the top left of the map, adjacent to the southwestern part of the Caspian, next to *Deylam* (Gilan region of Iran) and south of the

[75] During the period Cordoba had some 70 libraries and was considered to be the centre of culture and study in Europe.



Fig. 47

Fig. 48



river Arax, the green river at the top of the map. At lower left section of the map the territory north of Bab-ul-Abwab and Arrān is named *Bilad ul-Khazar*.

The river system shown on the map represents the rivers of Arax and Kura, which flow from the right to the left and join before reaching the Caspian Sea. The river at the south is the Arax and the one in the north is the Kura. Compare these two maps with the reconstruction of al-Idrīsī's map by Konrad Miller (1928) shown in the next map of Fig. 49.

Al-Idrīsī *Nuzhāt al-Mushtāq fī Ikhtīrāq al Âfāq.* Copy dated 1456 CE.
Bodleian Library, Oxford. MS Pococke 375, ff. 211b-212a and ff. 266b-267a .
Size approximately 33.5 x 21.5 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

Fig. 49 – This is part of the al-Idrīsī map of the world, as reconstructed by the German cartographer Konrad Miller in 1927 and published in Stuttgart in 1928, better known as "The large Idrīsī Map". This is a part of the reconstructed map that matches the areas shown on the two previous original map sections. It shows the Middle East, Caucasian Mountains and Asia Minor with place names written in Arabic using the Latin script. The segment shown is approximately one-sixth part of the complete map as prepared by Miller.

The map is oriented with south at the top. Here the Black Sea is on the right and the Caspian Sea – *khazar* – can be seen on the left of the map. The Mediterranean is also included (top right).

Armenia is shown in three places, Greater Armenia, called *a'āli armīnīa*, situated near Lake Van, here called by the old Armenian name of *argis* (Arjesh). Lesser Armenia, called *asāfel armīnīa* is shown to the north-west of Lake Van. In the middle of the two lakes there is yet another Armenia, *bakiet armīnīya*, meaning "the rest of Armenia". Other recognizable town names in this region are *bidlīs*, *kālikalā* (Karin, today's Erzrum), *halāt* (Akhlāt), *Dabīil* (Dvin), *nasua* (Nakhijevān), *arzen, āmid, mīafārkīn, hūi* (Khoy) and *salmās*, of which the first eight are towns in Armenia.

The large lake (green) nearest the Caspian is entitled *buhaīre kanūdān*, which is the corruption of the Armenian name Kapūtān, given to the lake of Oroumieh or Urmiya. The distortion is due to the incorrect positioning of a single dot in the Arabic script, which has been placed above the line, instead of below it. Judging from the position of the cities of *Bidlīs, Halāt* and *Ārgiš*, the smaller to the right of Lake Urmiya should represent Lake Van.

Even in this map of 1154, *bilād alrān* (Albania) is shown located north of the river Arax and *bilād āderbaīgān* (Āzarbeijān) to its south. In the territory of Arrān the cities shown include *Bāb-ul-Abwāb, Shamkun*[r], *al-Shamakhia, Bilkān, Uazakān, Tiflīs* and others. All three countries of Arrān, Azerbaijan and Armenia are closely linked. The two elaborate and interwoven river systems shown are the Tigris and Euphrates.

Miller, "*Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154*", 1928 Stuttgart.
British Library, London. Ref. Maps 856.(11) and Private Collection.
Size 195 x 92 cm.

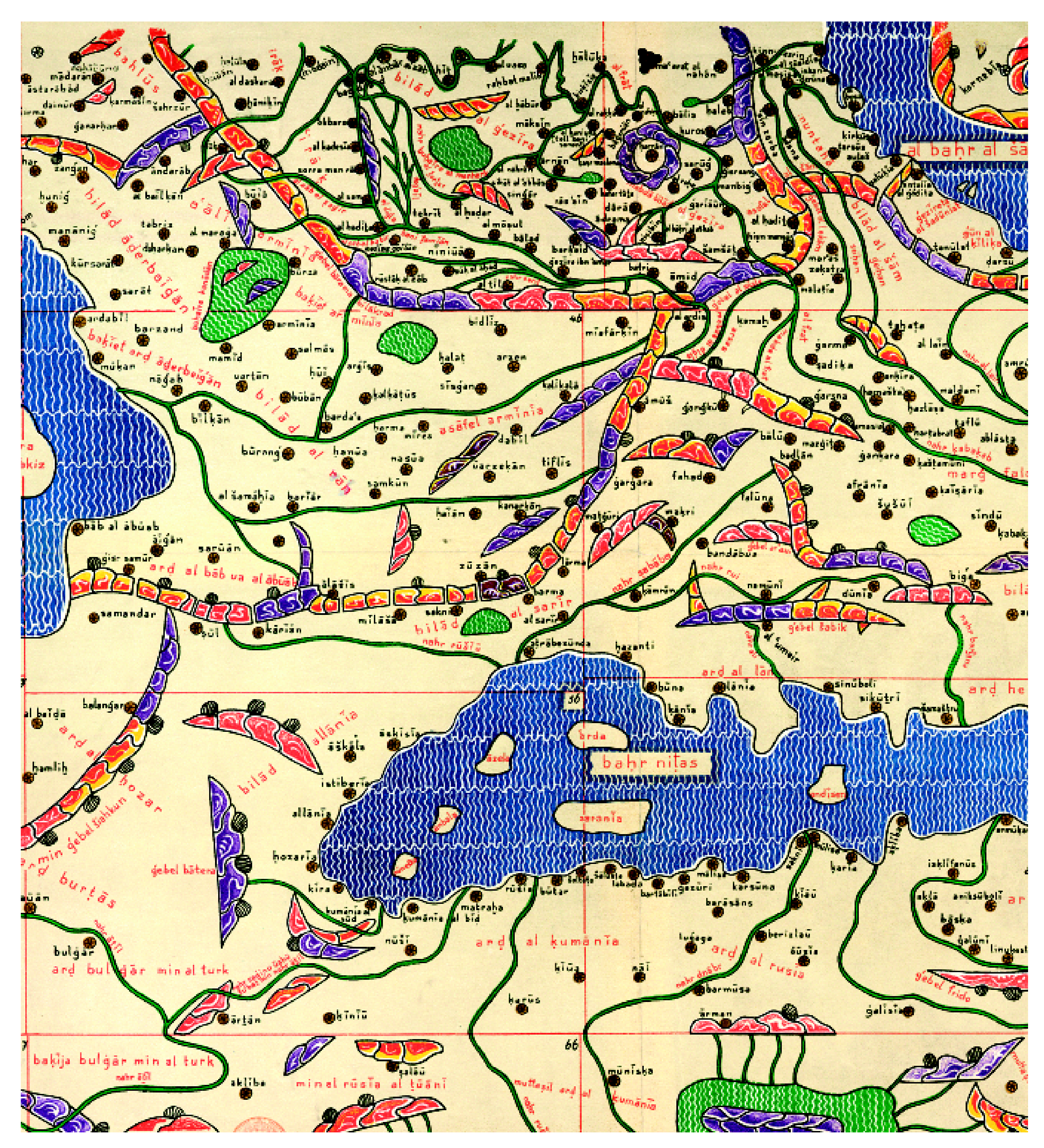

al baḥr al ša
baḥr niṭas
arḍ al kumānia
arḍ bulġār min al turk
baḳija bulġār min al turk
min al rūsia al ṭūānī
arḍ al rusia
asāfel armīnia
arḍ al bāb ua al abuab

Fig. 49

6 – AL-QAZWĪNĪ

Zakarīyā Ibn Muhammad al-Kazwīnī or al-Qazwīnī (1203–1283) ذكريا ابن محمد القزوينى was an important Arab geographer of Persian origin, whose manuscript of the geographical dictionary *Athār-al Bilād wa Akhbār al Ibād* – آثار البلاد و اخبار العباد (Monuments of Places and History of God's Bondsmen) includes a rough map of the world, showing the climatic zones and drawn according to the Islamic traditions, oriented with south at the top. Many of al-Qazwīnī's manuscript copies also contain a map of his native city of Qazwīn, one of the ancient cities of Iran.

Al-Qazwīnī was also an encyclopaedist, who composed a treatise on cosmography, *Kitāb 'ajāib al-Makhlugāt wa gharā'ib al-Mawjudāt* (Marvels of Things Created and the Miracles of Things Existing), which also includes a map of the Islamic world. This map is of a more decorative type and is also oriented with south at the top. It must however be mentioned that the maps in different manuscripts of the same work do differ from each other significantly.

Fig. 50 – This is one of al-Qazwīnī's maps form the *Monuments of Places.* It is oriented with south at the top and is very basic, omitting even the oceans and landmasses. The map is typical Islamic, with the inhabited world divided into seven climatic zones, from south to north. The inhabited world is located between the Equator and the North Polar Zone. The first zone is near the equator and the region near the North Pole above the seventh zone is the *Northern* uninhabited zone.

The seven parallel climatic zone lines dominate the map, with the gulfs represented by wedge-like shapes, cutting into the climatic zones. These wedges are named (from the left) the Ahdar Gulf, the Persian Gulf and the Gulf of the Berbers. The circle in the middle is the *Caspian Sea* and the two slanted parallel lines to its right are inscribed *Bahr-ul Maghrib wa al-Rūm wa al-Shām,* the "Sea of the West, Rome and the Sham" - the Mediterranean Sea.

The countries shown on the map are predominantly Islamic ones, but some non-Islamic countries such as *Rūm* (Byzantium*), Bulgaria, Saqāliba (*the Slavs) and *Rūs* (Russia) also feature. Armenia also appears in the neighbourhood of the Caspian Sea and Russia.

The legends inside the zones from one to seven (top to bottom) from the right include:

Zone 1 *Khalij Berber* (Gulf of Berbers)*, Yemen, Ommān, Khalij Fārs* (Persian Gulf)*, Khalij Akhdar* (the Green gulf, possibly Gulf of Bengal*), al-Chin.*

Zone 2 *Tanjeh* (Tangiers)*, Bilād Berber, Lesser Egypt, Hijaz, al-Sir.*

Zone 3 A*ndalus, Bilād Afriqiye, Iskandarieh (*Alexandria*), Beyt ul-Muqaddas* (Jerusalem*), Shirāz, Kirmān, Mokrān, Sind, Hind, Kandahār, Māchin.*

Zone 4 *Bahr el-Rūm va al-Shām* (Mediterranean)*, Diarbekir, Iraq, Djebal, Khurassān, Shaja, Badakhshān, Atachin, Tibbet.*

Zone 5 *Afranje* (France), *Qostantanieh* (Constantinople), *Bahri Khazar* (Caspian), *Rūs, Armīn[iya], Khāwrazm, Bein ul-Nahrein* (Oxiana)*, Sadd-Taran (?), al-Turk* (the Turks).

Zone 6 *Bilād Almān* (Germany), *Saqāliba*[76]*, Rūs, Bahri Khāwrazm (*Aral Sea*), Qipchāgh* (Polovtsians), *Bāmiān, Kaimali.*

Zone 7 *Maghrib, Bātin ul-Rūm* (Byzantium interior), *Bulghār, Bahri Warang (*Baltic or Northern Sea*), Gog and Magog.*[77]

Outside the climatic zones, in the southern hemisphere (upper part) there a few provinces listed, including *Sauad al-Maghrib* (Black races of the West), *Habash* (Ethiopia), *Zangebār* (Zanzibar) *Nūbia and Al-Zinj* (East Africa).[78] The vertical legend in the centre of the map indicates the Equator.

Al-Qazwīnī', *Athār-al Bilād wa Akhbār al Ibād,* 1329 CE.
British Library, London. MS. Or. MS 3623, f. 5a (water damaged).
Size 23 x 35 cm.

[76] See footnote 58.

[77] According to Abulfeda and Qazwīnī, Warang is the northern gulf, which is cold and inhospitable.

[78] Could also refer to the city of Zinj in Bahrain.

قال ابو الريحان الخوارزمي اذا فرضنا ان دايره معدل النهار تقطع كره الارض بصفين
يمي احدا لصفين جنوبا والآخر شمالا واذا فرضنا دايره تمر على قطبي معدل النهار وتقطع
الارض صار كره الارض اربعه ارباع ربعان جنوبان وربعان شماليان فالربع الشمالي المكشوف
يسمى ربعا مسكونا والربع المسكون مشتمل على البحار والبراري والانهار والجبال والمفاوز والبلدان
والقرى على ان ما يبقى منها تحت قطب الشمال قطعة غير مسكونه من افراط البرد وتراكم الثلوج
وهذا الربع المسكون قسموها سبعة اقسام كل قسم سمي اقليما كانه مباط مفروش من الشرق الى
الغرب طولا ومن الجنوب الى الشمال عرضا وانها مختلفه الطول والعرض فاطولها واعرضها
الاقليم الاول فان طوله من المشرق الى المغرب نحو من ثلثه الف فرسخ وعرضها من الجنوب الى
الشمال نحو من مايه وخمس فرسخا واقصرها طولا وعرضا الاقليم السابع فان طوله من المشرق الى
المغرب نحو من الف وخمس مايه فرسخ وعرضه من الجنوب الى الشمال نحو من خمس فرسخا و
اما سايد الاقاليم فمختلف طولها وعرضها وهذه صوره كره الارض باقاليمها



Fig. 50

Fig. 51 – This silver and gold painted Islamic map of the world is from another copy of the Persian translation of al-Qazwīnī's (1203–83) thirteenth century manuscript *Athār-al Bilād wa Akhbār al Ibād* – آثار البلاد و اخبار العباد (*Monuments of Places and History of God's Bondsmen*) whose estimated copy date is 1580. This is another version of the much simpler map shown on the previous pages (Fig. 50). The present map is highly ornate, detailed and covered with silver and gold leaf, gold for the mountains and silver for the seas.

Like many other maps of al-Qazwīnī, this too shows the seven climatic zones and indeed the emphasis of the map is on the climatic observations and related detailed descriptions. The map has south at the top. Outside the northernmost zone, below the seven habitable zones the inscription reads:

There is not enough sun and due to the cold there are no animals here.

To the south of the seven inhabited zones the inscriptions read

There is no information about this region and *Due to the extreme heat there are no animals in this region.*

This is reminiscent of Macrobius's central "Torrid" or "Perusta" (parched) zone.

The north polar area bears the inscription

In this region from Aries to Libra is one day and from Libra to Aries is one night.

The inscription in the South Pole reads

From the beginning of Libra to the end of Pisces is one day and from Aries to the end of Virgo – one night.

The above indicate the extent of Islamic cartographers' knowledge regarding the solar day cycles at extreme latitudes, though there is the possibility that these legends may have been added to the thirteenth century original map by latter-date copiers.

Most of the map is occupied by Africa and the unknown southern lands, while Europe and Asia occupy most of the lower half of the map. The seven inscriptions in the left specify the zones and give their dimensions.

The sea to the left of the map (east) is the Pacific Ocean and the one in the top middle is the *Indian Ocean* with the Arabian Sea. The peninsula surrounded by six islands is *China*, and to its right is the *Indian Sea* (Gulf of Bengal). The other gulf further to the right, with three rivers pouring in, is the Persian Gulf. Next is Arabia shown as a circular bulge protruding into the Indian Ocean/Arabian Sea, with *Bahr-i-Kulzūm* (the Red Sea) at its west (right). The River Nile is shown with eight tributaries, which join together to flow into another lake and thence to the Mediterranean, which is the unevenly shaped sea connected at the right to the surrounding ocean and named *Bahr-i-Misr* (Sea of Egypt). The Black Sea branches from the middle of the Mediterranean and extends northwards to join the ocean at the north of the landmass. The rivers *Dejle* (Tigris) and *Forat* (Euphrates) are shown connecting the Mediterranean Sea to the Persian Gulf. Parts of the Caspian Sea are obscured by the close binding in the centrefold of the map. The rivers Arax and Kura are also depicted joining and flowing into the Caspian, the former being connected to the River Tigris and the latter to the Black Sea. Between the Tigris and Arax rivers the inscription *Armīniya* (Armenia) can faintly be made out. Armenia is flanked by the cities of *Tabriz* and *Erzrum*.

The small rectangular lake at the left (east) of the fold is the Sea of Aral, with the rivers *Jeihūn* (Oxus, or Amū-Daryā) and *Seihūn* (Jaxartes, or Sīr-Daryā), rising from Central Asia and flowing into it.

Al-Qazwīnī, *Monuments of Places*, copy dated 1580.
Walters Art Gallery, Baltimore, USA. Ref. W 593, ff. 52v–53r.
Diameter approximately 30.5 cm.



Fig. 51



Fig. 52a

7 – IBN-SAĪD

The Andalusian poet, anthologist and geographer Abu'l-Hasan Ali Ibn-Saīd al-Maghribī was born in Granada in 1213. Starting from 1241 he traveled to Egypt, where he was already established as a poet, where he wrote some of his other works of poetry and geography. He returned to Tunis in 1276 where he died in 1286. Ibn-Saīd was renowned for his poems and anthologies on the geography of *Maghrib* (The West), which are mostly lost.[79] One of his obscure manuscripts on history and geography has survived, kept in the Bodleian Library of Oxford, which includes some maps and diagrams reproduced and discussed here.

Fig. 52/52a – The origin of this Islamic world map is the middle of the thirteenth century, but the reproduced copy is from a manuscript dated 977 AH/1570 CE entitled *Kitāb ul mabdein wa Tārikh* (Book of the Beginnings and History). The manuscript is attributed to Ibn-Saīd al-Maghribī, ابن سعيد المغربى (1213-1286) or al-Đāwī al-Fārsī. The origin of the map, however, goes back to the Islamic cartography of the twelfth or thirteenth centuries. On the margin of the map the mapmaker mentions that he has used information from the book of "Ptolemy the Greek" and two other sources.

Unusually for an Islamic map, this one is oriented with east at the top, more in line with the Christian traditions of the time. This is a later version of the Balkhi School of Islamic cartography and is a detailed and faithful representation of the eastern hemisphere, possibly due to the source material used. Here the depiction of the seas and landmasses are near-accurate reflection of their relative positions. The mountains are coloured brown, seas are dark green, and rivers - light green. The seven climatic zones are also indicated with curved red lines, Armenia is shown falling mainly in the Fifth and partly in the Fourth Climate Zones, which is similar to its location shown on Idrisi's maps of Fig. 47 and 48.

In this map the shape of the eastern hemisphere is the most accurate in medieval Islamic cartography. Africa is shown as a continent surrounded by the oceans and the western (Atlantic) ocean is connected to the eastern (Pacific) oceans by the southern passage. In South Asia the shapes of the Arabian Peninsula, Indian Sub-continent, Indo-China, Malaya and China can be made out. Siberia is marked as the land *of Gog and Magog*, who are separated from the rest of the world by the wall built by Alexander the Great, shown here together with the vignette of a gate. The seas in Southeast Asia are filled with many islands. In Europe the shapes of the Iberian Peninsula, France and North Europe can be recognized. In the North Sea there are seven large islands while the Mediterranean has five. All the continents are filled with the legends of important provinces and cities.

Constantinople is shown on the narrow strait that connects the Mediterranean to the Black Sea, which would be the representation of the Straits of Bosphorus or Dardanelles. To the east of the Black Sea is the Caspian, which is the rectangular lake at the centre of the map, with two large (imaginary?) islands. Below the Caspian (to its west) lies a large mountain mass, possibly the Caucasian Mountains, with a second one further west (below), which probably is the depiction of the Armenian Highlands or the Taurus range.

The countries, provinces, cities and seas depicted in the area neighbouring Caucasus and Armenia are shown on the detail map of Fig. 52a, bearing the following legends:

1. *Armīniya* (Armenia) situated between the two mountain masses, south of the Caucasian Mountains.
2. *Bāb-ul-Abwāb* - Derbend, near the Caucasian Mountains.
3. *Shirwān* - also near the Caucasian Mountains.
4. *Deylam* - between the 2 and 3 above.
5. *Hamadān* - west of the Armenian Highlands.
6. *Baghdād* - south of the Armenian Highlands.
7. *Jazeera* (Mesopotamia) - southwest of the Armenian Highlands.
8. *Khorāsān* - south east of Armenia and south of the Caspian.
9. *Bahr ul-Khazar* - The Caspian Sea.
10. *Bahr ul-Rūm* - The Black Sea.
11. *Bahr ul-Fārs* - The Persian Gulf.
12. Caucasus Mountains and Mount Ararat
13. Armenian Highlands.
14. The river Tigris, rising from the Armenian Highlands.
15. The river Euphrates, rising from the south of Mount Ararat.

Ibn-Saīd, *Kitāb ul mabdein wa Tārikh*. Copy dated 1570.
Bodleian Library, Oxford. MS Laud. Or. 317, ff. 9v–10.
Diameter approximately 28 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

[79] *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 3, 1971, p.926.


١٥
فصل مجلس في خلق الارض قال
الله تعالى الذي جعل لكم الارض فراشا
والسماء بناء الاية وتكثيرها تكثير
في الغرض اعلم ان الكلام
في خلق الارض على سبعة اوجه
الباب الاول في خلق الارض
وكيفيتها روات الروات
بالقاهر مختلفة ومعاني
متعفة وان الله تعالى
لما اراد ان يخلق الارض
والسماوات خلق
جوهرة خضرا.
vera de perla
ياجوج
ماجوج
الختل
الشمال
جنوب
سلطيرة
انطنطة
الجلالقة
اشتاروس

Fig. 52


وهذه الدائرة صيغة الارض والبحر
المحيط والبحار الخارجة منه وأسامي
السبعة المعدودة على ما وقفنا
الكندي والسرخسي مما وجدوها
في كتاب بطليموس ابو ناجي
وبقال ان الارض
هي سبعة الارض الاولا
تسمى اقليما الثانية
تسمى بسيطا الثالثة
تسمى انقيلا الرابعة
تسمى بكيجا الخامسة
تسمى ايباقلة السادسة
تسمى اسكة السابع
تسمى قران
واحاط هذا
الهواء سبعة ابحر
مواتا ويساكها
وهذا وقت
الصلح وكيان
جزاير الخالدات

Fig. 53 – The same book by Ibn-Saīd contains another circular drawing, which is a zonal map of the world. This shows the circular earth, once again oriented with east at the top, and the whole of the inhabited world is divided into the seven climatic zones, as accepted by the Islamic tradition. There are no lands and seas or any topographical features on the map, and the seven climatic zones of the northern temperate zones fill the surface of the circular earth.

The zones are numbered from right to left and run vertically, which is to say from east to west. Each zone band is filled with the names of the important towns or provinces located within them. Names of some of the important provinces mentioned inside the zones from south to north (right to left) are:

Zone one	–	*Aden, Ommān, Sawān, Aswān, Nubia, Damasq, al-Zinj,* etc.
Zone two	–	*Mecca, Aswān, Bahrain, Egypt, Hijaz, Antakia* etc.
Zone three	–	*Alexandria, Rammala, Quds (Jerusalem), Kirmān, Kābul, Basra, Istakhr, Tarsus, Askelon, Kulzūm, Berber, Baghdād* etc.
Zone four	–	*Mosul, Harrān, Aljazira (Mesopotamia), Nishābour, Isfahān, Antakia, Dināwar, Hamadān, Africa, Tangiers etc*.
Zone five	–	*Andalusia, Tabaristān, Marv, Ādharbeijān, Samarkand, al-Khazar, Al-Turk, Rūm* etc.
Zone six	–	*Saqāliba, Bardahe, Armīniya, Khāwrazm, Gorgān, Deylam,* etc.
Zone seven	–	*Constantinople, Khazar* etc.

It is noteworthy that the zone containing Armenia is bordered in the south by the zone containing Azerbaijan and in the north by the zone containing Khazar, one of Albania's neighbouring nations.



Ibn-Saīd, *Kitāb ul mabdein wa Tārikh*. Original thirteenth century, copy dated 1570. Bodleian Library, Oxford. MS Laud. Or. 317, f 26. Diameter 17 cm.

Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

Fig. 53

[80] *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 3, 1971, p.122.

8 – AL-MUSTAWFĪ

Hamd Allāh al-Mustawfi al-Qazwīnī (c. 1281-1339) حمد الله مستوفی, known as al-Mustawfī was another Qazwīn born important Persian historian and geographer of the late medieval period. In 1330 he began writing his *Zafar-Nāma*, an epic poem of 75,000 verses on Islamic history and conquests. His other works are *Tārikhe guzida*, a concise history book and *Nuzhat ul-Gūlūb* (Hearts' bliss), which is a cosmographical and geographical tome.[80] In its geographical chapters the latter describes various countries and provinces and their important cities, as well as alphabetically listing important seas, lakes, rivers, islands and mountains of the world. Many mountains, rivers, lakes and cities of Armenia, Albania and Azerbaijan are described in this work. In the chapter on mountains *Mount Masses* (Ararat) and *Mount Sipan* are mentioned as being in the territory of Armenia and *Mount Sabalan* in Azerbaijan.

Amongst the chapters dealing with countries neighbouring Iran, one concerns Armenia. The author begins thus:

> *There are two Armenias, Armenia Major and Armenia Minor. Armenia Minor was not under the Persian rule. Armenia Major was under the rule of the Persian king and paid annual taxes to Persia equal to three Toumans per moustache,* [meaning per adult male] *annually*.

Then there is a list of the major towns and their important aspects, such as climate and products as well as the amount of the tax that each city paid to the king.[81]

In the seventeenth century the first Ottoman geographer Kātib Çelebi (1609-1657) in his most important work, *Jahān Nüma* (World Mirror) dedicated a chapter to Armenia, where his text begins in a similar vein to that of al-Mustawfī. It is quite likely that Kātib Çelebi had copied most of the information available about Armenia as described by al-Mustawfī. To the author's knowledge, this is not reflected in any of the literature relating to the work of Kātib Çelebi.[82]

It seems that al-Mustawfī's book has been an important work of reference in the medieval Arab and Persian world, since it has been copied and recopied for almost 500 years. Kātib Çelebi's use of the text is a typical example of how texts were copied from older sources without any sort of acknowledgement or credit.

Nuzhat ul Gūlūb includes two maps. One is the world map (Fig. 54) and the other a regional map of the area between the Mediterranean Sea and Central Asia (Fig. 55), where the bulk of the Islamic world was situated. Both of these maps are from seventeenth century manuscript copies of the book.

[81] Al-Mustawfi, *Nuzhat ul Gūlūb,* British Library, MS Add. 7709, f. 190a/b.

[82] Kātib Chelebi, *Jehān Nümā*, (Mirror of the World). c. 1657. Ottoman manuscript, London, The British Library, OIOC MS ref. Or.1038 (in Turkish). Chapter 41 and Galichian R. Historic *Maps of Armenia*, London, 2004, pp. 142-143.

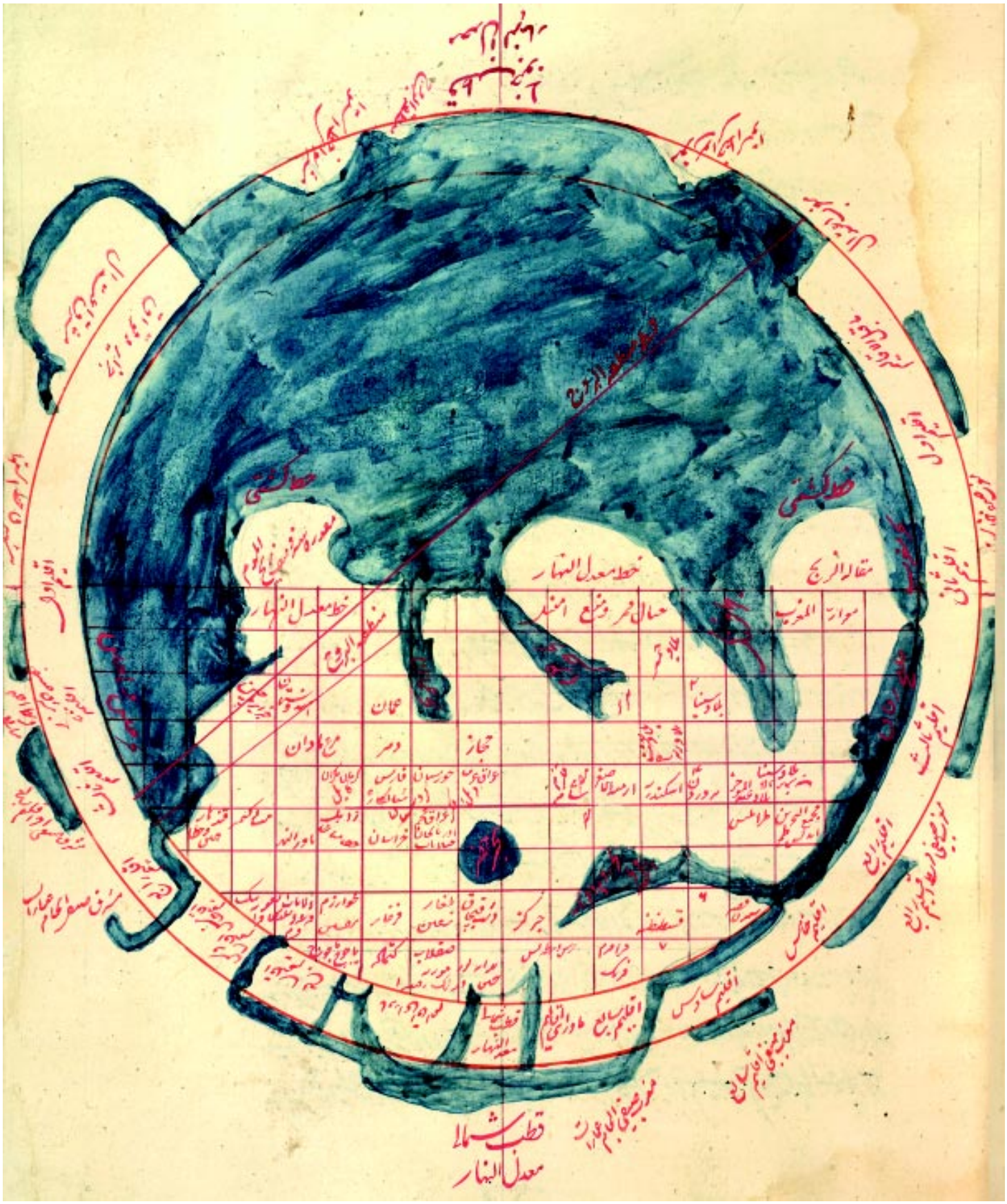

خط معدل النهار
مقالة الربع
المغرب
الاقليم الاول
الاقليم الثاني
الاقليم الثالث
الاقليم الرابع
الاقليم الخامس
الاقليم السادس
الاقليم السابع
قطب شمالي
معدل النهار

Fig. 54

Fig. 54 – This is a circular map of the world from al-Mustawfī's book *Nuzhat ul Gūlūb* kept in the British Library. The original manuscript dates from around 1339/40 CE but the copy was made only in the seventeenth century. The map is not typical of the Balkhī School of Islamic world maps, but has more in common with al-Birūnī's map in its depiction of land-sea relationship. His attempts to incorporate some sort of grid lines is another major difference.

The horizontal divisions correspond to the climatic zones, dividing the inhabited provinces into seven climates (*eghlim* - in Farsi) plus two additional zones below and above them, which are not inhabited. To these horizontal divisions some vertical lines have been added, supposedly mirroring the function of the meridians, and spaced at ten degree intervals, but which continue running straight, extending out of the circular earth forming a grid which covers the inhabited world. It must be said that with the exception of Ptolemaic maps, the convergence of Meridians in the poles appeared on medieval maps in a much later date. In the texts the names of the provinces are listed according to their appearance in the climatic zones. The numbers of the zones are also shown in the inside rim of the map, starting with Before the Climate zones, the width of which extends almost from the south of the Equator to the South Pole. Listed downward from the equator are zones one through seven and then finally we come to the The zone beyond and the North Pole at the centre bottom centre of the page. Each division of the grid represents ten degrees of latitude and longitude.

The map is oriented with south at the top, but in the manuscript it has been drawn upside down, resulting in most of the legends also appearing inverted (rotated by 180 degrees). The reproduction shows the map in the corrected orientation, with south at the top.

The blue mass is the Indian and Pacific oceans connected to the *Sea of Maghreb* (West), depicted positioned west of Africa, with the inhabited world starting north of the Equator, from what here is called *the Temperate Line.* The two westernmost (right) landmasses protruding into the ocean represent Africa. The first landmass from the west is northwest Africa and the bay in-between the two is named *Bahri farang* a name usually given to the Mediterranean Sea, though here is the distorted representation of the Gulf of Guinea in West Africa. The next landmass to that is North Africa followed by *Bahr-i Kulzūm*. This is the Arabic name given to the Red Sea, based on the name of the ancient port city of Kulzūm on the Red Sea.[83] To its left (east) is the Arabian Peninsula and *Bahr-i Ommān*. The easternmost landmass is that of *China* and *India*. The sea extending into the land from the northwest (bottom right) is *Bahr-i Rūm va Farang*, the Mediterranean, with *Constantinople* shown at its northern shore. The blue blob in the middle of the landmass is the Caspian Sea.

Armīniya Asghar (Armenia Minor) is shown inside one of the grids of the Fourth Climatic Zone along with some other provinces. Armenia Major, although appearing very prominently in the texts, is not shown in this world map. However, it appears in the other map of the same manuscript, a regional map of the Middle East and Central Asia (see the following figure).

Here many other provinces and cities are mentioned such as *Iraq Arabi* and *Ādharbeijān*, both southeast of the *Caspian; Khorassān*, *Fārs* and *Kirmān* in Iran at the southern end of the Caspian; *Bulgaria*, *Rūs[sia],Qipchaghs, Cherkez* (Circassians) and *Frank* located north and northwest of the Caspian, where the Caucasus mountains should be. The peoples of *Gog and Magog* are shown at the north-eastern edge of the inhabited world, in the Sixth Climatic Zone. No other Caucasian countries are mentioned.

Al- Mustawfī, *Nuzhat ul Gūlūb.* Seventeenth century copy of original dated 1339/40 CE.
British Library, London. MS ADD-23544, f. 234v.
Diameter 15.5 cm.

83 *Encyclopaedia of Islam*, Vol. V, 1980, pp 367-369.

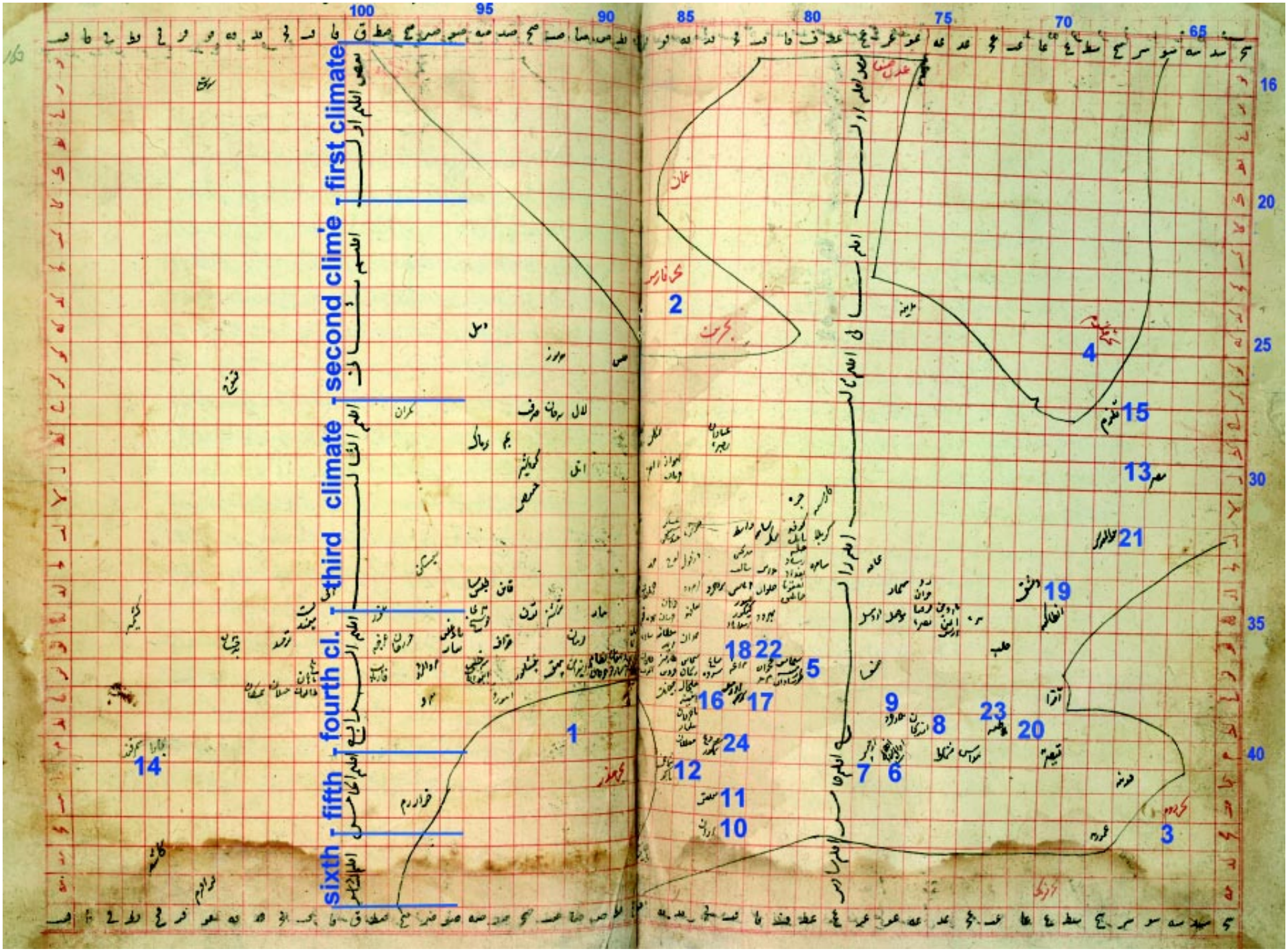

first climate
second clime
third climate
fourth cl.
fifth
sixth
100
95
90
85
80
75
70
65
16
20
25
30
35
40
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24

Fig. 55

Fig. 55 – This is a regional map of the area between the five seas; the Caspian, the Red, the Black, the Mediterranean and the Sea of Oman or the Persian Gulf. It too is taken from al-Mustawfī's natural history and geography manuscript *Nuzhat ul Gūlūb,* نزهت القـلوب. A fine grid of about one degree covers the whole map. The shorelines of the sea are shown in thin black lines and the vertical writings are the numbers of the climate zones, *Eghlim*s. (See the English translations in blue).

The map is oriented with south at the top. Various towns and provinces are indicated inside the grid rectangles, each representing about two degrees of latitude and one degree of longitude. The map covers mainly the Islamic world, as the area chosen is mainly that of Iran and Mesopotamia, extending southwards down to Egypt and eastwards up to *Samarkand* and *Bukhārā* in Central Asia. The map is an enlargement of the central part of the world map, as seen in the previous figure. The general descriptions of that map also apply to this. The Red Sea port city of *Kulzūm* also features here.

The superimposed blue numbers on the map are translations of the toponyms, provided to help the reader to note the important legends on the map, predominantly those of the following towns and provinces:

1. *Khazar* – the Caspian Sea
2. *Bahr-i Ummān* – The Sea of Oman (Persian Gulf)
3. *Bahr-eI Rūm* – The Black and the Mediterranean Seas
4. *Bahr-i Kulzūm* – The Red Sea
5. *Salmās*, Armīniya*
6. *Akhāt ** – Khlāt
7. *Arjis*h*
8. *Erzinjān**
9. *Malāzgerd**
10. *Arrān* – Caucasian Albania, in Armenian, Aghvanq, north of *Tiflis*.
11. *Tiflis*** – (Tbilisi)
12. *Bāku*** & *Shamākhi*** – by the Caspian Sea
13. *Misr* – Egypt
14. *Bukhārā* and *Samarkand* – in Central Asia, Oxiana.
15. *Kulzūm* – an ancient port city in the Red Sea
16. *Orumiyeh*
17. *Tabriz – Ardebīl*
18. *Marāghe*
19. *Damasq and Antakia*
20. *Kaiseria*
21. *Beit ul Muqaddas* – Jerusalem
22. *Nahkijevān* & Marand*
23. *Malatia**
24. *Bardahe** and Shamkur***

* These cities are shown as being in the territory of Armenia.
** These towns are shown as being in the territory of Arrān.

Al- Mustawfī, *Nuzhat ul Gūlūb.* Copy dated 1634, from original of 1339/40 CE.
British Library, London. MS ADD-23543, ff. 162v-163.
Size 33.5 x 24 cm.

CHAPTER FOUR

LATE MEDIEVAL MAPS
(Christian maps of eleventh to fourteenth centuries)

Some very important world maps have reached us form the period between the eleventh to the fourteenth centuries. A few of these are included in various manuscripts dealing with collections of different subjects and others are large-scale world maps, which were originally produced as separate works. A selection representing the most important of these is discussed in this chapter. It will be seen that some of the smaller maps of this period have in many respects much in common with their larger cousins as far as their presentation and context is concerned.

The manuscripts that contain the small maps are generally collections of works on various subjects, such as Easter computus tables, natural history, geography, history and topics of religious nature. The maps themselves are varied in their degrees of sophistication and information contained. There are simple ones that are still drawn in line with the T-O maps of Orosius and Sallust, bearing slightly more geographical information and toponyms than their predecessors, while others are much more detailed and contain additional information taken from biblical and mythological sources.

In the late medieval period more information was added to the simple T-O maps, including representations of many myths and legends, which had reached the mapmakers from the ancient Greek writers and other classical sources. These contain information regarding fantastic animals and part human creatures such as the dog-headed men (cinocephales), headless men (blemmyes) whose eyes and mouths were on their chests, single legged men (sciapods) who ran hopping very fast and rested under the shadow of their single large foot, large eared men (panotians) who used their ears as body wraps, cannibals and many more. The maps also included depictions of historical and biblical stories such as the Deluge and Noah's Ark, the parting of the Red Sea, the wild and unruly races of Gog and Magog contained behind a wall built by Alexander the Great, Earthly Paradise and the four rivers of Paradise, as well as the land of the warrior women of Amazone and other myths.[84]

The elaborate type of world maps of this period (1000-1350) show many of the above legends, places and provinces as well as including historical and religious information, which varies according to their size. Many of these maps have religious connotations and most have Jerusalem at their centre, with the Red Sea coloured red, crossed with the path that Moses took, as the sea parted to let his people of Israel through. The most important maps of the period have the following number of legends.

Name of map	Fig.	Number of legends
Map of Albi	14	50
Thorney Abbey map	25	60
Matthew Paris world map	-	81
Bestiary map	68	95
Psalter map	75	145
Cottonian map	57	146
Lambert of St. Omer	59	180
Bar Hebraeus	76	190
Sawley World Map	58	229
Higden World Map (large)	79	346
Jerome map	11	407
Hereford *mappa mundi*	77	1,021
Ebstorf *mappa mundi*	70	1,224

[84] See the *Old Testament*, Ezekiel 38 and 39.

It must be noted that none of these map are entirely original works and all have some earlier map as their source, elaborated by the mapmaker according to the information available to him and required by the users of the map. It is interesting to note that from the twelve maps mentioned in the table above nine have English connections. Although all may not have been made in England, they however do have strong cartographic links with it.

During the late medieval period, some large scale world maps were also produced, but owing to their dimensions, remained very vulnerable, with few surviving. The four twelfth and thirteenth century large mappae mundi that have reached us are the following: "World map of the Duchy of Cornwall", the "Vercelli", "Ebstorf" and "Hereford", all named after the locations where they are kept today. It appears that all four of these maps are English in their origin and inspiration.[85] The "Duchy of Cornwall" was discovered in England, the Vercelli is said to have been brought to Italy from England, the Ebstorf map too is said to be the work of an Englishman, and the Hereford Map also has its origin in England.

The composition of these maps, the shape of the Mediterranean Sea shown therein, and the additional information and drawings depicted have very much in common. They are all based on the Orosius's model of the T-O type maps, and all have additional information taken from Pliny, Jerome, Augustine, Isidore and others. In Umberto Eco's book entitled *Baudolino*, about life in the twelfth century, the hero dreams of faraway lands and Mount Ararat from whose peak you can glimpse at the remains of Noah's Ark, about Albania, where men are whiter than elsewhere, about Amazone warrior women and about the Nile, one of the four rivers springing from Earthly Paradise, which flows through the deserts of India, goes underground and emerges in Egypt, which it traverses and pours into the sea. All these, as well as much more are usually shown in one form or another in the medieval maps, especially in the larger maps discussed in this chapter.

A fragment of a world map was discovered during the late twentieth century in the archives of the Duchy of Cornwall. This is a piece measuring 61x53 cm, which is a fragment of the circular world map originally measuring some 157 cm in diameter. The surviving fragment shows part of Africa and in presentation and content is very similar to the Vercelli and Hereford maps. As this fragment does not include the region of Caucasus, it has been excluded from this study.

Most of the important world maps mentioned above, as well as some other maps of the late medieval period are depicted and discussed in this chapter.

1 – THE COTTONIAN MAP

Fig. 56/56a - This medieval map is known as the Anglo-Saxon or the 'Cottonian Map', after its original owner, Sir Robert Cotton, whose collection was one of the three to form the basis of the antique books collection of the British Museum in 1753. The map is small and made in England about 1050 CE. It is included in a manuscript of Anglo-Saxon *Periegesis*. The manuscript contains the translation of the geographical poem by the third century geographer Dionysius Periegetes, describing the habitable world as well as a computus, a religious chronology and even a depiction of a Macrobian Zonal map, oriented with the north at the top. The map was compiled in England but may well have its roots in the Roman period, having direct connections with Marcus Vispanius Agrippa (born c. 63 BCE) and information available on the latter's maps compiled at the end of the first century BCE by order of the Caesar.

Although it was produced at the time when strict Christian topography was the rule and is vaguely in the form of a T-O map, it does not have a full circular shape. Its shape seems to have been chosen to fit the page on which it is drawn, and is therefore rectangular and somewhat distorted. Britain and Spain have been pushed together, the Arabian Peninsula (*Arabia deserta*) is protruding directly east and the source of the Nile is also dislodged eastward.

Contrary to the majority of its contemporaries, the map does not have a major religious orientation, instead shows cities, provinces, countries, rivers and mountains; a truly geographical map. The general layout tends to be a compromise between T-O and Ptolemaic shapes, which has more freedom than Christian topography would normally allow. In the east there is no Paradise shown, instead the large island at the top is *Taprobane* (Ceylon) and directly below it we see *India* and *Media*. The vignette of the city of *Hierusalem* is located at the eastern shore of the Mediterranean. The largest city depicted on the map is Babilonia.

The coastlines of Europe are shown more accurately than on any other contemporary map. The accuracy of the shape of the British Isles and the coastlines of northern France for the period are unusually faithful to reality. As mentioned above, the cartographic information included on this map has apparently been taken from the Roman

[85] Harvey and Woodward, "*The history of cartography*", Vol. 1, 1987.

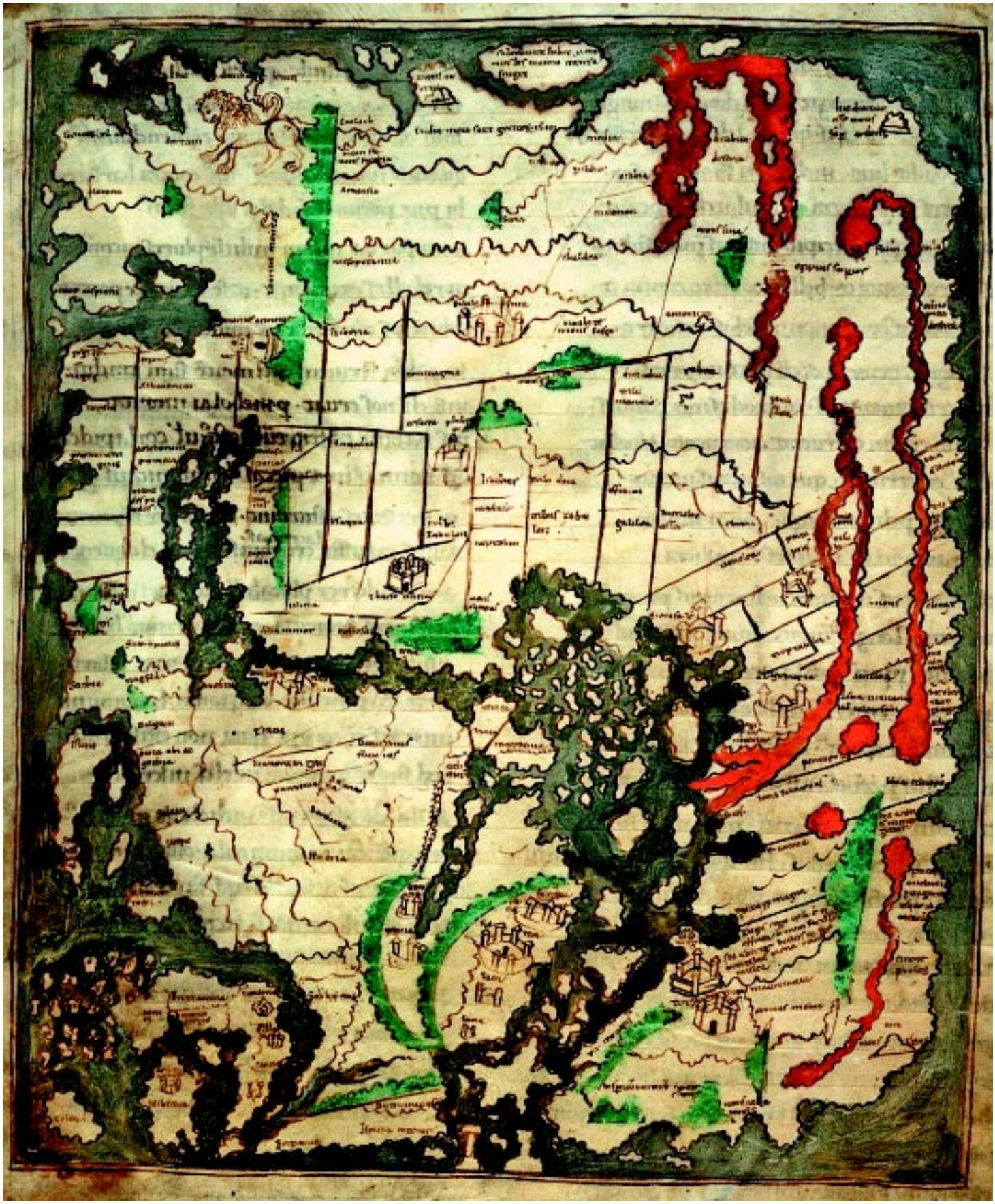


Fig. 56

and even Greek, pre-Christian geographers. The map is oriented with east at the top. It is sometimes claimed that the association of Armenia with Mount Ararat and Noah's Ark appeared on maps only after the First Crusade. In this map, which was made in 1050 CE, some 45 years before the First Crusade, Mount Ararat and Noah's Ark are shown, frimly placed in the territory of Armenia.

In the map mountains are shown green; red is used for the Persian Gulf and the Red Sea, as well as the Nile and some other rivers. At the top left, behind the Lion we see the *Taurus Montes*, where the Tigris and Euphrates have their sources (See detail map of Fig. 56a). Below this range is the legend *Montes Armenie*, which describes the twin peaks of Mount Ararat, here shown sideways, with the three-storey *Arca Noe* (Noah's Ark) perched on top. Below the Ark the legend *Armenia* can be seen, although somewhat masked by the print-through. These shapes are reminiscent of Orosian maps (see Fig. 13). Further down we see a second range of mountains also named *Taurus*, the continuation of the remaining section of the same range, continued with a break. Armenia's neighbouring provinces are *Hyberia* and *Mesopotamia*. To the left of the Ark, the intricately shaped bay with two islands is the Caspian Sea. Nearby is the region of containment of the tribes of *Gog and Magog*, situated near the northern ocean.

Inside the area between the Black and Caspian Seas are two legends. One reads *Mons Albanorum* (Albanian Mountains, possibly the Caucasus) and the other is *regio Colchorum*, the region of Colchis, located northeast of the Black Sea. *Hiberia* (Iberia) is shown south of Montes Armenie, between the two rivers rising form the Armenian plateau and Taurus, in the territory of Mesopotamia.

This is one of the few medieval maps that shows divisions of provinces and countries, indicated by straight lines, though the general T-O shape is still preserved by the dominant body of the Mediterranean, here filled with a multitude of islands, complemented by the *Nilus* in Africa and *Tanais* (Don) at the centre left of the map, with its source in the green mountain. The Nile is shown in two sections. Flowing eastward from Upper Egypt, it turns west and somehow disappears underground to emerge further down and continue its flow towards *Alexandria* and the Mediterranean Sea.

Toponyms related to Armenia and its neighbours, indicated by red numbers on the detail map of Fig. 56a are the following:

1. *Montes Armenie* – Mountains of Armenia
2. *Arca Noe* – Noah's Ark
3. *Armenia* – Obscured by the print-through
4. River Euphrates
5. River Tigris
6. *Mesopotamia*
7. *Hiberia* – Iberia
8. *Mons Albanorum* – Albanian Mountains, possible the Caucasian Mountains
9. *Mare Caspium* – Caspian Sea
10. *Gog & Magog*
11. *Regio Colchorum* – region of Colchis or Abkhazia, where the Golden Fleece was kept.
12. *Anthiocia*
13. Taurus Mountains



Periegesis, ca. 1050 CE.
British Library, London.
Cotton MS Tiberius BV, f. 56v.
Size 17.6 x 21.2 cm.

Fig.56a



Fig. 57



Asie autem sunt quę appellantur bithinia · moesia · eolis · lydia · phrygia · ionia · caria · phidia · licia · pisidia · pamphilia · mysia · utpropontica patent mil passus dcc xxi

Cappadocia pse marcianū patet milia passus [xv] dcc lxxii

Celicia eadem pse marcianū patet milia passus [x] lxxx

Syria coele quę appellatur ciphenice marcianū patet milia passus [xi] dxxxiii

Commagene regio marcianū patet milia passus dcc

Hiberia quę immediomonte caucaso usq; marcianū patet milia passus [v]

Albania marcianū patet milia passus dxcv

Armenia maior marcianū patet milia passus [xxx] cc lxxxv

Parthene · calassia · chyrcania · cathaphos · adrybice · carmassagete · albaetriam · sidache · asochiam · ac septem gentes quę confines sunt marcianū patent milia passus [xi] dc xxv

Sepphira magna patet marcianū milia passus [ix] cl xv

India marcianū patet milia passus [cxxx] dc xxv

Palmyra · damascus · propontica regio · cilicia · fagi mons qui et cedemps · chadaben · carmania marcianū patent milia passus [xc] cc lxxx

Syria marcianū patet milia passus [l] dc lxxxvii

Mesopotamia quę inter tigrim · euphraten flumina ducenta marcianū patent milia passus [xx] dcc lvii

Arabia · eudemon quę appellat marcianū patent milia passus [xxx] dcc

Aegyptus inferior · et superior marcianū patent milia passus [x] ccc xxv

HAEC OMS REGIONES ASIAE ADSCRIBUNTUR.

Libye pars flumine nilo · et mari magno · marcianū patent mil passus [xcc] cc viii

Cyrenaica regio · et barca milia marcianū patent milia passus dcc lxxii

Hemidia provincia cū persarmia marcianū patent milia passus [xxx] cc lii

Aethiopia omnis quę sub meridiano posita est in circuitu patet milia passus [ix] dcc lxii

HAEC OMS REGIONES LYBIAE ASSCRIBUNTUR.

2 – THE RIPOLL WORLD MAP

During 1055-6 a large computus manuscript was put together in the Spanish monastery of Ripoll. The volume contained four books and a long table specifying the Easter days for a period of over one thousand years. The four books contained in the Manuscript were entitled *De Sole, De Luna, De natura rerum* and *De Astronomia* (The Sun, The Moon, The Nature of Things, Astronomy). Various chapters of the book were compilations of the works of Pliny, Macrobius, Isidore, Bede and others. The manuscript contained an array of diagrams and illustrations used for describing the texts, including two maps. One map inserted in Book IV (Astronomy) is that of the heavens and the planets, showing their eccentric orbits.

Book III, *De natura rerum* begins with the creation of the universe. From the four basic elements of the creation, three (Water, Air and Earth) are discussed in this chapter. The fourth element, Fire, is discussed in Book IV, which includes selections from Pliny and Bede, concluding in a double page world map entitled *Mappamundi iuxta quorundem descriptione* (Map of the world according to various authors). This work is known as the Ripoll map.

Fig. 57/57a – The Ripoll map is oriented with east at the top and in its presentation adheres partially to the zonal model, having two main zones. The left half of the globe is occupied by the Northern Temperate Zone, the "oikumene" (the inhabited part of the world), while the other half is the unknown portion of the world, separated by the Equator. This bears the legend of being burnt by the hot sun and preventing anyone from crossing it into the other, southern zones. This is in line with the writings of Virgil and the maps of Macrobius (see Chapter 2 Part 1).

The map shows all four elements of Earth, Water, Air and Fire, which the ancients believed are the building blocks of everything in the universe. Earth is the central core of the world, surrounded by Water (the oceans). Air is represented by the twelve winds, shown as winged figurines blowing through a pipe, located inside the surrounding ocean. The dramatic flames represent Fire emanating in all directions from the oceans surrounding the world.

The text around the circular shape of the map describes the three habitable parts of the world, Asia, Africa and Libya, each followed up by the names and circumference of their respective provinces and regions. The description on the right begins with the name of Asia, and from the third line down the regional names listed are *Capadocia, Cilicia, Syria, Commagenie, Hybernia, Albania, Armenia maior, Parthene, India* and so on. It seems that the text has been copied from an earlier manuscript, possibly the fifth century manuscript entitled *Divisio Orbis Terrarum Theodosiana* (Division of the globe of the earth according to Theodosuis), written during the reign of Thedosius II, the ruler of Constantinople (408-450 CE).

In the enlarged map of Fig. 57a details of the region of Armenia and the surrounding areas can be seen. The numbers in brackets refer to the numbers superimposed on the detailed map, which has been enhanced for clarity. Here the main seas of the Mediterranean (1), the Black (2) and the Caspian (3) are shown, the latter as a gulf in the shape of an arrowhead connected to the surrounding ocean with an inlet. Mountains are shown as triangles, the mountain ranges being depicted as extended chains of red triangles. *Mons Caucasus* (4 - the Caucasus Mountains) are named but the Taurus Mountains (5), which are the source of the rivers *Euphrates* (9) and *Tigris* (10), are not. These two rivers are coloured green and appear to have a common source, while flowing into the Persian Gulf/Red Sea as two separate rivers. In the Holy Land *Mountains of Lebanon* (6) and *Mount Sinai* (7) are shown, as are five cities, starting with *Jerusalem* (8), followed by *Bethlehem*, *Hebron* and others. In the territory of Asia only some of the provinces are named such as *Asia Minor* (12), *Hyrcania* (15), *Lydia, India magna* (11), *Babilon, Caldea, Persida* and *Arabia*. Armenia, although named in the surrounding text, is not shown on the map. Its position should have been immediately above Asia Minor, where the red coloured letter "A" appears (16 – see above).

In *Libie* (Africa) only two cities of *Alexandria* and *Carthage* are shown, as well as the river *Nile* (14) with its meandering course. In Europe the largest city is *Constantinople*, shown with a vignette of a three-domed church, below the Mediterranean Sea. As further religious content, the Red Sea (13) is shown in red and disproportionately long, extending almost half the length of the world, complete with its parting to allow the passage of Moses and the Israelites.

Anonymous Manuscript. Dated 1055-56 CE.
Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican. REG. Lat. 123, ff. 143v-144.
Diameter of the map 30 cm



Fig. 57a

3 – THE SAWLEY MAP

Fig. 58/**58a** – The "Sawley World Map" or the world map of Henry of Mainz shown here is from a manuscript entitled *Imago Mundi*, which is a collection of cosmographical and geographical works by Pliny and others. In addition it also includes an Itineraria, History of England, a Computus and other theological works. The original of this manuscript dates from the year 1110. The author of the manuscript is said to be Honorius Augustodunensis who, according to a note in the Cambridge copy of the book is one Henry, Canon of the church of St. Mary in Mainz (Maience), who lived in England and Germany, where he died in 1156. The manuscript was originally kept in the Yorkshire Monastery of Sawley, hence its name.

The map is a typical classical T-O map with much-added features and information based on the Christian doctrine. It belongs to a family of maps that include the smaller Psalter map (Fig. 75) and its much larger cousin, the Hereford *mappa mundi* (Fig. 77). The family can be extended by the inclusion of the Cottonian, Vercelli and Ebstorf maps (see Fig. 56, 69 and 70). The present copy is kept in Cambridge and dates from around 1180, but other surviving copies of the map are much simpler and are mainly in the form of sketch maps.

The map is oriented with east at the top, where the island of Earthly Paradise is shown, with the four rivers flowing out into the surrounding ocean. It has many similarities with the Hereford *mappa mundi*, and can be considered as an abridged version of the latter. It also has close connections with the much earlier maps of Jerome (Fig. 11) and Orosius (Fig. 13).

In this maps, as well as others of the same family (Psalter, Hereford, Cottonian, Ebstorf and Vercelli) the world is divided into the three continents. The Mediterranean, which has the inverted L shape, at its eastern end bends

northwards and leads to the *Hellespont* and Black Sea, ending in the Sea of Azov. The river *Tanais* leads from here to the northern ocean and passing through mountain ranges completes the division of *Europe* and *Asia*. The river Nile is not named but is shown having its source not in the direction south of *Alexandria*, but in southeast Africa, in a lake nearer to the Red Sea bearing the legend *Fialus fons Nili*. The Nile is shown having two large islands, one of which is named *Meroe Insula.*[86] It eventually bends northwards and passes by Alexandria to flow into the Mediterranean. All shorelines are outlined green, except those of the Red Sea and the Persian Gulf, which are outlined red.

The inverted L-shaped Mediterranean includes the islands of *Minorga, Maiorga, Corsica, Sardinia, Sicilia, Crete and Delos* - the latter surrounded with smaller and unnamed islands. *Mare Caspiuos* (Caspian, 12 in the detail map Fig. 58a) is shown (top left) as a gulf in the shape of a boot, as an inlet from the northern ocean. Below it from left to right the provinces are named *Hircania (7), Amazones (8)* and *Armenia (1)*. To the south (right) of *Armenia(1)* are the Taurus Mountains (3), the red mountain range vertically stretching up to almost the eastern ocean.[87] This range is shown to be the source of the rivers *Tigris(4)* and *Eufrates (5)*. Two unnamed rivers, the Arax and the Kura (Cyrus) flow from the Armenian mountains into the Caspian. This layout is very similar to the Ripoll map of Fig. 57. Here the mythical tribes of *Gog and Magog* are walled off but the enclosure has been shifted to the eastern side of the Caspian. In this map the name *Caspiu Porte* (2) has been given to a pass or gorge located inland and far from the Caspian Sea. It cannot, therefore, be the Derbend pass, but is more likely to be the Daryal Gorge (see footnote 33). *Colchis* (9) is situated between southeast of the Black Sea and a range of mountains containing the Caspiu Porte, while *Albania* (10) has been shifted to the north of the Black Sea.

In Asia the map shows the cities of *Bethlehem, Jerusalem, Jericho, Persepolis, Babel, Damascus, Troy* and others. *Mount Sinai* is shown in Southern Asia, near the route taken by the children of Israel through the parted Red Sea. Below it the three section tent-like structure is named Joseph's Barn, which referring to the Egyptian Pyramids. *Egyptus Superior* is located next to the Red Sea, with the monastery of *St. Antonius* across the Nile. The outline of the Red Sea is coloured red. On the African side of the Nile the open horseshoe shaped structure is the temple of Amon Jupiter (*templus Jovis*) located south of the mountain of *Catabathmon*.

In *Europe* the largest area is allocated to *Italy*, showing the cities of *Rome* and *Pisa,* as well as a number of its provinces. The most detailed area of the map is France, with *Paris* shown as an island in the river, as well as others cities such as *Rouen* and *Magoutia* on the Rhone. Other cities in Europe include *Constantinople, Cologne* and some others. All in all the map has 229 legends. For comparison of number of legends see the beginning of this chapter. In Fig. 58a the details of the provinces of Armenia and its neighbours can be seen.

1. *Armenia*
2. *Caspiu porte* - the gates of the Caspian. Daryal Gorge or Pass, the only passage in the Caucasus range leading to the northern provinces. See footnote 33.
3. Taurus mountains
4. River *Tigris*
5. River *Euphrates*
6. *Mesopotamia*
7. *Hircania*
8. *Amazonia* - The region where the warrior women lived.
9. *Chaldea*
10. *Albania*
11. *Antiochia*
12. *Mare Caspious*
13. The Black Sea
14. The Mediterranean Sea
15. Island of *Cyprus*
16. Island of *Rodos*
17. City of *Constantinople*

Imago Mundi, dated 1180.
Corpus Christi College, Cambridge. MS. 66, p.2.
Size 20.5 x 29.5 cm.

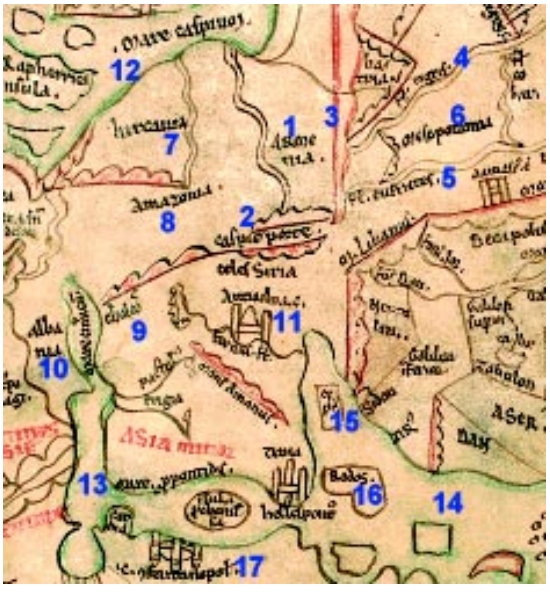


Fig. 58a

[86] According to Shirakatzi this is an island in one of the tributaries of the Nile, in Upper Egypt. Anania Shirakatzi, *Compositions*, Yerevan, 1979 (in Armenian), p.278.

[87] Orosius believes that the Caucasian range extends from the Black Sea to the distant lands of the east, India etc. See Orosius, *Seven Books,* NY 1936, pp. 35 & 38 and map of Fig. 13, in the present volume.



Fig. 58

4 – LAMBERT OF SAINT OMER and his "LIBER FLORIDUS"

Lambert was a French Benedictine monk (ca.1061-1150) and chronicler. He studied theology, grammar and music and became known as a man of great erudition. He was chosen as the Canon of Saint Omer, by which name he is now known.

His most important work is an encyclopaedia of biblical, theological, geographical, natural historical and musical themes entitled *Liber Floridus* (Book of Flowers), completed around 1120.[88] The manuscript is a treasury of works taken from various authors and contains a plethora of maps and diagrams including one large mappa mundi, of which half a dozen copies have survived.

The texts and the maps are based on the works of many preceding writers, many of whom pagan, such as Macrobius, Capella and others. The manuscript was considered as an important book of reference and learning by the medieval scholars and was therefore much drawn upon.

Fig. 59/**59a**/**60** – These maps are taken from one of the surviving copies of Liber Floridus, made around 1180 in Germany.

The world maps of *Liber Floridus* (Fig. 59 and 59a) are of tripartite zonal type, but while zonal maps are generally oriented to the north, this map, which has many similarities with the Ripoll (Fig. 57) map, is oriented with east at the top. The map shows the "oikumene" (inhabited world) in the Northern Temperate Zone, which occupies almost half of the earth. The Northern Temperate Zone itself is depicted in the shape of a T-O map, which makes the map a hybrid of zonal and T-O types. The inscription at the right of the map states that it was taken from the writings of Martianus Capella, a fifth century pagan author.

The accompanying text, confirming the that the earth is globe-shaped states that at the reverse side of the globe there are two further landmasses, one north and the other south of the Equator.[89] This corresponds with the theories of Macrobius, who had also predicted the existence of these "counter landmasses", predating the discovery of the Americas by over a millennium. Lambeth's proposed theory is also an extraordinary prediction, since the statement was made over three centuries prior to the discovery of the two Americas!

Similar to Macrobius's maps, this work also boasts an equatorial sea, dividing the world into northern and southern hemispheres. The region of this sea is too hot and scorched; therefore impassable to any living creature. The fourth and unknown landmass is located south of the Equator, thus balancing the landmasses on the surface of the globe. This fourth landmass is comparable in size to the other three known continents combined. The description in this region appears in the detailed text, also taken from Martianus of Capella. In the far western end of the Northern Temperate Zone, at the bottom of the map there is an island, where according to the map's legend, Lambeth places the Antipodes, while Macrobius places these Antipodes in the fourth – the southern - continent. The author further implies that their day and night are different form us, possibly referring to the opposing daylight and night cycles of the eastern and western hemisphere. It implies that the Antipodes live in the western hemisphere rather that in the Southern Continent, as described by Macrobius. This would have been more acceptable to contemporary religious leaders and would not have contradicted religious teachings of the day.

The Mediterranean, which is the stem of the "T" in the inhabited northern hemisphere, has an island in its centre, the Island of *Sicily*. The surrounding ocean is filled with many more islands, the westernmost of which is *Thyle* (Iceland), while there are two *Hybernias* (Ireland) and one *Anglia,* situated in near correct position on the map. In Europe the names of the provinces depicted are *Germania* (twice), *Gallia* (France, 4 times), *Hispania, Venezia, Italia, Magna Grecia* (Greater Greece - also referring to Italy), *Roma* and others - 49 toponyms in all.

Africa, which is to the right of the Mediterranean, includes the names of *Mauritania, Numidia, Libya, Ethiopia* and others. Egypt is shown in the territory of Asia.

The numbers in the brackets in this paragraph refer to the numbers superimposed on the detail map of Fig. 59a. In the centre of the map *Armenia* (1) can be seen shown framed by two parallel lines and surrounded by *Assiria* (2), *Mesopotamia* (3), *Syria* (4), *Cilicia* (5), *Capadocia* (6), *Pontica* (7) and the cluster of five parallel running rivers flowing from a mountain into the sea, entitled *Tygrides*, (8 - possibly Tigris?). Further east lie the provinces of *Parthia* (9), *Mons Taurus et Caucasus* (10) and *Hircania* (11). Directly to the north of Armenia, near the edge of the map is the *Provincia Amazones* (12), the land where the legendary warrior women of Amazone were reputed to live. *Colchis* also

[88] This title may mean a "selection or pick of flowers", which in many eastern languages means "anthology".
[89] See Chapter 2, part 2, on Macrobius.

appears in the map, but has been allocated an island in the north-eastern sector of the Surrounding Ocean.

In the enlarged detail map of Asia it can be seen that Lambert's map is not a religious in disposition, though it does contain some scriptural content, in spite of the possibility that its source is the map of the pagan author Martianus Capella. The map displays a number of biblical names and features, undoubtedly added by Lambert. The most important and evident of these is the island in the eastern ocean entitled *Paradysus terrestris* (13- Earthly Paradise) at the top, with the four rivers flowing out of it. These unnamed rivers somehow flow underneath the ocean surrounding the island and reach land, where they cross Asia, pouring into the Red Sea and the Persian Gulf (14) The two rivers flowing in the flanks of *Mesopotamia* (3) have not merited naming, but should be the rivers Tigris and Euphrates. Amongst other biblical features are the provinces of *Chaldea* (15 – birthplace of Abraham), *Babylonia* (16) and, at the north, the region enclosed by a barrier and a gate, where according to the Bible, Alexander the Great corralled the 32 wild tribes of Gog and Magog (17), described as *here Alexander imprisoned the 32*. The biblical towns and provinces of *Galilea* (18), *Judea* (19) and *Palestina* (20) are also shown.

The manuscript also has a small illustration, which is the figure of Octavianus Augustus (63 BCE – 14 CE) sitting on a throne holding a sword in his right hand and a T-O shaped globe of the earth in his left (Fig. 60).

The numbers added on the detail map Fig. 59a are:

1. *Armenia*
2. *Issiria* – Isauria
3. *Mesopotamia*
4. *Syria*
5. *Cilicia*
6. *Capadocia*
7. Pontica
8. *Tygrides* – the Tigris
9. *Parthia*
10. *Mons Taurus et Caucasus*
11. *Hircania*
12. *Provincia Amazones*
13. *Paradysus terrestris*
14. The Persian Gulf
15. *Chaldea*
16. *Babylonia*
17. Gog and Magog
18. *Galilea*
19. *Judea*
20. *Palestina*



Fig. 59a

World map of *Liber Floridus*, ca. 1180 CE.
Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, Germany.
MS Cod. Guelf. 1 Gud. Lat. 1, ff. 69v-70.
Diameter about 39.2 cm.



Fig. 60

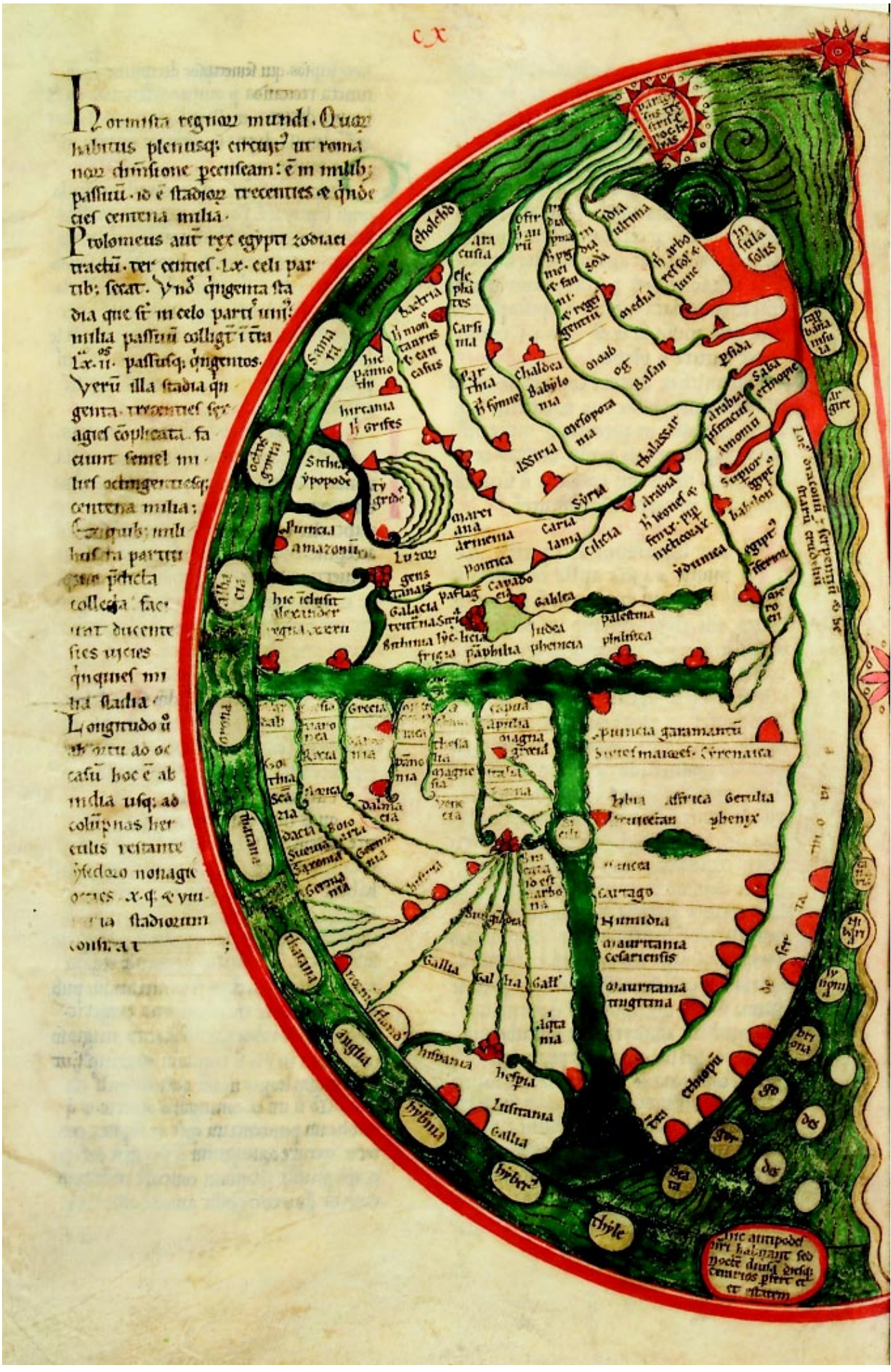


Fig. 59

Auster

Plaga austral' tempata ſ; filtis
ade incognita: nichil ꝓmens
ad nr̄m gen̄. Mare naiq; medi
t̄raneū qđ ab ortu ſolis ad occi
dentē defluit. & orbē t̄re diuidit
humanꝰ oculꝰ ī uidit: qm̄ ſolꝭ
ardore ſemp illustrarū qui deſup
ꝑ lacteū curruꝫ circulū. accessus
repellit hominū: nec ulla ratio
one ad hanc zonā ꝑmittit t̄ri
tus. Hanc inhabitare phy
loſophi antipodes autumāt. qđ
a nob diuisitate t̄por diuisos
asserūt: nā eā estate torrem. illi
frigore congelant. Hob ū sep
tentrionalia ſydera cernere per
missū ē: & illis penitꝰ denega
tū. Nulla alia astra ſ̄ que il
los obtenb; denegent. & que
simul cū illis oriunt. simul
uenunt in occasū: & dies no
ctesq; sub una longitudine pa
riunt. Solsticiꝫ aut̄ celeritas
& sol ꝑ brinā ꝓperando re
ditus. bis hyemem per illos
muen

Zona austra
lis frigida in
habitabilis mē
penta

Spera geometrica a arctica hu
mei felicis capelle affri cartaginen
sis. et figura rotunda & globosa
magnitudinis t̄re cuiusq; diuersa
diuisio. & gemin̄ occeani circa orbē
ambit. Occeanꝰ igit̄ ꝑ corona. zo
nam t̄re calidā cingit undiq; :
Ab oriente duos sin̄ refudit.
unū ad septentrionē alterū
ad austrū. et ab occidente
ii. Q̄ ad ambas extremita
tes refusꝰ occurrit ab ori
ente. inuicemq; ferunt.
& ex ipsa aquarū collī
sione nasc̄ illa fumo
si occeani accessio et
refusio. & ubicumq;
seu in freti uel in
angustis locis siue
in n̄ro mari con
tingit. uel in pla
nis latitudi. ex
ipsis occeani fini
bus semper euc
nit

5 – A MEDIEVAL ARMENIAN MAP

A search in the Armenian manuscript depository, the Matenadaran in Yerevan, revealed a multitude of manuscripts on texts about celestial bodies, the planets, computus tables regarding the dates of various religious days, comparisons of the month names in different civilizations, itineraries, as well as books on geography and astrology. There are many copies of various tomes entitled "Ashkharhatzuytz" (Ašxarhaćuyć - World Mirror) by Movses Khorenatzi, Anania Shirakatzi[90], Karapet Bagheshatzi, Vartan Areveltzi and others.[91]

However, except for that reproduced in Fig. 67, there is a dearth of medieval maps, be it plain circular or elaborate. The nearest are the two wind direction maps, Macrobian zonal maps, maps of the city of Jerusalem, and diagrams of the Zodiac and eclipses. A few of these diagrams have been shown in previous chapters (see Fig. 3, 4, 9 and 10). In the existing manuscripts only one medieval map could be located – T-O type world map reproduced in the following section (Fig. 67).

However, before coming to the main map, the following are reproductions of some maps and diagrams that, though not entirely germane to the subject at hand, would afford the reader some understanding of the sketches and diagrams in the Armenian manuscripts studied. The manuscripts themselves are only fifteenth or sixteenth century copies, but their originals except in the case of MS.1780, date from the Middle Ages.

Fig. 61 – Orbits of the planets and their relationship with the Zodiac, f. 13b.

Fig. 62 – Plan of the Temple of Solomon, with the locations of the tribes and relationship between the rites of Judaism and Christianity. f. 58b.

From Matenadaran, Yerevan, Armenia.

Manuscript No. 8973, dated 1445, Theodosia (Caffa).

Fig. 63 – Diagram of the phases of the sun and the moon, f.115b.

Fig. 64 – The human body and its relationship with the Zodiac, f. 354b.

Fig. 65 – The plan of Jerusalem, f. 392a.

From Matenadaran, Yerevan, Armenia.

Manuscript No. 1770, dated 1589.

Fig. 66 – The planets and the Zodiac as per Ptolemy's Geographia.

From Matenadaran, Yerevan, Armenia.

Manuscript No.1780, dated from 1617, f. 305a.

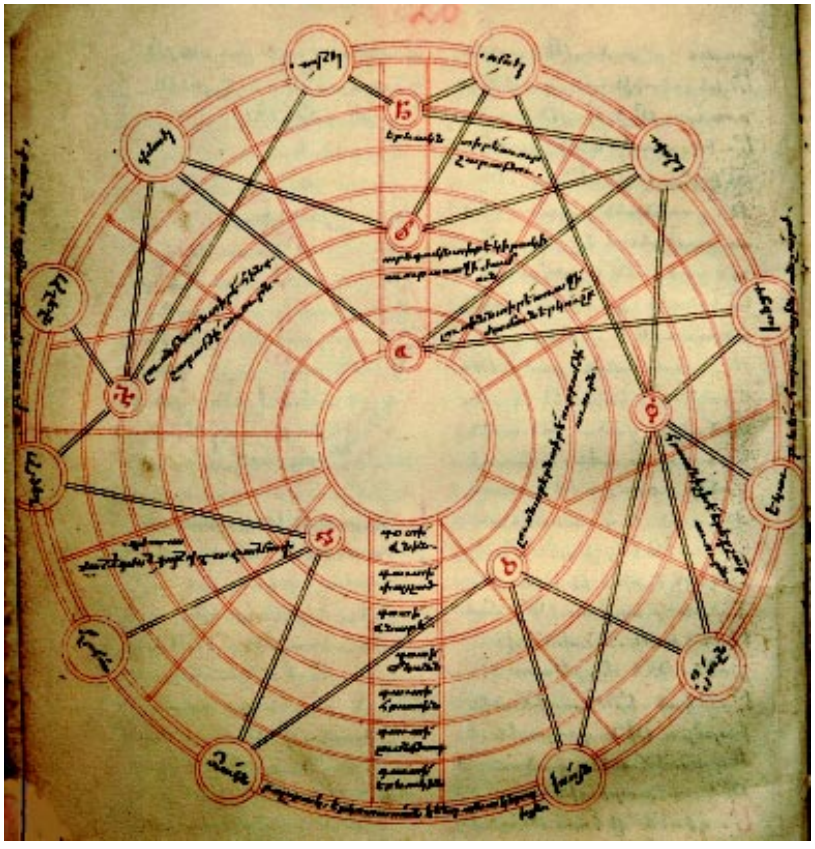


Fig. 61

[90] Abrahamian, Prof. Ashot G., *The works of Anania Shirakatzi, Ashkahrhatzuytz*, Yerevan, 1944 (in Armenian).

[91] There are conflicting views about the origin of the Ashkharhatzuytz. Some believe that it is the work of the seventh century Armenian mathematician and scientist Anania Shirakatzi, while other believe that it owes its origin to Movses Khorenatzi, the fifth century Armenian historian, which has been updated and revised by others, including Anania Shirakatsi. See Harutunyan, Babken – Preface to Ashkharhatzuytz of Khorenatzi – Armenian Classical Authors, Vol. 2, Fourth Century, (Armenian Library of Calouste Gulbenkian Foundation), Antileas, Lebanon, 2003 (in Armenian), pp. 2123-2136.

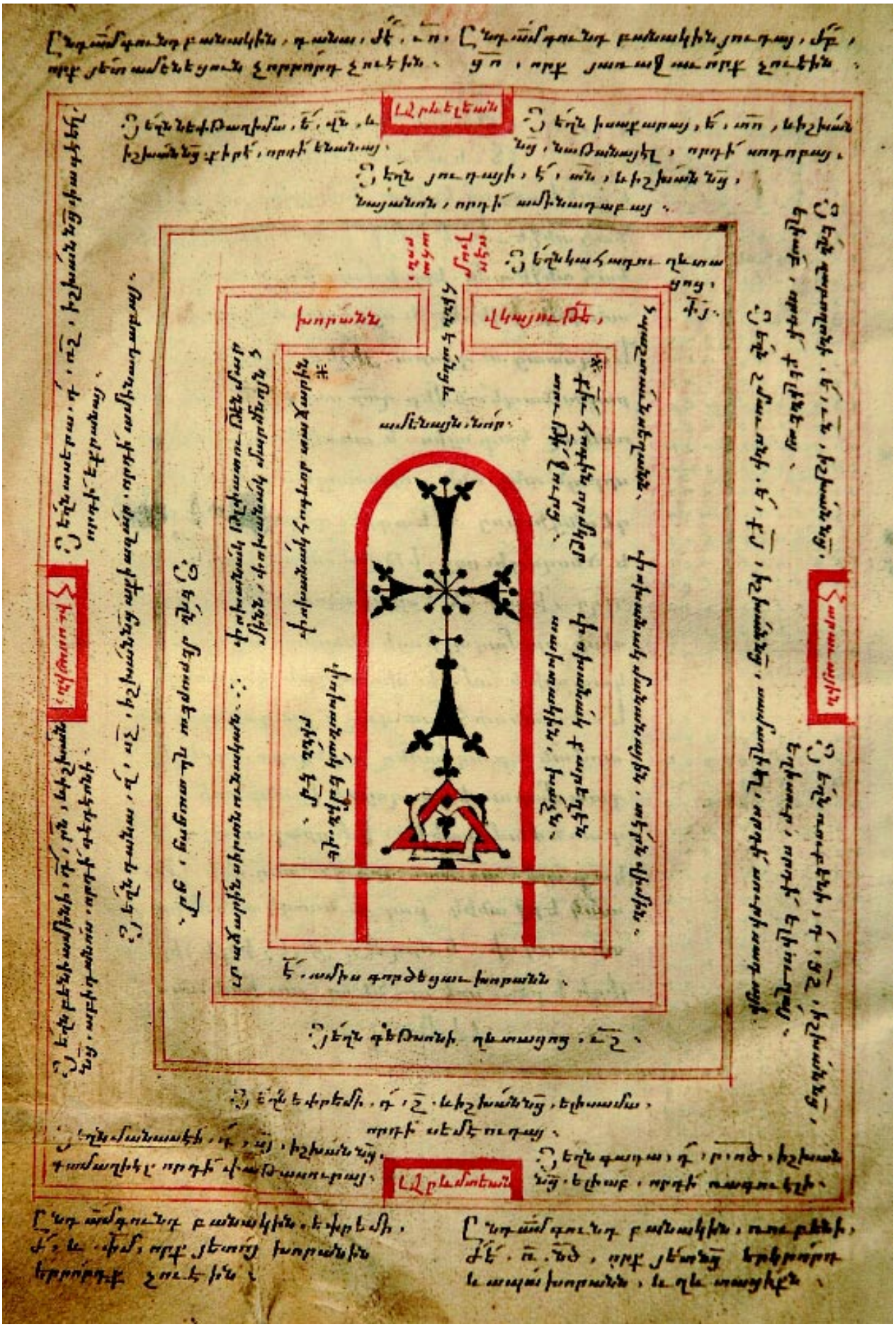


Fig. 62

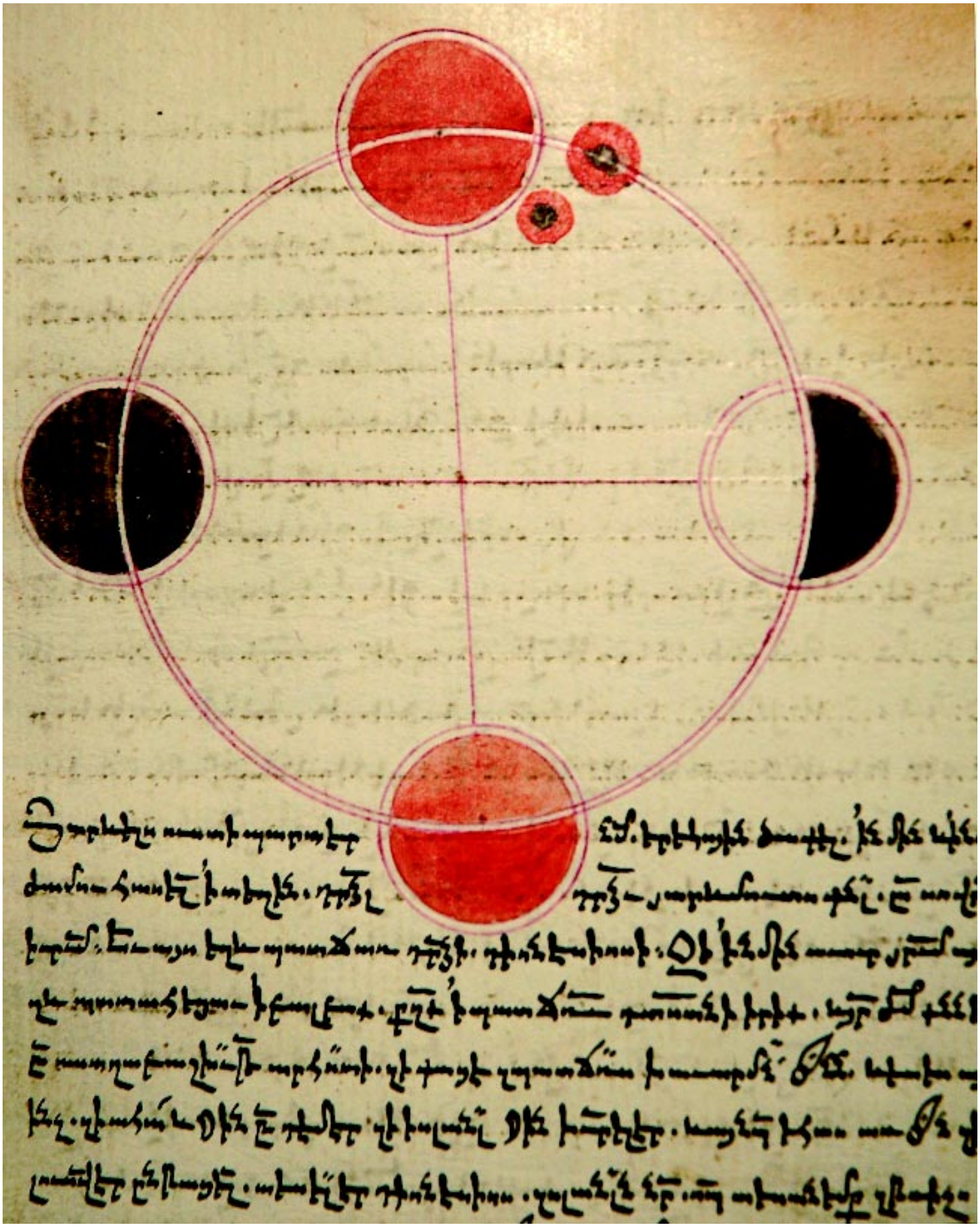


Fig. 63



Fig. 64

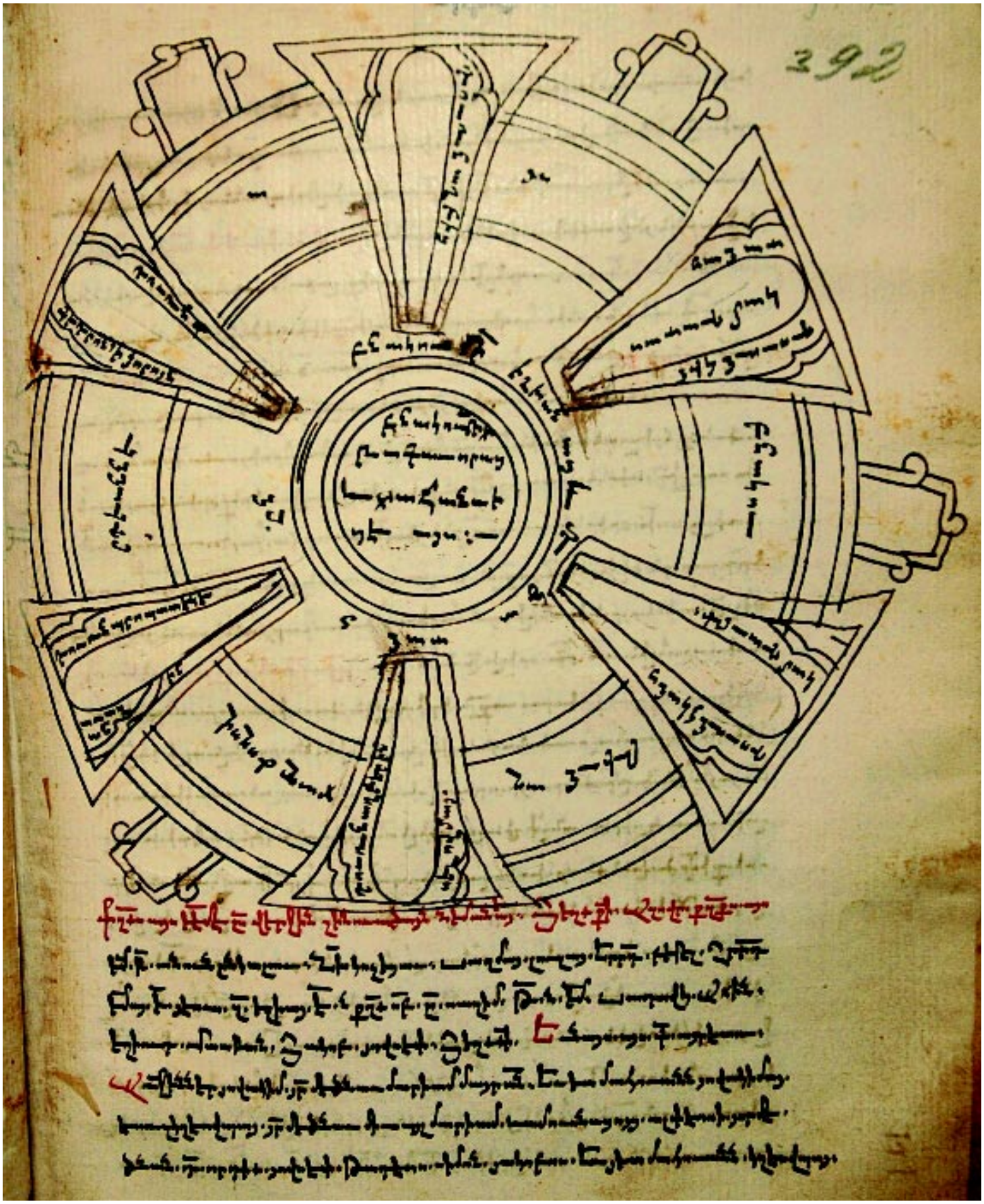


Fig. 65



Fig. 66

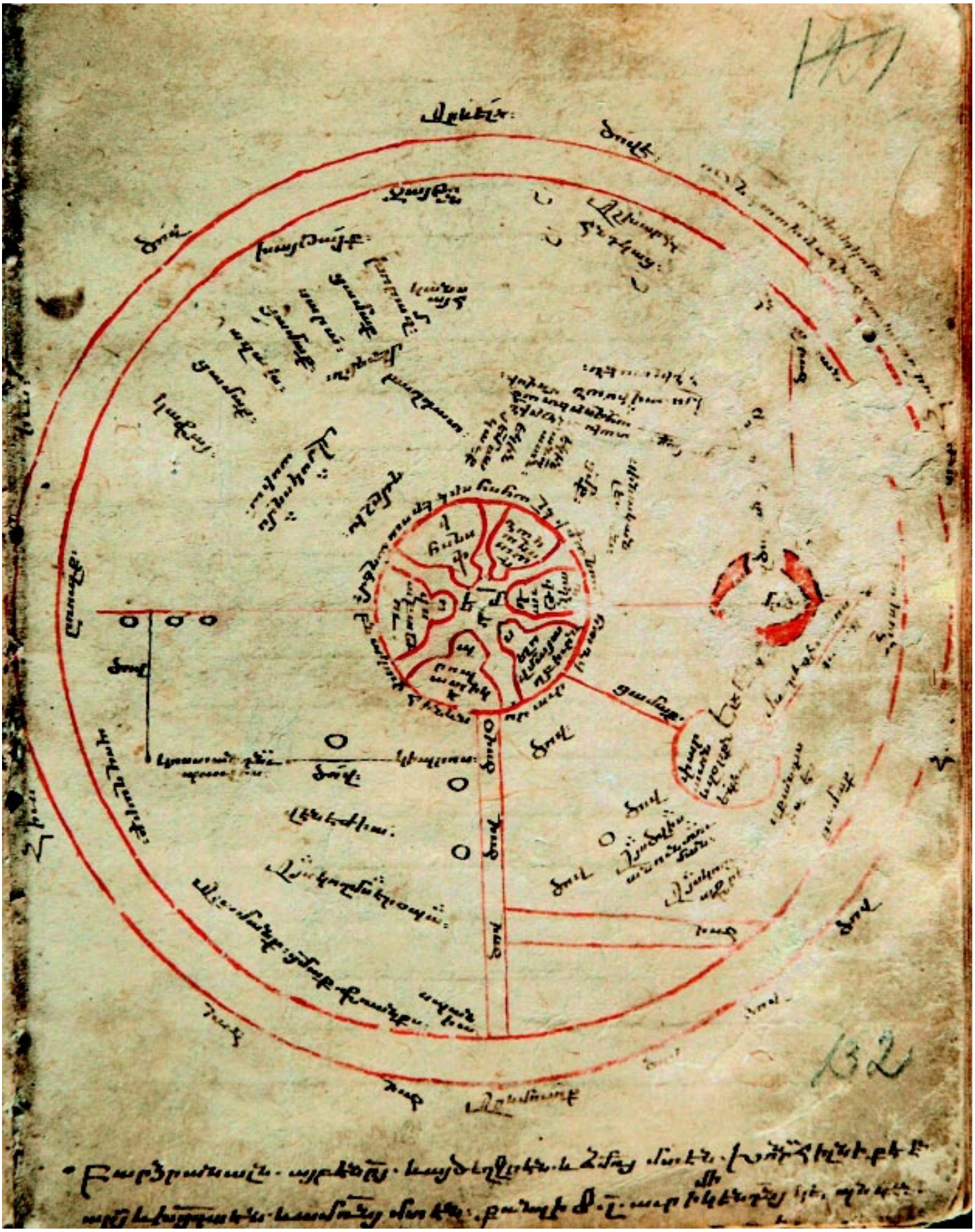


Fig. 67

Fig. 67 – This is the only T-O type map in the Armenian language, Matenadaran, Yerevan. It is anonymous and various scholars have dated it as early as from 1206[92] to as late as 1360[93]. It is included in a collection of astronomical and mathematical essays dating from the fifteenth century in which there are no other references to this map. The map is oriented with east at the top and is an enhancement of the simple T-O model. Outside the outer circle we see the names of the cardinal points while near its outer periphery the legend shows the names of a number of countries, while further inward the legends bear the names of some important commercial and religious cities. Fig. 67a shows the Armenian legends superimposed by their English translations.

As in most Christian medieval maps, the centre of the map is occupied by the city of *Jerusalem*, drawn hugely out of proportion, showing its six gates and quarters, surrounded by a circular legend which reads: *The city of Jerusalem, populated in ancient and recent times by the Israelites*. This plan is very similar in shape and description to that depicted in the Armenian manuscript of Fig. 65, dating from 1589. As far as religious content is concerned in addition to *Jerusalem*, *Mount Sinai* can also be seen to its southeast, with the *Red Sea* shown in red located at its south. Above the city of Jerusalem the radial legends read *Came to the Monastery* and *A few came to Je[rusale]m*. Above this the inverted legend states *Tablets of Law that God gave Moses*.

The entire world is surrounded by an ocean, described as *The all-encompassing sea, which is in this shape.* The Mediterranean, labelled only as *sea*, is shown with a double red line dividing Africa from Europe. The Europe/Asia division is marked with a red line, an ambiguous feature as it is not clear what is represented by it. The northern tip of this line is probably the river Tanais (Don), which terminates in the Sea of Azov. There is a black line branching off from the Mediterranean, not far from Jerusalem, the horizontal part of which represents the Aegean Sea, Straits of Dardanelles, Sea of Marmara and the Bosphorus. *Cyprus* is located on the same line (sea) near the Mediterranean, while at the other end, near the Bosphorus, the legend reads *Constantinople*. After Constantinople the line turns sharply to the right and continues up (eastward), representing the Black Sea and the Sea of Azov, into which in the river Tanais (Don, not the River Dnepr, as proposed by M. Khachaturian) dividing the two continents flows, terminating at the left bar of the letter "T".[94] This representation is nearer to reality than what we see on most other T-O maps, where the river Tanais is shown flowing into the Mediterranean. The Mediterranean Sea contains four circular islands, three of which are unnamed and the fourth, shown at the junction of the Aegean Sea, is labeled *Cyprus*. One of these islands is located at the top, between the two parallel lines, while the other three are found outside the boundaries of the sea.

The inscription to the left of the stem of "T" reads *this side is E[u]ropa*, the cartographer then continuing with the names of the four countries of *Bulgars*, *Alemans*, *Franks* and *Spania*. More centrally we see the city of *Venejia* (Venice). As mentioned above, the black line branching left near the island of *Cyprus*, is the Aegean Sea, extending to the Bosphorus, which near *Constantinople* turns sharply eastward. Names of the two cities in Europe are not selected at random. Those selected are Venice, as the most important trading centre for the Armenian merchants and Constantinople, the capital of the Byzantine Empire and the most important political centre of the time.

To the right of the stem of the "T" we see the legend *this side is Africa*. The area contains a red circle with the inscription *Pharaoh and the army of Egypt,* the city of *Scandaria* (Alexandria) is to the south of this circle, with the inscription *Hapash* (Ethiopia) appearing at the southernmost point of Africa. The Red Sea is an open red circle, and although the legend is rubbed and not fully legible, it seems to show the parting of the sea, allowing the passage of Israelites out of Egypt. There is a river running vertically from the east between the Red Sea and the surrounding Ocean, to the far left of which the legend reads *This Sea is called Nil*. The name "sea" here is given to the important bodies of water such as the oceans, the seas, lakes and the large rivers. In West Africa there is a small circle, doubtlessly a lake, with the inscription *This sea is called Tuman.* To its west is a river, shown by two parallel red lines, which only bears the inscription *Sea*, connecting the Mediterranean, near its western end, to the southern ocean.

The Lion's share of the map is occupied by Asia. Here, from the centre left of the map (north) we can see the country of *Rusq* (the old Rhus, Russia) located on the borders of Europe. To its east the legends are written on radial lines and read: *Caffa* (the name given by the Genoese to Theodosia, today's Feodosia), *Azach* (Azov), *Sarai*[95], *Khāwrazm* (Oxiana or Khiva) and *Kansaih* (Kansai – important trading city in China), being the last legend written horizontally. At the eastern border of the circle the legends from left to right read: *Khaytai* (China), *Zaytun*, *Lands of the Indians* as well as *India*, which is at the south-eastern extremity of the map. In the medieval period the designation "India" was used much more loosely to refer to the lands east of Persia, Media and the Middle East. Therefore *Lands of the Indians* most probably refers to the northern and western neighbours of India, such as Persia and its neighbouring

[92] Khachaturian, Mkrtich. M., *The Medieval Oval Map in Armenian*, Yerevan, 1976 (in Armenian). The author has doubts about this date and thinks the map is from later date.

[93] Hovhannisian, Hovhannes, *An Armenian manuscript map of the world*, Vol. 43 University Scientific Publications, Yerevan, 1954, (in Armenian), pp. 81-93.

[94] Khachaturian, op. cit., pp. 219/221.

[95] Almost certainly Sarai refers to the old capital of the Golden Horde, Sarai-Batu (Old Sarai), built in 1240's or Sarai-Berke (New Sarai), which was built around 1260's. These cities were located in the region of Astrakhan, northwest of the Caspian Sea.

provinces while the second legend denotes India proper. The presence of all these toponyms in the area between Europe and China bears witness to the importance of these towns and provinces in trade and commerce between east and west and is perhaps indicative of the period of the map's creation. It also underlines the possibility that the author of the map may have originated form this area, possibly Theodosia (*Caffa*), itself a centre of Armenian learning and trade.

Regarding the Chinese city of Zaytun, this name appears as late as in the map of Bolognino Zaltieri entitled "*Il designo dell discoperto della nova Franza*" printed in Venice during 1566, where the port city of Zaytun and the Bay of Zaytun are shown (see the following paragraph).[96] This is one of the cities in the present day Province of Fujian. For the first time this map also shows the Bearing Straits, then called *Stretto di Anian*.

It is worth noting that in ancient times the port of Quanzhou or Tseu-Tung was an important trading post with the Arabs and Persians, and in Arabic it was called *Zaytun*. According to the fourteenth century Arab traveller Ibn-Battuta (1304-1368/9) this was the "largest port he had ever seen, which could easily accommodate over 100 large Chinese junks".[97] This port was located across the water from the island of Formosa and according to Ibn-Battuta, the name of the shiny fabric "satin", which was made in and exported from this town, is actually derived from its name "Zaytun". He further asserts that the port city of Khansa or *Kansai*, located not far from *Zaytun*, is the largest metropolis in *China*.[98] The thirteenth century traveller Marco Polo mentions the names of both these towns as being very important cities trading with Japan (Zippangu) as well as the Arabs and Persians, who had settled there in their thousands.[99] This Armenian language TO map is unique in the sense that here, for the first time in a Christian T-O map, the names of China (*Khaytai*) and the two important cities of *Zaytun* and *Kansai* are mentioned. These same names appear on the Catalan Atlas of 1375 (attributed to Abraham Cresques) as *Ciutat de Zaytun* and *Ceuta de Cansay*. Even the Fra Mauro world map, made in 1459 does show a *Regio de Zaiton* (Kingdom of Zaiton) near Formosa. Nearer the centre of the map we see the cities of *Merdin* (Mardin), *Baghdad* and *D[a]m[a]sc* (Damascus).

M. Khachaturian's paper on this map includes incorrect information and assumptions.[100] He calls the map "oval shaped" having a variable diameter between 98 and 101 mm. This is quite inaccurate, since the map's dimensions are 125 mm for the external circle diameter and 113-114 mm for the second, inner circle diameter. The map is certainly is circular and the hole at the centre of the circle, visible on the page, is the mark left by the compass pin, confirming this fact. In his monograph about this map, M. Khachaturian also proposes that this horizontal left bar of the "T" is the river Dnepr not the Don, in spite of the fact that in all T-O type maps of the medieval period this river is the Tanais (Don). His assumption is based on the point of the junction of this river and the sea, completely overlooking the fact that all medieval T-O maps, including the maps in this volume, are schematic diagrams where regions and topographic features were shown only at their approximate locations, sometimes widely off the mark. All other toponyms on the very same map bear witness to this fact. Indeed, Khachaturian himself on pages 221 and 223 of the monograph states that the locations of toponyms on the map do not correspond to their actual coordinates and are only shown in approximation.

Dating the map has also been controversial, varying from 1206 to mid fourteenth century. Khachaturian proposes the unlikely hypothesis that it dates from 1206. Khachaturian bases his conjecture on the assumption that all the toponyms appearing on the map are contemporary to its origin. This is an inappropriate premise on which to base such a theory as it presupposes that the toponyms are reflective of the period when these towns or provinces were important and well known. Late medieval maps commonly included many toponyms, which during the making of a particular map were either in ruins or had lost their importance. Such names include Babylon, Albania, Assyria, Phrygia, Lyida and many more which can be encountered in a host of late medieval maps. In order to press this point Khachaturian even tries to disguise the existence of the city of Sarai on this map.

The Mongol (Golden Horde) city of Sarai-Batu, whose name appears on the map was founded in the 1240's, but Khachaturian insists that the toponym *Sara[i]* mentioned in the map relates to some other geographic location, possibly an island in the Caspian Sea. This is not a valid assumption, since the Caspian is not mentioned here at all and, moreover, did not contain any inhabited islands named "Sarai". Whereas in his memoirs, the thirteenth century Flemish Franciscan traveller William de Rubruck (1220-1293) recounts his visit to the Golden Horde's city of [Sarai] Batu, where he was a visitor in 1253.[101] Khachaturian also adduces other specious reasons for his dating, which do

[96] Yefimov, Alexander Vladimirovich, *Atlas of Geographical Discoveries in Siberia and North Western America in XVII-XVIII centuries*, Moscow, 1964 (in Russian). Map No.14, p. 9.

[97] Ibn-Batuta, *Rehle* (Travelogue), In two volumes. Translated from Arabic and notated by Dr Muhammed-Ali Movahhed, Sepehr, Tehran, 1990, (in Farsi), Ch. 29. pp 290-295.

[98] Ibid., pp. 202-3

[99] Marco Polo, *The Travels of Marco Polo, the Venetian.* Translated and edited by William Marsden, re-edited by Thomas Wright. Garden City, NY, 1948.

[100] Khachaturian, op. cit.

[101] Hakluyt, Richard, *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation , made by sea or over-land to the remote and farthest distant quarters of the earth at any time within the compasse of these 1600 yeeres.* Glasgow, 1903, pp 271-276.

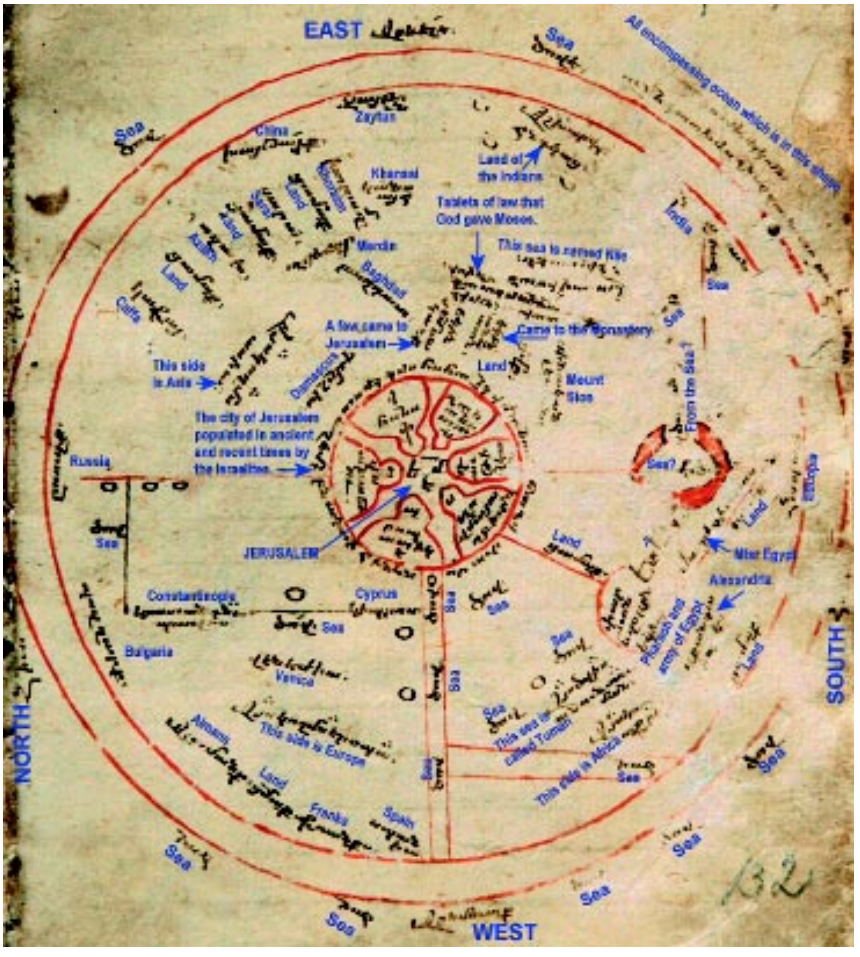
not stand up to close scrutiny. Furthermore, *Caffa* used to be the small port of Theodosia, which was taken over and revitalised by the Genoese during the late thirteenth century, (according to Ajarian, in 1266) when they leased the town from the Golden Horde.[102] The Italians renamed the town *Caffa* and made it a flourishing outpost for their trade with the east.[103] The earliest mention of Caffa in Armenian literature dates from the middle of the thirteenth century and Caffa, or Theodosia as it was previously known, became a major Armenian settlement by the middle of the fourteenth century. It is claimed that by then majority of its population of 70,000 was Armenian, boasting many flourishing manuscript production scriptoriums.[104] The presence of the name of *Caffa* on the map is itself yet another proof to support later dating and the provenance of the map.

In all likelihood, the map dates from late thirteenth century, sometime after the establishment of the cities of Sarai-Batu or Sarai-Berke (New Sarai, established during 1257-66) and when *Caffa* had gained significance. Hovhannisian argues that the presence of both commercial centers of *Khāwrazm* and *Sarai* in the map are indicative of the period when the Golden Horde had close connections with *Khāwrazm*, which was from 1240's up to around 1360's.[105] The work can therefore have been created as late as 1360. The most creditable hypothesis is that it was composed towards the end of the thirteenth and the middle of the fourteenth centuries, or even slightly later.

The origin of the map is possibly the city of Caffa, since, the medieval mapmaker living there could easily come into contact with the western traditional maps of the time. The existence of the northern Silk Route cities of Sarai, Azov and Caffa on the map are further proof for the familiarity of the mapmaker with this region. This contradicts Khachaturian's assumption that the map was made in the Cilician Kingdom of Armenia, on the north-eastern corner of the Mediterranean, overrlooking the fact that the map does not contain any toponyms related to Cilicia or its neighbouring areas.

It is curious to note that while the majority of similar maps produced in the Christian West show Armenia, Mount Ararat and Noah's Ark, the Armenian author of the map has chosen not to mention his homeland, her neighbouring countries or any of the above features on his circular T-O map. This could be explained by the fact that living far from him homeland, he has not felt any particular affinity with it.

For a revised and longer discussion of this map see author's monograph entitled "A Medieval Armenian T-O Map" in Imago Mundi The International Journal for the History of Cartography vol 60:1 (2008, in press).



Collection of manuscripts. Bound during the fifteenth century.
Matenadaran, Yerevan, Armenia. Manuscript No.1242, f. 132a.
Map diameter 12.5 cm.

Fig. 67a

[102] Donabedian, Patrick - *Armenians in Crimea during the era of the Genovese* - Roma Armenia, Catalogue of exhibition. Curator Claude Mutafian. Rome, 1999, pp. 188-9 and Mikayelyan, Vartges A., *History of the Crimean Armenian Community*, Yerevan, 1974 (in Armenian) pp. 64-68.
[103] King, Charles, *The Black Sea: a history.* Oxford, 2004, pp 84,95,91,94.
[104] *Soviet Armenian Encyclopaedia*, Yerevan, Vol. 4, 1978, p. 170.
[105] Hovhannisian, op. cit., pp. 81-93.

6 – MAPPA MUNDI FROM AN ENGLISH BESTIARY

A Bestiary is a compendium of short stories (mostly 48) about the nature of imaginary and real animals, birds, plants and stones. These are generally illustrated and each illustration is accompanied by a descriptive text, which includes a religious and moral interpretation regarding the subject character as an allegory of humans, Christ and the Devil[106]. These originate from around the second century and were written in Greek, entitled "Physiologus", of which around 77 manuscript copies survive. The work was translated into Syriac, Coptic, Arabic, Georgian, Ethiopian, Armenian and Latin, from which they were later translated to Anglo-Saxon, French and other West European languages.[107] These were made popular around the twelfth century England and France and around fifty copies of these translated manuscripts have survived.[108] The map of Fig. 68 is from a copy belonging to the Third Family of Bestiaries and dating from 1220-1230 CE, kept in the Fitzwilliam Museum of Cambridge.

Fig. 68 – The map reproduced here is a mappa mundi from a thirteenth century Bestiary. This is an unusual world map - unique in two aspects. First, the map is from a Bestiary, which appears to be the only Bestiary that includes a separate world map or vice versa, this is the only mappa mundi as such, found in a Bestiary. The other aspect is that the map itself is of unusual classification, since as far as its general layout is concerned, it is a modified T-O type map where, according to the rubric below it, the Mediterranean Sea is the blue horizontal waterway shown extended across the world, cutting it into two halves. The map looks like a T-O type map oriented with east at the top, but the most important feature of T-O maps, the vertically shown Mediterranean Sea, which separates Europe from Africa is rotated and presented as a waterway running between north and south, separating Asia from the rest of the world. In spite of the text of the rubric below, where the world is said to have been divided into three continents of Asia, Europe and Africa, the misplaced Mediterranean makes the two latter continents appear as one. This representation refers back to the period where according to Orosius, *some considered the world to be divided into two continents,* rather than the later accepted version of the three continents (See Chapter 2, Part 4).[109]

Names of the continents appear outside the circle of the globe and the surrounding ocean together with the names of some of the winds. As mentioned above, the horizontal waterway connecting the opposite sides of the ocean from north (left) to south is the representation of the Mediterranean Sea. This is very different from the representation of the Mediterranean in other T-O maps, where the left arm of the letter "T" would represent the river Tanais, the Sea of Azov, the Black Sea and the Aegean Sea, and the right arm would be the river Nile. This sea in this map is full of islands, which bear the legends *Creta, Rodos, Cyprus, Delos, Tenedos* and *Sitera,* all being islands in the Eastern Mediterranean.

The religious connections of this map are the *Paradisus terestris* (Earthly Paradise) in the east, the cities of *Ierusalem* (red) represented with a vignette of a church and the Crusader city of *Acres* (red), both located towards the centre of the map under Jerusalem. Inside the circle of the map three other names appear in red, these are *Assi——ri—a* in Asia and *Roma* and *Parisius* in Europe.

Inland the toponyms have their initial letters smaller than the rest of the letters of the legend, separated form them by an additional space, thus making reading of the names somewhat confusing. The other toponyms in *Asia*, starting from the east include *India Minor, India Maior, Assiria* (red*), Caucasus, Babilonia, Chaldea, Media, Parthia, Mesopotamia, Syria, Persida, Hyrcania, Armenia, Arabia, Antiochia, Capadocia, Mare Rubrum* (written staggered on two lines*), Hyberia* (Iberia), *Cyrus, Cylicia, Scithia Superior* (near the edge), *Pales-tina, Egiptus, Licia, Ysauria, Judea* and *Alexandria*, plus *Ethiopia Superior* at the southern edge of the map. These are mainly toponyms of provinces and towns with the exception of the *Mare Rubrum* (The Red Sea), *Caucasus* and the river *Cyrus* (Kura). Provinces near the Caucasian Mountains and around *Armenia* are; *Parthia* and *Mesopotamia* located in the east, *Hyrrcania* and *Hyberia* in the north, *Cylicia* and *Capadocia* in the west and *Palestina* and *Arabia* in the south. Geographically these and most other toponyms in Asia are more or less correctly positioned. Ethiopia is divided into two parts, *Ethiopia Superior*, shown at the southern edge of *Asia* and *Ethiopia*, located in *Africa* and shown at the south-western edge of the circular map. As one can note, from the countries south of the Caucasus only Armenia and Iberia are shown.

---

[106] Muradyan, Gohar – *Physiologues, The Greek and Armenian Versions with a Study of Translation Techniques* – Hebrew University Armenian Studies 6, Leuven, 2005. p. 1.

[107] The Matenadaran in Armenia has 35 Armenian language copies of the Bestiary. Ibid. p.2.

[108] *The Medieval Bestiary.* http://bestiary.ca/ website

[109] Orosius, "*Seven books of History against the Pagans*", New York, 1936, Book 1, Ch. 1, Sec. 1.

Since the continents of *Europe* and *Africa* are shown joined together, without the dividing Mediterranean Sea, the toponyms of the two continents are mixed and some are placed in geographically quite incorrect locations. The legends in the European part (left) include the names of *Scithia inferior, Barbaria, Mecia, Germania Superior, Pannonia, Tracia, Germania Inferior, Alemania.* Towards the centre of the map, where the Mediterranean should have been shown, the legends from top to bottom read *Apulia, Italia, Alpes, Hispania minor, Francia*, *Parisius* (red) and *Normanida*. The names appearing in the African part of the landmass include that of *Grecia* and *Roma* (red), *Britannia* appearing at the lower edge of the map, along with some African provinces such as *Getulia, Mauritania* and *Ethiopia*.

In the surrounding ocean there are many islands, the most familiar ones being *Anglia*/*Wallia* (Wales)*, Scocia,* which is separated from *Anglia* by Hadrian's Wall, and *Hybernia* (Ireland). All three are located near the region of *Britannia*, which itself is indicated in *Africa,* next to *Ethiopia,* on the shores of the ocean. The island of *Tylos* (Bahrain) is located in the east, near *India Minor* and near the island of *Bragmannorum Insole*, the island of Brahmins or wise men, who lived near India. Another island is *Gades* (city of Cadiz in Spain) located near the mouth of the central waterway, the Mediterranean, neart the left border of the map. In this map the compiler has erroneously drawn the Mediterranean extending from north to south, hence *Gades* has ended up placed at the northern edge of Europe rather than in its western edge, where it really belongs. Other large islands include *Taprabana* (Ceylon – near Tylos in the east) and *Orcadia* (The Orkneys – in the northwest), which is said to consist of 33 islets, twenty of which are uninhabited. It is obvious that the compiler of the map having shown all the important islands on his map has not paid much attention to their correct positioning in the surrounding seas and has scattered them in the ocean in a haphazard manner.

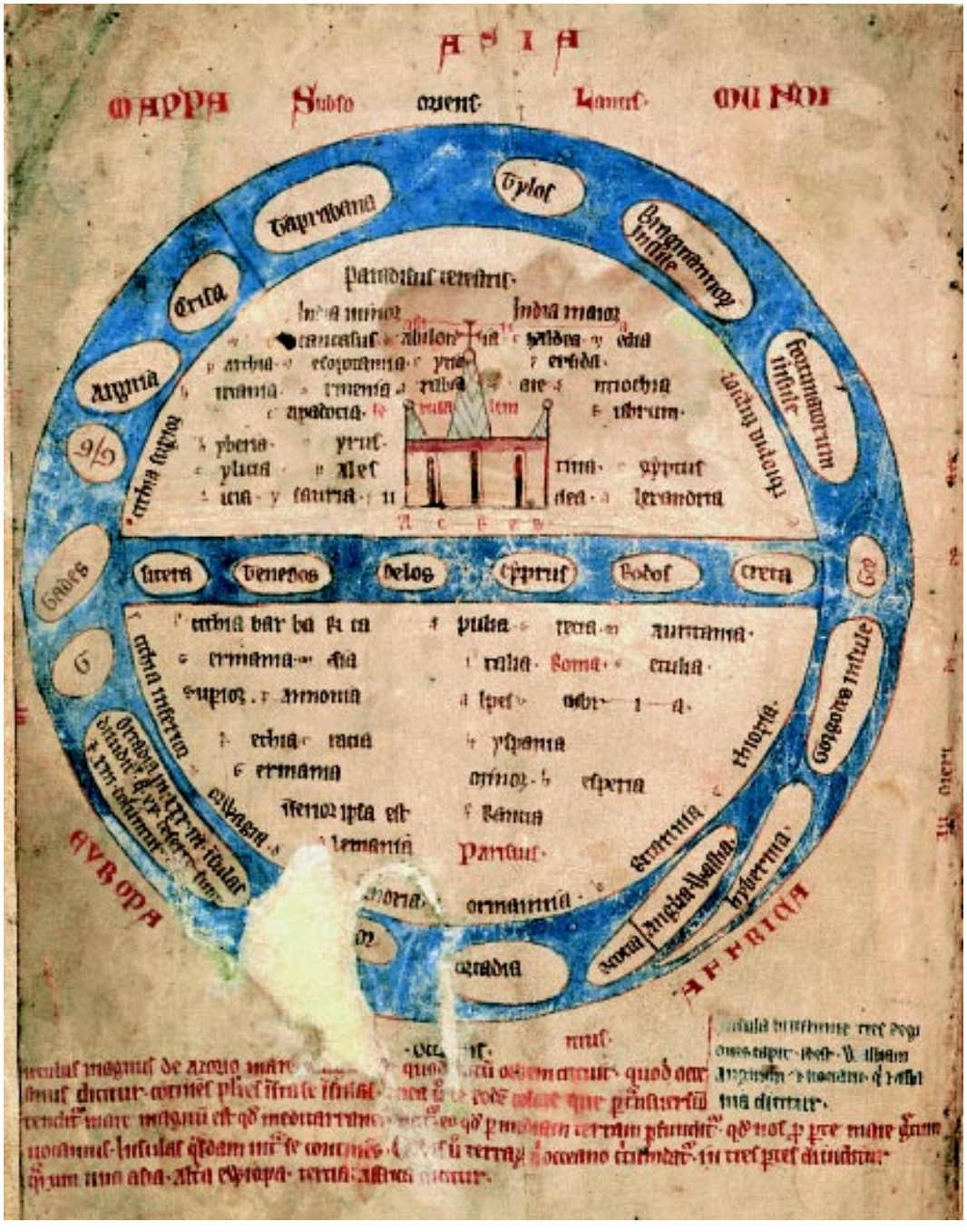


Fig. 68

Bestiary, dating from 1220-1230 CE. Fitzwilliam Museum, Cambridge. MS 254, f. 1v. Diameter of the map 16.8 cm.

7 – THE VERCELLI MAP

Fig. 69/**69a** – The Vercelli map, now kept in Archivo Capitolare Vercelli in Italy, after which it is named, is one of the large maps having survived in part or entirety (see Chapter 4, Part 7). This is the smallest of the surviving maps and measures 84x72 cm. The map is missing some parts and it was not in a good preservation state and furthermore, it was badly damaged after recent unsuccessful restoration attempts. Having been dated to between 1191 and 1218. The Vercelli Map is believed to be the oldest of the three surviving almost complete *mappae mundi* and is assumed to have been drawn in England, but its author is unknown. It is believed that the map was brought from England to Vercelli by Cardinal Guala-Bicchiari around 1218/19.

In context it is similar to the other three maps, depicting towns, provinces and countries, as well as vignettes and figures of mythological and biblical creatures with legends describing various peoples, places and events.

The map is oriented with east at the top. Most of northern and southern parts of the world are missing and in the west (bottom) the area of Europe and Africa is damaged and the writings were obliterated during the recent unsuccessful restoration efforts. In its style and presentation it has much similarity with the Ebstorf and Hereford maps (see Fig. 70 and 77), containing depictions of animals and mythological creatures and containing biblical and mythological texts, with the main difference being that it is not centred on Jerusalem.

The enlarged detail Fig. 69a shows part of the map, the region of Asia Minor and the Middle East, with added numbers which are referred to in the brackets. Here one can see *Archa Noe* (17), Noah's Ark in the shape of a four-storey vessel (at the bottom right), as well as the inscription *Armenia (1)* in large capital lettering next to it. The Ark (17) is sitting with a twin peaked mountain to its left, which bears the legend *Arat (18)*, which is Mount Ararat. The colours of the detail map have been enhanced and the contrast increased in order to make the writings more legible.

Above the Ark (17), there is a blurred legend, which had been in a much better shape prior to the latest "restoration" efforts. This legend reads:

> *This region is named Armenia after a companion of Hercules, Arminus, who was king in that land. The land stretches to the city of Albania…. called Dinan.*[110]

The region of *Colchis* (6) is shown as being near the Black Sea (15), with the city of *Colchis* (5) situated by the sea. Nearby the spotted sheepskin symbolizes the Golden Fleece (20), which according to the legend, was seized by Jason and the Argonauts. The text of the legend reads:

> *This is the kingdom called Colchis* [Abkhazia]. *Here was the ram that had a Golden Fleece and was taken away by Jason.*[111]

The curved line with leaf-like decorations is the Caucasus Mountain range (16), with the Caspian Gates (21) shown as with vignette of a large gate in its middle, connecting the region of *Armenia* to the Caspian Sea (11) above. The mountain to the west of the Caspian bears the legend *Mons Caspius* (12).

[110] Chekin, Leonid S. - *Northern Eurasia in Medieval Cartography."*Terrarum Orbis" series No.4 - Belgium, 2006, p. 146.
[111] Ibid.

The toponyms numbered in the detail map are:

1. *Armenia*
2. *Trophilie*
3. *Capadocia*
4. *Casaria*
5. *Colchis* – city
6. *Colchis* – region (Abkhazia)
7. *Anagne* – city and region
8. *Macria*
9. *Carres*
10. *Serapolis*
11. Caspian Sea
12. *Mons Caspius*
13. *Fl. Araxis*
14. *Fl. Alis* – The river Halys in Asia Minor
15. Black Sea
16. The Caucasus Range, curving towards the Far East. See footnote 87.
17. *Arca Noe* – shown near Ararat
18. *Arat* – The twin peaks of Mount Ararat
19. *Sepulchre of St. Bartholomew*
20. The ram with the *Golden Fleece*
21. The iron gates of Caspia or Alexander's Gates. See footnote 33.

Archivo Capitolare Vercelli, Italy. Dated 1198 to 1218
Size 84 x 72 cm (part).

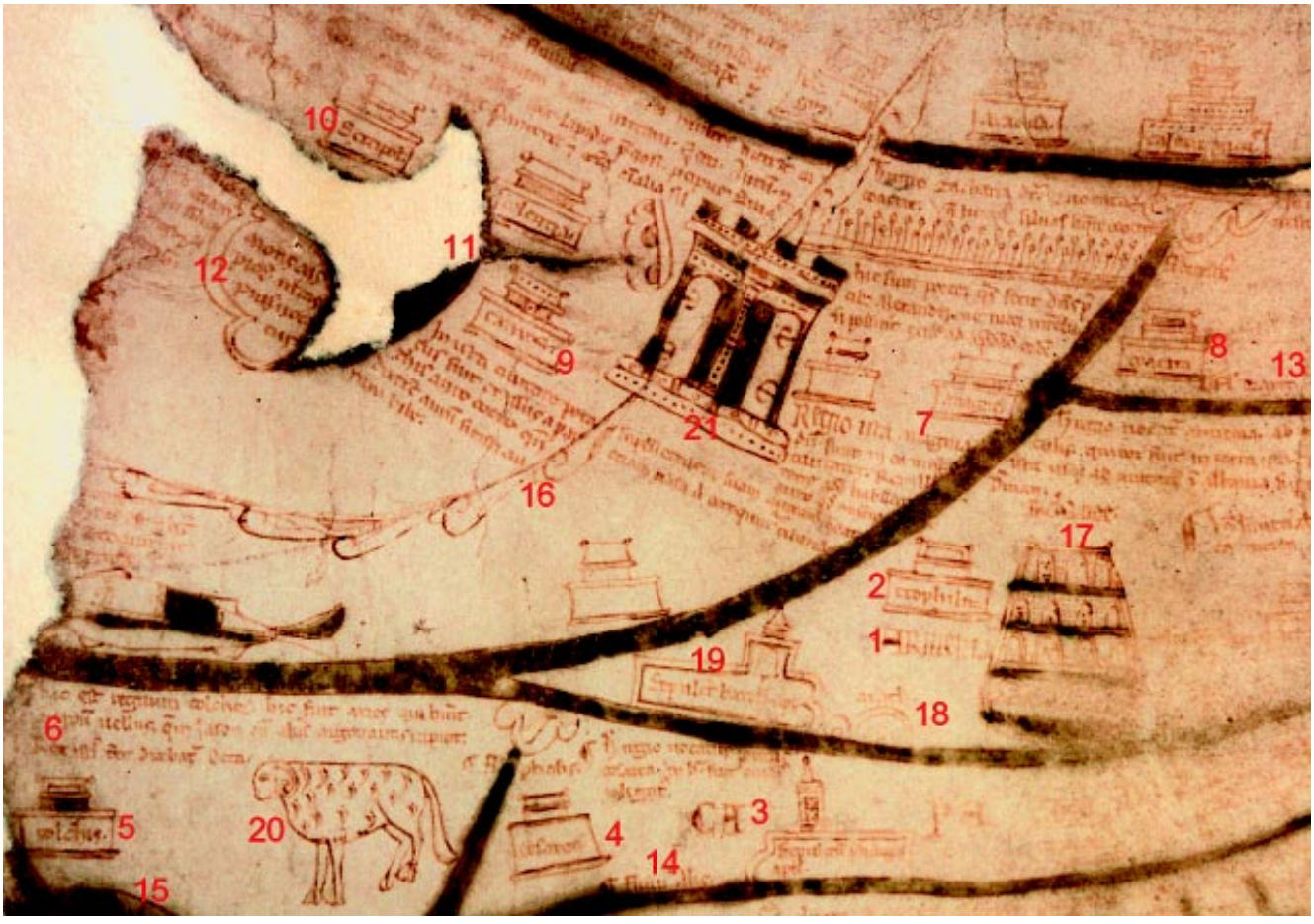


Fig. 69a

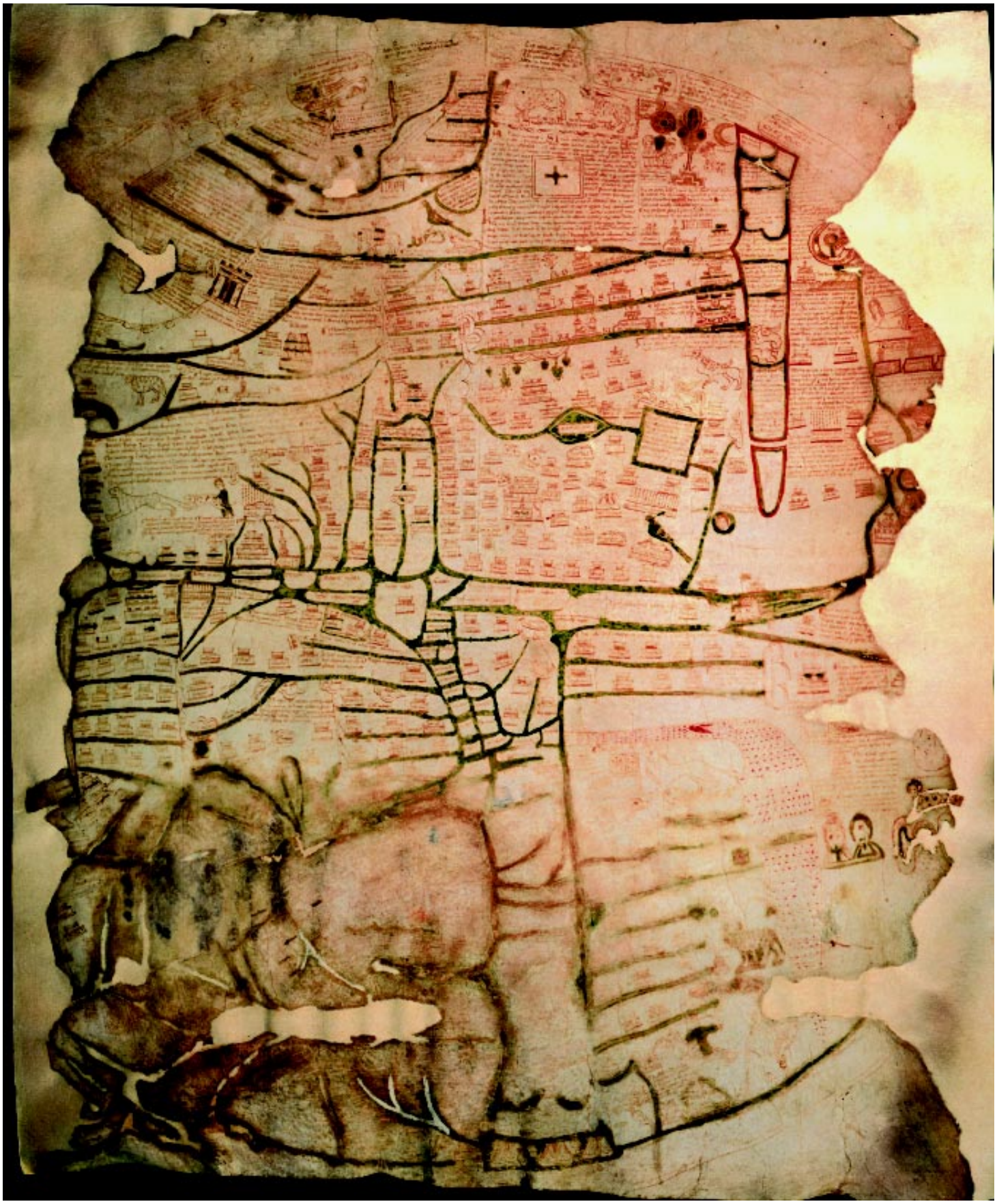


Fig. 69

8 – EBSTORF MAPPA MUNDI

Up to the middle of the twentieth century the largest of the surviving medieval maps was the map in the Benedictine Abbey of Ebstorf, which measured 358x356 cm (almost circular). This map is also of English origin and has been attributed to Gervase of Tilbury, a scholar who spent some time in Bologna, who also served some ten years as a provost in Ebstorf. Gervase is the author of *Otia Imperialia*, a selection of works on the subject of cosmography, geography, history, mythology and folklore, written in 1211 for entertainment of the Holy Roman Emperor Otto IV. The book contains reference to a map, a copy of which is said to be the Ebstorf map. The map dates probably from 1232. This theory is supported by the fact that many of the descriptions appearing on the map are exact copies of the texts that can be found in Book II of *Otia Imperialia*, dedicated to the description of the world.

The map was taken apart, sent to Berlin and photographed in 1890's, after which it was returned to the museum in Hanover, where it was destroyed in 1943 during an Allied air raid.

Fig. 70/**70a** – This Ebstorf map has been reconstructed from the photographs of the original taken in Berlin during the 1890's. As mentioned previously, the original dating from c.1232 was destroyed during 1943.

The map is basically a religious one, with Jerusalem in the centre, painted in gold and oriented with east at the top. Christ is shown embracing the whole globe of the world, with his head appearing above, and his feet protruding from under it. His hands can be seen stretched and holding both sides of the world. Thus the world can be perceived as the body of Christ. *Paradise* is in the east, shown with Adam and Eve as well as the apple tree and the Serpent. The four biblical rivers have their sources in Paradise, where they are born and disappear underground to emerge in prescribed locations of the inhabited world. According to this map *Jerusalem*, covered with gold leaf, is the centre of the world. See Figures 70b and 70c. Noah's Ark is shown perched on top of the twin peaks of Ararat and Noah is depicted with open arms welcoming the white dove, which has returned with an olive branch in its beak.

The map is in the accepted T-O format, with very elaborately drawn Mediterranean Sea, which has many branches, inlets and is full of islands. The islands of *Sicily*, *Crete* and *Cyprus* are shown as the largest ones, decorated with vignettes of castles and other buildings. The map is full of historical and geographical details, as well as information taken from source materials such as the Bible, Pliny, Jerome, Isidore as well as folk traditions.

The following are English translations of some of the descriptions as they appear in the Ebstorf map.[112] The reference numbers are those shown on the detail map Fig. 70a.

1. *Mount Ararat*
2. *Noah's Ark*
3. *Armenia, stretches from Capadocia to the Caspian.*
4. *This is the region Armenia, named after Armena [or Armenius], a companion of Jason. The area lies between the Taurus and the Caucasus and extends from Capadocia to the Caspian Sea.*[113]
5. *City of Parthau in Armenia.*
6. *The tomb of Saint Bartholomew* [one of the Apostles who brought Christianity to Armenia].
7. *City of Melitena* [Malatia].
8. *Artaxata* [Artashat] *capital city of Armenia.*
9. *The Araxis, a river in Armenia* [Arax], *rises from the same mountain as Euphrates and Tigris. Its name comes from the word "rapacitas"* [wildness, rampancy]. *When Alexander wanted to cross the river, he built a bridge, but the river tore it down with its enormous currents.*
10. *Alexander's bridge over Araxis.*
11. *The city of Edessa* [Urfa]. *This city of Edessa was created by Nimrod* [a biblical king, great grandson of Noah], *the son of Cush, after he had left Babylon. The city is also called Annare after Anna, who reigned here.*
12. *City Carrae* [Carrha], *founded by the Parthians beyond Edessa. The Sicaton rises in the Cerauni Mountains* [in antiquity this name applied to Taurus and Caucasus Ranges] *and flows into the sea.*
13. *City of Caesaria.*

[112] These very same texts appear in Gervase of Tilbury's *Otia Imperailia. Recreation for an Emperor,* Translated from Latin by S. E. Banks and J. W. Binns, Oxford, 2002.

[113] Ibid. Book II, Ch. 3, pp. 182-3



Fig. 70a

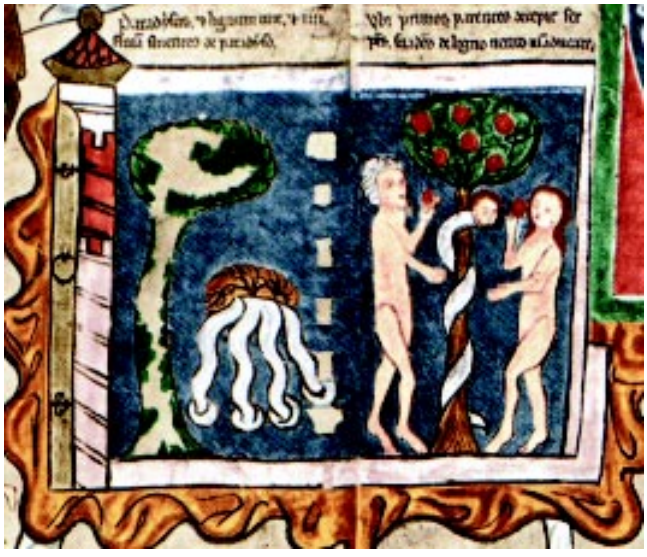


Fig. 70b – Depiction of Paradise in Ebstorf map

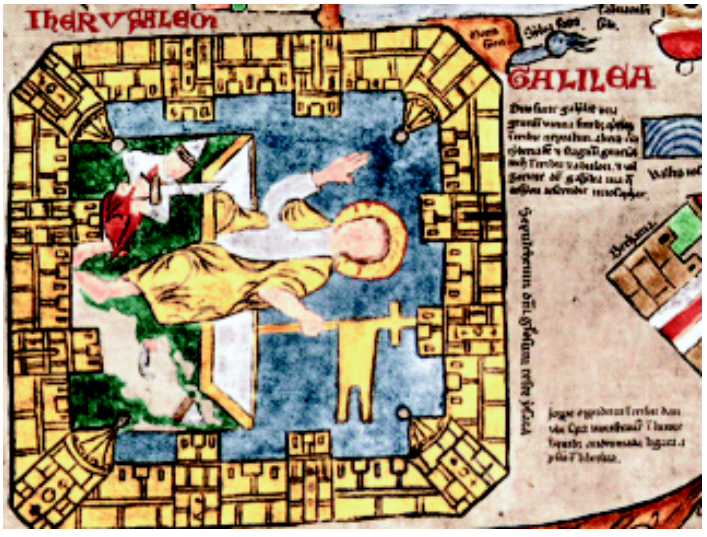


Fig. 70c – Depiction of Jerusalem in Ebstorf map.

14. *The realm of the Colchis* [Abkhazia]. *The experts locate the Golden Fleece here, therefore Jason came into this country and caused the war between Greece and Troy.*
15. *This land, which is called Albania, is inhabited by 26 tribes, which are famous for their dazzling white skin colour and come into the world with white hair. The area begins in the west of the Caspian Sea and extends along the coast to the northern ocean over many wild areas up to the Meotidi* [Sea of Azov] *swamps. The dogs of this region are so enormous and so wild that they can kill bulls and lions. They understand more than other animals. They answer to calls of their names, are loyal to their masters and defend his house to death. They accompany their owners gladly on booty raids and do not budge from their side, even if he is dead; they depend on human beings for their life. The female dogs are leashed in the forest so that wild tigers can mate with them, producing wild offspring, which is so strong and wild, that they can kill lions in fight. As these people use tigers, we use wolfs for the same purpose.*[114]
16. *Asia Minor is limited in the east by Capadocia and the sea surrounds its other sides, in the north is the sea of Pontus, in the west the Sea of Marmara, to the south the Egyptian sea. Asia Minor is divided into the following provinces: Bithynia, Phrygia, Galatia, Lydia, Caria, Pamphylia, Isauria, Lycia and Cilicia, Lyconia, Mygdenia and Niconia, also Baetica [?] and Pisidia. There lives the chameleon; a type of deadly worm, there also lives the Bonacus, a cattle-like animal. It aims its excrement like a projectile and can shoot it to the end of the field; which causes fiery burns on contact. With this defensive weapon the animal keeps its pursuers at bay.*
17. *The Caspian Sea.*
18. *Porte Caspie* [Caspian gates, here the name is given to the Daryal Gorge or Pass, which is the only passage through the Caucasian Mountains leading to the Caspian and beyond. See footnote 33].
19. *Mesopotamia.*
20. *This city is called Capadocia. The region bears the same name too. Here the horses become pregnant from the wind, but do not live longer than three years.*[115]
21. *The Caucasus rises from the Chinese sea in the east and stretches north-westward, running almost to Europe in a curve.* [In line with Orosius, the Caucasian Mountains is joined with the Alborz Range in northern Iran, which through Afghanistan extends almost to the Himalayas. In the map all these are considered to be the continuations of Caucasus Range. See footnote 87]

Many of the above legends appearing on the map are exact copies of the texts that exist in Gervase of Tilbury's manuscript *Otia Imperialia*, dated 1211.

Reproduction of Ebstorf Map published by Prof. Dr. H. Kugler, Germany, 2004.

For the complete map see p. 164

[114] Ibid. Book II, Ch. 5, pp. 230-1
[115] Ibid. Book II, Ch. 5, pp. 230-1



Fig. 70

9 – MATTHEW PARIS

Matthew Paris (c.1200-1259) was a monk in the important Benedictine Abbey of St Albans, north of London, where from 1235 until his death he was the chronicler. In the course of his work he produced historical chronicles and maps. His most important work is *Chronica Majora*, a history of the world of which a few copies containing illustrations and sets of maps have reached us. This is one of the most important historical documents prepared in England during the Middle Ages. In addition to being an account of history, the *Chronica Majora* describes life in thirteenth-century England, including local scandals, natural catastrophes, daily life, political intrigues and occurrences and above all, the authors own opinion and criticism about politicians, the king and their actions. These manuscripts date from the last years of Matthew's life.

The *Chronica Majora* also includes a set of maps, which consist of the map of England and Scotland, an Itinerary map (road map) leading from England to Sicily or Apulia – the two embarkation ports for pilgrimage to the Holy Land, as well as a map of the Holy Land.[116] Two of the surviving copies also include a map of the World. The surviving manuscripts kept in the British Library and the Corpus Christi Colleges of Oxford and Cambridge include most of these maps. In these books the itinerary map is followed by the map of the Holy Land, which is provided to supply the prospective pilgrim with some information about his destination. Up to this time world maps were included mostly in general encyclopaedic works such as the *Liber Floridus*, *Commentarium in Apocalipsin*, *Etymologiae*, *Liber locorum, De Natura Rerum* and others, but here they form part of a book on historical chronicles.

During Paris's time Saint Albans, due to its proximity to London, was the most important religious centre in England, with many visitors from distant lands. Matthew himself did not travel outside Europe and for his maps of the world and Palestine he used information and descriptions gleaned from pilgrims who had been to the Holy Land and other parts of the world, warriors who had participated in the crusades, as well as using information available in other existing texts and maps, particularly the large wall map of Waltham Abbey in Essex (now lost).

In *Chronica Majora* there is a section listing names of the visitors to St. Albans Abbey between the years 1220 and 1259, as recorded by Roger of Wandover and Matthew Paris. Two of the 29 entries refer to Armenian visitors. In 1228 the Armenian bishop Antichenus visited the Monastery of St. Albans and told the monks of the stories of the Wondering Jew and Joseph Cartaphilus.[117] Fig. 71 shows the margin of the book where the text relates to Joseph and Armenia. Joseph is shown in the margin below the text with the figure of Christ carrying the cross. The miniature is from MS 016 in Cambridge, f. 70v.

In 1252 a group of Armenians visited St. Albans and provided the abbots with information about Armenia and Palestine. This information was reflected in the legends of some of the maps of The Holy Land prepared by Matthew Paris.[118] Regarding the 1252 visit, Matthew furthermore notes in his text:

> *At this time some Armenians came to St. Albans. . . . The pale faces of these men, with their long beards and their austere life-style, bore witness to their sanctity and the rigour of their discipline.*[119]

Matthew's maps are beautifully executed and full of various vignettes as well as historical facts and descriptive legends. His world map is limited to Europe, the coastline of Africa, Asia Minor and the Holy Land but, much like his other works, is not drawn to a fixed scale. The region of The Middle East lacks any real detail here, with the resultant omission of Armenia and other regions in the Caucasus. Two copies of this work have survived.

The itinerary maps are strip maps of the route between England, Apulia and Sicily, the two embarkation ports for travelling to the Holy Land. They were intended for English pilgrims to Jerusalem and therefore fall outside the scope of the present work. Only maps of the Holy Land, which extend to the Caucasus will be discussed here.

From the existing maps of the Holy Land drawn by Paris, the example kept in Oxford is the older and less picturesque. Its vignettes are limited to the fortress towns and buildings, while his other maps of the Holy Land include many more decorative drawings and vignettes of cities and fortresses etc., all accompanied by descriptive legends regarding the history of each location. In the following pages three later copies of his map of Palestine are reproduced and discussed.

In keeping with medieval religious cartographic convention, Matthew Paris's world and Palestine maps are oriented with east at the top. However, due to the irregular scale of these works, Armenia appears in close

[116] Apulia is the Italian region of Puglia, which is the heel of the boot, being the southernmost region of mainland Italy.

[117] Matthew Paris - *Mattei Parisiensis, Moncahi Sancti Albanum, Chrnoica Majora*, Edited by Luard, Henry Richard in 7 volumes, London, Rolls Series, 1872-1880, Vol. 3, p.161

[118] Ibid. Vol. 5, p.340-1.

[119] Lewis Suzanne, *The art of Matthew of Paris*, Cambridge, 1987. p. 302.

proximity to the Holy Land and to its northeast, as opposed to far to its north. His maps of Palestine show the area beginning from the Caucasus Mountains in the north and east, to Alexandria and Cairo in the south. Because of the uneven scaling, the Crusader city of Acre is spreads over a large portion of the map area, while the region lying between the Holy Land and Caucasus barely occupies a quarter of a page. Cities are shown out of proportion, complete with city walls, gates and other building vignettes, while the distances between the various provinces are severely compressed and out of proportion.

The area covered by the maps of the Holy Land starts from the area south of the Caucasus Mountains . During the making of these maps Albania had already ceased to exist, but Georgia and Armenia were established Christian kingdoms. Notwithstanding the above, the mapmaker has chosen the Caucasus Range, Armenia, Mount Ararat and Noah's Ark to be shown in his maps of the Holy Land, to the exclusion of other countries of the region.

These maps by Matthew have more artistic and historic value and should be considered as encyclopaedic guides rather than being intended for cartographic use. They are double page maps containing some historical and biblical information as well as figures of animals and events. These manuscripts and maps probably date from 1252-3, since the city of Acre, which was built in the early 1250's, features prominently on them. The exception to this is the Oxford copy, which is an earlier and plainer version of the maps depicted here.

Looking at these maps one can notice how different they are from their contemporaries. Leaving aside the map of England and Scotland, the rest can be considered as a travellers' guide to the Holy Land. The world map shows the positions of the Holy Land in respect to Europe; the strip map is the road map for travelling from England to south Italy and the map of the Holy Land is a local area map. In comparison with present-day tourist maps the first can be considered as the general map of Europe and the Middle East, the second a road map from England to Italy and the third, a regional and more detailed map of the Holy Land combined with a tourist guide of the area.

In the following sections three of Matthew Paris's maps of the Holy Land are depicted and discussed.



Fig. 71

Fig. 71 – This drawing is from the margins of the *Chronica Majora* MS.16 kept in Corpus Christi College of Cambridge. It shows Christ carrying his cross, while the Wondering Jew, Joseph Cartaphilia looks on and refuses to assist. The last line of the text above the Cross, refers to the Wondering Jew as being Joseph who lived in Armenia.

Note the words spoken by the two figures, which are enclosed in a frame, similar to speech bubbles in comic books of today.

Fig. 72 – This is only one half of the map of Palestine by Matthew Paris, taken form one of the copies of his *Chronica Majora* kept in Cambridge. Jerusalem and the southern area are shown on the other half of this map, not reproduced here. The writing on this map is Norman French. The map seems to be purpose drawn, as it utilises many of the texts from the book in its legends and can be considered as more of a visual encyclopaedia and guide for the pilgrim than an accurate navigational tool.

Here Noah's Ark is shown perched on top of the double-peaked mountain inside *Ermenie* (Armenia), which cannot be anything but Mount Ararat. The inscription above the mountain at the top of the page proclaims:

> *Towards these regions, that is to say, to the north, twenty days distant from Jerusalem is Armenia, which is Christian, where Noah's Ark perched after the flood and still rests there in the wild mountain. No one can approach the Ark on account of the desert and vermin and it is well known that this land extends to India*.

The mountain is shown inhabited with three serpents, purportedly guarding the Ark. As per the accepted practice, the word *India* refers to distant lands, rather than the country of India.

To the left of Armenia, in the corner of the map there is an area separated by an arching mountain range. The inscription therein reads:

> *The enclosure of the Caspian Mountain. Here dwell the Jews whom God locked up at the request of King Alexander, who will go forth in the Day of the Judgment and will massacre all manner of peoples. They are enclosed by high and great mountains* [Caucasian Mountains] *and cannot get out*.

In other copies of the same map, the people enclosed by the wall are named as the tribes of Gog and Magog (see Fig. 74). The above information seems to be based directly on the accounts given by the Armenian visitors to St. Albans in 1252, as reported in the text of the *Chronica Majora.*

The largest area shown on the map is allocated to the walled Crusader city - *La cite de Acre* (city of Acre), occupying almost half the page, followed by *Damascus* at the top right of the map. Jerusalem is on the southern half (not shown here). The Crusaders used Acre as their main base, hence its importance for the Christian west and its relative prominence on the map. A further link between Armenia and Acre is that the settlement, then called Ptolamais, was conquered by the Armenian king Tigranes the Second (140-55 BCE) and known as The Great, in 83 BCE. In the map, the city of Acre contains vignettes of temples, buildings, towers and city gates, together with an account of the founding of the city.

Altogether no more than twenty-eight geographical toponyms are shown on the map, including *Antiochia, Damas, La Vile de Acre, Nazareth, Bethleem, Terra Egypti, Terra Soldani Babilonie* (Land of the Sultan of Babylon), *Kaire* and *Alexandria*.

Matthew Paris, *Chronica Majora*. Copy dated c. 1252.
Corpus Christi College, Cambridge. MS 026, f. 3v.
Size 32.8x36.2 cm excluding foldout tab.



Fig. 72

Fig. 73 – This is another copy of the *Chronica Majora* kept in Cambridge, which incorporates a slightly less elaborate map. Regrettably a considerable part of the page is missing. The depictions are almost the same as those on Fig. 72, but the legends are slightly different. Mount Ararat is shown on top of the page, with Noah's Ark perched on its peaks. However, as the small top foldout tab of the maps is also absent, the legend is incomplete and from Noah's Ark, *[Ar]cha [No]e*, only four letters remain. The description below the mountain reads *Montes Armenie altissimi* (the highest mountains of Armenia). The Ark is shown with a cruciform window. Two serpents on the mountain slopes are guarding the access to the Ark.

Here the southern half of the map is also reproduced, which shows the provinces of Palestine and Egypt. Palestine is dominated by the walled city of *Ierusalem,* which merits much detailed description. Many of the coastal and inland cities and provinces are also shown. These include the cities of *Nazareth* (at the very top), *Bethlehem*, *Askelon*, and *Jericho*. The *Nile* is also shown with a vignette of a large crocodile.

There is the usual oversized depiction of the city of Acre with some internal building and wall details, only part of which has been preserved.

Matthew Paris, *Chronica Majora*. Copy dating from c. 1253.
Corpus Christi College, Cambridge. MS 016, f. 3v-4r.
Size 24.4 x 36.2 cm, full page.

See page 170-171 for the map


Honores Armenie Alexiimi.
Honores Cilicie Tarsi Mamistre Antiochie
Hic manet Duc de mace
Ci meit li ueuz de la mirabine
Ki est fiz el de hauz afez enfz.
Antioche
Le cimetire de sur Nicholai
Le chastel Tereol de Acre
Cest burg est enhabite
eut le plus de engleis
la maisun les
la porte
la mur

Fig. 73



Curet ceſtes parties ki ore ſunt en ſubiection
de ſarrazins tuit ſi furent .x. enes par la pri-
cacion ſeint Johan eſuangeliſte. e les auz
apoſtles ki ſauoient tuz ſens e tuz langa-
ges. e ki auoient grace du ſeint eſprit ki lur fu tra-
miſe au iur de pentecuſte. auſi par lur enſeignemēt
ayahomech ki poīt de honeſtete ne enſeigna ne
reddur de nen. mais delices charneles ke au cor
pleiſent. eſt ia tute cele regne. e au diable apē
ce cī eſt une paſture ai paſtures ai lur cheuſ.
Mut ia des merueilles en la tre ſeinte diſt li eſſa
geliſte ne ſeit poīt denſeignemēt. cī del arbre de obe
dience ke li ſeignur Anīre dame enpur ala en egipte
e de la ſuiteſme meſcraale u nīre of ſes diſciples dig
na. ennuit. e des peres ki ſemblerent diſt mut en ta
en un champ. ki nīre ſeignī ſeit en tre gūſa. demā da
un vilein ki ſema chiches. qui ſema. e la mulcit pes
chace reſpūdi. peres. e nīre ſire diſt. peres ſoiens.
e turet ſes chiches deuindrēt peres. Un ooze en
truſt ou champ. e mut dauſt mūneilles ke pur dure

Ceſte cite ki eſt apelee Je-
ruſalē eſt la pluſ digne cite
ki ſoit. par pluſures reaſūs
ky la fu le pais le ſeignur. e
la fu fiſt il mort p̄ reſtorer
le mūd. e la fu il enſeuelt.
e la fu il cumūſant. e la pre-
cha. Jeruſalem eſt en mi le
mūd. e la fu dit mut auāt
deuoir deuſ hōmes hauuer
e la furent Adam e eue en
ſeuelir e li pūarche abra-
ham iſaac e iacob. e la furēt li
apoſtle cumūſant. e ſeint
le menur eſueſke. e la fu
reyt dauid e ſalomon e li
grant roi regnant ke de
uſ cant Amā e honnurā.

Ceſt ſunt les vales e les cheſteus ki ſunt a deſtre de Acre ū les pres de

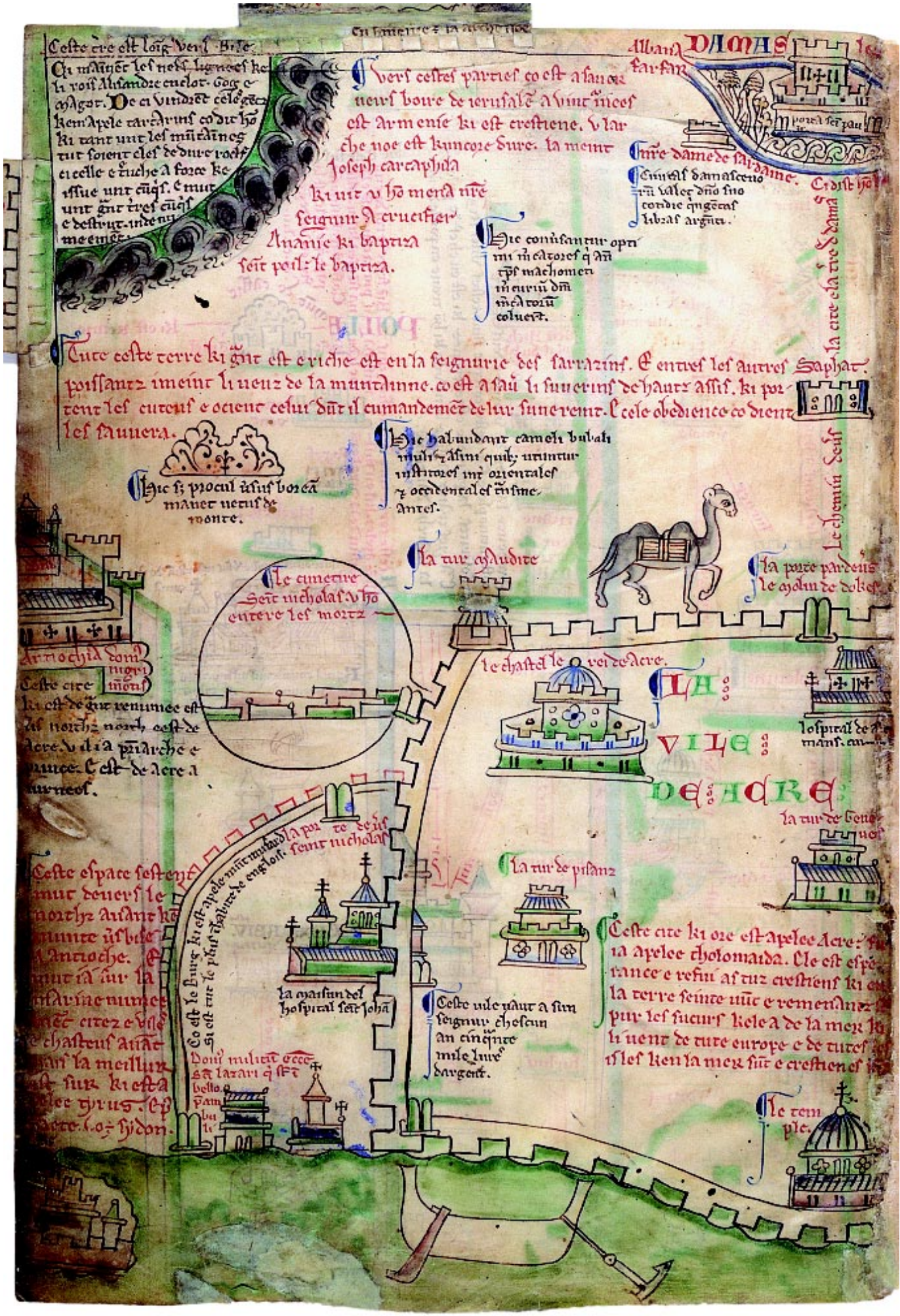

DAMAS
Cure dame de sal-daime.
Le chemin Seint
la tur agludire
la porte pardeus le aglud de dolief
le cimetire Seīt nicholas ou ho entere les morz
le chastel le veil de Acre.
VILE DE ACRE
la tur de pisanz
la tur de Genoeis
la maisun del hospital Seīt Johā
le temple

Fig. 74


Flu Jordan
la mer
morte
Le chemin de damas a ierusalem
une iurnee
Beerhleem
Le kaue
Saloe
CIVITAS: IERV
ALEM
Gazeres
Kaifas
Jafet
Cesalonie
Iherusalem
Damiecor
Le chemin de Gazeres en babilonie

Fig. 74 – The third map of the Holy Land is from another Matthew Paris' manuscripts which contains *Historia Anglorum*. This map also appears in the last chapter of *Chronica Majora,* kept in the British Library. For safety and protection the maps of this manuscript have all been removed and are bound in special Perspex covers. This is a beautifully painted and decorated map of the Holy Land taken from the set, which is adorned with the same colours as the map of Fig. 72, but as expected from manuscript copies, the vignettes, legends and other texts vary slightly.

The maps of this copy are also copiously illustrated and beautifully coloured. However, despite the inclusion of descriptive legends on Armenia and the Ark, the map of the Holy Land, unlike other such works, does not show the figure of Noah's Ark perched on Mount Ararat. There is a short legend on the top centre of the left page, almost at the edge of the vellum sheet and just below the fold of the tab attached to the map (not shown here), which reads:

> *En Armenia est la archa noe.* (Noah's Ark is in Armenia,)

Below it the legend in red ink in the top middle of the page translates:

> *Towards these regions, that is to say, to the north, twenty days from Jerusalem, is Armenia, which is Christian, where Noah's Ark is, which still exists. There dwell Joseph Cartaphilus, who saw where our Lord was led to be crucified; Ananias, who baptised St. Paul, baptised him.*

In the left of the same page we see the wall built by Alexander, separating the Biblical unruly tribes of Gog and Magog from the rest of the world.

The Crusader city of Acre is shown in much detail (and quite out of proportion), complete with walls, gates, beautifully executed drawings of building and temples. Above Acre at the top right of the same page is the city of *Damas*, surrounded by the two rivers of *Albana* and *Farfar*. On the opposite page the walled city is *Civitas Ierusalem* (city of Jerusalem), shown with the Holy Sepulchre and other temples.

The outlines and some details of the maps drawn on the back of the pages are also visible through the thin parchment. On the left page, just below the description of Armenia, we can see the name Poilla (Puglia or Apulia in English), the last destination shown in the itinerary map on the reverse. Behind the right page Matthew has painted the map of England and Scotland, the outlines of whose seas (green) and land can also be seen through the parchment.

In the southern half of the map, in the region of Palestine and Egypt many details and vignettes of towns and rivers are depicted. The river *Jordan* and *La Mar Morte* (The Dead Sea) appear at the top of the map. Towns shown from the top downward start with *Nazareth*, followed by *Bethleem, Le Kaire* (Cairo, straddling the river), *Siloe, Civitas Ierusalem* as a walled city containing the *Temple of Solomon* and the *Holy Sepulchre*. *Alexandria* is shown with the vignette of a tower, representing the famous lighthouse, the Pharos, albeit not on the shore, but inland. A number of coastal towns are shown, including *Jaffa* and *Askelon*, as well as vignettes of rowing and sailing boats in the sea.

Matthew Paris, *Chronica Majora*. Copy dating from 1254 or later.
British Library, London. MS Royal. 14.C.VII, ff. 4v-5.
Each page 24.5 x 34.5 cm.

For the map see previous pages



Fig. 75

10 – PSALTER MAP

Fig. 75/75a – Another medieval anonymous mappa mundi is this example from an English Psalter of Westminster Abbey, dated around 1265. It is a typical small-scale late medieval world map, containing much historical and religious information.

This seems to be a smaller version of the large medieval map(s), which had contained more extensive data relating to the same topics and elements. It appears as if all the information has been condensed and abridged in order to fit the small size of the map. The map has east at the top, which includes the depiction of Earthly Paradise with portraits of Adam and Eve and the four rivers of Paradise flowing out. Christ is standing above the globe, flanked by two incense-burning angels and holding a T-O shaped globe in his left hand. This confirms that the church must by then have accepted the spherical shape of the earth. On another map in the same manuscript Christ's head appears above the globe, while his feet are protruding from underneath and hands are shown holding the globe from both sides, symbolising the globe of the earth as the body of Christ.

The map is in the form of Christian T-O format, but has evolved from its simple form and like the Hereford *mappa mundi* has become a source of religious information and knowledge. Although at the time that this map was produced there was sufficient cartographical information to enable the mapmakers to draw a relatively correct map of Europe, the maker of this particular map has chosen to adhere to the Christian religious topography and thus, religious tradition has overruled acquired scientific wisdom. The Mediterranean is shown as a green coloured sea in the rough shape of the letter "T", extending north (left) towards the river Tanais and south, towards the upward curving river Nile.

The world is shown surrounded by the all-encompassing ocean and the twelve winds. Fantastic and mythical creatures, purported to inhabit distant lands, appear in the lower right-hand section, beyond the southern landmass. One of them is the fast running man with a single large foot, the Skiapod; the other is a man with two huge ears, called the Panotian, who in cold weather used his ears as a body wrap. There is also the man with no head, whose eyes and mouth are located on his chest, named the Blemmye. At top right of the map the Red Sea is depicted in red and shown with the parting across it, where Moses and the people of Israel are said to have crossed.

Jerusalem is at the centre of the map and of the world. To its left, Mount Ararat is shown, denoted with a twin peaked mountain having *Arca Noe* (Noah's Ark) in the shape of a crescent perched on it. These are located at the upper left part of the map, opposite the gate, presumably the Caspian Gate, allowing passage from Armenian Highlands into the lands to the north of the Caucasus Mountains. The mountains themselves are shown in the shape of a semicircle encompassing the Caspian Sea (the green inlet, which is connected to the surrounding ocean), which, according to Biblical tradition, also encloses the unruly Gog and Magog tribes. Next to the Ark one can see the legend *Arm-eni-a* in red. The map contains the names of many countries and cities as well as an abundance of other information. See Fig. 75a for details of the region of Armenia and their toponyms. These are:

1. *Armenia*
2. *Arca Noe*
3. *Fl. Arax*
4. *Fl. Eufrates*
5. *Fl. Tigris*
6. *Asia Minor*
7. *Jerusalem*
8. *Hircania*
9. *Albania Superior*
10. *Amazones*
11. The Caspian Sea
12. The Caucasus Gates, or the Daryal Gorge (Pass), the only gateway to the northern regions. See footnote 33.
13. *Albania inferior*
14. Caucasus Mountains, which according to Orosius extend from West Caspia to India and beyond. See footnote 87.

Book of Psalms, 1265 CE.
British Library, London. Add. MS 28681, f. 9.
Sheet size 10 x 15 cm. Map diameter 9 cm.

For the complete map see page 175

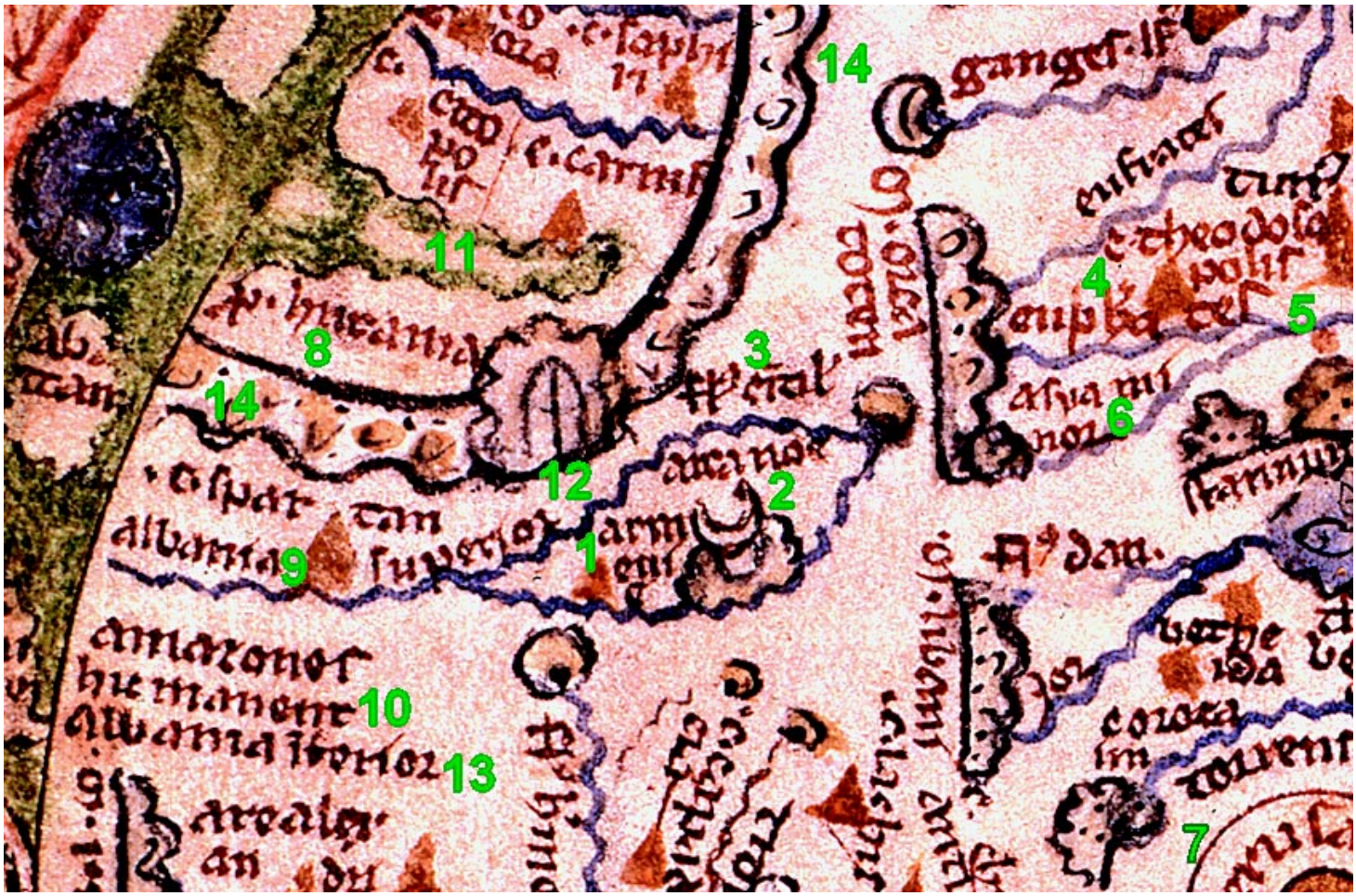


Fig. 75a

11 – SYRIAC MAP of BAR-HEBRAEUS

The most famous Syriac writer, physician, poet, historian and compiler was Gregorius Youhanna Bar-Ebroyo or Bar-Hebraeus, also known as Abu al-Faraj. Born in *Melitena* (Malatia), Armenia in 1226, he died in Marāgha (Persia) in 1286. His father Aharon was a converted Jew and when his son was born, he was baptised and given the name Youhanna (John). When ordained he chose the name Grigorius. According to one source he is said to have had an Armenian mother and according to one of his own published poems, his name refers to the river Euphrates (Ebroyo).[120] Other sources state that his mother was an Arab.[121] He studied medicine, languages and sciences in Antioch and became master of Syriac, Arabic, Persian and Armenian languages. He himself is sometimes incorrectly described as a converted Jew like his father, in spite of the fact that he was born and baptised a Christian. According to Afram Barsaum and Herman Teule, his origin was not Jewish at all.[122]

In 1246 he was ordained as Bishop and in 1253 was appointed the Bishop of the city of Aleppo and his reputation was so widespread that in 1264 the Patriarch Mar-Ignatius appointed him as the Maphrian (Catholicos) of Jacobites in the East. His consecration ceremony took place in the Armenian Cilician kingdom capital Sis, presided over by the Armenian king Hetoum I and his retinue of Knights and Bishops, as well as dignitaries from other faiths.[123] All Christians and Moslems revered him and his later entry into Baghdad was greeted with unsurpassed welcome.[124]

In 1286, during his sojourn in the city of Tabriz in the Persian province of Azerbaijan, he translated his book "The political history of the world" into Arabic. After this he fell ill with a fever and as per his own premonition, died in the nearby city of Marāgha in 1286. His remains were later transferred to the Monastery of Mar-Matay (Matthew) in Iraq.

He is the author of many works and anthologies, notably the *Ketabha dhe-Bhabhata* (Book of the Pupils of the Eye) a work on logic, *Hewath Hekmatha* (Cream of Wisdom) on Aristotelian logic, *Sullarat Haunanaya* (Ascent of the Mind) a treatise on astronomy and cosmology, *Mukhtasar Tarikh Al-Duwal* (Compendious History of the Dynasties), *Menareth Qudhshe* (Light of the Sanctuary) as well as various poems and other books. The *Menareth Qudhshe* (Light of the Sanctuary) also contains a map of the inhabited part (one quarter) of the world discussed hereafter. His most important achievement was the collecting, collating and organising of the works of his predecessors.

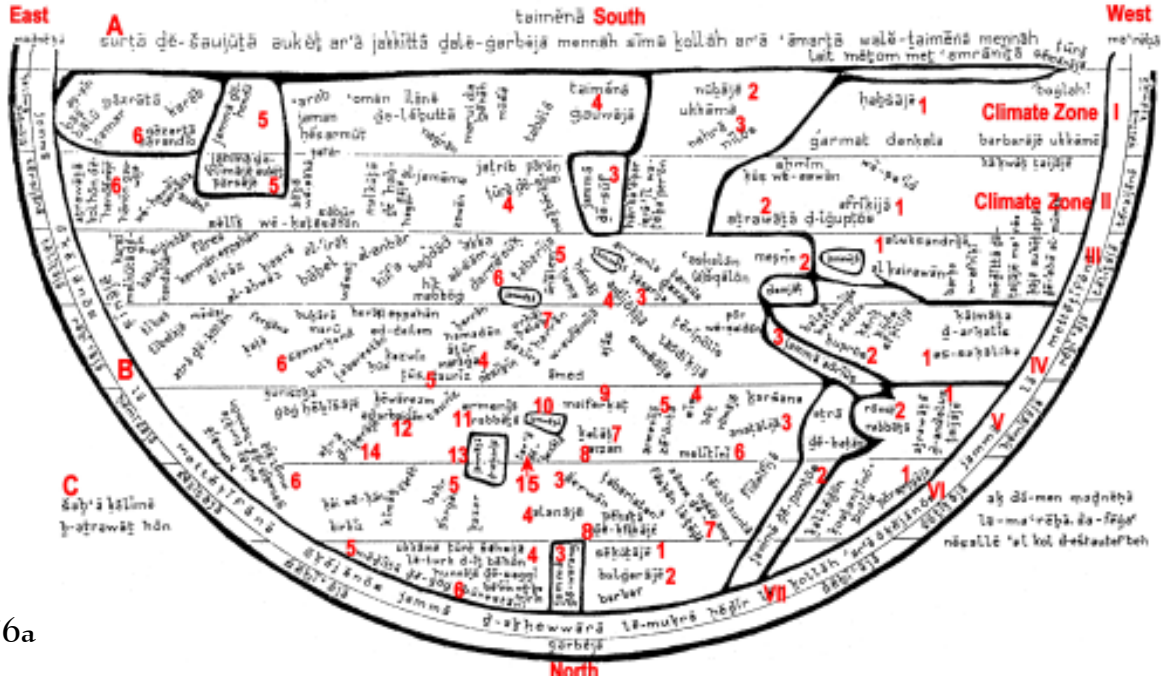


Fig. 76a

[120] Lane, George - An Account of Gregory Bar Hebraeus Abu al-Faraj and His Relations with the Mongols of Persia, Hugoye: Journal of Syriac Studies, Vol. 2, No. 2, July 1999. Electronic Journal of Beth Mardutho: The Syriac Computing Institute. http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol2No2/HV2N2GLane.html.

[121] Wallis Budge, Sir Ernest A., *The Chronology of Bar-Hebraeus*, Original text and translation in two volumes, Oxford, 1932, pp. i-iii.

[122] See 'Ebn al-'Ebri', H.G.B. Teule, *Encyclopedia Iranica*, vol. 7, London, 1997.

[123] Ter-Minassiantz, Erwand, Die armenische Kirche und ihrer beziehungen zu den syriachen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts, nach den armenischen und syrischen Quellen. Leipzig,1904, p. 135 and Wright, William – *A Short History of Syriac Literature* – Amsterdam, 1966, pp. 265-281.

[124] Ibid Ter-Minassiantz.

Fig. 76/76a – This map is inserted in Bar-Hebraeus's manuscript *Menareth Qudhshe* (Light of the Sanctuary) of which three copies are in existence (two in Paris and one in Berlin). Another replica of the Paris map appears in Bar-Ali's 15th century *Lexicon*, now in Cambridge University Library.

The map limits itself to the northern part of the eastern hemisphere and the legend on top, above the Equator proclaims:

to the north of it [line] lie the inhabitable lands.

The map is oriented with south at the top, in line with Islamic world maps and it is very similar in presentation and outline to the maps of contemporary Persian geographer al-Qazwīnī (See Chapter 3, Fig. 50). This is a zonal map, where the emphasis is on the climatic zones, shown by faint, straight red lines, while the prominent shorelines, the seas and lakes, are outlined in a heavier red. Nevertheless, the majority of the map area is featureless and filled with plain toponyms.

All the toponyms of provinces and cities mentioned inside the brackets of this paragraph can also be seen on the transliterated copy of the map shown in Fig. 76a.[125] In this map the author has included all the cities that played important roles in his life, such as *Melitini* or Malatia (Zone V, #6) where he was born, *Antioch* (Zone III, #4) where he studied, Aleppo (*Halab* in Zone IV, #7) where he was Bishop, *Sis*, capital of Cilician Kingdom of Armenia (Zone V, #4) where he was consecrated as Maphrian, *Tabriz* (Zone IV, #5) where he worked later in his life and finally *Marāgha* (Zone IV, #4) where he worked and eventually died. The map also includes the legends of Greater and Lesser Armenias (Zone V, #11 and 5), *Khlat*, the capital of Greater Armenia (Zone 5, #7), *Māiferkāt* [126] or Tigranakert, one of the capitals of pre-Christian Armenia (Zone V, #9) and Lake Van (Zone V, #10). Between *Van* (Zone V, #10), the *Caucasus* (Zone VI, #8) and land of the *Alans* (Zone VI, #4), to the west of the *Caspian Sea* (Zone V, #13) there is the *Iron Gate* (Zone V, #15), which is, in most likelihood, the Derbend or Caspian Gates, since it connects the southern region with that of the Alans in the north, through a passage located west of the Caspian and east of the Caucasian Mountains.[127]

Some of the rubrics and important toponyms mentioned in the redrawn map of Fig. 76a with transliterated legends are translated and listed below.

A – *Equator, which is the warm land, to the north of it lie the inhabitable lands and to the south there is no habitable land.*
B – *Impassable Ocean*
C – *The seven climates* (inverted)

Some of the important toponyms in the Syriac language legends inside the seven horizontal Climatic Zones starting from the top translate into the following:

Zone I
1. Ethiopia
2. Nubia
3. River Nile
4. Sudan
5. Indian Sea
6. Island of Ceylon

Zone II
1. Africa
2. Land of Egypt
3. Red Sea
4. Mount Sinai
5. Persian Gulf
6. Land of the Indians

Zone III
1. Alexandria
2. Egypt
3. Caesaria
4. Anthiochia
5. Jerusalem
6. Damascus

Zone IV
1. Slavs
2. Cyprus
3. Adriatic Sea
4. Marāgha [where the author died]
5. Tabriz
6. Samarkand
7. Halab [Aleppo]

Zone V
1. Spain
2. Rome
3. Anatolia
4. Sis [Capital of Cilician Armenia, now called Kozan]
5. Lesser Armenia
6. Melitini [Malatia]
7. Khlat [Capital of Greater Armenia]
8. Arzan
9. Maiferkat [Tigranakert]
10. Lake Van
11. Greater Armenia
12. Azerbaijan
13. Caspian Sea
14. Iberia
15. Gates of Iron

Zone VI
1. France
2. Black sea
3. Shirwan
4. Land of the Alans
5. Gorgan [Caspian] Sea
6. Land of the Huns and Turks who are Mongols
7. Amazones, who cut their breasts.
8. The Caucasus Mountains

Zone VII
1. Scythians
2. Bulgarians
3. Baltic/Northern Sea
4. Turkish mountains, where live the Huns, who are barbarians.
5. Land of Gog and Magog
6. Boristhenes [the River Dnepr].

[125] Miller, Konrad, *Mappae Arabicae*, 1926-1931, Stuttgart. Vol. 5.
[126] *Maiferkat* as well as *Miāfārghin* are the names given to the old Armenian capital of Tigranakert, near Silvan.
[127] The Alans were an Iranian race, who lived north of the Caucasian Mountains.

In this Latin transliteration of the map many more city and province names can be readily recognized, owing to their resemblance to their modern appellation.

From the list of the toponyms it is obvious that the author must have had close affinity with Armenia and Armenian towns and places, further emphasised by his consecration as the "Maphrian of the East" in the Armenian Cathedral of Sis, the Cilician kingdom of Armenia, in the presence of Armenian king Hetoum and his retinue. It must also be noted that during this time the Syriac and Armenian churches had very close ties. No toponym related to other South Caucasian regions can be seen on the map.

Bar-Ali, *Lexicon*. Copy of map dating from the fourteenth century.
Cambridge University Library, MS ADD 2008, f. 29a.
Diameter approximately 21 cm.

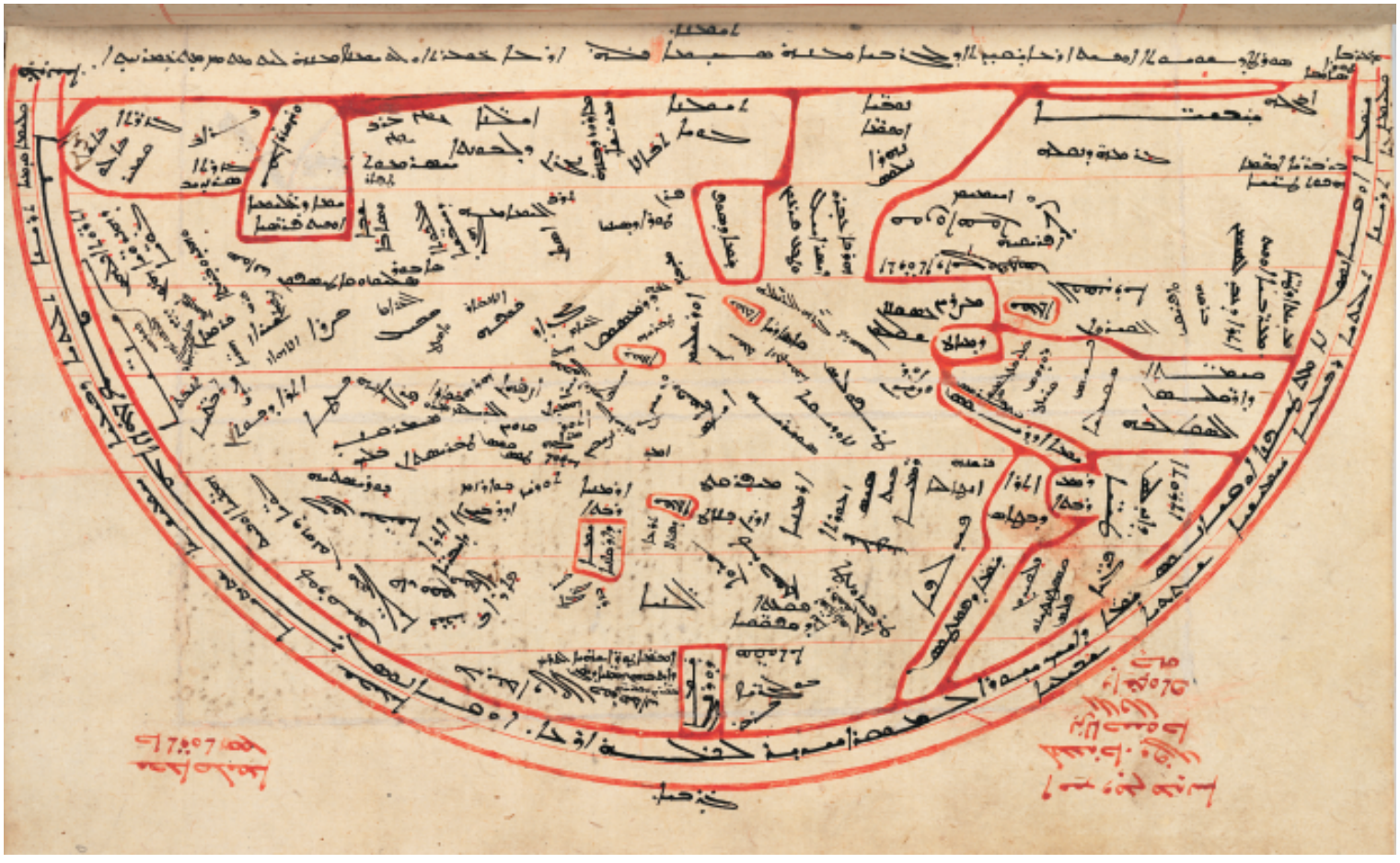


Fig. 76

12 – HEREFORD MAPPA MUNDI

The last and the most important surviving large-scale medieval world map is the Hereford *mappa mundi*, also modelled on the Orosian T-O type world maps. Its dimensions are 165x135cm, with the circular area of the map at 132 cm diameter. Because of its size, in addition to the geographical features it comfortably accommodates a wealth of information taken from biblical texts and mythological sources as well as depictions of animals and creatures living in distant lands. This is the only surviving large and complete map of the world from the medieval period, and remains in a good order of preservation.

The author has signed his name on the map as Richard of Holdingham and Lafford (now Haldingham and Sleaford).[128] He was also known as Richard of Battle (in Latin – Richard de Bello), served in Hereford Cathedral and died sometime during 1326 bequeathing his map to the Cathedral, where it still is kept.[129]

Fig. 77/77a - This is a very large, late medieval manuscript map of the world drawn on vellum and dating from around 1280-89, probably made in Lincoln and since 1290 kept in Hereford Cathedral, England. It is the most detailed and the best-preserved map of this era, during which time many similarly designed and prepared T-O maps were produced, but only a few have survived.

This is in essence, a very elaborately decorated religious map, oriented to the east, with Jerusalem at its centre and the Garden of Eden at the top. Above the circle, at the head of the map, there is a depiction of the Day of Judgement. As in all T-O maps, the Mediterranean Sea and the rivers Nile and Don divide the world into the three continents of Asia, Africa and Europe, with the Mediterranean Sea as the main feature of the map. This sea is filled with various islands, each one inscribed with its most noteworthy feature. Asia is at the top (east) with Europe at the bottom left and Africa at the bottom right. The ocean surrounds the whole world, with the Red Sea coloured red. All cities and towns are shown with vignettes of buildings, towers and castles, the exception being Jerusalem, whose vignette is the city plan, very similar to the plan of Jerusalem shown in the Armenian language maps of Fig. 65 and 67.

In addition to the geographical features there are drawings and vignettes illustrating the natural world and legends describing historical events occurring in the relevant provinces. There are also imaginary inhabitants of the distant lands, men with one large foot under which they shelter and can run very fast, or creatures with huge ears which they use as body wraps and many others. All of these are taken from biblical and mythological sources, also prevalent in the Ebstorf and Psalter maps (Fig. 70 and 75). The area of India is replete with curious animals and plants and is described as having over 5000 cities. The Hereford *mappa mundi* incorporates almost all features present in previously made world maps, making it the most comprehensive surviving such work. The sources of the information contained on the map are the writings of Solinus, Pliny the Elder, Orosius, Isidore, St Jerome, Capella and others.

In the detail of the *mappa mundi* (Fig. 77a) Armenia can be seen marked with "1", located at the centre right. Noah's Ark is shown marked "4" complete with the description *Noah's Ark sitting on mountains of Armenia*. Below it one can see *Armenia Inferior* marked "3" written in red and situated to the right of the Ark. *Armenia superior* appears between the Ark and the horizontal tower, marked "2".

Albania (20) has been positioned near the Surrounding ocean, at the northern edge of the map, west of the Caspian Sea (14), where it connects to the ocean. The actual area of Albania is shown as *Hircania* (16).

It is worthy to note that during the time that this map was drawn, there was information available in England regarding the already established kingdom of Georgia. John de Plano[130] and William de Rubruck[131] wrote about it in their voyage reports dating 1246 and 1253 respectively. Yet in this area the map still shows *Colchis* [Abkhazia] (18), home of the *Golden Fleece* (19), indicated with a vignette of flattened sheepskin.

[128] Haldingham and Sleaford are both located in Lincolnshire

[129] The authorship of the map is disputed by P. D. A. Harvey and S. D. Westrem, who claim that the two Richards were separate individuals and assumptions of authorship are based on hypothetical and circumstantial evidence. See Westrem, Scott D., *The Hereford map: a transcription and translation of the legends with commentary.* Turnhout, Belgium, 2001, pp. xxi-xxiii.

[130] Hakluyt, Richard, Editor – *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* – in 12 volumes, James MacLehouse, Glasgow, 1903. Vol. 1 p. 166.

[131] Ibid. Vol. 1, p. 230.

The toponyms and legends appearing on the part of the reproduced detail of the map are the following:

1. *Armenia*. Ancient Armenia was bounded on the west by the Euphrates, on the south by the Taurus Mountains and in the north by Iberia.
2. *Armenia superior* or Greater Armenia (here the name is misspelled)
3. *Armenia inferior* or Lesser Armenia
4. *Archa noe sedit in montibus armenie* (Noah's Ark came to rest on the mountains of Armenia). This legend is placed to the left of the vignette of the Ark.
5. *Thiberia* or Iberia, one of the countries in the south of the Caucasian Mountains .
6. *Samosata civitas*, city of Samosata.
7. *Montes Parcoatras* or the Lesser Caucasus. The river Euphrates is shown to have its source here.
8. *Montes Acrocerauni* or Daghestan mountains, a range that divides Iberia from Armenia.[132]
9. *Mons Taurus*, the Taurus Range, which are the western limit of Armenian region.
10. *Mesopotamia*, the land between the two rivers Tigris and Euphrates.
11. *Tigris fluvius*, the river Tigris, which is shown also as having its source in the Lesser Caucasus range. According to Solinus, both Tigris and Euphrates have their source in these mountains.
12. *Euxinum mare*, the Black Sea.
13. *Porte Caspiae* (the Caspian gates). *The road built through the Caspian Gates is eight miles long, but its width is such that it can hardly be passed by a cart.* Although the name refers to the pass between the Caucasian Mountains and Derbend, its distance from the Caspian Sea and description refer to the Daryal Gorge or Pass in the Caucasian Mountains . See also footnote 33.
14. *Mare Caspium* .
15. *Caspium civitas*. City of Caspium.
16. *Hircania*
17. *Hircani hic habitant*. Hircanians live here.
18. *Colcorum provincia*. The province of Colchis.
19. *The Golden Fleece for which Jason came*.
20. *The Albanians have bright yellow eyes and see better by night*. (Out of the detail map area).

Hereford Cathedral, England. Dating from c. 1290 CE.
Map diameter 132 cm.
Wooden frame mount measures 137x162 cm.

For the complete map see page 184.

[132] This is located in the Caucasian Mountains , which itself is often named Cerauni Mountains. See Orosius, Paulus - *Seven books of history against the Pagans* – Translated by Irving W. Raymond. Records of Civilizations" series, New York, 1936, p.38.



Fig. 77a



Fig. 77

13 – MAPS OF PIETRO VESCONTE

Pietro Vesconte, who flourished in the early fourteenth century, was chiefly known for his Atlases of Sea Charts or Portolan Atlases, of which a few copies have survived and which are probably the oldest surviving portolans. He is also known by his diminutive "Perrino", which he used during his earlier career.[133] He was one of the first mapmakers to date his maps and indeed the corners of some of his charts are adorned with a self-portrait, depicted drawing a chart.

Vesconte drew some of the first relatively accurate maps of Christian Europe, which are included in his protolan chart atlases. Outside the portolan or Sea Charts tradition, his most important maps are those prepared for the manuscript of Marino Sanudo's book, written during the years of 1306 to 1321, inciting a new crusade by Christian Europe against the Muslims. The manuscript is entitled *Liber secretorum fidelum Crucis, sive de Recuperatio Terrae Sanctae* (Secret book of the loyalty to the Cross or the Recapture of the Holy Lands). Sanudo is said to have presented his book to the Pope John XXII in the year 1321. The maps and charts of the manuscript probably also date from the year 1321.

This is a large propaganda volume, written on vellum and includes many miniatures and vignettes of the Crusaders and their battles with the Saracens. One of the paintings on folio 7r is that of the Crusader forces meeting King Leo of Armenia (Cilician Armenia) and the prisoners of the Armenian king. See Fig. 78 (from the British Library copy). The king himself is shown surrounded by symbols of various rulers neighbouring Cilicia, namely the Lion in the north (Mongols), the Wolf in the west (the Turks), the Serpent in the south and the Leopard in the east.

The world map included in this volume was made by Vesconte, who used his knowledge of sea charts in the crafting of this work. On this copy he even drew rosettes, which are standard feature in the portolan sea charts but are scarcely used outside the sea chart tradition. The region of the Mediterranean, whose accurate portolan charts already existed, is depicted in true detail but the rest of the world is shown in very approximate form and shape.

Vesconte's most important sea chart atlases were produced in 1313, 1318, 1321 and 1322 and are kept in Bibliothèque National de France, Ref. Rés Ge DD687, Bibliothèque de Lyon under Ref. Ms.175, Vatican Library Ref. Pal. Lat. 1362A and 2972, Venice Museo Correr Ref. Port. 28, also Vienna and Zürich.

Fig. 79/79a – This World Map of Vesconte was, prepared for Sanudo's manuscript *Liber secretorum fidelum Crucis.*[134] The map dates possibly from 1321, the year the manuscript was completed.

It is obvious that for drawing the maps of the Mediterranean, the author has used his knowledge of the portolan charts, explaining why this area is reproduced very accurately with little possible improvements until the eighteenth century. The Caspian Sea, although correctly depicted as an inland lake, still does not have its true shape. Vesconte's world maps prepared for Sanudo are circular, oriented with east at the top. The only other telltale features which divulge the portolan heritage of the map are the sixteen sets of rhumb lines, emanating from the edges of the map.[135]

The general features are typical of medieval cartography. Rivers and seas are green and mountain ranges are shown as undulating brown chains of triangular shapes. Important cities and castles are shown, some in red. The map however cannot be considered as a T-O type but akin to the Ptolemaic model of the world, having been rotated 90 degrees. Notwithstanding its raison d'être (urging the European rulers to organise a new crusade), it stands bereft of any religious content. On this map we do not see mythical and Biblical creatures or other Christian features such as the Earthly Paradise or the rivers of Paradise and here, for the first time in medieval world maps the Red Sea is not coloured red and does not stand out. In fact the map has rather more Islamic religious content, such as *Arabia* (no. 38 on detail map of Fig.79a), the Islamic religious centers of Mecca (39, *Mecha*) and Baghdad (40, *Baldac*), all shown red.

Northern Europe is shown as a densely populated area with many legends of towns and provinces. *Norwegia* is a peninsula and *Anglia, Scotia* and *Hybernia* are shown as islands in the North Sea. Only the countries of *Francia*, *Germania* and *Yspania* are indicated by red ink. The river *Tanay* (Tanais = Don) is shown flowing from a northern mountain range into the Sea of Azov. The shape of *Mar Pontus* (The Black Sea) is almost correct.

[133] Harley & Woodward, op. cit., 1987, Vol. 1, pp. 406-407.

[134] The manuscript contains other maps and portolan charts.

[135] Portolan charts are usually depicted containing sixteen sets of rhumb lines.


Asia
India
Parthia
Asyria
Media
Persia
Caucasus
Europa
Scythia
Germania
Gallia
Hispania
Italia
Pannonia
Dalmatia
Thessalia
Macedonia
Achaia
Epirus
Illyria
Hellespontus
Propontis
Pontus
Colchis
Iberia
Albania
Armenia
Mesopotamia
Arabia
Egyptus
Aethiopia
Libya
Mare Caspium
Mare Rubrum
Mare Mediterraneum
Mare Britannicum
Mare Germanicum
Mare Adriaticum
Mare Tyrrhenum
Mare Ionium
Mare Aegeum
Mare Nigrum
Mare Rubrum
Aquilon
Meridies
Occidens
Oriens



Fig. 79

In this and the following paragraphs the numbers in brackets refer to those added in blue to the detail map of Fig. 79a of Middle East and Western Asia.

The flat-bottomed circular sea enveloped by mountains is named *Mare Caspiu* (1 - the Caspian Sea). Situated between this and the Black Sea (*Mare Pontus*, 2) there is another arrow-like lake, which bears the legend "*mare"* only (3).This should in fact be the Caspian Sea, since to its south the legends read *Caspia* (20) and *Yrcania* (21), two provinces located south of the Caspian Sea. It follows that the true identity of the flat-bottomed sea above (1) should have been the Sea of Aral, situated in Western Central Asia, with *Bactria* (19) shown on its shores.

The unnamed mountain range running between the Black Sea (2) and the arrow-like Caspian Sea (3), can only be the Caucasus Mountain range (15). At its intersection with the second mountain range the vignette of a large gate reads *Porte Ferree* (16 - Iron Gates).[136] For the first time in medieval western maps this passage, also known as the Caspian Gates, has been shown in its correct position, namely on the western shore of the Caspian Sea.

To the left of the red inscription *Asia* (25) there is a vertically standing rectangle resting on the mountain range, bearing the label *Archa Noe* (18- Noah's Ark). The eastern end of this mountain range is called *Montes Caspii* (14 - Caspian Mountains) while towards its western extremity, it is identified as *Taurisius* or Taurus (17) mountain range. Below *Asia* and the legend of *Taurisius* (17) there is the legend of *Armenia Magna* (22). *Colcia* (24 – Colchis or Abkhazia) is located north of *Armenia Magna* (22). For the first time in western medieval cartography, the region of *Georgia* (23) appears entitled as such. The region of *Albania* (44), which should have been near Georgia, is shifted to the upper left corner of the map, near the surrounding ocean, which is outside the area covered by the detail map.

To the west of Armenia (22), south of the Black Sea (3) the region is divided into various strips of land starting at the top with *Persida (26), Asia Minor (27)* and followed by *Bitia* (28 Bithynia), *Calcedonia* (29), *Licaonia* (30), *Galatia*, *Lidia* and *Frigia minor* (Phrygia). *Cilicia (*31*)* lies to the south of this region, over the mountains and between the two vignettes of castles. Further south, at the foot of the *Taurus* mountain range lies *Capadocia* (32).

Africa occupies most of the southern hemisphere and does bear the basic geographical features such as the Gulf of Guinea and the Cape despite its inaccurate shape. The Nile (10) has its source in unspecified mountains and flows northwards to the Mediterranean flowing through *Egyptus* (33), past numerous castellated towns located on its shores. Other provinces of Africa are *Libie* (34), *Pentapolis* (35), *Sarmatia* (36) and *Siirtes Maiores* (43). In southwest Asia the following toponyms stand out; *Arabia* (38, red), *Mecha* (Mecca, 39, red), *Baldac* (Baghdad, 40, red), *Pa[r]thia* (41) and *India Magna* (42). *Albania* (44) has been pushed towards the edge of the map, near the Northern Ocean. The toponyms in red are those deemed important by the mapmaker.

The text surrounding the map provides explanatory comments about various provinces and their features. At the top right of the map, lines two to five and twelve to fourteen from the top describe the peoples, features and location of Armenia. Lines two to five roughly translate as:

> *Armenia was named after Armenus, who came to Colchis and Armenia with Jason. It is located between the Caucasus and Taurus Mountains, Capadocia and the Caspian Sea. Armenia is in two parts Upper [Greater] and Lower [Lesser].*

Lines twelve to fourteen roughly translate as:

> *Kingdom of Armenia has the Kingdom of Khawrazm at its east. On the north it has the Kingdom of Nisia whose largest city is Sarai.*[137]

Two lines further down there is a description regarding Georgia beginning with:

> *Kingdom of Georgia has a large white mountain at its east, and to its south lies Armenia*. It then continues with further elucidations.

On the left of the map line 27 is the description of Albania, which loosely translates:

> *… its people are white and to its east is the Caspian Sea, which is connected to the Northern Ocean. It extends to the Meotides Marshes* [Sea of Azov] *and deserts.*

The map sees the first mention of the name "Georgia", though there is a reference to Colchis (or Abkhazia), indicating that the latter may not yet have been entirely annexed with the kingdom of Georgia.

The following toponyms are indicated on the detail map of Fig. 79a.

[136] This name was given to the Caspian Gates by the Persians, Turks, Armenians and others.

[137] This refers to the Golden Horde and their capital city of Sarai Berke, which, during the fourteenth century was at the peak of its power.

A - SEAS

1. *Mare Caspiu*
2. *Mare* – Caspian Sea
3. *Mare Pontus*
4. The Mediterranean
5. Aegean Sea
6. Persian Gulf
7. *Mare Rubrum* - Red Sea

B - RIVERS

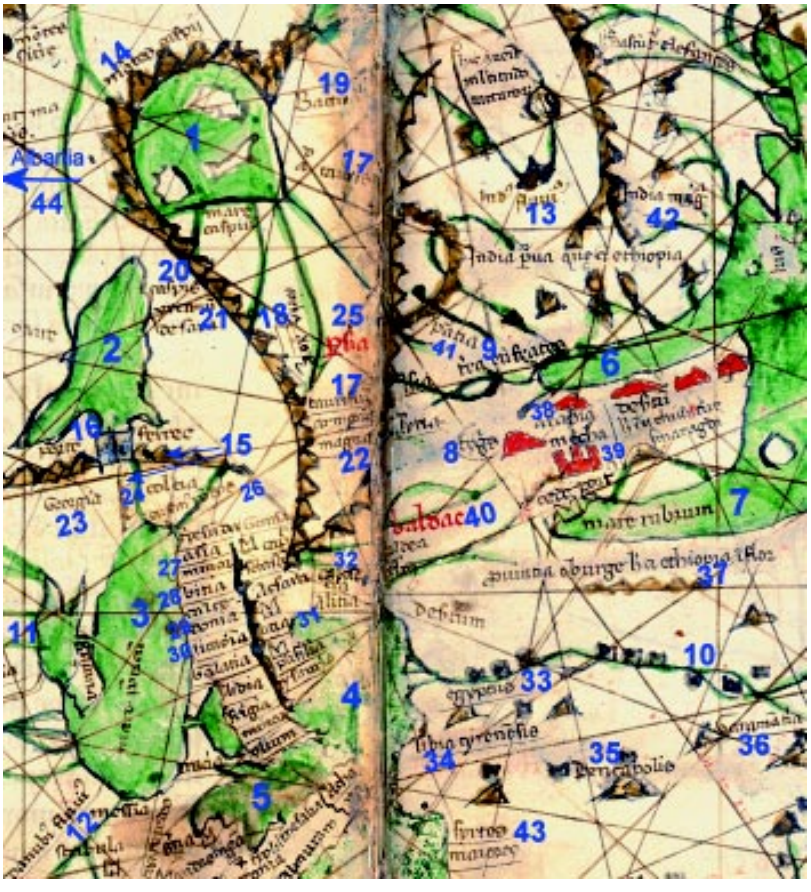
8. *Tygris*
9. *Eufrates*
10. Nilus
11. Tanais
12. Danubius
13. *Indus*

C - MOUNTAINS ETC.

14. *Mons Caspii* – Continuation of the Taurus range.
15. Caucasus – not named
16. *Porte Ferree* – the Iron Gates
17. *Taurisius* – mentioned twice
18. *Archa Noe* – sitting on the western part of Caucasus mountains

D - PROVINCES & CITIES.

19. *Bactria*
20. *Caspia*
21. *Yrcania*
22. *Armenia Maior*
23. *Georgia* – for instance of this
24. *Colcia* – Colchis or Abkhazia
25. *Asia*
26. *Persida*
27. *Asia Minor*
28. *Bit[in]ia*
29. *Calcedonia*
30. *Liconia*
31. *Cilicia*
32. *Capadocia*
33. *Egyptus*
34. *Libia*
35. *Pentapolis*
36. *Sarmatia*
37. *Ethiopia*
38. *Arabia* – red
39. *Mecha* – Mecca, red
40. *Baldac* – Baghdad, red
41. *Pa[r]thia*
42. *India Magna*
43. *Siirtes Maiores*
44. *Albania* – at the edge of the map



Sanudo, *Liber secretorum fidelum Crucis*, 1321.
British Library, London. Add MS 27376*, ff. 187v-188r.
Size 50 x 34.5 cm (double page)

Fig. 79a

14 – RANULF HIGDEN

The English chronicle tradition was at its peak with Matthew Paris and continued further in the hands of Ranulf Higden (c. 1282-1363). Yet another English Benedictine monk and chronicler, who worked during the fourteenth century in Warburg Abbey, Chester, where he was a monk from 1299 until his death in 1363. His historical volume *Polychronicon* was written in three versions in the years 1327, 1340 and the final version in 1360. The manuscript, over a 100 copies of which survive today, was copied and distributed to various monasteries and colleges in Oxford and Cambridge.

Ranulf was a prolific reader and his *Polychronicon* is based on the writings of Sallust, Solinus, Pliny, Isidore and others preceding him. The manuscript was originally in Latin and was translated into English in seven books by John Trevisa in the 1380's and printed in 1480 and 1482.[138] It was revised and reprinted in 1527 by Peter Treveris. It consist of seven parts as follows:

Book I. Description of all the world.
Book II. Making of our Father to the beginning of the Temple of Jews.
Book III. The Transmycracyon to the coming of Christ.
Books IV-VII. History of the Saxons, Danes and the Normans to 1357.

In Book One he discourses upon the size of the earth, the continents, the sea and the surrounding ocean. He describes Armenia, Iberia, Albania, the Caucasus Mountains and the Caspian Sea.

Regarding Iberia (Hiberia) Higden writes:

Hiberia is a region under the hills of Taurus, which is joined with Armenia towards the east.[139] ["Under" can also mean "to the north"].

About Albania the text says:

Albania has at its east part the Caspian and descents towards the Meotides Paludes. That region has people with hair painted yellow, who see better by night than by day. The dogs of the region are so savage and fierce that they down bulls and kill lions.[140]

Regarding Armenia, he says:

Armenia, [is] otherwise called Araratia, took its name from Armenius, a knight of Jason who occupied and inhabited the region of Armenia located between the Taurus and Caucasus and from the Caspian Sea to Capadocia. There stands the hill of Ararat, upon which after the Flood Noah's ship rested and there are two Armenias, Greater and Lesser.[141]

These descriptions are very similar to the writings of Orosius, Pliny and others, all sources used by various medieval historians and cartographers such as Isidore, Beatus, Gervase of Tilbury and Richard de Bello (Figures 28, 70 and 77). The manuscript includes vignettes of important cities such as Jerusalem and Rome, providing descriptions for some of the monuments therein.

Higden's maps are based on the traditional spiritual genre of cartography. They were prepared during an era that had already seen the accurate and detailed portolan and sea charts of the Mediterranean coasts. These were widely utilised by most travellers and sailors, to such an extent that even the Italian religious zealot Opicino de Canistris (1296 - c. 1354) was appropriating them in his religious propaganda by superimposing faces of saints and others on the coastal outlines of the Mediterranean. Yet, despite these advances, Higden chose to adhere to the traditional spiritual model.

Twenty-one of Higdne's surviving manuscripts contain maps of the world drawn in various forms and shapes. Some are circular, most are elongated oval, while some others have either pointed ends (mandorla type, almond shaped) or truncated at one end, though all are of the T-O family.[142] The three maps shown here are of oval type, but the one in the British Library (under ref. Royal 14.C.XII, f. 9v) is almond shaped, with pointed ends and contains only toponyms, including that of Armenia, all floating inside the map, itself bereft of any geographical features. In preparing his maps Ranulf of Higden chose to disregard the newly available cartographic information and based his maps on the archaic and religious traditions of mapmaking, adding to them Christian scriptural content such as Jerusalem, Rome, the Red Sea and Terrestrial Paradise.

Three of Ranulf's maps are reproduced here, accompanied by descriptions of the notable features relating to each.

[138] Taylor, John, *Universal Chronicle of Ranulf Higden*, Oxford, 1966, p. 3.
[139] Higden, Ranulf – *Polychronicon* – translated by John Trevisia in 1387. Facsimile reproduction of the book printed in 1527. Edited by Churchill Babington, London, 1865, Book I, Chapter IX, pp. 142-146.
[140] Ibid.
[141] Ibid.
[142] Destombes, Marcel, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, Amsterdam, 1964.

Fig. 80/80a – The largest map produced by Ranulf of Higden is the one shown here, from the copy of *Polychronicon* kept in the British Library. It is also known as the "Ramsey Abbey" map of Higden, where it is supposed to have been copied. The map is oval shape and dates from circa 1342. As per the accepted practice the orientation is east at the top. The map can be considered a T-O map, since it has all the attributes of this family of maps.

This is a relatively large map, containing some 346 toponyms and legends, and stands apart from the other maps attributed to Higden. There are 39 large towns, all shown with castellated vignettes, of which fourteen are in England and only four in all of Africa. Religious centers such as *Jerusalem, Rome* and *Compostella* are marked by with large cathedral-like sketches. There are twelve winds surrounding the earth and Earthly Paradise is shown at the top. The copier seems to have left the map incomplete, since Paradise does not contain either text or drawings, and there are only three rivers emerging from it, even these being incomplete. The provinces are separated by red lines and the few mountains that are shown are coloured green, the same as the seas. The Red Sea is shown in the traditional red, while the rest of the seas are green. In fact the copyist has only used these two colours throughout.

Armenia and its neighbouring provinces are shown in the enlarged map of Fig. 80a. The figures in brackets appearing in this paragraph refer to the figures in the detail map. *Archa Noe* (1 -Noah's Ark), which is at the centre-left of the map, is shown with a legend stating that the *Ark rests on the mountains of Armenia* (2). Noah is depicted inside the Ark, shouldering an axe and accompanied by a ram, a lion and an elk. Below the mountain the legend reads *Capadocia* (5*).* Above the Ark, to its left there is the legend *Armenia* (3), underlined in red. Further down, below *Armenia* there is a green circle, representing the *Taurus* (4) Mountains. To the right (south) of *Armenia* there is an explanatory text on the name of Babylon. It attempts to clarify any confusion in readers' minds regarding this name. It reads:

> *Babilonia is the region, Babilon is the town and Babel is the tower* (6).

The city of Babylon appears next to the legend but the Tower of *Babel* (7) is drawn further to the right of the city. The two green rivers above the Ark are the Euphrates (8) and Tigris (9), with the legend *Mesopotamia* (10) appearing near Babylon. The city of *Damasc*[us] (11) is shown to the right of Armenia and the large vignette of a cathedral shown in red is the city of *Jerusalem* (12).

In *Africa* the *Nile* begins in southern *Egypt* and follows an undulating course to West Africa, where it disappears. The two *Pillars of Hercules* are shown at the western entrance of the Mediterranean Sea, in the inlet connecting it to the Ocean. Other towns and countries in Africa include *Alexandria*, with the *Pharos, Cirene, Egypt, Ethipoia, Libia* and others. Inside Europe *England* is drawn very large and out of proportion. It contains numerous vignettes of towns and is coloured red to emphasize its importance. The two large cities outside England are *Rome* and *Compostella*. The Mediterranean is shown with 22 islands of varying shapes and sizes, each with its own legend.

Higden, *Polychronicon*. C. 1342.
British Library, London. MS Royal 14 C IX, ff. 1v-2.
Map Size 34 x 48 cm.



Fig. 80a



Fig. 80



Fig. 81/81a – The second world map by Higden depicted here is from the same manuscript as the previous work. It seems that as an afterthought, the copyist has decided to draw a smaller world map on the verso of the large map sheet and has done it in haste. This map is drawn in a rough hand and the colouring also seems to have been rushed, without much care and attention. It dates from around 1350.

The maps is oriented with east at the top, where Paradise is depicted, this time with Adam and Eve eating the apple in front of the tree, though the frame of this sketch is not complete. This too is a T-O map with a large Mediterranean Sea dotted with ten islands, including the islands of *Gades (*in fact; city of Cadiz*), Sardinia, Cyprus, Rhodes* and *Crete*.

The enlarged section of the map (Fig. 81a) shows the area of the Middle East and Caucasus (for reference to figures in brackets see detail map). In the north east of the Mediterranean Sea, there are five finger-like protrusions, representing the provinces of western Asia Minor. Above (east of) them there are strips of provinces entitled, *Capadocia* (1)*, Armenia* (2)*, Mesopotamia* (3)*, Euphrates* (4 - river, green) and *Babilonia* (5). The pear-shaped region next to *Capadocia* contains *Lidia* (6) and *Asia Minor* (7) and above them there are two back-to-back oval shapes, the *Montes Taurus* (8) and *Montes Caucasus* (9) mountain ranges. Other provinces around Armenia are *Hybernia* (10), *Hyrcania* (11) and *Assiria* (12).

In Africa the Arabian and Red Seas are coloured red. The Red Sea, which is one of the inlets of the Arabian Sea, shows the parting that allowed the children of Israel to cross. The river Nile is shown as a meandering red line, starting from the surrounding Ocean, traversing the length and breadth of Africa, eventually flowing into the Red Sea instead of the Mediterranean. Another branch from the Arabian Sea is the Persian Gulf, also in red, which extends towards *Assiria*, *Persida* (Persia) and *Oxiana*.

Higden, *Polychronicon*. C. 1342.
British Library, London. MS Royal 14.C.IX, f. 2v.
Map size 22 x 28.5 cm.

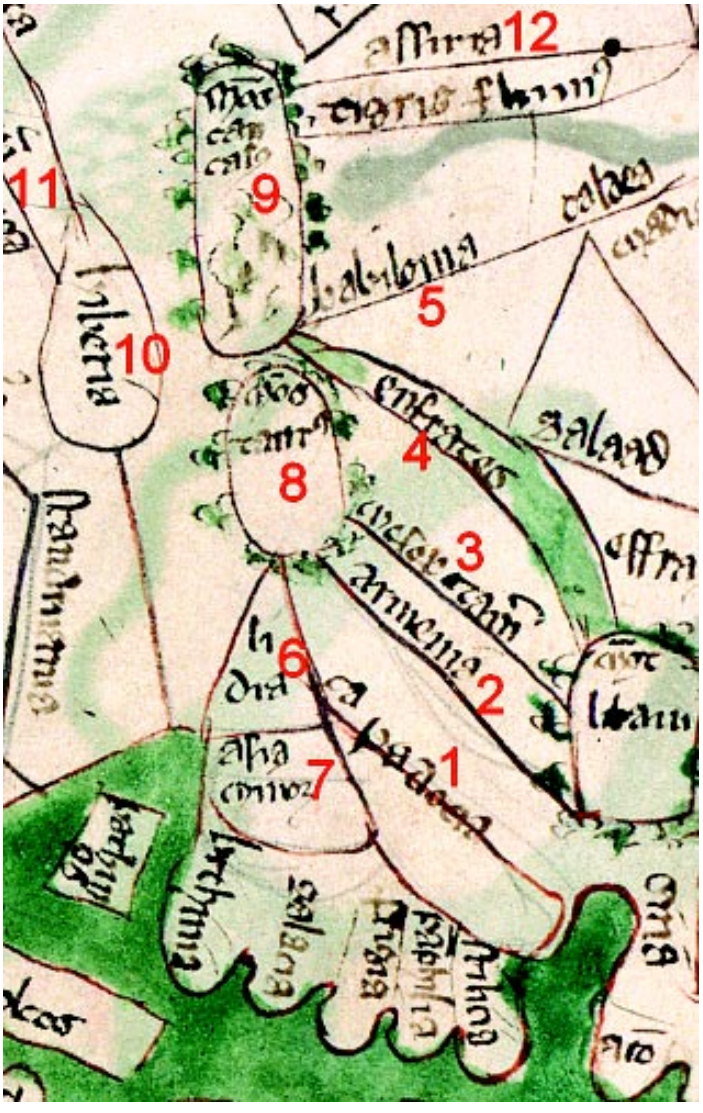


Fig. 81a



Fig. 81


Judea
Jordanis fluuius.
Persia
Asia
Egyptus
Ethiopia
Jerusalem
Italia
Roma
Sardonia
Carthago
Gallia
Hispania
Britannia
Germania
Scythia
Tartaria
Arabia
Mare Rubrum
Mare Mediterraneum
Mare Occidentale
Mare Orientale

Fig. 82

Fig. 82 – The third map of the world by Ranulf of Higden is from another copy of the *Polychronicon* kept in the Bodleian Library of Oxford. This copy of the manuscript dates from the third quarter of the fourteenth century.

This map is in essence very similar to the map of Fig. 81, though more care and diligence has been exercised in its execution and it is a completed map. The main difference between the two maps seems to be their proportion and certain details missing from the former. Here *Jerusalem, Italy* and *France* are represented by vignettes of buildings and the Earthly Paradise includes the sketches of Adam, Eve the Serpent as well as the apple tree. In his use of colour, the copier has resorted to a more extensive palette, thus adding to its aesthetic value. The seas are blue, except the *Red Sea* and the *Persian Gulf* (red), the rivers are single red lines or green strips and the mountains are dark green domed masses.

Since this map is completed and fully coloured, its main features, while akin to those on the previous work, do differ in appearance (such as the mountains, here shown in green). In Asia we see *Mons Taurus* and *Caucasus* as two back-to-back leaves, the latter being the source of the rivers *Tigris* and *Eufrates*. There is another mountain named *Montes Plot*(?) shown near *Hircania*, between *Amazonia* and *Albania,* which, according to Miller is *Mons Ararat*, though the writing is unclear.[143] In two further copies (not reproduced here), these mountains are named as *Mons Hyperborei* (copy in Edinburgh) and the other as *Mons Armenie* (copy in Corpus Christi College, Oxford). The other two mountains in Asia are *Montes Rifei*, *Mons Syna* and *Mons Liban,* which is the source of the river *Jordanus*.[144]

In Africa only *Mons Atlas* is shown. Here also, as in the previous map, the Nile is fed from the surrounding Ocean and goes through its meandering course. This copier, however, has avoided the error made by his counterpart and has correctly drawn the Nile flowing into the Mediterranean, between Alexandria and Libia. In Europe Mount *Olympus* is shown in *Greece* and the *Alps* are shown as the source of the rivers *Danubius*, *Renus* (Rhine) and *Rouanus* (Rhône), which are clearly visible, while the same features, although present in the previous map are not clearly visible. The Mediterranean is shown with the same twelve islands, but the island of *Gades* is shown between the two columns of Hercules standing in the inlet connecting the Mediterranean and the Ocean. The surrounding ocean contains multiple islands and in the northwest those include the islands of *Anglia, Wallia, Hybernia* and *Scocia* (England, Wales, Ireland and Scotland) as well as *Tile* and *Islandia*, both referring to the same island.

Armenia is shown as one of the strips adjacent to *Asia Minor* stretching from the *Taurus Mountains* to the north-east Mediterranean, flanked by *Cappadocia* and *Mesopotamia*, again similar to the previous map of Fig. 81. The extra features of this map are the four winds that are shown surrounding the oval earth. In most other respects the descriptions of the map of Fig. 81 also apply here.

Higden, *Polychronicon*. Copy dating from late fourteenth century.
Bodleian Library, Oxford. MS Tanner 170, f. 15v.
Size approx. 21.5 x 32.5 cm.
Reprinted by the kind permission of the Keepers of Special Collections and Western Manuscripts and Oriental Collections of the Bodleian Library, University of Oxford.

[143] Miller K., *Die ältesten Weltkarten*, 1895. Vol. 3, pp. 101-2.
[144] Montes Rifei is the ancient Ripheimontes in Eastern Europe, here possibly the Carpathian Mountains.

CONCLUSION

Studying the maps prepared by eastern and western medieval cartographers and geographers and reading the accompanying texts and analyses, the following general conclusion can be reached.

In the medieval times, due to lack of border demarcations and the rule of force, few borders were fixed for long or could be even approximately determined, a task made more difficult by the lack of detailed and correct geographic and cartographic data. Consequently majority of the medieval maps lack lines marking borders and countries, instead, these are depicted by mentioning their names in the vicinity of the area they occupied. Therefore, these maps can hardly be regarded as purely geographic and cartographic works but do represent the historical geography of the era during or after which the map was made. The medieval mapmaker deemed it sufficient to mention the name of the country or region and place it on the map according to the principle of contiguity, a practice, which, for the twenty-first century cartographer possessing the latest and technologically advanced tools of the trade may be difficult to accept.

Based on the above we can state that countries south of the Caucasus, although being almost at the edge of the known world, do appear on most important medieval maps in one form or other. Armenia appears in almost all maps showing some sort of detail and in many cases both Greater and Lesser Armenia (Armenia Maior and Minor) are depicted. Colchis and Iberia, the constituent parts of Georgia as well as [Caucasian] Albania, the predecessor of the Republic of Azerbaijan, appear in most maps, but the do so less frequently.

Perhaps more prominent place given to Armenia is due to the fact that it was the oldest and easternmost Christian nation, who proclaimed Christianity as the official religion of the land in 301 CE. This knowledge was further augmented by the commercial activities and ties created by the Armenian merchants, who were actively trading in Ravenna, Venice, Genoa and other ports. Armenia is also connected to the Christian west by the Biblical accounts of The Flood and Mount Ararat, where Noah's Ark came to rest. For the western religious mapmaker it was only natural to depict Mount Ararat and Noah's Ark, and place them in Armenia. The country became increasingly important for the Italian city-states during the heyday of the Cilician Kingdom of Armenia (eleventh to fourteenth centuries), whose rulers promoted trade and even granted trade monopolies to Genoese and Venetian merchants. They also cultivated close ties with the royal families of France, while assisting the Crusaders in their missions. Even when Armenia was overran and ruled by foreign kings, the western mapmakers continued showing this country in their maps.

Countries south of the Caucasus can also be seen in the maps of Ptolemy, which are outside the scope of this volume. In maps attributed to Ptolemy, Colchis, Iberia,

Albania, Greater and Lesser Armenia feature prominently and even have demarcated borders, but one should bear in mind that these maps were made during the thirteenth to sixteenth centuries, based on the data provided by the second century texts of Ptolemy's *Geographia*, therefore these borders can hardly be regarded as true second century demarcations. In case of the *Tabula Peutingeriana* (originally a fourth century map) and the Armenian language *Ashkharhatzuytz* (from the fifth to seventh century), both include and describe Armenia, Albania, Colchis and Iberia, as well as the Persian province of Azerbaijan.

In Islamic cartography the regions and countries south of the Caucasus are represented somewhat differently. The Balkhi School chooses to show Armenia, [Caucasian] Albania and [Persian province of] Azerbaijan in its regional maps. The cities of present day Georgia are shown as being inside the territory of Albania and the neighbouring people on the northern and western borders of Albania and Armenia are shown to be the Alans.

The only Syriac map produced by Bar Hebraeus during the early thirteenth century, includes many toponyms related to Greater as well as Lesser Armenia, while from their neighbouring countries the Persian province of Azerbaijan is shown in the south and Lands of the Alans and Bulgars are mentioned in the north. There is no mention of Albania, which by then had already disappeared, nor Georgia, which had been established as an independent country.

When looking at the borders of the countries that today occupy the area south of the Caucasus, it is interesting to note the socio-political and border changes that have taken place. The detailed analysis of the countries of the region will show the following:

1. Georgia's constituent territories, whose predecessors were Colchis-Imeretia-Abkhazia, Kartli-Iberia and Mingrelia, existed since before our Common Era as well as the medieval times. During the eleventh to twelfth centuries the union of these territories created what we know today as the Republic of Georgia. The name Georgia appeared on the maps of the thirteenth century and **Georgia, with its current internationally recognized borders at the present occupies more or less the same territory, which it did in the medieval times.** Having said that, however, it must be mentioned that since the fall of the Soviet Union the two Georgian territories of Abkhazia (Colchis) and South Ossetia have unilaterally proclaimed independence and are striving to achieve it.

2. In the medieval times the territory of today's Republic of Azerbaijan was entitled [Caucasian] Albania, a Christian country, which disappeared during the ninth to tenth centuries and the territory was later divided into various provinces and Khanates of Daghestan, Derbend, Shirwān, Shamakhi, Talish etc. The name "Azerbaijan", which, for over two millennia had belonged to the North-western Iranian province across the river Arax, was given to this territory only in 1918, as a result of political scheming. **Today's Republic of Azerbaijan occupies most of the territory of Albania, as well as some additional neighbouring territories, which were populated by the indigenous Armenians.** One of these, the Armenian populated Autonomous Region of Nagorno Karabagh, has proclaimed independence based on the principle of Self-Determination, and since 1991 is de-facto functioning as an independent, albeit officially unrecognized state.

3. The geographical location of Armenia in the past has always been shown as being south of Georgia and Albania, extending across the Arax River south-westward, past Lake Van, as far as the Armenian Plateau or Highland extends (see page 19, penultimate paragraph). This is where the indigenous Armenians lived from a millennium BCE until 1915. Armenia lost its independence in the eleventh century, establishing the independent Cilician Kingdom of Armenia, which survived until the end of the fourteenth century. Since then, Western Armenia (the area to the east of Anatolia) was successively ruled by the Seljuks, Mongols and Ottomans, who in 1915 ethnically cleansed the territory of its indigenous population, the Armenians. During the early years of the Soviet rule, the communist leaders "generously" ceded parts of Armenian territory to her neighbours; Kars and Ardahan were given to Turkey and mostly Armenian populated Nakhijevan and Karabagh – to Soviet Azerbaijan, as well as putting mainly Armenian populated Javakhq under Georgian administration. **The result was an Armenia, which for millennia having occupied the whole of the Armenian Plateau, is now a small country wedged between Iran, Turkey, Georgia and Azerbaijan, occupying only about ten percent of the territory of historic Armenia.**

London-Yerevan, 2007.

BIBLIOGRAPHY

1. Abich, Hermann Wilhelm – *Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes*. Dorpat, H. Laakmann, 1843, (in German). On the nature of the Armenian Plateau
2. Abrahamian, Prof. Ashot G. – *The works of Anania Shirakatzi, Ashkahrhatzuytz* – Matenadaran Publications, Yerevan, 1944 (in Armenian). Աբրահամյան, Պրոֆ. Աշոտ Գ. – *Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունները – Աշխարհացոյց* – Երևան, Մատենադարանի Հրատարակչություն, 1944:
3. Allen, W. E. D. – *A History of the Georgian People* – London, Routledge & Kegan Paul, 1971.
4. Anania Shirakatzi – *Compostions* – Yerevan, Sovetakan Grogh publication, 1979 (in Armenian). Անանիա Շիրակացի – *Մատենագրություն* – Երևան, Սովետական Գրող Հրատարակչություն, 1979:
4. Anania Shirakatzi – *Compositions* – Yerevan, Sovetakan Grogh publication, 1979 (in Armenian). Անանիա Շիրակացի, *Մատենագրություն*, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Գ. Աբրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի: Երևան, Սովետական գրող, 1979:
5. Anderson, Andrew Runni – *Alexander's Gate, Gogand Magog, and the Inclosed Nations* – Cambridge, Mass., The Medieaval Academy of America, 1932.
6. Aristotle – *Meteorologica* – With an English translation by H. D. P. Lee – Loeb Classical Library, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1987.
7. Bagrow, Leo – *History of Cartography* - Translated by R. A. Skelton, Cambridge, Mass., Harvard University Press, USA, 1964.
8. Bar Hebraeus, *The chronography of Gregory Abū'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus; being the first part of his political history of the world*. Translated from the Syriac by Ernest A. Wallis Budge, London, Oxford University Press, 1932.
9. Barber, Peter – *The Map Book* – Edited by Peter Barber, London, Weidenfeld & Nicolson, 2005.
10. Barkhudariantz, Bishop Makar – *History of Aghuanq* – Etchmiadzin, 1902 (in Armenian). Բարխուտարեանց, Մակար Եպիսկոպոս – *Պատմութիւն Աղուանից* – Սբ. Էջմիածին, 1902:
11. Beazley, Raymond C. – *The Dawn of Modern Geography*, Volumes 1 to 3 – London, J. Murray, 1897.
12. Al-Birūnī – *Kitāb ul Tafhim ul avāil sināat al tanjim* – British Library MS, OIOC Or. 8349 (in Arabic).
13. Boase, T.S.R. – *The Cilician Kingdom of Armenia* – Edinburgh, Scottish Academic Press, 1978.
14. Chamchian, M. – *History of Armenia* – 3 volumes, Venice, Mchitarist Order, 1784 (in Armenian). Ջամչեան, Մ. – *Պատմութիւն Հայոց* – 3 հատորով, Վենետիկ, Մխիթարեան Միաբանութիւն, 1784.
15. Chekin, Leonid S. – *Northern Eurasia in Medieval Cartography."*Terrarum Orbis" series No.4 - Belgium, Brepols, 2006.
16. *Concise Armenian Encyclopaedia* – Vol. 1, Yerevan, 1990 (in Armenian). *Հայկական համառոտ հանրագիտարան* - Հատոր 1, Հանրագիտարանի Գլխավոր Խմբագրություն, Երևան, 1990:
17. Cosmas Indicopleustes, *The Christian topography of Cosmas, an Egyptian monk*, translated from the Greek by J.W. McCrindle, London, Printed for the Hakluyt Society, 1897.
18. Destombes, Marcel, *Mappemondes, A.D. 1200-1500* – (Imago Muundi, supplement 4), Amsterdam, N. Israel, 1964. (in French).
19. *Dictionary of the Armenian Language* – Mkhitarist Monastery, Venice, vol. 2, 1769 (in Armenian). *Բառգրիք Հայկազեան Լեզուի*, Մխիթարյան Միաբանություն, Վենետիկ, Հատոր 2, 1769:
20. Donabedian, Patrick – *Armenians in Crimea during the era of the Genovese* – Roma Armenia, Catalogue of exhibition, Rome, curator Claude Mutafian, 1999.
21. Dunn, Ross E. – *The adventures of Ibn-Battuta* – University of California Press, 1986.
22. Eco, Umberto – *Baudolino* – London, Vintage Press, 2003.
23. Edson, Evelyn – *The Oldest World Maps: Classical sources of three eighth century Mappaemundi* – The Ancient World, Vol. XXIV, Part 2, Boston, 1993.
24. Edson, Evelyn – *Mapping time and space* – London, The British Library, 1997.
25. Edson, Evelyn and Savage-Smith Emily – *Medieval view of the Cosmos* - Oxford, Bodleian Library, 2004.
26. Edwards, A. S. G. – *Geography and Illustrations and Higden's Polychronicon* – Collected Papers from the Kresge Art Museum Medieval Symposium, East Lansing, Michigan State University Press, 1995.
27. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition – Leiden/London, Brill/Luzac, Vol.1, 1960.
28. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition – Leiden/London, Brill/Luzac, Vol.3, 1971.
29. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition – Leiden/London, Brill/Luzac, Vol.5, 1980.
30. *Encyclopaedia of Islam*, New Edition – Leiden/London, Brill/Luzac, Vol.8, 1995.
31. Europalia 85 España – *Los Beatos* – Brussels, 1985 (in Spanish).
32. Galichian, Rouben – *Historic maps of Armenia, The Cartographic Heritage* – I. B. Tauris, London, 2004.

33. Galichian, Rouben – *Armenia in World Cartography* – Yerevan, Printinfo, 2005, (in Armenian and Russian). Գալչեան, Ռուբէն – *Հայաստանը համաշխարհային քարտէզագրութեան մէջ* – Երևան, Պրինտինֆո, 2005:
34. *Geographical maps and Historical Documents related to the Persian Gulf* – Published for the International Conference on the Persian Gulf, Nov. 1989, Tehran, Shahab Geographic and Cartographic Establishment, 1989.
35. Gervase of Tilbury – *Otia Imperailia. Recreation for an Emperor* – Translated from Latin by S. E. Banks and J. W. Binns, Oxford, Oxford University Press, 2002.
36. Gottheil, Prof. Richard – *On Syriac geographical Chart , Berlin Sachau 81, of Menareth Kudshe*' – Journal of American Oriental Society, Vol. 13, 1889.
37. Hakluyt, Richard, Editor – *The Principal Navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation* – in 12 volumes, Glasgow, James MacLehouse, 1903.
38. Hakobian, Melik-Bakhshian, Barseghian - *Toponyms of Armenia and neighbouring regions*- Yerevan, State University Publication, 1986-2001, (in Armenian). Հակոբյան, Թադեվոս Խաչատուրի, Մելիք Բախշյան Ստեփան Տիգրանի, Բարսեղյան Խիկար Հակոբի - *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* - հինգ հատորով, Երևանի Պետական համալսարան, 1986-2001:
39. Hakobian, Thaddeus – *A Concise History of Geography* – Yerevan, Luys Publication, 1976 (in Armenian). Հակոբյան, Թադեվոս Խաչատուրի – *Աշխարհագրության համառոտ պատմություն* – Երեվան, Լույս Հրատարակչություն, 1976:
40. Harley, J. B. & Woodward, David – *The History of Cartography* – Vol.1, Vol.2 Books 1 & 2, Chicago, Chicago University Press, 1987, 1992, 1994.
41. Harutunyan, Babken – *Preface to Ashkharhatzuytz of Khorenatzi* – Armenian Classical Authors, Vol. 2, Fourth Century, (Armenian Library of Calouste Gulbenkian Foundation), Antileas, Lebanon, 2003 (in Armenian). Հարությունյան, Բաբգեն – *Խորենացու Աշխարհացույցի նախաբան, Մատենագիրք հայոց* – հատոր Բ, (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան) Անթիլիաս, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան, 2003:
42. Harvey, Paul D.A. – *Medieval Maps* – London, The British Library, 1991.
43. Hewsen, Robert H. – *The Geography of Ananias of Širak, Ašxarhaćoyć, the Long and the Short Recensions. Introduced, Translated and Commentary* – Wiesbaden, Ludwig Reinhard, 1992.
44. Hewsen, Robert H. – *Ašxarhaćoyć. The Seventh Century Geography attributed to Ananias of Širak. A facsimile reproduction of the 1881 Venice Edition of the longer version of the text of the unique manuscript (Venice No. 1245) and of the 1944 Yerevan Edition of the short version (Matenadaran manuscript No. 582* - Delmar NY, Caravan Books, 1994.
45. Hieronymous, Saint – *Liber de Situ et Nominibus Locum Hebraicum* – London, The British Library, MS, Add. 10049 (in Latin).
46. Higden, Ranulf – *Polychronicon* – London, The British Library, MS, Royal 14 C IX (in Latin).
47. Higden, Ranulf – *Polychronicon* – translated by John Trevisia in 1387. Facsimile reproduction of the book printed in 1527. London, Edited by Churchill Babington, 1865.
48. Hovhannisian, Hovhannes – *An Armenian manuscript map of the world* – Vol. 43 University Scientific Publications, Yerevan, Yerevan State University, 1954, (in Armenian). Հովհաննիսյան, Հովհաննես -*Աշխարհի հայկական ձեռագիր քարտեզը* -Երևան, Համալսարանի Գիտական Աշխատություններ, հատոր 43, տրակ 1, ԵՊՀ, 1954.
49. Ibn-Batuta – **رحله** , *Rehle* (Travelogue) – In two volumes. Translated from Arabic and notated by Dr Muhammed-Ali Movahhed, Sepehr- Tehran, Naghsh Publishers, 1990, (in Farsi).
50. Ibn-Hawqal – **صورت‌الارض** , *Surath el Ardh* – Translated from Arabic by Dr J. Shoār, Tehran, Bonyade Farhang Publications, 1345/1966 CE, (in Farsi).
51. Isidore of Seville – *De Nature Rerum. Ethymologiae* – London, The British Library, Harely MS-2660 (in Latin).
52. Al-Istakhrī – **مسالک وممالک** , *Masālik va Mamālik* – Translated from Arabic by I. Afshār, Tehran, Bongāhe Tarjome va nashre Ketāb, 1340/1961 CE (in Farsi).
53. Jomard, Marquis – *Le monuments de la Geographie ou Recueil d'Anciennes Cartes Europeannes et Orientales* - Paris, 1828 (in French).
54. Kamal, Yousouff – *Monumenta Cartographica Africa et Aegypti* – volumes 1-5, Cairo, 1926-1952.
55. Kātib Chelebi **کاتب چلبی** – *Jehān Nümā* **جهان نما** – (Mirror of the World) c. 1657. Ottoman manuscript, London, The British Library, OIOC MS ref. Or.1038 (in Turkish).
56. Kātib Chelebi **کاتب چلبی** – *Jehān Nümā* **جهان نما** – (Mirror of the World). Ottoman Turkish, printed version of the above, Istanbul, edited by Ibrahim Müteferrika, 1832/3. (copy in the British Library OIOC ref. Or. 80.a.7. In Turkish).
57. Khachaturian, Mkrtich. M. – *The Medieval Oval Map in Armenian* - Yerevan, Academy of Sciences Publication, 1976 (in Armenian). Խաչատրյան, Մկրտիչ Մանուկի - *Միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը* – Քննագիտության և Տեխնիկայի Պատմությունը Հայաստանում, հատոր VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1976:
58. King, Charles, *The Black Sea*: *a history*. Oxford, Oxford University Press, 2004.

59. Komroff, Manuel – Contemporaries of Marco Polo, *The Journal of Friar William of Rubruck, 1253-1255* – London, Jonathan Cape, 1929.
60. Koriun – *Life of Mashtotz* – Yerevan state University, Yerevan, 1981 (Classic Armenian, Armenian and English). Կորյուն – *Վարք Մաշտոցի* – Երևան, Երևանի Պետական համալսարան, 1981:
61. Lane, George – *An Account of Gregory Bar Hebraeus Abu al-Faraj and His Relations with the Mongols of Persia*, Hugoye: Journal Of Syriac Studies, Vol. 2, No. 2, July 1999. Electronic Journal of Beth Mardutho: The Syriac Computing Institute. http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol2No2/HV2N2GLane.html.
62. Lewis, Suzanne, *The Art of Matthew of Paris in the Chronica Majora* . Aldershot, Scolar Press in collaboration with Corpus Christi College, Cambridge, 1987.
63. Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius - *Commentary on the Dream of Scipio* – With English translation, introduction and notes by William Harris Stahl, New York, Columbia University Press, 1952.
64. Manandian, Prof. Hakob – *Main roads of the ancient Armenia* – Yerevan, Melkonian Fund Publication, 1936 (in Armenian). Մանանդյան, Պրոֆ. Հակոբ - *Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները* -Երևան, Մելիոնյան Ֆոնդի հրատարկություն, 1936.
65. Manandian, Prof. Hakob – *The placement of Caspia Via and Caspiae Portae* - Collection of Works, Yerevan, Academy of Sciences Publication, Vol. 5, 1984 (article in Russian). Մանանդյան, Պոռֆ. Հակոբ - *О Местонахождений Caspia Via и Caspia Portae* – Երևան ԳԱՀ, Հasnr Ե, 1984:
66. Marco Polo, *The Travels of Marco Polo, the Venetian.* Translated and edited by William Marsden, re-edited by Thomas Wright. Garden City, NY, Doubleday & Co, 1948.
67. Matthew Paris – *Mattei Parisiensis, Moncahi Sancti Albanum, Chrnoica Majora* – Edited by Luard, Henry Richard in 7 volumes, London, Rolls Series, 1872-1880.
68. Mela, Pomponius – *Description of the World* – Translated with an introduction by F. E. Romer, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1998.
69. Mikayelyan, Vartges A. – *History of the Crimean Armenian Community* – Academy of Sciences Publ., Yerevan, 1974 (in Armenian). Միքայելյան. Վարդգես Ա. – *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմությունը* - Երևան, ԳԱ Հրատարակչություն, 1964:
70. Miller, Konrad, *Mappaemundi : die a¨ltesten Weltkarten*, herausgegeben und erla¨utert von dr. Konrad Miller, Stuttgart, J. Roth, 1897. (in German).
71. Miller, Dr. Konrad – *Weltkarte des Arabers Idrisi vom Jahr 1154* – Stuttgart, 1928 (in German).
72. Miller, Konrad, *Mappae Arabicae: arabische Welt- und Länderkarten des 9.-13. Jahrhunderts, in arabischer Urschrift, lateinischer Transkription und Übertragung in neuzeitliche Kartenskizzen : mit einleitenden Texten*. Stuttgart, Selbstverlag des Herausgebers, 1926-1931. (in German).
73. Mostaufī, Hamd Ullāh – *Nuzhat ul Ghūlūb* – British Library, OIOC, ADD-23543 and ADD-23544, 1634 and later (in Farsi).
74. Al-Muqaddasī – احسن التقاسيم فى معرفت الاقاليم, *Ahsan al Taqāsim fi Ma'rifat al-Aqālim or The best divisions for the knowledge of the Regions* –Translated from Arabic by Prof. Basil Collins, Reading, Garnet, 2001.
75. Muradyan, Gohar – *Physiologues, The Greek and Armenian versions with a study of translation techniques* – Hebrew University Armenian Studies 6, Leuven, Peeters, 2005.
76. Nalbandian H. T. – *Arab Sources on Armenia and her Neighbouring Countries* – Armenian Academy of Sciences Publication, Yerevan, 1965 (in Armenian). Նալբանդյան Հ. Թ. – *Արաբ աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին* – Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչություն, 1965:
77. Paulus Orosius, *Seven books of history against the pagans*: *the apology of Paulus Orosius*. Translated with introduction and notes by Irving W. Raymond. (Records of civilization, sources and studies, no. 26). New York, Columbia University Press, 1936.
78. Orosius, Paulus - *King Alfred's Anglo-Saxon version of the Compendious History of the World* – London, Longmans, 1855.
79. Pliny – *Natural History* – Translated from Latin by H. Rackham, Loeb Classical Library, Harvard University Press, Volume II, Books 3-7, 1942 and 1999.
80. Podnosilov, Alexander Vasilevich – *West Europe in Roman cartographic traditions*- Moscow, Indrik Publ., 2002 (in Russian). Подносилов, Александр Василевич - *Восточная Европа в римской картографической традиции* - Москва, Индрик, 2002.
81. Ptolemy, Caludius – *The Geogrpahy* – New York, Dover Publications, 1991. Translated and edited by Edward L . Stevenson
82. Reza, Prof. Enāyatollāh - *Aran from the Ancient Times to the Beginning of the Mongol Era* - Second publication, Tehran, Foreign Ministry Publications, 2003 (in Farsi).
83. Reza, Prof. Enāyatollāh - *Azerbaijan and Aran*– Tehran, Iran Zamin Publishers, 1982, (in Farsi).
84. Roncière, Monique and du Jardin, Michel Mollat – *Sea Charts of the Early Explorers* – Translated from French by L. le R. Dethan, Fribourg, Thames and Hudson, 1984.
85. Rosien, Walter – *Die Ebstorfer Weltkarte* – Niederische Amt für Landesplanung und Statistik, A11/19. Hanover, 1952 (in German).

86. Russell, Bertrand – *Philosophy* – New York, Norton, 1927.
87. Safrastian , Aram K. – *Turkish authors about Armenia and Transcaucasian nationalities* - Yerevan, 1964 (in Armenian). Սաֆրաստյան, Արամ Խաչատուրի - *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հաս. 2* – Երևան, Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1964.
88. Sahāb, Abbās – *Atlas of the Geographical Maps and Historical Documents on the Persian Gulf* – Tehran, Sahāb geographic and cartographic publishers, 1994.
89. Sallustius, Caius Crispius – *The conspiracy of Catiline and The Jugurthine War* – Translated from Latin by Rev. John Selby, New York, Harper and Brothers, 1879. Electronic version available on the Web from O'Brian's Bookshop.
90. Sallustius, Caius Crispius – *The Jugurthine Wars* – With translation by H. E. Butler, Oxford, Clarendon Press, 1921.
91. Santarem, Vicomte de Soro – *Atlas composé de Mappemondes, de Portulans et de Cartes Hydrographiques et Historiques* – Paris, 1842-53 (in French).
92. Sanudo – *Liber Secretorum Fidelium Crucis. Recuperatio Terrae Sanctae* – London, The British Library, MS Add 27376 and Add 27376* (in Latin).
93. Siebold, Jim – *Index of Cartographic Images of Early Medieval Period 400-1300 AD* - www.henry-davies.com/MAPS
94. Soro, Antonio Cagigos – *The Beatus of La Seu Urgell & all its Miniatures* – La Seu d'Urgell, Diocesan Museum of Urgell, 2001.
95. *Soviet Armenian Encyclopaedia*, Volume 3, Yerevan, 1977 (in Armenian). *Հայկական Սովետական հանրագիտարան*, Հատոր 3, Երևան, 1977.
96. *Soviet Armenian Encyclopaedia*, Volume 4, Yerevan, 1978 (in Armenian). *Հայկական Սովետական հանրագիտարան*, Հատոր 4, Երևան, 1978.
97. *Soviet Armenian Encyclopaedia*, Volume 7, Yerevan, 1987 (in Armenian). *Հայկական Սովետական հանրագիտարան*, Հատոր 7, Երևան, 1987.
98. Stahl, W. Harris – *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts* – NY, Columbia University, 1977.
99. Strabo – *Geography* – With English translation and notes by Horace L. Jones (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Harward University Press, Volume V, Books 10-12, 1928 and 2000.
100. Suny, Ronald Grigor – *The Making of the Georgian Nation* – London, I. B. Tauris, 1989.
101. Taylor, John – *The "Universal Chronicle" of Ranulf Higden* – Oxford, Clarendon Press, 1966.
102. Ter-Ghevondian, Aram – *Arab Historians and Geographers of IX-X Century* – Yerevan University, 2005 (in Armenian). Տեր-Ղևոնդյան, Արամ - *Արաբ մատենագիրներ Ը-Ժ Դարեր* - Երևանի Պետական Համալսարան, 2005:
103. Ter-Minassiantz, Erwand, *Die armenische Kirche und ihrer beziehungen zu den syriachen Kirchen bis zum Ende des 13. Jahrhunderts, nach den armenischen und syrischen Quellen.* Leipzig, J. C. Heinrichs, 1904. (in German).
104. Togan, Ahmed Zaki Validi – *Biruni's Picture of the World* - Archaeological Review of India, Vol. 53, Delhi, 1937.
105. Uhden, Richard – *Die Weltkarte des Isidorus von Sevilla* – Bibliotheca Classica Batavia, Mnemosyne Series 3, Leiden, 1935/6.
106. Vaughan, Richard – *Matthew of Paris* – Vol.6, New Series, Cambridge Studies in Medieval Life and Thought – Cambridge University Press, 1958.
107. Van Duzer, Chet & Dines, Ilya – *The Only Mappamundi in a Bestiary Context: Cambridge, MS Fitzwilliam 254* – Imago Mundi journal, Vol. 58, Part 1, pp. 7-22, London, 2006.
108. Virgilius, Maro Publius – *Ecloues, Georgics, Aenid* – Translated from Latin by H. Rushton Fairclough, London, Heinemann, 1916, in two volumes.
109. Volk, Sylvia – *Trivia page of Myths, The Legend of Gog and Magog* – Website, 1999.
110. Voskanian, Armenak M. – *The Armenian Plateau* – Yerevan State University, 1976 (in Armenian). Ոսկանյան, Արմենակ Մարտիրոսի – *Հայկական լեռնաշխարհ ֆիզիկա-աշխարհագրական համառոտ ակնարկ*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1976:
111. Wallis Budge, Sir Ernest A., Editor - *The History of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo–Callisthenes* - Edited from five manuscripts, with an English translation and notes by Ernest A. Wallis Budge, Cambridge, The University Press, 1889.
112. Westrem, Scott D. – *The Hereford Map* – from "Terrarum Orbis" series, Vol. 1, Belgium, Brepols Publishers, 2001.
113. Whitefield, Peter – *The Image of the World* – Pomegranate Artbooks, San Francisco & The British Library, 1997.
114. Wigal, Donald – *Historic Maritime Maps 1290-1699* - New York, Parkstone Press, 2000.
115. Williams, John – *Isidore, Orosius and the Beatus Map* – London, Imago Mundi journal, Vol. 49, Part 1, 1997.
116. Wright, William – *A Short History of Syriac Literature* – Amsterdam, Philo Press, 1966. A revised and updated edition of the 1894 published volume.
117. Yefimov, Alexander Vladimirovich – *Atlas of Geographical Discoveries in Siberia and North Western America in XVII-XVIII centuries* – Moscow, Nauka Publishing House, 1964 (in Russian). Ефимов Александр Владимирович - *Атлас Географических Откритий в Сибире и в Северно-Заподной Америке XVII-XVIII в.* – Москва, Издательство "Наука", 1964.

INDEX OF TOPONYMS AND PEOPLE

(Name of Armenia has been excluded from this index, as it appears almost in every page)

Abkhazia – 11, 19, 38, 158, 159, 163, 181, 188, 189, 199
Abraham – 15, 143, 154
Abu al-Faraj (Bar-Hebraeus) – 178
Acre – 166, 169, 174
Adam and Eve – 15, 31, 72, 80, 161, 176, 194
Ādharbeijān – See Azerbāijān – 5 , 9, 11, 19, 82-85, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 114, 116, 126, 127, 178, 179, 198, 199
Adiapeni – 38
Adriatic – 44, 49, 66, 76, 79
Aegean – 10, 44, 49, 66, 72, 73, 76, 80, 90, 156, 189
Aethiopia Perusta – 32
Afranje (France) – 118
Africa – 9, 14, 15, 21, 22, 24, 28, 30-32, 42, 44, 46, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 72, 73, 74, 80, 83, 90, 92, 103, 108, 109, 118, 120, 123, 126, 129, 133, 135, 138, 140, 142, 153, 156-158, 165, 179, 181, 188, 191, 194, 197
Africanus – 31
Aghvanq – 98, 131
Agrippa, Marcus Vispanius – 64, 133
Aix-en-Provence – 6, 53
Akhlāt – see Khlāt
al-Alān – 98, 106
Albania – 9, 10, 16, 19, 20, 38, 40, 42, 52-54, 57, 59, 64, 66, 67, 76, 83, 85, 94, 96, 98, 105, 116, 27, 131, 133, 138, 140, 154, 158, 163, 166, 176, 181, 188, 190, 197-199
Albi – 42, 44, 132
Alborz Range – 38, 88, 96, 98, 100, 112, 163
Alexandria – 14, 15, 24, 32, 35, 40, 44, 46, 53, 54, 62, 73, 76, 118, 135, 138, 140, 153, 156, 166, 167, 174, 179, 191, 197
Algeria – 14, 42, 62
Almān (Germany) – 118
Alps – 11, 197
Al-Rān – 88, 98, 100, 105
Âmad[ia] (Amid) – 94, 96, 100
Amazonia – 140, 197
America – 11, 18, 154
Amid – 94, 109, 116
Amiens – 24
Amū Daryā – 108
Ananias of Shirak – 13, 46, 140, 146
Ananias, Bishop – 174
Anatolia – 10, 19, 49, 179, 199
Andalucia, Andalus – 83, 92, 118
Anglia – 54, 62, 80, 142, 157, 185, 197
Antakia – 126, 131
Antarctic Ocean and Landmass – 15
Anthiochia – 24, 40, 53, 76, 135, 179
Antipodes – 15, 31, 32, 66, 142
Apianus, Petrus – 35
Apulia (Puglia) – 53, 157, 165, 174
Aquilonis – 76
Arabia – 10, 24, 36, 40, 44, 49, 54, 57, 59, 62, 64, 66, 72, 73, 76, 90, 92, 108, 120, 123, 129, 133, 138, 156, 185, 188, 189, 194
Arabian Peninsula – 123, 129, 133
Arabian Sea – 36, 40, 49, 54, 76, 90, 92, 120, 194
Aral Sea – 83, 90, 92, 118, 120, 188
Ararat – 10, 15, 19, 36, 38, 54, 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 109, 114, 123, 127, 133, 135, 155, 158-161, 166, 167, 169, 174, 176, 197, 198
Arax – 10, 36, 38, 54, 55, 64, 67, 73, 83, 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 108, 109, 112, 116, 120, 140, 159, 161, 176, 199
Arc(h)a Noe – 36, 38, 40, 54, 68, 135, 158, 159, 174, 176, 182, 188, 189, 191
Ardebīl or Ardabīl – 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 131
Aristotle – 14, 51
Arjesh or Arjish – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 106, 114, 116
Armenia Inferior – 38, 181, 182
Armenia Maior or Major – 67, 73, 127, 129, 138, 189, 198
Armenia Minor – 67, 127, 129
Armenia Superior – 36, 38, 54, 181, 182
Armenie Pile – 36, 38
Armīnīa or Armīniya – 83, 85, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 114, 116, 120, 123, 126, 129, 131
Arminus – 158
Arnstein Bible – 62
Arrān – 83-85, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 112, 114, 116, 131
Artaxata (Artashat) – 161
Arzan or Arzn – 84, 85, 94, 96, 100, 103, 106, 179
Ascolonia (Ashkelon) – 24
Ashneh – 94, 96 (see also Ushne)
Asia – 9-11, 14, 19, 20-22, 24, 28, 30-32, 40, 42, 44, 49, 50, 52, 53, 57, 59, 60, 64, 66, 67, 72, 73, 76, 80, 82, 83, 92, 108, 114, 116, 120, 123, 127, 129, 131, 138, 140, 142, 143, 153, 156, 158, 163, 165, 176, 181, 188, 189, 194, 197
Asia Minor – 10, 11, 19, 40, 42, 44, 49, 53, 59, 60, 64, 67, 72, 73, 116, 138, 158, 159, 163, 165, 176, 188, 189, 194, 197
Askelon – 80, 126, 169, 174
Assiria – 24, 40, 76, 142, 156, 194
Asturia – 76
Aswān – 35, 54, 62, 126 (see also Seyene)
Athlas (see also Atlas) – 22
Atlantic – 21, 31, 54, 57, 123
Atlas – 54, 57, 76, 83, 154, 197
Atropatene or Atrpatakan – See Azerbaijan – 10
Azach (Azov) – 153
Azarshahr – 94, 100, 103
Azerbāijān or Azerbaijan – 9-11, 19, 82-85, 88, 90, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 114, 116, 126, 127, 178, 179, 198, 199
Azov Sea – 11, 49, 52, 53, 55, 64, 66, 76, 140, 153, 155, 156, 163, 185, 188

al-Bāb – 88
Babilonia – 24, 47, 57, 72, 133, 156, 191, 194
Babylon – 15, 19, 32, 154, 161, 167, 191
Bāb-ul-Abwāb (Derbend) – 17, 18, 36, 88, 94, 96, 98, 103, 105, 112, 116, 123
Bactria – 62, 188, 189
Badakhshān – 118
Baghdād – 85, 123, 126, 154, 178, 185, 188, 189
Bahrain – 82, 118, 126, 157
Bahri Khāwrazm – 83
Bahri Khazar – 83, 118
Bahri Kulzūm (Red Sea) – 120, 129
Bahri Warang (Baltic Sea) – 118
Bahr ul-Fārs (Persian Gulf) – 123
Bahr ul-Rūm (Mediterranean) – 123
Bailakān (in Armenian – Paitakaran) – 94
Bāku – 94, 96, 98, 100, 103, 112, 131
Baltimore – 120
Bāmiān – 118
Bar-Ali – 180
Bar-Hebraeus or Ba- Ebroyo – 18, 132, 178, 199
al-Balkhī, Abu Zaid Ahmad Ibn Sahl – 82, 83, 85, 90, 108, 112, 123, 129, 199

Barcelona – 73
Bardahe or Barda – 85, 88, 94, 96, 98, 103, 105, 112, 126, 131
Bardij – 105
Barsaum, Afram – 178
Bartholomew, Apostle – 159, 161
Basra – 126
Beatus of Liebana – 9, 14, 15, 17, 57, 66, 67, 72, 73, 76, 80, 190
Beck, Harry – 100, 102
Bede, Venerable – 59, 60, 138
Bein ul-Nahrein (Oxiana) – 118
Beit ul-Muqaddas (Jersualem) – 131
Belgica or Belgium – 53, 72, 158
Belorussia – 33
Bengal Gulf – 118, 120
Berber – 118, 126
Berkrī – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 106
Berlin – 106, 161, 179
Bethlehem – 36, 42, 438, 140, 169
Bilād ul Rūm (Byzantium) – 93, 103, 106
Bilgān (Baylakān or Paitakaran) – 98, 103
Birounī, Abu Reihān Mohammed bin Ahmed – 82, 129
Bitinia – 24, 73
Bitlīs – 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 106, 109
Black Sea – 10, 15, 35, 36, 38, 42, 44, 49, 53-55, 64, 66, 67, 72, 73, 76, 80, 83, 90, 92, 108, 109, 116, 120, 123, 135, 140, 153, 156, 158, 159, 179, 182, 185, 188
Boecia – 24
Boristhenes (Dnepr) – 35, 179,
Bosphorus – 66, 73, 123, 153
Bragmannorum Insulae – 157
Britania or Britannia – 32, 33, 44, 60, 62, 64, 76, 157
Britany – 62
Buddha – 12
Buhaīre Armīnīya (Lake Vān) – 94, 103, 106
Buhaīre Kabutān (Lake Oroumieh) – 85, 88, 114
Buhaīre Khlāt (Lake Van) – , 85, 88
Bukhārā – 131
Bulghar or Bulgaria – 118
Burgo de Osma – 76
Burgundia – 64
Byzantium – 10, 44, 67, 92, 98, 103, 106, 118

Cadiz – 28, 30, 62, 66, 76, 157, 194
Caesaria (Kayseri) – 60, 61, 179
Caffa (Theodosia) – 146, 153-155
Cairo – 62, 166, 174
Calabria – 73
Caldea (see Chaldea) – 138
Calpe (the Rock of Gibraltar) – 24, 54, 57, 62
Canistris, Opicino de – 190
Capella, Martianus – 143
Cap(p)adocia – 11, 38, 42, 52, 53, 59, 67, 73, 76, 80, 142, 143, 156, 159, 161, 163, 188-191, 194, 197
Cardinal Guala-Bicchiari – 158
Carpathian mountains – 33, 35, 72, 197
Carrae or Charrha – 96, 159, 161
Cartago or Carthage – 22, 28, 53, 60
Caspian Sea – 18, 36, 38, 40, 42, 44, 49, 52, 55, 64, 66, 67, 76, 83, 85, 88, 90, 96, 98, 108, 109, 112, 114, 116, 118, 120, 123, 129, 131, 135, 140, 153, 154, 158, 159, 161, 163, 176, 179, 181, 182, 185, 188-190
Caspie or Caspiu Porte – 18, 36, 38, 140
Catabatmon or Catabathmos – 21, 54, 140
Catiline – 21
Central Asia – 19, 82, 83, 108, 114, 120, 127, 129, 131, 188
Central Torrid Zone – 15, 31, 32, 57
Ceuta – 15, 114, 154
Chaldea – 15, 38, 40, 62, 76, 140, 143, 156
Chatillon, Gauthier de – 24, 26, 62
Chester – 199
Chin, China – 82, 83, 92, 109, 120, 123, 129, 153, 154
Cilicia – 38, 53, 60, 64, 138, 142, 143, 155, 163, 185, 188, 189
Cirus or Cyrus (Kura river) – 64, 76, 140, 156
Colchis – 9, 10, 16, 19, 20, 38, 40, 42, 66, 68, 83, 135, 140, 142, 158, 159, 163, 182, 188, 189, 198, 199
Cologne – 140
Columbus – 31
Commagene – 42
Cordoba – 54, 114
Corsica – 44, 66, 140
Cosmas – 14, 16, 31, 32, 47-50
Cotton, Sir Robert – 133, 135
Crete – 54, 73, 76, 92, 140, 161, 194
Cypra or Cyprus – 44, 54, 64, 73, 76, 92, 140, 153, 161, 179, 194

Dabīl (Dvin) – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109
Daghestan – 19, 54, 55, 182, 199
Dājermān – 85, 96, 98, 103, 106
Dākhergān – 88, 94
Dalmatia – 36, 53, 72
Damascus or Damashq – 40, 53, 73, 126, 131, 140, 154, 157, 174, 179, 191
Dacia – 35
Dan – 57
Danube or Danubius – 24, 62, 76, 189, 197
Dardanelles – 66, 73, 123
Daryal Pass – 17, 18, 36, 38, 42, 54, 64, 140, 163, 176, 182
Datia – 64
Dejle (Tigris) – 83, 120
Delos – 140, 156
Deylam – 83, 88, 103, 109, 112, 114, 123, 126
Diārbekir – 118
Dinan – 158
Dināwar – 96, 100, 106, 126
Dionysius Periegetes – 133
Djebāl – 118
Dnepr – 35, 153, 154, 179
Don – 9, 24, 38, 44, 52, 53, 60, 64, 72, 76, 80, 135, 153, 154, 181, 185
Duchy of Cornwall – 133
Dvin – 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 109, 116

Ebstorf – 17, 18, 132, 133, 139, 158, 161-163, 181
Eco, Umberto – 133
Edessa (Urfa) – 38, 53, 161
Edinburgh – 197
Egypt or Egyptus – 24, 30, 35, 40, 44, 53, 54, 57, 62, 64, 73, 76, 83, 90, 92, 118, 120, 123, 126, 131, 133, 135, 140, 142, 153, 167, 169, 174, 179, 188, 189, 191
Ellas – 64
Eqrītes (Crete) – 92
England – 10, 59, 60, 80, 133, 139, 156, 158, 165, 166, 174, 181, 182, 191, 197
Ephorus – 46
Equator – 37, 55, 66, 118, 129, 138, 142, 179
Eram – 94, 96, 100, 103
Eratosthenes – 14, 15, 31
Ethiopia – 15, 30, 32, 35, 44, 53, 57, 76, 80, 82, 92, 118, 142, 153, 156, 157, 179, 189
Euphrates – 36, 38, 40, 42, 44, 49, 54, 55, 60, 64, 72, 76, 80, 83, 108, 109, 116, 120, 123, 135, 138, 140, 143, 161, 178, 182, 191, 194
Europe – 9, 10, 12, 14, 17, 21, 22, 24, 28, 30-32, 36, 42, 44, 51, 53, 54, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 72, 73, 76, 80, 92, 108, 114, 120, 123, 133, 138, 140, 142, 153, 154, 156-158, 163, 165, 166, 178, 181, 185, 191, 197
Eusebius, Bishop of Caesaria – 36
Euxinus Pontus (Black Sea) – 36, 38, 42, 54, 182

Farang (France) – 92, 129
Farfar – 174
Fārs – 83, 90, 118, 123, 129
Forat (Euphrates) – 120
France – 24, 33, 42, 44, 66, 67, 72, 73, 80, 85, 92, 118, 123, 133, 140, 142, 156, 179, 185, 197, 198
Frigia – 24, 53, 62, 72, 76, 188
Fujian – 154

Gades (Cadiz) – 28, 32, 62, 66, 76, 157, 194, 197
Galathya – 24
Galia – 33, 53
Galicia – 53
Galilea – 24, 57, 60, 143
Ganges – 28, 40, 44, 55
Ganje (Jenzeh, also Kirovabad) – 85, 88, 103, 105
Gardabani (See Qal'a) – 88, 94, 105
Garden of Eden – 49, 181
Gascony – 67
Gehon or Geon – 64, 76
Germany – 22, 62, 106, 118, 39, 42, 43, 63
Gervase of Tilbury – 161, 163, 190
Getulia – 157
Gibraltar – 24, 54, 57
Gilān – 88, 94, 96, 100, 103, 106, 114
Gog & Magog – 17, 18, 82, 83, 92, 108, 109, 123, 129, 132, 135, 140, 143, 167, 174, 176, 179
Golden Fleece – 38, 135, 158, 163, 181, 182
Gorgān – 126, 179
Greater Armenia – 36, 38, 52-54, 116, 179, 182
Greece – 44, 64, 73, 76, 108, 142, 163, 197
Guido of Ravenna – 10, 18, 44, 64, 198
Guinea, Gulf of – 129, 188

Habashe' (see Abyssinia) – 92
Hadrian's Wall – 157
Halab (Aleppo) – 179
Hamadān – 123, 126
Hanover – 161
Hārith, Jabal (see Mount Ararat) – 88, 94, 98, 105
Hebron – 138
Hellespont (see Dardanelles) – 66
Hercules – 21, 24, 62, 158, 191, 197
Hereford – 18, 132, 133, 139, 158, 176, 181, 182
Hiberia (see Caucasian Iberia) – 38, 54, 59, 135, 190
Hibernia (Ireland) – 60, 66
Hieronimus – see St. Jerome
Hierusalem – 60, 62, 133. See also Jerusalem.
Hijaz – 118, 126
Hind – 83, 118
Hippo or Hippone (Annaba) – 14, 42, 54, 62
Hircania – 40, 42, 54, 59, 140, 142, 143, 176, 181, 182, 197
Holy Land – 40, 53, 138, 165, 166, 174
Hovhannisian H. – 153, 155
Huayrit, Jabal (Lesser Ararat) – 88, 94, 105
Hyber(n)ia (Ireland) – 138, 156, 157, 185, 194, 197
Hyspania – 30, 53, 54, 57
Hyppo – see Hippo (Annaba)

Iberia – 9, 10, 16, 19, 20, 38, 40, 42, 52, 53, 55, 59, 64, 83, 135, 156, 179, 182, 190, 198, 199
Ibn-Hawqal, Abu al-Qāsim Muhammad – 83-85, 88, 90
Ibn-Saīd, al-Maghribi – 15, 123, 126
al-Idrīsī, Ibn Abdullah Muhammad bin Abdullah bin Idrīs al-Sharif – 83, 114, 116
Ierusalem – 44, 156, 169, 174. See also Jerusalem.
India – 10, 12, 14, 24, 28, 32, 33, 42, 44, 46, 53, 57, 59, 62, 67, 76, 80, 82, 83, 108, 129, 133, 138, 140, 154, 156, 157, 167, 176, 188, 189
Indo-China – 123
Indus – 36, 40, 49, 55, 76, 189
Ionum Mare (Ionian Sea) – 44
Iran – 11, 18, 38, 88, 92, 94, 96, 100, 103, 114, 118, 127, 129, 131, 163, 199
Irāq or Iraq – 83, 90, 118, 129, 178
Ireland – 60, 62, 66, 80, 142, 157, 197
Isauria – 76, 143, 163
Isfahān – 126
Isidore of Seville – 14, 18, 51-55, 57, 64, 66, 133, 138, 161, 181, 190
Iskandarieh (Alexandria) – 118
Ispania (see Spain) – 28, 32, 33, 142, 157
al-Istakhrī, Abu Ishāq Ibrāhim bin Muhammad al-Farsī – 16, 82-84, 88, 90, 92, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 108
Italia – 24, 30, 32, 33, 53, 60, 64, 144, 155, 157, 165, 190, 198

Jabal Hārith (Mount Ararat) – 88, 94, 98, 105
Jāberghān – 103
Jaxartes (see Syr Darya) – 108, 120
Jazeera (see Mesopotamia) – 83, 96, 98, 103, 123
Jehyhūn (see Oxus) – 108
Jenzeh (see Ganje) – 85, 88, 94, 96, 98, 103
Jericho or Jerico – 53, 140, 169
Jerusalem – 15, 28, 30, 32, 40, 44, 53, 54, 57, 60, 67, 73, 78, 80, 118, 126, 131, 132, 138, 140, 146, 153, 156, 158, 161, 162, 165, 167, 174, 176, 179, 181, 190, 191, 197
Jordanus, Jordan – 60, 76, 174, 197
Joseph Cartaphilia – 166
Jovis (Amon, Jupiter) – 140
Judea – 24, 44, 60, 62, 73, 76, 80, 143, 156

Kābul – 126
Kabūtan (Ouroumieh) – 85, 88, 114
Kāliklā or Karin (Erzrum) – 85, 94, 96, 98, 100, 103
Kansai or Kansaih – 153, 154
Karin – 85, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 116
Kātib Çelebi – 127
Kermān – 90
Khachaturian, M. – 153-155
Khalij Akhdar (Green of Bengal Gulf) – 118
Khalij Berber – 118
Khalij Fārs (Persian Gulf) – 118
Khāwrazm – 83, 90, 109, 118, 126, 153, 155, 188
Khaytai (China) – 153, 154
Khazar – 83, 90, 92, 100, 116, 118, 123, 126, 131
Khiva – 153
Khlāt – 85, 88, 94, 96, 100, 106, 131, 179
Khorassān – 90, 129
Khoy – 85, 88, 94, 96, 100, 106, 116
Khūnān – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105
Khunj – 85, 88, 96, 100, 103, 106
Khuzestān – 92
Kirmān – 80, 83, 118, 126, 129
Kugler, Prof. – 163
Kulzūm – 120, 126, 129, 131
Kura – 10, 19, 64, 76, 83, 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 108, 109, 112, 116, 120, 140, 156. See also Cyrus.

al-Lajān – 98
Lake Urmiya – 19, 88, 98
Lake Van – 19, 85, 94, 96, 100, 103, 106, 114, 116, 179, 199
Lambert of St Omer – 132, 142, 143
Lane, George – 178
Leipzig – 22, 178
Lesser Armenia – 38, 52, 116, 179, 182, 198, 199
Libia – 44, 66, 76, 189, 191, 197
Liconia or Licuonia – 76, 189
Lidia – 24, 62, 67, 188, 194
London – 10, 11, 13, 15, 16, 19, 38, 40, 42, 46, 52, 62, 83, 84, 90, 98, 100, 102, 106, 116, 118, 127, 129, 131, 135, 165, 174, 176, 178, 189-191, 194, 199
Luca – 73
Lucan – 28
Lyon – 185

Macedonia – 53, 60, 64, 72, 76
Machin – 118
Macrobius, Antonius Theodorus – 13, 15, 31-33, 35, 138, 142
Maghrib – 92, 118, 123
Maiferkat, also see Miāfārghin (Tigranakert) – 85, 88, 94, 96, 100, 106, 116, 179

Mainz – 139
Malaya – 123
Malāzgerd – 94, 96, 100, 106, 131
Malorca – 66
Manchester – 72
Mar Matay Monastery – 178
Marāghe or Marāgha – 88, 98, 103, 106, 109, 178, 179
Marand – 85, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106, 131
Marco Polo – 154
Mare Caspium – 32, 42, 76, 135, 182
Mare Magnum (Mediterranean) – 53, 54, 64, 70, 73
Mare Mediterraneum – 28. See Mediterranean.
Mare Rubrum (Red Sea) – 28, 30, 32, 66, 72, 76, 156, 189
Marinus the Thyrian – 14
Marmara Sea – 49, 64, 66, 72, 153, 163
Martianus Capella – 142, 143, 181
Marv – 126
Māsses (Mount Ararat) – 100, 123, 127, 197
Massis (Mount Ararat) – 96
Matenadaran – 18, 25, 26, 35, 49, 59, 146, 153, 155, 156
Matthew Paris – 132, 165, 167, 169, 174, 190
Mauritania – 44, 57, 76, 142, 157
Māzandarān – 83
Mecca – 108, 126, 185, 188, 189
Media – 10, 24, 44, 53, 57, 59, 62, 64, 133, 153, 156.
Mediterranean Sea – 9, 21, 24, 42, 44, 49, 52, 54, 55, 57, 62, 64, 67, 72, 73, 76, 92, 108, 118, 120, 127, 129, 133, 135, 138, 140, 153, 156, 157, 161, 181, 191, 194
Mela, Pomponius – 14, 15, 18, 31, 67
Melitena or Melitini (Malatia) – 161, 178, 179
Meotides Palus (Azov Marshes) – 52, 55, 64, 67, 76, 188, 190
Merdin – 154
Meroes – 35
Mesia – 53
Mesopotamia – 11, 24, 38, 40, 42, 53, 59, 60, 62, 64, 72, 73, 76, 83, 90, 96, 98, 103, 123, 126, 131, 135, 140, 142, 143, 156, 163, 182, 191, 194, 197
Meymand – 88, 96, 98, 105
Miāfārghin (Tigranakert) – 88, 179. See also Maiferkat.
Miāneh – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 106
Middle East – 10, 19, 36, 67, 73, 83, 114, 116, 129, 153, 158, 165, 166, 188, 194
Miller, Konrad – 42, 64, 67, 72, 76, 114, 116, 179, 197
Mingrelia – 9, 19, 199
Minorca – 66
Misr (Egypt) – 83, 92, 120, 131
Monastery of Sawley – 139
Mons Acrocerauni (Daghestan) – 54, 55, 182
Mons Armenie – 40, 197
Mons Atlas – 22, 54, 197
Mons Hyperborei – 40, 67
Mons Liban – 40, 72, 80, 107, 138, 158, 176
Montes Parcoatras (Lesser Caucasus) – 182
Moors – 21
Morocco – 114
Moses – 14, 46, 47, 132
Mount Olympus – 197
Mount Sinai – 14, 44, 46, 47, 57, 80, 138, 140, 153, 179
Mountains of Ghāf – 83
Mountains of Moon – 83, 90
Munich – 55
al-Mustawfī, Hamd Allāh al-Qazwīnī – 15, 82, 127, 129, 131
al-Muqaddasī, Muhammad Ibn Ahmad Shamsuddin – 83, 84, 105, 106

Nahr ul-Kur (Kura river) – 88
Nahr ul-Ras (Arax river) – 88
Nahr ul-Rūs (Volga river) – 112
Nakhijevān – 88, 96, 100, 116, 199
Nashwi – 88, 96, 100
Nazareth – 60, 167, 169, 174
Niceia (or Nicea) – 24
Nile or Nilus – 9, 22, 24, 28, 30, 40, 42, 44, 49, 52-54, 57, 60, 64, 66, 67, 72, 73, 76, 80, 83, 90, 92, 108, 120, 133, 135, 138, 140, 156, 169, 176, 179, 181, 188, 191, 194, 197
Nishābour – 126
Noah – 9, 15, 24, 161, 191
Noah's Ark – 10, 36, 38, 40, 44, 54, 60, 132, 133, 135, 155, 158, 161, 166, 167, 169, 174, 176, 181, 182, 188, 191, 198
North Africa – 21, 24, 28, 30, 90, 129
North Pole – 118, 129
North Sea – 108, 123, 185
Northern Frigid or Frozen Zone – 15, 32, 57
Northern Temperate Zone – 15, 31, 32, 35, 57, 62, 126, 138, 142
Norwegia – 185
Nubia – 118, 126, 179
Numidia – 14, 21, 22, 28, 34, 44, 76, 142
Nūrīn – 106
Nyce (see Nicea) – 62

Octavianus Augustus – 143
Oman – 118, 126, 129, 131
Orcadia (The Orkneys) – 157
Orosius, Paulus – 18, 42, 44, 54, 60, 64, 132, 139, 140, 156, 163, 176, 181, 182, 190
Oroumieh – 85, 103, 106, 114, 116
Oshnaviyeh – 85, 94, 96, 100, 106
Oxford – 24, 28, 59, 60, 103, 108, 109, 112, 116, 123, 126, 155, 161, 165, 166, 178, 190, 197
Oxiana – 90, 118, 131, 153, 194
Oxus (Amu Daryā) – 76, 83, 108, 112, 120

Pacific Ocean – 90, 120, 123, 129
Palestina – 24, 57, 76, 143, 156
Pamphilia – 24, 62
Pannonia – 53, 157
Paradisus – 24, 53, 156
Paris – 33, 51, 102, 140, 179
Parthau or Partav – 161
Parthia – 19, 24, 32, 38, 40, 42, 53, 59, 63, 64, 76, 142, 143, 156
Persepolis – 140
Persia – 10, 19, 33, 46, 57, 66, 83, 92, 100, 103, 108, 112, 127, 153, 178, 194
Persian Gulf – 36, 38, 40, 44, 49, 82, 83, 90, 92, 108, 114, 118, 120, 123, 131, 135, 138, 140, 143, 179, 189, 194, 197
Persida – 24, 44, 53, 59, 62, 138, 156, 188, 189, 194
Phison (Ganges) – 40, 49
Pisa – 140
Pliny – 14, 18, 42, 49, 51, 133, 138, 139, 161, 181, 190
Pillars of Hercules – 191
Pontus Euxinus (Black Sea) – 36, 38, 42
Portae Caspiae – 42, 64
Portugal – 42
Posidonius – 15
Propontis (Sea of Marmara) – 64, 66
Ptolemy (Claudius Ptolemaeus) – 12, 13, 16, 18, 31, 32, 36, 64, 108, 123, 198

al-Qal'ah – 88, 94, 96, 98, 100, 105
Qal'at-Yūnus – 106
Qandaman (see Qal'a) – 88, 94, 100, 105
Qandariya – 106
al-Qazwīnī, Zakaryā Ibn Muhammed – 82, 118, 120, 127, 179
Qipchagh (Polovtsians) – 118
Qostanatnieh (Constantinople) – 108, 118
Quds (Jerusalem) – 126

Rammala – 126
Ranulf Higden – 132, 190, 191, 194, 197
Rasba – 106
Ravenna – 10, 18, 44, 64, 198

Red Sea – 30, 32, 36, 40, 44, 46, 49, 54, 57, 64, 67, 73, 76, 108, 120, 129, 131, 132, 135, 138, 140, 143, 153, 156, 176, 179, 181, 185, 189-191, 194, 197
Renus – 197
Rhodos – 35
Rhone River – 140, 197
Richard de Bello or Richard of Haldingham – 181
Ripheimontes – 33, 57, 76, 197
Ripoll – 138, 140, 142
Rodos – 140, 156. See also Rhodos.
Roger of Wandover – 165
Roger II, King – 83, 114
Roma or Rome – 21, 22, 24, 28, 35, 36, 44, 53, 54, 57, 60, 62, 66, 67, 72, 73, 76, 83, 118, 140, 142, 155, 156, 157, 179, 190, 191
Rouen or Rouanus River – 140
Rūm (Rome) – 92, 98, 106, 126
Rūs (Russia) – 92, 112, 118, 129
Russia – 11, 19, 33, 54, 82, 83, 118, 153

Sabalān – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 127
Saint Albans – 165
Saint Augustine – 15
Saint Jerome – 36
Saint Omer – 142
Saint Sever Church – 66
Sallust, Caius Crispus – 14, 20-22, 24, 28, 30, 54, 62, 132, 190
Salmās – 88, 94, 96, 98, 100, 103, 106, 116, 131
Samaria – 24, 62
Samarkand – 126, 131, 179
Samosata – 38, 182
Sanudo – 185, 189
Saqālia (Sicily) – 92
Saqāliba (Slavs) – 83, 90, 92, 118, 126
Sarāb – 94, 96, 100, 103, 105, 106
Sarai Batu – 153-155
Sarai Berke – 153, 155, 158
Sardinia – 44, 66, 140, 194
Sarmatia – 54, 188, 189
Scicia (Sicilia) – 66, 67
Scipio or Scipione, Publius Cornelius – 31, 33
Scitia – 57
Scocia or Scotia or Scotland – 54, 62, 72, 76, 80, 157, 165, 166, 174, 185, 197
Scythian Sea – 42
Sefid Rūd – 94, 96, 100, 103
Sehhe – 92
Seihūn (Sīir Daryā) – 108, 120
Seyene (Aswan) – 54
Shābarān – 88, 96, 105
Shahrazūr – 96, 98
Shaki – 85, 94, 96, 100
Shām (Syria) – 82, 83, 92, 118
Shamakhiya (Shamakha) – 85, 98, 105
Shamkhur – 88, 98, 100, 105
Shirāz – 118
Shirwān – 19, 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 123, 179, 199
Sicilia or Sicily – 44, 60, 64, 92, 108, 114, 140, 142, 161, 165
Sinai – 13, 44, 46, 47, 57, 80, 138, 140, 153, 179
Sind – 38, 118
Sipān – 103, 127
Sīr-Daryā – 108, 120
Siria or Syria – 24, 42, 5357, 62, 64, 73, 82, 83, 92, 1038, 142, 143, 156
Al-Sir – 118
Sis – 178-180
Sistān – 83, 90
Solinus – 14, 51, 181, 182, 190
Solomon – 146, 174
South Pole – 120, 129
Southern Frigid Zone – 15
Southern Temperate Zone – 15, 31, 32, 35, 57, 62
Sri Lanka – 46
Strabo – 13, 18, 36
Stuttgart – 42, 64, 67, 72, 116, 179
Styx – 15
Sudan – 35, 179
Susis or Susa – 57

Tabaristān – 83, 96, 109, 126
Tabla – 105
Tabriz – 85, 88, 94, 96, 100, 103, 106, 114, 120, 131, 178, 179
Talish – 19, 199
Tanais (Don) – 9, 22, 24, 28, 30, 38, 42, 44, 52, 53, 57, 60, 64, 66, 76, 135, 140, 153, 154, 156, 176, 185, 189
Tangiers – 118, 126
Tarsus – 126
Taprobane (Ceylon) – 133
Taurus – 17, 19, 38, 40, 42, 52, 54, 55, 67, 72, 76, 88, 109, 114, 123, 135, 138, 140, 142, 143, 161, 182, 188, 189-191, 194, 197
Temple of Solomon – 146, 174
Teule, Herman – 178
Teutonia – 57
Thebes or Tebes – 53, 64
Theodosia (Caffa) – 146, 153-155
Theodosius II – 15, 31
Thile – 33, 60
Thorney Abbey – 60, 62, 132
Tibbet – 118
Tiflis – 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 116, 131
Tigris – 36, 38, 40, 42, 49, 52, 54, 55, 64, 67, 72, 76, 80, 83, 85, 88, 108, 109, 114, 116, 120, 123, 131, 135, 140, 142, 143, 161, 176, 182, 191, 197
Toledo – 73, 76
Tower of Babel – 15, 191
Treveris, Peter – 190
Trevisa, John – 190
Troy or Troia – 76
Tuman – 153
Turkey – 10, 11, 19, 94, 199
Tuscia (Tuscany) – 53, 57, 60
Tyconius – 66
Tylos (Bahrain) – 157

Ungaria – 24, 57, 62
Ural Mountains – 108, 109
Urmiya (Oroumieh) – 19, 85, 88, 94, 96, 98, 103, 106, 116
Ushneh (Oshnaviyeh) – 85, 100

Valdai Hills – 33, 35
Vān or Van – 88, 103, 116, 179
Vartan Areveltzi – 146
Vartanakert – 94, 98, 100, 103
Varzaghān – 88
Vatican – 46, 49, 138, 185
Venezia – 142
Vercelli – 18, 133, 139, 158, 159
Vesconte, Pietro – 18, 185
Vienna – 18, 185
Virgil – 15, 31, 138
Volk, Sylvia – 76
Vostān – 88

Wallia (Wales) – 157, 197
Waltham Abbey – 165
Warburg Abbey – 190
Warthān (possibly Varzaqān, Vartanakert) – 85, 94, 98, 100, 103, 105, 106
Wearmouth – 59
Western Europe – 13, 92, 114
Westminster Abbey – 176
William de Rubruck – 154, 181
Wolfenbüttel – 143

Yemen – 118
Yerevan – 11, 13, 18, 19, 24-26, 32, 35, 36, 49, 59, 140, 146, 153, 155, 199
Yorkshire – 139
Youhanna (John) – 178
Yspania – 185. See also Spain.

Zāb ul-Kabir and Zāb ul-Saghir – 85, 88, 114
Zangebār (Zanzibar) – 92, 118
Zanjān – 85, 88, 94, 96, 98, 100, 103, 105, 106
Zaytun – 153, 154
Al-Zinj – 118, 126
Zurich – 185



Ռուբեն Գալչյան

ԿՈՎԿԱՍԻՑ ՀԱՐԱՎ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան

Գիրքը վաճառվում է անգլերեն բնագրի հետ

PRINTINFO ART BOOKS
ԿԻ

ԿՈՎԿԱՍԻՑ ՀԱՐԱՎ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐՈՒՄ

Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան

Անգլերեն բնագրի տեքստի հայերեն տարբերակը՝ առանց քարտեզների

Ռուբեն Գալչյան

Փրինթինֆո, Երևան և Կոմիտաս Ինստիտուտ, Լոնդոն. 2007

Copyright © 2007 by Rouben Galichian

Առաջին հրատարակություն, 2007 թվական

Երևանի Փրինթինֆո և Լոնդոնի Կոմիտաս Ինստիտուտ հրատարակչությունների
համատեղ հրատարակություն:

Պատվիրելու համար
Հայաստանում և ԱՊՀ երկրներում դիմել,
Printinfo, 37/1 Sharur Street,
Yerevan 0043
Armenia
Telephone +374-10-465 381/2/3/5
Fax +374-10-465 384
info@printinfo.am
www.printinfo.am

Արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում դիմել,
Gomidas Institute and Garod Books
42 Blythe Rd
London W14 0HA
UK
Telephone +44-20-7603 7242
ara@garodbooks.com
www.garodbooks.com
www.gomidas.org

Հրատարակության մեկենասներն են
Տեր և Տիկին Ռազմիկ և Վիոլեթ Թաթևոսյանները և
Լոնդոնի Ս. Սարգիս Բարգործական Հոգաբարձությունը

Հեղինակային իրավունքները պահպանված են:

All rights reserved. Except brief quotations in a review, this book, or any part thereof, may not be reproduced, stored or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the author.

ISBN 1-903656-69-9

էջադրումը և տպագրությունը ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ, Երևան, 2007:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԾՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ 4
ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ 5
ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ 6
ՆԱԽԱԲԱՆ 8

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԸ 12

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ 20
1. ՍԱԼԼՈՒՍՏԻՈՍ 20
2. ՄԱԿՐՈԲԻՈՍ 23
3. ՍՈՒՐԲ ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ 25
4. ՊԱՈՒԼՈՍ ՕՐՈՍԻՈՍ 28
5. ԿՈՋՄԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 29
6. ԻՋԻԴՈՐ ՍԵՎԻԼԻԱՑԻ 32
7. ԲԵԴԱ ԵՐԱՆԵԼԻ 36
8. ԱՆԱՆՈՒՆ ՌԱՎԵՆՆԱՑԻ 38
9. ԼԻԲԵՆԱՑԻ ԲԵԱՏՈՒՍ կամ ԲԵԱՏ 39

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 44
1. ԻԲՆ-ՀԱՈՒՔԱԼ 46
2. ԱԼ-ԻՍԹԱԽՐԻ 47
3. ԱԼ-ՄՈՒՂԱԴԴԱՍԻ 52
4. ԳԻՐՔ ՀՐԱՇԱԼԻՔՆԵՐԻ 53
5. ԱԼ-ԻԴՐԻՍԻ 55
6. ԱԼ-ՂԱԶՎԻՆԻ 56
7. ԻԲՆ-ՍԱՀՈՂ 58
8. ԱԼ-ՄՈՍԹՈՈՒՖԻ 59

ԳԼՈՒԽ ՀՈՐԴՈՐԴ
ՈՒԻՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ 62
1. ՔՈԹԹՈՆՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶ 63
2. ՌԻՊՈԼԼԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՑԸ 64
3. «ՍԱՈՒԼԻ» ՔԱՐՏԵԶԸ 65
4. ՍԵՆՏ ՕՄԵՐԻ ԼԱՄԲԵՐՏԸ ԵՒ ԻՐ «ԾԱՂԿԱՔԱՂԸ» 66
5. ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐՏԵԶ 68
6. ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ «ԲԱՐՈՑԱԽՈՍ» ՁԵՌԱԳՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՑ ՔԱՐՏԵԶԸ 71
7. ՎԵՐՉԵԼԼԻԻ ՔԱՐՏԵԶԸ 72
8. ԷԲՍԹՈՐՖԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՑԸ 73
9. ՄԱՏԹԵՈՍ ՓԱՐԻՍ 75
10. ՍԱՂՄՈՍԱՅԻՆ ՔԱՐՏԵԶ 78
11. ԲԱՐՀԵԲՐԵՈՍԻ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ 79
12. ՀԵՐԵՖՈՐԴԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՑ ՔԱՐՏԵԶԸ 81
13. ՊԻԵՏՐՈ ՎԵՆԴՈՆԹԵԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԸ 82
14. ՌԱՆՈՒԼՖ ՀԻԳԴԵՆ 84

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 88
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԻ համար տե՛ս գրքի անգլերեն բնագրի էջ 200-203-ը։

ԾՆՈՐՀԱԿԱԼԻՔ

Գրքիս հետազոտական աշխատանքները կատարելու և հրատարակության պատրաստելու ընթացքում ինձ օժանդակել են մեծ թվով գիտաշխատողներ, ընկերներ ու բարեկամներ, որոնց բոլորին հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունները, քանի որ առանց նրանց օժանդակության աշխատանքս հնարավոր չէր լինի: Այստեղ չեմ կարող նշել բոլորի անունները, բայց ցանկանում եմ նշել նրանց, ովքեր ունեցել են կարևոր ներդրումներ): Սրանց շարքին են ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար, պատմական գիտությունների դոկտոր պրոֆ. Բաբգեն Հարությունյանը, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող և պատմական գիտությունների դոկտոր Հարություն Մարությանը, Արտաքին Գործերի Նախարության խորհրդական Գուրգեն Հովհաննիսյանը, Նյու Յորք բնակվող Արմեն Կարապետյանը, որդիս, Շահենը՝ որը խմբագրել է անգլերեն տեքստը և մասնավորապես լոնդոնաբնակ դր. Գագիկ Ստեփան-Սարգիսյանը՝ որը խմբագրելէ գրքիս հայերեն տեքստը: Գրքի տպագրության համար շնորհակալ եմ լոնդոնաբնակ Տեր և Տիկին Ռազմիկ և Վիոլետ Թաթևոսյաններին, ինչպես նաև Ս. Սարգիս բարեգործական խնամակալությանը:

Գրքիս մեջ քարտեզների վերահրատարակման իրավունքը տալու առթիվ ցանկանում եմ առաջին հերթին շնորհակալություն հայտնել Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի տնօրինությանը. ապա մյուս գրադարաններին և թանգարաններին, որոնց անվանացանկը տրված է անգլերեն օրինակի չորրորդ էջում:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երրորդ հազարամյակն արդեն իսկ սկսվել է Եվրամիության դեպի արևելք տարածումով և նրա սահմաններն այժմ անցնելով Արևելյան Եվրոպայից, ներառում են նախկին Խորհրդային Միության երկրներից մի քանիսը: Նույնիսկ Թուրքիան, որի տարածքի ավելի քան 97 տոկոսը գտնվում է մի աշխարհամասում, որի անվանումն է Փոքր Ասիա, ցանկություն է հայտնել միանալու Եվրամիությանը և, եթե չլինեին մի շարք քաղաքական և տնտեսական խնդիրներ, հավանական է որ նա արդեն իսկ այս միության անդամը լիներ:

Այսպիսով, Եվրոպայի սահմանները լայնանում են դեպի արևելք և նրան սահմանակից են դառնում երկրներ ու ժողովուրդներ, որոնց պատմության ու աշխարհագրության մասին կրթված եվրոպացիներն անգամ անտեղյակ են: Եվ եթե, օրերից մեկ օր, Թուրքիան դառնա Եվրամիության անդամ, այս Մեծ «Եվրոպային» սահմանակից կդառնան Սիրիան, Իրաքը, Իրանը, Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը:

2003 թվականից սկսած Եվրամիությունը ձեռնարկել է «Եվրոպական հարևանության քաղաքականություն» կոչված ընդհանուր մի ծրագրի կենսագործմանը, նպատակ ունենալով բարելավել հարևան երկրների քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը և դրանով ունենալ այսպես ասած վստահելի «Բարեկամ երկրների» մի շրջանակ: 2004 թվականի հունիսին լայնացնելով ծրագրի ընդգրկման տարածաշրջանը, Եվրամիությունը Հայաստանին, Ադրբեջանին ու Վրաստանին հրավիրեց միանալու ծրագրին, որի առաջին փուլն էր ամեն պետության համար «Երկրի զեկույց» պատրաստելը:

Վերոհիշյալ ծրագրով Եվրամիությունը նպատակ ունի իր անդամ երկրների ժողովուրդներին իրազեկ դարձնելու իրենց նոր հարևանների մասին և, գիտականից զատ, ահա նաև այդ ենթատեքստում կարող է օգտակար լինել մեր այս աշխատությունը: Մանավանդ այն պարագայում, որ եվրոպացի ընթերցողը, բացառությամբ հարավկովկասյան հարցերով զբաղվող փոքրաթիվ մասնագետների, դժվար թե որևէ տեղեկություն ունենա այս տարածաշրջանի երկրների միջնադարյան պատմությունից ու աշխարհագրությունից. երկրների, որոնք ավելի հին մշակույթի տեր են, քան եվրոպական երկրների մեծամասնությունը:

Այս աշխատանքի նպատակն է ընթերցողին ծանոթացնել Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող երեք երկրների միջնադարյան պատմական աշխարհագրությանը: Աշխատությունը նպատակ չունի արծարծելու պատմական, քաղաքական ու սահմանային խնդիրներ, որոնց առկայությունը դարավոր և ընդհանուր պատմություն ունեցող հարևան երկրների մեջ անխուսափելի է: Այս տարածայնություններն ավելի սրանում են, երբ տվյալ երկրներին իշխում են արտաքին գերուժերը, նրանց դարձնելով իրենց քաղաքական խաղերի գրավականն ու զոհը:

Այսպիսով, թերևս այսօրվա հրամայականն է, որ արևմտյան հասարակությունը պետք է էլ ավելի մոտից ծանոթանա իր նոր հարևանների հետ և այս հատորը նրան կօգնի պատկերացում կազմելու այդ իրողության գեթ մեկ հատվածի հետ, որն է՝ Հայաստանի, Կողքիսի (Աբխազիայի), Մեգրելիայի և Վիրքի (այսօրվա Վրաստանի), և Աղվանքի (այսօրվա Ադրբեջանի հանրապետության) պատկերումը հեթանոս, ապա քրիստոնյա Արևմուտքի, ինչպես նաև իսլամական աշխարհի 4-ից մինչև 14-րդ դարերի քարտեզներում:

Ռուբեն Գալչյան
Լոնդոն-Երևան, 2007

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ *(տե՛ս գրքի անգլերեն բնագիրը)*

Գլուխ Երկրորդ – ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Հմ.	Հեղինակ/Տիտղոս	Գտնվելու վայր	Նյութ	Բնօրինակի թվ.	Պատճենի թվ.
1	Սալլուստիոս	Լայպցիգ	Աշխարհացույց	Ի-ին դ. մթա	9րդ
2	Սալլուստիոս	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	Ի-ին դ. մթա	13th c.
3	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Նոյի որդիները	-	1589
4	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Հողմացույց	-	15րդ դար
5	Լուքան	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	Ի-ին դ. մթա	14րդ դար
6	Սալլուստիոս	Վենետիկ	Աշխարհացույց	Ի-ին դ. մթա	14րդ դար
7	Մակրոբիոս	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	շ. 400	1525
8	Մակրոբիոս	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	շ. 400	1515
9	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Աշխարհացույց	շ. 400	1621
10	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Աշխարհացույց	շ. 400	1621
11	Ս. Հերոնիմոս	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	420	12րդ դար.
11a	11-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	420	12րդ դար
12	Ս. Հերոնիմոս	Բրիտանական Գրադ.	Պաղեստին	420	12րդ դար
12a	12-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	420	12րդ դար.
13	Օրոսիոս/Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	5րդ դար	1897
14	Օրոսիոս	Ալբի, Ֆրանսիա	Աշխարհացույց	5րդ դար	775
14a	Օրոսիոս	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	5րդ դար	19րդ դար
15	Կոզմա	Կայք	Աշխարհացույց	6րդ դար	20րդ դար
16	Կոզմա	Սինա լեռան գրադ.	Աշխարհացույց	6րդ դար	11րդ դար
17	Կոզմա	Ֆլորենցիա	Աշխարհացույց	6րդ դար	7-8րդ դար
18	Կոզմա	Վատիկան	Աշխարհացույց	6րդ դար	7-8րդ դար
18a	18-ի դետալը	Վատիկան	Հայաստանի շրջակայքը	6րդ դար	7-8րդ դար
19	Իզիդոր	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	7րդ դար	1136
20	Իզիդոր	Բրիտանական Գրադ.	Տեքստ	7րդ դար	1136
21	Իզիդոր	Էքս-ան-Պրովանս	Աշխարհացույց	7րդ դար	12րդ դար
22	Իզիդոր	Մյունխեն	Աշխարհացույց	7րդ դար.	10րդ դար
22a	22-ի դետալը	Մյունխեն	Հայաստանի շրջակայքը	7րդ դար	10րդ դար
23	Իզիդոր	Հայդելբերգ	Աշխարհացույց	7րդ դար	13րդ դար
24	Բեդա	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	7-8րդ դար	11րդ դար
25	Բեդա	Թորնի աբբայություն	Աշխարհացույց	7-րդ դար	1110
26	Բեդա/Արնշտայնի Ավ.	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	7-րդ դար	1120
27	Ռավեննացի/Միլլեր	Մասնավոր հավ	Աշխարհացույց	7-րդ դար.	1897
28	Բեատուս	Ֆրանսիայի ազգ. գր.	Աշխարհացույց	8րդ դար	1050
28a	Բեատուս /Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Հայաստանի շրջակայքը	8րդ դար	1897
29	Բեատուս	Մանչեստերի Համ.	Աշխարհացույց	8րդ դար	12րդ դար
30	Բեատուս	Ֆրանսիայի ազգ. գր	Աշխարհացույց	8րդ դար	12րդ դար
30a	Բեատուս / Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	8րդ դար	1897
31	Beatus	Բուրգո Օզմա Իսպ.	Աշխարհացույց	8րդ դար.	1203
31a	Բեատուս / Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	8րդ դար	1897
32	Բեատուս	Ֆրանսիայի ազգ. գր	Աշխարհացույց	8րդ դար	13րդ դար
32a	Բեատուս / Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	8րդ դար	1897

Գլուխ Երրորդ – ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

33	Իբն-Հաուքալ	Ֆրանսիայի ազգ. գր	Հայաստան	շ. 973	1145
34	Իբն-Հաուքալ	Ֆրանսիայի ազգ. գր	Տեքստ	շ. 973	1145
35	Իբն-Հաուքալ	Թոփկափու,Ստամբուլ	Հայաստանի շրջակայքը	շ. 973	1086
36	Ալ-Իսթախրի	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	10րդ դար	1836
37	Ալ-Իսթախրի	Թեհրան	Աշխարհացույց	10րդ դար	1325
38	Ալ-Իսթախրի	Լայդեն	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար	1173
39	Ալ-Իսթախրի	Թեհրան	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար	1325
40	Ալ-Իսթախրի	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար	19րդ դար
41	Ալ-Իսթախրի	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար.	14րդ դար

42	Հարրի Բեք	-	Լոնդոնի մետրոյի պլանը	1931	20րդ դար
43	Ալ-Իսթախրի	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար	1271
44	Ալ-Մողադդասի	Բեռլին	Հայաստանի շրջակայքը	10րդ դար	985
45	Գիրք հրաշալիքների	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	1050	12րդ դար
45a	45-ի դետալը	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Հայաստանի շրջակայքը	1050	12րդ դար
46	Գիրք հրաշալիքների	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Կասպից ծովի շուրջը	1050	12րդ դար
47	Ալ-Իդրիսի	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Եղանակային 4-իդ գոտի	1154	1456
48	Ալ-Իդրիսի	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Եղանակային 5-իդ գոտի	1154	1456
49	Ալ-Իդրիսի /Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Կովկաս և Միջին Արևելք	1154	1928
50	Ալ-Ղազվինի	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	13րդ դար	1329
51	Ալ-Ղազվինի	Ուալթերզ գալերի	ԱՄՆԱշխարհացույց	13րդ դար	1580
52	Իբն-Սաիդ	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	13րդ դար	1570
52a	52-ի դետալը	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Հայաստանի շրջակայքը	13րդ դար	1570
53	Իբն-Սաիդ	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	13րդ դար	1570
54	Ալ-Մոսթոուֆի	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	1339/40	1339/40
55	Ալ-Մոսթոուֆի	Բրիտանական Գրադ.	Կենտրոն. Ասիա և Իրան	1339/40	1339/40

Գլուխ Հորդորդ – ՈՒՇ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

56	Քոթթոնյան	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	1050	1050
56a	56-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	1050	1050
57	Ռիոպլլի քարտեզ Map	Վատիկան	Աշխարհացույց	1055/56	1055/56
57a	57-ի դետալը	Վատիկան	Հայաստանի շրջակայքը	1055/56	1055/56
58	Սաուլի քարտեզը	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	1110	1180
58a	58-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	1110	1180
59	Սան Օմերի Լամբերտ	Վոլֆենբյութթել, Գերմ.	Աշխարհացույց	1120	1180
59a	59-ի դետալը	Վոլֆենբյութթել, Գերմ	Հայաստանի շրջակայքը	1120	1180
60	Սան Օմերի Լամբերտ	Վոլֆենբյութթել, Գերմ	Օգոստոս կայսր	1120	1180
61	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Մոլորակների ծիրերը	15րդ դար	1445
62	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Սողոմոնի տաճարը	15րդ դար	1445
63	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Արևը և լուսինը	15րդ դար	1445
64	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Մարդը կենդանակերպ	15րդ դար	1589
65	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Երուսաղեմի հատակագիծը	15րդ դար	1589
66	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Կենդանակերպ	15րդ դար	1589
67	Ձեռագրերի հավ.	Մատենադարան	Աշխարհացույց	1206-1300	15րդ դար
67a	67-ի թարգմանությունը	Մատենադարան	Աշխարհացույց	1206-1300	15րդ դար
68	Բարոյախոս քարտեզ	Քեմբրիջ	Աշխարհացույց	1220/30	1220/30
69	Վերչելիի քարտեզը	Վերչելլի, Իտալիա	Աշխարհացույց	1232	1232
69a	69-ի դետալը	Վերչելլի, Իտալիա	Հայաստանի շրջակայքը	1232	1232
70	Էբսթորֆի քարտեզ	Էբսթորֆ, Գերմանիա	Աշխարհացույց	1232	1232
70a	70-ի դետալը	Էբսթորֆ, Գերմանիա	Հայաստանի շրջակայքը	1232	1232
70b	70-ի դետալը	Էբսթորֆ, Գերմանիա	Դրախտը	1232	1232
70c	70-ի դետալը	Էբսթորֆ, Գերմանիա	Երուսաղեմը	1232	1232
71	Մատթեոս Փարիս	Քեմբրիջ	Հիսուսը խաչը կրելիս	շ. 1252	շ. 1252
72	Մատթեոս Փարիս	Քեմբրիջ	Սուրբ երկիրը	շ. 1252	շ. 1252
73	Մատթեոս Փարիս	Քեմբրիջ	Սուրբ երկիրը	շ. 1253	շ. 1253
74	Մատթեոս Փարիս	Բրիտանական Գրադ.	Սուրբ երկիրը	1254ից հետո	
75	Սաղմոսային քարտեզ	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	1265	1265
75a	75-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	1265	1265
76	Բարհեբրեոս	Քեմբրիջ	Աշխարհացույց	13րդ դար	15րդ դար
76a	Բարհեբրեոս/Միլլեր	Մասնավոր հավ.	Աշխարհացույց	13րդ դար	1929
77	Հերեֆորդի քարտեզ	Հերեֆորդ Տաճար	Աշխարհացույց	1290	1290
77a	77-ի դետալը	Հերեֆորդ Տաճար	Հայաստանի շրջակայքը	1290	1290
78	Սանուդո	Բրիտանական Գրադ.	Հայոց թագավորը	շ.1318	շ. 1318
79	Վեսքոնթե	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	շ. 1321	շ. 1321
80	Ռանուլֆ Հիգդեն	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	շ. 1342	շ. 1342
80a	80-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Հայաստանի շրջակայքը	շ. 1342	շ. 1342
81	Ռանուլֆ Հիգդեն	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	շ. 1342	շ. 1342
81a	81-ի դետալը	Բրիտանական Գրադ.	Աշխարհացույց	շ. 1342	շ. 1342
82	Ռանուլֆ Հիգդեն	Օքսֆորդ, Բոդլեյան	Աշխարհացույց	շ. 1342	շ. 1380

ՆԱԽԱԲԱՆ

Քարտեզը որոշակի աշխարհագրական տեղեկություններ փոխանցելու նպատակով պատրաստված փաստաթուղթ է, որը կարող է ունենալ գծագրի, սխեմայի, կամ նույնիսկ ցուցականձև գրվածքի, այսպես կոչված՝ մղոնաչափի տեսք: Այդպիսի ցուցակ-ուղեցույցներ, ուր մինչև նպատակակետ հասնելը հերթականորեն գրի են առնվում իրար հաջորդող կանգառներն ու նրանց միջև եղած հեռավորությունները, պատրաստում և օգտագործում են բոլոր նրանք, ովքեր ծրագրում են կազմակերպել ճամփորդություններ և ուղևորություններ: Գալով սխեմատիկ կամ գծագիր քարտեզներին, սրանք կարող են լինել շատ պարզ կամ մանրակրկիտ: Պարզ քարտեզը սովորաբար պատրաստված է հաղորդելու և փոխանցելու որոշակի, ուղղորդված տեղեկություն և դրա պարզ ու անպաճույճ ներկայացումն ավելի նպատակային է, և ավելի անմիջականորեն է դիտողին ու կարդացողին փոխանցում իր բովանդակությունը, քան թե բարդ ու զարդարուն քարտեզը: Եթե քարտեզը պատրաստված է փոխանցելու ընդհանուր ծանոթություններ, ապա այն, որպես կանոն, պատրաստված է լինում ավելի մանրակրկիտ ու պարունակում է բազմապիսի և մեծ քանակով տեղեկություններ, որոնց մեջ ընթերցողը կարող է գտնել իրեն հետաքրքրող նյութին վերաբերող տվյալներ: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ մանրակրկիտ տեղեկություններ պարունակող քարտեզն ավելի լայն ու զանգվածային գործածության համար է, մինչդեռ պարզ քարտեզը պատրաստվում է խիստ որոշակի և մասնավոր նպատակի համար: Ընդհանուր առմամբ կարելի է նաև շեշտել, որ քարտեզն իր պարունակած ողջ տեղեկությունը նայողին տալիս է մեկ հայացքով և միանգամից, մինչդեռ նույն տեղեկությունները գրավոր տեքստից ստանալու համար անհրաժեշտ է կարդալ ամբողջ տեքստը:

Քարտեզագիրն իր աշխատությունը պատրաստելիս ինչպիսի նպատակ էլ հետապնդի, միշտ չէ, որ նրա և քարտեզը դիտող-ընթերցողի ընկալումը և քարտեզից ստացած տպավորությունները համընկնում են: Երբ «ընթերցողը» նայում է քարտեզին, ապա որպես կանոն, դրա վրա նա նկատում և ընկալում է այն տեղեկությունները, որոնք ժամանակի տվյալ հատվածում նրան հետաքրքրում են ու հուզում: Այսպիսով, քարտեզի մեջ եղած ընդհանուր տեղեկությունների մեծ մասը մնում է աննկատելի և հետևաբար, անգործածական: Նման վիճակ բնութագրական է նաև մեզ՝ համակարգիչից օգտվողներիս. մենք ևս տվյալ համակարգչի ունեցած կարողությունների միմիայն անմիջականորեն մեզ պետք եղած մասն ենք օգտագործում, նրա կարողությունների մեծ մասը թողնելով չօգտագործված: Այսպիսով, «միջին քարտեզ կարդացողը» նրա մեջ փնտրում և տեսնում է միմիայն այն մասն ու տեղեկությունը, որոնք իրեն հետաքրքրում են, թողնելով քարտեզի մեջ եղած տեղեկությունների մեծամասնությունը չօգտագործված:

Այսօր մեզ հասած բազմատեսակ քարտեզների մեջ միջնադարյան քարտեզներն ունեն հատուկ գրավչություն և հմայք: Ասածս միայն մասնագետ քարտեզագրի համար չէ, այլ բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են աշխարհագրությամբ, պատմությամբ կամ էլ պարզապես քարտեզներով: Միջնադարյան բոլոր քարտեզները յուրահատուկ են ու անկրկնելի: Դրանք գծագրված ու պատրաստված են հատ առ հատ, հետևաբար ոչ մեկը մյուսի ճշգրիտ կրկնապատկերը չէր կարող լինել: Ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչը հեշտությամբ ընդօրինակում էր տեքստերը, սակայն երբ ձեռագիրը պարունակում էր մեկ կամ մի քանի քարտեզ, ապա սրանք պետք է ընդօրինակվեին մասնագետի ձեռքով և, նույնիսկ այդ դեպքում էլ, բոլոր պատճեններում միանշանակ գոյություն ունեն փոքր կամ մեծ վրիպումներ կամ միտումնավոր փոփոխություններ, որոնք կատարվում էին ընդօրինակողի ճաշակի, սովորության կամ պարզապես անուշադրության հետևանքով: Այս վրիպումներն ավելի հաճախակի էին հանդիպում, երբ ընդօրինակողը անծանոթ էր լինում հեռավոր վայրերի աշխարհագրությանն ու տեղանուններին. վերջիններս դյուրությամբ կարող էին աղավաղվել ու դառնալ անհասկանալի: Հատկապես արաբական ու պարսկական քարտեզների մեջ նման սխալները կատարվում էին շատ դյուրությամբ, քանի որ մեկ կետի ավել կամ պակաս, կամ էլ սխալ տեղում դնելն ամբողջովին փոխում էր տառը: Օրինակ, արաբական «բ» տառն ունի ներքևում մեկ կետ. եթե այստեղ դրվի մեկ ավելորդ կետ, տառը կդառնա «յ», իսկ եթե կետը դրվի տողի վերևում, ապա տառը կդառնա «ն», իսկ կետի առհասարակ բացակայությունը կարդացողին ազատ է թողնում ցանկացած կերպ կողմնորոշվելու: Նման հանգամանքներն ընդօրինակողի գործը բարդացնում էին ու նրա փոքրիկ վրիպումները կարող էին լուրջ հետևանքներ ունենալ:

Պետք է հիշել, որ ամեն մի քարտեզ, որպես կանոն, անպայմանորեն ընդօրինակված է մեկ ուրիշից կամ ուրիշ քարտեզից օգտվելով պատրաստված մի փաստաթուղթ է: Քարտեզագետն իր տեղեկությունները հիմնավորելու համար գտնում է պետք եղած փաստաթուղթը կամ քարտեզը, ընդօրինակում է այն, ապա ավելացնում է քարտեզը ստեղծելու նպատակին ծառայող մանրամասնությունները և նյութերը, տեղադրում է իրեն հասած վերջին քարտեզագրական տեղեկությունները և, այդպիսով, պատրաստում մի «արդիական» քարտեզ: Այս ընդօրինակումներն և արդիականացումներն ավելի հաճախ էին հանդիպում միջնադարում, քանի որ այն ժամանակվա քարտեզ պատրաստողը հաճախ տեսած էլ չէր լինում իր գծագրած վայրը և նույնիսկ չուներ որևէ տեղեկություն նրա վերաբերյալ, քանի որ շատ քչերին էր առիթ տրվում ճամփորդելու իրենց տարածաշրջանից դուրս: Ընդհանրապես, շարքային մարդը ծնվում, մեծանում ու ապրում էր սահմանափակ մի աշխարհագրական տարածքում և միմիայն քչերին էր հաջողվում ճամփորդել իրենց ծննդավայրից նույնիսկ մի քիչ հեռու: Հետևաբար, քարտեզներն արդիականացնելու և լրացնելու նպատակով աշխարհագրական տեղեկություններ հավաքողներն այն քչերից էին, որոնց առիթ էր տրվել աշխարհը տեսնելու և իրենց դիտողություններն արձանագրելու:

Հաճախ քարտեզից պատրաստվում էր միայն մեկ օրինակ, կամ էլ տվյալ քարտեզից մեզ է հասել միայն մեկ օրինակ նման դեպքում իսկապես կարելի է ասել, որ այդ քարտեզը եզակի է: Այս դասին են պատկանում միջնադարյան մեծածավալ քարտեզները, ինչպես նաև բազմաթիվ այլ միջնադարյան քարտեզներ: Ինչ վերաբերում է ավելի

փոքր չափերի կամ պարզ քարտեզներին, ապա պետք է նկատել, որ տասնհինգերորդ դարում տպագրության գյուտից հետո շատ ձեռագրեր, որոնք պարունակում էին նաև քարտեզներ, սկսեցին տպագրվել և արդեն տպագիր այդ քարտեզներից մեզ հասել են բազմաթիվ նմուշներ: Գալով ձեռագրերի մեջ եղած քարտեզներին, նշենք, որ եթե նույնիսկ մեզ հասել են նույն ձեռագրի մի քանի օրինակներ, ապա նրանց միջի քարտեզները հաճախ միմյանցից այնքան են տարբերվում, որ դրանք կարելի է դասել տարբեր քարտեզախմբերի մեջ: Այս երևույթի ծայրահեղ դրսևորումներից են Իզիդորի (տես Գլուխ 2, մաս 6) և Բեատուսի քարտեզները (տես Գլուխ 2, մաս 9):

Միջնադարյան քարտեզների մեծամասնությունը T-O տեսակի քարտեզներ են: Սրանք կոչվում են T-O տեսակի, քանի որ O տառը ներկայացնում է երկրագունդը կամ երկրի սկավառակը, իսկ նրա մեջ տեղադրված T տառը երկրի տարածքը բաժանում է հին աշխարհում ճանաչված երեք մայրցամաքների՝ Եվրոպա, Ասիա և Աֆրիկա: Այս քարտեզներում T տառի ուղղահայաց մասը ներկայացնում է Միջերկրական ծովը, վերի ձախ թևը Դոն գետն է, որը համարվում էր Ասիայի և Եվրոպայի սահմանը, իսկ աջ թևը Նեղոս գետն է, որն Ասիան բաժանում էր Աֆրիկայից: Բացառություն են կազմում իսլամական քարտեզները, որոնք այս բաժանումները չունեն, ինչպես նաև աշխարհը եղանակային գոտիների բաժանող քարտեզները, որոնք պարզ, առանց մանրամասերի քարտեզներ են: Եկեղեցին և կրոնական հայրերը համաձայն էին քարտեզների T-O տեսակին, քանի որ դրա T տառը կարելի էր նմանեցնել խաչի, իսկ երեք ցամաքամասերը համընկնում էին Նոյի երեք որդիների կողմից բնակեցված աշխարհամասերին, Սեմն՝ Ասիայում, Քամն՝ Աֆրիկայում, իսկ Հաբեթը՝ Եվրոպայում:

Մեր կարծիքով այս տեսակի քարտեզների T-O անվանումը սխալ է և ավելի ճիշտ կլիներ սրանց անվանել O-T քարտեզներ, քանի որ առաջին հերթին պետք է նշվի սկավառակը, ապա նոր այն բաժանվի երեք մասի: Նաև նկատենք, որ T-O անվանումը համառոտն է “Orbis Terrarum” լատիներեն տերմինին, որը բառացիորեն նշանակում է «Երկրա-գունդ»: Այս պարագայում էլ ավելի ճիշտ կլիներ, որ սկզբնատառերի տեղերը փոխվեին և քարտեզների այս տեսակը կոչվեր O-T, քանի որ այս երկու լատիներեն բառերի առաջին տառերը հենց այս հերթականությամբ են գրվում:

Ներկա աշխատության նպատակն է դիտարկել Կովկասյանի լեռներից հարավ գտնվող երկրների տեղը և նրանց պատկերելու կերպը Եվրոպայի, Արևմտյան Ասիայի և իսլամական միջնադարյան քարտեզների մեջ կամ աշխարհագրական աշխատություններում: Այսօր այդ տարածաշրջանում առկա են Հայաստանը, Ադրբեջանը և Վրաստանը, սակայն միջին դարերում պատկերն էապես տարբեր էր և, բացի այդ, այս երկրներից երկուսն ունեին տարբեր անվանումներ: Այսօրվա Ադրբեջանի Հանրապետության գրաված տարածքը կոչվում էր Կովկասյան Ալբանիա, հայերենով՝ Աղվանք, իսկ Վրաստանի Հանրապետության մոտավոր տարածքը զբաղեցնում էին Կողքիսը (Կոլխիդան, որի այլ անվանումներն են Լազիկա, Աբասգիա, վրացերենով՝ էգրիսի, Աբխազեթի և Իմերեթի)[1], Վիրքը (Իբերիան, վրացերենով Քարթլի)[2] և Մեգրելիան, որոնք 11-12-րդ դարերում միանալով կազմեցին Վրաստանը: Միայն Հայաստանն է, որ նույն անունով էր ճանաչված: Սրանք բոլորն էլ հին թագավորություններ էին, որոնք դարձել էին քրիստոնյա, Հայաստանը 301-ին, Կողքիսը և Վիրք-Քարթլին 319-334-ին իսկ Աղվանքը չորրորդից հինգերորդ դարերում:[3] Միջնադարում այս տարածքը հաճախ ասպատակում էին պարսիկները, բյուզանդացիները, խազարները, սելջուկները և թաթարները, փոփոխության ենթարկելով նրանց սահմաններն ու ժողովրդագրական պատկերը: Այդ ժամանակներում էր, որ Աղվանքը որպես ինքնուրույն պետություն անհետացավ, Վրաստանը միավորվեց իսկ Հայաստանի սահմանները հեղհեղուկ վիճակում էին: Այս երկրները երբեմն անկախ էին, երբեմն էլ կրում էին հարևան մեծ պետությունների լուծը: Նույն ժամանակաշրջանում Արաքսի հարավային ափին կար Մարաստանի ու Պարթևաստանի հյուսիս արևմտյան նահանգը, Ատրպատականը: Այսպիսով, երբ տեքստում հիշվում է Ադրբեջան, Ատրպատական կամ Ատրոպատեն անվանումը, նկատի է առնվում այսօրվա Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը, իսկ Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքը միջնադարյան ժամանակներում մեր գրքում անվանված է այդ ժամանակնորին բնութագրական «Աղվանք» անունով: Այլ մանրամասնությունների համար տես Առաջին գլխի վերջին պարբերությունները:

Այս գրքի վերնագրի ընտրությունն ինքնին խնդիրներ առաջացրեց: Առաջին հերթին պետք էր մի վերնագիր, որը ճշգրիտ կերպով նշեր աշխարհագրական այս տարածքը: Երբ խոսում ենք ալպիական երկրների մասին, գիտենք որ դրանք այն երկրներն են, որտեղ գտնվում են Ալպերը, այսինքն Շվեյցարիան, Ավստրիան և Իտալիայի հյուսիսը: Նման փաստարկներ կարելի է բերել ուրիշ լեռնային տարածաշրջանների համար, բայց երբ գալիս ենք Կովկասին, ապա դրա մեկնաբանումը դառնում է առածգական, քանի որ դրա վրա ազդում են շրջանի քաղաքական ու տնտեսական լծակները: Առաջին հերթին պետք է պարզել Կովկասյան լեռների ու տարածաշրջանի սահմանները: Կովկասյան լեռները կամ լեռնաշղթան Սև ծովի հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևելք՝ Կասպից ծովի արևմուտքը ձգվող լեռնաշղթան է, իսկ Կովկասյան տարածաշրջանը Սև, Ազովի և Կասպից ծովերի միջև ընկած պարանոցն է, որի սահմանը հյուսիսում Հարավային Ռուսաստանն է, իսկ հարավում՝ Պարսկաստանն ու Թուրքիայի սահմանը: Այսպիսով, Հարավային Կովկաս անվանումը տրվում է այդ տարածքի հարավային մասում գտնվող երկրներին, որոնք այսօր կազմված են Վրաստանի, Ադրբեջանի ու Հայաստանի, ինչպես նաև անկախություն հռչակած Աբխազիայի ու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություններից: Քանի որ «Հարավային Կովկաս» կոչված տարածաշրջանի հարավային եզրերն են Թուրքիայի ու Իրանի քաղաքական սահմանները, ապա այստեղ արդեն կարելի է տեսնել քաղաքական իրավիճակի ազդեցությունը աշխարհագրական անվանման վրա: Այս երեք հարավկովկասյան երկրներից

[1] Suny, Ronald Grigor – *The Making of the Georgian Nation.* London, I. B. Tauris, 1989, էջ 3-4:

[2] Անդ, էջ 3:

[3] Անդ, էջ 21:

Աբխազյան և Վրաստանը զբաղեցնում են Կովկասյան լեռների հարավում գտնվող մի զգալի տարածք, իսկ Ադրբեջանը, տեղադրված է նույն լեռնաշղթայի հարավ-արևելյան ծայրամասում: Բայց այս շրջանում առկա է մի այլ Ադրբեջան, իրականում Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան Ատրպատական նահանգը, որն իր հյուսիսային հարևանից անվամբ ու պատմությունով ավելի քան 2000 տարի ավելի տարեց է: Քանի որ սա Պարսկաստանի մի նահանգ է և գտնվում է Հարավային Կովկաս անվանված տարածքի պայմանականորեն որոշված սահմաններից դուրս, ապա այս երկրամասը հարավկովկասյան տարածաշրջանի մեջ չի ներառվում: Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունները, որոնք գտնվում են Վրաստանի ու Ադրբեջանի Հանրապետություններից դեպի հարավ, բայց Պարսկաստանից հյուսիս, ըստ նույն պայմանավորվածության կարող են համարվել հարավկովկասյան երկրներ, բայց այդ դեպքում աշխարհագրական ի՞նչ տարածաշրջանի մեջ է մտնում միջնադարյա՛ն Հայաստանը, որի սահմանները գտնվում էին շատ ավելի հարավ ու արևմուտք, քան այսօրվա Հայաստանի Հանրապետության սահմանները, գրավելով ավելի քան տասն անգամ մեծ տարածք, ինչ այսօրվա Հայաստանի Հանրապետությանն է բաժին մնացել:

Երբեմն որոշ շրջանների ու աշխարհամասերի տրվում են նորանոր հորինված անուններ, որոնք դրանց բոլորովին անհամապատասխան են ու սխալ: Մեկ այսպիսի անվանում Փոքր Կովկասն է, որը երևան եկավ քսաներորդ դարում: Սա, իբր մի լեռնաշղթա է, որը գտնվում է Կովկասյան լեռների հարավ-արևմուտքում գտնվող Կուր և Ռիոն (Փասիս) գետերի հովտի հարավում: Լեռնաշղթան սկսում է Սև ծովի հարավ-արևելքից և աղեղնաձև ձգվելով տարածվում է Վրաստանով, Հայաստանի հյուսիսով ու հասնում մինչև Ադրբեջանի արևմուտքը: Բայց այս անվանումը որտեղի՞ց է եկել: Քարտեզներում մինչև 19-րդ դարի կեսերն այս անունը գոյություն չուներ և Կովկասի լեռներին քաջածանոթ գերմանացի հանքաբան Հերման Վիլհելմ Աբիխի (1806-1886 թթ.) 1843 թվականի Կովկասի լեռների քարտեզում այս անվանումը գոյություն չունի:[4] Սրա փոխարեն նույն տարածաշրջանում առկա են ավելի քան քսան փոքր լեռնաշղթաներ, որոնցից են Գուրիայի, Իմերեթիայի, Թրիաթելիի, Սոմխեթի (Վիրահայոց), Լոռվա և այլ լեռնաշղթաներ: Նույնիսկ մինչև 1901 թվականը պատրաստված Լինչի և Օզվալդի քարտեզներում այս անվանումը բացակա է:[5] Տարածաշրջանը գրավող և վերը նշված այս փոքր լեռնաշղթաները միմյանցից շատ հեռու չեն բայց ամբողջովին առանձնացած են և անհնար է դրանց միասնական «լեռնաշղթա» անվանումը տալ: Թերևս ինչ որ մեկը քսաներորդ դարում որոշել է տալ այս անվանումը, և ժամանակի ընթացքում անունը դարձել է ընդունված մի տերմին: Իսկ «Կովկաս» անունը լսողն առաջին հերթին պատկերացնում է հսկայական և ձյունածածկ լեռների մի շարան, քանի որ դա է տարածաշրջանի կարևորագույն դիմագիծը: Այսուհետև այս հատորում երբ նշվում է միմիայն «Կովկաս» անվանումը, ապա դա նշանակում է Կովկասյան լեռնաշղթան:

Մեկ ուրիշ տարածաշրջանային սխալ անվանում է «Անատոլիան»: Այս անվանումը բյուզանդացիները տվել են իրենց արևելյան նահանգին, որն ընդգրկում էր Փոքր Ասիա թերակղզին: Կոստանդնուպոլսից արևելք նայելիս նրանք տեսնում էին մինչև Ասիա ձգվող մի հսկայական ցամաքամաս, որին նրանք կոչեցին «Արևելք» (հունարեն՝ Aἰ·ÙÔÎfi – Անատոլիա): Այս տերմինն սկսվեց օգտագործվել հինգերորդ դարի Բյուզանդիայում, բայց քարտեզների մեջ նույնը երևան եկավ միայն 14-15 դարերից սկսյալ, նշվելով որպես Փոքր Ասիային զուգահեռ, նրան հոմանիշ մի անվանում: Սրա սահմանները նշում են երեք ծովերը, Եգեյանը, Սևը և Միջերկրականը, իսկ արևելքում սահմանն է Կիլիկիայից արևելք՝ Մալաթիայով անցնող միջօրեականը, որը գտնվում է Հայաստանից արևմուտք: Օսմանյան կայսրության անկումից հետո, 1923-ից սկսյալ Մուստաֆա Քեմալ փաշան՝ «Աթաթյուրքը» Անատոլիա, կամ թրքերենով «Անադոլու» անվանումը տվեց ամբողջ Ասիական Թուրքիայի տարածքին, հակառակ նրան, որ Անատոլիան Թուրքիայի տարածքի միայն 60 առ հարյուրն է կազմում:

Ի վերջո, ինչպե՞ս կոչել Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավում, Պարսկաստանից հյուսիս-արևմուտք և Փոքր Ասիայից արևելք գտնվող աշխարհամասը: Լավագույնը, կարծում ենք գրքիս անվանումն է, որը կարող է շատ գրավիչ չլինել, բայց ամեն դեպքում «Կովկասից հարավ երկրները» վերնագիրը փոխանցում է այն աշխարհագրական պատգամը, որ Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը, ինչպես նաև Աբխազիան ու Լեռնային Ղարաբաղը ներառող այս տարածաշրջանը կարող է Կովկասի հարավից սկսելով, շարունակվել ու տարածվել մինչև Միջագետք, Կապադովկիա ու Անատոլիայի արևելքը, իսկ երեք երկրների անուններն ավելացնելն արդեն իսկ նշում է տարածքի աշխարհագրական սահմանափակումը:

Հավելյալ պետք է նշել, որ արևմտյան միջնադարյան քարտեզներից շատերը քրիստոնեական հենք ունեին և Հայաստանը, որպես քրիստոնեությունն ընդունած առաջին պետությունը, ինչպես նաև Արևելքում գտնվող ամենահեռավոր քրիստոնյա ժողովուրդը, մշտապես ներառվում էր արևմտյան քաղաքակրթությունների «ընտանիքի» մեջ: Նույնը կարելի է ասել նաև Կողքիսի, Վիրք-Քարթլիի և Աղվանքի մասին, որոնք Հայաստանից հետո ընդունեցին քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն: Ընդհանրապես, արևմտյան միջնադարյան քարտեզներում, որպես կանոն, նշվում էին հիմնականում քրիստոնյա երկրներն ու տարածաշրջանները, իսկ դրանցից դուրս միայն մի քանի երկրներ (այդ թվում Մարաստանը, Պարսկաստանը, Արաբիան և Հնդկաստանը) էին արժանանում քարտեզներում տեղ գտնելու «պատվին»: Հայաստանն Արևմուտքին ներկայացնող մեկ ուրիշ գործոն էր հայ վաճառականների ներկայությունը Վենետիկում, Ռավեննայում, Ջենովայում, Ամստերդամում և Եվրոպայի այլ քաղաքներում. սկսած վաղ միջնադարից նրանք էին, որ առևտրական կապեր էին ստեղծում քրիստոնյա Արևմուտքի և ոչ-քրիստոնյա արևելյան երկրների միջև:

---

[4] Abich H. W. – *Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes.* Dorpat, 1843. Ծալված քարտեզ:

[5] Գալչյան Ռ, *Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ*, Երևան, 2005, էջ 249-251:

Քրիստոնեության գործոնի հետ առնչվող ևս մի նկատառում: Վերջին տարիներին աշխարհագրագետների, պատմաբանների, մշակութաբանների շրջանակներում հաճախ քննարկվում է այն հարցը, որ Աստվածաշնչում հիշատակվող Արարատների և Նոյյան տապանի Հայաստանին կապակցումը երևան է եկել միայն խաչակիրների արշավանքների ընթացքում կամ դրանցից հետո, այն էլ Կիլիկիայի և Հայաստանի շրջաններից խաչակիրների բերած տեղեկությունների հիման վրա: Հատորիս մեջ վերատպված են երկու աշխարհացույց քարտեզ՝ Պատ. 22 և Պատ. 56, մեկը պատրաստված եվրոպական մայրցամաքում, մյուսը՝ Անգլիայում: Երկու ձեռագրերն էլ պատրաստված են 1050 թվականին կամ դրանից մի քանի տարվա տարբերությամբ, ամենայն դեպս, 1095 թվականի խաչակիրների առաջին արշավանքից շուրջ 40-45 տարի առաջ, և երկուսում էլ կարելի է տեսնել, որ Հայաստանի շրջանում տեղադրված են զույգ գագաթներով Արարատն ու վրան նստած Նոյյան տապանը:

Ներկա գրքի քարտեզների դիտարկումը կօգնի պարզաբանելու միջնադարյան շրջանին առնչվող վերոհիշյալ հարցերն ու խնդիրները:

Ստորև բերում ենք մի քանի նկատառումներ այս աշխատության մեջ կիրառված նյութերի մատուցման ու ներկայացման վերաբերյալ:

1. Երբ վերլուծվում է որևէ քարտեզ, նախընտրությունը տրվում է Կովկասյան լեռներից հարավ գտնվող շրջանին և տարածքին: Մյուս շրջաններն ավելի մակերեսային են քննարկվում:
2. Այսպես կոչված «միջնադարյան» շրջանը տարբեր մշակույթներում և քաղաքակրթական ավանդույթներում կարող է լինել շատ առածգական: Արևմուտքում «միջնադար» ասելով ավելի հաճախ պատկերացվում է Հռոմեական կայսրության անկումից մինչև Բյուզանդիայի անկման շրջանը, այսինքն՝ չորրորդ դարից մինչև տասնհինգերորդ դարակեսը: Այլ դեպքերում միջնադարը ներառում է յոթերորդ դարից մինչև Ամերիկայի հայտնագործումը՝ 1492 թ. ընկած ժամանակահատվածը: Ներկա աշխատության մեջ միջնադար ենք կոչել 300 թվականից մինչև տասնչորսերորդ դարի կեսը, երբ սկսեցին ընդհանրանալ պորտոլան կամ ծովային քարտեզները: Սա կազմում է շուրջ 1000 տարվա մի ժամանակահատված:
3. Պարսկական և արաբական քարտեզներում նշված տեղանունների ձայնավորների կոշտ հնչյունները ցուցադրելու համար տեքստի անգլերեն տարբերակում գործածել ենք տառի վերը դրված գծիկ:
4. Արդի տեղանունները միջնադարյան տեղանունների հետ չշփոթելու համար գրքերի, քարտեզների և դրանց բնագրերի մեջ առկա տեղանունների անվանումները նշված են շեղագիր: Նույնն է արված նաև բնագրում եղած տեքստերի ուղղակի թարգմանությունների համար, ուր բացակա է բնագիրը:
5. Արդի հայերենում տեղանունների թարգմանությունները հաճախ ճշգրիտ չեն արտացոլում դրանց մայրենի լեզվով հնչողությունը, ինչի պատճառը, թերևս, դրանց ռուսերենից թարգմանված լինելն է: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, հեղինակը որոշ դեպքերում անվանումները թարգմանել է ոչ թե հետևելով առ այսօր գոյատևող ավանդույթին, այլ աշխատելով պահպանել նրանց մայրենի լեզվով հնչողությունը:
6. Քարտեզների չափի, բնօրինակի և կրկնօրինակի թվականի, աղբյուրի և գտնվելու վայրի մասին տե՛ս անգլերեն բնագրում քարտեզի բացատրության վերջում տրված տեղեկությունները:
7. Հայերեն տեքստը պետք է ընթերցել դիմելով գրքի անգլերեն բնագրի քարտեզների պատկերներին:
8. Տեքստում ուղղանկյուն փակագծերի մեջ նշվածները հեղինակի պարզաբանումներն են, որոնք բնագրերի մեջ չկան:

Ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, մինչև այսօր որևէ աշխատություն, որը քննարկում և մեկնաբանում է Կովկասյան տարածաշրջանի երկրների առկայությունը միջնադարյան քարտեզներում, չի հրատարակվել և այս հատորն այդ շարքում առաջինը լինելով քննարկում է կարևորագույն միջնադարյան քարտեզների մեջ արտացոլված Կովկասի հարավում գտնվող տարածքը:

Ռուբեն Գալչյան
Լոնդոն/Երևան, 2007

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԸ

Ամենահին իրերը, որոնց կարելի է տալ քարտեզ անվանումը, մեզ են հասել մ.թ.ա. երրորդ հազարամյակից: Սրանց թվում կան քանդակներ, որոնք պատկերում են հողամասերի և տեղամասերի սահմաններ, սակայն առաջինը, որ մեզ է հասել բավարար վիճակում և որը կարելի է անվանել իրական աշխարհացույց քարտեզ, բաբելոնյան կավե մի սալիկ է, պատրաստված մեր թվականությունից առաջ վեցերորդ դարում:[6] Հին հունական կամ հռոմեական հնագույն աղբյուրներից մեզ ժառանգություն է հասել մեծ քանակով աշխարհագրական գրականություն (սկսած նախքան մեր թվականությունը), որտեղ կան հիշատակումներ քարտեզների և քարտեզագրության մասին, բայց սրանց մեջ որևէ փաստաթուղթ, որին կարելի լինի քարտեզ անվանել, գոյություն չունի: Հին քարտեզագրության գագաթնակետն էր Կլավդիոս Պտղոմեոսը (90-168 թթ.), որի «Աշխարհագրություն» աշխատանքը Արևմուտքում օգտագործվում էր նույնիսկ մինչև 17-րդ դարի վերջերը: Իր տեքստերի մեջ Պտղոմեոսը խոսում է քարտեզագրության մասին ու նշում քարտեզներ, բայց իր պատրաստած քարտեզները, եթե նույնիսկ ժամանակին գոյություն ունեցել են, մեզ չեն հասել և հնագույն պտղոմեոսյան քարտեզը որ մեզ է հասել, պատրաստված է 12-րդ կամ 13-րդ դարերի ընթացքում: Պետք է նշել, որ արևմուտքը Պտղոմեոսի աշխատանքներին անծանոթ էր մինչև 13-14–րդ դարերը, երբ նրա ձեռագրերի պատճենները Կոստանդնուպոլսից տեղափոխվելով սկսեցին երևան գալ եվրոպական մշակույթի կենտրոններում:

Վաղ միջնադարյան քարտեզները պարզ կառուցվածք ու տեսք ունեին և պարունակում էին շատ քիչ տեղեկություն: Սրանք աստիճանաբար զարգացան ու դարձան ավելի արդիական ու լի տեղագրական, կրոնական ու առասպելների վերաբերյալ տեղեկություններով: Չնայած նրան, որ ուշ միջնադարում արդեն իսկ գոյություն ունեին հատկապես Միջերկրականի պորտոլան, այսինքն՝ ծովային ճշգրիտ քարտեզներ, բայց գրականության և քարտեզագրության մեջ դեռևս մինչև տասնհինգերորդ դարը զուգահեռաբար շարունակվում էր ավանդական T-O տեսակի քարտեզների գործածությունը (տես Պատ. 21, 23, 26, 31, 58, 60 և ուրիշներ): Սա թերևս բացատրվում է այն հանգամանքով, որ T-O տեսակի քարտեզները թե՛ քարտեզը պատրաստողի և թե՛ կարդացողի համար հարազատ ու ծանոթ ձև ունեին, ինչը նաև շաղկապում էր նրանց՝ իրենց մշակութային ու հոգևոր ավանդույթների հետ: Նման ուղղություն կարելի է տեսնել ճապոնական քարտեզագրության մեջ, ուր սկսած 14-րդ դարից կրոնական քարտեզներն իրենց կենտրոնում ունեին Հնդկաստանը՝ որպես Բուդդայի ծննդավայր: Այս քարտեզները պարունակում էին մանրակրկիտ տեղեկություններ Հնդկաստանի մասին, գրեթե ամբողջովին մոռացության տալով այլ երկրամասերն ու վայրերը, մինչդեռ սկսած 16-րդ դարից Ճապոնիայում կային արևմտյան աշխարհագրագետների ատլասների և քարտեզների բազմաթիվ նմուշներ:[7] Դրանով հանդերձ, ավանդական Հնդկաստանի վրա կենտրոնացած քարտեզները Ճապոնիայում գերիշխում էին մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Արևմուտքում միջնադարյան կոչվող շրջանի քարտեզները պատրաստվում էին յուրահատուկ նպատակի ծառայելու համար, հետևաբար չեն կարող համարվել որպես ընդհանուր քարտեզներ, քանի որ սրանք նշում ու շեշտում են միմիայն այն տեղեկությունները, որոնց կարիքն ուներ տվյալ քարտեզի գործածողը: Սրանց մեջ կարող էին լինել քաղաքի կամ որևէ շինության հատակագիծ, տեղամասային կամ կրոնական քարտեզներ, ինչպես նաև այլ նպատակների համար պատրաստված քարտեզներ: Եթե հաշվի չառնենք Պտղոմեոսի քարտեզները, ապա միջնադարյան քարտեզների մեջ մեծամասնություն էին կազմում աշխարհացույց քարտեզները, որոնք պատկերում էին ամբողջ աշխարհը: Աշխարհացույցները միակ քարտեզատեսակն էին, որոնք պատրաստվում էին սկսած հին հունական ու հռոմեական ժամանակներից ընդհուպ մինչև տասներորդ դարը, երբ իսլամական քարտեզագրությունը որդեգրեց (հավանաբար Պտղոմեոսից) քարտեզներում երկրամասեր ցուցադրելու համակարգը, դրանք դարձնելով ավելի ճշգրիտ և մանրակրկիտ:

Այս աշխատության հաջորդ գլուխներում քննարկվում են միջնադարյան ընդհանուր և հատկապես Հայաստանի տարածքին վերաբերող ռեգիոնալ քարտեզներ, մինչդեռ ավելի փոքր չափանիշի, ինչպես նաև երկրամասերի պլաններն ու քարտեզներն այստեղ ներառված չեն: Դիտարկված քարտեզները մեծ մասամբ պատրաստված են հիմք ունենալով Սուրբ Գրքի ու կղերական իշխող սկզբունքները, քան թե լուրջ գիտական ու աշխարհագրական տեսություններ ու տեղեկություններ: Այսպիսով կարելի է ասել, որ Արևմուտքում միջնադարյան աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունն ունեն քրիստոնեական ծագում և նրանց գաղափարախոսությունը կրոնական է: Այս քարտեզները ժամանակին օգտագործվում էին քրիստոնեության գաղափարներն ու տեսակետները տարածելու և ամրապնդելու համար, միաժամանակ իրենց մեջ պարունակելով ժողովրդական ավանդություններից ու առասպելներից վերցված նյութեր: Բացառություն են կազմում իսլամական քարտեզները, որոնք պատրաստված են իսլամական երկրներն ու շրջանները պատկերելու համար և չեն պարունակում առասպելական կամ կրոնական բնույթի տեղեկություններ:

Վաղ քրիստոնեական դարաշրջանում և անգամ քրիստոնեության պաշտոնականացումից հետո, աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը որպես առանձին գիտություն չէին ընկալվում և, որպես կանոն, ներառվում էին

[6] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ., էջ 64:

[7] Օրտելիուսի ատլասները Ճապոնիա էին բերվել 16-րդ դարի վերջերում:

պատմական կամ կղերական աշխատությունների մեջ: Արևմտյան Եվրոպայում այս ավանդույթը շարունակվեց մինչև ուշ միջնադար, երբ պատմության դասագրքերը դեռևս պարունակում էին տոնացույցերի հաշվարկման աղյուսակներ, և գլուխներ աշխարհագրության, բնագիտության և նույնիսկ առասպելների վերաբերյալ: Սրանցից որոշները պարունակում էին աշխարհացույց քարտեզներ, որոնք, իհարկե, շատ պարզ կառուցվածք ունեին և խստորեն հետևում էին եկեղեցու հայրերի և ղեկավարների տված ուղղություններին, որոնք միշտ չէր որ միանման էին ու հետապնդում էին համանման նպատակներ:

Գրեթե նույնը կարելի է ասել առկա հայերեն ձեռագրերի մասին: Մեզ հասած աշխարհագրական միակ լուրջ ուսումնասիրությունը Անանիա Շիրակացու (որոշների կարծիքով՝ Մովսես Խորենացու) «Աշխարհացույց»-ն է, որը գրվել և փոփոխվել է հինգերորդից մինչև յոթերորդ դարերը:[8] Հայերեն բազմաթիվ ձեռագրերում կան նյութեր երկնային մարմինների ու աստղաբաշխության վերաբերյալ, բայց աշխարհագրական բնույթի նյութերն այնքան էլ շատ չեն: Թերևս բացառություն են կազմում Մղոնաչափերը, որոնք քաղաքների միջև եղած հեռավորությունների ցուցակներ են, հաճախ մի քանի էջանոց: Սրանք առկա են մի շարք ձեռագրերում և կարծում ենք, որ եթե այս նյութերը մանրակրկիտ քննարկման և հետազոտման ենթարկվեն, ապա հնարավոր է, որ արդյունքում երևան գա մի նոր Պևտինգերյան աղյուսականման քարտեզ:[9]

Դժբախտաբար մեզ հասած վրացերեն ձեռագրերի մեջ չկան աշխարհագրական նյութ ունեցողները, իսկ աղվանական աղբյուրներից համարյա ոչ մի փաստաթուղթ մեզ չի հասել: Աղվանական այբուբենը, որն ըստ Կորյունի ստեղծել է Մեսրոպ Մաշտոցը, դեռևս ամբողջապես բացահայտված չէ, և 2003 թվականին Սինա լեռան Ս. Եկատերինայի մենաստանում գտնված պատառիկներն այս այբուբենի նորագույն նմուշներից են, որոնց վերծանման աշխատանքները դեռ շարունակվում են:[10]

Միջնադարյան գիտնականներն ու ուսուցիչները, որպես հիմնական աղբյուրներ, հաճախ օգտվում էին իրենցից մի քանի դար առաջ շարադրված ու կարևոր համարվող նյութերից և ձեռագրերից: Այս ավանդույթը շարունակվեց նույնիսկ մինչև 13-14-րդ դարերը: Միջնադարում լայնորեն օգտագործվող ձեռագրերից մի քանիսի ծագումը հասնում էր նախաքրիստոնեական ժամանակներին, բայց քանի որ դրանք ընդհանրացած էին ու շարունակաբար օգտագործվում էին, ապա կարող են, մեր կարծիքով, համարվել միջնադարյան գրականության մեջ ներգրավված և նրա բաղկացուցիչ մասերից: Ներկա աշխատության մեջ կան մի քանի նման ձեռագրեր, որոնք շարունակական օգտագործման մեջ էին մինչև 13-րդ և 14-րդ դարերը:

Որոշ միջնադարյան հեղինակներ, ինչպես օրինակ Մակրոբիոսը (ծաղկել է շուրջ 400 թ.), վերցնելով Ստրաբոնի և Պտղոմեոսի աշխատությունները, դրանք զարգացրել է ու հավերժացրել: Մեկ ուրիշը՝ Գայոս Յուլիոս Սոլինոսը (ծաղկել է երրորդ դարի վերջերում), գրել է բնագիտական մի աշխատություն՝ *Collectanea rerum memorabilium* («Հետաքրքրաշարժ հավաքածու», կամ «Աշխարհի հրաշալիքները»), որը պարունակում է բացատրություններ երևակայական և արտառոց էակների ու մարդկանց մասին: Այս ձեռագիրը, որը մասամբ հիմնված է Պլինիոս Ավագի (23-79 թթ.) «Բնագիտության» և Պոմպոնիոս Մելայի (ծաղկել է շուրջ 43 թ.) աշխարհագրական աշխատությունների վրա, ժամանակին շատ ընդհանրացած էր և օգտագործվում էր մինչև ուշ միջնադար:

Վաղ միջնադարում, երբ դեռ Եվրոպան նոր էր քրիստոնեություն ընդունում, կղերական առաջնորդները երկրի գնդածև տեսությանը բացեիբաց հակառակ չէին արտահայտվում, բայց քանի որ այդ տեսությունը նախաքրիստոնեական ծագում ուներ, ապա որոշ կղերականներ աստիճանաբար սկսեցին այն հերքել և առաջարկել, որ այն կարիք ունի վերանայման, որպեսզի համընկնի եկեղեցու ցուցմունքերին ու դոգմաներին, և որ բոլոր նման տեսությունները պետք է եկեղեցու դիտանկյունից մեկ անգամ ևս մանրամասն քննարկվեն: Եկեղեցու որոշ հայրեր, ինչպիսին էին Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս Ս. Հովհաննես Խրիսոստոմը կամ Ոսկեբերանը (347, Անտիոք - 407 թթ.) և Հիպոնի եպիսկոպոս Ս. Օգոստինոսը (354-430 թթ.) սկսեցին երկրի գնդածևության տեսությանը հակառակվել, քանի որ դա համարվում էր հեթանոսական և ոչ քրիստոնեական:[11] Վերջում Ալեքսանդրիացի Կոզմա «Հնդկաչուն» էր, որ պաշտոնապես հերքեց գնդածևության տեսությունը և, ըստ իրեն, փաստեց, որ երկիրը քառանկյունի տափարակ տարածք է՝ համաձայն Աստծո կողմից Մովսեսին տրված պատգամների և ունի վրանակերպ երկնակամար: Կոզման իր կյանքի սկզբնական շրջանում որպես առևտրական ճամփորդել էր շատ վայրեր, ներառյալ Հնդկաստան, որի պատճառով էլ նրան տրվել էր «Հնդկաչու» մականունը: Նա հետագայում դարձավ կուսակրոն ու շարադրեց իր հանրահայտ *Քրիստոնեական տեղագրություն* հատորը: Այսպիսով, վեցերորդ դարից սկսած աշխարհագրությունն ու քարտեզագրությունը «քրիստոնեացվեցին» և սկսեցին ենթարկվել Սուրբ Գրքի շարադրանքներին ու տեսություններին կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, նրանք սկսեցին ամեն ինչում հետևել կղերական առաջնորդների քաղաքականությանն ու քմահաճույքներին, ինչպես նաև նրանց կողմից շարադրված սահմանափակումներին և օրենքներին: Այսուհանդերձ, վեցերորդ դարի մի քանի համեմատաբար լուսամիտ կղերական առաջնորդներ, օրինակ Ալեքսանդրիայի Հովհաննես Ֆիլոպոնոսը (490-570 թթ.), որը շատ հարգված փիլիսոփա և աստվածաբան էր, դեռևս հավատում էին գնդածև երկրի ու երկրակենտրոն տիեզերքի տեսություններին:

Կոզմայի տեսությունները արմատական և կատեգորիկ կերպով հակասում էին մինչ այդ ընդունված բոլոր տեսություններին այն աստիճան, որ նույնիսկ Սևիլիայի Իզիդոր եպիսկոպոսը (560, Կարթագեն - 636 թթ.) դրանցից մի քանիսին հակառակ էր արտահայտվում: Կոզմայի տեսությունները տեղ են գտել նրա *Քրիստոնեական տեղագրություն* հատորում, որից մի քանի մեջբերումներ կան ներկա աշխատության Կոզմային վերաբերող մասում (Գլուխ 2,

[8] Տե՛ս սույն աշխատության Գլուխ 3, Մաս 5:

[9] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ., էջ 21 և 69:

[10] Կորյուն, *Վարք Մաշտոցի*, Երևան, 1981. էջ 116-119:

[11] Հիպոնը գտնվում էր Նումիդիայում, այժմյան Ալժիրի Աննաբա քաղաքի մոտակայքում:

Մաս 5): Նրա անունը հիշվում է նույնիսկ հայերեն *Աշխարհացոյցի* ձեռագրերում:

Մինչև միջնադարի կեսերը եկեղեցական հայրերը, հետևելով միևնույն դոգմաներին, վերահսկում էին, որպեսզի քարտեզագետն իր աշխատանքի մեջ հետևի կրոնական սահմանները նշող ցուցումներին ու օրենքներին: Քարտեզագետը որոշված սահմանների մեջ ազատ էր ցանկացած կերպով ներկայացնել իր քարտեզը՝ դրա վրա պատկերելով ծովերն ու ցամաքներն ըստ եղած տեղեկությունների: Ինչպես ասվեց, այս քարտեզները սկզբնական շրջանում պարզ էին ու անպաճույճ բայց աստիճանաբար լցվեցին զարդարանքով ու պատկերներով, որոնք մեծ մասամբ վերցված էին առասպելներից ու ավանդական աղբյուրներից, ինչպիսին են, օրինակ, Պլինիոսը, Սալլուստիոսը և ուրիշները:

Ըստ նախաքրիստոնեական տեսությունների, շրջանաձև կամ գնդաձև աշխարհը բաժանված է երեք մայրցամաքների՝ Ասիա, Եվրոպա և Աֆրիկա (Լիբիա), իսկ տարածքի մնացորդը ծածկված է աղի և դառը ջրերով: Ըստ որոշ քարտեզագետների, աշխարհը նաև բաժանված է եղանակի գոտիների, որոնք երկրագնդի վրա արևելք-արևմուտք ուղղությամբ բաժանված, օղակային տեսքով գոտիներ են: Վերոհիշյալ պատկերացումներին հետևելով, միջնադարյան քարտեզները կարելի է բաժանել երեք հիմնական տեսակների:

1. Եռամաս, որտեղ աշխարհը բաժանվում է երեք մայրցամաքների: Այս տեսակն ինքը բաժանվում է մի քանի ճյուղերի՝ պարզ, սխեմայական և բարդ: Այս քարտեզներն ամենաընդհանրացած տեսակն են և կոչվում են T-O քարտեզներ: Հայերենում սրանց համար երբեմն գործածվում է «Սաղմոսային քարտեզ» անվանումը:
2. Եղանակային գոտիների բաժանված քարտեզներ, որոնցից են Մակրոբիոսի և իսլամական քարտեզների մեծամասնությունը:
3. Քառամաս բաժանում ունեցող քարտեզներ, ուր առաջին տեսակի քարտեզին ավելացված է չորրորդ, հարավային անմարդաբնակ մի մայրցամաք ևս: Սրանցից ամենահներն են Պոմպոնիոս Մելայի քարտեզները, որոնց նաև հետևել է Բեատուսը 8-րդ դարի Իսպանիայում:

Աշխարհի եռամասության մասին առաջին հիշատակումներից մեկը պատկանում է հռոմեացի զորավար Սալլուստիոսին (86-34 թթ. մ.թ.ա.), որն ասում էր, թե աշխարհը բաժանված է երեք մայրցամաքների, որոնք են Ասիան, Եվրոպան և Աֆրիկան: Ինչպես նշվեց, քարտեզների այս տեսակն ընդհանրացված էր և կիրառվում էր վաղ միջնադարից մինչև երկրորդ հազարամյակ:

Աշխարհը եղանակային գոտիների բաժանելը նույնպես ունի բավականին հին ծագում: Այս գոտիների, կամ զոնաների մասին խոսվում է հին հունական գրականության մեջ դեռ մ.թ.ա. երրորդ դարում: Արիստոտելը (384-322 թթ. մ.թ.ա.) բնակելի աշխարհը բաժանել էր հինգ գոտու:[12] Հետագայում էրատոսթենեսը (275-194 թթ. մ.թ.ա.), Մարինուս Տյուրոսացին (շուրջ 70-130 թթ.), Ալեքսանդրիացի Կլավդիոս Պտղոմեոսը (90-168 թթ.) և ուրիշները նույնպես ընդունեցին երկրագնդի եղանակային գոտիների բաժանումը: Պոսեյդոնիոսը (135-50 թթ. մ.թ.ա.) այն կարծիքի էր, որ եթե գոտիների բաժանումը կատարվում է ըստ եղանակների, ապա պետք է բնակելի աշխարհը բաժանել ոչ թե հինգ, այլ յոթ գոտու, մի տեսություն, որը որդեգրեցին իսլամական աշխարհագրագետները:

Աշխարհի եղանակային գոտիների մասին գրել է նաև հռոմեացի բանաստեղծ և գրող Պուբլիոս Վերգիլիոս Մարոն (70-19 թթ. մ.թ.ա.), որը ճանաչված է պարզապես որպես Վերգիլիոս: Նա իր աշխատություններից մեկի մեջ նշում է:[13]

> *Երկինքը բաժանված է հինգ գոտու, որոնցից մեկը շիկացած է այրող արևի տակ և կիզվում է նրա կրակով: Աշխարհի երկու ծայրամասի գոտիներն աջ ու ձախ փռված են մթության մեջ և ծածկված են սառույցով և մթագնող փոթորիկներով: Սրանց միջև, Աստծո ողորմածությամբ, գտնվում է տկար մահկանացուներիս շնորհված գոտին: Մեր երկրագունդը զառիվեր բարձրանում է մինչև Սկյութների երկիրը, ապա զառիվայր իջնում մինչև Լիբիայի հարավը:[14] Մեկ բևեռը գտնվում է մեր գլխի վերը, իսկ մյուսը ծգվում է մեր ոտքերի տակ, մինչև սև Սթիքս:[15]*

Եղանակային այս գոտիները լավագույն կերպով բացատրել և ցուցադրել է հռոմեացի փիլիսոփա և քերականագետ Ամբրոզիոս Թեոդոսիոս Մակրոբիոսը (ծաղկել է 398-423 թթ.), ում տեսությունները հիմնված էին Պոսեյդոնիոս Ապամեացու (135-50 թթ. մ.թ.ա.) *Կոսմոգրաֆիա* երկի, ինչպես նաև էրատոսթենեսի աշխատանքների վրա: Մակրոբիոսի ձեռագրերը բազմաթիվ անգամներ ընդօրինակվել են և դրանց պատճենները օգտագործվում էին մինչև ուշ միջնադար: Ավելի մանրամասն տես սույն աշխատության Երկրորդ գլուխ, Մաս 2:

Մակրոբիոսի բացատրած եղանակային գոտիները զուգահեռ գծերով բաժանված աշխարհամասեր են՝ շարված հյուսիսից հարավ, որոնք անվանվում են Հյուսիսային սառուցյալ, Հյուսիսային բարեխառն, Կենտրոնական ցամաք կամ կիզյալ – Հարավային բարեխառն և Հարավային սառուցյալ գոտիներ: Ըստ այս տեսության, միակ բնակելի գոտին Հյուսիսային բարեխառն գոտին է: Կենտրոնական՝ Կիզյալ գոտին (ըստ Աշխարհացույցի՝ *զայրեցեալ* գոտի) այնքան տաք է ու չոր, որ ոչ մի արարած չի կարող այնտեղից անցնելով հասնել Հարավային բարեխառն գոտի: Ըստ հին ավանդությունների, Հարավային բարեխառն գոտում ապրում են մարդակերպ արարածներ՝ Անտիպոդներ կամ հակոտնյաներ, որոնց ոտքերը դեպի հետ էին շրջված:[16] Սակայն այս ավանդությունը հակասություններ է առաջացնում Սուրբ Գրքի շարադրանքների հետ, ըստ որի բոլոր մարդկային ցեղերը սերված են Ադամից ու Եվայից, և եթե Աստծո արարածները անկարող են անցնել Կենտրոնական կիզյալ գոտուց, ապա ինչպե՞ս բացատրել այնտեղ առկա և բնակվող որևէ այլ մարդակերպ արարածների, ներառյալ Անտիպոդների գոյությունը:

---

[12] Aristotle, *Meteorologica*. With an English translation by H. D. P. Lee. (Loeb Classical Library; 397) Book II, Ch.5, Cambridge, Mass., 1987, էջ 179-183:

[13] Virgil, with an English translation by H. Rushton Fairclough. (Loeb Classical Library). London, 1916, էջ 97:

[14] Աշխարհամաս Սև ծովի հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում, ներառյալ հյուսիսային Կովկասը:

[15] Գետ՝ հին հունական դիցաբանության մեջ, որը հանդիսանում է բնակված և անդրշիրիմյան աշխարհի սահմանը:

Իսլամական քարտեզագրության մեջ եղանակի գոտիների բաժանումը շատ ընդհանրացած է: Այս գոտիների քանակը հաճախ ավելացված է ու աշխարհի բնակելի Հյուսիսային Բարեխառն գոտին ինքը բաժանված է յոթ ենթագոտու, որոնք կոչվում են կլիմաներ (արաբերենով՝ էղլիմ): Սրանք հարավում սկսվում են Եթովպիայից՝ Առաջին կլիմա, և հյուսիսում հասնում մինչև Սիբիր՝ Յոթերորդ կլիմա: Այս մասին մանրամասն տեղեկությունների համար տես Իդրիսիի (1099-1166 թթ.), Ղազվինիի (1203-1283 թթ.), Իբն Սաիդի և Մոսթոուֆիի քարտեզները ներկա աշխատության Երրորդ Գլխի, 5-ից մինչև 8-րդ մասերում:

Աշխարհի քառամաս բաժանումն առաջին անգամ արձանագրվել է Պոմպոնիոս Մելայի կողմից մեր թվականության առաջին դարում, երբ առկա եռամաս տեսությանը նա ավելացրեց Աֆրիկայի հարավում գտնվող մի չորրորդ աշխարհամաս, որը կարելի է համարել Անտարկտիկան: Այս նույն մայրցամաքը, որը Անտիպոդների բնակավայրն էր համարվում, կարելի է տեսնել նաև Մակրոբիոսի գոտիների բաժանված քարտեզներում: Սրանք նաև երևում են ավելի ուշ, տասներորդ դարում Բեատուս Լիբենացու *Ապոկալիպսիս* աշխատության մեջ, որտեղ նրան տրվում է «Չորրորդ» և «Անծանոթ» ցամաքամաս անվանումները:

Միջնադարում քարտեզները մեծ մասամբ պատրաստվում էին կղերականների ձեռքով և անպայման պետք էր համընկնեին Սուրբ Գրքի փիլիսոփայության հետ: Չորրորդ դարում Ս. Օգոստինոսը աշխարհի պատմությունը բաժանեց վեց ժամանակաշրջանի: Առաջինը Նոյի ու Ջրհեղեղի շրջանն էր, իսկ վերջինը՝ Քրիստոսի գալուստից մինչև այսօր, որը դեռևս շարունակվում է: Այս ժամանակներից հետո պատրաստված բազմաթիվ քարտեզներ ցուցադրում են այս վեց ժամանաշրջաններին պատկանող կարևոր դեպքեր և «իրադարձություններ», ինչպիսիք են Երկրային Դրախտը, Դրախտի չորս գետերը, Հայաստանի Արարատ լեռը՝ ուր իջավ Նոյյան տապանը, Բաբելոնը, Բաբելոնի աշտարակը, Աբրահամի ծննդավայր Քաղդեան և Երուսաղեմը:

Ներկա աշխատությունը որոշակի սահմանները պահպանելու համար պարտավորված ենք եղել անել որոշ ընտրություններ և բացառումներ: Այս հապավումները միայն գործնական նպատակի են ծառայում, քանի որ այդ նյութերից ամեն մեկը կարող է մի ամբողջական աշխատության թեմա դառնալ: Բացառված նյութերի մեջ են հետևյալները.

1. Պտղոմեոսի բոլոր աշխատությունները:
2. Բոլոր նավավարական, կամ այսպես կոչված «պորտոլան» ծովային քարտեզները:
3. Հռոմեական հանրահայտ ճանապարհների քարտեզը, այսպես կոչված Պևտինգերյան քարտեզը:
4. «Աշխարհացույց» կոչվող հայերեն կարևորագույն աշխարհագրական ձեռագիրը և նրա տարբերակները, որը, ոմանց կարծիքով, Մովսես Խորենացու գրչին է պատկանում, իսկ ուրիշների կարծիքով՝ Անանիա Շիրակացու:

Ինչպես ակնհայտ է գրքի վերնագրից, ընտրել ենք միջնադարյան շրջանի կարևորագույն քարտեզները և դրանց մեջ հետազոտել Հայաստանին, Կողքիսին, Վիրքին ու Աղվանքին տրված տեղն ու կարևորությունը: Սակայն սա չի նշանակում, որ միջնադարյան քարտեզագրության մեջ վերոհիշյալ երկրները միայն ա՛յս քարտեզներում են պատկերված: Պարզապես կարիք կար ինչ-որ ընտրություն անել, որպեսզի աշխատանքը սահմանափակվի: Մյուս կողմից, գրքում տեղ են գտել Կոզման ու նրա տեսությունները, որոնց մեջ բացակայում է Հայաստանի, Կողքիսի, Վիրքի, Աղվանքի կամ որևէ այլ երկրի անուն կամ տեղեկություն, բայց Կոզմայի ազդեցությունը միջնադարյան մտածելակերպի և քարտեզագրության մեջ այնքան նշանակալի է, որ այստեղ քննարկված միջնադարյան դասական քարտեզների շարքին նրան անդրադառնալը համարում ենք կարևոր:

Աշխատությունն ընդգրկում է միջնադարյան քարտեզների նմուշներ, որոնք մեծ մասամբ եզակի գործեր են, բայց մի քանիսից ունենք բազմաթիվ նմուշներ, որոնք հետագայում մեզ են հասել հիմնականում տպագրված տարբերակներով: Որոշ ձեռագիր քարտեզներից այստեղ բերված են մի քանի օրինակ, քանի որ գրիչներն ու ընդօրինակողներն ամեն մեկն աշխատելով ըստ իր ճաշակի և նախընտրությունների՝ նույն քարտեզի մի քանի իրար հաջորդող պատճենները դարձրել են բնօրինակից շատ տարբեր, երբեմն նույնիսկ անճանաչելիության աստիճան փոփոխված: Այս տարբերությունները կարելի է նաև վերագրել այն բանին, որ պատճենները հաճախ պատրաստվել են դարերի տարբերությամբ, որոնց ընթացքում քարտեզները ներկայացնելու կերպը, գծելու և գրելու համար կիրառված ձևերն ու միջոցները, ինչպես նաև աշխարհագրական տեղեկությունները փոփոխվել են, զարգացել ու լրացվել: Սա կարելի է տեսնել հերթական ընդօրինակությունների, հատկապես ձեռագրերում եղած զարդանկարների ու քարտեզների մեջ, որոնք հաճախ ներկայացնում են նաև գծագրողի ճաշակն ու երևակայությունը:

Հատորի մեջ քննարկված քարտեզների բնագրերը կարևոր տեղ ունեն միջազգային քարտեզագրության մեջ: Այստեղ դրանք ներկայացված ու քննարկված են իրենց բնագրերի ստեղծման հերթականությամբ, իսկ իսլամական քարտեզները համախմբված են ներկա աշխատության երրորդ գլխում, որտեղ պահպանված է նույն հերթականությունը: Չորրորդ գլխում շարունակվում է տասներորդ դարից հետո պատրաստված քարտեզների քննարկումը: Երբ մեկ քարտեզից գոյություն ունեն մի քանի կարևոր ձեռագիր ընդօրինակումներ, քննարկման համար հաճախ ընտրել ենք մեկը, ըստ քարտեզի կարևորության, երբեմն էլ՝ հիմնվելով քարտեզի պարունակության ու ներկայացման կերպի վրա, քննարկել ենք մի քանի նմուշներ նույն քարտեզի տարբեր ընդօրինակումներից:

Մինչև տասնչորսերորդ դարը միջնադարյան քարտեզների ճնշող մեծամասնության մեջ երկրների ու տարածաշրջանների սահմանները գծված չեն: Երկրները, շրջաններն ու քաղաքները ցուցադրված են միմիայն իրենց անունների առկայությամբ: Եթե հաշվի չառնենք Պտղոմեոսյան քարտեզները, որոնք իրականում վերագծված են 13-ից 16-րդ դարերում, հիմնվելով նրա *Աշխարհագրության* տեքստերին, ապա բացառություններից երկուսն են Ալբիի

[16] Սրանք մարդանման էակներ են, որոնց ոտքերը պտտված են հակառակ ուղղությամբ: Պոմպոնիոս Մելան սրանց անվանում է "Antichtones", հակոտնյաներ: Mela, Pomponius, Pomponius Mela's description of the world / [translated with an introduction by] F.E. Romer, Ann Arbor, Mich., 1998, 1.3.

(Պատ. 14) և Քոթթոնյան (Պատ. 56) քարտեզները: Սահմանների առկայությունը քարտեզների մեջ սկսվում է ընդհանրանալ միմիայն 14-15 դարերից հետո:

Երբ նշվում է, որ քարտեզները դասավորված են թվականի հերթականությամբ, պետք է նկատի ունենալ, որ դա քարտեզի ստեղծվելու կամ բնօրինակը պատրաստելու թվականն է: Այսինքն, հերթականությունը պայմանավորված է քարտեզի հեղինակի ապրած և ստեղծագործած դարաշրջանով: Հայտնի է, որ հին քարտեզներից շատ քչերի բնօրինակներն են մեզ հասել, հետևաբար աշխատությունում պարտադիր ներկայացված են քարտեզներից հետագայում գծված ընդօրինակումները: Այնպես որ, չնայած քարտեզների բնօրինակները հերթականությամբ են տրված, բայց գրքում տեղ գտած քարտեզների ընդօրինակելու թվականները հաճախ տարբեր են: Այս իմաստով բնութագրական են Իսթախրիի քարտեզները, որոնց առաջին օրինակը պատրաստվել է 950-ական թվականներին, ուստի և նրա քարտեզները թվագրվում են տասներորդ դարով, մինդեռ աշխատությունում տեղ գտած քարտեզները ընդօրինակվել են 1173, 1271, 1325 և նույնիսկ 1836 թվականներին:

Այս հատորի մեջ քննարկված որոշ քարտեզներ պատկերված ու բացատրված են մեր նախորդ աշխատության մեջ, բայց այս հատորում նույն քարտեզները, խուսափելով հանդերձ կրկնողություններից, քննարկված են շատ ավելի մանրամասն, հավելյալ դիտողություններ են արված դրանց ներկայացման ձևի, մանրամասների, գրվածքների ու տեղագրության վերաբերյալ:[17]

Նույնիսկ այսօրվա զարգացած տեղեկատվական տեխնոլոգիաների պայմաններում հաճախ մեր ունեցած քարտեզները, որոնց մենք մեկընդմեջ դիմում ենք, կարող են արդիական քաղաքական, ադմինիստրատիվ, անգամ աշխարհագրական իրավիճակն արտացոլող ճշգրիտ քարտեզներ չլինել: Այսպես, օրինակ, քաղաքների քարտեզները կարող են չունենալ նշումներ նոր փողոցների, առավել ևս փողոցների նոր անվանումների մասին, իսկ աշխարհացույց քարտեզները կարող են չարտացոլել երկրների անունների ու սահմանների վերջին փոփոխությունները: Միջնադարում տեղեկություններ ու նորություններ փոխանցելը երկարատև ու բարդ գործընթաց էր, և նոր հայտնագործությունները հաճախ քարտեզագետներին էին հասնում երկարատև ուշացումով: Դրան ավելացնելով այն, որ քարտեզ պատրաստելը բավականին ժամանակ և նյութական միջոցներ պահանջող գործողություն էր, դյուրին է հասկանալ թե ինչու հայտնագործումները և նոր տեղեկություններն ընդհանրապես քարտեզների վրա այնքան էլ արագ երևան չէին գալիս: Այս իսկ պատճառով հնարավոր է, որ հատկապես վաղ միջնադարյան քարտեզների մեջ պատկերվածը ոչ ամբողջովին է համապատասխանում տեղեկատվության այդ ժամանակահատվածի իրական մակարդակին, և դրանցում պատկերված աշխարհը կարող է լինել շատ ավելի վաղ իրավիճակի կամ ժամանակային կտրվածքի արտացոլում, քան քարտեզի պատրաստելու թվականը: Ինչ վերաբերում է արևմտյան քարտեզներին, ապա դրանց վրա նորություններ ավելացնելը պետք է համընկներ նաև եկեղեցու թելադրանքներին, ինչը մեկ այլ պատճառ էր ու խոչընդոտ գոհանալու եղածով և խուսափելու դժվար ընդունելի նորություններ ներմուծելուց: Այս բոլոր պակասություններով հանդերձ չպետք է մոռանալ, որ միջնադարյան քարտեզները ներկայացնում են իրենց ստեղծման ժամանակի աշխարհագրական, տնտեսական, կրոնական, քաղաքական և պատմական մտածելակերպը և նման բնույթի տեղեկատվությունը միջին դարերից մեզ հասցնելու լավագույն միջոցներից են:

Միջնադարյան քարտեզները նայելիս պետք է գիտակցել, որ հատկապես այդ ժամանակներում աշխարհագրական ճշգրիտ տեղեկությունների և կոորդինատների բացակայության պատճառով հաճախ նույն տեղանունը տարբեր քարտեզներում նշվում է տարբեր վայրերում: Այդպիսի տեղադրումները մերօրյա ընթերցողին կարող են անսպասելի և նույնիսկ զարմանալի թվալ, բայց փաստն այն է, որ տեղանունների տեղադրման շփոթը շարունակվեց ընդհուպ մինչև նույնիսկ 18-րդ դար, և նույնիսկ այդ ժամանակ միայն Եվրոպայի և կից տարածաշրջանների քարտեզներն էին որ, այսպես ասած, «վստահելի» էին, մինչդեռ մյուս աշխարհամասերի քարտեզները դեռևս շարունակվում էին մնալ միմիայն մոտավոր:

Պարզ T-O տեսակի քարտեզների մեջ միջնադարյան քարտեզագիրը հաճախ նույնիսկ չի էլ աշխատում երկրներն ու քաղաքները նշել իրենց իրական վայրերում, այլ պարզապես դրանք բաժանում է ըստ մայրցամաքների կամ եղանակային գոտիների և տեղանունները ցուցակի ձևով շարում համապատասխան մայրցամաքներում ու գոտիներում (տե՛ս Պատկերներ 24, 26, 53 և 68):

Երբեմն էլ տարածաշրջանների, երկրների ու քաղաքների տեղադրումները քարտեզագրի անտեղյակության պատճառով դառնում են փոփոխական, օրինակ Կովկասյան ու Տավրոսյան լեռների տեղադրումը կարելի է տեսնել Կասպից ծովի հարավ-արևելքում (Հերոնիմոս, Պատ. 11 և էբսթորֆ Պատ. 70) կամ դրա հարավում (Բեատուս, Պատ. 31):

Այս աշխատության մեջ պատկերված քարտեզները քննարկելով կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքների, երկրների ու աշխարհագրական անունների տեղադրումները լավագույն դեպքում հաճախ մոտավոր են, հետևաբար քարտեզին նայելիս պետք է ուշադրությունն ավելի կենտրոնացնել տեղանունների առկայությանը, քան թե դրանց ճշգրիտ տեղադրմանը: Գալով անվանումներին, սրանք էլ հաճախ շփոթ են ստեղծում, քանի որ նույն վայրի անունը կարող է տարբեր քարտեզներում նշվել շատ տարբեր ձևերով: Այս առումով լավ օրինակ է Դարյալի կիրճը, որը գտնվում է Կովկասյան լեռների համարյա մեջտեղում:

Դարյալի կիրճին ու Կովկասյան կամ Դերբենդի դարպասին տրված տարբեր անվանումները կարելի է տեսնել ներքևի աղյուսակի մեջ: Այս երկու անցքերը գտնվում են Կովկասյան լեռներում: Առաջինը՝ Դարյալի կիրճը մի նեղ անցք է Կովկասյան լեռների մեջտեղում, որը միացնում է Կովկասյան լեռների հարավը հյուսիսին, անցնելով Կազբեկ լեռան մոտակայքով: Սրա երկու կողմերից վեր են խոյանում ուղղահայաց ապառաժներ: Կիրճը գտնվում է Վրացական ռազմական ճանապարհի վրա, որը Թբիլիսիից գնում է դեպի Վլադիկավկազ: Արաբները և պարսիկները սրան տվել են «Ալանաց դուռ» անվանումը:[18] Մյուսը անցքը Կասպից կամ Դերբենդի դարպասը կամ անցքն է, որը գտնվում է Կովկասյան լեռների արևելյան ծայրամասում,

[17] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ., էջ 42-63:

որտեղ, Դերբենդ ծովափնյա քաղաքի մոտ լեռնաշղթան իջնում հասնում է հարթավայրին: Արաբներն ու պարսիկները այս անցքին տվել են «Բաբ-ուլ-աբուաբ» անվանումը, որը բառացիորեն նշանակում է «Դարպասների դարպասը»: Այս անցքը միջնադարում նաև ճանաչված էր որպես «Կասպից դարպաս», «Ալեքսանդրի դարպաս», «Երկաթյա դարպաս», հայերենով «Ճորա դուռ» կամ «Ճորա պահակ», որն ըստ լեգենդի կառուցել է Ալեքսանդր Մակեդոնացին՝ փակելու հյուսիսային վայրագ ցեղերի ճանապարհը դեպի քաղաքակիրթ աշխարհ: Սակայն «Ալեքսանդրի դարպաս» և «Երկաթյա դարպաս» անվանումներն իրականում պատկանում են մյուս անցքին, Դարյալի կիրճին:[19]

Ներքոբերյալ աղյուսակում կարելի է տեսնել այս խառնաշփոթ անվանումների մեկ մասը.

Հեղինակ կամ քարտեզագետ, (աշխատությունն ու գլուխը)	Կովկասյան լեռնաշղթայի մեջտեղի անցումը	Կասպից ծովի ափերին գտնվող անցումը
Ստրաբոն (Geographia, Book 11, 12.1)	Կասպից դարպաս	
Պլինիոս Ավագ (Natural History, Book VI, 30)	Կովկասյան անցք[20]	
Պոմպոնիոս Մելա (Description of the World, Book I, 81)	Հայկական դարպաս	Կասպից դարպաս
Պտղոմեոս (Geographia, Book 5, Chapter VII and XII)	Աղվանքի անցք	Սարմատական անցք
Ըստ արաբների ու պարսիկների (Encyclopaedia of Islam Vol. I, pp.835/7)	Բաբ-ուլ-Ալան (Ալանաց դուռ կամ դարպաս) կամ Կովկասյան դարպաս	Բաբ-ուլ-աբուաբ (Դարպասների դարպասը) նաև Դերբենդի անցք կամ Երկաթե դարպաս
Օրոսիոս (Seven books of History against the Pagans, Book 1, 2.40)	Հայկական դարպաս, ըստ գրքի տեքստի	
Աշխարհացոյց (5-7 դ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, Ձեռ. No.1245, էջ 41/42)	Ալանաց դուռն և Կծեքեն, էջ 41, (տեղն անորոշ է)	Պարիսպ Դարբանդա և Պահակ Ճորա, (էջ 42)
Աշխարհացոյց (5-7 դ, Մատենադարան, Երևան Ձեռ. No. 582, էջ 177ա)	Ալանաց դուռն և Ծիծեն (տեղն անորոշ է)	Պարիսպ Դարբանդա
Չամչեան, Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ (1786, հատոր 3, ցանկ)		Երկաթի դուռն, Դուռն Դերբենդա, Ալանաց դուռն, Ճորա դուռն
Սուրբ Հերոնիմոսի աշխարհացոյց (Պատ. 11)	Կասպից դարպաս[21]	
Օրոսիոսի աշխարհացոյց (Պատ. 13)	Կասպից անցք, (ըստ վերագծված քարտեզի) (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Իզիդորի աշխարհացոյց (Պատ. 22)	Կասպից դարպաս (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Ռավեննացու վերագծված աշխարհացոյց (Պատ. 27)	Կասպից դարպաս (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Սաուլիի աշխարհացոյց (Պատ. 58)	Կասպից դարպաս (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Վերչելլի աշխարհացոյց (Պատ. 67)	Ալեքսանդրի դարպաս (որն ընդհանրապես տրվում է Կասպից դարպասին)	
Էբսթորֆի աշխարհացոյց (Պատ. 70)	Կասպից դարպաս (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Բարհեբրեոս (Պատ. 76)		Երկաթե դարպաս (նաև տես տողատակի ծանոթագրություն 33)
Հերեֆորդի աշխարհացոյց (Պատ. 77)	Կասպից դարպաս (տես տողատակի ծանոթագրություն 21)	
Վեսքոնթե աշխարհացոյց (Պատ. 79)		Երկաթե դարպաս

[18] Ալաններն իրանական ցեղեր էին, որոնք բնակվում էին Կովկասի հյուսիսում, ուր կարելի էր հասնել Դարյալի կիրճով:

[19] Pseudo–Callisthenes, *The History of Alexander the Great, being the Syriac version of the Pseudo–Callisthenes.* Edited from five manuscripts, with an English translation and notes by Ernest A. Wallis Budge. Cambridge, The University Press, 1889, էջ 130-163.

[20] Ըստ Պլինիուս Ավագի, շատերը սխալմամբ սրան անվանում են Կասպից դարպաս. Տե՛ս Pliny the Elder, *Natural History*. With an English translation by H. Rackham (Loeb Classical Library). Cambridge, Mass., 1999. Book VI, էջ 359.

[21] Ըստ Անդերսոնի, այս անվանումը միջնադարում հաճախ գործածվում էր Դարյալի կիրճի համար: Anderson*Alexander's Gate, Gog and Magog,* նշված աշխ., 1932, էջ. vii, 16-25.

Հնագույն և միջնադարյան տարբեր պատմիչներ ու քարտեզագիրներ այս անցքերը և դարպասը բացատրում ու ցույց են տալիս տարբեր տեղերում և տարբեր անուններով: Միջնադարում ընդհանրացած սխալ էր Կասպից դարպասը ցույց տալ Կովկասյան լեռների մեջտեղում, որտեղ իրականում գտնվում է Դարյալի կիրճը, իսկ սրան տալ «Կասպից դարպաս» անվանումը, որն իրականում գտնվում է Կասպից ծովի ափի մոտ, Դերբենդ քաղաքի շրջանում:

Ինչպես կարելի է տեսնել, քարտեզների մեծամասնության մեջ Կովկասյան լեռների մեջտեղում եղած անցքը սխալմամբ անվանվում է Կասպից դարպաս, որն իրականում Ալանաց Դուռը կամ Կովկասյան դարպասն է: Այս անցքն ապագայում վերանվանվեց Դարյալի կիրճ:

Եվրոպական միջնադարյան քարտեզներում Կովկասից հարավ և Հայաստանին հարակից պատկերվող տարածաշրջանները, ի հավելումն Բյուզանդական կայսրության բազմաթիվ շրջանների, ներառում են մինչքրիստոնեական աշխարհի մի քանի կայսրություններ, ինչպիսիք են Ասորեստանը, Բաբելոնը, Փյունիկիան և Մարաստանն ու Պարթևաստանը (Պարսկաստանը): Այս հզոր կայսրություններից և թագավորություններից տարածաշրջանում այսօր ներկա են միայն Հայաստանն ու Պարսկաստանը, մինչդեռ մյուս գերուժերը վաղուց ի վեր անհետացել են և այլևս տեղ չունեն արդիական աշխարհի քարտեզներում: Գալով Կովկասյան լեռներց հարավ գտնվող երկրներին՝ Կողքիս-Իմերեթիանը, Վիրք-Քարթլիը, Մեգրելիան ու Կախեթը 11-12-րդ դարերում միանալով դարձան Վրաստանը (տե՛ս հաջորդ պարբերությունը), Աղվանքը որպես պետություն անհետացավ 9-11-րդ դարերի ընթացքում և նրա տարածքը բաժանվեց տարբեր խանությունների ու նահանգների, ինչպիսիք են Դաղստանը, Դերբենդը, Շիրվանը, Շամխորը, Թալիշը և այլն, ուր հաստատվեցին տարբեր եկվոր ցեղախմբեր և աստիճանաբար իրենց մեջ ներծուլեցին Աղվանքի բնիկ քրիստոնյա ժողովրդին:[22] Այս ծուլումը շարունակվեց նաև 17-րդ դարի ընթացքում տարածաշրջանում իշխող ռուսական ու պարսկական պետությունների լուծի ներքո: 1918 թվականին այս շրջաններից մի քանիսը միանալով կազմեցին Ադրբեջանի Առաջին Հանրապետությունը, որի անվանումը 1922-ին ամրապնդվեց որպես Խորհրդային Միության հանրապետություններից մեկը: Ամբողջ այս ընթացքում Արաքսի հարավային ափի պարսկական Ատրպատական (պարսկերենով՝ Ազերբայջան) նահանգը պահպանելով իր ինքնությունը մինչև այսօր մնացել է որպես Պարսկաստանի նահանգներից մեկը: Կենտրոնական Ասիայից եկող ցեղախմբերը դեռ այս տարածաշրջանները չէին գրավել և այդ պատճառով էլ մինչև 13-րդ դար քարտեզներում թրքական ցեղերի անվանումները չեն նշվում: Անկախ այն հանգամանքից, որ միջնադարի ընթացքում Հայաստանը եղել է անկախ, կամ ընկել հարևան հզոր կայսրությունների գերիշխանության տակ, նրա անունը մշտապես ներկա է եղել այդ ժամանակաշրջանի քարտեզներում, որպես երկիր կամ տարածաշրջան: Հայաստանի անընդմեջ առկայությունը աշխարհի և, հատկապես, տարածաշրջանի քարտեզներում սկսվել է մեր թվականությունից վեց դար առաջ և շարունակվում է մինչ մեր օրերը:[23]

Երբ 11-12-րդ դարերում Կողքիս-Աբխազիա-Իմերեթիան, Վիրք-Քարթլիը, Կախեթն ու Մեգրելիան իրար միանալով ստեղծեցին մի նոր թագավորություն, լատինական լեզուներով երկիրը կոչվեց Georgia (անգլերենով՝ Ջորջիա, ֆրանսերենով՝ Ժեորժի, գերմաներենով Գեորգիեն և այլն), որը նրա պարսկերեն անվան՝ «Գյուրջիստանի» ուղղակի տառադարձումն է: Հայերենով նույն երկրին շարունակվեց տրվել նրա բաղկացուցիչ երկրամասերից ամենակարևորի, Վիրք-Քարթլիի անունը, որն իր Մցխեթ թագավորանիստ քաղաքով հանդերձ գտնվում էր Հայաստանից ուղղակի հյուսիս և այսպիսով երկրի անվանումը դարձավ Վիրք կամ Վրաստան:

Երբեմն էլ նշվում է որ Հայաստանը, Վրաստանը (Կողքիս-Աբխազիան ու Վիրքը) և Ադրբեջանը (Աղվանքը) գտնվում են Անդրկովկասում կամ Հարավային Կովկասում, որոնցից առաջինը սխալ է, իսկ երկրորդը՝ պայմանական: Անդրկովկաս անվանումը ռուս գերիշխողները տվել են Հայաստանին, Վրաստանին, Դաղստանին, Շիրվանին ու այլ շրջաններին, որը բառացիորեն նշանակում է Կովկասի մյուս կողմը: Այս բառը որևէ աշխարհագրական շրջանի համար ճշգրիտ անվանում չէ, քանի որ եթե քարտեզին նայենք Ռուսաստանի կողմից՝ ապա սրանք գտնվում են «Անդրկովկասում», այսինքն Կովկասյան լեռների մյուս կողմում, իսկ եթե նույն քարտեզին նայենք հարավից, ապա Անդրկովկասում կլինի հենց ինքը՝ Ռուսաստանը:

Նույն նյութի շուրջ կարևոր է նշել, որ Հայաստանի աշխարհագրական տեղանքին հաճախ տրվում են սխալ անվանումներ: Օրինակ «Արևելյան Անատոլիա» եզրաբառը, որը տրվում է Հայաստանին ամբողջովին սխալ է: «Արևելյան Անատոլիա» բառացիորեն նշանակում է «արևելյան արևելք» (տես Նախաբանը): Հարավային Կովկասի երկրներից Հայաստանը տեղադրվում է Հայկական բարձրավանդակ կամ Հայկական լեռնաշխարհ կոչվող աշխարհագրական տարածաշրջանում, որի սահմաններն են Պոնտական լեռները, այսպես կոչվող Փոքր Կովկասը, Ուրմիա լճի արևմուտքը հասնող Զագրոսյան լեռները և Վանա լճի հարավի Արևելյան լեռները կամ Հայկական Տավրոսը, շուրջ 400,000 քառ. կիլոմետր ունեցող մի տարածք: «Հայկական լեռնաշխարհ» անվանումն առաջին անգամ տվել է գերմանացի հանքաբան Հերման Վիլհելմ Աբիխը, որն աշխատում էր Սանկտ Պետերբուրգում և հետազոտական ճամփորդություններ է կատարել Կովկասում, Հայաստանում և Անատոլիայից արևելք գտնվող տարածքում, իսկ 1845 թվականին նույնիսկ բարձրացել է Արարատը լեռը:[24] Կարելի է ասել, որ Պատմական Հայաստանը սկսում է Հարավային Կովկասից և տարածվում

[22] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ. էջ 11, 12, 198, 208, 242-245:

[23] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ. էջ 16 և 64:

[24] Abich H. W. *Über die geologische Natur des armenischen Hochlandes*. Dorpat, 1843, էջ 13:

հարավ-արևմուտք, գրավելով Հայկական բարձրավանդակի կամ լեռնաշխարհի տարածքը, և այդպիսով, հնարավոր է հիմնավորել, որ Հայաստանը տեղադրված է Անատոլիայից դեպի արևելք գտնվող տարածաշրջանում և ոչ թե «Արևելյան Անատոլիայում»:[25] Գալով Վրաստանին (միջնադարյան Վիրքին ու Կողքիսին), ինչպես նաև Ադրբեջանի Հանրապետությանը (միջնադարյան Աղվանքին), սրանց կարելի է իրապես անվանել հարավկովկասյան երկրներ, քանի որ նույնիսկ այդ դարերում էլ նրանք տեղադրված են եղել «Հարավային Կովկաս» ընդունված աշխարհագրական տեղանվան սահմանների մեջ:

Վերը նշված բոլոր խնդիրներով ու պակասություններով հանդերձ պետք է ասել, որ այս քարտեզները հսկայական դեր ունեն մեզ փոխանցելու մեր նախնիների միջնադարյան ժամանակներում ունեցած տեղեկություններն ու գիտելիքները, այսպիսով օժանդակելու մեզ ավելի լավ հասկանալ նրանց մտածելակերպն ու գործելակերպը:

[25] Գալչյան, Ռ., նշված աշխ. էջ 10, 11, 46 և 50, նաև Ոսկանյան, Ա. Մ., *Հայկական լեռնաշխարհի, ֆիզիկա-աշխարհագրական համառոտ ակնարկ*, Երևան, 1976, էջ 5,6:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ (Չորրորդից մինչև իններորդ դարեր)

Աշխատության այս գլխում քննարկված են վաղ միջնադարի քարտեզները, որոնք հիմնականում միայն աշխարհացույց քարտեզներ են: Այստեղ տեղ է տրված նաև Սալլուստիոսին (86-34 թթ. մ.թ.ա.)՝ անտիկ շրջանի մի պատմաբանի և նրա քարտեզներին, քանի որ նրա գրքերն արևմտյան աշխարհում գործ էին ածվում մինչև տասներորդ դարն ու դեռ ավելի ուշ: Ինչպես արդեն նշվեց, վաղ միջնադարյան քարտեզները սկզբնական շրջանում հիմնված էին հին հունական աղբյուրների վրա, բայց աստիճանաբար սրանք էլ՝ գիտության մյուս ճյուղերի նման, անցան եկեղեցու և կղերականների գերիշխանության տակ և պարտավորված էին հետևել կրոնական դոգմաներին ու կղերականների թելադրանքներին:

Պարզ T-O տեսակի քարտեզներում ընդհանրապես կան շատ քիչ երկրների անուններ, այն էլ միայն Արևմուտքում ճանաչված երկրներինը: Եթե այս տեսակի քարտեզներում նշված են Կովկասյան լեռների հարավում գտնվող երկրները, ապա դա, որպես կանոն, սահմանափակվում է Հայաստանով, իսկ մյուս երկրների անվանումները երևում են միայն ավելի զարդարուն և մանրամասն քարտեզներում:

Վաղ միջնադարյան քարտեզների կարևոր և լավագույն նմուշներից մի քանիսը պատկերված և քննարկված են ստորև:

1 – ՍԱԼԼՈՒՍՏԻՈՍ

Գայոս Կրիսպոս Սալլուստիոսը (86-34 թթ. մ.թ.ա.) հռոմեացի սենատոր և պատմաբան էր, որը Հուլիոս Կեսարի հետ անհամաձայնություն ունենալու պատճառով ուղարկվեց Աֆրիկա, որպես հյուսիս-արևմտյան շրջանի՝ Նումիդիայի կուսակալ: Մի քանի տարի այդ պաշտոնը վարելուց հետո արդեն բավականին հարստացած նա վերադարձավ Հռոմ: Աֆրիկայում գտնված ժամանակամիջոցում նա ճնշեց մի քանի ապստամբություններ և պատերազմեց հարևան երկրների զորավարների դեմ, որոնց մասին նա գրել է իր պատմական շարադրությունների մեջ:

Նրա ամենահայտնի աշխատությունները (ամփոփված մեկ հատորի մեջ) վերաբերում են Կատիլինի դավադրությանն ու Հռոմի և Յուգուրթայի միջև մղված պատերազմին: Այս աշխատությունները մինչև տասնմեկերորդ դար՝ համարյա մեկ հազարամյակ, ընդօրինակվում ու գործածվում էին որպես պատմության դասագիրք: Իր *Յուգուրթական պատերազմը* երկի մեջ Սալլուստոսը Աֆրիկայի մասին տալիս է աշխարհագրական, տեղագրական, ժողովրդագրական բնույթի տեղեկություններ, տվյալներ կլիմայի և բնության մասին: Այստեղ նա ներկայացնում է, թե ինչպես Հերակլես զորավարի հայկական վարձկան զորքերը հաստատվեցին Հյուսիսային Աֆրիկայում և, խառնվելով տեղական լիբիական ցեղախմբերին, սերեցին այսօրվա հյուսիս-աֆրիկյան ցեղերին: Գրքի մի հատվածի թարգմանությունը բերվում է ստորև:[26]

> *Երկրագնդի բաժանումների մասին շատերն Աֆրիկան նշում են որպես երկրագնդի երրորդ մասը, մի քանիսը դա համարում են Եվրոպայի մասը և, այսպիսով, աշխարհը բաժանում են երկու մասի: Աֆրիկայի արևմուտքումն է նեղուցը, որը մեր ծովը [Միջերկրականը] բաժանում է օվկիանոսից, արևելքում նա մի լայնատարած և թեք հարթավայրով հասնում է մինչև Քաթաբաթմոս լեռները: Ծովը շատ անհանգիստ է ու առանց հարմար նավահանգիստների, հողը բերրի է ու հարմար եգիպտացորեն աճեցնելու և անասունների արածելու համար, բայց աննպաստ է ծառերի համար: Անձրևաջրի և աղբյուրների պակաս կա: Տեղացիներն առողջ են, արագաշարժ և հոգնության դեմ դիմացկուն: Սրանցից շատերը մահանում են մեծ տարիքում, բացի նրանցից, որոնք սրի են քաշվում կամ գազանների կեր դառնում, իսկ հիվանդությունները քչերին են տանում: Այստեղ կան բազմաթիվ թունավոր կենդանիներ:*
>
> *Սկզբնական շրջանում Աֆրիկան բնակեցված էր գեթուլիացիներով և լիբիացիներով, որոնք կոպիտ ու հետամնաց ցեղեր էին, ուտում էին որսի հում միս և խոտեր, ինչպես և իրենց եղջերավոր անասուններին: Սրանք չէին հպատակվում որևէ օրենքի, սովորության և նույնիսկ իշխանավորի, այլ թափառում էին առանց մշտական բնակավայրի՝ գիշերներն անցկացնելով այնտեղ, ուր որ հասնում էին: Երբ, ըստ աֆրիկացիների, Հերակլեսը մահացավ Իսպանիայում, նրա վարձկան զորքերը, որոնք բաղկացած էին տարբեր ազգություններից, կորցրեցին իրենց զորավարին:[27] Նրա թափուր տեղը գրավելու համար շատերը սկսեցին պայքարել և պատճառ դարձան զորքի արագ ցրվելուն: Զորքի բաղկացուցիչ ուժերից մարերը, պարսիկներն ու հայերը՝ նավարկելով Աֆրիկա, գրավեցին այստեղի ծովափնյա շրջաններն ու հաստատվեցին այնտեղ:*

[26] Sallust, *Conspiracy of Catiline and the Jugurthine War*. Literally translated with explanatory notes by John Selby Watson. New York, 1879. Էլեկտրոնային օրինակը վերցված համակայքից:

[27] Հերակլեսն Ալեքսանդր Մակեդոնացու զորավարներից մեկն էր:

Մարերը և հայերը միացան լիբիացիների հետ, որոնք նույնպես բնակվում էին ծովափնյա շրջաններում, կառուցեցին քաղաքներ և սերտ հարաբերություններ հաստատեցին իրենցից նեղուցով բաժանված Իսպանիայի հետ: Իսկ գետուլիացիները դրանց հարավային, արևակողմ շրջաններում էին բնակվում, կենտրոնական անապատներից ոչ հեռու: Լիբիացիները «մարերի» անունն իրենց անտաշ լեզվով աստիճանաբար աղավաղելով դարձրին «մավրեր»:

Սալլուստիոսից մեզ հասած որոշ ձեռագրեր պարունակում են պարզ T-O տեսակի քարտեզներ, որոնք վերաբերում են նրա *Յուգուրթական պատերազմը* երկին: Այս քարտեզներից շատերը Հյուսիսային Աֆրիկայում նշում են հայերի, մարերի և պարսիկների անունները, որոնք հաստատվել էին այդտեղ: Այս քարտեզները կարելի է համարել որպես միջնադարի նույնատեսակ քարտեզների նախատիպեր:

Հետաքրքիր է, որ ըստ լեզվաբանների, բասկերի լեզվում կան շատ հայերեն բառեր և արմատներ, որոնց առկայությունը այդ լեզվի մեջ դժվար է բացատրել: Թերևս լեզվաբանները պետք է հետազոտեն Սալլուստիոսի հիշատակած այս ավանդությունը, որ իբր թե հայերը Իսպանիայից անցնելով հաստատվել են Աֆրիկայում: Արդյոք հնարավոր չէ՞, որ նրանց մեկ մասն անցնելով հյուսիս՝ հաստատված լինեն Բասկերի երկրում:

Ինչպես հիշվեց վերը, Սալլուստիոսի ձեռագրերը բազմաթիվ անգամներ ընդօրինակվել ու հաճախ օգտագործվել են միջնադարում և մեզ հասել մի քանի տասնյակ օրինակներով: Այս օրինակներից շատերի մեջ կան պարզ T-O քարտեզներ, որոնք ցուցադրում են մայրցամաքները, իսկ որոշ քարտեզներ նշում են նաև երկրների ու ցեղախմբերի անուններ: Քանի որ Սալլուստիոսի երկը վերաբերում է Հյուսիսային Աֆրիկային, նրա քարտեզներում այս աշխարհամասը ուշադրության կենտրոնում է: Այդ նկատելի է նաև սույն աշխատության մեջ վերատպված նրա քարտեզներում, որոնք վերցված են Սալլուստիոսի բնագրի 13-րդ և 14-րդ դարերում պատրաստված պատճեններից և որոնք մինչև այդ դարաշրջանը գործածվում էին որպես պատմության դասագրքեր:

Պատ. 1 – Այս պարզ տեսակի T-O քարտեզը Սալլուստիոսի ամենահին ձեռագրերից է: Այն պատկանում է 9-րդ կամ 10-րդ դարերին, գծված է մագաղաթի վրա և պատճենահանված է Լայպցիգի համալսարանում գտնվող Սալլուստիոսի երկերի ձեռագրից: Այս քարտեզը հազվագյուտներից է, որը պարզ լինելով հանդերձ՝ ունի մի քանի քաղաք պատկերող գծագրեր: Ինչպես բոլոր T-O տեսակի քարտեզները, այս քարտեզը ևս ուղղորդված է արևելքը դեպի վեր:

Քարտեզում պատկերված *Ասիայի* շրջանում նշված են միայն չորս անուն, որոնցից են *Տանայիս* գետը (Դոնը), *Ասիան*, *Ֆենիցիան* (Փյունիկիա) և *Նիլոսը* (Նեղոս): Եվրոպայի տարածքում ընդհանրապես չկան տեղանուններ բացի *Հռոմը* պատկերող մի ամրոցից, որը վկայում է Հռոմի կարևորությունը նույնանուն կայսրության մեջ:

Քանի որ Սալլուստոսը աֆրիկյան Նումիդիայի տիրակալն էր, ապա բնական է, որ քարտեզն ավելի կարևորություն է տալիս այդ տարածաշրջանի տեղանուններին: *Աֆրիկայում* նշված են 24 տեղանուններ, որոնց մեջ են *Հարրան* և *Կարթագո* (Կարթագեն) քաղաքները, ինչպես նաև երկու այլ քաղաք: Նշված են տարբեր նահանգների, գետերի ու ցեղերի անուններ: Ներքևից կենտրոնական շարքի չորրորդ տողում, *Ատլաս* լեռների մոտակայքում, նշված է «*մարեր – հայեր*», որը վկայում է հայերի ու մարերի հաստատվելն այս աշխարհամասում:

Պատ. 2 – Այս քարտեզը հայտնի է որպես «*Գոթիե դը Շաթիյոնի աշխարհացույցը*»: Քարտեզը ներառված է նույն հեղինակի «*Դե Ալեքսանդրեիս*» կամ «Ալեքսանդրեիդոս» երկում, որն Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակների մասին գրված էպիկական պոեմ է: Հեղինակը ծնվել է Ֆրանսիայում 1135 թվականին և մահացել Ֆրանսիայի Ամիեն քաղաքում 1201-ին: Ձեռագրում առկա է քարտեզ, որը Սալլուստիոսի T-O տեսակի մի քարտեզ է և պարունակում է պոեմի մեջ եղած տեղանուններից մի քանիսը: Քարտեզի ներկայացվող պատկերը վերցված է Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանի օրինակից:

Քարտեզը՝ T-O տեսակի լինելով հանդերձ, հարավում և հյուսիսում ունի երկու զույգ ուղղահայաց գծեր, որոնք աշխարհի տարածքը բաժանում են երեք եղանակային գոտիների: Երկու ծայրամասային գոտիները ներկայացնում են սառուցյալ շրջանները, իսկ կետնրոնական մասը աշխարհի բնակելի տարածքն է, որն ինքն ունի T-O քարտեզի տեսք:

Շրջանի չորս կողմերից դուրս եկած թևերը նշում են չորս աշխարհագրական ուղղությունները, իսկ արտաքին շրջանում նշված են 12 հիմնական հողմերի անունները: *Տանայիս* և *Նեղոս* գետերը T տառի թևերն են, իսկ ուղղահայաց գծիկը *Միջերկրական ծովն* է: Այս երեքը միմյանցից առանձնացնում են մայրցամաքները: Եվրոպայում նշված աշխարհագրական անուններն են *Դանուբը*, *Հունգարիան*, *Գերմանիան*, *Իտալիան* և *Հռոմը*, Միջերկրականի արևմտյան ծայրամասի եռանկյունին ունի *Կալպե* մակագրությունը, որը Ջիբրալթարի լատիներեն անվանումն է: Ասիայի տարածքում տեղանունները բաժանված են երկու սյունակի: Ձախակողմյան սյունակը սկսվում է *Արմենիա* – Հայաստան մակագրությամբ, ապա շարունակվում *Բյութանիա*, *Փռյուգիա*, *Գաղատիա*, *Լյուդիա*, *Բոեսիա*, *Պամփյուլիա* և *Նիկեա* տեղանունների թվարկմամբ: Աջ սյունակն սկսվում է *Դրախտով* և ապա շարունակվում *Հնդկաստան*, *Պարթևաստան*, *Մարաստան*, *Ասորեստան*, *Պարսկաստան*, *Միջագետք*, *Քաղդեա*, *Արաբիա*, *Սիրիա*, *Պաղեստին*, *Անտիոք*, *Ասկալոն*, *Սամարիա*, *Ասիա*, *Հուդա*, *Երուսաղեմ*, *Գալիլեա* տեղանուններով, իսկ Ասիայի հարավում նշված են *Եգիպտոսը*, *Ալեքսանդրիան* և *Բաբելոնը*:

Աֆրիկայում նշված են մի շարք երկրներ ու ցեղախմբեր: Միջերկրականի ափին, մասնավորապես նշված են *լիբիացիները*, *մարերը* և *հայերը*. որոնցից վերջին երկուսը՝ ըստ Սալլուստիոսի, Հերակլեսի մահվանից հետո հաստատվել էին Հյուսիսային Աֆրիկայում:

Քարտեզի երկու կողմում գրված տեքստը հիշատակում է Նոյի շառավիղների ցրվելու ուղղությունները: Նման շրջանաձև քարտեզներ առկա են նաև Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերում, որոնք նշում են Նոյի շառավիղների ցրվելն ու 12 հիմնական հողմերի անունները, ներառյալ նրանց բերած եղանակների հատկությունները (տես Պատ. 3 և 4):

Պատ. 3 – Այս բոլորակը վերցված է Երևանի Մատենադարանում պահպանվող 1589 թվականին ընդօրինակված հայերեն համար 1770 ձեռագրից: Բոլորակը կենտրոնում ունենալով Տապանակ Ուխտին (Ark of the Covenant), ցուցադրում է Իսրայելի ցեղերի ու նրանց շառավիղների ցրված ուղղությունները դեպի աշխարհի չորս կողմերը: Շրջանի չորս կողմերից դուրս եկած թևերը ներկայացնում են չորս աշխարհագրական կողմերը, իսկ կենտրոնումն է Տապանակը, որտեղից տարբեր ուղղություններով ցրվում են ցեղախմբերը:

Պատ. 4 – Այս հողմնացույց բոլորակը չի կարող քարտեզ համարվել, բայց քանի որ նմանություններ ունի Պատ. 2-ում եղած Գոթիե դը Շաթիյոնի քարտեզում նշված հողմերի ուղղություններին, ապա թերևս հարմար է այստեղ ներկայացնել նաև դրա հայերեն տարբերակը: Պատկերը վերցված է Մատենադարանի համար համար 1130 ձեռագրի թերթ 121-ից: Ձեռագիրը 15–րդ դարի մի հավաքածու է:

Բոլորակն ուղղորդված է վերև արևելքով: Այս բոլորակում աշխարհագրական ուղղությունները տրված են արտաքին երկու շրջանների միջև, իսկ 12 հիմնական հողմերի անունները՝ կենտրոնական շրջանի ու երկրորդ շրջանի միջև, շառավիղային գծերի վրա, ուր նաև ավելացված են հողմերի հատկություններն ու դրանց բերած եղանակները, որոնք են.

Արևելքից դեպի հյուսիս.

1. *Ապելօդ – բարեխառն արև և անձրև*:
2. *Կիկ[ի]աս – Չոր է և ցամաքացուցիչ*:
3. *Վօռիաս – Նեղէ զամպս և կապէ զանձրևս*:

Հյուսիսից դեպի արևմուտք.

4. *Ապարք – Տիաս սառն է ցուրտ է կարկուտ բերէ*:
5. *Թրասկիաս – Սառն է զձիւն*:
6. *Արգեստէս – Կազմէ զամպս*:

Արևմուտքից դեպի հարավ.

7. *Զեփիւռք – Շարժէ ի ծաղիկ*:
8. *Ղեփս – Անձրևաբեր*:
9. *Դիւանօտոս – Սառն մառախուղ, մէգ և վրդովումք յամպս*:

Հարավից դեպի արևելք.

10. *Նօտոս – Սառն է որոտ և փայլակն և անձրև խիստ*:
11. *Եւրօնօտոս – Հալէ զպաղս*:
12. *Եւրոս – Գէջ և տաղատարափ բերէ*:

Պատ. 5 – Այս քարտեզը Լուկանի *Ֆարսալիա* կոչվող ձեռագրից է, որտեղ բացատրված է Պոմպեոսի և Հուլիոս Կեսարի միջև մղված պատերազմը: Լուկանն ապրում էր մեր թվականության առաջին դարում և Սալլուստիոսի նման նա էլ այն կարծիքի էր, որ Ասիան ամենամեծ մայրցամաքն է որ Աֆրիկան ու Եվրոպան կարելի է համատեղել և համարել երկրորդ մայրցամաքը: Լուկանի *Ֆարսալիան* (որը շատերի մոտ ճանաչված է «Քաղաքական պատերազմ» անունով), գրվել է 61-65 թվականներին, նկարագրված պատերազմի ավարտից մոտ մեկ դար հետո: Այս էջը քաղված է Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում եղած Լուկանի ձեռագրի 14-րդ դարի ընդօրինակումից:

Ձեռագրի այս օրինակը պարունակում է քարտեզներ: Էջի վերևում պատկերվածը T-O տեսակի սալլուստիոսյան մի քարտեզ է, որն ուղղորդված է վերը դեպի արևելք և ունի մայրցամաքները բաժանող Միջերկրական ծովն ու երկու գետերը, *Նեղոսն* ու *Տանայիսը*: Գետերի անունները նշված են նրանցից ներքև, իսկ ջրային տարածքի ձախ թևի մեջ գրված է *Փիսոն* (Գանգես), իսկ աջինի մեջ՝ *Ֆիռ-ֆիռ*: Երկու գետեր Տանայիսից ու Նեղոսից շեղակի դուրս գալով, նրանց միացնում են շրջապատի օվկիանոսին: Սրանցից մեկի մոտ պատկերված է մի ամրոցակերպ քաղաք, որը մակագրված է *Երուսաղեմ* (կիսով չափ ջնջված), իսկ մյուս շեղակի գետի մոտ մակագրված է *Եգիպտոս*, որին կից քառանկյունին մակագրված է *Կարմիր ծով:* Բոլորակի վերի հատվածում, այսինքն՝ արևելքում, կարելի է տեսնել մի քանի մակագրություններ, որոնցից են *Ասիա*, *Հնդկաստան* և *Մայոռ* (մեծ): Եվրոպայի տարածքում նշված են *Եվրոպա*, *Հիսպանիա* և *Հռոմ:*

Քարտեզի Աֆրիկայի հատվածում կան ավելի մեծ թվով մակագրություններ, ինչպես նաև առկա են երկրներն ու շրջանները բաժանող սահմանագծերը: Հռոմի դիմաց, Միջերկրականի մյուս ափին պատկերված է *Կարթագենը*, իսկ նրա վերը՝ *Փյունիկիան*: Կարթագենի արևմուտքում նշված են Հյուսիս-արևմտյան Աֆրիկայում բնակվող ցեղերի ու ժողովուրդների անունները, որոնք են *Նումիդիացիները*, *լիբիացիները*, *հայերը* և *մարերը*, իսկ դրանցից հարավ երևում է *պարսիկներ* մակագրությունը, ընդ որում, ցեղերից ամեն մեկը շրջափակված է ուղիղ գծված սահմաններով: Ըստ Սալլուստիոսի, այս այն ազգերն ու ցեղախմբերն են, որոնցից սերում են այսօրվա հյուսիս-աֆրիկյան ժողովուրդները:

Նկատելի է, որ որոշ տեղանուններին վերաբերող մակագրություններ, ինչպիսին են, օրինակ, *Միջերկրականը*, *Տանայիսը* և *Նեղոսը*, ավելացված են տարբեր ձեռքով և հավանաբար ավելի ուշ, որով գրիչն աշխատել է եղած կոպիտ սխալները մասամբ ճշտել:

Թերթի ներքևում եղած բոլորակը Լուկանի պարզ աշխարհացույց քարտեզն է, որը միայն նշում է երեք մայրցամաքները և նրանց բաժանող ծովն ու գետերը՝ *Միջերկրական ծով*, *Տանայիս* և *Նեղոս* անուններով: Քարտեզի արևմտյան ծայրամասում՝ Միջերկրականի ելակետում, նշված է *Գադես* (Կադիս) իսպանական նավահանգիստը: Ուրիշ տեղանուններ չեն նշված:

Պատ. 6 – Այս քարտեզը Սալլուստիոսի ձեռագրի 14-րդ դարի օրինակից է, որը գտնվում է Վենետիկի Մարչիանա գրադարանում: Այստեղ ներկայացված են Երկրի բոլորակի ընդունված եռամաս բաժանումը, իսկ քարտեզը ուղղորդված է արևելքով վերև: Եվրոպայի տարածքում մակագրությունները սահմանափակվում են ցամաքամասի և *Իտալիայի* ու *Իսպանիայի* անուններով: Ասիայում, բացի ցամաքամասի անվանումից, կա *Նեղոս* գետի, ինչպես նաև *Եգիպտոսի* ու *Կարմիր ծովի* անվանումները, իսկ բարձրադիր աշտարակը մակագրված է *Jrslm* (այսինքն՝ Երուսաղեմ):

Ցամաքամասերը բաժանող ջրային տարածքներից Միջերկրական ծովն անվանում չունի: Ձախում մակագրությունը նշում է *Տանայիս*, իսկ կենտրոնում ու աջում մակագրված են *Միդոն* և *Սիրտես* (վերջինը՝ երկու անգամ): Նեղոս գետը, որը պետք է լինի T տառի աջակողմյան թևը, նրան է միանում աջ ծայրամասում, ուղղահայաց մի գծով: Սրա հարավի երկրամասը կրում է *Exusta*, այսինքն «կիզյալ» մակագրությունը, որը նշում է հարավային կիզյալ շրջանը: Բոլորակին շրջապատող ջրային տարածքն անվանված է *Mare Oceanum*, Օվկիանոս ծով:

Աֆրիկայում պատկերն ամբողջովին տարբեր է: Այստեղ կան 15 տեղանուններ, որոնցից են *Փյունիկիան*, *Կարթագենը*, *Եթովպիան*, *Նումիդիան* և այլն, որտեղ նաև նշված են *Կատաբաթմոնի լեռները*: Քարտեզում Աֆրիկայի արևմուտքում (ներքևի մասում) մակագրված են երեք ժողովուրդների՝ *հայերի*, *մարերի և պարսիկների* անվանումները: Սրանք էին որ, ըստ Սալլուստիոսի, հաստատվելով Հյուսիսային Աֆրիկայում, այսօր համարվում են այդտեղ բնակվող ժողովուրդների նախահայրերը:

Բոլորակի ներքևի ծայրամասում, ուր Միջերկրականը միանում է աշխարհը շրջապատող օվկիանոսին, նեղուցի երկու կողմերում առանձնացված են երկու տարածքներ, որոնց մեջ գլխիվայր մակագրված է *Gades*, որը ներկա Իսպանիայի Կադիս նավահանգիստն է: Սրա տակում պատկերված խաչը նշում է քարտեզի քրիստոնեական ծագումն ու ուղղորդվածությունը:

2 – ՄԱԿՐՈԲԻՈՍ

Հռոմեացի փիլիսոփա և գրող Ամբրոզիոս Թեոդոսիոս Մակրոբիոսը (ծաղկել է 398-423 թթ.), որը նույնպես գնդաձև երկրի և դրա եղանակային գոտիների բաժանված լինելու տեսության հետևորդներից էր, հայտնի է իր *Սատուռնալիա* աշխատանքով: Այս ձեռագիրը պարփակում է նրա *«Սկիպիոնի երազի լուսաբանումն ըստ Կիկերոնի»* (կամ, ավելի համառոտ՝ « Սկիպիոնի երազը») երկը, որը ժամանակին շատ հանրածանոթ էր ու սիրված: Մակրոբիոսի գրվածքների հիմքում դրված են էրատոսթենեսի, Վերգիլիոսի և ուրիշների աշխատանքները, որոնք նույնպես եղանակային գոտիների բաժանման կողմնակիցներից էին:

Պուբլիոս Կոռնելիոս Սկիպիոն Ավագը (235-183 թթ. մ.թ.ա., ճանաչված որպես Աֆրիկացի) և իր թոռը՝ նույն անունները կրող Սկիպիոն Կրտսերը (185-129 թթ. մ.թ.ա.) հռոմեացի զինվորականներ ու դիվանագետներ էին, որոնք երկուսն էլ պատերազմել էին Կարթագենի դեմ: Սկիպիոն Կրտսերը դրա վերջնական պաշարման ու կործանման գլխավոր դերակատարն էր եղել: Նրա տեսած երազում, մեծ հայրը՝ Սկիպիոն Ավագը, նրան բարձրացնում, տանում է երկինք ու այնտեղից երկրագնդին դիտելով բացատրում.

> *Տե՛ս, տարբեր եղանակների գոտիները շերտավորում են երկրագունդը: Սրանցից երկու միմյանցից ամենահեռուներին, որոնք երկրագնդի հակառակ բևեռներում են գտնվում, տրվել է սառնամանիք և ցուրտ եղանակ, մինչդեռ կենտրոնական գոտին կիզված է արեգակի տաքից: Այս բևեռային և կենտրոնական գոտիների միջև գտնվող երկու գոտիներն են, որոնք բնակելի են..... Եթե նայես քո՝ հյուսիսային գոտում, կնկատես թե սա ինչքան փոքր է համեմատած երկրագնդի ամբողջությանը: Քո գրաված տարածքը, քո հսկա կայսրությունը հավասար է մի փոքր կղզու, հարավից հյուսիս շատ նեղ և արևելքից արևմուտք մի քիչ ավելի լայն, շրջապատված ծովով, որը ճանաչված է որպես Ատլանտյանը:*[28]

Եռամաս T-O քարտեզներից հետո, աշխարհը հինգ գոտիների բաժանած քարտեզները ժամանակին ամենատարածվածներն էին: Ինչպես նշվեց նախաբանում, ըստ այս տեսության գնդաձև աշխարհը բաժանվում էր հինգ եղանակային գոտիների, որոնցից էին երկու սառը, երկու բարեխառն և մեկ կենտրոնական տաք և կիզյալ գոտիները: Մակրոբիոսի բացատրած Հյուսիսային բարեխառն գոտում գտնվող ցամաքամասերը, որոնք միակ բնակելի աշխարհամասն էին համարվում, ակնառու նմանություն ունեն Պտղոմեոսի բացատրած ցամաքներին, ներառյալ նրանց շուրջ և միջև եղած ծովերն ու այլ աշխարհագրական մանրամասնությունները:

Մակրոբիոսը հավատացած էր, որ երկրագնդի վրա ցամաքամասերը պետք է բաժանված լինեն այնպես, որ պահպանեն գնդի հավասարակշռությունը: Այսպես, օրինակ հյուսիսային կիսագնդում եղած ցամաքների դիմաց, որպես հակակշիռ, հարավային կիսագնդում պետք է լինեն հավասար տարածքի և կշռի ցամաքամասեր, և եթե հյուսիսում գտնվում են Եվրոպան, Ասիան և Աֆրիկան՝ ապա հարավային կիսագնդում պետք է լինի հավասար մեծության մի ցամաքամաս, որպեսզի սրանց հավասարակշռությունը պահպանվի: Այս երևակայական ցամաքամասը պատկերված է Մակրոբիոսի բոլոր քարտեզներում: Բայց այս ցամաքամասը և իր հավանական բնակիչները, որոնք, ըստ ավանդության, անտիպոդներն (հակոտնյաներն, տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 16) էին, առաջացնում է ստրատեգիական մի խնդիր: Այս երկրամասը, որը բնակեցված աշխարհից անջատված է անասելի տոթ, փոթորկոտ ու անանցանելի մի կիզյալ գոտիով, ինչպե՞ս է կարող ունենալ որևէ բնակիչ, եթե սրանք էլ՝ ըստ Սուրբ Գրքի, պետք է մյուսների նման սերված լինեն Ադամից ու Եվայից: Այս խնդրի «լուծումը» գտավ Կոզման, որը հերքելով երկրի գնդաձևությունն ու եղանակային գոտիների առկայությունը, վերջնականորեն «հաստատեց», որ ըստ Սուրբ Գրքի աշխարհը տափարակ է ու քառանկյունի և կազմված է միայն բնակելի շրջանից ու դրան շրջապատող օվկիանոսից: (Տե՛ս սույն աշխատության Գլուխ 2, Մաս 5)*:*

Մակրոբիոսի հարավային ցամաքամասը շատ նման է Պոմպոնիոս Մելայի նկարագրածին, որը նա նշում է առաջին դարում շարադրված իր *Դե Քորոգրաֆիա*[29] աշխատության մեջ: Մակրոբիոսը համարձակորեն ասում է, որ ինչպես հյուսիսային ու հարավային կիսագնդերը պետք է լինեն հավասարակշռված, նույն բերումով էլ մեզ ծանոթ արևելյան ու անծանոթ՝ արևմտյան կիսագնդերում եղած ցամաքամասերն պետք է լինեն հավասարակշռված: Նրա այս տեսությունը իրականացավ, երբ նրանից մեկ հազարամյակ հետո հայտնաբերվեց Ամերիկան իր հյուսիսային ու հարավային բաժանումներով:

[28] Macrobius, Ambrosius Aurelius Theodosius. *Commentary on the Dream of Scipio*. Translated with an introduction and notes by William Harris Stahl. New York, 1952.

Միայն հարավային անծանոթ ցամաքամասը չէ, որ ընդհանուր է Պոմպոնիոսի և Մակրոբիոսի աշխատություններում: *Դե Քորոգրաֆիայի* մեջ Պոմպոնիոսն էլ խոսում է հինգ եղանակային գոտիների և Հյուսիսային բարեխառն գոտու մասին, որը միակ բնակեցված գոտին է և պարունակում է մեր ճանաչած Եվրոպա, Ասիա և Աֆրիկա մայրցամաքները:[30] Սրանք ևս ամբողջովին համընկնում են Մակրոբիոսի տեսություններին:

Մակրոբիոսի աշխարհում հյուսիսային գոտին Սառուցյալ ծովն է, որը սառույցով ծածկված մի անբնակելի տարածք է: Դրա հարավում է գտնվում Հյուսիսային բարեխառն գոտին: Հետո գալիս է Կենտրոնական կիզյալ գոտին, ուր կան փոթորկոտ ծովեր և մի անասելի տոթ ցամաքամաս: Այստեղի ծովն ալեկոծ է ու լի հակադիր ուղղություններով պտտվող հոսանքներով, որոնց բախումից առաջանում են մակընթացություններն ու տեղատվությունները: Այս գոտին այնքան տաք է և վտանգավոր, որ անհնար է այնտեղի ցամաքամասում բնակվելը կամ նույնիսկ դրանով անց կենալը: Այս գոտու հարավում է գտնվում Հարավային բարեխառն գոտին, որտեղ ապրում են Անտիպոդները, հակոտնյաները, իսկ դրանից հետո գալիս է Հարավային սառուցյալ «Անծանոթ» գոտին, որը հյուսիսայինի պես սառցակալած է ու անբնակելի:

Մակրոբիոսի աշխատությունները ունեին լայն տարածում և շատ սիրված էին, այդ պատճառով էլ դրանք բազմիցս ընդօրինակվել են, հատկապես իննից մինչև տասնհինգերորդ դարերում: Նրա ձեռագրերից մեզ են հասել բազմաթիվ ընդօրինակումներ, որոնցից 150-ի մեջ կան քարտեզներ: Այս քարտեզներում երկրագունդը բաժանված է հինգ գոտիների և հավելյալ, Հյուսիսային բարեխառն գոտում հաճախ գծված են ցամաքամասերը և դրանք վրա ավելացված են որոշ տեղանուններ, որոնցից են Կասպից ծովը և Կարմիր կամ Հնդիկների ծովը: Նրա քարտեզներից մի քանիսը պարունակում են նաև որոշ քաղաքների անուններ, որոնցից են Բաբելոնը, Երուսաղեմը և Ալեքսանդրիան: 16-րդ դարից հետո նույն քարտեզները սկսեցին երևան գալ տպագիր գրքերում, որոնց մեջ արդեն կան մայրցամաքների անվանումները, ինչպես նաև որոշ երկրների անունները, որոնցից են Բրիտանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Գաղղիան, Հայաստանը, Պարթևաստանը և Հնդկաստանը: Աֆրիկայի տարածքում հաճախ նշվում են Եթովպիան ու Կարմիր ծովը:

Հետաքրքրական է, որ ընդհանրապես միջնադարյան քարտեզագրության մեջ բոլոր աշխարհացույց բոլորակներն ուղղորդված են արևելքը դեպի վեր, մինչդեռ Մակրոբիոսի բոլոր քարտեզները ուղղորդված են հյուսիսը դեպի վեր, ինչը հավանաբար Պոմպոնիոսի ու հին հունական քարտեզագրության ազդեցությունն է, որը նաև գործածում է Պտղոմեոսը:

Մակրոբիոսի ժամանակ եկեղեցին հատուկ ուշադրություն չէր դարձնում ընդհանրացած գնդաձև աշխարհի տեսությանը, և դրա միակ հակասությունը եկեղեցու հետ առաջանում էր հարավային ու հյուսիսային կիսագնդերը բաժանող գոտու շուրջ, որն իբր թե անանցանելի էր և որից նույնիսկ չէին կարող անցնել Նոյի սերունդները, հետևաբար այս գոտին չէր կարող բնակեցված լինել նույնիսկ Անտիպոդներով: Ինչպես հիշվեց վերը, այս տեսությանը խիստ հակառակեց Կոզման (Տե՛ս սույն Գլխի 5-րդ մասը):

Հաջորդ էջերում վերատպված են Մակրոբիոսի տպագիր քարտեզներից երկու օրինակ: Դրանցից զատ կան նաև Երևանի Մատենադարանի ձեռագրերից մեկի միջից արտատպված երկու աշխարհացույց բոլորակներ, որոնք հիմնված են Մակրոբիոսի քարտեզների և նրա առաջադրած եղանակային գոտիների վրա:

Պատ. 7 – Սա Մակրոբիոսին բնորոշ 1518 թվականին հրատարակված մի տպագիր քարտեզ է, որտեղ երկրագունդը բաժանված է հինգ եղանակային գոտիների: Քարտեզն ուղղորդված է հյուսիսով վեր, որտեղ գտնվում է Հյուսիսային սառուցյալ գոտին: Դրա ներքևում Հյուսիսային բարեխառն գոտին է, որը ներկայացնում է բնակելի աշխարհի ամբողջական տարածքը: Աֆրիկայի մեկ մասը հասնում է մինչև Կենտրոնական կիզյալ գոտի, որտեղ բնակվելն անհնար է: Այս շրջանի մեծ մասը զբաղեցնում է կենտրոնական օվկիանոսը, որի հակադիր ուղղություններով պտտվող հոսանքներն իրար բախվելով պատճառ են դառնում ծովերի մակընթացություններին ու տեղատվություններին:

Այս գոտուց հարավ գտնվում է Հարավային բարեխառն գոտին, որն իբր բնակեցված է «Անտիպոդներով» կամ «հակոտնյաներով» (տես տողատակի ծանոթագրություն 16): Մակրոբիոսն այս գոտին անվանում է «Մեզ անծանոթ», ակնարկելով որ այդտեղ բնակվող արարածները մեզ անծանոթ են ու թերևս Ադամից ու Եվայից չեն սերված: Պետք է հիշել սակայն, որ Մակրոբիոսը համարվում էր հեթանոս և նրա քարտեզները կրոնական որևէ դիրքորոշում և կապ չունեին:

Քարտեզում Հյուսիսային բարեխառն գոտու մեջ պատկերված են մայրցամաքներ Ասիան, Եվրոպան ու Աֆրիկան, առանց անվանումները նշելու: Երկրներից անվանված են *Բրիտանիան*, *Իսպանիան*, *Անապատ Եթովպիան*, *Հայաստանը* և *Հնդկաստանը*, իսկ ծովերից՝ միայն *Կարմիր ծովը*:

Պատ. 8 – Այս քարտեզը վերցված է Բադիոսի 1515 թվականին Փարիզում հրատարակած «Սկիպիոնի երազը» երկից: Որոշ առումով սա տարօրինակ քարտեզ է, քանի որ վերևումն ունենալով հյուսիսը, արևելքի և արևմուտքի տեղերը փոխված են այնպես, որ Հնդկաստանը ձախում է, իսկ Բրիտանիան՝ աջում:

Այստեղ նշված երկրներն են *Բրիտանիան*, *Թիլեն* (Իսլանդիա), *Իսպանիան*, *Իտալիան*, *Հայաստանը*, *Պարթևաստանը* և *Հնդկաստանը*: Քարտեզում նշված Ռիփեյան լեռներին (*Ripheimontes*) տարբեր բացատրություններ են տրվում: Սրանք կարող են լինել Կարպատյան լեռները, Վալդայ բլուրները (որոնք գտնվում են Բելառուսի հյուսիսում, Սանկտ Պետերբուրգի հարավ-արևելքում), կամ էլ նույնիսկ Ուրալյան լեռները:

Պատ. 9 – Այս բոլորակը Մակրոբիոսի քարտեզի հիման վրա պատրաստված հայերեն քարտեզ է, վերցված Պետրուս Ապպիանոսի (1495-1557 թթ.) *Կոսմոգրաֆիա* աշխատության 1621 թվականի հայերեն թարգմանությունից, որը պահպանվում է Երևանի Մատենադարանում (ձեռագիր համար 1780, թերթ 308):

[29] Քորոգրաֆիան սահմանները քարտեզի վրա տեղադրելու արվեստն է:

[30] Mela, *De Chorographia,* Section 1.3.

Ձեռագիրը պարունակում է տարբեր աղյուսակներ ու քարտեզներ, որոնցից մեկը՝ երկրագունդը հինգ եղանակային գոտիների բաժանած այս քարտեզն է: Քարտեզում կա հասարակածը ցուցադրող հավելյալ մեկ գիծ, որն անցնում է քարտեզի կենտրոնով և որին կարելի է շփոթել որպես վեցերորդ գոտի: Այս քարտեզը, հակառակ Մակրոբիոսի մյուս քարտեզներին, շուռ է տրված և ուղղորդված է հարավը դեպի վեր: Ալիքաձև գծված ծիրը պարունակում է կենդանակերպերի (Zodiac) անվանումները: Սկսած հարավից (վերից), գոտիների անվանումներն են Ծայրահեղ, Հարավային բարեխառն, Կենտրոնական կիզյալ, Հյուսիսային բարեխառն և Ջյունապատ գոտիներ: Երկրագնդի վրա բացակայում են ցամաքները կամ ծովերը և ծովափերը սահմանող որևէ տեղադրական նշաններ ու գծեր:

Պատ. 10 – Սա մեկ ուրիշ քարտեզ է, վերցված նույն Պատկեր 9-ի ձեռագիր թարգմանությունից: Այստեղ էլ երկրագունդը բաժանված է հինգ հիմնական գոտիների և, ինչպես միշտ հանդիպում է Մակրոբիոսի մոտ, ուղղորդված է հյուսիսը դեպի վեր:

Քարտեզում Հյուսիսային բարեխառն գոտին, որը պարունակում է բնակելի աշխարհամասերը, ցուցադրված է լայնացված և բաժանված 9 նեղ ենթագոտիների: Սա նման է իսլամական և հունական «Կլիմիատա» ենթաբաժանումներին, որտեղ բնակելի գոտին բաժանված է յոթ ենթագոտիների, մինչդեռ այստեղ բևեռի մոտ դրան ավելացվել է երկու գոտի ևս, դրանց ընդհանուր թիվը դարձնելով ինն: Այս ենթագոտիներն անվանված են նրանց պարունակած կարևոր քաղաքների կամ աշխարհագրական անուններով: Ենթագոտիներն անվանված են հետևյալ հերթականությամբ. *Դանիա* (հավանաբար Դակիա), *Ռիֆեօս* (Ռիփեյան լեռները՝ Ուրալը, Կարպատները կամ Վալդայ բլուրները – տես Պատ. 8-ի տեքստը), *Պորիսթենեօս* (Բորիսթեն, Դնեպր գետը), *Պոնտոս* (Սև ծով), *Հռոմ*, *Րոդոս* (Հռոդոս), *Աղեքսանդրիա*, *Սիյենե* (Ասուան) և *Մէրոէս* (Սուդանի և Եթովպիայի շրջանը): Այս ենթաբաժանումները հակառակ հերթականությամբ կրկնվում են Հարավային բարեխառն գոտում: Վերջին յոթ բաժանումների անվանումները համընկնում են հունական ավանդության մեջ գործածվող անունների հետ:

3 – ՍՈՒՐԲ ՀԵՐՈՆԻՄՈՍ

Սուրբ Հերոնիմոսը, կամ Ջերոմը, ծնվել է Դալմատիայում 340 թվականի շուրջ և մահացել Բեթղեհեմում 420 թվականին: Նա իր կյանքն անց է կացրել Հռոմում, Կոնստանդնուպոլսում և Անտիոքում, որտեղ և ձեռնադրվել էր քահանա: Նա ճանաչված էր իբրև ամեն ինչը հարցականի տակ դնող, հակաճառող ու վիճաբանող մի անձնավորություն: Բավականին երկարատև ճամփորդություններից հետո, նա հաստատվեց Բեթղեհեմի վանքերից մեկում և նվիրվեց կրոնական բովանդակության տեքստերի ու Հին Կտակարանի թարգմանությանը:

Ս. Հերոնիմոսը ճանաչված էր նաև որպես Աստվածաշնչի հեղինակավոր մեկնաբան: Նա հունարենից լատիներեն է թարգմանել Կեսարիայի եպիսկոպոս Եվսեբիոսի (շուրջ 260-340 թթ.) «Քրոնիկոն» («Ժամանակական կանոններ») աշխատությունը, որը պարունակում է Աստվածաշնչի մեջ նշված վայրերի ու տեղանունների մանրակրկիտ բացատրությունները: Ս. Հերոնիմոսի աշխատությունների այս հավաքածուն վերնագրված է *Presbiteri liber Hebraicum Quaestionem in Genesim*, *Ejustem liber de situ nominibus locum Hebraicum. Tabula Geographica ex opusculis S. Hieronimi descripto* կամ էլ պարզապես, "*Liber Locorum*" այսինքն՝ «Գիրք Տեղագրության»:

Չնայած նրան, որ Ս. Հերոնիմոսը համարվում էր կղերական գիտնական, բայց նրա այս աշխատությունը վաղ միջնադարյան աշխարհագրական կարևոր երկերից մեկն է, որը տեղանունների ու քաղաքների ցուցակներից զատ, պարունակում է նաև հինգերորդ դարում պատրաստված երկու ձեռագիր քարտեզ:

Ս. Հերոնիմոսի աշխատության ձեռագիր օրինակը, որն այժմ գտնվում է Բրիտանական գրադարանում, ունի այս երկու քարտեզը, որոնցից մեկն աշխարհացույց քարտեզ է, իսկ մյուսը Պաղեստինի քարտեզը: Սրանք երկուսն էլ արտատպված ու քննարկված են հաջորդ մասերում:

Պատ. 11/11a – Ս. Հերոնիմոսի այս աշխարհացույց կամ, ավելի ճիշտ է ասել Միջին Արևելքի և Հարավ-արևելյան Եվրոպայի քարտեզի բնօրինակը պատկանում է 420 թվականին, բայց այստեղ արտատպվածը դրա 12-րդ դարի ընդօրինակությունից է: Քարտեզի սահմանն արևելքում Հնդկական օվկիանոսն է, արևմուտքում՝ Եգեյան ծովը, հյուսիսում՝ Սև ծովը և հարավում՝ Կարմիր ծովը: Քարտեզը գտնվում է «Գիրք տեղագրության» աշխատության մեջ, որը պահվում է Բրիտանական գրադարանում:

Ըստ ժամանակի ընդունված սովորության, քարտեզն ուղղորդված է արևելքը վերևով: Այստեղ լեռնաշղթաները պատկերված են իրար կից կիսաշրջանների շարքով, գետերը՝ զուգահեռ կրկնակի գծերով, իսկ քաղաքները՝ տարբեր շինությունների ու ամրոցների մանրապատկերներով:

Սև ծովը (*Euxinus Pontus*) պատկերված է երկարացված և գտնվում է քարտեզի ներքևի ձախ ծայրամասում: Կասպից ծովից (*Caspiu Mare*) պատկերված է միայն մեկ մասը՝ Սև ծովից վեր, իսկ Կասպից ծովի վերը՝ քարտեզի ամբողջ արևելյան հատվածում տեղադրված է Հնդկական օվկիանոսը, լի տարբեր կղզիներով: Պարսից ծոցը և Արաբական ծովը գտնվում են քարտեզի վերին աջ մասում: Սրանք ներկված են կարմիր և նույնպես պատկերված մասամբ՝ որպես երկու հարևան ծոցեր: Սրանցից վերինը, որի մեջ է հոսում *Ինդոս* գետը՝ Արաբական ծովն է, իսկ մյուսը՝ Պարսից ծոցը, որի մեջ են թափվում *Եփրատն* ու *Տիգրիսը*:

Թիվ 11a քարտեզի դետալում նշված թվերը Հայաստանի հարակից շրջանների կարևոր տեղանուններն են, որոնք հաջորդ պարբերության մեջ բերված բացատրություններում նշված են փակագծերի մեջ: Տե՛ս ներքևի ցուցակը:[31]

Հայաստանը տեղադրված է Կասպից և Սև ծովերի միջև և այստեղ գտնվող լեռնաշղթայի վրա մակագրված է "*Armenie pile*" (11), որը նշանակում է «Հայաստանի սյուներ (դարպաս)»: Սրա աջումն է *Մեծ Հայքը* (9), իսկ *Արաքսի* (5), *Եփրատի* (6) և *Տիգրիսի* (7) ակունքը միևնույն լեռներն են, ընդ որում, գետերից առաջինը սկիզբ է առնում լեռների հյուսիսից, իսկ մյուս երկուսը՝ հարավից: Այս լեռնաշղթան կարող է լինել միայն հետագայում Հայկական բարձրավանդակ կամ լեռնաշխարհ որակված աշխարհագրական շրջանը, քանի որ այս երեք գետերը հենց այդ բարձրավանդակից են ակունք առնում: Այս քարտեզում Մեծ կամ Վերին Հայքը՝ *Armenia Superior* (9), գտնվում է *Եփրատի* (6) և *Տիգրիսի* (7) ակունքի մոտ՝ նրանց միջև, այսինքն՝ Վասպուրականում, Այրարատում, Մոկքում և Աղձնիքում: *Մեծ Հայքի* անվան ներքո պատկերված է լեռան վրա նստած մի վրանաձև «տուն»՝ մակագրված *Arca Noe* (12) «Նոյյան տապան», իսկ լեռն ունի *Armenia* (27), Հայաստան մակագրությունը: Այս լեռները գտնվում են մի այլ լեռնաշղթայի հարավային ծայրամասում. լեռնաշղթան կոչվում է *Կասպից Դարպասներ* (22), որը սխալ անվանում է, քանի որ սա դարպաս չէ՛, այլ լեռնաշղթա, որը կարող է միայն լինել Արարատից սկսող և դեպի արևմուտք շարունակվող Հայկական Պարը, որը համապատասխանում է Ստրաբոնի նկարագրություններին:[32] *Հայաստանի սյուներից* վեր (արևելք) կա մի երկրորդ՝ ուղղահայաց գրված *Կասպից Դարպասներ* (28) մակագրություն, որը թերևս Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան ծայրամասի և ծովափնյա Դերբենդ քաղաքի միջև ընկած «Ճորա պահակ» անցքն է, սակայն այստեղ սա տեղադրված է մի անանուն լեռնաշղթայի մեջտեղում, որը կարող է միայն լինել Կովկասյան լեռնաշղթան (26), իսկ դարպասը՝ Դարյալի կիրճը, Կովկասյան լեռների միջով անցնող միակ ճանապարհը:[33] Դերբենդի մոտով անցնող այս ճանապարհը երբեմն «Ալեքսանդրի դարպաս» էր կոչվում, քանի որ ըստ ավանդության դա կառուցել էր Ալեքսանդր Մակեդոնացին, հյուսիսային Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերից պաշտպանվելու մտադրությամբ: Հայկական Պարից դեպի արևմուտք գտնվում է Փոքր կամ Ներքին Հայքը – *Armenia Inferior* (10), իսկ *Եդեսիան* (Ուրֆան), *Սամոսատան* (Արշամաշատ) և *Խարրանը* գտնվում են Հայաստանի և Միջագետքի հարևանության մեջ գտնվող տարածքում: *Կովկասյան* (23) և *Տավրոսյան* (24) լեռնաշղթաները սխալմամբ տեղադրված են Կասպից ծովի (1) հարավ-արևելքում. դրանք միացած են սուր անկյունով, որոնց միացման կետից դեպի հյուսիս է հոսում մի այլ գետ:

Աղվանքը (18) նշված է *Կասպից ծովից* (1) արևմուտք, *Վերին Սկյութիայի* մոտ և *Արաքսից* (5) հյուսիս, իսկ Կողքիսը (Աբխազիան, 19) տեղադրված է Եվքսինյան ծովի (Սև ծով, 2) արևելյան ափին: Վիրքը, որն այստեղ անվանված է *Իբերիա*, տեղ է գտել *Արաքսի* ափին (11-ի և 16-ի միջև):

Քարտեզի վրա քաղաքների ու տարածաշրջանների տեղադրումը երբեմն պատահական է ու սխալ: Օրինակ, *Գալիլեան* Միջերկրականի արևելքի փոխարեն նշված է դրա հարավում, իսկ Կովկասյան ու Տավրոսյան լեռներն, ինչպես ասվեց, Կասպից ծովի արևմուտքի և հարավի փոխարեն տեղադրված են նրա հարավ-արևելքում: Այս սխալները կարող են շփոթություն առաջացնել, բայց կարևորն այն իրականությունն է, որ քարտեզում նշված աշխարհագրական տվյալների, քաղաքների, երկրների ու տարածաշրջանների մեջ Հայաստանը, Աղվանքը, Վիրքը և Կողքիսն ունեն հստակ ներկայություն:

Ա – Ծովերը
1. C*aspiu Mare* – Կասպից ծով
2. *Euxinus Pontus* – Սև ծով
3. Միջերկրական ծով
4. Պարսից Ծոց

Բ – Գետերը
5. *Araxis fluss* – Արաքս
6. *Euphrates* – Եփրատ
7. *Tigriss fluss* – Տիգրիս
8. *Tanais fluss* – Դոն

Գ – Հայաստանի տարածաշրջանը, ներառյալ Աղվանքը, Կողքիսը և Վիրքը
9. *Armenia Superior* – Մեծ Հայք
10. *Armenia Inferior* – Փոքր Հայք
11. *Armenia pile* – Հայաստանի Դարպասները կամ Սյուները, Հայկական բարձրավանդակ
12. *Arca Noe* – Նոյյան տապանը և Հայաստան
13. *Capadocia* – Կապադովկիա
14. *Chaldea* – Քաղդեա

[31] Այս թվերը հեղինակի կողմից ավելացված են քարտեզի վրա՝ անունները հստակեցնելու և թարգմանությունները պարզաբանելու նպատակով:

[32] Strabo, *Geography*, V, Books 10-12,. Translated from the Greek by Horace L. Jones, (Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., 2000. Գիրք 11, Գլուխ 2-19:

[33] Պտղոմեոսն այս կիրճին կոչում է Աղվանների դարպաս (տես, Ptolemy, *The Geogrpahy*, 1991, Գիրք 5, Գլուխ 8, և «Ասիայի երրորդ քարտեզը»), հայերենով՝ «Ալանաց դուռ» (տե՛ս *ՀՍՀ*, Երևան, հատ. 3, 1977, էջ 316), իսկ արաբերենով Բաբ-ի-Ալան: Ըստ Wikipedia կայքային հանրագիտարանի՝ Դարյալի կիրճի հին անվանումն է «Կովկասի դարպաս», երբեմն էլ դրան տալիս են «Կասպից դարպաս» անվանումը, որն ընդհանրապես տրվում է Դերբենդի մոտ գտնվող «Ճորա պահակ» կամ «Դերբենդի անցք»-ին (տե՛ս *ՀՍՀ*, Երևան, հատ. 7, 178, էջ 104): Նման մի վրիպակ կա նաև *Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի*-ի մեջ, ուր Ալանաց Դուռը նաև անվանված է Ճորա և Կասպից անցք (տես *Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1769, հատ. 2, մաս 2, էջ 235 և Վենետիկ, 1836, հատ. 1, էջ 640): Կիրճին «Դարյոլ» կամ «Դարյալ» անվանումը հետագայում տվել են տեղի բնակիչ թաթարները, թրքերեն լեզվով, որտեղ «Դար»-ը նշանակում է «նեղ» իսկ «յոլ»-ը՝ «ճանապարհ», այսպիսով թաթարների Դարյալին տված «Դարյոլ» անվանումը նշանակում է «նեղ ճանապարհ»՝ կիրճ: Այս բառի ծագման երկրորդ տարբերակն այն է, որ պարսկական աղբյուրներում սա կոչվում էր Դար-է-Ալան, «Ալանաց դուռ», որը կարելի է կրճատելով դարձնել Դարյալ, սակայն առաջին տարբերակը բնակիչներին հարազատ լինելով թերևս ավելի հավանական է:

15. *Parthia* – Պարթևաստան
16. *Adiapeni* – Ադիաբենե, հնագույն երկիր հյուսիսային Միջագետքում:
17. *Hircanea* – Հիրկանիա, Կասպից ծովի ափին
18. *Albania* – Աղվանք, Կասպից ծովի արևմուտքում
19. *Cholchi* – Կողքիսը կամ Աբխազիան, Սև ծովի արևելյան ափին: Ոսկե գեղմի երկիրը:
20. *Cilicia* – Կիլիկիա, Միջերկրականի ափին
21. *Babilon* – Բաբելոն

Դ – Լեռներ և լեռնաշղթաներ

22. Հայկական Պար լեռնաշղթա
23. *Caucasus Mons* – Կովկասյան լեռնաշղթա
24. *Taurus Mons* – Տավրոսյան լեռնաշղթա
25. *Paropanissade Mons* – հավանաբար Կասպից ծովի հարավում գտնվող Պարսկաստանի էլբրուս լեռնաշղթան
26. Անանուն: Սրանք հավանաբար Կովկասյան լեռներն են, որոնց միջով բացված ճանապարհը *Կասպից Դարպասներ* է անվանված (տե՛ս թիվ 28-ը):
27. Արարատներ
28. *Caspie Porte* – այս անվանումը Կովկասյան լեռների և Կասպից ծովի մոտով անցնող Դերբենդի «Ճորա պահակ» անցումն է, որն այստեղ տեղադրված է այնտեղ՝ ուր պետք է իրականում լիներ Դարյալի կիրճը:

Պատ. 12/12a – Քանի որ Ս. Հերոնիմոսի «Գիրք Տեղանունների» ձեռագրի նյութն Աստվածաշնչի տեղանուններն են, հետևաբար բնական է, որ դրա մեջ կլինի նաև Սուրբ Երկրի և նրա հարակից շրջանների քարտեզը:

Քարտեզը Պաղեստինի շրջանին է վերաբերում: Այստեղ լեռները պատկերված են համարյա իրական տեսքով, բայց գետերը դեռևս պատկերված են զուգահեռ կրկնակի գծերով: Կարևոր քաղաքները նշված են շենքերի և ամրոցների մանրապատկերներով, իսկ երկրորդական քաղաքները, որոնք շարված են Միջերկրականի ափերին՝ ավելի պարզ տների պատկերներով: Քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով: Քարտեզում ցուցադրված տարածքը հարավում հասնում է մինչև Արաբական ծով և Եգիպտոս, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Կասպից ծով և Կոստանդնուպոլիս: Կասպից ծովի հարևանության մեջ նշված են մի քանի երկրներ, որոնց մեջ է *Հայաստանը*: Նշված են նաև *Անտիոքը*, *Հիրկանիայի* շրջանը, *Պարթևաստանը*, *Ասորեստանը* ինչպես նաև *Բաբելոնի*, Քաղդեայի ու *Միջագետքի* շրջանները:

Քարտեզի մագաղաթի վնասված մասը, որտեղ նշված են Կովկասյան լեռները, նորոգված է: Այստեղից է, որ սկիզբ են առնում *Փիսոնը* (Գանգես), *Ինդոսը* և *Տիգրիսը* : Կովկասյան լեռների տեղադրման տեսակետից այստեղ էլ առկա է նույն սխալը ինչ որ առկա է նախկին քարտեզում: Կովկասյան լեռներից արևմուտք են Հայկական Լեռները (լեռնաշխարհը) (*Mons Armenie)*, որտեղից նաև սկիզբ է առնում *Եփրատը*: Հայկական լեռների արևմտյան ծայրամասում առանձնացված մասը մակագրված է *Նոյյան տապան*: Սրանից արևմուտք են գտնվում *Տավրոսյան Լեռները*, որոնց շարունակությունը դառնում է Փոքր Ասիան, ներառյալ ներքևի ծայրամասում գտնվող *Կոստանդնուպոլիսը*, որը նշված է երեք աշտարակ ունեցող գլխիվայր գծված ամրոցի մանրապատկերով:

Քարտեզի մեջ ամենամեծ քաղաքը, որը նշված է կրկնակի շրջանակով և չորս դարպասներով, անվանված է *Jrslm*, այսինքն Երուսաղեմ: Սինայի լեռը գտնվում է նրա դարպասներից մեկի առջև, որի վրա նաև վեր է խոյանում *Դավթի աշտարակը*: Երուսաղեմի արևելյան դարպասի մոտ պատկերված է Ձիթենյաց լեռը, իսկ քարտեզի ամբողջ տարածքը լի է աստվածաշնչային տարբեր անվանումներով: Քարտեզի վերի աջ մասում կարմիր ներկված ծովերից առաջինը *Պարսից Ծոցն* է, իսկ մյուսը՝ *Արաբական ծովը*, որոնք երկուսն էլ միացված են Կարմիր ծովին: Արաբական ծովի մոտ է գտնվում *Վերին Եգիպտոսը*, որի միջով հոսում է երկու լճերից սկիզբ առած *Նեղոսը*: Գետը սկզբում հոսում է արևելքից արևմուտք, ապա կտրուկ դառնում դեպի հյուսիս, անցնում *Փարոսի* և *Ալեքսանդրիայի* հարևանությամբ և թափվում Միջերկրական ծով:

Չնայած որ քարտեզը նշում է նաև Սև և Կասպից ծովերի տարածքը, բայց այստեղ Կողքիսը, Վիրքն ու Աղվանքը առկա չեն, իսկ Հայաստանի շրջանի մանրամասնի համար տե՛ս Պատ. 12a դետալը, ուր կապույտով ավելացված թվանշանները հետևյալ տեղանուններն են:

1. Հայաստան
2. Միջագետք
3. Բաբելոնի շրջան
4. Դամասկոս
5. Պարթևաստան
6. Ասորեստան
7. Հիրկանիայի շրջան
8. Անտիոք
9. Կովկասյան լեռներ
10. Կերավնյան – Կովկասյան և Տավրոսյան լեռների հին անվանումը (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 51)
11. Լիբանանյան լեռներ
12. Տավրոսյան լեռներ
13. Կասպից ծով
14. Գալիլեյի ծով
15. Եփրատ գետ
16. Տիգրիս գետ
17. Ինդոս գետ
18. Ֆիսոն կամ Գանգես գետ
19. Նոյյան տապանը

4 – ՊԱՈՒԼՈՍ ՕՐՈՍԻՈՍ

Պատմաբան և աստվածաբան Պաուլոս Օրոսիոսը ծնվել է Պորտուգալիայում 385 թվականի շրջանում և մահացել է 420-ին: Իր ծննդավայրում ուսումնառությունն ավարտելուց հետո, 413-414 թվականները նա անց է կացրել Ս. Օգոստինոսի (354-430 թթ.) մոտ Հիպոն քաղաքում, որտեղ նա կատարելագործել է իր աստվածաբանական ուսումը, իսկ 415 թվականին այցելել է Պաղեստին՝ Ս. Հերոնիմոսին, որտեղ և հաստատվել է:

Նրա առաջին աշխատությունը կրոնական հակասությունների մասին է (ինչը հետագայում դարձավ նրա մասնագիտությունը), բայց նրա ամենակարևոր աշխատության խորագիրն է *Պատմության յոթ գիրք հեթանոսների դեմ*, որից մեզ են հասել շուրջ 200 ձեռագիր օրինակներ: Այս երկը, որը նա շարադրել է 416-417 թվականներին, պարունակում է աշխարհի արարումից սկսած՝ 5618 տարվա պատմությունը: Գիրքը սկսվում է աշխարհի ընդհանուր բացատրությունով, ուր նա խոսում է ցամաքամասերի T-O տեսակի բաժանման մասին, նշելով շատ քիչ տեղագրական տեղեկություններ: Տեքստի այս գլխում նա տալիս է շուրջ 300 տեղանուններ, որոնք այլևս ուրիշ տեղ չեն հիշատակվում: Չնայած նրան, որ ձեռագիրն ուղղակի կերպով որևէ քարտեզի առկայության մասին չի խոսում, բայց տեքստի լեզուն այնպիսին է, որ կարծես թե բացատրում է տեքստին կից ինչ-որ քարտեզի պարունակությունը: Հետևյալ երկու պարբերությունները քաղված են Օրոսիոսի գրքից:

> *Մեր պապերը աշխարհը բաժանել են երեք մասի, որոնք բոլորը շրջապատված են օվկիանոսով, որին մենք կանվանենք Գերսեք, և սրանք այդ երեք մասերը անվանել են Ասիա, Աֆրիկա և Եվրոպա. չնայած ուրիշներն այն կարծիքի են, որ աշխարհը միայն երկու մասից է կազմված՝ Ասիա և Եվրոպա:*[34]

Երբ նա գրում է ազգությունների մասին, նշում է.

> *... Եփրատ գետից սկսած, որից արևմուտք Միջերկրականն է և հյուսիսում լեռները, որին կոչում են Տավրոս, կա մի երկիր որին կոչում են Հայաստան*

ապա շարունակում է.

> *և այս լեռների հյուսիսումն են Կապադովկիան և Հայաստանը: Հայաստանը գտնվում է Կապադովկիայից արևելք:*[35]

Օրոսիոսի երկից միայն չորս ձեռագրեր կան, որոնց մեջ առկա է ժամանակակից քարտեզի նմանող մի գծագրություն: Դրանցից ամենակարևորն այսպես կոչված «Ալբի» քարտեզն է: Ձեռագրում այն տեղադրված է Օրոսիոսի գրքի աշխարհագրական գլխի մեջ: Քանի որ, ըստ Օրոսիոսի, աշխարհը բաժանված է երեք մասի, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ նա խոսում է T-O տեսակի քարտեզի մասին և նրա գրքի քարտեզները պետք է որ հիմնված լինեն այս սկզբունքի, այսինքն՝ եռամաս աշխարհի վրա, որի երեք մայրցամաքամասերը բաժանված են Միջերկրականով և Տանայիս ու Նեղոս գետերով: Ալբի քարտեզը, չնայած որ, ըստ երևույթին, պատրաստված է Օրոսիոսի երկի համար և տեղադրված է նույն ձեռագրում, իրականում ընդունված T-O տեսակին չի պատկանում և, կարելի է ասել, որ ճշմարիտ օրոսյան քարտեզ չէ:

Այս աշխատության տեքստի մեջ հիշվող 50 տեղանուններից միայն 41-ն են, որ կան Ալբի քարտեզի վրա, մինչդեռ Իզիդոր Սևիլիացու աշխահացույց քարտեզում նույն 50 անուններից կան 49-ը: (Տես Գլուխ 2, Մաս 6): Ալբիի քարտեզը ցուցադրված ու քննարկված է այս աշխատության Պատ. 14-ում:

Պատ. 13 – Գերմանացի քարտեզագետ Կոնրադ Միլլերը (1844-1933 թթ.) գծագրել է մի «Աշխարհացույց քարտեզ ըստ Օրոսիոսի», օգտվելով նրա *Պատմության յոթ գիրք կռապաշտների դեմ* հատորի առաջին գրքում նշված բոլոր տեղանուններից և նրանց բացատրություններից: Այստեղ պատկերված քարտեզը Միլլերի վերակառուցումն է, որը բնորոշ T-O տեսակի է, ուր Միջերկրականը, Տանայիսը և Նեղոսը երեք մայրցամաքների բաժանման բնական սահմաններն են: Քարտեզն ուղղորդված է արևելքը դեպի վեր:

Քարտեզում Աղվանքը նշված է Սև ծովի և Կասպից ծովի միջև ընկած տարածքի հյուսիսային հատվածում, մինչդեռ Կողքիսը տեղադրված է Կովկասյան լեռներից և Կասպից դարպասից հարավ: Կովկասյան լեռները ներկայացված են որպես մի երկար լեռնաշղթա, տարածված Կասպից ծովի արևմուտքից մինչև Արևելյան Հնդկաստան, որն ապագայում կիրառվել է նաև միջնադարյան բազմաթիվ այլ քարտեզների մեջ:

Քարտեզում Հայաստանն ընդգծված է կարմիր և նստած է Տավրոսյան լեռների վրա, տարածվելով դրա երկու կողմերում: Այստեղից էլ սկիզբ են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը: Ավելի արևելք գտնվող մեկ այլ լեռնաշղթա կտրում է Տավրոսը, որն անվանված է *Montes Armeniae* (Հայկական լեռներ), որն իրականում պետք է լինի Հայկական Պար լեռնաշղթան: Սրանց հանդիպման կետում է գտնվում Հայաստանի Դարպասը կամ Սյուները *(Armenia pilae)*: Հայկական լեռների հյու-

[34] Paulus Orosius, *Seven books of history against the pagans: the apology of Paulus Orosius*. Translated with introduction and notes by Irving W. Raymond. (Records of civilization, sources and studies, no. 26). New York, 1936. Գիրք 1, գլուխ 1, մաս 1.

[35] Paulus Orosius, *King Alfreds Anglo-Saxon version of the Compendious History of the World by Orosius*. Containing,—facsimile specimens of the Lauderdale and Cotton mss., a preface describing these mss., etc., an introduction—on Orosius and his work; the Anglo-Saxon text; notes and various readings; a literal English translation, with notes; Mr. Hampson's Essay on King Alfred's geography, and a map of Europe, Asia, and Africa, according to Orosius and Alfred. London, 1859. Գիրք 1, գլուխ 1, մաս 8.

սիսում կա մի երկրորդ դարպաս, որն անվանված է Կասպից Դարպաս (*Portae Caspiae*), դրանից հյուսիս՝ լեռնաշղթայի անունը փոխվում է «Կովկաս»-ի իսկ արևելքից սկսում են *Mons Caspius*-ը (Կասպից լեռները): Կարելի է եզրակացնել, որ այս դարպասը Դերբենդի մոտ գտնվող «Ճորա պահակն» է, որից անցնելով կարելի է հասնել հյուսիս (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 33):

Օրոսիոսի քարտեզում Կովկասի հարավային մասում և Հայաստանի հարևան շրջաններում են *Կոմագենեն*, *Փոքր Ասիան*, *Կապադովկիան*, *Կողքիսը*, *Աղվանքը*, *Միջագետքը*, *Պարթևաստանը*, *Սիրիան* և *Իբերիան* (Վիրքը): *Հիրկանիան*, որն ըստ Պլինիոս Ավագի գտնվում է Կասպից ծովից հարավ, այստեղ նշված է նրա հյուսիս-արևելքում, իսկ Կասպից ծովը ներկայացված է որպես մի ծովածոց, միացած աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի մասն կազմող *Սկյութական ծովին*:

Պատ. 14/14a – Այս քարտեզը ճանաչված է որպես Ալբի կամ Մերովինյան քարտեզ, որ հավանաբար պատրաստված է եղել Օրոսիոսի *Պատմության յոթ գիրք հեթանոսների դեմ* աշխատության համար, չնայած նրան, որ քարտեզը ստույգ T-O տեսակի չէ և, հետևաբար, իսկական օրոսիական քարտեզ չի կարող լինել: Երկը Ավետարանի մեկնաբանության մի ձեռագիր է, որի մեջ եղած Օրոսիոսի գրքի աշխարհագրական երկու գլուխների միջև էլ զետեղված է այս քարտեզը: Այստեղ բնակելի աշխարհը պատկերված է նեղ և երկար, որը կամարի ձևով կիսով չափ փաթաթված է Միջերկրական ծովի շուրջը:

Քարտեզն ուղղորդված է արևելքը դեպի վեր և ունի միայն մի քանի քրիստոնեական հղումներ: Այստեղ բացակա են Երկրային Դրախտը, Նոյյան տապանը և Պաղեստինը: Քարտեզի քրիստոնեական հիմքերից կարելի է նշել եռանկյունի պատկերված *Սինայի լեռը*, *Երուսաղեմը* և *Հուդան*: Պատկերված են նաև Դրախտի չորս գետերը, որոնք թափվում են շրջապատի օվկիանոսի մեջ: Քանի որ քարտեզն անչափ քայքայված է, հստակության համար Պատկեր 14a-ում տրված է դրա վերագծված տարբերակը, ուր բաժանումներն ու անվանումներն ավելի հստակ են երևում:

Քարտեզը պատկերում է բնակելի աշխարհը, որը կամարաձև ծալված նեղ ու երկար մի շերտի ձև ունի, փաթաթված Միջերկրականի շուրջը, իսկ դրան շրջապատում է արտաքին Օվկիանոսը: Քանի որ քարտեզում ցամաքները *ձևափոխված* են ու երկարած, հետևաբար երկրներն ու շրջաններն էլ ունեն նեղ ու երկար տեսք: Արտաքին՝ շրջապատող Օվկիանոսն ունի երեք ծովածոցեր: Առաջինը ձախում (հյուսիսում) Կասպից ծովն է, որը համապատասխանում է դրա մասին եղած հին հունական տեսություններին, իսկ մյուս երկուսը Պարսից ծոցն ու Կարմիր ծովն են (*Mare Rubrum)*, որոնք գտնվում են աջում: Բնակելի աշխարհը երեքի են բաժանում Նեղոսը և Սև ծովը *(Pontum)* :

Միջերկրականը քարտեզի կենտրոնական մասում է և ունի հինգ կղզի՝ *Կրետեն*, *Կիպրոսը*, *Սիցիլիան*, *Սարդինիան* և *Կորսիկան*: Դրա հյուսիսային ափերին կան նաև երեք ծովախորշեր. առաջինը Լիգուրյան ծովն է, երկրորդը՝ Ադրիատիկը և երրորդը՝ Եգեյանը և Սև ծովը միասնաբար ներկայացնող մի ծոց, որն այստեղ անվանված է *Պոնտում* (Սև ծով): Ներքևից (արևմուտքից) ձախում առաջին թերակղզին Իտալիան է, երկրորդը՝ Հունաստանը, իսկ ամենավերինը՝ անանուն Փոքր Ասիան է: Միջերկրականի արևելյան ծայրամասը կոչված է *Իոնական ծով*: Շրջապատի Օվկիանոսում կա միայնակ մի կղզի, որը կոչած է *Բրիտանիա:*

Բոլոր երկրներն ունեն գծված սահմաններ, որը միջնադարյան քարտեզներում անսովոր մի երևույթ է, բայց եվրոպական երկրների մեծ մասը մնում են անանուն, փոխարենը նշված են *Հռոմ* և *Ռավեննա* քաղաքների անունները: Սրանց ընտրությունը հավանաբար կատարված է այդ քաղաքների կրոնական և քաղաքական կարևորության բերումով: Առաջինը կարևոր կրոնական կենտրոն էր, իսկ Ռավեննան Արևմտյան Եվրոպայում ներկայացնում էր Բյուզանդական կայսրությունը:

Աֆրիկան գտնվում է Նեղոսի արևմուտքում, ուր նշված են վեց տեղանուններ՝ *Մավրիտանիա*, *Նումիդիա*, *Կարթագեն*, *Լիբիա*, *Եթովպիա* և *Եգիպտոս:* Նեղոսն այստեղ հոսում է Կարմիր ծովից դեպի Միջերկրական, իսկ *Գանգեսը* հոսում է Կարմիր ծովից դեպի *Եթովպիա*: Ասիայում նշված երկրներն ու քաղաքներն են *Հայաստանը* (գրված գլխիվայր և նշված դեղինով), *Հնդկաստանը*, *Մարաստանը*, *Բաբելոնը*, *Պարթևաստանը*, *Անտիոքը*, *Արաբիան*, *Ալեքսանդրիան*, *Հուդան* և *Երուսաղեմը*: Մեկ ուրիշ կրկնակի գիծ, որն անվանված չէ, Հայաստանից հասնում է մինչև Պարսից ծոց, որն, ամենայն հավանականությամբ, Եփրատ գետն է: Կովկասի հարավային մասում այլ երկրներ չեն նշված:

Քարտեզը Օրոսիուսի բացատրածից տարբեր է նրանով, որ չնայած եռամաս է, բայց T-O տեսակի բաժանումը չունի: Այստեղ բացակա են նաև մայր ցամաքների անվանումներն ու Դոն գետը, որն ընդհանրապես ներկայացվում է որպես Եվրոպայի և Ասիայի սահմանը:

5 – ԿՈՋՄԱՆ ԵՎ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոզմա Ալեքսանդրիացին հույն ծովագնաց էր, որն ապրելով վեցերորդ դարում, ճամփորդել է մինչև Հնդկաստան ու Աֆրիկա. Ալեքսանդրիա վերադառնալուց հետո նա դարձավ մոլեռանդ կուսակրոն և 547-549 թվականներին շարադրեց իր *Քրիստոնեական տեղագրությունն* անունով աշխատությունը: Քանի որ նա ժամանակին ճամփորդել է Հնդկաստան և Տապրոբանա (Ցեյլոն), նրան տվեցին «Հնդկաչու», Indicopleaustes, որը նշանակում է «Հնդկաստան տեսած» մականունը: Պետք է ասել, որ այդ ժամանակներում Հնդկաստան անունը շատ ազատորեն էր գործածվում և կարող էր նշանակել որևէ շրջան, որը գտնվում է դասական աշխարհից և Պարսկաստանից արևելք:

Մինչ այդ նույնիսկ ամենահեղինակավոր կղերական հայրերն անգամ շատ կարևորություն չէին տալիս դեռևս ընդունված՝ երկրի գնդածև լինելու տեսությանը, որի արմատները գալիս էր հին հունական ուսմունքներից, բայց ահա ասպա-

րեզ է դուրս գալիս մի վանական, որը ճամփորդել և այցելել է տարբեր երկրներ ու հայտարարում թե բոլոր մինչ այդ եղած տեսությունները սխալ են և նրանց փոխարեն ներկայացնում է մի նոր անառարկելի տեսակետ: Նրա նպատակն էր երկրի գնդածև լինելու և տիեզերքի երկրակենտրոն համընդունելի տեսությունները վերացնել և աշխարհագրության սկզբունքները համաձայնեցնել Սուրբ Գրքի դոգմաներին: Այս կապակցությամբ նա առաջադրեց այն տեսակետը, որ աշխարհը մի քառանկյունի տափարակ տարածք է (որի երկայնքը լայնքի կրկնակին է) և ունի վրանակերպ կրկնակի ծածկոց, որոնցից առաջինը տափարակ է, իսկ երկրորդը՝ կամարաձև, ուր տեղա դրված են աստղերը: Սրանք բոլորը պարփակված են բյուրեղյա կողմեր ունեցող խորանարդի մեջ (տե՛ս Պատ. 16), իսկ աստղերի շարժումը կարգավորում են հրեշտակները: Իր տեսությունը փաստելու համար նա մեջբերումներ է անում Աստվածաշնչից, որոնք նա մեկնաբանում է ըստ իր հայեցողության, պնդելով, որ աշխարհը կառուցված է վրանի ձևով, նույն այն կերպարանքով, որն Աստված բացահայտեց Մովսեսին՝ Սինայի լեռան վրա:[36] Նա նույնիսկ տալիս է աշխարհի ֆիզիկական չափերը և մինչև աստղեր հասնող տարբեր շերտերի բացատրությունները: Ապա շարունակում է, ասելով, որ աշխարհի գնդածև տեսությունը հեթանոսական է, ու այդպիսով նա դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր հավատում են այդ տեսությանը:

Կոզմայի անունը հիշատակվում է հայկական հնագույն աշխարհագրական գրքում՝ Աշխարհացույցի մեջ, որն, ըստ ոմանց, պատկանում է հինգերորդ դարի Մովսես Խորենացու գրչին, իսկ ըստ ուրիշների՝ յոթերորդ դարի Անանիա Շիրակացուն: Այստեղ հեղինակը խոսում է *Կոստանդիանոս Անտիոքցու «Քրիստոնեական տեղագրության»* մասին, մեջբերելով այն տեսությունը, ըստ որի ջրհեղեղից հետո Տապանն արևելքից եկավ ու հաստատվեց մեզ արդեն ծանոթ «բնակեցված» աշխարհում: Աշխարհացույցն ավելացնում է, որ սա հակառակ է Պտղոմեոսի տեսություններին, որը չէր հավատում աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի առկայության տեսությանը: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Աշխարհացույցում նշված Կոստանդիանոս Անտիոքցին նույն ինքը Կոզման է, քանի որ թե՛ գրքի անվանումը և թե՛ մեջբերումները նույնն են: Այս պարբերությունը նույնությամբ կրկնվում է Աշխարհացույցի տարբեր օրինակներում:

Միջին դարերից հետո Կոզմայի աշխատությունը մնաց մոռացված մինչև 1706 թվականը, երբ Հայր Մոնֆոսոն անունով մի բենեդիկտյան ուխտի վանական իր հրատարակությունների մեջ ներառեց նաև այս գիրքը: Կոզմայի ձեռագրերից երեք օրինակ հասել են մինչև մեր օրերը. մեկը պատկանում է 7-ից 8-րդ դարերին, պահպանված Վատիկանում, և պարունակում է տարբեր պատկերներ և գծագրություններ, ներառյալ Կոզմայի աշխարհի պատկերացումը և քարտեզը, որն, ըստ իրեն, հիմնված է Եփորոսի (405-330 թթ. մ.թ.ա.) երկերի վրա: Մյուս ձեռագրերը, որոնք 11-րդ դարի ընդօրինակություններ են, գտնվում են Ֆլորենցիայում և Սինայի լեռան վանքում: Ձեռագիրը գրված է հին հունարենով և պարունակում է 12 գլուխ, ուր տեղադրված տարբեր գծագրերով ու սխեմաներով Կոզման ցանկանում է «փաստել» իր տեսությունը: Այստեղ կան նրա դեպի Պարսկաստան, Հնդկաստան, Ցեյլոն (Տապրոբանա կամ Շրի Լանկա) և Կարմիր ծով կատարած ճամբորդությունների հուշերը և նույնիսկ արտառոց կենդանիների պատկերներ: Ստորև բերվող պարբերությունները քաղված են Կոզմայի ձեռագրից:

Աշխարհի գնդածևությանը հակառակելու համար նա գրում է.

> *Նրանց դեմ, որոնք իբր քրիստոնյա են, բայց հեթանոսների նման մտածում և պատկերացնում են, որ աշխարհը գնդածև է:[37]*

Ապա իր խոսքը «փաստելու» համար նա ավելացնում է.

> *Եթե երկու մարդ գունդի հակառակ կողմերում ոտքի թաթերը դնեն իրար դեմ, ինչի վրա որ ուզում են կանգնած լինեն՝ հողի, ջրի, օդի կամ կրակի վրա, արդյոք կարո՞ղ ենք ասել, որ երկուսն էլ ուղիղ և գլխիվեր են կանգնած:[38] (Տե՛ս Պատ. 17)*
>
> *Եվ կրկին անգամ, եթե նրանց երկուսի գլխին անձրևում է, արդյո՞ք հնարավոր է ասել, որ երկուսի գլխին էլ անձրև է թափվում, և ո՛չ թե մեկի գլխին անձրևը թափվում է, իսկ մյուսի գլխին անձրևը տեղում է ներքևից:[39]*
>
> *Առավել խորը գիտակցությամբ կարծու՞մ եք, որ աշխարհում կան մարդիկ, որոնք հողի վրա քայլում են ոտքերը դրած հակառակ մյուսների ոտքերին:[40]*

Կոզմայի քարտեզները և նրա գաղափարների պատկերագրական դրսևորումները կարելի է տեսնել թիվ 15-17 պատկերներում, իսկ երկրի քարտեզը՝ Պատ. 18-ում:

Պատ. 15 –Կոզմայի պատկերացրած վրանի վերակառուցումը, որն իբր Աստված բացահայտել է Մովսեսին: Պատկերը վերցված է Tabernacle համացանցի կայքից: Այստեղ կա մի բաց տարածք և մի վրան, որն իբր նման է բնակեցված աշխարհի պատկերին:

Պատ. 16 –Կոզմայի *Քրիստոնեական տեղագրություն* ձեռագրից մի պատկեր, վերցված Սինայի լեռան վանքից, ուր նա ցույց է տալիս իր նկարագրած աշխարհը և տիեզերքը: Ըստ նրա, բնակելի աշխարհի հյուսիսում կա մի հսկա լեռ, որը պատճառ է դառնում որ բնակելի աշխարհը՝ «Օյկումենեն» թեքություն ունենա դեպի հարավ: Արևն ու լուսինը դրա շուրջ են դառնում և երբ գտնվում են դրա հետևում՝ մեզ համար դառնում են անտեսանելի:

---

[36] Cosmas Indicopleustes, *The Christian topography of Cosmas, an Egyptian monk*, translated from the Greek by J.W. McCrindle, London, 1897. էջ 146:

[37] Անդ, Գիրք 1, էջ 7:

[38] Անդ, էջ 17:

[39] Անդ, էջ 17: Ընդգծումները հեղինակինն են:

[40] Անդ, Գիրք 2, էջ 146:

Երկինքը տիեզերքի կամարաձև տանիքն է, որը պարունակում է աստղերը և ուր Աստված է բնակվում: Տուփակերպ տիեզերքի երկու կողմերում արձանագրությունները նշում են «Երկնային թագավորություն»: Ձախում պատկերված արևի վերևը գրված է՝ «Արևը մայր է մտնում», իսկ աջ կողմի արևի տակ գրված է՝ «Արևը ծագում է»:

Կոզմայի աշխարհացույց քարտեզը, որը վերատպված է Պատ. 18-ում, ունի տիեզերքի տեսքին վերաբերող բացատրական մի գրվածք, որը կարելի է թարգմանել այսպես.

> *Երկրի ծայրամասերը չորս բոլոր միացած են երկնակամարի ծայրամասերին, որոնք կազմում են քառանկյունի կերպարանք, մի տեսակ խորանարդ: Դրա վերի մասում երկինքը կամարաձև է և ունի մի երկարավուն կամարակապ: Կամարի տակի հարթ մակերեսը երկինքն է, որն ընդհանուր տիեզերքը բաժանում է երկու ծավալների:*[41]

Վերոհիշյալ բացատրության պատկերը կարելի է պարզ տեսնել այստեղ:

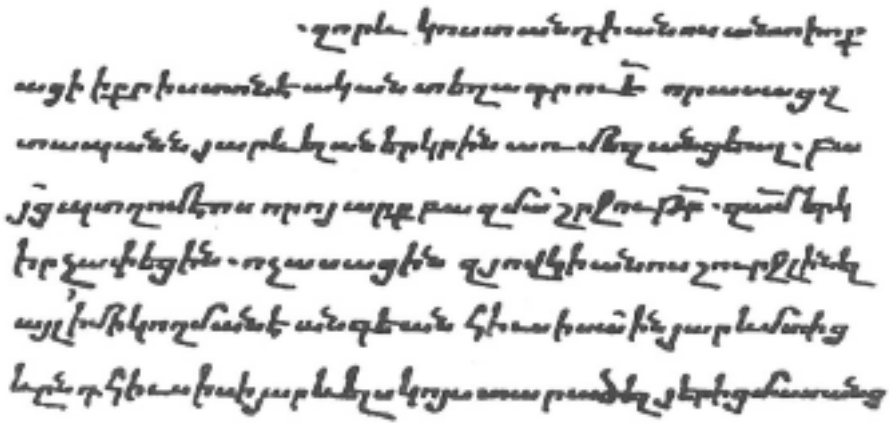
Պատ. 17 – Այս պատկերով Կոզման ցանկանում է բացատրել, թե ինչու՞ է անհնար, որ երկիրը լինի գնդաձև, ապա ավելացնում է.

> *Եթե երկու մարդ գունդի հակառակ կողմերում ոտքի թաթերը դնեն իրար դեմ, ինչի վրա որ ուզում են կանգնած լինեն՝ հողի, ջրի, օդի կամ կրակի վրա, արդյոք կարո՞ղ ենք ասել, որ երկուսն էլ ուղիղ և գլխիվեր են կանգնած:*

Պատ. 18/18a – Կոզմայի աշխարհացույց քարտեզը, պատրաստված 547-549 թվականներին, որը վերցված է իր *Քրիստոնեական Տեղագրություն* աշխատանքի Վատիկանում պահվող 7-ից 8-րդ դարերի օրինակից: Երկրի բնակելի մասը կենտրոնում եղած քառանկյունի տարածքն է, որը շրջապատված է կապույտ օվկիանոսով, Դրախտից բաժանված ցամաքի մի նեղ շերտով: Չորս գլխավոր քամիները պատկերված են շրջանաձև կարմիր օղակի մեջ գծված գունագեղ գլուխներով, որոնք զետեղված են երկիրը շրջապատող օվկիանոսի մեջ, որը մեծ, կարմիր տառերով մակարգրված է *ՕԿԵԱՆՈՍ*: Քարտեզի վերը՝ շրջապատի ցամաքի մեջ գտնվող մակագրությունն ասում է. «*Սա այն շրջանն է, ուր ապրում էր մարդկությունը նախքան ջրհեղեղը և որն այժմ նրա համար անհասանելի է*»:

Երկիրը պատկերվում է որպես տափարակ մի քառանկյունի՝ հյուսիսում մի մեծ լեռան բարձրունքով, որի շուրջ պտտվում են արևն ու լուսինը: Երբ դրանք գտնվում են բարձրունքի հետևում, մեզ համար դառնում են անտեսանելի (տե՛ս Պատ. 16): Կենտրոնում գտնվող նարնջագույն քառանկյունի տարածքը, որի մեջ է կապույտ (ներկը թափված) Միջերկրականը՝ բնակելի աշխարհն է, որը պարունակում է մի քանի քարտեզագրական տեղեկություններ: Սրա շուրջը՝ Օվկիանոսով բաժանված կա մի նեղ շրջանակաձև արտաքին ցամաքամաս: Սա այն աշխարհն է, ուր իբր ապրում էր մարդկությունը նախքան ջրհեղեղը, մինչև որ Նոյյան տապանը նրանց բերեց կենտրոնական աշխարհ, որը հունարենով կոչվում է «Օյկումենե»: Այս արտաքին աշխարհի արևելյան մասում է գտնվում Երկրային Դրախտը, լի պտղատու ծառերով ու գունագեղ ծաղիկներով: Եդեմական չորս գետերը դուրս են հոսում Դրախտից ու անցնելով արտաքին ցամաքամասից, ինչ որ մի կերպ կտրում-անցնում են նաև օվկիանոսը և երևան գալիս կենտրոնական՝ բնակելի աշխարհում, ուր նրանք շարունակում են հոսել իրենց՝ արդեն մեզ ծանոթ հուներով, հոսքն ավարտելով ծովերում: Քարտեզում չկան երկրների անուններ, իսկ մակագրությունները պատկանում են աշխարհագրական շրջանների, ծովերի ու գետերի անուններին: Քարտեզում ցամաքները ներկված են նարնջագույն, ծովերը՝ կապույտ, իսկ գետերը՝ կանաչ: Քարտեզն ուղղորդված է վերը հյուսիսով:

Յոթերորդ դարի հայկական մատենագրության կարևորագույն աշխատությունը՝ *Աշխարհացույցը* գրում է հետևյալը.

 [42]

Վերը մեջբերված տեքստի առաջին երեք տողերն են.

> *Կոստանդին Անտիոքցու Քրիստոնեական Տեղագրությունն ասում է, որ Տապանն արևելյան երկրից է մեզ հասել...*

[41] Այս տեքստի համար տե՛ս Պատ. 18:

[42] Տե՛ս *Աշխարհացույցի* ձեռագիր, Սբ Ղազար Վենետիկ, Ձեռագիր թիվ 1245, էջ 5:

Սա նույն տեքստն է, որը պարունակում է Կոզմայի ձեռագիր քարտեզը (տե՛ս ներքևի ցուցակի թիվ 15-ը): Կոզմայի քարտեզի աշխարհագրական կարևորագույն վայրերը համարներով նշված են կից Պատ. 18a քարտեզում և ցուցակագրված են հետևյալ կերպով:

Ա – Ծովերը

1. Կասպից ծովը, որը մի ծովածոց է հյուսիսից:
2. Հռոմեական ծոցը, այսինքն Միջերկրական ծովը, որը կենտրոնում գտնվող կապույտ ներկված ու արևմուտքում օվկիանոսին միացած տարածքն է:
3. Միջերկրականում ձախից առաջին դեպի հյուսիս բարձրացած ծոցը Ադրիատիկ ծովն է և
4. Երկրորդը Եգեյան ծովն է, որը ձգվում է դեպի ավելի հյուսիս՝ անցնելով Մարմարան պատկերող մի գնդաձև ուռուցքի միջով:
5. Սրա շարունակությունը դառնում են Սև ու Ազովյան ծովերը:
6. Հարավում գտնվող օվկիանոսից ներս մտնող ձախից առաջին գնդաձև ծոցը Արաբական ծոցն է, որը կարող է լինել նաև Կարմիր ծովը:
7. Երկրորդ ծոցը Պարսից ծոցն է ու Արաբական ծովը:

Բ – Դրախտի չորս գետերը:

8. Եփրատը, որ սկիզբ է առնում Դրախտից, անցնում է արտաքին աշխարհով, ապա անցնում է օվկիանոսի տակով և դուրս գալիս Կասպից ծովի հարավում, շարունակելով իր հոսքը դեպի Պարսից ծոց:
9. Տիգրիսը նույնպես սկիզբ է առնում Դրախտից, անցնում է արտաքին աշխարհով, ապա կտրում է օվկիանոսը, դուրս է գալիս Կասպից ծովի հարավում և շարունակում իր հոսքը դեպի Պարսից ծոց:
10. Փիսոն գետը (Գանգեսը), նույնպես անցնում է նույն ուղիով և դուրս գալիս բնակելի աշխարհի հարավ-արևելքում ու հոսում դեպի Արաբական ծովը:
11. Գեհոնը (Նեղոսը), որը երկար ճանապարհ է անցնում արտաքին աշխարհի հարավային մասով, հասնում ու անցնում օվկիանոսի տակով, ապա դուրս է գալիս Կարմիր ծովի արևմուտքում ու գնում թափվելու Միջերկրականի մեջ:

Գ – Քարտեզի մյուս տեղագրությունները

12. Անատոլիան, որը Փոքր Ասիան է:
13. Երկրային Դրախտը, որը Եդեմի այգին է, գտնվում է բնակելի աշխարհից արևելք և լի է ծառ ու ծաղիկով:
14. Բնակելի աշխարհը շրջապատող օվկիանոսը:
15. Արտաքին աշխարհը, որը գտնվում է անդրօվկիանոսյան տարածքում և ուր՝ ըստ Կոզմայի, *մարդիկ ապրում էին նախքան ջրհեղեղը:*

Պետք է նշել, որ Դրախտի չորս գետերի օվկիանոսի տակից անցնելը, հիշատակվում է նաև Աստվածաշնչում, իսկ Նեղոսի դեպքում նաև Պլինիոս Ավագի աշխատություններում: Քարտեզի ներքևի գրվածքի թարգմանությունը տրված է Պատ.16-ի բացատրությունների մեջ:

6 – ԻՋԻԴՈՐ ՍԵՎԻԼԻԱՑԻ

Սևիլիայի եպիսկոպոս Իզիդորը, որը ճանաչված է նաև որպես Սուրբ Իզիդոր, մեծ ազդեցություն ունեցող միջնադարյան բարձրաստիճան կղերականներից էր: Նա ծնվել է Սևիլիայում 560 թվականին և մահացել է 636-ին: Նրա եղբայրը՝ Լեանդրը, Սևիլիայի կրոնական առաջնորդն էր: Նրա մահվանից հետո պաշտոնն անցավ Իզիդորին և նա դարձավ Սևիլիայի թեմի առաջնորդն ու անհապաղ սկսեց աշխատել իսպանա-գոթական շրջանում բնակվող տարբեր ցեղերի և ազգությունների ներքին հարաբերությունները բարելավելու ուղղությամբ: Անդրադառնալով, որ այստեղ բնակվող գոթերի, վիզիգոթերի (վեստգոթերի) և այլ ցեղախմբերի բարոյական և նյութական բարեկեցությունը կախված է նորեկ տարրերի արագ ձուլման ընթացքից, այս նպատակին հասնելու համար նա գործադրեց իր տրամադրության տակ եղած բոլոր կրոնական, քաղաքական ու կրթական միջոցները:

Իզիդորը քաջալերում էր լատիներեն և եբրայերեն լեզուների ուսուցումը: Նրա կարևոր աշխատանքներից էր Արիստոտելի գործերի թարգմանությունը և նրանց շրջանառության մեջ դնելը միջնադարյան Իսպանիայում: Նա կազմել է նաև դասական աշխարհի և համաշխարհային գիտելիքների մի բազմակողմանի հավաքածու, այսպիսով դառնալով արևմտյան քրիստոնեության վերջին դասական փիլիսոփան և Եվրոպայի ամենաազդեցիկ հեղինակություններից մեկը: Այս երկը որը կոչվում է *Էտիմոլոգիա* կամ «Ստուգաբանություն», Իզիդորը շարադրել է Սարագոսայի եպիսկոպոսի քաջալերանքով ու խթանելով և ավարտել է իր մահվան նախօրյակին:

Իզիդորի *Էտիմոլոգիան* բաղկացած է 20 գրքից, որոնցից ամեն մեկը տարբեր նյութի շուրջ է: Սրանց մեջ կան գրքեր բժշկության, օրենսդրության, աստվածաբանության, եկեղեցու, լեզվի, մարդու, կենդանիների, աշխարհի, պատերազմների և այլ նյութերի մասին: Սա հսկայական մի աշխատություն է, որը պարունակում է մինչ այդ գոյություն ունեցած գրեթե բոլոր գիտելիքները: Սա հաշվվում էր դասական գիտությունների մի շտեմարան և լայնորեն կիրառվում էր մինչև

Վերածննդի դարաշրջանը: Այս ընթացքում աշխատությունը բազմաթիվ անգամներ արտագրվել է ու վերահրատարակվել է: Ձեռագրի 13-րդ հատորը կոչվում է «Աշխարհը և նրա շրջանները»: Այս հատորի մեջ եղած նյութերն ու տեղեկությունները մեծ մասամբ վերցված են Սալինոսի (մ.թ.ա. երրորդ դար) և Պլինիոս Ավագի (23-79 թթ.) աշխատություններից: Գլուխ 14-ի խորագիրն է *Ֆիզիկական աշխարհագրության մասին*:

Իզիդորի երկերի մեջ կան նաև մեծ թվով աշխատություններ աստվածաբանության, Ս. Գրքի և այլ նյութերի մասին, որոնց հավաքածուն 1580 թվականին լույս տեսավ Փարիզում: Սրանցից հանրածանոթ են *Դիֆֆերենցիան*՝ բառերի և իրերի տարբերությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև *Պրոեմիան*, որը տալիս է բացատրություններ Աստվածաշնչի տարբեր գրքերի վերաբերյալ, նաև *De Natura Rerum*՝ «Գիրք իրերի բնության մասին», ուր տրված են բացատրություններ տիեզերքի մասին՝ ըստ յոթերորդ դարի աղբյուրների և, վերջապես, *Քրոնիկան*, որն աշխարհի պատմությունն է՝ սկզբից մինչև Իզիդորի ժամանակները:

Էտիմոլոգիայի մեջ նախատեսված է մի աշխարհացույց քարտեզ, որի օրինակները տարբեր ընդօրինակություններում միմյանցից բավական տարբեր են: Ընդհանրապես, հին ընդօրինակումների քարտեզներն ավելի պարզ են ու անպաճույճ, մինչդեռ մյուս ժամանակաշրջաններում պատրաստվածները տարբեր ոճերի ու դպրոցների խառնուրդներ են ու ավելի զարդարուն: Ներկա աշխատության հաջորդ էջերում վերատպված ու քննարկված են քարտեզներ Իզիդորի ձեռագրի չորս տարբեր ընդօրինակումներից, որոնք պատկանում են 11-ից մինչև 13-րդ դարերին:

Պատ. 19 և 20 – Այս պարզ T-O տեսակի քարտեզը Իզիդորի յոթերորդ դարի *Էտիմոլոգիայի* 1136 թվականի ընդօրինակումից է: Քարտեզը գտնվում է գրքի 14-րդ գլխում և անվանված է "*La Terra*", այսինքն՝ «Երկիրը»: Այս քարտեզը ներկա հատորում տեղ գտած Իզիդորի մյուս քարտեզներից ամենապարզն է: Այն ուղղորդված է վերև արևելքով և պարունակում է միայն երեք մայրցամաքների ու նրանց բաժանող ջրային տարածքների անվանումները, որոնք են Նեղոս և Տանայիս (Դոն) գետերն ու Միջերկրական ծովը: Առկա են նաև Նոյ նահապետի երեք որդիների անունները, որոնք ցրվեցին ու բնակվեցին տարբեր ցամաքամասերում՝ Սեմն Ասիայում, Քամն Աֆրիկայում և Հաբեթը Եվրոպայում: Քարտեզում չկան երկրների ու շրջանների անվանումներ:

Ի տարբերություն մյուս T-O տեսակի պարզ քարտեզների, այստեղ Տանայիս գետի միացման մոտ կա մի եռանկյունի, որն Ազովյան ծով է և այստեղ կոչված է *Meotites Palus*, այսինքն՝ «Ազովյան ճահիճները կամ լիճը»:

Պատ. 20-ում արտատպված է նույն քարտեզին կից Հայաստանին և նրա հարակից շրջաններին վերաբերող տեքստի մեկ մասը: Աղվանքը բացատրելիս ձեռագրում գրված է.

> *տեղադրված է Կասպից ծովի արևմուտքում, որը նեղուցով միացած է շրջապատի օվկիանոսին, և արևմուտքում հասնում է մինչև Ազովի ծովը:*

Հայաստանի վերաբերյալ տեքստն ունի հետևյալ բովանդակությունը.

> *Հայաստան (Արմենիա) անունը այս երկրին տրված է հիմք ունենալով Արմենիոսի անունը, որը Թեսալացի Յասոնի արգոնավորդներից մեկն էր: ... երկիրը գտնվում է Տավրոսյան և Կովկասյան լեռների միջև և տարածված է Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծով: Այստեղից է ակունք առնում Տիգրիսը, ուր նաև ջրհեղեղից հետո իջավ Նոյյան տապանը: Նա [երկիրը] կազմված է երկու մասերից՝ Վերին [Մեծ] Հայաստան և Ստորին [Փոքր] Հայաստան:*

Իսկ Վիրքը բացատրված է որպես.

> *ասիական մի երկիր, որը գտնվում է Հայաստանի և Պոնտոսի [Սև ծովի] միջև....*

Պատ. 21 – Իզիդորի այս T-O տեսակի քարտեզը պահպանված է *էտիմոլոգիայի* մի այլ ձեռագրի մեջ, որն այսօր գտնվում է Ֆրանսիայի էքս-ան-Պրովանս քաղաքի Մեժան գրադարանում: Այս քարտեզը պատրաստված է 12-րդ դարում ու պարունակում է շատ ավելի տեղեկություններ ու տեղանուններ, քան քարտեզի այլ պարզ տեսակները:

Քարտեզի «O» բոլորակը շրջապատված է բնակելի աշխարհն ընդգրկող օվկիանոսով, իսկ բոլորակը բաժանված է երեք մայրցամաքների «T» տառակերպ ջրերով, որոնք են Ասիան, Եվրոպան և Աֆրիկան: «T» տառի ուղղահայաց գիծը մակագրված է *Mari Magno*՝ Մեծ ծով, որը Միջերկրականն է, իսկ հորիզոնական թևերն անվանված են *Տանայիս* և *Նեղոս*: Միջերկրականի արևելյան ծայրամասում սլաքաձև մի եռանկյունի մխրճված է ցամաքի մեջ, որը մակագրված է *Paludes*, այսինքն՝ Ճահիճներ, մի անուն, որով հայտնի էր Ազովի ծովը, որը սակայն գտնվում է Տանայիսի և Սև ծովի միացման կետում, այլ ո՛չ թե Միջերկրականի արևելյան ծայրամասում (տե՛ս Պատ. 19): Հնարավոր է, որ քարտեզագիրն այստեղ ցանկացել է պատկերել Նեղոսի դելտան, որը սակայն պետք է լիներ Աֆրիկայի տարածքում: Սրա արևմուտքում՝ ծովի մեջ, մակագրված են *Պուլիա* և *Կոստանդնուպոլիս* անունները, որոնցից առաջինը Իտալիայի հարավումն է գտնվում և մի նավահանգիստ է, որտեղից Եվրոպայից Սուրբ Երկիր գնացող ուխտավորիներն սկսում էին իրենց ծովային ուղեվորությունը, իսկ երկրորդը կրոնական կարևոր մի կենտրոն էր ներկայացնում:

Եվրոպայի տարածքում նշված է 25 տեղանուն, որոնց թվում են *Գերմանիան*, *Սկյութիան*, *Մեսիան*, *Մակեդոնիան*, *Դալմատիան*, *Պաննոնիան*, *Հռոմը*, *Տոսկանան*, *Գաղղիան* (2 անգամ), *Բելգիան*, *Իտալիան*, *Իսպանիան*, *Կարթագենը*, *Գալիցիան* և տասն ուրիշներ:

Աֆրիկայի տարածքում ընդհանրապես տեղանուններ և այլ տեղեկություններ չեն մակագրված, մինչդեռ այսօրվա որոշ աֆրիկյան երկրներ ու շրջաններ ներառնված են Ասիայի տարածքում, որոնցից են *Եթովպիան*, *Եգիպտոսը*, *Ալեք-*

սանդրիան, *Մեմֆիսը*, *Հելիոպոլիսը* և *Թեբեն*: Վերջին երեքը տեղադրված են մի անանուն գետի ափերին, որն իրականության մեջ պետք է Նեղոսը լինի: Իսկ Եվրոպայի տարածքում նշված *Կարթագենը* պետք է լինի «Նոր Կարթագենը», որը գտնվում էր Իսպանիայում և Կարթագենի զինյալ ուժերի հենակն էր:

Ասիայում քարտեզի կապը կրոնի հետ կարելի է տեսնել մի քանի տեղանուններում: *Դրախտը* նշված է քարտեզի արևելյան (վերի) ծայրամասում, օվկիանոսում պատկերված խաչի տակ: Քաղաքներից նշված են *Երուսաղեմը*, *Բեթղեհեմը* և *Երիքովը* (*Jericho*): Քարտեզի մեջ կողմնացույցի չորս կողմերի անվանումները նշված են կարմիր խաչերով, շեշտելով քարտեզի քրիստոնեական ծագումը:

Ասիայի տարածքը լի է տարբեր տեղանուններով, որոնց մեծ մասը քաղաքների և երկրների անուններ են: Սրանց մեջ կան Վիրքը (*Hiberia*), *Աղվանքը* և երկու *Հայաստաններ*՝ մեկը Մեծ Հայքն է, իսկ մյուսը, որը գտնվում է առաջինի հարավ արևմուտքում, *Կիլիկիա* անվան մոտ, պետք է որ լինի Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, որը քարտեզը պատրաստելու ժամանակ ապրում էր իր ծաղկուն շրջանը և Եվրոպայի հետ ակտիվ առևտրական ու քաղաքական կապերի մեջ էր: Երկու Հայաստանները քարտեզում տեղադրված են համեմատաբար ճշգրիտ տեղերում:

Ասիայի արևելյան ծայրամասում են *Հնդկաստանը*, *Պարթևաստանը*, *Ասորեստանը*, *Մարաստանը* և *Պարսկաստանը*: Քարտեզի հյուսիս-արևելքում Հայաստան *Armenia* մակագրության տակ կարելի է տեսնել *Միջագետքը*, *Եդեսիան* (Ուրֆա), *Դամասկոսը*, *Սիրիան*, *Անտիոքը*, *Հիրկանիան* և ուրիշներ: Հայաստանի հարավ-արևմուտքում, Կիլիկիայի մոտ տեղադրված է երկրորդ Հայաստանը (տե՛ս նախորդ պարբերությունը): Սրա արևմուտքում են *Կապադովկիան*, *Փռյուգիան* և *Փոքր Ասիան*, իսկ *Աղվանքը* (Ալբանիան) և *Վիրքը* (Իբերիան) տեղադրված են սրանցից հյուսիս:

Պատ. 22/22a – Այս ավելի ճոխ և զարդարուն «Աշխարհացույց» քարտեզը նույնպես պատկանում է Իզիդորի քարտեզների T-O ընտանիքին, բայց արդեն իսկ զարգացված է ու պարունակում է շատ ավելի տեղեկություններ, քան մյուսները: Իզիդոր Սևիլիացու աշխատությունների մեջ կան մեծ թվով քարտեզներ, որոնք ընդհանրապես պարզ սխեմայական գծագրեր են մի քանի գրություններով (տե՛ս Պատ. 19 և 21), բայց սրանցից մի քանիսը, ինչպես օրինակ այս քարտեզը, որը նրա 1050 թվականի մի ձեռագրից է, շատ զարդարուն է և պարունակում է առասպելական և կրոնական սիմվոլներ ու մակագրություններ:

Քարտեզն էլ ուղղորդված է վերև արևելքով: Միջերկրականը ներկայացնող T տառի ուղղահայաց գիծը, Միջերկրական ծովը, գրավում է քարտեզի տարածքի մեծ մասը և պարունակում է 22 կղզիներ: Կղզիներից երեքը մեծ են և նրանց մեջ կան շենքերի մանրապատկերներ: Արևմտյան Միջերկրականի եռանկյունի մեծ կղզին *Սիցիլիան* է, հարավ-արևելքի քառակուսի կղզին *Կրետեն* է, իսկ արևելքում ավելի փոքր քառանկյունին՝ *Կիպրոսն* է: Կարմիր ծովը և Արաբական ծովը միացած են իրար և պատկերված քարտեզի վերի աջ մասում կարմիր գույնով՝ որը սեպաձև մխրճված է ցամաքի մեջ: Աստվածաշնչային առասպելը, ըստ որի Կարմիր ծովը ճեղքվել է, որպեսզի Իսրայելի որդիները եգիպտոսից վերադառնան հայրենիք, նույնպես երևում է Կարմիր ծովի ծայրամասում բացված ճանապարհի ձևով: Տասներկու հիմնական հողմերը նշված են աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի մեջ: Քարտեզը լի է շենքերի, եկեղեցիների ու ամրոցների մանրապատկերներով, որոնք նշում են կարևոր քաղաքները և կրոնական կենտրոնները: Սրանց մեջ ամենամեծերիցն է գմբեթի վրա խաչ կրող *Երուսաղեմը*:

Աֆրիկան լի է վայրի ու առասպելական արարածներով ու տարբեր քաղաքներով, որոնցից ամենակարևորը Նեղոսի երկու գետաբերանների միջև գտնվող *Ալեքսանդրիան* է: Հարավում, *Քաթբաթմոն* լեռների վրա նստած երեք կամարով մեծ շենքը կոչված է *Ալեքսանդրի ամրոցը*: Ըստ Սալլուստիոսի, այս լեռները Լիբիայի ու Եգիպտոսի միջև են գտնվում, ուր նաև, ըստ քարտեզի, գտնվում է *Սեյենե* կամ Ասուան քաղաքը:[43] Աֆրիկայից դեպի Սիցիլիա ուղղված թերակղզու մեջ է պատկերված *Կարթագեն* քաղաքը, իսկ դրանից արևմուտք, երկու գետերով շրջապատված կարմիր քաղաքը *Հիպոնն* է՝ այսօրվա Աննաբան, ուր բնակվում էր Ս. Օգոստինոսը: Աֆրիկայի արևմտյան, ատլանտյան ափերին, օվկիանոսի մոտի կանաչ բուրգը *Ատլասի լեռներն* են, որոնց ձախում *Կալպեն*՝ է՝ Ջիբրալթարը: Նեղուցի մեջ պատկերված են Հերակլեսի առասպելական սյուները:

Եվրոպայում ամենակարևոր քաղաքներն են Սև ծովի ափին գտնվող *Կոստանդնուպոլիսը* և Արևելյան Միջերկրականում՝ *Աթենքն* ու *Հռոմը* (վերջինս պատկերված է որպես մի շեղակի կանգնած ամրոց, որի միջից անցնում է *Տիբեր* գետը) և *Իսպանիան*, որպես մի եռանկյունի գմբեթ ունեցող աշտարակ Ջիբրալթարի ափին: *Կորդովան* պատկերված է Իսպանիայի ձախում մզկիթի և միհարեի մանրապատկերով, *Գաղղիայից* բաժանված մի լեռնաշղթայով: Իսպանիայի հյուսիսում եղած օվկիանոսի մեջ են պատկերված Անգլիան, Շոտլանդիան և Իռլանդիան *(Anglia Insula*, *Scotia*, *Hibria)* :

Պատ. 22a դետալում քարտեզի տեղանունների վրա ավելացված են թվանշաններ, որոնք վերաբերում են Կովկասյան լեռներից հարավ ընկած երկրներին և Հայաստանին: *Վերին Աղվանքը* (8) նշված է *Կովկասյան լեռներից* (19) հարավ: Այստեղ է երկու գագաթների վրա նստած մի տնակի մանրապատկեր, մակագրված «Նոյյան տապան» (4, *Archa Noe*), երկգագաթանի լեռն էլ՝ *Արարատն* է (3): Սա, հավանաբար, նախքան խաչակիրների արշավանքները մեզ հասած առաջին քարտեզն է ուր, հակառակ առաջադրված որոշ նոր և անհիմն տեսությունների (տե՛ս սույն աշխատության Նախաբանը), Տապանն ու Արարատը ցույց են տրվում Հայաստանի տարածքում: Արարատի ներքևի մակագրությունն ասում է «Հայաստանի լեռներ» (2, *Montes Armenie*), որոնք գտնվում են Տավրոսից (11, *Mons Taurus*) սկիզբ առած և դեպի Սև ծովը (18) հոսող *Յուքսիս* (հավանաբար Ալիս կամ Կիզիլիրմաք) գետի մոտ: Մեծ կամ Վերին Հայքը (1, *Armenia Superior*), տեղադրված է օվկիանոսին միացած կանաչագույն ծովածոցի տեսք ունեցող Կասպից ծովից արևմուտք: Կովկասյան լեռները (10, *Mons Caucasus*) գտնվում են Մեծ Հայքից հյուսիս-արևմուտք, որոնց հարավային վերջամասումն են Կաս-

[43] Sallust, *The Jugurthan Wars*, [63].

պյան Դարպասները (5, *Porte Caspie*): Սրանցից հյուսիս Կովկասյան լեռներն են, իսկ դեպի հարավ-արևելք *Mons Acroceraunis* (Ակրոկերավնյան) կոչված լեռնաշղթան, այսինքն Կովկասյան լեռնաշղթայի մեկ մասը՝ Դաղստանի լեռները:[44] Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ այս դարպասը Դարյալի կիրճն է և ոչ թե Ճորա պահակը, որը գտնվում է Կասպից ծովի արևմտյան ափին (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 33): Երեք գետերի (12, 13, 14) ակունքի նշված կետում այս լեռնաշղթան միանում է Հայաստանից (1) դեպի արևմուտք շարունակվող *Տավրոսին* (11): Այս երեք գետերն են *Տիգրիսը* (12) և *Եփրատը* (13) ինչպես նաև *Արաքսը* (14): Առաջին երկուսը հոսում են դեպի հարավ, թափվելով Կարմիր կամ Արաբական ծովը, իսկ Արաքսը հոսում է հյուսիս և թափվում շրջապատի օվկիանոսը: Քարտեզի մեջ եղած կարևոր տեղանունները հետևյալներն են.

Ա – Տարածաշրջանի երկրները

1. *Armenia superior*- Մեծ կամ Վերին Հայք
2. *Montes Armenie* – Հայկական լեռներ կամ Հայկական Պար
3. *Ararat* – Արարատն իր երկու գագաթներով
4. *Archa Noe* – Նոյյան տապանը նստած Արարատին
5. *Porte Caspie*- Կասպից Դարպասները, այստեղ՝ Դարյալի կիրճը: (Տես տողատակի ծանոթագրություն 33):
6. *Regio amazonii* – Ամազոնուհիների բնակված տարածքը
7. *Hircania Superior* – Վերին Հիրկանիա
8. *Albania Superior* – Վերին Աղվանք
9. *Sarmatharia* – Ռուսաստանի շրջան

Բ – Լեռներ, գետեր և ծովեր

10. *Mons Caucasus* – Կովկասյան լեռներ
11. *Mons Taurus* կամ *Tauris* – Տավրոսյան լեռներ
12. *Tigris* – Տիգրիս
13. *Euphrates* – Եփրատ
14. *Araxis* – Արաքս
15. *Ganges* – Գանգես
16. *Indus* – Ինդոս
17. *Meotide paludes* – Մեոտիսյան կամ Ազովյան ճահիճներ
18. Սև ծով
19. *Mons Acroceraunis* – Ակրոկերավնյան լեռներ: Կովկասյան լեռների մի ճյուղը, որը բաժանում է Հայաստանը Վիրքից՝ Դաղստանի լեռները:
20. *Mare Caspiu* – Կասպից ծով
21. Միջերկրական ծով

Պատ. 23 – Քարտեզը Իզիդորի *Էտիմոլոգիայի* տասներեքերորդ դարի մեկ ուրիշ օրինակից է, որը պահվում է Հայդելբերգի համալսարանի գրադարանում: Քարտեզը յուրահատուկ է այն իմաստով, որ դա T-O և եղանակային գոտիների տեսակի քարտեզների խառնուրդ է և իր դասավորումով շատ նման է Բեատուսի քարտեզներին (տե՛ս Պատ. 28-ից 32-ը):

Քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով, բայց միաժամանակ ունի Մակրոբիոսի հինգ եղանակային գոտիների բաժանումը, որոնք ընդհանրապես ցուցադրվում են հյուսիսով վեր ուղղորդված քարտեզներում, բայց քանի որ այստեղ քարտեզն ուղղորդված է արևելքով վեր, այս գոտիները շարված են ուղղահայաց: Քարտեզում գոտիներն անվանված են.

1. *Հյուսիսային սառուցյալ և անբնակելի գոտի*,
2. *Հյուսիսային բարեխառն գոտի*,
3. *Կենտրոնական կիզյալ գոտի*,
4. *Հարավային բարեխառն գոտի*,
5. *Հարավային սառուցյալ և անբնակելի գոտի* :

Աշխարհը շրջապատված է ծփացող ալիքներ ունեցող օվկիանոսով, որը հյուսիս-արևելքում և արևելքում ունի մի քանի ծովախորշեր, ներկայացնելով Կասպից և Կարմիր ծովերը: Քարտեզի կենտրոնական մասում՝ կիզյալ գոտում կամ հասարակածում ցուցադրված ուղղահայաց ծովը կազմում է շրջապատող օվկիանոսի մասը: Բնակելի աշխարհն ամբողջովին տեղադրված է Հյուսիսային բարեխառն գոտու մեջ և ունի T-O տեսակի բաժանում: Ինչպես նման այլ քարտեզներում, T տառի ուղղահայաց գիծը Միջերկրականն է, բայց հորիզոնական թևերը մակագրություն չունեն և Տանայիս ու Նեղոս գետերը չեն ներկայացնում, այլ պարզապես Միջերկրականի շարունակությունն են: Տանայիսը սկզբնավորվում է քարտեզի հյուսիսում սև գույնով ցուցադրված Ռիփեյան լեռներից և թափվում է ծով T տառի հյուսիսային (ձախակողմյան) ծայրամասում, իսկ *Նեղոսն* սկիզբ է առնում Վերին Եգիպտոսում (*Egyptus Superior*) գտնվող աննշան մի լճից ու հոսում դեպի արևմուտք, հասնելով T տառի հարավային թևի ծովին:

Շրջապատող օվկիանոսի մոտ գտնվող որոշ լեռնաշղթաներ պատկերված են որպես սև զանգվածներ, որոնցից են հյուսիսում՝ *Ռիփեյան լեռները*, արևմուտքում՝ Ջիբրալթարի հյուսիսում նշված *Կալպեն* (որը Ջիբրալթարի հին անվա-

[44] Orosius, Paulus – *Seven books of history against the Pagans* – Translated by Irving W. Raymond. Records of Civilizations" series. Columbia University Press, New York, 1936, էջ 38.

նումն է), և դրա հարավում, Միջերկրականի մյուս ափին՝ *Ատլաս լեռները*: Մավրիտանիայի տարածքում, Ատլաս լեռներից վեր պատկերված է մի անանուն գետ:

Հյուսիսային Ասիայում ցուցադրված են մի շարք երկրներ ու շրջաններ, որոնցից են *Հնդկաստանը*, *Աղվանքը*, *Ամազոնուհիների երկիրը*, *Սկյութիան*, *Հայաստանը*, *Սիրիան*, *Գալիլեան*, *Դանը* (Դակիան ?) և *Տրոյան*: Սրանցից դեպի հարավ են *Բաբելոնը*, *Շոշ քաղաքը*՝ Պարսկաստանի հին մայրաքաղաքը, *Մեծ Մարաստանը*, *Գալիլեյը* և *Պաղեստինը*: Երուսաղեմ քաղաքը նշված է բնակելի աշխարհի կենտրոնում, մեծատառ *Ihlm* (Ierusalem) մակագրությամբ: Հարավային Ասիայում հոսող Նեղոսի աջ ափին են *Ներքին Եգիպտոսն* ու *Վերին Եգիպտոսը*, *Սինայի լեռը* և *Արաբիան*, իսկ մյուս ափին մակագրված է *Hic Ethiopes habitant* (այստեղ են ապրում եթովպացիք), *Desertus superior Egiptus* (Վերին Եգիպտոսի անապատ) և *Desertus Sertie* (Սիրտիի անապատը):

Եվրոպայում առկա են 16 տեղանուններ, որոնց մեջ են *Հունգարիան*, *Տեվտոնները*, *Հռոմը*, *Տոսկանան*, *Գաղղիան* (Ֆրանսիա), *Իսպանիան* և ուրիշները: Բրիտանական կղզիները չեն նշված: Աֆրիկայում կան միմիայն վեց տեղանուններ, իսկ Հարավային բարեխառն գոտու մեջ, բացի գոտու անվանումից որևէ հավելյալ մակագրություն չկա, քանի որ սա համարվում է մեզանից բաժանված անանցանելի և տաք Կիզյալ կենտրոնական գոտիով, հետևաբար անծանոթ մի երկրամաս է:

7 – ԲԵԴԱ ԵՐԱՆԵԼԻ

Բեդան անգլիացի պատմաբան էր ու բարձրաստիճան կղերական: Նա ծնվել է 672 թվականին և մանկությունից սովորել Անգլիայի Նորթհամբրիա նահանգում գտնվող Ուերմութի վանքում: Ըստ իր հուշերի, նա իր կյանքն անց է կացրել հենց նույն վանքում, ուսումնասիրելով Աստվածաշունչն ու կղերական հայրերի այլ աշխատանքները, միևնույն ժամանակ շարադրելով իր երկերը: Նա մահացել է 735 թվականին նույն վանքում և հետմահու հայտնի դարձել որպես Բեդա Երանելի (Venerable Bede): Այսօր նա հիմնականում ճանաչված է իր գիտական, պատմական և աստվածաբանական աշխատանքներով: Նրա կարևոր երկերից է *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* աշխատությունը, որը պարունակում է Անգլիայի պատմությունը սկսած Հուլիոս Կեսարի ժամանակներից մինչև իր օրերը (731 թ.): Այդ աշխատանքը հանդիսանում է բրիտանական պատմագիտության հիմքը:

Բեդա Երանելու մյուս աշխատություններից են *De Temporibus Liber* և *De Temporam Ratione*, որոնք պարունակում են որոշ չափով պատմական ու աշխարհագրական տեղեկություններ: Բայց նրա ամենամեծ ճանաչում ունեցող աշխատանքներից է *De Natura Rerum*, «Գիրք իրերի բնության մասին», որին ընդհանրապես ուղեկցում է մի աշխարհացույց T-O տեսակի քարտեզ: Ինչպես սպասվում էր, Բեդայի քարտեզների հիմքն են հանդիսանում նախորդներից իրեն հասած քարտեզագրական տեղեկությունները և քարտեզները:

Քրիստոնեության համար բերված նրա ամենամեծ ավանդը Աստվածաշնչի նոր խմբագրությունն էր, որն Արևմուտքում գործածության մեջ էր մինչև 16-րդ դարը, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին դա գործածում էր մինչև 1966 թվականը:[45]

Բեդայի ձեռագրերը մի քանի հարյուր տարի օգտագործվում էին որպես դասագրքեր: Նրա աշխատություններից որոշ մասեր 15-րդ դարում թարգմանվել են հայերենի (տե՛ս Երևանի Մատենադարանի թիվ 2037 ձեռագիր, գրված 1421 թվականին):

Պատ. 24 – Այս պարզ T-O տեսակի քարտեզը Բեդայի «Գիրք իրերի բնության մասին» աշխատության 11-րդ դարի ընդօրինակությունից է: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով, ուր երեք մայրցամաքները լի են հերթականորեն շարված տեղերի ու երկրների անվանումներով, առանց տեղագրական որևէ տեղեկության: Աֆրիկայում կա 14 տեղանուն, իսկ Եվրոպայում առկա են Հունաստանի շրջանների ու կղզիների, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայի մի քանի երկրների անվանումները, ընդհանուրը 24 տեղանուն:

Բոլորակի արևելքում է «Երկրային Դրախտը», որի մոտ մակագրված է «Ասիա» անունը, դրան հետևում են 35 երկրների ու շրջանների անունների մակագրություններ: Սրանք սկսվում են *Հնդկաստան*, *Պարթևաստան*, *Ասորեստան*, *Մարաստան*, *Փյունիկ*, *Միջագետք* և *Արաբիա* երկրներով, իսկ նախավերջին տողում մակագրված են *Հիրկանիա*, *Աղվանք*, *Հայաստան*, Վիրք *(Hiberia)*, *Կապադովկիա*, *Փոքր Ասիա* անվանումները:

Քարտեզում այլ տեղեկություններ չկան, միայն նրա ներքևի մակագրության մեջ Բեդայի անունը նշված է որպես քարտեզի հեղինակը:

Պատ. 25 – Գեղատեսիլ այս քարտեզը պահվում է Անգլիայի Թորնի աբբայության գրադարանում: Ձեռագիրը պատրաստվել է 1110 թվականին և համարվում է ամենագեղեցիկ գրքերից մեկը: Սա կարևոր աշխատությունների մի հավաքածու է, որոնց մեջ կան Բեդայի «Գիրք իրերի բնության մասին»-ը և երկու այլ ձեռագրեր, ներառյալ մի քանի աղյուսակներ և գծագրություններ:

Բուն ձեռագրի մեջ այստեղ տեղադրված քարտեզին վերաբերող որևէ տեքստ գոյություն չունի: Սա մի T-O տեսակի քարտեզ է, ուղղորդված վերն արևելքով, բայց ունի բավականին աղավաղված դրվածք: Աշխարհագրական չորս կողմերի անվանումները գրված են լատիներեն և լատինատառ հունարենով: Համապատասխան մակագրություն չունեցող Միջերկրականը միմյանցից բաժանում է Ասիան, Եվրոպան և Աֆրիկան. այստեղ Եվրոպան զբաղեցնում է քարտեզի ներքևի

[45] Աստվածաշնչի Սուրբ Հերոնիմոսի լատիներեն թարգմանությունը, հինգերորդ դար:

մեծ մասը, Աֆրիկային թողնելով միայն մի փոքր տարածք աշխարհի հարավ-արևմուտքում: Սա համընկնում է որոշ դասական հեղինակների առաջադրանքներին, ըստ որոնց Եվրոպան և Աֆրիկան պետք է հաշվել մեկ ցամաքամաս:[46]

Քարտեզի վերի կեսը զբաղեցնում է Ասիան՝ Եվրոպայից ու Աֆրիկայից բաժանվելով մի ջրային տարածքով, որը փոխանակ ունենալու ընդունված Դոն և Նեղոս անվանումները, մակագրված է *Hierusalem* (Երուսաղեմ): Սրա մեջտեղում կարմիր լեռներով լցված մի քառակուսու մեջ նշված է *Mons Syon* (Սիոն լեռ):

Քարտեզի տեղանունների մեծ մասն ունի կրոնական կարևորություն: Վերը՝ Մեծ Ասիայի տակ, գրիչը մակագրել է *Quod unt septuaginta due gentes orte*, «Այստեղ [աշխարհում] կան 72 ցեղեր», քարտեզի տարբեր հատվածներում տալով դրանց մասին տեղեկություններ: Սեմն Ասիայում է իր 27 ցեղախմբերով, Քամն Աֆրիկայում՝ իր 30 ցեղերով, բայց Հաբեթի ցեղերը չեն նշված, դրանց փոխարեն Հայաստանին տրված են 33 ցեղախմբեր, որոնց գումարը 72-ի փոխարեն դառնում է 90: Հայտնի չէ, թե ինչու՞ են Հայաստանին վերագրվել այս ցեղախմբերը: Աստվածաշնչային ուրիշ անվանումներից քարտեզում առկա են *Նազարեթը*, *Հորդանան գետը*, *Գալիլեան*, *Հուդայի երկիրը*, *Պաղեստինը* և այլն: Վերջին երկուսը տեղադրված են Երուսաղեմ (*Hierusalem*) անվանված ժապավենակերպ ծովից արևմուտք:

Այստեղ է *Նոյյան տապանը*, նստած *Հայաստանի* և *Եփրատ* գետի մոտակայքում, բայց սրանք բոլորը պատկերված են Հարավ-արևմտյան Ասիայում, *Կեսարիայի* և *Միջագետքի* մոտ, մինչդեռ *Փոքր Ասիան*, որից արևելք են գտնվում Հայաստանն ու Եփրատը, տեղադրված է դրանցից բավական հեռու դեպի հյուսիս: Ասիայում առկա մյուս տեղանուններից են *Կոստանդնուպոլիսը*՝ Փոքր Ասիայի ներքևում, իսկ դրա աջ կողմում են *Եփեսոսը* և *Կիլիկիան*: *Կարթագենը* տեղադրված է *Պաղեստինից* հարավ, որը նույնպես ամբողջովին սխալ տեղադրում է:

Եվրոպայի տարածքում են *Մակեդոնիան*, *Իտալիան*, *Հռոմը* և *Տիբեր գետը*, *Սիցիլիան* իր *էտնա* հրաբուխով, *Տոսկանան* և մեկ ուրիշ *Կարթագեն*, որը կրում է *Մեծն* ածականը: Այս Կարթագենը հավանաբար «Նոր Կարթագեն»-ն է, որը Իսպանիայում կարթագենյան բանակի կենտրոնն էր: Եվրոպան կազմված է միմիայն *Մակեդոնիա*, *Իտալիա*, *Սիցիլիա* և *Կարթագեն* շրջաններից, իսկ *Բրիտանիայի*, Իռլանդիայի (*Hiberia*) և Իսլանդիայի (*Thile*) անուններն, ըստ երևույթին, ավելացված են հետագայում, քարտեզի բուն տարածքից դուրս՝ ձախում: Ըստ երևույթին գրիչը, լինելով բրիտանացի, լրացրել է քարտեզագրի գործը, դրան ավելացնելով իրեն հարազատ անվանումները, բայց դրանք փոխանակ տեղադրելու հյուսիս-արևմուտքում, որոշել է դնել քարտեզի հյուսիսում:

Եվրոպա մակագրությունը գրված է Եվրոպա ու Միջերկրականի հարավի ցամաքամասերի վրա. այդպիսով Եվրոպան ընդգրկում է նաև Միջերկրականի հարավում գտվող ցամաքի մեծ մասը, իսկ Աֆրիկան սահմանափակվում է քարտեզի հարավ-արևմուտքում զուգահեռ գծերով նշված սահմանից դուրս՝ որը պետք է Նեղոս գետը լինի:

Հայտնի չէ ինչու քարտեզագիրը անունների ճիշտ տեղադրելու մասին չի մտածել, այլ բավարարվել է նրանք պարզապես քարտեզում նշելու, մի երևույթ որ միջնադարյան քարտեզներում հաճախ է հանդիպում (տե՛ս Պատ. 2, 24, 26): Քարտեզի ներքևի յոթ սյունյակները օրացույցի աղյուսակներ են:

Պատ. 26 – Սա Բեդայի քարտեզներից մեկ ուրիշն է, որը 1120 թվականի մի ձեռագրից է վերցված և շատ նմանություններ ունի Պատ. 24-ի քարտեզի հետ: Քարտեզը «Առնշտայն Աստվածաշունչ» կոչված ձեռագրից է, տեղադրված գրքի վերջում: Սրա հետ կան նաև մի քանի էսքիզներ, որոնցից ոչ մեկը Աստվածաշնչի հետ չի առնչվում: Ըստ երևույթին քարտեզը պատրաստվել է Գերմանիայում: Քարտեզի վերի մասում կան փիլիսոփայական գիտության ճյուղավորումները նշող բոլորակներ, որոնց մեջ գրված են դրանց անվանումները:

Այս քարտեզն էլ T-O տեսակից է, բայց ընդգրկում է նաև Մակրոբիոսի եղանակային բաժանումները: Եղանակային քարտեզներն ընդհանրապես ուղղորդված են լինում վերը հյուսիսով, իսկ T-O տեսակները՝ արևելքով, ինչպես որ այս քարտեզն է: Հետևաբար, ինչպես Իզիդորի Պատ. 23-ի մեջ, այստեղ էլ եղանակային գոտիներն ուղղահայաց շերտավորումներ են, որոնք գծված են նեղ, որպեսզի քարտեզի տարածքի մեծ մասը մնա բնակելի աշխարհին պատկանող Հյուսիսային բարեխառն գոտուն, իսկ այս գոտու տարածքն ինքը ցուցադրված է որպես T-O տեսակի մի քարտեզ: Երկու բևեռներում են *intemperata*, «ծայրահեղ կամ անբարեխառն», գոտիները, իսկ Կենտրոնական կիզյալ գոտին, ինչպես նաև Հարավային բարեխառն գոտին նեղացված են ու սեղմված դեպի հարավ, բևեռին մոտ:

Ամբողջ բնակելի աշխարհը տեղավորված է Հյուսիսային բարեխառն գոտու մեջ, այդ իսկ պատճառով էլ սեղմված է ու ներկայացված խեղաթյուրված: Գալով աշխարհագրական տեղեկություններին, այս քարտեզն ավելի ճշգրիտ է քան նախկին պատկերինը: Ինչպես հիշվեց վերը, հենց այս նպատակով էլ աշխարհի բնակելի գոտին լայնացված է և իր լայնությամբ գերակշռում է մյուս չորսի համատեղ լայնքին: Միջերկրական ծովը, որը Եվրոպան բաժանում է Աֆրիկայից, կոչված է *Affricum mare*, Աֆրիկյան ծով, իսկ Ասիան առանձնացնող գետեր, ըստ ընդունված կարգի, *Տանայիսը* և *Նեղոսն* են: Միջերկրականի ստորին ծայրամասի երկու շեղակի գծերից ձախինը *Calpe*-ն է՝ Ջիբրալթարը, իսկ մյուսը Ատլասի լեռներն են, դրանց միջև՝ Միջերկրականի նեղուցում, ներկա է Իսպանիայի Կադիս քաղաքը (*Gades*):

Ասիայի տարածքը բաժանված է երեք մասի: Հյուսիսային մասում հերթականորեն շարված են *Հայաստանը*, *Բյուքանիան*, *Փռյուգիան*, *Գալա[ի]ցիան*, *Լյուդիան*, *Բակտրիան*, *Պամփյուլիան*, *Կիլիկիան*, *Նիկեան* և *Տրոյան:* Կենտրոնական մասը գլխավորում է *Երկրային Դրախտը*, որից արևմուտք գալիս են *Հնդկաստանը*, *Պարթևաստանը*, *Ասորեստանը*, *Պարսկաստանը*, *Մարաստանը*, *Միջագետքը*, *Քաղդեան*, *Արաբիան*, *Սիրիան*, *Պաղեստինը*, *Ասկալոնը* և *Անտիոքը: Բիբլիական Սամարիան*, *Գալիլեան*, *Հուդան* և *Երուսաղեմը* նշված են *ԱՍԻԱ* մակագրության ներքևում: Կովկասի հարավային տարածաշրջանի երկրներից առկա է միայն *Հայաստան* անունը: Թե՛ քարտեզը և թե՛ մակագրությունները ընդհանուր շատ բան ունեն Պատ. 2-ի քարտեզի հետ:

[46] Orosius, Paulus – *Seven books of history* – New York, 1936. Գիրք 1, գլուխ1, մաս 1.

Քարտեզի ներքևի ձախ մասը զբաղեցրած Եվրոպայում առկա են բազմաթիվ քաղաքներ ու շրջաններ, ինչպես, օրինակ, *Հռոմը*, *Իտալիան*, *Կոստանդնուպոլիսը*, *Հունաստանը*, *Հունգարիան*, *Դանուբ գետը*, *Գերմանիան* և *Ֆրանսիան*:[47] Քարտեզի սահմանի վրա են պատկերված *Անգլիան*, *Շոտլանդիան*, *Իռլանդիան* (*Hiberia*) և, Մեծ Բրիտանիայի փոխարեն՝ *Բրետանյը*, որի բաղկացուցիչ երկրամասերն ու կղզիներն արդեն մեկ առ մեկ նշված են:

Աֆրիկայում նշված են *Կարթագենը*, *Սեյենեն* (Ասուանը), *Հիպոնը* (Աննաբան), ինչպես նաև մի քանի այլ տեղանուններ: Ըստ Սալլուստիոսի պատմածի, թե իբր պարսիկներն ու հայերը հաստատվել են Հյուսիսային Աֆրիկայում, այստեղ նշված է պարսիկների անունը, սակայն հայերինը բացակայում է քարտեզից:

8 – ԱՆԱՆՈՒՆ ՌԱՎԵՆՆԱՑԻ

Յոթերորդ դարի կեսերին ռավեննացի մի վանական, տարբեր աղբյուրներից հավաքելով նյութեր, շարադրել է աշխարհագրության մի գիրք: Նրա աղբյուրները շատ բազմազան են ու տարբեր. դրանց մեջ են Պտղոմեոսը, Օրոսիոսը, Ագրիպպան, Իզիդորը, Կեստորիոսը և ուրիշներ: Նրա աշխատության արդյունքն է հինգ հատորով մի ձեռագիր, ուր տրված են բացատրություններ բնակելի աշխարհի աշխարհագրության և տեղագրության մասին՝ միաժամանակ նշելով երկրների ու քաղաքների անուններ: Շուրջ 200 տարի անց մեկ ուրիշ ռավեննացի՝ Գուիդո Ռավեննացին, օգտվելով իր համաքաղաքացու նյութերից, շարադրեց իր աշխատությունը:

Ըստ Անանուն Ռավեննացու տեքստի, ձեռագրի հետ պետք է լիներ նաև մի աշխարհացույց քարտեզ, բայց մեզ հասած օրինակներում որևէ քարտեզ չկա: Տարիներ շարունակ տարբեր քարտեզագետներ աշխատել են Անանուն Ռավեննացու տեղագրական և աշխարհագրական բացատրությունների հիման վրա վերագծել նրա քարտեզը, բնականաբար, ստեղծելով միմյանցից շատ տարբերվող քարտեզներ: Սրանցից ամենամանրակրկիտը և ամենավստահելին 19-րդ դարի գերմանացի քարտեզագետ Կոնրադ Միլլերինն է, ում գրչին են պատկանում նաև շատ ուրիշ վերականգնումներ: Նրա քարտեզը ցուցադրված և քննարկված է ստորև:

Պատ. 27 – Անանուն Ռավեննացու՝ Միլլերի պատրաստած աշխարհացույց քարտեզը T-O ընտանիքի ճոխ տեսակին է պատկանում: Քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով և, քանի որ հեղինակը Ռավեննայից է, ապա այդ քաղաքի վրա են կենտրոնանում աշխարհը 24 մասի բաժանող գծերը: Բնակելի աշխարհը շրջապատված է Հյուսիսային, Հարավային, Արևելյան և Արևմտյան օվկիանոսներով, կենտրոնում ունենալով ցամաքամասերն միմյանցից բաժանող Միջերկրական ծովը:

Ըստ գոյություն ունեցող ավանդույթի, այստեղ էլ *Կասպից ծովը* պատկերված է իբր *Հյուսիսային օվկիանոսին* միացած մի ծովածոց, իսկ *Պարսից* ու *Արաբական ծոցերը* միանում են *Կարմիր ծովին*, որն ինքը *Հարավային օվկիանոսից* է ճյուղավորվում: Կասպից ծովի շրջանում նշված են Վիրքը (*Իբերիան*), Աղվանքը *(Ալբանիան*) և *Կասպիան*, իսկ *Կասպից լեռները* սկսում են ծովից ու հասնում մինչև *Կովկասյան լեռներ*: Արաքս և Կուր (*Araxis*, *Cyrus*) գետերը, որոնք նախքան Կասպից ծով հասնելը միանում են, այստեղ պատկերված են որպես մինչև ծովը հասնող առանձին գետեր: Կովկասյան լեռնաշղթայի մեջտեղում նշված է «Կասպից Դարպասներ»-ը (*Portae Caspiae*), որը չի կարող Դերբենդի մոտի անցքը՝ «Ճորա պահակ»-ը լինել, քանի որ գտնվում է լեռնաշղթաների միջև և ո՛չ թե նրանց վերջամասում (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 33):

Աղվանքը տեղադրված է Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում, Հայաստանի մոտ, և Հայաստանից բաժանվում է Կովկասյան լեռներով: Վիրքը գտնվում է Աղվանքի հյուսիսում, Կասպից ծովի և լեռների մոտ (Կասպից լեռներն էլ նույն Կովկասյան լեռների տարբեր անվանումն է): Կողքիսը տեղադրված է Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին:

Քարտեզում *Հայաստանը* պատկերված է *Կասպից ծովից* հարավ-արևմուտք և *Միջագետքից* հյուսիս: *Եփրատի* և *Տիգրիսի* ակունքներն են *Հայկական* (Տավրոսյան) լեռները: Հայաստանի հարակից շրջաններն են *Վիրքը*, *Աղվանքը*, *Հիրկանիան*, *Մեծ Մարաստանը*, *Պարթևաստանը*, *Ասորեստանը*, *Սիրիան*, *Կիլիկիան* և *Քաղդեան*:

Միջերկրականն այստեղ անվանված է Մեծ ծով (*Mare Magnum)*, որը լի է բազմաթիվ կղզիներով: Սրանցից ամենամեծն է *Սիցիլիան*, ապա *Կրետեն* ու *Կիպրոսը*: *Պրոպոնտիսը* (Մարմարայի ծովը) միանում է *Պոնտոսի ծոցին* ու Ազովյան ճահիճներին (*Meotides Palus*): *Տանայիս* գետը, որի վրա մակագրված է «*Տանայիս*, *որը բաժանում է Ասիան Եվրոպայից*» հոսում է դեպի այս ճահիճները:

Եվրոպայի տարածքում կան բազմաթիվ մակագրություններ այնտեղ բնակվող ազգերի ու երկրների մասին: Այստեղ է, որ երկրագունդը բաժանող 24 գծերը կենտրոնանում են Ռավեննայի՝ քարտեզի ծննդավայրի վրա: Շրջապատի Արևմտյան օվկիանոսի մեջ են *Բրիտանիան*, Իռլանդիան (*Yberia*) և Իսլանդիան (*Thyle*), ինչպես նաև մի քանի ուրիշ կղզիներ: Եվրոպայում են նշված մի շարք ուրիշ երկրներ ու շրջաններ, այդ թվում՝ *Դարդանիան*,[48] *Թրակիան*, *Մակեդոնիան*, *Թեսսալիան*, *Հունաստանը (Ellas)*, *Արքայան*, *Սարմատիան*, *Իլլիրիան*,[49] *Մեծ Դաքիան*, *Միկեան*,[50] *Դանիան*, *Գերմանիան*. *Ֆրանսիան*, *Բուրգունդիան*, *Իբերիան*, *Իսպանիան* և ուրիշներ, որոնցից մի քանիսն *Իտալիայի* տարածքում են տեղադրված:

[47] Այստեղ արդեն օգտագործվել է Գաղղիայի արդիական անվանումը՝ *Ֆրանսիա*:

[48] Դարդանիան բալկանյան շրջաններից է:

[49] Իլլիրիան դասական ժամանակաշրջանի երկիր էր, այսօրվա Կոսովոյի մոտակայքում:

[50] Միկեան Փոքր Ասիայի շրջաններից է, որը գտնվում էր Մարմարայի ծովից հարավ:

Աֆրիկայի տարածքում նշված են երկրների և դրանցում բնակվող ցեղախմբերի անվանումները: Այս մայրցամաքը Ասիայից բաժանված է *Գեհոն* (Նեղոս) գետով, որն սկզբնավորվելով Աֆրիկայի հարավ-արևելքում գտնվող լեռներից, հոսում է հյուսիս, անցնում *Եգիպտոսի* միջով և հասնում մինչև Միջերկրական ծով: *Վերին Եգիպտոսում* և *Թեբեի* մոտակայքում, Նեղոսի մեջ առկա է մի կղզի, որն անվանված է *Մերոե:* Տե՛ս նաև Պատ. 10-ը:

9 – ԼԻԲԵՆԱՑԻ ԲԵԱՏՈՒՍ կամ ԲԵԱՏ

Իսպանացի կղերական Բեատուսը (շուրջ 730-798 թթ.) բենեդիկտյան ուխտի մի կուսակրոն հոգևորական և աստվածաբան էր, որն աշխատում էր Իսպանիայի Լիբենայի լեռներում գտնվող մի վանքում: Նա այսօր ճանաչված է որպես *Commentarium in Apocalipsin*, կամ «Ապոկալիպսի մեկնաբանություն» աշխատության հեղինակ: Աշխատությունը հիմնված է Ավետարանի Ս. Հովհաննու Հայտնությունների Գրքի վրա, որի նախաբանում Բեատուսը նշում է իր օգտագործած աղբյուրները, սրանց շարքում են Հերոնիմոսի, Ամբրոզիոսի, Օգոստինոսի, Գրիգոր Մեծ Պապի, Իզիդորի, Աֆրիկացի Տիկոնիոսի և այլոց գործերը:

Մեզ հասել են «Ապոկալիպսի մեկնաբանության» կամ, ինչպես հաճախ անվանվում է, «Բեատուս»-ից 26 օրինակ, որոնք մեծ մասամբ ունեն հարուստ զարդարանքներ ու գունագեղ մանրանկարչություններ Հայտնության Գրքի մեջ նշված նյութերի վերաբերյալ: Աշխատության բնօրինակը պատրաստվել է 776 թվականին, բայց մեզ հասած օրինակները 10-ից 13-րդ դարերի ընդօրինակումներ են: Սրանցից 14 օրինակի մեջ առկա են Աստվածաշնչի թելադրանքների վրա հիմնված աշխարհացույց քարտեզներ, որոնցից մի քանիսը ձվածիր են, մյուսները՝ շրջանաձև կամ քառանկյունի: Բեատուսի քարտեզների զարգացումն անկախ է անգլո-սաքսոն և գերմանական քարտեզագրական դպրոցների ուղղություններից և չնայած, որ սրանք բոլորը հիմնված են նման աղբյուրների վրա և ունեն շատ նմանություններ, բեատուսները հիմնականում մյուսներից բավական տարբեր տեսք ունեն: «Բեատուս» քարտեզներն ունեն հետևյալ ընդհանուր մի քանի հատկանշական բնութագրերը.

- Սրանք պատկանում են T-O ընտանիքին, որոնց մեջ Միջերկրականը, Տանայիսը և որոշ չափով էլ Նեղոսը բաժանում են մայրցամաքները:
- Նեղոսի ակունքը հաճախ նշված է ոչ թե հարավում, այլ հարավ-արևելյան Աֆրիկայում և գետը, նախքան Միջերկրական հասնելը անցնում է Աֆրիկայի գրեթե ողջ տարածքով:
- Հարավային մասում ներկա է չորրորդ՝ անմարդաբնակ և անծանոթ մայրցամաքը, ուր իբր ապրում են «անտիպոդները» կամ «հակոտնյաները»:
- Շրջապատի օվկիանոսում պատկերված են լինում ձկներ, ինչպես նաև նավեր ու նավակներ:
- Երկրային Դրախտը տեղադրված է արևելքում:

Ինչպես որ իսլամական քարտեզները կենտրոնանում են իսլամական երկրների վրա, այդպես էլ միջնադարյան T-O քարտեզներն ու «Բեատուսները» հիմնականում ցուցադրում են քրիստոնյա երկրները և այն շրջաններն, ուր ապրում են քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում Հայաստանը, ինչպես նաև Կողքիսն ու Աղվանքը, որոնք նույնպես քրիստոնյա էին:

Չորրորդ մայրցամաքը՝ հարավայինը, ըստ Բեատուսի, կիզիչ արևի պատճառով անմարդաբնակ է ու անծանոթ: Այս բնութագրումը նմանվում է Մակրոբիոսի քարտեզներում հասարակածի վրա գտնվող «Կենտրոնական կիզյալ» գոտու անվանմանը, որը նույնպես անմարդաբնակ է: Բոլոր «Բեատուսները» պարունակում են այս չորրորդ մայրցամաքը: Այս քարտեզներից հինգը պատկերված ու քննարկված են հաջորդ էջերում:

Պատ. 28/28a – Այս քարտեզը պատճենված է Բեատուսի «Ապոկալիպսի մեկնաբանություն» աշխատության 1050 թվականի օրինակից, որը պահպանվում է Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում: Քարտեզն ունի մեծ քանակությամբ և մանրակրկիտ պատմական ու աշխարհագրական տեղեկություններ և ճանաչված է որպես «Սան Սևերի Բեատուս»: Չնայած որ քարտեզն ընդօրինակված է 776 թվականի բնագրից, բայց ընդօրինակողը գործի է դրել նաև իր ճաշակն ու ունեցած տեղեկությունները, քարտեզին տալով յուրահատուկ հանրագիտարանային բնույթ:

Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով և զարդարված է բազմաթիվ մանրապատկերներով: Շրջապատի օվկիանոսը լի է բազմաթիվ կղզիներով, իսկ ջրի ազատ տարածքները լցված են նավակներով ու ձկներով: Դրախտն ակնհայտորեն արևելքում է գտնվում, ուր պատկերված են Ադամն ու Եվան «արգիլյալ պտուղը» քաղելիս: Ասիայի և Աֆրիկայի տարածքները լի են պատմական և առասպելական բնույթի նյութերով, իսկ Եվրոպայում կան բազմաթիվ քաղաքների մանրապատկերներ, լեռներ ու գետեր:

Միջերկրական ծովը քարտեզի մեջտեղի մուգ կապույտ տարածքն է, որն անուն չունի և բաղկացած է տարբեր անուններ կրող ծովերից: Միջերկրականում են *Մայորկա*, *Մինորկա*, *Սարդինիա*, *Սիցիլիա (Scicia)*, *Կորսիկա*, *Կրետե* և *Կիպրոս* կղզիները: Այստեղ Աֆրիկան անվանված է *Լիբիա*, Կասպից ծովն էլ (դետալի քարտեզում՝ թիվ 12) ցույց է տրված որպես հյուսիս-արևելյան օվկիանոսին միացած մի ծովածոց: Կարմիր ծովը ուղղահայաց կարմիր տարածքն է, որը հարավային անմարդաբնակ ցամաքը բաժանում է բնակելի աշխարհից: Սրան են միացած երկու ծոցեր, *Պարսից* և *Արաբական* ծոցերը, որոնք ուղղված են դեպի *Պարսկաստան* և *Վերին Եգիպտոս*, երկու կողմից շրջապատելով Արաբիային:

Միջերկրականի վերի մասից դեպի հյուսիս (ձախ) ձգվող ջրային տարածքը ցուցադրված է անսովոր կերպով: Այստեղ մեկ շարքի վրա են եգեյան ծովը, Դարդանելի նեղուցը (*Hellespont*), Մարմարա ծովը (*Equor Ponti*, Propontis), Բոսֆորի նեղուցը, Սև ծովը (*Eusin Pontus*) և Ազովի ծովը, պատկերված ձվաձև, եռանկյունի, երկարավուն ու այլ կերպարանքով: Այս շարքի արևմուտքում (ներքևում) մի երկար ու նեղ ծովածոց կա, որն Ադրիատիկ ծովն է, ուր նաև պատկերված է Հռոմը: «Բրիտանական օվկիանոս» անվանումը տրված է Եվրոպայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող Հյուսիսային ծովին, որի մեջ առկա են ձախից՝ *Tile* (Իսլանդիա) *Britter* (?), Բրիտանիա, *Hibernia* (Իռլանդիա), *Gades* (Իսպանիայի Կադիս քաղաքը) և այլ կղզիներ:

Մայրցամաքները լի են շենքերի ու եկեղեցիների մանրապատկերներով, որոնց չափերն ուղղակի հարաբերություն ունեն իրենց կարևորության հետ: Ամենամեծ շինություն-քաղաքն Ասիայում *Երուսաղեմն* է, իսկ Եվրոպայում՝ *Հռոմն* ու *Կոստանդնուպոլիսը* (դետալի թիվը՝ 14): Ամենամեծ եկեղեցին *Սան Սևերն* է Ֆրանսիայի *Գասկոնիա* նահանգում, ուր որ պատրաստվել է այս ձեռագիրը:

Աֆրիկան գրավում է քարտեզի հարավ-արևմտյան մի անկյունը և անվանված է *Լիբիա: Նեղոսը* սկիզբ է առնում սրա հարավային ծայրամասում գտնվող լեռներից ու մի լճից և, անցնելով ամբողջ Աֆրիկայով, գալիս թափվում է Միջերկրական: Քարտեզի մեծ մասը զբաղեցնում է Ասիան, որի հյուսիսն ու հարավը միմյանցից բաժանված են *Կերավնյան* կոչվող (թիվ 15, թաքնված քարտեզի կենտրոնական ծալքում), ինչպես նաև *Կովկասյան* (թիվ 8) ու *Տավրոսյան* (թիվ 9) լեռնաշղթաներով: [51] Այս լեռնաշղթաները մասամբ գտնվում են քարտեզի կենտրոնի ծալքի մեջ ու պարզ են միայն քարտեզի վերագծված դետալում: Նշենք, որ վաղ միջնադարում Ասիա ասելով ընդհանրապես նկատի էր առնվում միայն Արևմտյան Ասիան, որն արևելքում տարածվում էր միմիայն մինչև Հնդկաստան:

Միջին Արևելքը և Կովկասի երկրամասը ավելի պարզ կարելի է տեսնել Կոնրադ Միլլերի նույն քարտեզի վերագծվածի մեջ (Պատ. 28a): Պարզաբանելու համար ավելացված են ավելացված են թվանշաններ, որոնց բացատրություններն են հետևյալը:

1. *Armenia Regio*
   «Այս շրջանը գտնվում է Տավրոսյան և Կովկասյան լեռների միջև, որը տարածվում է մինչև Կասպից ծով, և որի փեշերից ակունք է առնում Տիգրիսը: Հայաստանը երկու մասից է բաղկացած՝ Վերին Հայք և Ներքին Հայք»
2. *Կապադովկիա*
3. *Մեծ Սկյութիա* – այստեղ՝ Ռուսաստանի հարավային շրջանը:
4. *Կողքիսի ժողովուրդներ*
5. *Աղվանք* – բերում ենք տեքստի ազատ թարգմանությունը.
   Այստեղ մարդիկ ծնվում են սպիտակ մազերով: Սրա արևելքումն է Կասպից ծովը, որը բարձրանում ու միանում է շրջապատող Օվկիանոսին և մյուս կողմից հասնում մինչև Ազովյան ճահիճները: Այստեղի շներն այնքան կատաղի են, որ խեղդում են ցուլերին ու սպանում առյուծներին:
6. *Լյուդիա*
7. *Արաքս գետ*
8. *Կովկասյան լեռներ*
9. *Տավրոսյան լեռներ*
10. *Փոքր Ասիա*
11. *Սև ծով*
12. *Կասպից ծով*
13. *Միջերկրական*
14. *Կոստանդնուպոլիս*
15. *Կերավնյան լեռներ* (տե՛ս թիվ 49 ծանոթագրությունը):

Պատ. 29/29a – Բեատուսի այս քարտեզը նրա «Ապոկալիպսի մեկնաբանություն» աշխատության ձեռագրի 12-րդ դարի օրինակից է, որը պահպանվում է Մանչեստերի համալսարանի (Անգլիա) գրադարանում:

Քարտեզը T-O ընտանիքին է պատկանում և ուղղորդված է արևելքը դեպի վեր, իսկ մեջտեղի ուղղահայաց ժապավենը Միջերկրականն է: T տառի հորիզոնական թևերից ձախը Դոնն է (Տանայիսը), իսկ աջը՝ Նեղոսն է, Հարավային ու Արևմտյան Աֆրիկայի իր երկու ակունքներով և տարբեր ճյուղավորումներով: Քարտեզի վերն է Դրախտը, որի մեջ պատկերված են Ադամը, Եվան ու օձը: Եվայից ձախ՝ կանաչ և նարնջագույն լեռների միջև մակագրված է *Կովկասյան լեռներ*, որը վերաբերում է նարնջագույն լեռներին: Կանաչ գույնի լեռները պետք է որ նշեն Տավրոսյան լեռները, որոնց ներքևումն է *Հայաստանը*, ապա *Կապադովկիան*: Սրանցից ներքև, ձախ մասում են *Քաղկեդոնը*, *Պամփյուլիան* և *Փռյուգիան*, իսկ ավելի ներքև առկա է *Փոքր Ասիան*: Անանուն մի գետ, սկիզբ առնելով Կովկասյան լեռներից, հոսում է դեպի շրջապատի օվկիանոսը:

Եվրոպայի տարածքում դեպի Ադրիատիկ կամ Եգեյան ծովն է հոսում *Դանուբ* գետն իր բազմաթիվ ճյուղավորումներով, որոնց ափերին կան մոտակա տեղանունների մակագրությունները: Մեկ ուրիշ գետ՝ սկզբնավորվելով կանաչ զանգ-

[51] Ըստ Մելայի, նախադասական ժամանակներում Կովկասյան և Տավրոսյան լեռները կոչվում էին Կերավնյան: Տե՛ս Mela, *Description of the World*, Michigan 1998, մաս 1.109 և 3.39:

վածից՝ հավանաբար Կարպատյան լեռներից, հոսում է դեպի Միջերկրականը. գետաբերանի մոտ նշված է *Կոստանդնուպոլիս* անունը: Ծովի այս մասը պետք է լինի Մարմարան: Եվրոպայում առկա մյուս տեղանուններից են *Թեսսալոնիկան*, *Մակեդոնիան*, *Ալանները*, *Սարմատիան*, *Գերմանիան*, *Ֆրանսիան*, *Բելգիան*, *Դալմատիան*, *Հռոմը*, *Գալիցիան* և շատ ուրիշներ:

Աֆրիկայում և հարավ-արևմտյան Ասիայում որոշ տեղանուններ սխալ են տեղադրված: Օրինակ, *Բաբելոնը* տեղադրված է *Նեղոսի* ափերին, *Միջագետքը՝ Սինայի* լեռան հարավում: *Լիբանանի լեռները* ցուցադրված են որպես երկու գետերի ակունք, իսկ *Կարմիր* ծովը հասնում է մինչև *Արաբական լեռները* և հարավում՝ անկյունադարձ անելով, անցնում է Աֆրիկայի ամբողջ լայնքով դեպի արևմուտք, չորրորդ մայրցամաքը բաժանող օվկիանոսին զուգահեռ հուսով:

Բնակելի աշխարհին շրջապատող օվկիանոսն ու ծովերը լի են ծովային կենդանիներով, նավակներով ու կղզիներով: Օվկիանոսի ներքևի ձախումն են գտնվում Բրիտանիան, Շոտլանդիան ու Իսլանդիան (*Tile insula*): Քարտեզի հարավային ծայրամասում (աջում) ցուցադրված է մի անբնակ աշխարհամաս, առանձնացած օվկիանոսով և Կարմիր ծովով, որտեղ որևէ մակագրություններ չկան: Բեատուսի մյուս քարտեզներից շատերում այս մայրցամաքը կոչվում է «Հարավային Անծանոթ» և «Անբնակելի», որը չորրորդ մայրցամաքն է համարվում:

Վերջապես պետք է ասել, որ դիտարկված քարտեզն ավելի արժեք ունի որպես զարդարանք և գեղանկարչություն, քան քարտեզագրական ինչ-որ մի լուրջ աշխատություն:

Պատ. 30/30a – Այս քարտեզը մեկ ուրիշ «Բեատուս» քարտեզ է, վերցված Ֆրանսիրայի ազգային գրադարանից: Այս օրինակը պատրաստված է 12-րդ դարի վերջերում:

Քարտեզի ուղղորդումը տարօրինակ է: Ըստ դրա կողմերում եղած նշումների, այն պետք է ուղղորդված լինի վերը հարավով, բայց աշխարհագրական ու տեղագրական տեղեկությունները նրան տալիս են արևելյան ուղղորդում: Այս հակասությունները պատճառ են հանդիսացել քարտեզում առկա անհասկանալի աշխարհագրական սխալներին: Հավանական է, որ ընդօրինակողն աջի ու ձախի մակագրությունների տեղերը փոխելով, արևելքն ու արևմուտքը խառնել է իրար՝ ուղղորդումը դարձնելով անորոշ, հետևաբար նաև խառնելով երկրների մեծամասնության տեղադրումները:

Քարտեզի ձախում պատկերված երկու բոլորակները, կարմիր/նարնջագույն արևը և սև/սպիտակ լուսինը, սրա առանձնահատկություններից են: Հետաքրքիր է նաև այն երևույթը, որ չնայած աշխարհը բաժանված է չորս մասի, սրանցից երկուսը հատկացված են Եվրոպային, հետևաբար քարտեզում բացակա է բեատուսյան «անծանոթ»՝ չորրորդ ցամաքը: Բայց այդտեղ բնակվող «սկիապոդը», կամ մեկ մեծ ոտ ունեցող մարդը, ներկա է՝ նստած քարտեզի վերի աջ անկյունում: Բեատուսյան քարտեզներից մեկ ուրիշում (Պատ. 31) այս նույն արարածը գտնվում է նստած հարավային «անծանոթ» աշխարհամասում:

Ավելի ամբողջական տեղանունների համար տե՛ս Պատ. 30a-ն, ուր ցուցադրված է Կոնրադ Միլլերի ձեռքով վերագծված նույն քարտեզը, վրան ավելացված թվերով, որոնք փակագծերի մեջ նշված են հաջորդ պարբերություններում:[52]

Քարտեզում Դրախտը գտնվում է վերը, ուր որ պետք է արևելքը լինի (1), բայց ուղղությունը նշված չէ: Քարտեզի բիբլիական դիմագծերից են դրախտի չորս գետերը՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Փիսոնն ու Գեհոնը (Նեղոսը), որոնք Դրախտից հոսում են դուրս՝ դեպի շրջապատող օվկիանոսը: Քարտեզում այս օվկիանոսն անվանված է *Mare Magnum* (Մեծ ծով), մի անուն, որն ընդհանրապես վերապահված է Միջերկրականի համար:

Մեծ Հայքը (*Armenia Maior*) պատկերված է քարտեզի վերի ձախ անկյունում (2), որն աշխարհի ասիական (3) մասն է: *Արաքս* գետը (4) հոսում է Հայաստանի տարածքից դեպի շրջապատող օվկիանոսը. *Կապադովկիան* (16) և *Բյութանիան* ցույց են տրված որպես Հայաստանին հարակից երկրներ: Կովկասյան երկրներից ուրիշ ոչ մեկը ցուցադրված չէ: Քարտեզի այս քառորդը միակն է, որի տեղանունները և դրանց տեղերը մեծ մասամբ նման են ուրիշ «Բեատուս» քարտեզներին:

Միջերկրական ծովը (5) տարածված է ամբողջ աշխարհի լայնքով՝ արևելյանից մինչև արևմտյան օվկիանոսների միջև և կիսում է աշխարհը: Միջերկրականից դեպի ձախ բաժանվող ճյուղը (6) անվանված է *Mare Til* (?) և բաժանում է *Ասիան* (3) *Եվրոպայից* (9a): Սա պետք որ լինի Ադրիատիկ – Սև ծով – Դարդանել – Բոսֆոր առանցքը, քանի որ դրա ափերին է պատկերված *Կոստանդնուպոլիսը* (12): Այստեղ *Նեղոսը* (7) *Ասիայի* և *Աֆրիկայի* (8) սահմանը չէ, այլ ցուցադրված է որպես մի գետ, որը հոսում է Աֆրիկայի խորքում: Ջրային այն տարածքը, որը բաժանում է Ասիան Աֆրիկայից, *Միջերկրական ծովի* (5) մի մասն է: *Աֆրիկային* (8) է հատկացված քարտեզի վերի աջ քառորդը, որը չորսի մասերից ամենափոքր տարածքն է: Դրան հակառակ, *Եվրոպային*, որն իրականում ամենափոքր մայր ցամաքն է, տրված են քարտեզի ներքին երկու քառորդները (9a և 9b), այսինքն՝ աշխարհի կեսը: Երկարավուն դեղին ծովը, որը լցված է զուգահեռ կարմիր գծերով, Կարմիր ծովն է (10), որն իրականում բաժանում է Աֆրիկան Ասիայից, բայց այստեղ ցուցադրված է որպես *Աֆրիկան* (8) *Եվրոպայից* (9b) բաժանող ջրային տարածք: Այս սխալ դրվածքի պատճառն է քարտեզի խառնիճաղանճ ուղղորդությունը, որի պատճառով էլ խառնված են քարտեզի վրայի արևմտյան ու հարավային երկրների տեղերը:

Նույն պատճառով քարտեզի ներքևի ձախում, այսինքն *Եվրոպայում* (9a) է տեղադրված *Երուսաղեմը* (11), որը գտնվում է *Կոստանդնուպոլսի* (12), *Հունաստանի* (13) և *Արաբիայի* (14) հարևանության մեջ, որոնք բոլորը տեղադրված են Եվրոպայում: Իտալիայի որոշ նահանգներ, օրինակ *Կալաբրիան* ու *Լուկան* (15) տեղադրված են ինչ որ գետի հանդիպակաց ափերին: Միջերկրականի հարավային ափին են տեղադրված *Հռոմը* (17), *Վիեննան* (18), *Տոլեդոն* (19) և *Բարսելոնը* (20), ներկայացնելով մի տարօրինակ տեղադրություն:

[52] Miller, Dr. Konrad – *Die ältesten Weltkarte* – Stuttgart, 1898, Volumes I through VI. Հատոր. 1, էջ 31:

Եվրոպայի (9b) վերը՝ *Աֆրիկայում* (8) են գտնվում *Եգիպտոսը* (21), *Սիրիան* (22), *Պաղեստինը* և *Հուդան* (23), *Դամասկոսը* (24), *Եթովպիան* (25), *Միջագետքը* (26), ինչպես նաև *Ալեքսանդրիան* (27), որը նշված է հսկայական փարոսի մանրապատկերով: Իրականում ավելի ճիշտ կլիներ, եթե այս աշխարհամասն անվանված լիներ «Միջին Արևելք», քանի որ այդ պարագայում տեղանունները կլինեին համեմատաբար ավելի ընդունելի:

Կիպրոսն (28) ու *Կրետեն* (29) երկու մեծ կղզիներն են Միջերկրականում, որն ինքը երեք կողմից միացած է ձկներով լեցուն շրջապատի օվկիանոսին: Կղզիներից երրորդն անվանված է *Լյուկաոնիա* (30), որը Փոքր Ասիայում մի անկախ պետություն-կղզի է եղել, իսկ մեկ ուրիշն է *Արքաիան* (31), որն իրականում Հունաստանի տարածքում մի նեղ երկրամասի անվանումն է:

Քարտեզի բոլոր տեղանունների համար տե՛ս Կոնրադ Միլլերի նույն քարտեզի վերագծագրումը (Պատ. 30a): Փակագծերի մեջ նշված թվերն այս քարտեզին են պատկանում:

Պատ. 31/31a – Այս գեղարվեստական գործը 1203 թվականին ընդօրինակված բեատուսյան մեկ ուրիշ աշխարհացույց քարտեզ է, որը պահվում է Իսպանիայի Բուրգո-դի-Օզմա քաղաքի Մայր Տաճարի գրադարանում:

Սա զարդարուն տեսակի T-O քարտեզ է, որի ամենացայտուն դիմագիծը Միջերկրական ծովն է: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով և ունի ձվածիր կերպարանք: Սրա տարածքը լի է քաղաքների ու երկրների մանրապատկերներով ու տարբեր կղզիներով: Ծովերն ու գետերը ներկված են կապույտ, իսկ լեռները՝ կանաչ: Դոն գետը, որը բաժանում է Եվրոպան Ասիայից, ներկայացված է որպես *Ռիփեյան* լեռներում ակունք առնող մի լայն գետ, որը հասնում ու թափվում է Ազովի ծովը (այստեղ տառասխալով նշված *Padules Meotis* ձևով): Նեղոսի ակունքը Կենտրոնական Աֆրիկայում է, որտեղից նա հոսում է դեպի արևելք, ապա կտրուկ ձախ պտույտ կատարելով շարունակում դեպի Միջերկրական, առանց որևէ տեղ անունը հիշվելով:

Քարտեզի չորրորդ, «անծանոթ» ցամաքամասում գերիշխող տեղը տրված է առասպելական միոտանի մարդուն՝ «սկիապոդին», որը կիզիչ արևից պաշտպանվելու համար նստած է իր մեծ ոտի ստվերում: Այստեղ նշված տեքստը նույն առասպելին է վերաբերում:

Քարտեզի վերևում պատկերված քառանկյունին Երկրային Դրախտն է իր չորս գետերով: Քարտեզում առկա Հիսուսի 12 առաքյալների դիմանկարներն իրենց բացատրություններով ծառայում են որպես սրա կրոնական հիմքերը: Այստեղ բացակա է Երուսաղեմը և միակ կամարակապ շենքը, որն ունի նաև երեք խաչ՝ *Տրոյան* է: Քարտեզագիրն ուրիշ որևէ քաղաքի խաչ կրելու արժանի չի համարել:

Աֆրիկան կրում է թե՛ Աֆրիկա, և՛ թե Լիբիա անվանումները: Քարտեզի կենտրոնի մոտ, Նեղոսի գետաբերանին ու Միջերկրականի ափին կարմիր պարիսպով առանձնացած անկյունը *Ալեքսանդրիան* է, որի ներքևում պատկերված է աշխարհի հրաշալիքներից մեկը՝ Փարոսը (*Faro*): Քարտեզում նշված են աֆրիկյան մի քանի այլ շրջաններ, որոնցից են *Եթովպիան*, *Եգիպտոսը*, *Գեթուլիան* և երկու *Մավրիտանիաները*: Եվրոպայում *Իսպանիան* կարմիր գծով առանձնացված է մյուսներից, ինչն, ըստ երևույթին, հետագայում է արվել: Իսպանիայում եղած մանրապատկերները մակագրված են *Աստուրիա*, *Սուրբ. Հակոբ* և *Տոլեդո*: *Հռոմի* մոտ են պատկերված *Պողոս* և *Պետրոս* Առաքյալների մանրապատկերները, իսկ Սև ծովը թափվող *Դանուբի* գետաբերանի մոտ է կանաչ դարպասներով *Կոստանդնուպոլիսը*:

Հյուսիսային Ասիայում, *Տրոյայի* ու *Սև ծովի* արևելքում է գտնվում մեծ տառերով գրված *Հայաստանը*, որը տեղադրված է *Աղվանքի* ու *Փռյուգիայի*, ինչպես նաև *Աքուիլոնիս* [°], *Կովկասյան* և *Տավրոսյան լեռների* միջև: Վերջին երկու լեռնաշղթաները սկիզբ են առնում արևելյան օվկիանոսից և հասնում են համարյա մինչև Եգեյան ծովը*: Աղվանքն* առկա է Կասպից ծովի արևմուտքում և կանաչ լեռնաշղթան կոչված է *Աքուիլոնիս*:[53] *Եփրատի* և *Տիգրիսի* ակունքներն այս լեռներում են, որտեղից նրանք հոսում են հարավ, հասնելով հարավային օվկիանոսը և չորրորդ ցամաքամասը անջատող ծովը: Քարտեզում Կասպից ծովը ներկայացված է որպես հյուսիս-արևելյան օվկիանոսին միացած մի ծովածոց, որի մեջ են հոսում երկու գետեր՝ Կուրը և Ամու դարյան (*Cirus & Oxus*): Ասիայի մյուս շրջաններից են *Հիրկանիան*, *Կապադովկիան*, *Իսավրիան*, *Միջագետքը*, *Փյունիկիան*, *Պարթևաստանը*, *Ասորեստանը*, *Հնդկաստանը*, *Բաբելոնը*, *Հուդան*, *Պաղեստինը* և ուրիշներ: Կարմիր գույնով ցույց տրված *Կարմիր ծովն* ունի երկու ճյուղավորում և միացած է հարավային ծովին: Իրականում այս երկուսը պետք է լինեն Արաբական և Կարմիր ծովերը: Քարտեզի հյուսիսային Ասիայի մասում են առաքյալներ *Թովմայի*, *Հովհաննեսի* և *Բարդուղիմեոսի* պատկերները, իսկ հարավում՝ *Հակոբինը* և *Մատթեոսինը*: Այստեղ պակասում է 12-րդ առաքյալը՝ Թադեոսը, մինչդեռ Մատթեոսի անունը կրկնված է Արևելյան Եվրոպայի տարածքում:

Անունների համար տե՛ս Կոնրադ Միլլերի նույն քարտեզի վերագծագրումը, որը ցուցադրված է Պատ. 31a-ում:[54] Քարտեզի տեղանունների մեկ մասը համարակալված է հետևյալ հերթականությամբ.

[53] Ըստ Սիլվիա Վոլկի, սա հավանաբար կովկասյան էլբրուս գագաթն է: Տես Wikipedia կայք “Trivial page of Myths”:

[54] Miller, Dr. Konrad – *Die ∂ltesten Weltkarte* – Stuttgart, 1898, Volumes I through VI. Հատոր. 1, էջ 35:

Մայրցամաքներ
1. Ասիա
2. Եվրոպա
3. Լիբիա
4. Աֆրիկա
5. Դրախտ

Ծովեր
6. Միջերկրական
7. Սև
8. Օվկիանոս
9. Հարավային կամ Արաբական
10. Կարմիր
11. Ադրիատիկ
12. Կասպից

Լեռներ
13. Կովկասյան և Տավրոսյան լեռներ
14. Ատլաս
15. Ռիփեյան լեռներ

Գետեր
16. Տանայիս
17. Նեղոս/Գեհոն
18. Տիգրիս
19. Եփրատ
20. Կուր
21. Ամու դարյա
22. Ինդոս
23. Հորդանան
24. Դանուբ
25. Ռոն

Երկրներ/Քաղաքներ և այլն
26. Հայաստան
27. Աղվանք
28. Փռյուգիա
29. Կապադովկիա
30. Հիրկանիա
31. Ասորեստան
32. Բաբելոն
33. Հուդա և Պաղեստին
34. Քաղդեա
35. Պարթևաստան
36. Միջագետք
37. Անտիոք
38. Կոստանդնուպոլիս
39. Հռոմ
40. Աստուրիա
41. Տոլեդո
42. Գալիցիա
43. Գաղղիա
44. Վերին և Ներքին Գերմանիա
45. Հունաստան և Մակեդոնիա
46. Նումիդիա և Մավրիտանիա
47. Վերին Եգիպտոս
48. Տրիպոլի
49. Ալեքսանդրիայի Փարոսը
50. Ալեքսանդրիա
51. Արևը

Կղզիներ
52. Բրիտանիա
53. Շոտլանդիա
54. Իսլանդիա
55. Օրկնեյան կղզիներ
56. Կադիս քաղաքը
57. Տապրոբանա (Ցեյլոն)
58. Կրետե
59. Կիպրոս
60. Մայորկա

Պատ. 32/32a – Սա Բեատուսի մեկ ուրիշ, այս ամգամ շրջանաձև գծված քարտեզ է, վերցված է Փարիզի Ազգային գրադարանից: Այս քարտեզը ներկայացված է յուրահատուկ ձևով և ոճը տարբերվում է մյուս ընդօրինակություններից: Քարտեզը պատկանում է 13-րդ դարի վերջերին և, հավանաբար, Բեատուսի քարտեզի վերջին ընդօրինակումներից է:

Քարտեզն ունի սովորական արևելյան ուղղորդում, որտեղ քաղաքները պատկերված են շինությունների ու եկեղեցիների մանրապատկերներով, իսկ լեռները՝ տարբեր գույների քարակույտերով: Չորրորդ, հարավային ցամաքամասն այստեղ պատկերված է շատ նեղ և չունի որևէ մակագրություն: Երկրային Դրախտը քարտեզի արևելքումն է, ուր կանգնած Ադամն ու Եվան աշխատում են տերևներով ծածկել իրենց մերկությունը: Շրջապատի օվկիանոսը լի է ձկներով, կղզիներով, նավակներով ու հրեշներով: Չնայած նրան, որ քարտեզում առկա են բազմաթիվ երկրներ ու քաղաքներ, բայց լավագույն դեպքում նրանց տեղադրությունը մոտավոր է:

Այստեղ «Հայաստան» (*Armenia*) մակագրությունը ներկա է արևելքում, երկու գետերի միջև եղած ժայռակույտի, *Հայկական*, այսինքն Տավրոսյան լեռների մոտ: Գետերն անանուն են, բայց կարելի է ենթադրել, որ դրանք Եփրատն ու Տիգրիսն են, որոնցից գոնե մեկը սկիզբ է առնում այս լեռներից: Հայաստանի ուղղակի ներքևումն է *Կապադովկիան*, որը գտնվում է Հայաստանի *Տավրոսյան* ու *Կովկասյան* լեռների միջև: Կովկասյան այլ երկրներ քարտեզում նշված չեն:

Ուղղահայաց ջրային տարածքը, որը միացնում է վերի և ներքևի օվկիանոսները՝ Միջերկրականն է, որի երկայնքը չափազանցված է, իսկ դրվածքը նման է Պատ. 30-ի քարտեզին: Սրանից ձախ դուրս եկող հորիզոնական ջրաշերտը բաղկացած է Դոն գետից, Սև և Եգեյան ծովերից, որոնք շարված են մեկ ուղիղ գծի վրա: Եվրոպական ափին առկա երկու գետաբերանները աջ է տեղադրված *Կոստանդնուպոլիսը*, իր աջում ունենալով *Թեսալոնիկան*: Միջերկրականի աջից դուրս եկող առաջին գետը Ասիան Աֆրիկայից բաժանող, Նեղոս գետն է, որի ակունքը Հարավային Աֆրիկայում ինչ-որ լիճ է: Այս լճի վերևում մակագրված է «Հնդկաստան» (*India*): Այս անունը միջնադարյան շրջանում տրվում էր հեռավոր, հատկապես արևելքում գտնվող երկրներին, այս դեպքում հավանաբար Եթովպիային:

Դրախտի աջում գտնվող լեռներն են *Լիբանանի լեռները*, *Սիրիայի լեռները*, *Սինայի լեռը* և *Կարմել լեռը*: Երուսաղեմը *(Ihrlm)* տեղադրված է Ադամի ոտքի տակ, որից ներքև են գտնվում *Ասկալոնն* ու *Հուդան*:

Եվրոպայի տարածքը լցված է տեղանուններով ու մանրապատկերներով: Սրանց տեղ տալու նպատակով Եվրոպայի սահմանները լայնացված են դեպի վեր: Քարտեզի ներքևում, ձախ կողմի վրա առկա չորս կղզիներից առաջինն *Իռլանդիան* է, իսկ կողքինը՝ *Անգլիան*: *Շոտլանդիան* անհասկանալի պատճառով քշված է արևելք և գտնվում է *Հայաստանին* կից օվկիանոսի մեջ որպես մի առանձին կղզի:

Պատկեր 32a-ն նույն քարտեզի Կոնրադ Միլլերի վերագծագրումն է, ուր գրվածքներն ավելի պարզ են և ընթեռնելի:[55]

[55] Անդ, էջ 39:

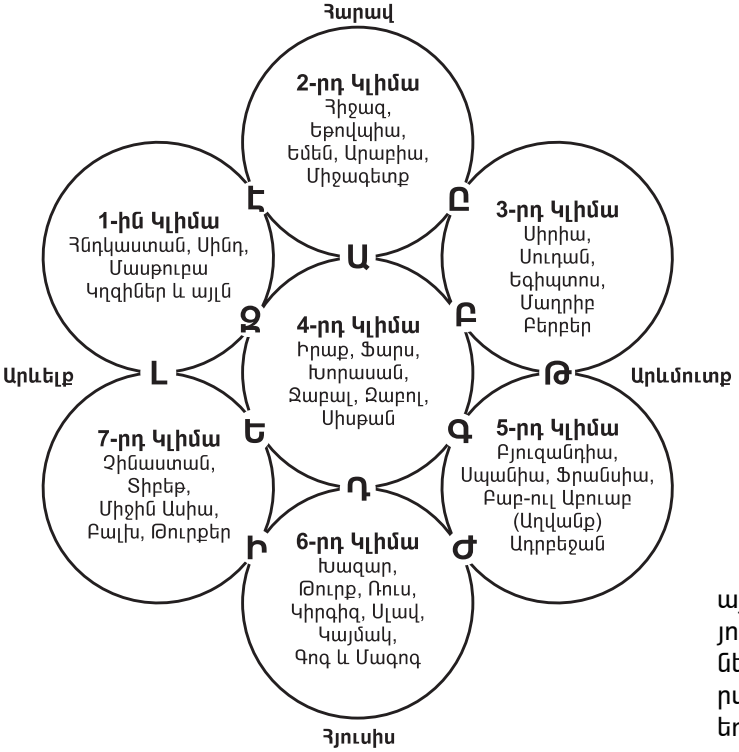
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
(Տասից մինչև տասնչորսերորդ դարեր)

Իսլամական քարտեզագրությունն իրականում ժառանգորդն էր հին հունական դասական քարտեզագրության, որի տարբեր տեսությունները որդեգրեցին արաբ աշխարհագրագետները: Դրանց թվում են երկրի գնդաձևության, եղանակային գոտիների բաժանելու, շրջապատող օվկիանոսի և նույնիսկ բնակելի աշխարհի տարածքի վերաբերյալ տեսությունները: Իսլամական քարտեզագրության սկիզբը իններորդ դարն է: Այն ծաղկուն շրջան ապրեց շուրջ 350 տարի, որի ընթացքում իսլամական աշխարհագրագետները շատ ավելի առաջատար էին, քան նրանց արևմտյան գործընկերները: Չնայած նրան, որ արաբների ու պարսիկների քարտեզագրական ներդրումները 13-րդ դարից հետո էլ շարունակվեցին, բայց դրանք աստիճանաբար պակասում ու դառնում են հազվադեպ: Այսպես կոչված «արաբ» աշխարհագրագետներից շատերն իրականում պարսիկ էին կամ պարսկական ծագում ունեին: Սրանց մեջ կարևորներից են Իսհաղ իբն-Մուհամմեդ ալ-Իսթախրին (մահ. 957 թ.), Աբու-Ռեյհան Բիրունին (972-1048 թթ.), Զաքարիա իբն-Մուհամմեդ Ղազվինին (1203-1283 թթ.) և Համդ-Ուլլա ալ-Մոսթոուֆին (1281-1339 թթ.): Արաբ աշխարհագրագետները, մասնավորապես իբն-Բաթութան (1304-1368/9 թթ.), ճամփորդում էին դեպի աշխարհի չորս կողմերը, ներառյալ Կասպից ծովի հյուսիսը (1330-1335 թթ.), Ռուսաստան, Կենտրոնական Ասիա, Չինաստան, Հնդկաստան (1345-1349 թթ.) և այլ հեռավոր երկրներ, ընդլայնում էին այդ ժամանակներում ճանաչված աշխարհի սահմանները, որոնց մասին մանրակրկիտ գրանցումներ էին կատարում իրենց աշխարհագրական աշխատությունների մեջ:

Իսլամական քարտեզագրության առաջին շրջանից որևէ քարտեզ մեզ չի հասել, բայց ըստ տարբեր ձեռագրերի, ամենակարևոր քարտեզը իններորդ դարում պատրաստված ալ- Մայմունի խալիֆայի (իշխել է 813-833 թթ) քարտեզն էր, որն ըստ երևույթին հետևել է պարսկական «քիշվար» համակարգին, որտեղ աշխարհը բաժանված է 7 քիշվարների (երկրների): Սրանց վեց բոլորակները շարված են մեջտեղում՝ տեղադրված յոթերորդ բոլորակի շուրջը:[56] Այս ընթացքում արաբական աշխարհն արդեն ծանոթացել էր Պտղոմեոսի աշխատություններին և քանի որ այս համակարգը Պտղոմեոսյան աշխարհի պատկերին չէր համապատասխանում, հետևաբար աստիճանաբար տեղի տվեց Բալխի դպրոցին, որը շատ բաներով համապատասխանում էր Պտղոմեոսի *Աշխարհագրությանը*:

Հաջորդ գծագրի մեջ եղանակային բոլորակների՝ քիշվարների միացման շրջանները նշված են Ա-ից մինչև Ի-տառերով, որոնց անվանումները տրված են ստորև: Գծագիրը ուղղորդված է հարավը վերևով:



Ա – Ալ-Սաղլաբիյյա
Բ – Սիրիա
Գ – Նասիբներ
Դ – Ատրպատական (Ադրբեջան)
Ե – Բալխ գետը
Զ – Դայբուլի երկիրը
Է – Բահրեյնի ծոց [Պարսից ծոց]
Ը – Եթովպական ծով
Թ– Բյուզանդական ծոց [Միջերկրական]
Ժ – Գոգ և Մագոգ
Ի – Գոգ և Մագոգ
Լ – Քաշմիր

Պարսկական «քիշվար» աշխարհացույցն իր բաժանումներով:
Ահմեդ Զեքի Վալիդի Թոգանի *Բիրունիի աշխարհը* հոդվածից, Դելիհի, 1937, էջ 61:

Իսլամական քարտեզագրության մեջ ամենահայտնին այսպես կոչված «Բալխի» դպրոցն էր, որն ուներ մի քանի յուրահատկություններ՝ առկա համարյա բոլոր քարտեզներում: Դրանք ընդհանրապես ուղղորդված են վերը հարավով և շատերը բնակելի աշխարհը բաժանում են յոթ եղանակային գոտիների: Սրանց մեջ կարևոր ծովերից է

[56] Harley, J. B. & Woodward, David – *The History of Cartography* – Vol.1, Vol.2 Books 1 & 2, Chicago, 1987, 1992, 1994. Հատոր 2, էջ 90-107:

Միջերկրականը (Հռոմի ծովը), որի արևելյան վերջավորությունը պտտվում է հյուսիս ու միանում Սև ծովին: Հարավում առկա է մի մեծ ծով/օվկիանոս, որը Հնդկական օվկիանոսն է, միացած Պարսկական ու Արաբական ծոցերին իրենց կղզիներով: Հյուսիսում Կասպից ծովը (Բահր-ի Խազար) ցույց է տրվում որպես մի լիճ, որը երբեմն պարունակում է մի քանի կղզի, ինչպես նաև Արալյան լիճը (Բահր-ի Խորեզմ) և Ամու դարյա գետը: Սա արդեն հին քարտեզագրության սրբագրված տեսակն է, ուր Կասպից ծովը ցույց էր տրվում որպես հյուսիսային օվկիանոսին միացած մի ծովածոց: Տիգրիսը (Դեջլե) և Եփրատը (Ֆորաթ) պատկերվում են դեպի Պարսից ծոցը հոսող գետեր, իսկ Նեղոսի հինգ ակունքները Աֆրիկայի Լուսնի լեռներն են, որտեղից նա հոսում ու հասնում է Միջերկրական ծով: Համատարած օվկիանոսն ու Ղաֆի լեռները շրջապատում են Երկրի բոլորակը: Աստվածաշնչական Գոգ և Մագոգ ցեղախմբերը ցուցադրվում են առանձնացած Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցած պարիսպով, որն այս վայրագ ցեղերին հեռու էր պահում «առաջատար» մարդկությունից (Տե՛ս *Հին Կտակարան*, Եզեկիել 38 և 39):

Իսլամական ձեռագրերից շատերը կարող են պարունակել աշխարհացույց քարտեզներ, բայց ինչ վերաբերում է երկրների ու տարածաշրջանների քարտեզներին, ապա սրանք հիմնականում իսլամական երկրների ու տարածաշրջանների քարտեզներ են: 10-րդ դարի պարսիկ ճանապարհորդ ու աշխարհագրագետ ալ-Մուղադդասին (945 – մոտ 1000 թթ.) իր 985 թվականին շարադրած աշխարհագրական երկում գրում է հետևյալը.

> *Այստեղ մենք գրում ենք իսլամական աշխարհի մասին և մենք մեզ չենք անհանգստացնում անհավատների երկրներով և օգուտ չենք տեսնում դրանց մասին խոսելուց: Ի հարկե մենք կխոսենք նրա՛նց մասին, որոնց մեջ ապրում են նաև մուսուլմաններ:*[57]

Տարածաշրջանների ու երկրների քարտեզները հիմնականում կենտրոնացված են Պարսկաստանի, Միջին Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի վրա: Ընդհանրապես Ֆարս, Դեյլամ, Քիրման, Իրաք, Ջազիրա (Միջագետք), Սիստան, Սինդ, Հինդ, Թաբարիստան, Խորեզմ, Միսր և Շամ (Սիրիա) շրջաններից ամեն մեկն ունի իր քարտեզը, որոնց նախորդում է մի աշխարհացույց քարտեզ: Աշխարհացույց քարտեզներում իսլամական աշխարհից դուրս ընդամենը մի քանի երկիր են արժանանում հիշատակվելու պատվին, որոնցից են Անդալուզիան, Հռոմը (Բյուզանդիան), Բուլղարիան, Ռուսաստանը, Աղվանքը, Հայաստանը, Սակալիբան[58] (Սակերը), Հնդկաստանը և Չինաստանը: Ոչ իսլամական երկրների համար առանձին քարտեզ չէր պատրաստվում, բացի Աղվանքից ու Հայաստանից, որոնք Ատրպատականի (Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգի՝ տեղակայված Արաքսի հարավում) հետ միասին պատկերվում են մեկ առանձին քարտեզի մեջ, որն կրում է «Հայաստանը, Ատրպատականն ու Աղվանքը» տիտղոսը: Ինչպես արդեն նշվեց, արաբական քարտեզներն ընդհանրապես ուղղորդված են վերը հարավով, բացառությամբ այս մեկ քարտեզի, որը միշտ ուղղորդված է վերը հյուսիսով: Նաև պետք է նշել այն հանգամանքը, որ այս շրջանի քարտեզներին ուղեկցող տեքստերում հաճախ նշվում է, որ

> *«Այս երեք երկրներն իրար շատ մոտ են տեղադրված ու հաճախ նրանց սահմանները պարզել հնարավոր չէ»:*

Իսլամական քարտեզների մեջ Կովկասյան լեռների հարավում գտվող երկրներից Կողքիսի և Վիրքի անունները չեն հիշատակվում, փոխարենը Ադրբեջանը կամ Ատրպատականը մշտապես ներկա է որպես Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգը: Աղվանքը նույնպես ներկա է իր պարսկերեն «Արրան» անվանումով: Այս երկիրը հիշատակվում է բոլոր իսլամական քարտեզներում, քանի որ տեղի բնակչությունն արդեն կրոնափոխ էր եղել և ընդունել իսլամը, հետևաբար այս երկիրն արդեն համարվում էր իսլամական: Այս երկրների տեղադրումը հետևյալն էր. Աղվանքը՝ տարածված Կուր գետի երկու ափերին, Թիֆլիսից մինչև Կասպից ծով, Ատրպատականը՝ Արաքսի հարավային ափին, Ուրմիա լճից արևելք, իսկ Հայաստանը՝ Արաքսից հարավ և Ուրմիա լճից արևմուտք:

Իսլամական երկրների փոքրածավալ քարտեզները հաճախ ավելի նմանում են գեղարվեստական աշխատանքի, քան քարտեզի: Սրանցից որոշները նման են շքեղ, գունագեղ և ոճավոր ճանապարհների քարտեզների, որոնք ցուցադրում են ճանապարհներն ու նրանց վրա եղած քաղաքները՝ տեղադրված հավասար հեռավորությունների վրա, առանց նկատի առնելու նրանց մեջ եղած իրական հեռավորությունները (Տես պատ. 38 և 41 և դրանց համեմատումը Լոնդոնի մետրոյի քարտեզի Պատ. 42-ի հետ): Շատերն էլ պարզապես արվեստի ճաշակավոր և գեղեցիկ գործեր են:

Իսլամական աշխարհագրության գրքերում քարտեզների թիվը 17-ից մինչև 21 է: Սրանց մեջ բացառություն է ալ-Իդրիսիի «Ռոժեի գրքի» քարտեզները, ուր աշխարհացույց քարտեզից բացի կան 70 երկրների ու շրջանների քարտեզներ: Այս 17-21 աշխարհամասերի քարտեզները ինչ որ ձևով առկա են համարյա բոլոր իսլամական ատլասներում, այդ թվում իբն-Հաուքալի, ալ-Իսթախրիի, ալ-Մուղադդասիի և ուրիշների գործերում: Քարտեզներից որոշները սխեմայական են և պարունակում են գծեր ու շրջաններ (Պատ. 38, 39, 41 և 43), իսկ ուրիշներն ավելի զարդարուն են ու գունագեղ, լի փրփրացող ծովերով ու այլ պատկերներով լի (տե՛ս Պատ. 47 և 48):

Ջննելով ու քննարկելով իբն-Հաուքալի, ալ-Իսթախրիի ու ալ-Մուղադդասիի ձեռագրերում առկա Ատրպատականի, Հայաստանի ու Աղվանքի քարտեզները, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ սրանք բոլորը պատկանում են միևնույն դպրոցին և ունեն նույնանման աղբյուրներ, քանի որ նրանց մեջ կան շատ նմանություններ:

Հաջորդող էջերում վերատպված ու քննարկված են իսլամական քարտեզագրության կարևոր քարտեզներից մի ընտրանի, հատկապես Հայաստանին վերաբերող շրջանների քարտեզների կարևոր մասը:

---

[57] Al-Muqaddasi, *Ahsan al Taghāsim fi Ma'rifat al-Aqālim*, translated from the Arabic by Prof. Basil Collins, Reading, 2001, p.8, PS p.9.

[58] Այս անվանումը արաբները տալիս էին սլավոններին, խազարներին ու արևելյան ու կենտրոնական Եվրոպայում բնակվող ցեղերին , որոնք բնակվում էին Բյուզանդական կայսրությունից հյուսիս: Տե՛ս *Encyclopaedia of Islam*, New Edition – Leiden/London.Հատոր 8, 1995, էջ 872-881:

1 – ԻԲՆ-ՀԱՈՒՔԱԼ

Իսլամական քարտեզագրության մեջ առաջատար դեր ուներ Աբու-Զաիդ Բալխին, ում անունով էլ անվանվում է իսլամական քարտեզագրության առաջին դպրոցը: Աբու-Զաիդ իբն-Սահլ ալ-Բալխին (մահ. 934 թ.)՝ գիտնական ու մաթեմատիկոս էր: Նա ապրում էր Բաղդադում, սակայն իր կյանքի վերջին շրջանում տեղափոխվեց Միջին Ասիայի Բալխ քաղաքը (այժմ՝ Աֆղանստանում), ուր սկսեց աշխատել իր աշխարհագրական երկի վրա: Նրա ձեռագիրը մի տեքստ էր, որին կից կային քարտեզներ ու նրանց բացատրությունները, որոնցից սակայն, ոչ մի օրինակ չի պահպանվել: Մեզ հասած իսլամական վաղագույն աշխարհագրական աշխատանքը Աբուլղասիմ Մուհամմեդ Իբն-Հաուքալի (ճամփորդել է 943-973 թթ.) *Սուրաթ ուլ-Արդ*, կամ «Երկրի պատկերը» աշխատությունն է, որը պարունակում է շուրջ 21 քարտեզ ու դրանց վերաբերյալ բացատրություններ:

Պատ. 33 և 34 – Այս պատկերները «Հայաստանի, Աղվանքի ու Ատրպատականի քարտեզը» և դրան կից բացատրական տեքստն են, վերցված Աբուլղասիմ Մուհամմեդ Իբն-Հաուքալի *Սուրաթ ու-Արդ*, «Երկրի պատկեր» աշխատության Փարիզում պահպանված 1145 թվականի օրինակից: Այս աշխատությունը պարունակում է նաև այլ տարածաշրջանների, ինչպես նաև աշխարհացույց քարտեզներ: Քարտեզում գետերը ներկված են կապույտ, իսկ լեռները՝ բաց սրճագույն:

Պատ. 33-ի քարտեզը գրքի միակ հյուսիսով ուղղորդված քարտեզն է կամ, ավելի ճշգրիտ ասած՝ հյուսիս-արևելքով ուղղորդված: Կապույտ ժապավենները *Արաքս* և *Կուր* գետերն են, որոնք հոսում են դեպի Կասպից ծով: Սրանց միջև մակագրված է *Արանիյա* (Աղվանք), որի քաղաքները տեղադրված են Կուրի ափերին: Արաքսի ներքևում երկարաձգված տառերով մակագրված է *Ատրպատական*, իսկ դրանից ներքև՝ արևմուտքում, ներքևում գտնվող երկու գետերից աջի վերջավորության և ձվածև *Կապուտան լճի* (Ուրմիո լճի) միջև գրված է *Արմինիյե* (Հայաստան): Տեքստի մեջ ցուցակագրված երկրների ու նրանց պատկանող վայրերի ու քաղաքներ անունները հետևյալ կերպ են նշված.

- Աղվանք – *Բաբ ու Աբուաբ* (Դերբենդ), *Շիրվան*, *Շամախի*, *Շաքի*, *Թիֆլիս*, *Ջանզա* (Գանձակ – Գյանջա), *Բարդահե* (Պարտավ, Բարդա):
- Ատրպատական – *Մարանդ*, *Խոնջ*, *Թավրիզ*, *Արդաբիլ*, *Ջանջան*, *Մարաղա*, *Դաջերման*, *Ուշնե* (այսօրվա Օշնավիյեն), *Խոյ*, *Ուրմիո* կամ *Կապուտան լիճ:* Այս քաղաքներն այսօր բոլորը գտնվում են Պարսկաստանում:
- Հայաստան – *Խլաթ*, *Դվին*, *Վարզան* (Վարզական), *Կալիկլա* (Կարին կամ Էրզրում), *Արզան*, *Բիթլիս*, *Միաֆարկին*[59] (սրճագույնով ներկված լեռների մյուս կողմում), *Խլաթի լիճ* (Վանա լիճ) *և Արարատ լեռ:*

Քարտեզի ներքևում եղած երկու գետերը Տիգրիսի վտակներից *Մեծ* և *Փոքր Զաբ* գետերն են, իսկ Տիգրիսը մնացել է քարտեզի տարածքից դուրս: Պատ. 34-ն այն էջն է, ուր տրված են դրան կից քարտեզի բացատրությունները: Էջի ներքևում մեծ կարմիր տառերով գրված է *Այս է Հայաստանի, Ատրպատականի ու Աղվանքի քարտեզը:*

Պատ. 35 – Սա Իբն-Հաուքալի հեղինակած մեկ ուրիշ «Հայաստանի, Ատրպատականի և Աղվանքի քարտեզ» է՝ վերցրած նրա *Երկրի պատկերը* աշխատության մեկ այլ օրինակից, որը պահպանվում է Ստամբուլի Թոփկափու թանգարանի գրադարանում: Այս օրինակը պատրաստված է 1086 թվականին:

Սա գրքի 21 քարտեզներից մեկն է, որը նշված է ուղղորդված հյուսիս-արևելքը դեպի վեր, բայց իրականության մեջ ուղղորդված է հյուսի՛սը դեպի վեր: Այստեղ պատկերված է Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան մասը, որը տեղակայվում է Կովկասյան լեռների հարավից մինչև Կասպից ծովի ու Տավրոսյան լեռնաշղթայի միջև ընկած տարածքում: Այստեղ լճերը ներկված են կանաչ, կարևոր սարերը՝ կարմիր, լեռնաշղթաները՝ մուգ կապույտ, գետերը՝ բաց կապույտ և հիմնական ճանապարհները՝ նարնջագույն: Մակագրությունների թանաքի գույներն էլ միմյանցից տարբերվում են: Քաղաքների անունները գրված են սևով, իսկ շրջաններինն ու երկրներինը՝ կանաչ թանաքով: Աջ կողմում գտնվող կանաչ մեծ տարածքը Կասպից ծովի մեկ հատվածն է:

Աղվանքի տերիտորիան ցույց է տրված Արաքսի հյուսիսում, որը հորիզոնական լայն կապույտ գիծն է, շրջանակված նարնջագույն սահմաններով: Մյուս գետը, որը գալիս է հյուսիս-արևմուտքից՝ *Կուրն* է: Երկու գետերն էլ թափվում են Կասպից ծով, բայց նախքան իրար հասնելը միացած են մի այլ գետով, որն այստեղ ներկված չէ: Ըստ ցուցադրվածի, Արաքսը հոսում է թե Կուրի և թե Կասպից ծովի մեջ: Սա մի ընդհանուր սխալ է, որը հաճախ կրկնվում է իբն-Հաուքալի ու ալ-Իսթախրիի քարտեզներում (տե՛ս Պատ. 36-40): *Ատրպատականը*, ինչպես միշտ, տեղադրված է *Արաքսից* հարավ, իսկ *Հայաստանը*՝ Ատրպատականից հյուսիս-արևմուտք և արևմուտք: Քարտեզում նշված են տարածաշրջանի կարևոր քաղաքները՝ իրար միացած միջքաղաքային առևտրական ճանապարհներով, որոնք գծված են ուղիղ նարնջագույն գծերով: Աղվանքի *Բարդահե* (Պարտավ, Բարդա) և Ատրպատականի *Արդաբիլ* քաղաքներն այս միջքաղաքային ճանապարհների կարևոր հանգույցներից են:

Քարտեզի կենտրոնում՝ Արաքսի հարավում, կանաչ գույնով գլխիվայր գրված է *Ատրպատական*: Դրա ձախում ուղղահայաց կանաչ մակագրությունը նշում է *Արմինիյե*, Հայաստան, իսկ աջում նշված է *Դեյլամ* (այսօրվա Պարսկաստանի Գիլան նահանգը): Արաքսի հյուսիսում, կրկին անգամ գլխիվայր նշված է Աղվանքը, *ալ-Րանը*: Հյուսիս-արևմուտք գնացող ճանապարհի վրա Աղվանքի կարևոր քաղաքներից նշված են *Պարտավը*, *Ջանզան*, *Շամխորը*, *Խունանը*, *Ղալ՛ան*

[59] Սիլվան քաղաքի մոտ եղած Հայաստանի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի անվանումը, որը կառուցել էր Տիգրան Երկրորդը (Մեծ) մ.թ.ա. 70 թվականներին: Տես. Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Երևան, 1991, հատոր 3, էջ 678 և 818, նաև հատոր 5, Երևան, 2001, էջ 92:

(Գարդաբանի կամ Կարդաման) և *Թիֆլիսը*: Հյուսիս-արևելք գնացող ճանապարհի վրա են *Բարդաջը*, *Շամախին*, *Շիրվանն* ու *Շաբարանը*: Քարտեզի վերի աջ եզրում գրված է *ալ-Բաբ*, որը պետք է լինի Բաբ-ուլ-Աբուաբ, այսինքն Դերբենդը:

Ուղղահայաց *Հայաստան* մակագրությունը գրված է հարավ-արևմուտք գնացող ճանապարհի վրա: Այս ճանապարհն սկսում է Ատրպատականի *Արդաբիլ* քաղաքից, անցնում է *Սարաբ*, *Մարաղա*, *Դախերղան*, *Թավրիզ*, *Սալմաստ* և *Խոյ* քաղաքներով, ապա մուտք գործելով Հայաստանի տարածքն՝ անցնում է *Բերկրիի*, *Արճեշի*, *Խլաթի* ու *Բիթլիսի* միջով: Հայաստանի տարածքում եղած լիճը կոչվում է *Խլաթի լիճ*, որը Վանա լիճն է, իսկ լճի հարավում եղած շրջանը կոչված է *Վանի և Ոստանի շրջան*: Լճի հյուսիսում Արարատի զույգ գագաթները մակագրված են իրենց արաբական անվանումով, *Ջաբալ ալ-Հարիթ ուա Հուայրիթ*, որոնց հյուսիսային փեշերին է տեղադրված *Դվինը*, իսկ արևմուտքումն է *Նաշուհի*, Նախիջևանը: Քարտեզի արևմտյան եզրին ներկա են *Արզանը* և *Միաֆարկինը*: Արդաբիլից արևմուտք գնացող մեկ ուրիշ ճանապարհ անցնում է Ատրպատականի *Մեյմանդ*, *Սհար*, *Վարզական* քաղաքներով, նախքան Հայաստանում *Դվին* քաղաքին հասնելը:

Արաքսի հարավում, Ատրպատականի տարածքում, շրջանի անունը կրկին գլխիվայր է մակագրված, իսկ Արդաբիլ քաղաքի մոտ գտվող կիսալուսնի նման պատկերված *Սավալան* լեռան վերը դրա անունը գրված է շեղակի: *Արդաբիլ* քաղաքը գտնվում է չորս առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում: Սավալանի հարավումն է Ուրմիո լիճը, որին տրված է հայկական *Կապուտան* անվանումը, իսկ *Ուրմիա* քաղաքը տեղադրված է լճի հարավում: Ատրպատականի տարածքում մեկ ուրիշ ճանապարհ՝ սկսելով Արդաբիլից, գնում է դեպի հարավ-արևելք, անցնելով *Միանե*, *Խոնջ* և *Զանջան* քաղաքներով: Ճանապարհից դուրս՝ հարավում առկա է մեկ այլ քաղաք, որը կոչված է *Ներիզ*, բայց որը միայն կարող է լինել Թավրիզը, ինչ անունով մեկ ուրիշ քաղաք արդեն առկա է դեպի Հայաստան տանող ճանապարհի վրա: Քարտեզի ներքևում դեպի հարավ հոսող երկու գետերը Տիգրիսի վտակներից *Մեծ և Փոքր Զաբ* գետերն են: Այս գետերը հայտնվում են միայն իբն-Հաուքալի քարտեզներում իսկ մյուս իսլամական քարտեզներում սրանք ընդհանրապես չեն նշվում:

Ատրպատականից արևելք՝ Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում, եռանկյունի գրված մակագրությունը *Ջաբալ Դեյլամ*-ն է, որը նշում է Պարսկաստանի Գիլան նահանգի հարավի էլբուրզյան լեռները: Դրանց վերը, Կասպից ծովի մեջ մտած թերակղզին անվանված է *Մողան*, որը Արաքսի հարավում գտնվող հարթավայրի անունն է:

Հաջորդ վեց քարտզները տարբեր հեղինակների են պատկանում, բայց բոլորն էլ վերաբերում են նույն աշխարհագրական տարածաշրջանին: Սրանք միմյանց հետ ունեն շատ ընդհանուր հատկություններ, բայց ստեղծված են ամբողջովին տարբեր ոճերով:

2 – ԱԼ-ԻՍԹԱԽՐԻ

Իբն-Հաուքալն իր ժամանակակից Աբու Իսհաղ Իբրահիմ բին Մուհամմեդ ալ-Ֆարսի ալ-Իսթախրիի (մահ. 957 թ.) հետ հաճախ քննարկում էին իրենց աշխատությունները և Իբն-Հաուքալը երբեմն քննադատորեն էր արտահայտվում ալ-Իսթախրիի մասին ասելով, որ նա բավարար ուշադրություն չի դարձնում քարտեզի մանրամասնություններին: Ալ-Իսթախրին հիմնականում ճանաչված է իր *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» աշխատությունով, որը պարունակում է 19-ից 21 քարտեզ (ներառյալ մեկ աշխարհացույց քարտեզ) և դրանց վերաբերող տեքստեր, ուր տրված են քարտեզում պատկերված տարածքի աշխարհագրության ու ժողովրդի վերաբերյալ տեղեկություններ: Ինչպես Իբն-Հաուքալի գրքում, այստեղ էլ առկա է «Հայաստանի, Ատրպատականի ու Աղվանքի քարտեզը» վերնագրով մեկ գլուխ, ուր բացատրված ու նշված են այս երեք երկրներն ու նրանց քաղաքները, գետերը, լճերն ու լեռները: Ալ-Իսթախրիի ձեռագրից մեզ են հասել 34 օրինակ, որոնց մեծ մասն ունեն քարտեզներ, բայց դրանցից ամենահինը 1173 թվականին է պատկանում:[60]

Պատ. 36 – Ալ-Իսթախրիի այս աշխարհացույց քարտեզը վերցված է նրա *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» աշխատությունից, պատրաստված է իսլամական Բալխի քարտեզագրական դպրոցի հիմունքներին համապատասխան: Քարտեզն ուղղորդված է վերը հարավով և, ըստ ավանդույթի, պարունակում է Միջերկրականն ու Հնդկական օվկիանոսը: Քարտեզը վերցված է արաբերեն բնօրինակի 1836 թվականի պարսկերեն թարգմանության ձեռագրից:

Ձեռագիրը պարունակում է 18 տարածաշրջանների ու իսլամական երկրների քարտեզներ, որոնց շարքում են *Իրաքը*, *Միջագետքը*, *Եգիպտոսը*, *Հյուսիսային Աֆրիկան*, *Պարսից ծոցը*, *Քիրմանը*, *Խորասանը*, *Ֆարսը*, *Սիստանը*, *Խորեզմը* (Օքսիանան), *Խազարը* (Կասպիան), ինչպես նաև Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասը, որը կոչվում է *Աղվանք*, *Ատրպատական և Հայաստան*:

Քարտեզի ձախում գտնվող ջրային տարածքը միացումն է Պարսից ծոցի, Արաբական ծովի, Հնդկական և Խաղաղ օվկիանոսների: Աջում եղածը Միջերկրականն է, որն իր հյուսիս-արևելքում (ներքևում, ձախից) ջրանցքով (որը պետք է եգեյան ծովը լինի) միացած է մի շրջանաձև ծովի՝ Սև ծովին: Քանի որ այս շրջանաձև ծովի հարավ-արևմուտքում նշված է Խազարներ անունը և Կասպից ծովն էլ առանձին չի՛ նշված, ուրեմն սա կարող է միաժամանակ նաև լինել Կասպից ծովը: Դրանից ձախ գտվող կապույտ շրջանը պատկերում է Արալյան լիճը, որի մեջ են թափվում երկու լայն գետեր:

[60] Harley, J. B. & Woodward, David – *The History of Cartography* – Vol.1, Vol.2 Books 1 & 2, Chicago University Press, 1987, 1992, 1994, էջ 130:

Քարտեզի վերը, հարավում, շրթնաձև նարնջագույն պատկերը *Լուսնի լեռներն* են, ուր, ըստ ավանդության, գտնվում են Նեղոսի հինգ ակունքները: Այս գետերը գալիս միանում են ու կազմում *Նեղոսը*, որը հոսում է դեպի հյուսիս ու հասնում է Միջերկրական ծով:

Քարտեզում Կասպից (կամ էլ Սև) ծովի հարավում է գտնվում *Ատրպատականը*, իսկ դրա արևմուտքում նշված է *Հայաստանը:* Կովկասյան լեռների հարավում գտնվող և հարակից երկրներից նշված են նաև Բյուզանդիան (*Հռոմի վիլայեթը*), *Խազարը* և *Սակալիբան*, այսինքն՝ սակերը[61]: Քարտեզն ավելի շուտ դեկորատիվ մի գեղանկար է, քան իսլամական քարտեզագրության մի լուրջ նմուշ, որպիսին կարելի է տեսնել հաջորդ պատկերում:

Պատ. 37 – Այս աշխարհացույց քարտեզը ևս վերցված է ալ-Իսթախրիի *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» աշխատության մեկ ուրիշ ընդօրինակումից, որը պատրաստված է 1325 թվականին ու պահպանվում է Թեհրանի «Իրանե բասթան» թանգարանում:

Քարտեզը, հետևելով իսլամական քարտեզագրության ավանդույթին, մեծ կարևորություն է տալիս Միջերկրական ու Հնդկական/Արաբական ծովին ու Պարսից ծոցին: Այստեղ Պարսից ծոցն ու Միջերկրականն օժտված են երեքական կղզիներով: Սև ծովը հավանաբար Միջերկրականը շրջապատի օվկիանոսին միացնող լայն գետանման գիծն է, իսկ *Արալյան* (Խորեզմ) ու *Կասպից* (Խազար) լճերը ցույց են տրված որպես շրջանաձև լճեր, որոնց մեջ է հոսում մեկական լայն գետ:

Աֆրիկայի տարածքում նշված են մի քանի երկրներ, ինչպիսին են *Միսրը* (Եգիպտոսը), *Սևամորթների երկիրը*, *Սեհհեն*, *Հաբաշը* (Եթովպիան) և *Զանգեբարը* (Զանզիբարը): *Նեղոսն* ուղղահայաց կապույտ ժապավենն է, որը *Հաբեշիստանից* հոսում է ցած և հասնում Միջերկրական ծով, *Մաղրիբի* և *Միսրի* միջև: Ասիան զբաղեցնում է քարտեզի ամենամեծ մասը. *Շամից* (արևմուտքում) մինչև *Չին* (արևելքում), *Խուզիստանից* (հարավում) մինչև *Գոգ ու Մագոգների երկիրը* (հյուսիսում): Այստեղ առկա են բազմաթիվ տեղանուններ, որոնց մեծամասնությունը պատկանում է Պարսկաստանի նահանգներին: Եվրոպայում կան ավելի քիչ թվով երկրներ: Սրանցից են *Հռոմի Վիլայեթը* (Բյուզանդիան), *Սակալիբան* (Սակերի կամ Սլավոնների երկիրը), *Վիլայեթի Ֆարանգ* (Ֆրանկների երկիրը) և *Անդալուզը*, իսկ ավելի արևելք՝ կենտրոնում, նշված է *Ռուս* անունը: Միջերկրականի երեք կղզիներն են *Կիպրոսը*, *Էքրիտը* (Կրետեն) և *Սաղալիան* (Սիցիլիան):

Ըստ քարտեզին վերաբերող տեքստի, Հայաստանի անունը պետք է որ ներկա լիներ այս քարտեզում, ընդ որում այդ անվանումը կա նույնիսկ 21 քարտեզներից մեկի տիտղոսում, որի խորագիրն է «Հայաստանի, Աղվանքի ու Ատրպատականի քարտեզը» (տե՛ս նույն ձեռագրից Պատ. 39-ը): Բայց քարտեզի էջի այն մասը, ուր որ պետք է լիներ Հայաստանի, ինչպես նաև Աղվանքի անունները գտնվում է ձեռագրի ծալվածքի մեջ, որը վնասված է ու անընթեռնելի: Սրանք պետք է լինեին քարտեզում ստորակետի կերպարանքով պատկերված Կասպից ծովի աջում ու Միջերկրականի և նրանից ներքև իջնող Սև ծովի ձախում գտնվող վնասված մասում, ուր միմիայն *Ատրպատական* ու *Խազար* մակագրությունները մասամբ ընթեռնելի են մնացել:

Պատ. 38 – Այս «Հայաստանի, Արրանի և Ատրպատականի քարտեզ»-ը ալ-Իսթախրիի շուրջ 950 թվականի *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» աշխատության երկրամասերի վերաբերյալ քարտեզներից մեկ ուրիշ պատճենն է: Քարտեզի ձեռագիրը 1173 թվականի է և պահվում է Հոլանդիայի Լեյդեն քաղաքի համալսարանում:

Քարտեզն ուղղորդված է վերը հյուսիսով, ինչն ալ-Իսթախրիի այս ժամանակաշրջանում ստեղծված քարտեզների յուրահատկություններից է: Այստեղ քաղաքները կանաչ շրջանակներ են՝ շրջապատված կարմիր փշավոր օղակներով, սարերը մանուշակագույն զարդարուն բուրգեր են, գետերը կանաչ կրկնակի զուգահեռ գծեր են, իսկ ճանապարհները՝ կարմիր գծեր: Կասպից ծովի արևմտյան ափին, Աղվանքի տարածքում քարտեզը նշում է *Բաքուն* և *Բաբ-ուլ-Աբուաբը* (Դերբենդը), իսկ *Կուրի* հյուսիսային կողմում, հյուսիսային Աղվանքի տարածքում են նշված նաև *Շիրվանը*, *Շամախը*, *Ղաբլան* (Կապաղակը) և *Շաքին*: Նույն գետի հարավում, Աղվանքի տարածքում են շարված ձախից *Թիֆլիսը*, *Ղալ՛ան* (Գարդաբանի կամ Կարդաման), *Շամխորը*, *Ջանզան* (Գանձակը), *Պարտավը* (Բարդա) և *Բայլականը*, որոնք բլոլորն իրար են միացած առևտրական ճանապարհով: *Արազ* (Արաքս) գետը կազմում է է Աղվանքի հարավային և Ատրպատականի հյուսիսային սահմանը:

Ավելի հարավ, Ատրպատականի տարածքում, *Դեյլամի* (էլբուրս) լեռների հարավում մի այլ գետ է հոսում դեպի Կասպից ծովը, որն անվանված է *Սեֆիդ Ռուդ*, պարսկերենով «Սպիտակ գետ», որն այսօրվա Իրանի Գիլան նահանգում է գտնվում:

Արազ կամ Արաքս գետի հարավում՝ քարտեզի արևմտյան սահմաններում, ցուցադրված է *Կալիկլա* քաղաքը, որը Կարին-էրզրումի հին անվանումն է, իսկ նրանից հարավ՝ Արարատ լեռան արևմուտքումն է մեկ ավելի մեծ քաղաք, *Մանազկերտը*: Արարատներին այստեղ տրված են նրանց արաբերեն՝ *Ջաբալ Հարիթ և Ջաբալ Հուայրիթ* անվանումը և նրանցից հյուսիս-արևելք նշված է հայկական «Դվին» մայրաքաղաքը, որն արաբերենով կոչված է *Դեբիլ*: Սկսած հարավ-արևմուտքից, Հայաստանի տարածքում ճանապարհն անցնում *է Ամիդ*[62], *Միափարկին*[63], *Բիթլիս*, *Խլաթ*, *Արճեշ* և *Բերկրի* քաղաքներով և ապա շարունակում Ատրպատականի քաղաքներով (տե՛ս հաջորդ պարբերությունը): Ճանապարհի հարավային ծայրում մեծ շրջանակով նշված է հայկական *Արզան* (Արծն) քաղաքը: Քարտեզի ներքևի կիսակլոր մեծ լիճը կոչված է *Բուհայրե Արմինիյե*, այսինքն՝ Հայկական լիճ, որը Վանա լիճն է:

[61] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 58:

[62] Ամիդը՝ արաբերենով «Ամադիա», ամրոց ունեցող հայկական քաղաք էր, գտնվում է այսօրվա Թուրքիայի արևելյան տարածքում:

[63] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 59:

Քարտեզի կենտրոնում ցուցադրված *Սաբալան* լեռան հարավում գտնվող քաղաքներից է *Արդաբիլը*, որը գտնվում է ճանապարհների խաչմերուկին, նրանից ձախ *Մանեհ*-ն է (պետք է լինի Միանե), որտեղից և սկիզբ է առնում Հայաստան տանող ճանապարհը: Միանեին հաջորդում են *Սարաբը*, *էրամը*, *Աիարը և Մարանդը*, որոնք Ատրպատականի մեծ քաղաքներից են: Դեպի Հայաստան գնացող ճանապարհի վրա են Ատրպատականի մյուս քաղաքներից՝ *Մարաղան*, *Դախերղանը*, *Ուրմիան*, *Սալմասը* և *Խոյը*, որից հետո սկսվում է Հայաստանը: Ատրպատականի այլ քաղաքներից նշված են նաև *Թավրիզը*, *Աշնեն* (այսօրվա Օշնավիյեն) և *Ջանջանը*: Սավալան լեռան աջում՝ Արաքսի հարավային ափին է *Վարսան* քաղաքը, որի հայերեն անվանումն է Վարդանակերտ:

Իր «Գիրք ճանապարհների և երկրների» խորագրին հավատարիմ, քարտեզը ցույց է տալիս բոլոր կարևոր ճանապարհները, որոնք իրար են միացնում տարածաշրջանի մեծ քաղաքները: Չնայած քաղաքների մոտավոր տեղադրմանը, փաստորեն սա առաջին իսլամական ճանապարհների քարտեզներից է:

Պատ. 39 – Ալ-Իսթախրիի այս քարտեզը վերցված է նրա *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» 950 թվականի աշխատության պարսկերեն թարգմանության 1325 թվականի օրինակից, որը պահպանվում է Թեհրանի «Իրանե բասթան» թանգարանում: Քարտեզն ուղղորդված է վերը հյուսիսով:

Քարտեզն իր տեղագրությամբ ու դրվածքով շատ նման է նախորդ քարտեզին և Պատ. 38-ի համար տրված բացատրությունները կարելի է գործածել նաև այս քարտեզի համար: Սրանց միջև եղած էական տարբերությունն այն է, որ այստեղ քաղաքները ներկված են տարբեր գույներով, *Նաշուի* (Նախիջևան) քաղաքը պատկերված է Դվինի տեղում, իսկ *Դվինը* բարձրացել է հյուսիս և գտնվում է Փոքր Մասիսի գագաթի մոտ: Արարատներն այստեղ անվանված են իրենց հայերեն անունով՝ Մասիս, բայց ընդօրինակողը իրեն անծանոթ անվան վերջին տառի երկու կետերը վերի փոխարեն դնելով ներքևում՝ տառը «իս»-ից փոխել է «թ»-ի, հետևաբար դրանց անունը փոխվել դարձել է *Մեծ և Փոքր Մասթ* լեռներ: Այս քարտեզում պարզորեն կարելի է տեսնել ընդօրինակողի ճաշակի պատճառով ստեղծված տարբերությունները: Գրիչը կարող է գործածած լինի նախկին քարտեզը որպես իր աղբյուրը, սակայն ներդնելով իր ճաշակն ու երևակայությունը՝ ստեղծել է մի այլ տեսք ունեցող աշխատանք:

Քարտեզի պատրաստվելուց հետո ինչ որ մեկն Արաքսի հունը փոխել ու միացրել է Կուրին, որոնք բնօրինակում ամեն մեկն առանձին է հոսել դեպի Կասպից ծով, մի սխալ, որն ալ-Իսթախրիի քարտեզների մեջ հաճախ է երևում: Ակնհայտ է, որ փոփոխությունը կատարված է ավելի ուշ, քանի որ դա տարբեր թանաքով է արված:

Կասպից ծովի արևմտյան ափի մոտ գտնվող քաղաքներն են *Բաբ-ուլ-Աբուաբը* (Դերբենդը՝ նարնջագույն), *Շաբարանը* (կարմիր), *Բաքուն* (կանաչ), ինչպես նաև *Շիրվանը* (մոխրագույն), *Շամախը* (նարնջագույն), *Շաքին* (կարմիր) Կուրի հյուսիսում: Նույն գետի հարավումն են *Թիֆլիսը* (նարնջագույն), *Ղալ՛ան* (Գարդաբանի կամ Կարդաման, կանաչ), *Խունանը* (կարմիր), *Շամխորը* (կանաչ), *Ջանզան* (Գանձակը՝ նարնջագույն), *Պարտավը* (Բարդա, կարմիր), *Բայլականը* (կանաչ). սրանք բոլորն էլ գտնվում են Աղվանքի տարածքում: *Արաքս* գետը հոսում է *Աղվանքի* ու *Ատրպատականի* սահմանում:

Քարտեզի կենտրոնի աջում, Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքումն են *Դեյլամի* (էլբուրսի) լեռները, որոնց միջով մեկ ուրիշ գետ, *Սեֆիդ Ռուդը* (Սպիտակ Գետ) հոսում է դեպի Պարսկաստանի *Գիլան* նահանգն ու Կասպից ծով:

Արազի կամ Արաքսի հարավում, քարտեզի կենտրոնի ձախ ծայրամասում նշված են *Կալիկլան* (դեղին, հին հայկական Կարին-էրզրումը), և *Մանազկերտը* (կարմիր): Մանազկերտի աջումն են Արարատի զույգ գագաթները իսկ սրանց արևելքում է *Նաշուին* (Նախիջևանը՝ դեղին): Արարատի զույգ գագաթներից վեր նշված է հին հայկական մայրաքաղաք *Դվինը* (կարմիր): *Արդաբիլից* դեպի հարավ-արևմուտք գնացող ճանապարհն անցնում է Ատրպատականի *Խունջ* (նարնջագույն), *Մարաղա* (կանաչ), *Դախերղան* (Դահխառական, կարմիր), *Ուրմիա* (կանաչ), *Սալմաստ* (նարնջագույն) և *Խոյ* (կանաչ) քաղաքներով: Ճանապարհն ապա շարունակվում է արդեն Հայաստանի տարածքով, անցնելով *Բերկրի* (կարմիր), *Արճեշ* (կանաչ), *Խլաթ* (նարնջագույն), *Բիթլիս* (Բաղեշ, մոխրագույն), *Միաֆարկին*[64] (կանաչ) և *Ամիդ*[65] (Ամադիա՝ կարմիր) քաղաքներով: *Արզան* կոչված հայկական Արծն քաղաքը (կարմիր), տեղադրված է ճանապարհի ծայրամասում, Արարատի հարավում: Հայաստանը նշված է ուղղահայաց և թեք՝ *Բիլադ Արմինիյե* մակագրությամբ: Ներքևի մեծ լիճը կրում է *Բուհայրե Արմինիյե* մակագրությունը, որը Հայկական՝ այսինքն Վանա լիճն է:

Քարտեզի կենտրոնի մեծ լեռը Ատրպատականի *Սաբալան* լեռն է: Այս լեռան հարավ-արևելքից դեպի արևմուտք գնացող ճանապարհը սկսվում է խաչմերուկում գտնվող *Արդաբիլ* (կանաչ) քաղաքից, ապա անցնելով *Միանեհ* (կարմիր կիսակլոր), *Սարաբ* (մոխրագույն), *էրամ* (նարնջագույն), *Աիար* (մոխրագույն) և *Մարանդ* (կանաչ) քաղաքներով հասնում է *Դվին* (կարմիր): Արդաբիլից հարավ-արևելք տանող ճանապարհի վրա են *Մեյմանդն* (մոխրագույն) ու *Ջանջանը* (նարնջագույն): Ճանապարհից դուրս նշված են *Դաջերմանը* (կանաչ), *Թավրիզը* (կարմիր), *Աշնեն* (Օշնավիյե՝ կանաչ) և *Դինավարը* (դեղին): *Շահրեզուր* (նարնջագույն) քաղաքը գտնվում է քարտեզի շրջանակից դուրս, *Ալջազիրայի* (Միջագետքի) սահմանի վրա:

Այստեղ էլ քաղաքների ու դրանք միացնող կարևոր առևտրական ճանապարհների պատկերումը այս քարտեզը դարձնում են տարածաշրջանային ճանապարհների մեկ ուրիշ քարտեզ: Քարտեզագիրն այստեղ փորձել է գծել մի քարտեզ, որը կարող է օգնել ճամփորդին նրան տալով ուղղություն իր նպատակին հասնելու համար:

[64] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 59:

[65] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 62:

Պատ. 40 – «Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը» կոչված այս քարտեզն ալ-Իսթախրիի *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» 950 թվականի աշխատության 19-րդ դարի արաբերեն ընդօրինակումից է, որը պահպանվում է Բրիտանական գրադարանում:

Ինչպես նույն շրջանի ուրիշ օրինակները, այս քարտեզը ևս ուղղորդված է վերը հյուսիսով: Այստեղ քաղաքները նշված են փոքրիկ քառակուսիներով, դրանք միացնող ճանապարհները՝ ոսկեգույն գծերով, գետերը՝ զուգահեռ ոսկեգույն զույգ գծերով, իսկ լեռները՝ նույնպես ոսկեգույն ներկով: Տեղանունները գրված են բազմաթիվ սխալներով, հավանաբար մի անտեղյակ գրչի ձեռքով, որն արտագրելիս սխալ տեղ է տեղադրել կամ էլ ընդհանրապես վերացրել է գրություններում առկա կետերից շատերը, որոնք արաբերենով գրված անունը կարող են հիմնավորապես փոխել:

Քարտեզի կենտրոնում ձախից աջ հոսող գետն Արաքսն է: Դրա վերից դեպի հարավ-արևելք է հոսում Կուրը, որը սակայն վերջում չի միանում Արաքսին, այլ կտրվում է նախքան ծով հասնելը:

Արրանը (Կովկասյան Ալբանիա, Աղվանք) գտնվում է քարտեզի վերի մասում: Քարտեզի աջում մեկ քառորդ ձվածևը Կասպից ծովի հատվածն է, որի ափին է *Բաքուն*: Սրա վերը ծովափնյա *Դերբենդ* քաղաքից դեպի ներքև ու ձախ գնացող ճանապարհի վրա են *Լաջանը*, *Շիրվանը* և *Շամախին*: Կուրն անցնելով, ճանապարհը հասնում է *Պարտավ*, որը նշված է ավելի մեծ քառակուսիով: Այստեղից արևմուտք գնացող ճանապարհն անցնում է *Ջանզան*, *Շամգոռ*, *Խունան*, *Ղալ՛ահ* և Թիֆլիս (այստեղ՝ *Սելիս*) քաղաքներով: *Արաքսի* հյուսիսային ափին է *Բայլական* քաղաքը, որի հանդիպակաց ափին է գտնվում Վարսականը (այստեղ տառասխալով գրված է *Ռույան*, իրականում՝ Վարդանակերտ): Ճանապարհը գնում է դեպի խաչմերուկում գտնվող *Արդաբիլ* քաղաքը, որից հետո շարունակվում է դեպի *Ջանջան*: Աղվանքից արևմուտք գտնվող երկրամասն անվանված է *ալ-Ալան*, որն օսերի հին արաբական անվանումն է:[66]

Ատրպատական (Ազերբայջան) տեղանունը գրված է երկու անգամ, երկու դեպքում էլ ուղղահայաց: Այդ երկրի քաղաքներից են *Արդաբիլը*, *Ջանջանը*, *Մարաղան*, *Աիարը* և *Շահրեզուրը*: Սավալան լեռն այստեղ կետադրման սխալների պատճառով անվանված է *Սաման*՝ պատկերված որպես մի ոսկեգույն եռանկյունի: *Ուրմիո լիճը* ցուցադրված է ձվածև և տեղադրված է Հայաստանին սահմանակից՝ քարտեզի ներքևի կենտրոնական հատվածում: Դրա արևելքում են *Ջաբալ* երկրամասն ու *Դեյլամ* (էլբուրսի կամ Թաբարիստանի) լեռները: Արդաբիլից արևմուտք գնացող ճանապարհն անցնում է *Մեյմանդ* ու *Մարանդ* քաղաքներով ու հասնում *Դեբիլ* (Դվին), որի վերևում մակագրված է *Արմինիյե* «Հայաստան»:

Հայաստանը տեղադրված է քարտեզի ներքևի ձախ կեսում, երկու անգամ թեք գրված *Արմինիյե* մակագրություններով, մեկը՝ Դվինի վերևում, մյուսը՝ Փոքր Մասիսից դեպի ներքև: Շեղակի իջնող ճանապարհի վրա են ձախից՝ *Բիթլիսը*, *Խլաթը*, *Արճեշը*, *Բերկրին*, *Խոյը*, *Ուրմիան* և *Դաջերմանը*, բուն Ատրպատականի տարածքում են *Մարաղան*, *Աիարը* և *Միանեն*: Արարատի զույգ կատարները պատկերված են ձախում, ձվաձև, անվանված արաբական անունով *Հարիթ*, բայց փոխանակ գրելու *ջաբալ* այսինքն լեռ, գրված է *ջազիրա*, այսինքն՝ կղզի: Արարատներից արևմուտք է գտնվում *Կալիկլա* քաղաքը՝ այսինքն Կարին-էրզրումը:

Եվ վերջապես, Հայաստանից արևմուտք գտնվում է *Բիլադ ուլ-Ռումը*, Բյուզանդիան, իսկ քարտեզի հարավումն է Միջագետքի շրջանը (*Ալջազիրան*):

Պատ. 41 – «Հայաստանը, Աղվանքը և Ատրպատականը» կոչված այս քարտեզն էլ ալ-Իսթախրիի *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» 950 թվականի աշխատության 14-րդ դարի կեսերին կատարված պարսկերեն թարգմանությունից է, որը պահվում է Բրիտանական գրադարանում:

Այս քարտեզն էլ շատ բաներում նման է ալ-Իսթախրիի մյուս քարտեզներին, միայն թե այստեղ պայմանական նշանները տարբեր են: Օրինակ, քաղաքները հավասար և գունագեղ բոլորակներ են, լեռները՝ բուրգեր, իսկ գետերն ու ծովերը՝ բաց կապույտով են պատկերված: Երբ համեմատում ենք այս քարտեզի տեղանունները մյուսների հետ, ապա ակնբախ է արաբական տառերի կետադրության պատճառով ստեղծված անունների տարբերությունները: Այս քարտեզում էլ հյուսիսը վերն է և գլխավոր ճանապարհները իրար են կապում հավասար հեռավորությունների վրա տեղադրված կարևոր քաղաքները:

Այս քարտեզի ջրագրությունն ավելի կատարյալ է, քան մյուսներինը: Հյուսիսում *Կուրն* է, որը նախքան Կասպից ծով հասնելը միանում է *Արաքսին*: Դրանցից հարավ կա մի այլ գետ՝ Պարսկաստանի *Սեֆիդ Ռուդն* իր երկու վտակներով, որն անցնելով *Դեյլամի* (էլբուրսի) միջով, *Գիլան* նահանգում հասնում է Կասպից ծով: Այստեղ պատկերված է Կասպից ծովի միմիայն մեկ հատվածը: Շրջանի մյուս երկու կարևոր լճերը նույնպես առկա են քարտեզում: Սրանք են իրար մոտ տեղադրված Ուրմիո լիճը *(Դարյայե Շահի)* և Վանա լիճը *(Դարյայե Արմինիյե)*:

Կասպից ծովի արևմտյան ափին, Աղվանքի տարածքում են *Բաքուն* (կանաչ), *Շաբարանը* (կարմիր) և *Դերբենդը* (կանաչ), իսկ *Կուր* գետի հարավային ափին շարված են ճանապարհների խաչմերուկներում գտնվող *Պարտավից* (Բարդա, կանաչ) սկսած մինչև *Ջանզան* (Գանձակը, կարմիր), *Շամխորը* (կանաչ), *Խունանը* (դեղին), *Ղալ՛ան* (Գարդաբանի կամ Կարդաման, կանաչ) և արևմտյան ծայրում *Թիֆլիսը* (կարմիր):

Արաքսից հարավ, քարտեզի արևմտյան ծայրամասում է գտնվում *Կալիկլան* (հայկական Կարին-էրզրում քաղաքը, կարմիր) և *Մանազկերտը* (կանաչ): *Սաբալան* լեռան (մոխրագույն լայն եռանկյունին աջում) հարավ-արևելքում գտնվող ճանապարհների հանգույցումն է *Արդաբիլ* (դեղին) քաղաքը, որից արևմուտք գնացող ճանապարհին, նախքան Հայաստանի մայրաքաղաքներից *Դվինին* (կարմիր) հասնելը, գտնվում են *Խոնջը* (կանաչ), *Սարաբը* (կարմիր), *Մարանդը* (կանաչ), *Աիարը* (դեղին) և *Էրամը* (կանաչ): Այս ճանապարհի ներքևում գտնվող կարմիր շրջանակը մակագրված է *նախկին Նաշուի քաղաքը, որն այժմ կոչվում է Նախիջևան*: Արդաբիլից դեպի հյուսիս գնացող ճանապարհի վրա են *Բարզանդ*

[66] *Encyclopaedia of Islam*, հատոր 1, էջ 251/354

(կանաչ) և *Վարթան* (հավանաբար Վարսական, հայերենով՝ Վարդանակերտ, կարմիր) քաղաքները: Ատրպատականի մյուս քաղաքներից նշված են *Թավրիզը* (կանաչ), *Ուշնեն* (Օշնավիյեն, կարմիր), *Զանջանը* (կանաչ) և *Դինավարը* (դեղին):

Արարատի զույգ գագաթներին տրված է հայկական Մասիս անվանումը, մի փոքր աղավաղումով: Վերջին տառի կետերի սխալ տեղադրության պատշճառով «իս» վանկը դարձել է «թ», և այսպիսով լեռան անվանումը դարձել է Մասիսի փոխարեն՝ *Մեծ Մասթ լեռը և Փոքր Մասթ լեռը*, որոնցից հարավ նշված է հայկական *Արզան* (Արծն) քաղաքը: Արդաբիլից հարավ-արևմուտք դեպի Հայաստան գնացող ճանապարհն անցնում է *Միանե* (կանաչ), *Մարաղա* (կարմիր), *Դախերղան* (կանաչ), *Ուրմիա* (դեղին), *Սալմաստ* (կանաչ), *Խոյ* (կարմիր), *Բերկրի* (կանաչ), *Արճեշ* (դեղին), *Խլաթ* (կանաչ), *Բիթլիս* (կարմիր) *Միաֆարկին*[67] (կանաչ) և *Ամիդ*[68] (դեղին) քաղաքներով: Ճանապարհի աջում ուղղահայաց մակագրված է *Բիլադ Արմինիյե*, Հայաստան երկիր: Քարտեզի ներքևի մեջտեղում կլոր կապույտը Ուրմիո լիճն է, իսկ դրա ներքևի ավելի մեծ լիճը՝ Վանա լիճն է, մակագրված *Դարյայե Արմինիյե:*

Այս քարտեզի կառուցվածքը, ինչպես ալ-Իսթախրիի մյուս քարտեզներինը, շատ արդիական է և կարելի է դրանք դիտել որպես արդի արվեստի գործեր, որոնց շատ նման է հանրաճանաչ մի այլ քարտեզ, Լոնդոնի մետրոյի պլանը, պատրաստված նույն հիմունքներով և ցուցադրված Պատկեր 42-ում: Ալ-Իսթախրիի քարտեզում միջքաղաքային իրական հեռավորությունները պահպանված չեն ու քաղաքները ցուցադրված են միմյանցից հավասար հեռավորության վրա՝ ուղունքի նման շարված միջքաղաքային ճանապարհներին, որոնք ընդհանրապես գծված են ուղղահայաց, հորիզոնական կամ շեղակի գծերով: Այսպիսով, քարտեզին տրվում է աչքին ավելի հաճելի տեսք և դյուրին հասկանալու հնարավորություն: Լոնդոնի մետրոյի քարտեզն առաջին անգամ 1931 թվականին պատրաստել է անգլիացի գծագրիչ Հարրի Բեքը, որ հավանաբար գաղափար անգամ չունենալով ալ-Իսթախրիի կիրառած հիմունքների մասին, աշխատել ու գործել է նույն ուղղությամբ, ինչը որ արել էր միջնադարի վարպետ աշխարհագրագետը ավելի քան 1000 տարի առաջ: (Տե՛ս հաջորդ պատկերը):

Պատ. 42 – Սա Լոնդոնի մետրոյի պլանի կենտրոնական մասից մի հատված է, որի մտահղացումն ու գծագրումը պատկանում է անգլիացի գծագրիչ Հարրի Բեքին (1903-1974 թթ.): Նա քարտեզը պատրաստել էր 1931 թվականին, բայց մինչև իր կյանքի վերջին օրերը անընդմեջ այն բարեփոխություններ էր ենթարկում: Լոնդոնի տրանսպորտային ընկերությունը շատ դժկամորեն ընդունեց Բեքի սխեման, բայց այսօր նրա ձևավորումն ընդօրինակվում ու կիրառվում է աշխարհի տարբեր երկրների տրանսպորտային համակարգերի կողմից. մասնավորապես, այդ կերպ են ստեղծված Փարիզի և Մոսկվայի, նաև բազմաթիվ այլ քաղաքների մետրոների սխեմաները: Բոլոր այս քարտեզ-սխեմաներում գծերը և ճանապարհները գծված են հորիզոնական, ուղղահայաց կամ 45^0 անկյունով և կանգառները նշված են միմյանցից համահավասար հեռավորությունների վրա, որոնք իրական հեռավորություններին չեն համապատասխանում, բայց հասկանալու և գործածելու համար շատ ավելի հարմար են և միաժամանակ հաճելի են դիտվում: Լոնդոնի մետրոյի քարտեզն այնքան հանրամատչելի ու հանրաճանաչ է, որ, կարելի է ասել, աշխարհում ամենաընդհարացած քարտեզն է, քանի որ, բացի միլիոնավոր ուղևորների գրպանում եղած քարտեզներից, այն տպագրվել է վերնաշապիկների, բաժակների, մոխրամանների և տուրիստական բազմաթիվ հուշանվերների վրա, որոնք ամեն օր հսկայական քանակությամբ վաճառվում են Լոնդոնում:

Հավելյալ տեղեկությունների համար տե՛ս Պատ. 41-ի բացատրությունները:

Պատ. 43 – Սա ալ-Իսթախրիի քարտեզներից վերջինն է, որը պատկերվում ու քննարկվում է այս հատորի մեջ: Սա էլ *Քիթաբ ուլ Մասալիք ուա Մամալիք*, «Գիրք ճանապարհների և երկրների» ալ-Իսթախրիի 950 թվականի աշխատության 13-րդ դարի կեսերին կատարված պարսկերեն թարգմանությունից է, որը պահվում է Օքսֆորդի համալսարանի Բոդլեյան գրադարանում:

Ընդհանուր դրվածքով քարտեզը նման է իր մյուս օրինակներին, բացառությամբ ներկայացման ձևի, որն ընդօրինակողի ճաշակն է ներկայացնում: Բացի այդ, քարտեզագիրը անհրաժեշտ ուշադրությունը չի դարձրել ճանապարհներին ու դրանց մեկ մասն ընդհանրապես բաց է թողել: Այստեղ քաղաքները պատկերված են շրջանակներով, մեծ քաղաքները՝ կրկնակի շրջանակներով, իսկ լեռները՝ բրգաձև: Այստեղ էլ տեղանուններն ունեն նույնանման սխալներ, ինչ որ առկա էին մյուս քարտեզներում: Քարտեզը մյուսների նման ուղղորդված է վերը հյուսիսով:

Աղվանքի տարածքում Կասպից ծովի ափին են *Բաբ-ուլ-Աբուաբը* (Դերբենդը), *Շաբարանը* և *Բաքուն*, իսկ *Շիրվանն* ու *Շամախին* գտնվում են ծովից ավելի հեռու: Այս քաղաքները բոլորը Կուրի հյուսիսային կողմում են, իսկ դրա հարավում գտնվող քաղաքներից ամենից արևմտյանը *Թիֆլիսն* է, պատկերված նստած գետի զույգ ափերին, հետո գալիս են ձախից՝ *Ղալ՛ան*, *Խունանը*, *Շամխորը*, *Զանզան*, խաչմերուկի վրա *Պարտավը* և *Բայլականը*, սրանք բոլորն Արաքսի հյուսիսում են:

Արաքսից հարավ, Պարտավից Արդաբիլ տանող ճանապարհին, Բայլականից հետո նշված են *Վազկանը* (Վարսական, կամ Վարդանակերտ) և *Բարզանդը*: Արաքսից հարավ, Ատրպատականի տարածքում իշխողն է *Սաբալան* լեռը, որի հարավից անցնող ճանապարհի վրա, մինչև Դվին շարված են *Միանեն*, *Սարաբը*, *Էրամը*, *Աիարը* և *Մարանդը*: Արդաբիլից հարավ տանող ճանապարհի վրա են գտնվում *Սահանդը* և *Զանջանը*, որի մոտակայքում են *Դաջերմանն* ու *Թավրիզը:* Ատրպատականի հարավային տարածքում է ձվաձև պատկերված *Ուրմիո լիճը*, որից հարավ են *Մարաղան* ու *Ուրմիա* քաղաքը, իսկ արևմուտքումն է *Սալմաստը*:

[67] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 59:

[68] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 62:

Հայաստանը գտնվում է քարտեզի արևմտյան մասում, ուր երկու շրջանակները նշում են *Կալիկլա* Կարին-էրզրում և *Մանազկերտ* քաղաքները, տեղադրված անանուն զույգ լեռների, Արարատներն մոտ: Քարտեզ պատրաստողը Արդաբիլից հարավ-արևմուտք՝ դեպի Հայաստան գնացող ճանապարհը չի գծել, և այդ ճանապարհին գտնվող քաղաքները դասավորել է ձախ կողմի լճի, *Բուհայրե Արմինիյեի* (Վանա լճի) շուրջը: Այս քաղաքներն են *Խոյը*, *Վանը*, *Բերկրին*, *Արճեշը*, *Խլաթը* և *Բիթլիսը*, իսկ *Միաֆարկինը*[69] ու *Արզանը* տեղադրված են լճի հարավ-արևմուտքում գտնվող լեռան փեշերին: Այս լեռն անուն չունի և կարող է լինել Սիփանը, քանի որ այս անունը նշված է քարտեզին վերաբերող տեքստի մեջ: Ճանապարհների բացակայության դեպքում քաղաքները դասավորված են այլ կերպ և մյուս քարտեզների համեմատ դրանց տեղադրությունն իրականությանն ավելի մոտ է:

Քարտեզում Հայաստանից արևմուտք սկսում է *Բիլադ ուլ-Ռումը*՝ Բյուզանդիան, իսկ հարավից նրան սահմանակից է *Ալջազիրան*՝ Միջագետքը:

3 – ԱԼ-ՄՈՒՂԱԴԴԱՍԻ

Տասներորդ դարի հայտնի արաբ/պարսիկ աշխարհագրագետներից էր Մուհամմեդ Բին-Ահմեդ Շամսուդդին ալ-Մուղադդասին (945-1000 թթ.), որի քարտեզները պարզ են ու պարունակում են բազմաթիվ կարևոր ճանապարհներ և քաղաքներ: Նրա *Երկրների վերաբերյալ տեղեկությունների լավագույն բաժանումները* աշխարհագրական երկը պարունակում է տեղեկություններ բազմաթիվ երկրների, գավառների ու դրանցում բնակվող ժողովուրդների մասին, միաժամանակ ունենալով ավելի քան 20 քարտեզ: Նրա աշխատության բնագիրն արաբերեն է, բայց նաև կա դրա պարսկերեն թարգմանությունը, որն ալ-Մուղադդասիի մայրենի լեզուն էր: Գրքի առկա օրինակներից մի քանիսը դրա պարսկերեն լեզվով թարգմանություններն են:

Ալ-Մուղադդասին անչափ սիրում էր ճամփորդել և այցելելով ողջ իսլամական աշխարհը, գրի է առել իր տեսածներն ու փորձությունները, որոնք բոլորը հավաքված են նրա վերոհիշյալ երկում: Գիրքը, աշխարհագրական գործ լինելուց զատ, նաև տարբեր երկրների մասին եղած բազմաթիվ տեղեկությունների և ընդհանուր բնույթի գիտելիքների հավաքածու է: Դրա մեջ կան այլազան տեղեկություններ տարբեր ժողովուրդների զբաղմունքների, տարազների, սովորությունների, այլ յուրահատկությունների մասին: Շատ տեսակետներից այս աշխատությունը ներկայանում է որպես պատմական ու հասարակական գիտելիքների մի կարևոր աղբյուր:

Պատ. 44 – Այս քարտեզը վերցված է տասներորդ դարի իսլամական աշխարհագրագետ ալ-Մուղադդասիի 985 թվականի *Երկրների վերաբերյալ տեղեկությունների լավագույն բաժանումները* աշխատության էջերից, որը պահվում է Բեռլինի քաղաքային գրադարանում:

Այս քարտեզը Ատրպատականի ու Հայաստանի տարածքին հատկացված քարտեզն է, որի խորագիրն է *Հայաստանի, Աղվանքի և Ատրպատականի քարտեզը*: Չնայած որ քարտեզը ուղղորդված է վերը հյուսիս-արևելքով, բայց իրականության մեջ պարզապես ուղղորդված է վերը հյուսիսով: Այստեղ քաղաքները նշված են քառակուսիներով, ճանապարհները՝ կարմիր գծերով, իսկ գետերը՝ զուգահեռ զույգ կարմիր գծերով: Քարտեզը բազմաթիվ նմանություններ ունի ալ-Իսթախրիի քարտեզներից Պատկեր 40-ում ցուցադրվածին, ինչպես նաև ուրիշ օրինակներին:

Քարտեզի համարյա կենտրոնում ձախից աջ հոսող գետն Արաքսն է (*Նահր ուլ-Ռասս*), դրա վերինը Կուրն է, որը միանում է Արաքսին նախքան ծով հասնելը, իսկ Կասպից ծովը քարտեզի աջ կողմի վերի հատվածում առանձնացած տարածքն է: Արաքսից հարավ՝ ձախում Հայաստանն է, աջում՝ Ատրպատականը:

Աղվանքը կամ Արրանը սկսվում է Արաքսի հյուսիսային ափերից: Ալ-Մուղադդասին այս շրջանի վերաբերյալ գրում է.

> *Ալ-Ռանի [Արրան կամ Աղվանք] շրջանը զբաղեցնում է երկրամասի մեկ երրորդը և նրա մայրաքաղաքն է Պարտավը: Նրա քաղաքներից են Թիֆլիսը, Ղալ՛ան, Խունանը, Շամգոռը, Ջանզան [Գանձակը], Բարդիջը, Շամախին, Շիրվանը, Բաքուն, Շաբարանը, Բաբ-ուլ-Աբուաբը [Դերբենդ], ալ-Աբխանը [Աբխազը], Ղաբլան [Կապաղակ], Մանազկերտը և Թաբլան:*[70]

Պարտավն (Բարդան) այս տարածքի մայրաքաղաքն է և գտնվում է Արաքսից հյուսիս, խաչմերուկների վրա, պատկերված մի մեծ քառակուսիով: Այստեղից հարավ-արևելք գնացող ճանապարհի վրա են *Վարզականը*, *Արդաբիլը* և *Սարաբը*, ապա ճանապարհը հասնում է խաչմերուկի վրա գտնվող մի անանուն քաղաքի և շարունակվում դեպի *Ջանջան*: Հյուսիս-արևելք գնացող ճանապարհին են *Շամախը*, *Շիրվանը* և ապա *Բաբ-ուլ-Աբուաբը* (Դերբենդ) Կասպից ծովի ափին: Արևմուտք գնացող ճանապարհին են *Ջանզան* (Գանձակը), *Շամխորը*, *Խունանը*, *Ղալ՛ան*[71] և *Թիֆլիսը*: *Պարտավից* մի այլ ճանապարհ էլ գնում է հարավ-արևմուտք, որի անկյունի վրա է *Դվինը*, ապա Ատրպատականում *Մարանդը*, *Սհարը* և *Մեյմանդը* մինչև խաչմերուկի վրա գտվող մի անանուն քաղաք: Հայաստան, *Արմինիյե* մակագրությունը ուղղահայաց գրված է Դվինի մոտ, որի աջումն են երկու Արարատները, այստեղ անվանված իրենց արաբերեն անուններով՝

[69] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 59:

[70] Al-Muqaddasi, *The best divisions*, translated from Arabic Prof, Collins, Reading, 2001, էջ 303-305:

[71] Ղալ՛ա արաբերենում ու պարսկերենում նշանակում է «ամրոց», մինչդեռ ըստ ալ-Մուղադդասիի, այս քաղաքը, որը Թիֆլիսին ամենամոտ քաղաքն էր, ամրոց չուներ: Al-Muqaddasi, *The best divisions*, translated from Arabic Prof, Collins, Reading, 2001, էջ 305: Այսօրվա Գարդաբանին կամ Կարդամանը:

ալ-Հարիթ և ալ-Հուայրիթ: Սրանցից հարավ նշված է *Կալիկլան*, Հայաստանի Կարին կամ Էրզրում քաղաքը: Ալ-Մուղադդասին Հայաստանի վերաբերյալ հետևյալն է ասում.

> *Հայաստանը մի կարևոր շրջան է: Այստեղից են գալիս վարագույրներ, գեղեցիկ ժանյակավոր հագուստներ և ուրիշ հատուկ իրեր: Մայրաքաղաքը Դվինն է և կարևոր քաղաքներից են Բիթլիսը, Խլաթը, Արծեշը, Բերկրին, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Դախերղանը, Մարաղան, Սհարը, Մարանդը, Սանջանը. Կալիկլան և Նուրինը (հավանաբար Նուրիկ):*[72]

Քարտեզի ներքևում տեղակայված անանուն քաղաքից հարավ-արևմուտք գնացող ճանապարհին են *Միանեն*, *Խունջը*, *Մարաղան*, *Դաջերմանը*, *Ուրմիան*, *Սալմաստը*, *Խոյը*, *Բերկրին*, *Արծեշը* և *Խլաթը*: Ճանապարհի վերջում է *Բիթլիսը*: Սրանց ներքևում նշված մեծ լիճն անվանված է *Բուհայրի Արմինիյե*, այսինքն Հայկական լիճ, որը նշում է Վանա լիճը, բայց աշխարհագրական տեսակետից այս լիճը կարող է լինել նաև Ատրպատականի Ուրմիո լիճը:

Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի վերաբերյալ ալ-Մուղադդասին ասում է.

> *Ատրպատականը [Ազերբայջանը] մի նահանգ է, որի մայրաքաղաքն Արդաբիլն է.... Նրա քաղաքներից են Ռասբան, Թավրիզը, Ջաբերվանը, Խունջը, Միանեն, Սարաբը, Բերուան, Վարզականը, Մողանը, Մեյմանդը և Բարզանդը:*[73]

Ատրպատականի որոշ քաղաքներ նշված են Վանա լճի աջ մասում, որոնցից են *Ջաբերվանը*, *Թավրիզը* և *Ուշնեն* (Օշնավիյեն), ինչպես նաև ավելի հեռու՝ արևելքում *Զանջանը* և *Դինավարը*, *Դեյլամ* (Գիլան) նահանգի մոտակայքում:

Քարտեզի արևմտյան եզերքին՝ վերևում նշված է *Ալանների*, այսինքն՝ օսերի երկիրը, որն Աղվանքից արևմուտք է գտնվում, իսկ դրա հարավում, Հայաստանից արևմուտք պատկերված է *Բիլադ-ուլ-Ռումը*, Բյուզանդիան:[74]

4 – ԳԻՐՔ ՀՐԱՇԱԼԻՔՆԵՐԻ

2002 թվականի հունիսին Օքսֆորդի համալսարանի Բոդլեյան գրադարանը գնեց մի արաբերեն ձեռագիր, որի խորագիրն էր *Քիթաբի ղարաեբ ուլ-ֆոնուն ուա մալհ ուլ-Ույուն* և որը կարելի է թարգմանել որպես «Գիրք անսովոր գրությունների ու տեսանելի հրաշալիքների», որին տրվեց «Հրաշալիքների գիրք» համառոտ անվանումը: Գրքի հեղինակն անհայտ է, բայց դրա բնօրինակը, ըստ պարունակած տեղեկությունների, պետք է պատրաստված լինի 1050 թվականի շրջանում: Գնված ձեռագիրը բնագրի մոտավորապես 1200 թվականի ընդօրինակում է:

Այս գիրքը շատ առումներով հիմնված է Պտղոմեոսի *Աշխարհագրության* վրա: Աշխատության առաջին գիրքը պարունակում է առանձին գլուխների մեջ ամփոփված տեղեկություններ աստղագիտության, այդ թվում համաստեղությունների ու գիսաստղերի վերաբերյալ, մինչ երկրորդ գիրքը աշխարհագրական տեքստ է, որին ուղեկցում են աշխարհացույց և տարածաշրջանային քարտեզներ, ինչպես նաև կարևոր կղզիների ու գետային ցանցերի քարտեզներ: Քարտեզներից շատերը հետևում են իսլամական քարտեզագիտության մեջ հայտնի «Բալխի» կոչված դպրոցին, բայց դրանցից մի քանիսը բավականին յուրահատուկ են: Օրինակ, ձեռագրի շրջանաձև աշխարհացույց քարտեզը պատկանում է Բալխի դպրոցին, բայց այստեղ կա նաև քառանկյունի տեսք ունեցող մեկ այլ աշխարհացույց քարտեզ, որը շատ անսովոր քարտեզագրական ձև է: Այս քարտեզը պարունակում է շատ ավելի մանրամասն տեղագրություն ու աշխարհագրական դետալներ, քան մյուսը: Այս քարտեզում Միջերկրական ծովը պատկերված է առանց կղզիների, բայց գրքում կա Միջերկրականի կղզիներին հատկացված մի քարտեզ, ուր ցուցադրված են Միջերկականի 118 կղզիները և նույնիսկ դրանցից ամենամեծին՝ Սիցիլիային, հատկացված է մի առանձին քարտեզ, որը պարունակում է բազմաթիվ մանրամասնություններ նույն կղզու վերաբերյալ: Այս բոլորը շեղումներ են իսլամական Բալխի դպրոցի հիմունքներից: Ձեռագիրը պարունակում է 17 քարտեզ, որոնցից երկուսը աշխարհացույց են, ութը ջրագրական քարտեզներ են, ևս յոթը՝ տարբեր աշխարհամասերի ու կղզիների քարտեզներ: Դիտարկվող ձեռագրից ներկա աշխատության մեջ ներկայացված ու քննարկված են երկու քարտեզ:

Պատ. 45/45a – «*Հրաշալիքների գրքից*» վերցված այս երկու էջանոց քառանկյունի աշխարհացույցն ունի հետաքրքիր ձևավորում: Այն ուղղորդված է վերը հարավով և աշխարհը պարփակում է քառանկյունու սահմաններում, հետևաբար որոշ երկրամասեր սեղմված են ու ներկայացված բավականին աղավաղված տեսքով: Ծովերը ներկված են կանաչ, գետերն ու լճերը՝ կապույտ, լեռները՝ սրճագույն, իսկ քաղաքները նշված են կարմիր կետերով: Կան նշված բազմաթիվ քաղաքներ, որոնց զգալի մասն անանուն է: Հավանաբար, գծողն այս բացթողումն արել է անուշադրության պատճառով կամ էլ քարտեզը պարզապես մնացել է անավարտ: Առևտրական կարևոր, ուղիղ կամ կամարաձև գծված ճանապարհների վրա քաղաքները շարված են հավասար հեռավորություններով, ինչը հիշեցնում է ալ-Իսթախրիի քարտեզները, բայց այս քարտեզում կա մի հակասություն: Այստեղ պատկերված է քարտեզի չափագույց, որը դառնում է ավելորդություն, մինչդեռ քաղաքների հեռավորությունները ճանապարհների վրա դրված են համահավասար հեռավո-

[72] Անդ, էջ 303:
[73] Անդ:
[74] *Encyclopaedia of Islam*, հատոր 1, էջ 251/354:

րությամբ ու պատկերված են միայն սխեմատիկ կերպով, որն իրականությանը չի համապատասխանում: Միջերկրականը սկսվում է աջում՝ արևմտյան օվկիանոսից, ապա պտույտ անում դեպի հյուսիս, վերջանալով քարտեզի ներքևում Սև և Հյուսիսային ծովերով, այդպիսով Եվրոպան դարձնելով մի կղզի:

Վերի մեծ աշխարհամասն Աֆրիկան է, որն Ասիայից բաժանված է *Նեղոս* գետով: Նեղոսի ակունքը քարտեզի վերի հատվածի մեջտեղում նշված լեռներն են: Այստեղից երկու խումբ գետակներ հոսում են դեպի երկու լճեր, ապա այդտեղից դեպի մեկ այլ՝ ընդհանուր լիճ, որտեղից և սկսվում է բուն Նեղոսը, ինչն իրականությունից շատ էլ հեռու չէ: Նեղոսն ունի նաև մեկ այլ վտակ (որը սկզբնավորվում է Աֆրիկայի արևմուտքում գտնվող լեռներում) և երկու այլ ճյուղավորում, որոնցից մեկը հոսում է դեպի Միջերկրական, իսկ մյուսը՝ դեպի Արաբական ու Կարմիր ծովերը: Միջերկրականի ափերին ցուցադրված են բազմաթիվ քաղաքներ:

Եվրոպան քարտեզի ներքևի աջ մասումն է: Իսպանիան, որն աջ կողմում դուրս պրծած թերակղզին է, պատկերված է անհամեմատ մեծ, և պարունակում է բազմաթիվ քաղաքներ ու գետեր: Իսպանիայից ձախ գտնվող թերակղզին Իտալիան է, իսկ մյուս երկու ավելի փոքր թերակղզիները ներկայացնում են Հունաստանը, ձախում ունենալով Եգեյան ծովը: Դրանից հետո գալիս է Սև ծովն ու նրա ափին գտնվող *Կոստանդնուպոլիսը*, որի անունը մակագրված է սրճագույն լեռներից ձախ:

Քարտեզի մեծ մասը զբաղեցնում է Ասիան, որը գրավում է ձախ էջի գրեթե ամբողջ մակերեսը, հարավում ունենալով Հնդկական օվկիանոսը: Վերը՝ հարավի մեծ թերակղզին *Արաբիան* է, ուր ոսկեգույն գմբեթի տակ նշված է *Մեքքան*: Մյուս թերակղզին միմյանց հետ մեկտեղված Պարսկաստանն ու Հնդկաստանն են, որոնց միջով անցնում է մի կարմիր գետ: Երկու թերակղզիների միջև, ցամաքի մասում կա մի մեծ գետային ցանց, որը ներկայացնում է Պարսից ծոցի մեջ թափվող Եփրատ ու Տիգրիս գետերը: Գետերի ներքևում եղած շրջանը Կասպից ծովն է, որի մեջ են թափվում չորս գետ: Ներքևինը *Վոլգան* է, ձախում ավելի մեծը Ամու դարյան է (*Ջեյհունը* կամ Օքսուսը), իսկ մյուսը Սիր դարյան (Սեյհունը): Աջից միացած չորրորդ գետն *Արաքսն* է, որին՝ նախքան ծով հասնելը, միանում է Կուրը:

Պատ. 45a-ում ավելի մեծադիր ձևով ներկայացված է քարտեզի Կասպից ծովի շրջանը, որտեղ տեղանունների վրա ավելացված են համարներ, որոնց թարգմանությունը նշված է փակագծերի մեջ: Այստեղ կապույտ բոլորակը Կասպից ծովն (1): Սրա մեջ են թափվում չորս գետ, որոնք են Վոլգան (3), Արաքսը (4), Սեյհունն (6) ու Ջեյհունը (7): Վոլգային կից նրա ձախում կարմիրով պատկերված են Ուրալյան լեռները: Սրանց ձախում է Սիր դարյա կամ Սեյհուն գետը (6), որն ակունք է առնում Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցած պարսպի մոտից (22), որի նպատակն էր Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերին «առաջատար» մարդկությունից հեռու պահելը: Սեյհունի վերն է *Ջեյհունը* (Օքսուս կամ Ամու դարյա – 7), որի հարավային ափին մակագրված է *Արևմտյան Թուրքեստան* (13), իսկ երկու գետերի միջև ընկած է Պարսկաստանի *Խորեզմ* (12) նահանգը:

Վոլգայից (3) աջ, համարյա թե քարտեզի ներքևի ծայրամասում, մեծ տառերով գրված է بـــــلاد ارمينيـــــه «Հայաստան Երկիր» (10), որը գտնվում է Կասպից (1) և կանաչագույն ներկված Սև ծովի (2) միջև ընկած տարածքում: Հայաստանի վերը, հարավում գտնվող սրճագույն լեռները կոչված են *Արմինիյե* (14), որոնք կարող են լինել Տավրոսյան լեռները կամ էլ Արարատները: Հարավում հոսում է *Արաքսը* (4), իսկ Կուրը (5) աջից միանում է Արաքսին: Սրանց ափերին կան մի շարք քաղաքներ, որոնց տեղադրություններն այնքան էլ ճշգրիտ չեն: Հյուսիսային ափերի մոտ են *Դվինը* (15), *Ուրմիան* (16) և *Մարաղան* (17), իսկ հարավային ափերին՝ *Ամիդն* (18) ու *Բիթլիսը* (19):

Արևմուտքում նշված են երկու քաղաքներ *Թաբարիստան* (20) և *Դեյլամ* (21) անուններով: Երկուսն էլ սխալ են տեղադրված, քանի որ երկուսն էլ Կասպից ծովի հարավում գտվող Պարսկաստանի նահանգներից են: Թաբարեստանը պետք է հավանաբար լինի Տրապիզոնը, որը կարող է գրչի սխալը լինել, իսկ Դեյլամի տեղը պարզապես այստեղ չէ, այլ Կասպից ծովի հարավ-արևմուտքում: Ատրպատականը (11) սխալմամբ տեղադրված է Վոլգա գետի և Ուրալյան լեռների միջև:

Քարտեզի ներքևը՝ ձախում պատկերված դարպասը և պարիսպները Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցածն են (22), որով նա մարդկությունից հեռու էր պահում վայրագ Գոգ և Մագոգ ցեղերին: Քարտեզի յուրահատկություններից է այն, որ քարտեզի հարավում Աֆրիկան միացած է մի լայն ցամաքամասի հետ, որի սահմաններն անորոշ են: Արևելյան ծայրամասում առկա է մի կղզի, շրջապատված կարմիր լեռներով:

Պատ. 45a դետալի վրա ավելացված համարները վերաբերում են հետևյալ անուններին.

1. Կասպից ծով
2. Սև ծով
3. Վոլգա գետ
4. Արաքս գետ
5. Կուր գետ
6. Սիր դարյա
7. Ամու դարյա
8. Տիգրիս
9. Եփրատ
10. Հայաստան
11. Ատրպատական
12. Խորեզմ
13. Արևմտյան Թուրքեստան
14. Հայկական [լեռներ]
15. Դվին
16. Ուրմիա
17. Մարաղա
18. Ամիդ
19. Բիթլիս
20. Թաբարիստան, Դեյլամ
21. Ալեքսանդրի պարիսպը

Պատ. 46 – Կասպից ծովը պատկերող այս քարտեզը վերցված է «Հրաշալիքների Գրքից», որի մասին կարելի է տեսնել նախորդ քարտեզի բացատրություններում:

Այս քարտեզը նման է Բալխի դպրոցի նույն ժամանակաշրջանի այլ քարտեզներին, ուղղորդված վերը հարավով այնպես, որ Պարսկաստանի հյուսիսում, Կասպից ծովին զուգահեռ էլբուրս լեռները զբաղեցնում են քարտեզի վերի մասը: Ինքը, Կասպից ծովը՝ կանաչ շրջանն է որը պարունակում է երկու մեծ կղզիներ, *Բաբ-ուլ-Աբուաբ* և *Բաքու* անուններով,

որոնք նաև տրված են ցամաքում գտնվող երկու քաղաքների: Իրականում այս կղզիներն այսօր գոյություն չունեն, իսկ նույնանուն քաղաքները գտնվում են հենց Կասպից ծովի ափին: Կասպից ծովն են հոսում երեք գետեր: Սրանցից վերևինն *Արաքսն* է, ապա Կուրը, որոնք իրականում նախքան ծով հասնելը միանում են իրար, իսկ այստեղ պատկերված են թե՛ միացած և թե՛ առանձին: Երրորդ գետը կոչված է *Նահր ու-Ռուս* «Ռուսական գետ»: Սրա հյուսիսում է *Բաբ-ուլ-Աբուաբը*, իսկ Արաքսի ու Կուրի միջև տեղադրված է Աղվանքի մայրաքաղաք *Պարտավը*:

Նախորդ քարտեզումն էլ Կասպից ծովը ցուցադրված է բավականին մանրամասն: Այն քարտեզում նրա մեջ են թափվում հինգ գետեր (եթե Արաքսն ու Կուրն առանձին հաշվենք) և, չնայած որ սա աշխարհացույց քարտեզի միայն մեկ մասն է կազմում և պատկերված է ավելի մեծադիր, այնուհանդերձ ավելի ճշգրիտ է ցուցադրում Կասպից ծովը քան Պատ. 46-ի քարտեզը:

Արաքսից հարավ նշված է Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի *Մողան* քաղաքը՝ տեղադրված *Դեյլամի լեռների* ու *Կասպից ծովի* միջև: Լեռների վերը՝ աջում, քարտեզագետը նշել է մի քաղաք և նրան տվել *Արմինիայե*, «Հայաստան» անվանումը, որը Կասպից ծովից և Աղվանքից հարավ-արևմուտք է տեղադրված:

5 – ԱԼ-ԻԴՐԻՍԻ

Արաբ աշխարհագրագետներից ամենաշատ աշխարհ շրջած և ճանաչվածներից է իբն-Աբդուլլահ Մուհամմեդ բին Աբդուլլահ բին Իդրիս ալ-Շարիֆ ալ-Իդրիսին, որն ավելի հայտնի է պարզապես ալ-Իդրիսի անունով: Նա ծնվել է Մարոկկոյի Սեուտա քաղաքում 1099 թվականին, սովորել է Կորդովայում, որն այդ ժամանակ արևմտյան Եվրոպայի կարևորագույն մշակութային կենտրոնն էր, ուր և առիթ է ունեցել հետազոտելու պորտոլան ծովային քարտեզներ:[75] Ալ-Իդրիսին ճամփորդել էր Եվրոպայում, Միջին և Կենտրոնական Ասիայում, հավաքել աշխարհագրական բազմաբնույթ տեղեկություններ: Ճամփորդություններից վերադառնալուց հետո Սիցիլիայի Ռոժե II թագավորը նրան նշանակել է արքունիքի աշխարհագրագետ, ուր և նա աշխատեց մինչև իր մահը՝ 1166 թվականը: Նրա գրքերից են *Քիթաբի նուզհատ ուլ-մուշթաղ ֆի էխթերաղ աֆաղ* որը կարելի է թարգմանել «Հաճելի գիրք նրանց համար, ովքեր ցանկանում են աշխարհը տեսնել» և որը հանրաճանաչ է «Ռոժեյի գիրք» վերնագրով: Այս գրքում ալ-Իդրիսին սկզբում ներկայացնում է բոլորակածև աշխարհացույց մի քարտեզ, գծված Բալխի դպրոցի հիմունքներով, ապա բնակելի աշխարհն ըստ աշխարհագրական լայնության բաժանում է յոթ կլիմայական գոտիների, և ամեն մի գոտին բաժանելով տաս մասի՝ ներկայացնում է 70 մանրամասն քարտեզներ, յուրաքանչյուրն իր բացատրական տեքստով: Այսպիսով, 1154 թվականին պատրաստված ձեռագիրն ունի մեկ աշխարհացույց և 70 մանրամասն քարտեզներ:

Ալ-Իդրիսիի ձեռագրից պահպանվել են ութ օրինակ, մեծ մասը քարտեզներով: Իդրիսին ասում է, որ գիրքը պատրաստելիս օգտվել է Պտղոմեոսի *Աշխարհագրություն* հատորից, ինչպես նաև իրեն նախորդող՝ այլ արաբ աշխարհագրագետների ձեռագրերից: Նրա քարտեզները պատրաստված են շատ ճաշակով և գունավորված են պայծառ գույներով: Ամեն քարտեզի վրա նշված է եղանակային գոտին և համապատասխան թիվը, բայց հաճախ երկու հարակից քարտեզ անհնար է միմյանց միացնել առանց ուղղումների, քանի որ դրանց չափանիշներն ու կտրվածքի տեղերն իրար կարող են համապատասխան չլինել: Այս նույն քարտեզի հիման վրա ալ-Իդրիսին պատրաստել էր նաև մի արծաթյա երկրագունդ, բայց այն ցավոք մեզ չի հասել: Գերմանացի քարտեզագետ Կոնրադ Միլլերը (1844-1933 թթ.) ալ-Իդրիսիի «Ռոժեի գրքի» 70 փոքր քարտեզների հիման վրա կազմել է մի մեծ աշխարհացույց քարտեզ և հրատարակել 1928 թ. որպես Իդրիսիի «Մեծ քարտեզը»:

Պատ. 47/48 – Այս երկու քարտեզները վերցված են տասներկուերորդ դարի արաբ աշխարհագրագետ ալ-Իդրիսիի (1099–1166 թթ.) *Ռոժեի գրքից*: Օգտվելով հունական ծովային ճանապարհների նկարագրություններից ու իր ժամանակներում առկա տեղեկություններից, 1154 թվականին ալ-Իդրիսին պատրաստում է հանրահայտ *Ռոժեի գիրքը*, որին կից կան աշխարհացույց քարտեզ և յոթ եղանակային գոտիների, արաբերենով՝ էղլիմների (կլիմա) 70 հատվածային ու տարբեր շրջանների քարտեզներ:

Ձեռագրում աշխարհը բաժանված է յոթ եղանակային գոտիների և ամեն մի գոտի, իր հերթին, բաժանված է տասը մասի, ամեն մեկը ներկայացված մեկ քարտեզով: Բոլոր քարտեզներն ուղղորդված են վերը հարավով:

Պատ. 47-ի քարտեզի խորագիրն է «Չորրորդ կլիմայի վեցերորդ մասը», որը ներառում է Հայաստանի և Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի ու նրանցից հարավ գտնվող երկրամասերը: Քարտեզի ներքևում (հյուսիսում) են Հայաստանի և Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի հարավային շրջանները, իսկ ձախում եղած կապույտ ծովը Կասպից ծովի մեկ մասն է, որի մնացորդը երևում է հաջորդ քարտեզում: Երկու կղզի ունեցող ներքևի կանաչ լիճը անվանված է *Բուհայրի Քաբութան*, (Կապուտան կամ Ուրմիո լիճ), որի վերն է *Մարաղա* քաղաքը: Մարաղայի վերը մակագրված է *մին Արմինիյե* (Հայաստանի մաս), իսկ դրա ձախումն են *Թավրիզ* քաղաքը և *Դեյլամ* ու *Ատրպատական* շրջանները:

Քարտեզում պատկերված լեռներից հարավ գտնվող բարդ գետային ցանցը *Տիգրիսի* և *Եփրատի* վտակներն ու աղբյուրներն են, որոնք սկսվում են Տավրոսյան լեռներից ու Արարատներից. վերջիններս ցուցադրված են ներքևում որպես զույգ մանուշակագույն լեռներ: Տիգրիսի վտակներից *Մեծ և Փոքր Զաբ* գետերն Արարատներից լեռներից են սկիզբ առնում ու հոսում դեպի հարավ՝ Պարսից ծոց:

[75] Այդ ժամանակ Կորդովայում կային ավելի քան 70 գրադարան և քաղաքը համարվում էր Եվրոպայի մշակույթի ու գիտության կենտրոն:

Պատ. 48-ի խորագիրն է «Հինգերորդ կլիմայի վեցերորդ մասը», որը Պատ. 47 քարտեզի հյուսիսային մասն է, ուր իրար են հանդիպում Պարսկական Ատրպատական նահանգը, Հայաստանն ու Աղվանքը: *Ատրպատականը* գտնվում է հարավում՝ քարտեզի վերի ձախ անկյունում, իսկ *Աղվանքը՝ Բաբ-ուլ-Աբուաբ* քաղաքով, տեղադրված է քարտեզի մեջտեղը՝ ներքևում: Ծովերը ներկված են կապույտ, լի փրփրացող ալիքներով: Ձախի ծովը *Կասպից ծովն* է, իսկ աջինը՝ *Սև ծովը*: *Վանա լիճը* քարտեզի մեջտեղի կանաչ լիճն է, որի ափերին են *Արճեշ* (կարմիր) ու *Խլաթ* (դեղին) քաղաքները: Կարմիր թանաքով գրված *Հայաստան* մակագրությունը առկա է քարտեզի վերը՝ մեջտեղում, *Վանա* լճի ու *Արճեշ* քաղաքի կողքին, ինչպես նաև քարտեզի աջ անկյունում եղած սրճագույն լեռների հյուսիսում՝ գրված ուղղահայաց: *Ատրպատականը* քարտեզի վերի ձախ անկյունումն է, Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին, *Դեյլամի* մոտ, վերում պատկերված կանաչ գետի՝ *Արաքսի* հարավային ափին: Քարտեզի ներքևի հատվածում Բաբ-ուլ-Աբուաբի և Աղվանքի հյուսիսում գտնվող տարածաշրջանն անվանված *է Խազարների երկիրը*:

Այս քարտեզում պատկերված գետային համակարգը Արաքս ու Կուր գետերն են, որոնք հոսում են աջից ձախ և նախքան Կասպից ծով հասնելն միմյանց են միանում: Վերինն Արաքսն է, իսկ ներքևինը՝ Կուրը: Կոնրադ Միլլերի կողմից 1927 թվականին պատրաստված այս երկու քարտեզների համատեղված վերագծումը կարելի է տեսնել հաջորդ պատկերում:

Պատ. 49 – Այս վերագծված քարտեզն ալ-Իդրիսիի Ռոժեի գրքի քարտեզների հիման վրա 1927 թվականներին պատրաստել է գերմանացի քարտեզագետ Կոնրադ Միլլերը, որը հրատարակվել է Շտուտգարտ քաղաքում 1928 թվականին: Քարտեզի այս հատվածը համապատասխանում է նախորդ երկու քարտեզների տարածքին: Այստեղ ցուցադրված են Միջին Արևելքի, Կովկասի ու Փոքր Ասիայի շրջանները, որոնց արաբական անվանումները նշված են լատինատառ: Քարտեզի այս հատվածը վերագծված ամբողջ քարտեզի համարյա մեկ վեցերորդ մասն է կազմում:

Այս վերագծումն էլ բնագրի նման ուղղորդված է վերը հարավով: Կենտրոնի ծովը Սև ծովն է, ձախինը Կասպից կամ Խազարների ծովն է, իսկ վերի աջումն է Միջերկրականի հյուսիս-արևելյան անկյունը:

Հայաստանի անունն առկա է երեք տեղերում. «Մեծ Հայքը», *Ալի-Արմինիյե*, տեղադրված է Վանա լճի մոտ, որն այստեղ անվանված է *Արգիս* (Արճեշի աղավաղումը բնագրինն է), «Փոքր Հայքը», *Ասաֆիլ Արմինիյե*, Վանա լճի հյուսիս-արևմուտքումն է, իսկ երրորդը, *Բաքիյյաթ ուլ-Արմինիյե*, «Հայաստանի մնացորդը», տեղադրված է երկու լճերի միջև:

Քարտեզում պատկերված մյուս ծանոթ քաղաքներից են *Բիթլիսը*, *Կալիկլան* (Կարին, էրզրումը), *Խլաթը*, *Դվինը*, *Նախիջևանը* (Նաշուի), *Արզանը*, *Ամիդը*, *Միաֆարկինը*, *Խոյը* և *Սալմաստը*, որոնցից ութը Մեծ Հայքի տարածքումն են գտնվում:

Քարտեզի վերի հատվածի ձախ կողմում եղած կանաչ լիճը Ուրմիո լիճն է, որն այստեղ անվանված է *Բուհայրի Քանութան* : Այստեղ առկա է մի տառասխալ, քանի որ անունը պետք է լիներ Քաբութան՝ այսինքն Կապուտան լիճը: Սխալի պատճառը արաբերեն տեքստում տառի մեկ կետը ներքևի փոխարեն վերը դնելն է, որով «բ» տառը դարձել է «ն»:: Դատելով Բիթլիս, Խլաթ և Արճեշ քաղաքների տեղադրությունից, մյուս փոքր լիճը, որը գտնվում է Ուրմիո լճի աջից ներքև, Վանա լիճն է:

Նույնիսկ 1154 թվականի այս քարտեզում *Բիլադ ուլ-Ռանը*, այսինքն Աղվանք-Արրանը գտնվում է Արաքսից հյուսիս, իսկ *Ատրպատականը*՝ գետի հարավային ափին: Աղվանքի տարածքում գտվող քաղաքներից են *Բաբ-ուլ-Աբուաբը*, *Շամխորը*, *Շամախին*, *Բայլականը*, *Վարսականը Թիֆլիսը* և ուրիշներ: Բոլոր երեք երկրները տեղադրված են միասին և երկու գետերի խառնիճաղանճ համակարգը պատկանում է Եփրատին ու Տիգրիսին:

6- ԱԼ-ՂԱԶՎԻՆԻ

Զաքարիա իբն Մուհամմեդ ալ-Ղազվինին (1203-1283 թթ.) պարսիկ ծագումով արաբական աշխարհագրագետ էր, որի աշխարհագրական բառարան ձեռագիրը կոչվում է *Վայրերի, հուշարձանների և հավատացյալների պատմությունը*: Սա պարունակում է եղանակների գոտիների բաժանված սխեմատիկ մի աշխարհացույց քարտեզ, ուղղորդված վերը հարավով: Ձեռագրի պատճեններից շատերը պարունակում են նաև նրա ծննդավայր Ղազվինի՝ Պարսկաստանի հնագույն քաղաքներից մեկի հատակագիծը:

Ղազվինին նաև հանրագիտակ էր և գրել է տիեզերքի վերաբերյալ մի քանի աշխատություններ, որոնցից է *Արարչության հրաշալիքները և կենդանիների տարօրինակությունները*: Նա այս գրքում ևս տեղադրել է մյուս գրքի քարտեզների նման մի աշխարհացույց քարտեզ: Պետք է նշել, որ Ղազվինիի ձեռագրերի ընդօրինակությունների մեջ եղած քարտեզները միմյանցից էական տարբերություններ ունեն և հաճախ մեկը մյուսի հետ անհամեմատելի է:

Պատ. 50 – Այս քարտեզը Ղազվինիի *Վայրերի հուշարձաններ և Աստծո արարածների պատմությունը* աշխատության 1329 թվականի ընդօրինակությունից է, որը պահվում է Բրիտանական գրադարանում: Քարտեզը շատ պարզ է և ուղղորդված է վերը հարավով, առանց ցուցադրելու ցամաքամասերի ափերը և այլ սահմանները: Սա տիպիկ իսլամական գոտիական քարտեզ է ուր, սկսած հարավից՝ բոլորակի կենտրոնից, աշխարհը բաժանված է յոթ եղանակային կամ կլիմայական գոտիների, արաբերենով «էղլիմ»-ների: Եղանակային գոտիները պարունակում են բնակելի աշխարհը, սահմանափակվելով հարավում Հասարակածի գոտիով, և վերջում՝ յոթերորդ գոտուց հյուսիս գտնվող անբնակելի «Հյուսիսային բևեռ» շրջանով:

Քարտեզում իշխող են յոթ կլիմայական գոտիները, որտեղ ծովածոցերը նշված են սեպաձև, մխրճված տվյալ գոտիների մեջ: Ձախից աջ ցուցադրված ծոցերն են *Կանաչ ծոցը*, *Պարսից ծոցը* և *Բերբերների* ծոցը: Կենտրոնի շրջանը Կասպից ծովն է, իսկ դրա աջում երկու զուգահեռ թեք գծերն անվանված են *Բահր-ուլ-Մաղրիբ ուա ալ-Ռում ուա ալ-Շամ*, «Արևմուտքի, Հռոմի (Բյուզանդիայի) և Շամի ծովը», այսինքն Միջերկրականը:

Այստեղ նշված երկրները հիմնականում իսլամական են, բայց սրանց մեջ կան նաև մի քանի ոչ իսլամական երկրներ, որոնցից են *Բյուզանդիան*, *Բուլղարիան*, *Սակալիբան* (Սլավոնները) և *Ռուսը*: *Հայաստանը* նույնպես առկա է, տեղադրված Կասպից ծովի և Ռուսաստանի միջև: Սկսած վերի առաջին գոտուց, դրանց տեղանունների մակագրությունները աջից այսպես են.

Առաջին գոտի	*Բերբերների ծոցը*, *Եմեն*, *Օմման*, *Պարսից ծոց*, *Կանաչ* [կամ Բենգալի] *ծոց*, *Չինաստան*
Երկրորդ գոտի	*Տանժեր*, *Բերբերների երկիրը*, *Ներքին Եգիպտոս*, *Հիջազ*, *ալ-Սիր*
Երրորդ գոտի	*Անդալուզիա*, *Աֆրիկա*, *Ալեքսանդրիա*, *Բեյթ-ուլ Մուղադդաս* [Երուսաղեմ], *Շիրազ*, *Քիրման*, *Մոքրան*, *Սինդ*, *Հնդկաստան*, *Կանդահար*, *Մաչին*:
Չորրորդ գոտի	*Միջերկրական*, *Դիարբեքիր*, *Իրաք*, *Ջիբալ*, *Խորասան*, *Շաջա*, *Բադախշան*, *Աթաչին*, *Տիբեթ*:
Հինգերորդ գոտի	*Ֆրանկ*, *Կոստանդնուպոլիս*, *Կասպից ծով*, *Ռուս*, *Հայաստան*, *Խորեզմ*, *Օքսիանա*, *Սադդ-Թարան*, *Թուրքեր*:
Վեցերորդ գոտի	*Գերմանիա*, *Սակալիբա* [Սլավոններ], *Ռուսներ*, *Արալյան լիճ*, *Ղփչաղներ*, *Բամիան*, *Ղայմալի*:[76]
Յոթերորդ գոտի	*Մաղրիբ*, *Ներքին Բյուզանդիա*, *Բուլղարներ*, *Բահր-ի Վարանգ*[77] [Բալտիկ կամ Հյուսիսային ծով], *Գոգ և Մագոգ* [ցեղեր]:

Եղանակային գոտիներից դուրս, վերի (հարավային) մասում կան մի քանի այլ մակագրություններ, որոնցից են *Արևմուտքի Սև ցեղեր*, *Հաբեշիստան* (Եթովպիա), *Զանզիբար*, *Նուբիա*, *ալ-Զինջ* (Արևելյան Աֆրիկայում):[78] Քարտեզի կենտրոնի ուղղահայաց մակագրությունը նշում է Հասարակածը:

Պատ. 51 – Ոսկեզօծ ու արծաթազօծ այս աշխարհացույց քարտեզը Ղազվինիի (1203-1283 թթ.) 13-րդ դարի *Վայրերի հուշարձաններ և Աստծո արարածների պատմություն* աշխատության մեկ ուրիշ՝ 1580 թվականի ընդօրինակությունից է: Այս քարտեզը պարունակում է բավականաչափ ավելի շատ տեղեկություն և մանրամասնություններ, քան նախորդը: Քարտեզը պարսկերենով է և պատված է ոսկյա և արծաթյա թերթիկներով, ինչպես մի մանրապատկեր: Օրինակը պահպանվում է Ամերիկայի Բալտիմոր քաղաքի Ուալտերս Արթ Գալերիի գրադարանում: Այստեղ լեռները ցուցադրված են ոսկեզօծ, իսկ ծոցերն ու գետերը՝ արծաթազօծ:

Ղազվինիի մյուս քարտեզների նման, սա էլ ցուցադրում է յոթ եղանակային գոտիները և քարտեզում առկա մակագրությունների մեծ մասը դրանց վերաբերյալ է: Քարտեզն ուղղորդված է վերը հարավով: Ամենահյուսիսային գոտուց դեպի հյուսիս մակագրված է.

Այստեղ բավարար արև չկա և ցրտի պատճառով կենդանիներ չեն ապրում:

Բնակելի գոտիներից հարավ մակագրությունն ասում է.

Այս շրջանի մասին տեղեկություններ չկան *և* Ծայրահեղ տաքի պատճառով
այստեղ կենդանիներ չեն ապրում:

Այս մակագրությունները հիշեցնում են Մակրոբիոսի «Փոթորկոտ» կամ «Կիզյալ» գոտին: Հյուսիսային բևեռի մոտ մեկ ուրիշ տեղ մակագրված է.

Այս տարածքում Խոյից մինչև Կշեռ(ք) մեկ օր է և Կշեռ(ք)ից Խոյ՝ մեկ գիշեր:

Հարավային բևեռի մոտ նման մի մակագրություն հայտնում է, թե.

Կշեռ(ք)ի սկզբից մինչև Ջուկ մեկ օր է և Խոյից մինչև Կույսի վերջը՝ մեկ գիշեր:

Վերոհիշյալ մակագրությունները փաստում են իսլամական քարտեզագետի ունեցած գիտելիքները արեգակային համակարգի ինչպես նաև օրվա և եղանակների տևողության մասին. չնայած որ անհավանական չէ, որ 16-րդ դարում քարտեզն ընդօրինակող գրիչն ինքն այս տեղեկություններն ավելացրած լինի 13-րդ դարի բնագրին:

Քարտեզի մեծ մասը զբաղեցնում են Աֆրիկան ու անծանոթ հարավային շրջանները, մինչդեռ Եվրոպան ու Ասիան միասնաբար զբաղեցնում են քարտեզի ներքևի մասը: Ձախում գրված յոթ մակագրությունները գոտիների անվանումներն ու նրանց ֆիզիկական չափերն են ճշտում:

Ձախում գտնվող ծովը Խաղաղ օվկիանոսն է, իսկ վերի մեջտեղինը՝ Հնդկական օվկիանոսը և Արաբական ծովը: Վեց կղզիներով շրջապատված թերակղզին *Չինաստանն* է, որի աջումն է *Հնդկական* կամ Բենգալյան ծոցը: Գնալով աջ, ծովածոցը, որի մեջ են թափվում երեք գետերը՝ Պարսից ծոցն է: Սրան կից, Արաբական ծովը մտած կիսաշրջանաձև թերակղզին Արաբական թերակղզին է, իսկ դրանից աջ՝ մակագրված *Բահր-ի Խուլզում*, Կարմիր ծովն է: Նեղոսի ութ վտակները թափվում միանում են ինչ-որ լճի մեջ, որից սկսվում է բուն *Նեղոսը* և հոսում դեպի Միջերկրական: Սա աջից

[76] Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն թիվ 58:
[77] Ըստ Աբուլֆեդաի ու Ղազվինիի, Վարանգը հյուսիսային մի ծոց է, որը շատ սառն է ու անհյուրընկալ:
[78] Կարող է նաև լինել Բահրեյնի Զինջ քաղաքը:

օվկիանոսին միացած ճյուղավորումներով ու ծովախորշերով լի ծովն է, անվանված *Բահր-ի Միսր* (Եգիպտական ծով): Սև ծովը ճյուղավորվում է Միջերկրականի մեջտեղից և մյուս կողմից շարունակվում ու միանում է Հյուսիսային օվկիանոսին: *Տիգրիսն* ու *Եփրատը* Սև Ծովը միացնում են Պարսից ծոցին: Կասպից ծովի մեկ մասը տեսանելի չէ, քանի որ ծածկված է կազմված էջերի ծալքի մեջ: Արաքսը սկսվում է Տիգրիսից, իսկ Կուրը՝ Սև ծովից: Սրանք միանում են իրար ու հոսում դեպի Կասպից ծով: Արաքսի ու Տիգրիսի միջև տեղադրված է *Արմինիյե* «Հայաստան» անվանումը, որի երկու կողմերում նշված են *Թավրիզն* ու *Էրզրումը*:

Քարտեզի ծալքից արևելք գտնվող քառանկյունի ծովը Արալյան ծովն է, որի մեջ են թափվում Կենտրոնական Ասիայից սկիզբ առնող *Ջեյհունն* (Ամու դարյա, Օքսուս) և *Սեյհունն* (Սիր դարյա) գետերը:

7 – ԻԲՆ-ՍԱԻԴ

Անդալուզիացի բանաստեղծ ու աշխարհագրագետ Աբուլ-Հասան իբն-Սաիդ ալ-Մաղրիբին ծնվել է Գռանադայում 1213 թվականին, 1241-ից տեղափոխվել ու բնակվել է Եգիպտոսում, ուր նա արդեն ճանաչված էր որպես բանաստեղծ:[79] Այստեղ նա շարադրել է մի շարք բանաստեղծական ու աշխարհագրական երկեր: 1276-ին նա մեկնում է Թունիս, ուր տաս տարի անց մահանում է: Մաղրիբի մասին գրված նրա աշխարհագրական պոեմներն ու հավաքածուները մեծ համբավ ունեին, բայց ցավոք մեզ չեն հասել:[80] Նրա ոչ շատ հայտնի ձեռագրերից մեկը պահպանվում է Օքսֆորդի համալսարանի Բոդլեյան գրադարանում և պարունակում է ստորև ներկայացված հետաքրքրական քարտեզն ու մի քանի այլ գծագրեր:

Պատ. 52/52a – Իսլամական այս քարտեզի բնօրինակը պատկանում է 13-րդ դարին, բայց այստեղ պատկերվածը ձեռագրի 1570 թվականի ընդօրինակությունից է, որը կոչվում է *Գիրք պատմության և սկզբի*: Ձեռագիրը վերագրվում է իբն-Սաիդ ալ-Մաղրիբիի գրչին, կամ էլ Սաուի ալ-Ֆարսիին: Քարտեզի աղբյուրները գալիս են 13-րդ դարի իսլամական քարտեզագրությունից: Քարտեզի վերի աջ մասում քարտեզագիրը նշում է, որ քարտեզը պատրաստելիս օգտվել է հույն Պտղոմեոսից և երկու այլ հեղինակների աշխատություններից:

Քարտեզի ուղղորդությունը իսլամական չէ, այսինքն սրա վերը ոչ թե հարավն է, այլ արևելքը, որն ընդունված էր ժամանակի քրիստոնեական քարտեզագրության մեջ: Սա Բալխի իսլամական դպրոցի ուշ շրջանի նմուշներից է, ուր արևելյան կիսագունդը ներկայացված է բավականին մանրամասն ու համեմատաբար ճշգրիտ: Այստեղ ցամաքների ու ծովերի համեմատական դրվածքը իրականությանը բավականին մոտ է: Քարտեզում լեռները ներկված են սրճագույն, ծովերը՝ մուգ կանաչ, իսկ գետերը՝ բաց կանաչ: Եղանակային յոթ գոտիները նշված են կարմիր կամարաձև գծերով. Հայաստանն ընկնում է մասամբ չորրորդ և մասամբ էլ հինգերորդ գոտիների միջև, այսինքն նույն գոտիներում, ինչ որ ալ-Իդրիսիի քարտեզներում է (տե՛ս Պատ. 47 և 48):

Կարելի է ասել, որ այս քարտեզում արևելյան կիսագնդի պատկերն իսլամական քարտեզների մեջ լավագույնն է: Աֆրիկան ներկայացված է որպես մի մայրցամաք շրջապատված ջրով և արևմտյան՝ Ատլանտյան օվկիանոսը հարավային անցումով միացած է արևելյան՝ Խաղաղ օվկիանոսին: Ասիայում Արաբական թերակղզու, Հնդկաստանի, Հնդկաչինի, Մալայան արշիպելագի և Չինաստանի ուրվագծերը ճանաչելի են: Սիբիրը նշված է որպես *Գոգ և Մագոգ* ցեղերի արգելանոցը, ուր նրանք առանձնացված են մարդկությունից Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցած պարիսպով, որի վարը տեղադրված է մի դարպաս: Հարավ-արևելյան Ասիայի ծովերը լի են բազմաթիվ կղզիներով: Եվրոպայում ճանաչելի են Իբերյան (Պիրենեյան) թերակղզու, Ֆրանսիայի ու Հյուսիսային Եվրոպայի ուրվագծերը *Հյուսիսային ծովում* առկա են յոթ մեծ կղզիներ, իսկ Միջերկրականում՝ հինգը: Բոլոր ցամաքամասերի տարածքները լցված են բազմաթիվ երկրների ու շրջանների տեղանուններով:

Կոստանդնուպոլիսը տեղադրված է Միջերկրականը Սև ծովին միացնող նեղուցի վրա, որը նշում է Ադրիատիկ ծովը, Բոսֆորն ու Դարդանելը: Կասպից ծովը քարտեզի կենտրոնի քառանկյունի լիճն է, որն իր երկու (երևակայական) կղզիներով գտնվում է Սև ծովի արևելքում:

Կասպից ծովի ներքևում առկա է մի մեծ լեռնաշղթա, հավանաբար Կովկասյանը, իսկ մեկ ուրիշն էլ առկա է սրանից արևմուտք (ներքև), որը կամ Հայկական լեռնաշխարհը կամ էլ Տավրոսյան լեռներն է ներկայացնում:

Պատ. 52a-ի մեջ, հետևյալ կարգով և թվերով նշված են քարտեզում ցուցադրված Հայաստանի հարակից երկրների, տարածաշրջանների ու քաղաքների անվանումները.

1. *Արմինիյե* (Հայաստան), տեղադրված Կասպից ծովի հարավում եղած երկու լեռնաշղթաների միջև:
2. *Բաբ-ուլ-Աբուաբ*, Դերբենդ, Կովկասյան լեռների մոտ:
3. *Շիրվան*, կրկին Կովկասյան լեռների մոտ:
4. *Դեյլամ* (Գիլան) վերոնշյալ երկուսի միջև:
5. *Համադան*, Հայկական լեռնաշխարհից արևելք:

[79] Քաղաքի անվանումը հայերենով ընդհանրապես գրվում է Գրանադա, բայց քանի որ իսպաներենում դա հնչվում է «ռ», ապա տեսքտում պահպանվել է իսպաներենի ճշգրիտ հնչումը:

[80] *Encyclopaedia of Islam*, հատոր 3, էջ 296:

6. *Բաղդադ*, Հայկական լեռնաշխարհից հարավ:
7. *Ջազիրա* (Միջագետք), Հայկական լեռնաշխարհից հարավ-արևմուտք:
8. *Խորասան*, Հայկական լեռնաշխարհից հարավ-արևելք ու Կասպից ծովից հարավ:
9. *Բահր-ուլ-Խազար*, Կասպից ծով:
10. *Բահր-ուլ-Ռում*, Միջերկրական ծով:
11. *Բահր-ուլ-Ֆարս*, Պարսից ծոց:
12. Կովկասյան լեռները և Արարատները:
13. Հայկական լեռնաշխարհը (բարձրավանդակը):
14. Տիգրիսը, որը սկիզբ է առնում Հայկական լեռնաշխարհից:
15. Եփրատը, որի ակունքը գտնվում է Արարատի հարավում:

Պատ. 53 – Իբն-Սաիդի նույն ձեռագիրը պարունակում է նաև աշխարհի մեկ ուրիշ բոլորակ քարտեզ, ուր պատկերված են միայն եղանակային գոտիները: Այս քարտեզն էլ ուղղորդված է վերև արևելքով, և այդ իսկ պատճառով իսլամական յոթ եղանակային գոտիները դարձել են ուղղահայաց բաժանումներ: Այստեղ բացակա են ծովերի ու ցամաքների բաժանումներն ու այլ աշխարհագրական ու տեղագրական տվյալներ, և եղանակային գոտիները ամբողջովին լցնում են բոլորակի տարածքը:

Գոտիները համարակալված են աջից ձախ և տարածվում են արևելքից արևմուտք: Ամեն մի գոտի պարունակում է քաղաքների ու երկրների անվանումների մակագրություններ: Սրանց մի մասը թարգմանաբար բերվում են ստորև.

Գոտի 1 - *Ադեն*, *Օմման*, *Սանա*, *Ասուան*, *Նուբիա*, *Դամասկոս*, *ալ-Զինջ և այլն*
Գոտի 2 - *Մեքքա*, *Ասուան*, *Բահրեյն*, *Եգիպտոս*, *Հիջազ*, *Անթակիա և այլն*.
Գոտի 3 - *Ալեքսանդրիա*, *Ռամմալահ*, *Ղոդս* [Երուսաղեմ], *Քիրման*, *Քաբուլ*, *Բասրա*, *Իսթախր*, *Թարսուս*, *Ասկալոն*, *Խուլզում*, *Բերբեր*, *Բաղդադ և այլն*.
Գոտի 4 - *Մոսուլ*, *Խարրան*, *ալ-Ջազիրա* [Միջագետք], *Նիշաբուր*, *Սպահան*, *Անթակիա*, *Դինավար*, *Համադան*, *Աֆրիկա*, *Տանժեր և այլն*.
Գոտի 5 - *Անդալուզիա*, *Թաբարիստան*, *Մերվ*, *Ատրպատական*, *Սամարղանդ*, *ալ-Խազար*, *ալ-Թուրք*, *ալ-Ռում* [Բյուզանդիա] *և այլն*.
Գոտի 6 - *Սակալիբա*, *Պարտավ*, *Հայաստան*, *Խորեզմ*, *Գորգան*, *Դեյլամ և այլն*.
Գոտի 7 - *Կոստանդնուպոլիս*, *Խազար և այլն*.

Կարևոր է նշել, որ քարտեզում այն գոտին ուր տեղադրված է Հայաստանը, գտնվում է Ատրպատականից հյուսիս և Խազարից (որոնք աղվանների հարակից ցեղախմբերից են) հարավ շրջաններում:

8 – ԱԼ-ՄՈՍԹՈՒՖԻ

Համդ Ուլլահ ալ-Մոսթոուֆի ալ-Ղազվինին (շուրջ 1281-1339 թթ.)՝ ճանաչված որպես ալ-Մոսթոուֆի, միջնադարյան հանրահայտ պատմաբան ու աշխարհագրագետ էր, ծնված Պարսկաստանի Ղազվին քաղաքում: 1330 թվականին նա սկսեց շարադրել իր *Զաֆար-Նամեն* (Հաղթանակների գիրքը), որը 70,000 տողանոց մի էպոս է իսլամական պատմության ու հաղթանակների մասին: Նրա մյուս աշխատություններից են *Թարիխէ գոզիդա* (Ընտրանի պատմություն) պատմական երկը և *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ* (Սրտի երջանկություն) տիեզերագիտական ու աշխարհագրական ձեռագիրը:[81] Աշխարհագրական գլուխներում գիրքը տեղեկություններ է տալիս աշխարհի տարբեր երկրների, շրջանների ու քաղաքների, ինչպես նաև իսլամական աշխարհի կարևոր ծովերի, լճերի, գետերի, կղզիների ու լեռների վերաբերյալ: Հայաստանի լեռներից, լճերից ու գետերից շատերը նշված են այս աշխատության մեջ: Լեռներին վերաբերող գլխում նշված են, որ Արարատն ու Սիփանը Հայաստանի կարևոր լեռներից են, իսկ Ատրպատականի կարևոր լեռն է Սավալանը:

Պարսկաստանի հարակից երկրների մասին խոսելիս հեղինակը մեկ գլուխը հատկացրել է Հայաստանին: Նա իր խոսքն սկսում է այսպես.

> *Գոյություն ունեն երկու Հայաստաններ՝ Մեծը և Փոքրը: Փոքր Հայքը պարսից տիրապետության ներքո չէ: Մեծ Հայքը հպատակվում էր Պարսկաստանին և տարեկան հարկ էր վճարում Պարսից թագավորին, որը հավասար էր ամեն մեկ բեխի [այսինքն՝ տղամարդու] համար երեք թումանի:*

Հեղինակն ապա ցուցակագրում է երկրի մեծ քաղաքներն ու նրանց կարևոր յուրահատկությունները, եղանակը, գյուղատնտեսությունը, արտադրությունն ու առևտուրը ինչպես նաև ամեն մի քաղաքից գանձած տարեկան հարկի քանակը:[82]

Տասնյոթերորդ դարի Օսմանցի աշխարհագրագետ Քյաթիբ Չելեբին (1609-1657 թթ.) իր կարևորագույն աշխատության՝ *Ջիհան Նյումայի* մեջ մեկ գլուխ հատկացրել է Հայաստանին, որտեղ տեքստը սկսում է համարյա թե ալ-Մոսթո-

[81] *Encyclopaedia of Islam*, հատոր 3, էջ 122:
[82] Ալ-Մոսթոուֆի, *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ*, Բրիտանական գրադարան, ձեռագիր թիվ MS Add.7709, թ. 190a/b:

ուֆիի նույն բառերով: Շատ հավանական է, որ Չելեբիին իր նյութի կարևոր մասը ուղղակի վերցրել է ալ-Մոսթոուֆիի շարադրածից: Որքան մեզ հայտնի է, այս աղբյուրը Չելեբիին վերաբերող որևէ աշխատության մեջ չի հիշատակվում:[83] Ըստ երևույթին, ալ-Մոսթոուֆիի այս աշխատությունը միջնադարյան արաբական ու պարսկական գրականության մեջ կարևոր աղբյուր է հանդիսացել, քանի որ ավելի քան 500 անգամ ընդօրինակվել է: Տեքստից Քյաթիբ Չելեբիի օգտվելն ու այդ մասին չնշելը ընդհանրապես ժամանակի բնութագրական գծերից մեկն է:

Ալ-Մոսթոուֆիի *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ* աշխատության մեջ կա երկու ձեռագիր քարտեզ: Մեկը Պատ. 54-ի աշխարհացույց քարտեզն է, իսկ մյուսը տարածաշրջանային մի քարտեզ է, ուր պատկերված է Միջերկրականի և Կենտրոնական Ասիայի միջև ընկած տարածքը (Պատ. 55), որը կազմում է իսլամական աշխարհի մեծ մասը: Ներկա հատորում վերատպված այս երկու քարտեզներն էլ վերցված են ձեռագրի 17-րդ դարի ընդօրինակություններից, որոնք պահվում է Բրիտանական գրադարանում:

Պատ. 54 – Այս շրջանաձև աշխարհացույց քարտեզը ալ-Մոսթոուֆիի 1339/1340 թվականների *Նուզհաթ ուլ-Ղուլուբ* ձեռագրի տասնյոթերորդ դարի ընդօրինակությունից է, որը պահվում է Բրիտանական գրադարանում: Քարտեզը Բալխի դպրոցի քարտեզներին չի նմանում և ավելի հարազատ է ալ-Բիրունիի քարտեզներին, որոնց մեջ ցամաք/ծով սահմանները տարբեր կերպ են ներկայացված: Քարտեզը կարևոր է այն առումով, որ օգտագործում է ինչ-որ նախնական աշխարհագրական կոորդինատների մի ցանց:

Քարտեզում հորիզոնական գծերը ներկայացնում են եղանակային գոտիները, որոնք բնակելի աշխարհը բաժանում են յոթ շրջանների, հավելյալ նշելով նաև երկու ծայրամասային և անբնակելի գոտիներ: Այս հորիզոնական բաժանումներին ավելացված են ուղղահայաց ցանցի գծերը, որոնք նման են միջօրեականների, գծված միմյանցից տասն աստիճան հեռավորության վրա, բայց սրանք գծված են ուղիղ և շարունակվում են անգամ քարտեզի շրջանից դուրս: Ցանցը ծածկում է ամբողջ բնակելի աշխարհը: Հարկ է նշել, որ ի բացառություն Պտղոմեոսյան վերակառուցված քարտեզների, միջօրեականների աղեղնաձև ներկայացվելն ու նրանց բևեռներում միահալը քրիստոնեական միջնադարյան քարտեզներում երևան եկան շատ ավելի ուշ: Քարտեզին վերաբերող տեքստի մեջ գոտիներն անվանված են ըստ դրանց տեղադրմանը. այդ մասին նշված է քարտեզի բոլորակից դուրս: Հասարակածից հարավ (վերևում) գտնվող շրջանը կոչվում է *նախաեղանակային գոտի*, որը տարածված է Հասարակածից մինչև *Հարավային բևեռ*: Դրանից ներքև առկա են յոթ գոտիները, իսկ դրանց վերջում՝ քարտեզի ամենաներքևի ծայրամասում առկա է մի փոքր աշխարհամաս, որը կոչվում է *գոտիներից հեռու* և *Հյուսիսային բևեռ*: Ցանցի ամեն մեկ բաժանմունք ներկայացնում է տասն աստիճան հեռավորություն:

Քարտեզը հիմնականում ուղղորդված է վերը հարավով, բայց ձեռագրի մեջ թերթը տեղադրված է գլխիվայր այնպես, որ ավելացված մակագրությունների մեկ մասն էլ այդպես են գրված՝ շուռ տրված 180 աստիճանով: Ներկա հատորում ներկայացվածը ճշգրիտ ուղղորդությամբ է ցուցադրված՝ վերը հարավով:

Կապույտ զանգվածը Հնդկական ու Խաղաղ օվկիանոսներն են, որոնք Աֆրիկայի արևմուտքում միանում են *Արևմտյան ծովին*: Բնակելի աշխարհը սկսվում է հասարակածից հյուսիս, որն այստեղ կոչվել է *բարեխառն գիծ*: Աջ կողմում ծովի մեջ մխրճված երկու ցամաքամասերը ներկայացնում են Աֆրիկան: Աջից առաջինը հյուսիս-արևմտյան Աֆրիկան է, որից հետո եղած ծոցը կոչված է սովորաբար Միջերկրականին տրված անունով՝ *Բահր-ի ֆարանգ*: Սա իրականում Արևմտյան Աֆրիկայի Գվինեական ծոցն է, որը պատկերված է խեղաթյուրված: Հաջորդ ցամաքամասը Կենտրոնական և Հյուսիսային Աֆրիկան է, որի ձախումն է *Բահր-ի Խուլզումը*: Սա Կարմիր ծովին տրված հին արաբական անվանումն է, որի հիմքումն է Կարմիր ծովում եղած «Խուլզում» ժամանակակից կարևոր նավահանգստային քաղաքի անունը:[84] Սրա ձախումն է Արաբական թերակղզին և *Բահր-ի Օմմանը*: Արևելքում վերջին ցամաքամասը ներկայացնում է *Չինաստանն* ու *Հնդկաստանը*: Աջում օվկիանոսից ցամաք մտած ծովը Միջերկրականն է, որը կոչվում է *Բահր-ի Ռում ուա Ֆարանգ*, որի հյուսիսումն է գտնվում *Կոստանդնուպոլիսը*: Ցամաքամասի կենտրոնում եղած կապույտ բոլորակը *Կասպից ծովն* է:

Փոքր Հայքը նշված է *Չորրորդ գոտու* մեջ, իսկ այս երկրամասի մոտ առկա են դրան հարակից քաղաքների ու շրջանների անունները: Մեծ Հայքը, չնայած որ կարևոր տեղ ունի քարտեզի բացատրական տեքստի մեջ, աշխարհացույց այս քարտեզում պատկերված չէ, սակայն առկա է նույն ձեռագրի մեկ ուրիշ քարտեզում, որն իսլամական աշխարհի քարտեզն է (տե՛ս հաջորդ պատկերը):

Կասպից ծովի հարավում նշված են *Արաբական Իրաքն* ու *Ատրպատականը*: Դրա հարավ-արևելքում կարելի է տեսնել *Խորասանը*, *Ֆարսը*, *Քիրմանը*, իսկ հյուսիսում ու հյուսիս-արևմուտքում՝ (որտեղ պետք է լինի Կովկասյան լեռնաշղթան) առկա են *Բուլղարիան*, *Ռուսը*, *Ղփչաղները*, *Չերքեզները* և *Ֆրանկները*: *Գոգ և Մագոգ* վայրագ ցեղերը նշված են բնակելի աշխարհի ծայրամասի *Վեցերորդ գոտում*:

Պատ. 55 – Ալ-Մոսթոուֆիի այս քարտեզը, որը պարունակում է Կասպից, Սև, Միջերկրական, Օմմանի ծովերի ու Պարսից ծոցի միջև ընկած տարածքը, նրա պատմական ու աշխարհագրական նույն աշխատությունից են, ինչ որ նախկին քարտեզը:[85] Այստեղ էջը ծածկված է մեկից երկու աստիճանի բաժանումներով գծված մի ցանցով: Ծովերի ափերը

---

[83] Քյաթիբ Չելեբի, *Ջիհան Նյումա*, գլուխ 41, 1657 և Սաֆրաստյան, *Թրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին* , Հատոր 2, Երևան, 1964, էջ 29:

[84] *Encyclopaedia of Islam*, հատոր 5, էջ 367-369, 1980:

[85] Այս անունն ընդհանրապես գրվում է մեկ մ-ով, բայց քանի որ արաբերենում սա երկու մ-ով է գրվում և հնչվում, այս թարգմանության մեջ պահպանված է արաբերենի ճշգրիտ հնչումը:

նշված են սև գծերով, իսկ ուղղահայաց գրությունները գոտիների անվանումներն են որոնց անգլերեն թարգմանությունը կապույտով ավելացված է քարտեզի վրա, իսկ այդ թվերին վերաբերող տեղանունների թարգմանությունները տրված են ներքևի ցուցակում:

Քարտեզն ուղղորդված է վերը հարավով և ցանցի քառակուսիների մեջ գրված են տարբեր տեղանուններ: Ցանցի ամեն մեկ բաժանումն ունի մեկ աստիճան երկայնություն և մոտ երկու աստիճան լայնություն: Այստեղ հիմնականում ներկայացված է իսլամական աշխարհը, ներառյալ Պարսկաստանն ու Միջագետքը, հարավում Եգիպտոսն ու արևելքում Կենտրոնական Ասիան մինչև *Սամարղանդ* ու *Բուխարա:* Սա նախկին պատկերի, աշխարհացույց քարտեզի, կենտրոնական մասն է, որի ընդհանուր բացատրականները նաև այս քարտեզին են վերաբերում: Այստեղ կարելի է տեսնել Կարմիր ծովի նավահանգիստ *Խուլզում* քաղաքը:

Քարտեզի վրա կապույտով ավելացված թվերը տեղադրված են տեղանունների մոտ, որոնց թարգմանությունները տրված են ստորև:

1. *Բահր-ի Խազար* – Կասպից ծով
2. *Բահր-ի Օմման* – Օմմանի ծով կամ Պարսից ծոց
3. *Բահր-ի Ռում* – Միջերկրականը և Սև ծովը
4. *Բահր-ի Խուլզում* – Կարմիր ծով
5. *Սալմաստ**, *Արմինիյե* * – Հայաստան
6. *Խլաթ**
7. *Արճեշ* *
8. *Երզնկա**
9. *Մանազկերտ**
10. *Արրան*, Աղվանք – Թիֆլիսի հյուսիսում
11. *Թիֆլիս* **
12. *Բաքու*** և *Շամախ*** – Կասպից ծովի ափերին
13. *Մըսըր* – Եգիպտոս
14. *Բուխարա* և *Սամարղանդ* – Կենտրոնական Ասիայում
15. *Խուլզում* – Կարմիր ծովի նավահանգիստ
16. *Ուրմիա*
17. *Թավրիզ* և *Արդաբիլ*
18. *Մարաղա*
19. *Դամասկոս* և *Անբակիա*
20. *Կայսերի* – Կեսարիա
21. *Բեյթ ուլ-Մուղադդաս* – Երուսաղեմ
22. *Նախիջևան** և *Մարանդ*
23. *Մալաթիա**
24. *Պարտավ*** և *Շամխոր*** [Շամգոռ]

(*) Ձեռագրում սրանք նշված են որպես Հայաստանի քաղաքներ:
(**) Այս քաղաքները նշված են Աղվանքի տարածքում:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՈՒԾ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ (Տասնմեկերորդից մինչև տասնչորսերորդ դարերի քրիստոնեական քարտեզներ)

Տասնմեկ-տասնչորսերորդ դարերից մեզ հասել են շատ կարևոր աշխարհացույց քարտեզներ, որոնց մեծ մասը տեղ են գտել տարբեր ձեռագիր ժողովածուների մեջ, իսկ մի քանիսն էլ մեծադիր են ու իրենցից ներկայացնում են առանձին աշխատություններ, պատրաստված որպես քարտեզներ: Այս ժառանգությունից ընտրված կարևորագույն քարտեզները քննարկված են գրքի այս գլխում:

Այն ձեռագրերը, որոնց մեջ կան քարտեզներ, ընդհանրապես տարբեր նյութերի հավաքածուներ են, ինչպես օրինակ Զատկական աղյուսակներ, տոնացույցեր, բնագիտական, աստղաբաշխական ու պատմական աշխատություններ և, հատկապես, կրոնական տարբեր նյութերի հավաքածուներ: Այս քարտեզները շատ տարբեր են իրենց պարունակած տեղեկություններով, տվյալներով և դրանց դասավորումներով, բայց և այնպես ունեն շատ ընդհանուր գծեր: Այստեղ կան պարզ T-O տարատեսակի քարտեզներ, որոնք դեռևս հետևում են Սալլուստիոսի և Օրոսիոսի մոդելներին, պարունակելով իրենց նախորդներից համեմատաբար ավելի շատ տեղագրական տեղեկություններ: Կան նաև մանրամասն տեղեկություններ պարունակող և դետալներ ցուցադրող քարտեզներ, որոնք ներկայացնում են աստվածաշնչական ավանդույթներից ու առասպելներից հավաքած նյութեր ու պատկերներ:

Միջնադարում պարզ T-O տեսակի քարտեզների վրա սկսեցին ավելանալ առասպելներից ու լեգենդներից վերցված նյութերն ու պատկերները, որոնք քարտեզագիրներին էին հասել հնագույն հունական կամ այլ դասական աղբյուրներից: Առասպելական արարածների շարքում էին շան գլուխ ունեցող մարդը, անգլուխ մարդը (որի աչքն ու բերանը նրա կրծքի վրա են), մեկ ոտ ունեցող մարդը՝ Սկիապոդը, որը շատ արագ վազում է ցատկելով և արևից պաշտպանվում իր հսկա ոտի ստվերի տակ, մեծ ականջներով մարդը, որը ցրտից պաշտպանվելու համար ականջներով է փաթաթվում, մարդակերները և այլն: Քարտեզներում տեղ էին գտնում նաև տեղեկություններ, վերցված պատմական ու աստվածաշնչական աղբյուրներից, օրինակ Զրհեղեղի, Նոյյան տապանի, Կարմիր ծովի ճեղքվելու, Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերի արշավանքներին դիմադրելու նպատակով Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցած պարսպի, Երկրային դրախտի ու նրա չորս գետերի, ամազոնուհիների ու նման այլ նյութերի վերաբերյալ:[86]

Այս ժամանակաշրջանում (1000-1350 թթ.) պատրաստված մանրակրկիտ քարտեզները պարունակում են վերը թվարկված նյութերի վերաբերյալ մակագրություններ ու մանրապատկերներ, ինչպես նաև մանրամասն պատմական ու աշխարհագրական տեղեկություններ, քարտեզում ցուցադրված երկրների ու շրջանների մասին: Տեղեկությունների քանակը, բնականաբար, սահմանափակվում է քարտեզի ֆիզիկական չափերով և մեծ քարտեզներում այս տեղեկությունները բավականին ծավալուն են: Սրանցից շատերն ունեն կրոնական ուղղվածություն, մասնավորապես քարտեզի կենտրոնում ունենալով Երուսաղեմը, Կարմիր ծովը ճեղքված և ներկված կարմիր գույնով, որը ցուցադրում է իսրայելցիների անցման համար ծովի բացվելը: Քարտեզները պարունակում են տարբեր քանակի տեղագրական և այլ մակագրություններ: Համեմատության համար այս դարաշրջանի կարևոր քարտեզների պարունակած մակագրությունների քանակը նշող թվերը տրված են ներքևի աղյուսակում:

Քարտեզի անվանումը	Պատ.	Մակագրությունների քանակը
Ալբի քարտեզ	14	50
Թորնի աբբայության քարտեզ	25	60
Մատթեոս Փարիսի աշխարհացույց	-	81
«Բարոյախոս» գրքի քարտեզ	68	95
Քոթթոնյան քարտեզ	57	146
Լամբերտի քարտեզ	59	180
Բարհեբրեոս	76	190
Սաուլիի աշխարհացույց	58	229
Հիգդենի մեծ աշխարհացույց	79	346
Հերոնիմոսի քարտեզ	11	407
Հերեֆորդի աշխարհացույց	77	1,021
Էբսթորֆի աշխարհացույց	70	1,224

[86] Տե՛ս *Հին Կտակարան*, Եզեկիել 38 և 39:

Պետք է հիշել, որ այս քարտեզներից ոչ մեկն ամբողջությամբ նորաստեղծ գործ չէ. նրանց պարունակած որոշ տեղեկություններ վերցված են մեկ այլ աղբյուր-քարտեզից, որի վրա քարտեզագիրն ավելացրել է իր ունեցած տեղեկություններն ու անհրաժեշտ նյութերը՝ թելադրված քարտեզը պատվիրողի կողմից կամ էլ պայմանավորված դրա կիրառության նպատակով: Հետաքրքիր է, որ այստեղ ներկայացված 12 քարտեզից 9-ն ունեն ինչ-որ մի առնչություն Անգլիայի հետ, չնայած կարող են նույնիսկ Անգլիայում պատրաստված չլինել:

Ուշ միջնադարյան շրջանում պատրաստվել են մեծադիր աշխարհացույց քարտեզներ, այսպես կոչված «մապպա մունդի»-ներ, որոնք բավական մեծաթիվ են եղել, բայց իրենց ֆիզիկական չափի պատճառով դրանցից շատ քչերն են մնացել համեմատաբար անվնաս և հասել մինչև մեր ժամանակները: Սրանցից չորսը հասել են մինչև քսաներորդ դար, որոնք են՝ Կոռնուոլյան դքսության, Վերչելլի, էբսթորֆի և Հերեֆորդյան աշխարհացույց քարտեզները, այդպես անվանված ըստ իրենց պահպանության վայրերի անունների: Այս չորս քարտեզներն էլ ունեն անգլիական ծագում կամ աղբյուր:[87] Քորնվալյան դքսության աշխարհացույցը հայտնաբերվել է Անգլիայում, Վերչելլիի մասին ասվում է, թե Իտալիա է բերվել Անգլիայից, էբսթորֆի քարտեզն էլ պատրաստել է մի անգլիացի վանական և, վերջապես, Հերեֆորդի «Մապպա Մունդին» ծնունդ է առել ու պահպանվում է Անգլիայում:

Այս քարտեզների ձևավորումը, դրանց մեջ ցուցադրված Միջերկրական ծովը և պարունակած հավելյալ պատմական, առասպելական ու աշխարհագրական տեղեկությունները ու մանրապատկերները շատ տեղերում ունեն ընդհանուր նմանություններ: Սրանք բոլորը T-O տեսակի են ու հիմնված Օրոսիոսի մոդելի վրա, որի վրա ավելացված են տեղեկություններ Պլինիոսի, Հերոնիմոսի, Օգոստինոսի, Իզիդորի և ուրիշների աշխատություններից: Իտալացի Ումբերտո Էքոյի «Բաուդոլինո» պատմական վեպում, ուր պատկերված է կյանքը 12-րդ դարում, հերոսը երազում է գնալ հեռավոր երկրներ, հասնել ու բարձրանալ Արարատը, ուր կարելի է տեսնել Նոյյան տապանի մնացորդները, գնալ Աղվանք, ուր մարդիկ ավելի սպիտակ են քան ալյուրը, հանդիպել ամազոնուհիների ու հասնել Նեղոս, Դրախտի չորս գետերից մեկը, որը սկիզբ առնելով այնտեղից՝ անցնում է հնդկական անապատներից, ընդհատակյա անցումով հասնում է Եգիպտոս և կտրելով սրա տարածքը՝ թափվում Միջերկրական ծով: Այս բոլորը և դեռ ավելին ինչ-որ ձևով ցուցադրված են այս գլխում քննարկված համարյա բոլոր ուշ միջնադարյան քարտեզներում՝ հատկապես մեծածավալ աշխարհացույց քարտեզներում:

Քսաներորդ դարի վերջերում Կոռնուոլյան դքսության արխիվներում գտնվեց մի աշխարհացույց քարտեզի պատառիկ: Սա 61x53 սմ չափերով մի մագաղաթ էր, որը մաս էր կազմել 157 սմ տրամագիծ ունեցող շրջանաձև աշխարհացույց մի քարտեզի: Գտնված պատառիկը վերաբերում է Աֆրիկային և իր ներկայացման ոճով ու պարունակությամբ նման է Վերչելլիի ու Հերեֆորդի քարտեզներին: Քարտեզն այստեղ չի քննարկված, քանի որ այս պատառիկը Կովկասի շրջանը չի պարունակում:

Վերոհիշյալ քարտեզների մեծ և հիմնական մասը, ինչպես նաև ուրիշ կարևոր ուշ միջնադարյան քարտեզներ քննարկված են ներկա գրքի մեկ այլ գլխում:

1 – ՔՈԹՈՆՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶ

Պատ. 56/56a – Այս քարտեզը կոչվում է Անգլո-Սաքսոն կամ Քոթթոնյան քարտեզ, քանի որ պատկանում էր սըր Ռոբերտ Քոթթոնին, որը 1753 թվականին Բրիտանական թանգարանը հիմնող այն երեք անհատներց մեկն էր, որն իր հավաքած գրադարանը նվիրեց թանգարանին: Քարտեզը փոքրածավալ է ու պատրաստված է Անգլիայում 1050 թվականին և տեղադրված անգլո-սաքսոն Պերիգետեսի ձեռագիր ընդօրինակության մեջ: Սա պարունակում է Դիոնիսուս Պերիգետեսի երրորդ դարում գրված աշխարհագրական չափածո պոեմը, ուր հեղինակը նկարագրում է բնակելի աշխարհի տարածքը: Ձեռագիրը պարունակում է նաև տոնացույցեր և այլ աղյուսակներ, պատմություն և նույնիսկ մի ուրիշ փոքր Մակրոբիոսյան աշխարհացույց քարտեզ, ուղղորդված վերը հյուսիսով: Քարտեզը կազմվել է Անգլիայում, բայց նրա արմատները հասնում են մինչև հռոմեական շրջանը և ուղղակի կապ ունեն Մարկոս Վեսպասիանոս Ագրիպպայի (ծնված մ.թ.ա. 63 թվին) քարտեզին, որը նա պատրաստել էր Հուլիոս Կեսարի կարգադրությամբ մ.թ.ա. առաջին դարում:

Չնայած որ քարտեզը պատրաստվել է այն ժամանակներում, երբ քրիստոնեական տեղագրությունը իշխող էր և հիմքում ունի T-O տեսակի քարտեզների ձևը, բայց պատրաստված է քառանկյունի և ոչ շրջանաձև: Ըստ երևույթին, քարտեզը պատրաստողը աշխատել է լցնել էջը, հետևաբար աշխարհը ներկայացված է խեղաթյուրված կերպարանքով: Քարտեզում Բրիտանիան ու Իսպանիան սեղմվել են իրար և Արաբական թերակղզին ուղղված է դեպի արևելք, ինչ ուղղությամբ նաև նշված է Նեղոսի ակունքը:

Հակառակ իր ժամանակակից քարտեզներին, այս քարտեզը կրոնի հետ անմիջական կապ չունի և ամենակարևորն այն է, որ Երուսաղեմը քարտեզի կենտրոնում չի տեղադրված: Սա մի իրական աշխարհագրական քարտեզ է, որը նշում է քաղաքներ, գավառներ, երկրներ, լեռներ ու գետեր: Քարտեզի ընդհանուր տեսքը խառնուրդ է Պտղոմեոսյան ու T-O տեսակ քարտեզների և ունի ավելի ազատ ոճ, քան իր ժամանակակից քրիստոնեական տեղագրության սկզբունքները կթույլատրեին: Արևելքում առկա չէ Երկրային Դրախտը և դրա փոխարեն այդ մասում նշված է մի մեծ կղզի, *Տապրոբանան*, այսինքն Ցեյլոնը, որի անմիջական ներքևում են *Հնդկաստանն* ու *Մարաստանը*: *Երուսաղեմի* մանրապատկերը տեղադրված է Միջերկրականի արևելյան ափին, իսկ քարտեզում պատկերված ամենամեծ քաղաքը *Բաբելոնն* է:

Այս քարտեզն այն հազվագյուտներից է, ուր ուղիղ գծերով նշված են երկրների ու նահանգների սահմանները՝ միա-

[87] Harley, J. B. & Woodward, David – *The History of Cartography* – հատ. 1, էջ 1987.

ժամանակ պահպանելով T-O տեսակի հատկությունները, որոնցից կարևորներն են քարտեզի մեջ իշխող դիրք ունեցող Միջերկրականը լի բազմաթիվ ու տարբեր չափի ու ձևի կղզիներով, *Նեղոսն* Աֆրիկայում և քարտեզի հյուսիսի կենտրոնական մասում՝ *Տանայիսը* (Դոնը), որը սկզբնավորվում է կանաչ *Ռիփեյան լեռներից*: Նեղոսն ունի երկու մաս. ակունք առնելով *Վերին Եգիպտոսից*, նա հոսում է արևելք, հետդարձ պտույտ կատարելով անցնում է ընդհատակ, ապա քիչ հեռու դուրս գալիս ու շարունակում դեպի *Ալեքսանդրիա* և *Միջերկրական* իր հոսքը, որը համապատասխանում է երկրային դրախտից հոսող գետերի հունին:

Քոթթոնյան քարտեզում Եվրոպայի ուրվագիծն ավելի ճշգրիտ է պատկերված, քան որևէ այլ ժամանակակից քարտեզում: Ասվածը վերաբերում է հատկապես Բրիտանական կղզիներին ու Հյուսիսային Ֆրանսիայի ափերին, որոնք անսովոր ճշգրտությամբ են գծված: Ինչպես վերը նշվեց, այս քարտեզի մեջ պարփակված տեղեկությունները վերցված են դասական Հունաստանի, հռոմեական և նախաքրիստոնեական շրջանի աշխարհագրագետների գործերից: Ըստ ավանդույթի, քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով: Հաճախ ասվում է, թե Արարատի ու Նոյյան տապանի կապակցումը Հայաստանի հետ միջնադարյան Եվրոպայում հայտնի է դարձել խաչակիրների առաջին արշավանքից հետո: Այս քարտեզը, որը պատրաստված է խաչակրաց առաջին արշավանքից 45 տարի առաջ, բավականին հստակորեն իրար է կապում Հայաստանը, Արարատը և Նոյյան տապանը, վերջին երկուսը տեղադրելով Հայաստանի տարածքում:

Լեռները քարտեզում նշված են կանաչ. կարմիրը գործածվել է Պարսից ծոցի ու Կարմիր ծովի, ինչպես նաև մի քանի կարևոր գետերի համար: Քարտեզի վերևի աջ մասում, առյուծի ոտքերի տակ, նշված է *Տավրոսի լեռներ*, որտեղից սկիզբ են առնում Եփրատն ու Տիգրիսը (տե՛ս Պատ. 56a): Լեռնաշղթայի ներքևումն է Արարատ լեռն իր երկու գագաթներով, գծված կողքի վրա և անվանված *Հայկական լեռներ*, որի վրա նստած է եռահարկ *Նոյյան տապանը*: Արարատից ներքև կա *Արմենիա* (Հայաստան) մակագրությունը, որը սակայն քարտեզի ետևի կողմից թափանցած թանաքի պատճառով դժվար է կարդացվում: Դեպի արևմուտք (ներքև), Սև ծովից աջ կա մեկ այլ լեռնաշղթա, որը նույնպես *Տավրոս* է կոչված: Սա վարի լեռնաշղթայի երկրորդ մասն է, որը շարունակվում է ընդհատումով: Հայաստանի հարևան երկրներն են *Իբերիան*, Վիրքն ու *Միջագետքը*: Տապանից ձախ երկու կղզիներ ունեցող ծովածոցը Կասպից ծովն է, որի ներքևում՝ Հյուսիսային օվկիանոսի մոտ է գտնվում *Գոգ և Մագոգ* վայրագ ցեղերի արգելանոցը:

Կասպից և Սև ծովերի միջև գտնվող տարածքում կան երկու մակագրություններ: Մեկը նշում է *Աղվանքի լեռներ*, որոնք հավանաբար կարող են լինել Կասպից կամ Կովկասյան լեռները, մյուսը՝ *Կողքիսի շրջան*, որը տեղադրված է Սև ծովին կից: Վիրքը, այստեղ *Իբերիա*, նշված է Հայկական լեռներից հարավ, Հայկական և Տավրոսյան լեռներից սկիզբ առնող երկու գետերի միջև՝ Միջագետքի տարածաշրջանում:

Քարտեզում Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունները կարելի է ավելի պարզ տեսնել Պատ. 56a դետալում, որի վրա ավելացված թվերը նշում են հետևյալը:

1. Հայկական լեռներ
2. Նոյյան տապան
3. Հայաստան (մյուս կողմից ներծծված թանաքի պատճառով դժվար ընթեռնելի)
4. Եփրատ
5. Տիգրիս
6. Միջագետք
7. Վիրք
8. Աղվանքի լեռներ – Կովկասյան լեռները
9. Կասպից ծով
10. Գոգ և Մագոգ ցեղեր
11. Կողքիսի շրջան կամ Աբխազիա, ուր գտնվում էր Ոսկե գեղմը:
12. Անտիոք
13. Տավրոսյան լեռներ

2 – ՌԻՊՈԼԼԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԸ

1055-56 թվականներին իսպանական Ռիպոլլ մենաստանում կազմվեց մի ձեռագիր, որը պարունակում էր չորս գիրք և Ջատկական տոների շուրջ հազար տարվա աղյուսակ: Ձեռագրի չորս գրքերի վերնագրերն էին *Արևի մասին*, *Լուսնի մասին*, *Իրերի բնության մասին* և *Աստղագիտության մասին*: Գրքերն իրականում հին աղբյուրների, Պլինիոս Ավագի, Մակրոբիոսի, Իզիդորի, Բեդայի և ուրիշների գործերի մի ընտրանի է: Տեքստի պարզաբանման համար ձեռագիրն ունի բազմաթիվ գծագրություններ ու պատկերազարդումներ, այս թվում նաև երկու քարտեզ: Սրանցից մեկը Չորրորդ գրքի՝ *Աստղագիտության* մեջ է, որը պատկերում է երկինքն ու մոլորակներն իրենց ձվաձև ծիրերով:

Երրորդ գիրքը՝ *Իրերի բնության մասին*, սկսվում է աշխարհի արարումով: Ժամանակակից չորս հիմնական տարրերից այստեղ քննարկված են ջուրը, օդը և հողը: Չորրորդ տարրը՝ կրակը, քննարկված է Չորրորդ գրքում, որը ներառում է Պլինիոս Ավագի և Բեդայի գործերից հատվածներ, որպես վերջաբան ներկայացնելով երկրորդ քարտեզը, անվանված *Աշխարհացույց քարտեզ ըստ տարբեր հեղինակների*: Այս քարտեզն է, որ ճանաչված է որպես «Ռիպոլլի» քարտեզ:

Պատ. 57/57a – Ռիպոլլի քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով և իր տեսակով Մակրոբիոսի եղանակային քարտեզներին է պատկանում: Շրջանի ծախ մասը զբաղեցնում է Հյուսիսային բարեխառն գոտին՝ հունական «Օյկումենեն», որը համարվում է բնակելի աշխարհը, իսկ մյուս կեսը՝ հասարակածով բաժանված անծանոթ աշխարհն է: Մակագրությունը նշում է, որ այս գոտին կիզված է արևի տաքությունից, որը դրան դարձնում է անանցանելի և հարավային գոտուն հասնելը՝ անհնարին: Այս բացատրությունը համընկնում է Վերգիլիոսի և Մակրոբիոսի տեքստերին (տե՛ս Գլուխ 2, մաս 1):

Քարտեզն իր մեջ նաև ներկայացնում է հիմնական չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, օդը և կրակը, որոնք, ըստ մեր նախնիների, տիեզերքի բաղկացուցիչ չորս տարրերն էին: Այստեղ հողը երկրագունդն է, ջուրը՝ դրան շրջապատող օվկիանոսը, օդը ներկայացնում են օվկիանոսում տեղադրված շեփորներ փչող տասներկու հիմնական հողմերի պատկերները և, վերջապես, կրակը նշված է սկավառակը շրջափակող բոցերով:

Երկրի սկավառակի շուրջը գրված տեքստը բացատրում է աշխարհի երեք մասերը՝ Ասիան, Եվրոպան ու Լիբիան: Սրանց հետևում են նրանց բաղկացուցիչ շրջանների ու երկրների անուններն ու գրված տարածքները: Աջում գրված բացատրությունը սկսում է Ասիայով և երրորդ տողից սկսած տարածաշրջանների անվանումներն են *Կապադովկիա*, *Կիլիկիա*, *Սիրիա*, *Կոմագենա*, *Իբերիա* (Վիրք), *Ալբանիա* (Աղվանք), *Մեծ Հայք*, *Պարթևաստան*, *Հնդկաստան* և այլն: Ըստ երևույթին, տեքստը ընդօրինակված է մի ուրիշ, հավանաբար հինգերորդ դարի *Աշխարհի բաժանումներն ըստ Թեոդոսիոս Երկրորդի* ձեռագրից, որը շարադրվել է Կոստանդնուպոլսի տիրակալ Թեոդոսիոս Երկրորդի օրոք (408-450 թթ.):

Քարտեզի մեծադիր դետալ Պատ. 57a-ում Հայաստանը և հարակից շրջանները կարելի է ավելի մանրամասն տեսնել: Տեքստի մեջ նշված համարները համապատասխանում են քարտեզի վրա ավելացված թվերին, իսկ հստակության համար գույները պատկերված են բնականից ավելի ցայտուն: Այստեղ հիմնական ծովերն են Միջերկրականը (1), Սև (2) և Կասպից (3) ծովերը. վերջինը պատկերված սլաքածև, որպես շրջապատի օվկիանոսին միացած ծովածոց: Լեռները նշված են որպես եռանկյունիներ, իսկ լեռնաշղթաները՝ եռանկյունիների երկարաձիգ շղթաներ: *Կովկասյան լեռներ* (4) անվանումը նշված է, բայց Տավրոսյան լեռներն (5) ու նրանցից սկիզբ առնող Եփրատի (9) ու Տիգրիսի (10) անունները չեն նշված: Այս երկու գետերը ներկված են կանաչ, ունեն ընդհանուր ակունք և առանձին-առանձին հոսում են Պարսից ծոց կամ Կարմիր ծով: Սուրբ երկրում առկա են *Լիբանանյան լեռները* (6), *Սինայի լեռը* (7) և հինգ քաղաք՝ *Երուսաղեմ* (8), *Բեթղեհեմ*, *Հեբրոն* և այլն: Ասիայի տարածքում միայն մի քանի երկրներ ու տարածաշրջաններ են նշված, ինչպես օրինակ *Փոքր Ասիան* (12), *Հիրկանիան* (15), *Լյուդիան*, *Մեծ Հնդկաստանը* (11), *Բաբելոնը*, *Քաղդեան*, *Պարթևաստանը* և *Արաբիան*: Հայաստանի անունը, չնայած որ նշված է շրջապատի տեքստում և պետք է որ լինի Փոքր Ասիայում կարմիր A (16) տառի ներքևում, բայց շատ ուրիշ տեղանունների նման՝ նրա անունն այստեղ մակագրված չէ:

Լիբիայի, այն է Աֆրիկայի տարածքում միայն երկու քաղաքի անուններ են նշված, որոնք են *Ալեքսանդրիան* ու *Կարթագենան*, ինչպես նաև *Նեղոս* գետն (14) իր ոլորապտույտ հունով: Եվրոպայում ամենամեծ քաղաքը *Կոստանդնուպոլիսն* է՝ նշված երեք գմբեթավոր եկեղեցիների մանրապատկերով ու տեղադրված Միջերկրականից ներքև: Կարմիր ծովը (13) քարտեզում գծված է բնականից շատ ավելի մեծ և տարածված է աշխարհի լայնքի համարյա կեսով: Այստեղ պատկերված է նաև մի ճեղքվածք, որով, ըստ Հին Կտակարանի, Մովսեսի ժողովուրդը կարողացավ Եգիպտոսից Իսրայել անցնել:

3 – «ՍԱՈՒԼԻ» ՔԱՐՏԵԶԸ

Պատ. 58/58a – Այսպես կոչված «Սաուլի աշխարհացույցը» կամ Հենրի Մայնցեցիի քարտեզը գտնվում է *Իմագո Մունդի* «Աշխարհի պատկերը» անունով մի ձեռագրի մեջ, որը Պլինիոս Ավագից և ուրիշներից վերցված տիեզերագիտական ու աշխարհագրական գրվածքների մի հավաքածու է: Այս ձեռագիրը պարունակում է նաև մի ճանապարհացույց, Անգլիայի պատմություն, Տոնացույց աղյուսակ և աստվածաբանական երկեր: Ձեռագրի բնօրինակը պատկանում է 1110 թվականին, իսկ այստեղ պատկերվածը 1180 թվականի ընդօրինակություն է: Գրքի հեղինակը, ըստ Քեմբրիջում գտնվող այս օրինակի, Գերմանիայի Մայնց քաղաքի Ս. Մարիամ եկեղեցու հովիվ Հոնորիոսն էր, որը ճանաչված էր որպես «Հենրի Մայնցեցի»: Նա բնակվում էր Անգլիայում, ապա՝ Գերմանիայում, ուր և մահացել է 1156 թվականին: Ձեռագիրը պահվում էր Անգլիայի Յորքշիր կոմսության «Սաուլի» վանքում, դրա համար էլ կրում է նույն անվանումը, իսկ այժմ այն գտնվում է Քեմբրիջի Կորպուս Քրիստի կոլեջի գրադարանում:

Քարտեզը պատկանում է դասական T-O տեսակին, բայց պարունակում է քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ համընկնող հավելյալ տեղեկություններ: Այն մաս է կազմում քարտեզների մի ընտանիքի, որը ներառում է փոքրածավալ «Սաղմոսային» քարտեզը (Պատ. 75), ինչպես նաև սրա մեծածավալ ազգակիցը՝ Հերեֆորդի «Մապպա Մունդին» (Պատ. 77): Քարտեզների այս ընտանիքը ընդլայնելով կարելի է ներառել նաև Քոթթոնյան, Վերչելլի և Էբսթորֆյան քարտեզները (Պատկերներ 56, 69 և 70): Քեմբրիջի այս 1180 թվականի ընդօրինակությունը բավականին ճոխ է, իսկ նույն քարտեզի տարբեր ընդօրինակությունները հաճախ շատ ավելի պարզ են ու երբեմն էլ նույնիսկ վեր են ածված պարզ էսքիզի:

Քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով, որտեղ, ըստ քրիստոնեական տեսության, Երկրային Դրախտն է, դեպի շրջապատի օվկիանոսը հոսող իր չորս գետերով: Այստեղ կան շատ նմանություններ Հերեֆորդի «Մապպա Մունդի» մեծադիր քարտեզի հետ և Սաուլի քարտեզը կարելի է համարել մյուսի համառոտված տարբերակը: Քարտեզն ունի նաև շատ նմանություններ ավելի հին, Հերոնիմոսի (Պատ. 11) և Օրոսիոսի (Պատ. 13) քարտեզների հետ:

Այս քարտեզում, ինչպես նաև նույն ընտանիքին պատկանող մյուս քարտեզներում, աշխարհը բաժանված է երեք մայրցամաքների: Միջերկրականը, որն ունի շուռ տված Լ տառի տեսք, իր արևելյան ծայրամասում անկյունադարձ է անում ու շարունակվում է դեպի հյուսիս՝ *Հելլեսպոնտ* և Սև ծով, վերջանալով Ազովի ծովով: *Տանայիսը*՝ Դոնը, սկսվելով Հյուսիսային օվկիանոսից, անցնում է լեռնաշղթաների միջով ու գալիս հասնում Ազովի ծով՝ բաժանելով Եվրոպան Ասիայից: Նեղոսն անվանված չէ և քարտեզում սկիզբ է առնում ոչ թե Ալեքսանդրիայի հեռավոր հարավում, այլ Աֆրիկայի հարավ-արևելքում, Կարմիր ծովի մոտ գտնվող մի լճից, որն անվանված է «*Նեղոսի ակունք*»: Այս գետի մեջ կան երկու մեծ կղզիներ, որոնցից մեկն է *Մերոե կղզին*:[88] Գետի հունը վերջում շուռ է գալիս դեպի հյուսիս, անցնում *Ալեքսանդրիայի* մոտակայքով ու հասնում Միջերկրական:

Միջերկրականի մեջ նշված են *Մինորկա*, *Մայորկա*, *Կորսիկա*, *Սարդինիա*, *Սիցիլիա*, *Կրետե* կղզիները և *Դելոսը*՝ շրջապատված մանր կղզիներով: Քարտեզի վերևի ձախ մասում *Կասպից ծովը* պատկերված է որպես օվկիանոսին միացած կոշկաձև մի ծովածոց (12՝ քարտեզ 58a-ի վրա): Նրա ներքևում շրջաններն անվանված են *Հիրկանիա*, *Ամազոններ* և *Հայաստան*: Հայաստանի հարավում են Տավրոսյան լեռները, որոնք կարմիրով գծված լեռներ են՝ ուղղահայաց ձգված համարյա մինչև Արևելյան օվկիանոս:[89] Այս լեռներից են սկզբնավորվում *Եփրատն* ու *Տիգրիսը*, իսկ երկու անանուն գետեր՝ Կուրն ու Արաքսը, ակունք առնելով Հայկական լեռներից, հոսում են դեպի Կասպից ծով: Այս դրվածքը հիշեցնում է Ռիպոլլի քարտեզը (Պատկեր 57): Այստեղ էլ *Գոգ և Մագոգ* ցեղերը պարիսպով առանձնացած են մարդկությունից, բայց գտնվում են Կասպից ծովից արևելք: Քարտեզում *Կասպից դարպաս* (թիվ 2) անունը տրված է մի կիրճի, որը գտնվում է Կասպից ծովից հեռու, անանուն մի լեռնաշղթայի մեջ, որը միայն կարող է Դարյալի կիրճը լինել (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 33): Կողքիսը (9) տեղադրված է Սև ծովի հարավ-արևելքում, «Կասպից Դարպասներ» ունեցող լեռնաշղթայի մոտ, մինչդեռ Աղվանքը (10) փոխադրված է Սև ծովից հյուսիս:

Ասիայում քարտեզը նշում է *Բեթղեհեմ*, *Երուսաղեմ*, *Հերիքով*, *Պերսեպոլիս*, *Բաբելոն*, *Դամասկոս*, *Տրոյա* և ուրիշ քաղաքներ: *Սինայի լեռը* տեղադրված է Ասիայի հարավում, Կարմիր ծովի մեջ բացված ճանապարհին մոտ, որտեղից անցնելով Իսրայելի ժողովուրդն վերադարձավ հայրենիք: Դրա ներքևում երեք բաժին ունեցող վրանն անվանված է *Հովսեփի գոմը*, որը նշում է եգիպտական բուրգերը: *Վերին Եգիպտոսը* Կարմիր ծովից աջ է, ուր Նեղոսի մյուս ափին կանգնած է *Սուրբ Անտոնիոսի* վանքը: *Կարմիր ծովը* գծված է կարմիրով: Նեղոսի աֆրիկյան ափին, կարմիրով մակագրված *«Աֆրիկա»*-ի աջում *Քաթբաթմոն* լեռների ստորոտին կանգնած պայտակերպ մեծ շինությունն անվանված է *Տեմպլում Ջովիս*, որը նշանակում է Յուպիտերի տաճարը:

Եվրոպայում ամենամեծ տարածքը հատկացված է Իտալիային, ուր նշված են *Հռոմ* ու *Պիզա* քաղաքներն ու այլ նահանգներ: Ամենամանրակրկիտ գծված շրջանը Ֆրանսիան է, ուր քաղաքներից *Փարիզը* գետի միջի մի կղզի է, *Մագութիա* քաղաքը *Հռենոսի* վրա է և առկա է նաև *Ռուանը*: Եվրոպայի այլ քաղաքներից են *Կոստանդնուպոլիսը*, *Քյոլնը* և ուրիշներ: Քարտեզն ունի 229 տեղանուն: Քարտեզների տեղանունների համեմատական ցուցակի համար տե՛ս այս գլխի սկիզբը: Պատ. 58a-ում կարելի է տեսնել Հայաստանի և հարակից երկրների մանրամասները հետևյալ կարգով:

1. *Հայաստան*
2. *Կասպից դարպաս* – Այստեղ տրված Դարյալի կիրճին, Կովկասյան լեռնաշղթայի մի նեղ անցում, որով կարել է հասնել Կովկասյան լեռներից հյուսիս գտվող շրջանը (տես տողատակի ծանոթագրություն 33):
3. *Տավրոսյան լեռներ*
4. *Տիգրիս* գետը
5. *Եփրատ* գետը
6. *Միջագետք*
7. *Հիրկանիա*
8. *Ամազոնուհիների շրջան* – ուր բնակվում են ռազմիկ կանայք
9. *Քաղդեա*
10. *Աղվանք*
11. *Անտիոք*
12. *Կասպից* ծով
13. Սև ծով
14. Միջերկրական ծով
15. *Կիպրոս* կղզի
16. *Հռոդոս* կղզի
17. *Կոստանդնուպոլիս*

4 – ՍԵՆՏ ՕՄԵՐԻ ԼԱՄԲԵՐՏԸ ԵՒ ԻՐ «ԾԱՂԿԱՔԱՂԸ»

Լամբերտը ֆրանսիացի բենեդիկտյան վանական և տոմարագիր էր (շուրջ 1061-1150 թթ.), սովորել էր աստվածաբանություն, քերականություն, երաժշտություն և ճանաչված էր որպես շատ գիտուն կղերական: Նա նաև Սենտ Օմերի միաբանության աբբահայրն էր, որի անունով էլ նա ճանաչված է մինչև այսօր:

Նրա կարևորագույն աշխատասիրությունը աստվածաշնչական, աստվածաբանական, աշխարհագրական, պատմական և երաժշտական նյութերի հանրագիտարանն էր, որը նա ավարտեց 1120 թվականին, վերագրելով այն *Լիբեր Ֆլորիդուս*, այսինքն՝ Ծաղկաքաղ:[90] Ձեռագիրը տարբեր հեղինակների աշխատանքներից քաղված մի հավաքածու է և պարունակում է բազմաթիվ գծագրություններ, պատկերազարդումներ ու քարտեզներ, ներառյալ մեկ մեծ աշխարհացույց քարտեզ, որից մի քանի պատճեններ հասել են մինչև մեր օրերը:

[88] Ըստ Շիրակացու, այս կղզին Վերին Եգիպտոսում Նեղոսի վտակներից մեկում է գտնվում: Շիրակացի, *Մատենագրություններ*, Երևան 1979, էջ 278:

[89] Ըստ Օրոսիոսի, Կովկասյան լեռները սկսելով Սև ծովի արևելքից տարածվում են արևելք, մինչև Հնդկաստան: Տե՛ս Օրոսիոս, Յոթ Գիրք, Նյու Յորք, 1936, էջ 35 և 38, և Պատկեր 13:

[90] *Լիբեր Ֆլորիդուս* բառացիորեն նշանակում է «Ծաղիկների գիրք», տվյալ դեպքում, թերևս, նկատի ունենալով ծաղկաքաղ կամ անթոլոգիա:

Գրքի տեքստերի և քարտեզների հիմքում ընկած են Մակրոբիոսի, Կապելլայի և այլ միջնադարյան հեղինակների աշխատանքները: Լամբերտի ձեռագիրն իր ժամանակին համարվում էր լուրջ գիտական և աղբյուրագիտական աշխատություն:

Պատ. 59/59a/60 – Այս պատկերները վերցված են *Լիբեր Ֆլորիդուսի* 1180 թվականի ընդօրինակությունից, որն այժմ պահվում է Գերմանիայի Վոլֆենբյութթել քաղաքի «Հերցոգ Ավգուստ» գրադարանում:

Գրքի աշխարհացույց քարտեզը (Պատ. 59/59a) եղանակային գոտիների բաժանված տեսակից է, որոնք ընդհանրապես ուղղորդված են վերը հյուսիսով, բայց այս մեկը, որը նաև շատ նմանություններ ունի Ռիպոլլի քարտեզի հետ (Պատ. 57), ուղղորդված է վերն արևելքով: Քարտեզում աշխարհի բնակեցված մասը՝ օյկումենեն, տեղադրված է Հյուսիսային բարեխառն գոտում և գրավում է ամբողջ աշխարհի համարյա թե կես տարածքը: Ինքը, Հյուսիսային բարեխառն գոտին պատկերված է որպես մի T-O տեսակի քարտեզ, որով այս քարտեզը դառնում է երկու տարբեր քարտեզագրական տեսակների մի յուրօրինակ խառնուրդ: Բոլորակի աջում եղած բացատրության մեջ նշված է, որ քարտեզը հիմնված է հինգերորդ դարի հեթանոս հեղինակ Մարտիանուս Կապելլայի գրվածքների վրա:

Տեքստը, հաստատելով երկրի գնդաձև տեսությունը հայտարարում է, որ երկրագնդի մյուս կողմում՝ այսինքն մյուս կիսագնդում, առկա են երկու հավելյալ ցամաքամասեր՝ մեկը հյուսիսային մասում, իսկ մյուսը՝ հարավայինում:[91] Սրանք ամբողջովին համընկնում են Մակրոբիոսի տեսությունների հետ, ով նույնպես նախատեսել էր արևմտյան կիսագնդում երկու անծանոթ ցամաքամասերի առկայությունը, մեկ ամբողջ հազարամյակ Ամերիկայի հայտնագործումից առաջ: Լամբերտի ներկայացրած տեսությունը նույնպես զարմանալի գուշակություն է, կատարված 300 տարի նախքան Ամերիկայի հայտնագործումը:

Մակրոբիոսի քարտեզների պես, այս քարտեզում էլ հասարակածի փոթորկոտ ծովը բաժանում է հյուսիսային կիսագունդը հարավայինից: Այս շրջանը անչափ տաք է ու կիզիչ այնպես, որ կենդանի էակներն անկարող են նրանով անցնել: Երկրագնդի հարավում և հյուսիսում ցամաքամասերի հավասարակշռությունը պահպանելու համար հարավային կիսագնդում առկա է մի չորրորդ՝ անծանոթ ցամաքամաս, տեղադրված հասարակածից հարավ, և իր չափերով հավասար է երեք հյուսիսային ցամաքների ընդհանուր տարածքին, հետևաբար նաև կշիռին: Այս անծանոթ ցամաքամասի վերաբերյալ բացատրությունը նույնպես վերցված է Կապելլայից: Քարտեզի արևմտյան ծայրամասում, այսինքն ներքևում նշված է մի կղզի, ուր ըստ Լամբերտի ապրում են Անտիպոդները, այսինքն՝ հակոտնյաները, որոնց սակայն Մակրոբիոսը տեղադրում է հարավային այսպես կոչված «Չորրորդ» կամ «Անծանոթ» ցամաքամասում: Հեղինակն ապա ավելացնում է, թե նրանց ցերեկն ու գիշերը մերինից տարբեր են. հավանաբար նա ցանկացել է առաջադրել այն միտքը, որ արևմտյան ու արևելյան կիսագնդերի ցերեկն ու գիշերն իրար չեն համընկնում: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ ըստ Լամբերտի, Անտիպոդներն ապրում են արևմտյան կիսագնդում և ո՛չ թե հարավային «Անծանոթ» ցամաքամասում, որն ավելի ընդունելի է կղերականների համար և կարող է հարմարվել կրոնական տեսություններին:

Հյուսիսային բարեխառն գոտում Միջերկրականը, որը T տառի ուղղահայաց գծիկն է, իր կենտրոնում ունի մի մեծ կղզի, *Սիցիլիան*: Շրջապատի օվկիանոսը լի է տարբեր կղզիներով, որոնցից ամենաարևմտյանը *Թիլե* կղզին է՝ Իսլանդիան: Այստեղ կան երկու *Հիբերնիաներ* կամ Իռլանդիաներ և մեկ *Անգլիա* կղզի, աշխարհագրական տեսակետից ճշգրիտ տեղադրված: Եվրոպա մայրցամաքում նշված են *Գերմանիան* (երկու անգամ), *Գաղղիան* (չորս անգամ), *Իսպանիան*, *Վենետիկը*, *Իտալիան*, *Մեծն Հունաստանը*, *Հռոմը* և ուրիշներ, ընդամենը 49 տեղանուն:

Աֆրիկան գտնվում է Միջերկրականի աջ կողմում, ուր նշված են *Մավրիտանիան*, *Նումիդիան*, *Լիբիան*, *Եթովպիան* և մի քանի ուրիշ երկրներ: *Եգիպտոսը* նշված է Ասիայի տարածքում:

Ներքոբերյալ պարբերությունների մեջ նշված համարները վերաբերում են Պատ. 59a դետալի վրա կապույտով ավելացված համարներին: Քարտեզի կենտրոնում երկու գծերի մեջ գրված է *Հայաստան* (1), սրա շուրջն են *Ասորեստանը* (2), *Միջագետքը* (3), *Սիրիան* (4), *Կիլիկիան* (5), *Կապադովկիան* (6), *Պոնտոսը* (7) և *Տիգրիդիս* (Տիգրիս – 8) անվանված հինգ զուգահեռ գետերի մի փունջ, որոնք հոսում են լեռներից դեպի ծով: Սրանցից արևելք գտնվում են *Պարթևաստանը* (9), *Տավրոսյան և Կովկասյան լեռները* (10) և *Հիրկանիան* (11): Հայաստանից ուղիղ դեպի հյուսիս, քարտեզի եզրի մոտ է գտնվում *Ամազոնուհիների նահանգը* (12), այսինքն երկիրը՝ ուր իբր ապրում են այսպես կոչվող ռազմիկ կանայք: Կողքիսը նույնպես քարտեզում ներկա է, բայց այստեղ այն պատկերված է որպես շրջապատի Հյուսիս-արևելյան օվկիանոսում գտնվող մի կղզի:

Չնայած նրան, որ Լամբերտն իր քարտեզի աղբյուրն է ընտրել հեթանոս Մարտիանուս Կապելլայի աշխատությունները և ընդհանրապես նրա քարտեզը կրոնական բնույթ չունի, բայց և այնպես այստեղ առկա են կրոնական որոշ ենթատեքստեր, որոնք հավանաբար իր՝ Լամբերտի լրացումներն են: Սրանցից են՝ արևելքում գտնվող *Երկրային Դրախտը* (13), որից դուրս են հոսում չորս բիբլիական գետերը: Այս անանուն գետերը հոսում անցնում են օվկիանոսի տակով, հասնում են Ասիա, ուր նրանք թափվում են Կարմիր ծովի ու Պարսից ծոցի (14) մեջ: Սրանցից երկուսն անցնում են Միջագետքի (3) երկու կողմերով և, չնայած որ անանուն են, պետք է որ լինեն Եփրատն ու Տիգրիսը: Մյուս աստվածաշնչային տեղանուններից են *Քաղդեան* (15 – Աբրահամի ծննդավայրը), *Բաբելոնը* (16) և հյուսիսային մասում Ալեքսանդր Մակեդոնացի կառուցած պարիսպով առանձնացված *Գոգ և Մագոգ* 32 վայրագ ցեղերը (17), մակագրված *«Ալեքսանդրը 32 [ցեղեր]ին այստեղ բանտարկեց»*: Նաև առկա են *Գալիլեան* (18), *Հուդան* (19) և *Պաղեստինը* (20):

Նույն ձեռագիրն ունի մեկ փոքրադիր մանրանկար ևս (տե՛ս Պատ. 60), ուր պատկերված է Օգոստոս Օկտավիանոսը (63 թ. մ.թ.ա. – 14 թ.), նստած իր գահավորակին, աջով բռնած թուրն ու ձախով T-O տեսակի բաժանումներով երկրագունդը, մակագրված *Ասիա*, *Աֆրիկա*, *Եվրոպա*:

[91] Տե՛ս Գլուխ 2, մաս 2, Մակրոբիոս:

Պատկեր 59a-ի վրա նշված թվանշանները նշում են հետևյալ տեղանունները.

1. *Հայաստան*
2. *Իսսիրիա* – Իսավրիա
3. *Միջագետք*
4. *Սիրիա*
5. *Կիլիկիա*
6. *Կապադովկիա*
7. *Պոնտիկա* Պոնտոս
8. *Տիգրիդես* – կամ Տիգրիս
9. *Պարթևաստան*
10. *Կովկասյան և Տավրոսյան լեռներ*
11. *Հիրկանիա*
12. *Ամազոնների երկիր*
13. *Երկրային դրախտ*
14. Պարսից ծոց
15. *Քաղդեա*
16. *Բաբելոն*
17. Գոգ և Մագոգ ցեղեր
18. *Գալիլեա*
19. *Հուդա*
20. *Պաղեստին*

5 – ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ՔԱՐՏԵԶ

Երևանի Մատենադարանում կան բազմաթիվ միջնադարյան ձեռագրեր, որոնք պարունակում են աշխարհագրական, աստղագիտական տեղեկություններ, մոլորակների ծիրերի պատկերներ, խավարումների սխեմաներ, տոնացույցեր ու այլ աղյուսակներ, տարբեր ավանդություններից եկած տարվա ամիսների համեմատական աղյուսակներ, ինչպես նաև աստղաբաշխական կենդանակերպերի գծագրեր, պատկերներ ու բոլորակներ: Այստեղ կան նաև Աշխարհացույցի տարբեր շարադրությունների ընդօրինակություններ, սրանց շարքին՝ Մովսես Խորենացու[92], Անանիա Շիրակացու[93], Կարապետ Բաղեշեցու և Վարդան Արևելցու երկերից:

Բացառությամբ Պատ. 67-ի քարտեզի, Մատենադարանի միջնադարյան ձեռագրերի մեջ չկան նյութեր, որոնց կարելի է իրական քարտեզ կոչել: Քարտեզ հիշեցնող կամ քարտեզանման նյութերից, այստեղ կարելի է նշել քամու ուղղությունը ցուցադրող մի քանի գծագրություններ, մակրոբիոսյան պարզ մի քանի բոլորակներ՝ բաժանված եղանակային գոտիների և առանց աշխարհագրական որևէ նշումների, երուսաղեմի հատակագիծը և աստղաբաշխական կենդանակերպերի ու խավարումների գծագրեր, որոնցից մի քանիսը կարելի է տեսնել այս աշխատության առաջին գլխում (Պատ. 3, 4, 9 և 10): Միակ իրական և ամբողջական միջնադարյան քարտեզը, որը Պատ. 67-ն է, ներկայացված և քննարկված է այս գլխում:

Նախքան այդ քարտեզի քննարկմանն անցնելը, ստորև բերված են Մատենադարանի ձեռագրերից վերցված մի քանի քարտեզներ ու գծագրեր, որոնք չնայած կարող է և ուղղակի առնչություն չունենան մեր աշխատության քարտեզներին, բայց ընթերցողին կներկայացնեն ընդհանուր տեղեկություններ Մատենադարանում եղած քարտեզանման գծագրերի մասին: Բուն ձեռագրերը, որոնցից վերցված են այս պատկերները, բացի թիվ 1780-ից, միջնադարյան են, բայց աշխատությունները, որոնց մեջ սրանք գտնվում են՝ մեծ մասամբ 15-րդ կամ 16-րդ դարերի ընդօրինակություններ են:

Մատենադարանի թիվ 8973 ձեռագրից, 1445 թ., Թեոդոսիա (Կաֆա).

Պատ. 61 – Մոլորակների ծիրերը և կենդանակերպի համեմատությունը, թերթ 13բ:

Պատ. 62 – Սողոմոնի տաճարի հատակագիծը, հրեական և քրիստոնեական արարողությունների համեմատությունները, թերթ 58բ:

Մատենադարանի թիվ 1770 ձեռագրից, 1589 թ.

Պատ. 63 – Լուսնի և արևի փուլերի գծագրություն, թերթ 115բ:

Պատ. 64 – Մարդու մարմինը և նրա համեմատությունը կենդանակերպի հետ, թերթ 354բ:

Պատ. 65 – Երուսաղեմի հատակագիծը, թերթ 392ա:

Մատենադարանի թիվ 1780 ձեռագիր, 1617 թ.

Պատ. 66 – Մոլորակներն ու կենդանակերպը ըստ Պտղոմեոսի, թերթ 305ա:

Պատ. 67 – Այս քարտեզն աշխարհում միակ T-O տեսակի միջնադարյան հայերեն աշխարհացույց քարտեզն է: Անանուն հեղինակի կազմած այս քարտեզը պահվում է Երևանի Մատենադարանում (ձեռագիր համար 1242, թերթ 132ա): Տարբեր աշխարհագրագետների կարծիքով, այս քարտեզը պատկանում է 1206[94] կամ էլ նույնիսկ 1360[95] թվականներին: Քարտեզը կազմված է 15-րդ դարում համատեղված մի ձեռագրի մեջ, ուր դրա մասին որևէ ակնարկ իսկ չկա: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով և պարզ T-O տեսակներից է, բայց պարունակում է բավականին ավելի տեղեկություններ քան մյուս նման քարտեզները: Բոլորակից դուրս նշված են քարտեզի ուղղությունները, երկրորդ շրջանի՝ օվկիանոսի սահմանի մոտ նշված են մի շարք երկրների անուններ, իսկ ավելի ներս՝ կենտրոնին մոտ, նշված են կարևոր առևտրական քաղաքների ու կրոնական վայրերի անունները: Պատ. 67a-ի վրա կապույտով ավելացված մակագրությունները հայերենով գրվածքների անգլերեն թարգմանություններն են:

---

[92] Աշխարհացույցի հեղինակի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Ըստ ոմանց, սրա հեղինակն է 7-րդ դարի մաթեմատիկոս ու գիտնական Անանիա Շիրակացին, իսկ ուրիշները հավատացած են, որ դա 5-րդ դարի հայ պատմաբան Մովսես Խորենացու աշխատանքն է, և որ հետագայում ուրիշները՝ նրանց շարքում նաև Շիրակացին, լրացրել ու արդիականացրել են Խորենացու տեքստերը: Տես. Բաբկեն Հարությունյան, *Խորենացու Աշխարհացույցի նախաբան*, Հայկական Մատենաշար, Հետոր Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2123-2136:

[93] Աբրահամյան, *Շիրակացու մատենագրությունը*, 1944, Երևան:

[94] Խաչատրյան, Երևան, 1976: Հատորիս հեղինակի կարծիքով քարտեզն ավելի ուշ է պատրաստված:

[95] Հովհաննիսյան, Երևան, 1954, էջ. 89-93:

Ինչպես միջնադարյան T-O տեսակի քարտեզների մեծամասնության մեջ, այս քարտեզում ևս Երուսաղեմն իր վեց դարպասներով պատկերված է անհամեմատ մեծ և տեղադրված է քարտեզի ու աշխարհի կենտրոնում, որի շուրջը մակագրված է *Բնակուի հին եւ նոր աւրհնաց քաղաք ի[սրա]էլացոց որ է Երուսաղեմ*: Այս հատակագիծը տեսքով և թաղամասերի անվանումներով նման է Պատ. 65-ի մեջ ցուցադրված Երուսաղեմի 1589 թ. մեկ այլ ձեռագիր հատակագծին: Սրանից բացի, քարտեզն ունի այլ կրոնական նյութերի պարունակություն, որոնցից են *Սինական Լեառը*՝ Երուսաղեմի հարավ-արևելքում, *Կարմիր ծովը*՝ դրա հարավում: Երուսաղեմի վերը կան մի քանի մակագրություններ, որոնք են *Եկին անապատն*, *Եկին Յե[րուսաղե]մ սակաւքն* և գլխիվայր գրված է *Տախտակ օրհնաց որ ետ[ուր] Ա[ստուա]ծ Մովս[էս]ի*:

Ամբողջ աշխարհը շրջապատված է օվկիանոսով, որը քարտեզի վերը՝ աջում, մակագրված է *Համատարած ծովն որ պատէ զ երկիր(?)ս այս կերպիւս է*, իսկ քարտեզի բոլորակի շուրջը կրկնվում է *Ծով* բառը: Երկու զուգահեռ գծերով նշված Միջերկրականը բաժանում է Աֆրիկան Եվրոպայից և երեք տեղ մակագրված է *ծով*: Եվրոպայի և Ասիայի բաժանումը նշված է կարմիր գծով, որը պարզ չէ ի՞նչ է ներկայացնում: Այս գծի հյուսիսային ծայրամասը հավանաբար ներկայացնում է Ասիայի և Եվրոպայի սահման Տանայիս (Դոն) գետը: Եգեյան և Սև ծովերն այստեղ նշված են որպես Երուսաղեմից արևմուտք՝ Միջերկրականին միացած մի ծով, որը սկսում է Կիպրոսից և ներկայացված է սև գծով: Սրա հորիզոնական մասն Եգեյան ծովն է և Դարդանելի նեղուցը, Մարմարա ծովն ու Բոսֆորը, իսկ ուղղահայաց գիծը հավանաբար ներկայացնում է Սև ծովը, որը հասնում է մինչև T տառի ձախ թևի վրա նշված երեք անանուն կղզիները: Այս պատկերացումն իրականությանն ավելի մոտ է, քան ուրիշ քարտեզների վրա ցուցադրվածը, ուր T տառի ձախ թևը նշում է Դոնը, ներառյալ Եգեյան ծովը, Դարդանելի նեղուցը, Մարմարա ծովը, Բոսֆորը և Սև ծովը. բոլորը համատեղ՝ ներկայացված մեկ գծով: Միջերկրականում առկա են չորս շրջանաձև կղզիներ, որոնցից միայն մեկը, *Կիպրոսն* անվանված է, իսկ մյուսները մնում են անանուն:

Միջերկրականի ձախում մակագրված է *Այս կողմս Էրօպա*, որից հետո գծողն ավելացրել է հետևյալ տեղանունները՝ *Պուլղարք*, *Ալամանք*, *Ֆռանքս*, *Սպանիա* և ապա կենտրոնին ավելի մոտ՝ *Վենէտիա:* Ինչպես նշվեց, Միջերկրականի ձախից դեպի հյուսիս ձգվող գիծը ներկայացնում է Եգեյան ծովը, Դարդանելն ու Բոսֆորը: Եգեյանի և Միջերկրականի միացման կետում է գտնվում *Կիպրոս* կղզին, իսկ Սև ծովի միացման կետումն է *Կոստանդնուպոլիսը*: Այստեղից ծովը շեշտակի անկյուն ադարձ անելով գնում է դեպի արևելք՝ Ասիա: Դեպի արևելք ձգվող այս գիծը ներկայացնում է Սև ու Ազովի ծովերը, որոնց միանում է Դոն գետը (ոչ Դնեպրը, ինչպես նշում է Խաչատրյանը):[96] Պատահական չէ, որ Եվրոպայում նշված են Վենետիկ ու Կոստանդնուպոլիս քաղաքները: Առաջինը հայ առևտրականների համար կարևոր մի նավահանգիստ էր, իսկ երկրորդը՝ Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքն էր, կրոնական ու քաղաքական կարևոր մի կենտրոն:

Միջերկրականի աջում մակագրված է *Այս կողմս Աֆրիկա:* Այստեղ գծված է մի կարմիր շրջան, որի մեջ մակագրված է *Փարաւոն և զորքն Եգիպտոսի*: Շրջանի հարավում գրված է *Սքանդարիա է* (Ալեքսանդրիա), դրա ներքևում կան երկու *Ծով* մակագրություններ և մեկ ուրիշ՝ *Այս ծովիս անունն Տուման* մակագրություն: Բոլորակի աջ ծայրամասում նշված է *Հապաշ* (Եթովպիա): Կարմիր ծովը պատկերված է հատված կարմիր շրջանով և *Ծով* մակագրությամբ, իսկ բացվածքի ջնջված մակագրությունն, ըստ երևույթին, նշում է Կարմիր ծովի բացվելը Մովսեսին ու իսրայելացիներին Եգիպտոսից դուրս գալու ճանապարհ տալու համար (*զծովն անց*.....): Երկու կարմիր շրջանների միջև նշված է *Մսր – Եգիպտոս*, *ցամաք*: Դեպի հյուսիս գնացող կարմիր գծից ձախ՝ երկրորդ գլխիվայր գրվածքը նշում է *Այս ծովիս անունն Նիլ [Նեղոս] ասեն*: Քարտեզում «Ծով» որակումը տրվում է կարևոր ջրային տարածքներին ու գետերին՝ առանց նրանց մեջ որևէ տարբերություն դնելու: Աֆրիկայի արևմուտքում երկու զուգահեռ կարմիր գծերով նշված է մեկ ուրիշ գետ (ծով), որն Օվկիանոսը միացնում է Միջերկրականին և հավանաբար նույն վերը նշված *Այս ծովիս անունն Տուման է* կոչվող գետն է: Բայց այդ մակագրության վերը առկա է մի փոքրիկ շրջանակ ևս, որը կարող է լինել մի լիճ և որին նաև կարելի է վերագրել նույն մակագրությունը:

Քարտեզի մեծ մասը զբաղեցնում է Ասիան: Այստեղ քարտեզի ձախից՝ Եվրոպայի սահմանում կարելի է տեսնել *Ըռուզքը*՝ Ռուսաստանը: Սրանից արևելք հերթականորեն շարված են *Կաֆայ* (Թեոդոսիայի իտալական անվանումը), *ցամաք*, *Ազախ* (Ազով), *ցամաք*, *Սարայ*[97] , *ցամաք*, *Խորեզմ* և վերջում *Կանսայի* (Չինաստանի կարևոր քաղաքներից): Բոլորակի արևելյան սահմանում նշված են *Խայթայքը* և *Չայթունը*, ապա գալիս են *Աշխարհք հնդկացը* և ի վերջո՝ *Հնդկաստանը*: Միջին դարերում «Հնդկաստան» տեղանունը հաճախ գործ էր ածվում Պարսկաստանից ու Միջին Արևելքից դեպի արևելք գտնվող երկրների համար, այնպես որ այստեղ էլ «Աշխարհք հնդկաց»ը կարող է նաև նշանակել Հնդկաստանից արևմուտք ու հյուսիս գտնվող երկրները, մինչդեռ *Հնդկաստան* մակագրությունը նշում է բուն Հնդկաստանը: Եվրոպայի և Չինաստանի միջև առկա բազմաթիվ տեղանունները փաստում են քարտեզի պատրաստման ժամանակներում դրանց կարևորությունը արևելքի և արևմուտքի միջև զարգացող առևտրական կապերի բնագավառում: Հնարավոր է, որ քարտեզի հեղինակն առևտրականությամբ զբաղվող այս շրջաններից է եղել, հավանաբար Կաֆայից (Թեոդոսիայից), որը 13-14-րդ դարերում Սև ծովի հյուսիսում գտնվող հայ մատենագրության կենտրոններից էր:

Գալով Չինաստանի Չայթուն քաղաքին, այս անունը երևում է իբն-Բաթութայի և Մարկո Պոլոյի երկերի, ինչպես նաև իտալացի քարտեզագիր Բոլոնյինո Զալթիերիի «*Նոր Ֆրանսիայի հայտնաբերման քարտեզի*»-ի մեջ, հրատարակված Վենետիկում, 1566 թվականին, ուր դեռ ներկա են Չայթուն քաղաքը և նույնանուն ծովածոցը:[98] Այս քաղաքը հավանաբար

---

[96] Խաչատրյան, – *Միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը* – Բնագիտության և Տեխնիկայի Պատմությունը Հայաստանում, հատոր VI, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, Երևան, 1976, էջ 219/221:

[97] Կարելի է վստահաբար ասել, որ սա Ոսկե Հորդայի Սարայ-Բաթու մայրաքաղաքն է, կառուցված 1240 թվականին կամ էլ դրան հաջորդող Սարայ-Բերքեն, որը կառուցվել է 1260-ականներին: Այս երկու քաղաքներն էլ գտնվում էին Աստրախանի շրջանում, Կասպից ծովից հյուսիս:

[98] Ефимов, Александр Владимирович – *Атлас Географических Открытий в Сибире и в Северно-Западной Америке XVII-XVIII в.* – Издательство "Наука", Москва, 1964. Քարտեզ թիվ 14, էջ 9:

այսօրվա Ֆուջիան նահանգի քաղաքներից է (տե՛ս հաջորդ պարբերությունը): Զալթիերիի քարտեզում առաջին անգամ լինելով ցույց է տրված նաև Բերինգի նեղուցը, անվանված *Ստռետտո դի Անյան* (Անյանի նեղուց):

Այստեղ պետք է նշել, որ հին ժամանակներում Քուանժոուն կամ Յեու-Թունգը արաբների ու պարսիկների հետ կատարվող առևտրի կարևոր նավահանգիստներից էր և արաբերենով կոչվում էր Զայթուն: Ըստ 14-րդ դարի արաբ ճանապարհորդ և աշխարհագիր իբն-Բաթութայի (1304-1368/9 թթ.), Զայթունը նրա տեսած ամենամեծ նավահանգիստն էր, ուր կարող էին խարիսխ ձգել ավելի քան 100 չինական մեծ ջունկեր:[99] Այս նավահանգիստը գտնվում էր Ֆորմոզա կղզու հանդիպակաց ափերին և, ըստ Իբն-Բաթութայի, այստեղ էր պատրաստվում ու արտահանվում «սատին» կոչվող մետաքսանման կտորը, որի անվանումն էլ վերցված է «Զայթուն» անունից: Միջին դարերում այստեղ հաստատվել էին մեծ թվով արաբ և պարսիկ առևտրականներ: Իբն-Բաթութան շարունակում է գրել, որ Զայթունից ոչ հեռու գտնվող Խանսա կամ Կանսայ նավահանգիստը Չինաստանի մեծագույն քաղաքն է:[100] Տասներեքերորդ դարի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն նույնպես նշում է Զայթունի և Կանսայի անունները որպես կարևոր նավահանգիստներ Ճապոնիայի (Զիպպանգու) և արաբական երկրների հետ կատարվող առևտրի մեջ:[101] Այս հայալեզու T-O տեսակի քարտեզն եզակի է այն առումով, որ քրիստոնեական քարտեզների մեջ այստեղ առաջին անգամը լինելով նշված է Խայթայ (Կիտայ, Չինաստան) երկիրը և նրա երկու քաղաքները՝ Զայթունն ու Կանսայը: Այս երկու քաղաքների անվանումները առկա են նաև 1375 թվականին պատրաստված «Կատալան ատլասում», որը հավանաբար պատրաստել է Աբրահամ Կրեսկը, նրանց անվանելով *Զայթուն քաղաք* և *Կանսայ քաղաք*: *Զայթունի իշխանություն* անվանումը նաև առկա է Ֆրա Մաուրոյի (մահ. 1460 թ.) աշխարհացույց քարտեզում, որը նա պատրաստել էր 1459 թվականին: Դիտարկվող քարտեզի կենտրոնական մասում կարելի է տեսնել *Մերդին* (Մարդին), *Բաղդատ* և *Դմըշխ* (Դամասկոս) առևտրական քաղաքները:

Մ. Խաչատրյանն այս քարտեզի մասին իր գրած հոդվածում տվել է մի քանի սխալ տեղեկություններ ու մեկնաբանություններ:[102] Նա այս քարտեզը կոչում է ձվածիր ու հայտնում, որ քարտեզի ուղղահայաց և հորիզոնական տրամագծերը 98 և 101 մմ են: Առաջին հերթին պետք է ասել, որ քարտեզի արտաքին շրջանի տրամագիծը 125 մմ է, իսկ ներքին շրջանինը՝ 113-114 մմ: Քարտեզը շրջանաձև է և ո՛չ ձվածիր: Որպես փաստ բոլորակի կենտրոնում նույնիսկ կարելի է տեսնել շրջանը գծող կարկինի ասեղի բացած անցքը: Հակառակ նրան, որ բոլոր T-O քարտեզներում Ասիան Եվրոպայից բաժանող գետը Դոնն է, Խաչատրյանն իր հոդվածում պնդում է, որ T տառի ձախ հորիզոնական գծիկը ոչ թե Դոնն է, այլ Դնեպրը, որպես «փաստ» բերելով գետը ծովին միանալու վայրը, առանց նկատի առնելու այն հանգամանքը, որ միջնադարյան այս տեսակի քարտեզները սխեմատիկ են, որոնց մեջ աշխարհագրական վայրերն ու երկրները տեղադրված են շատ մոտավոր կերպով, հաճախ իրենց գտնված բուն վայրից շատ հեռու: Հենց այս քարտեզի մյուս տեղանունները ասվածի ցայտուն վկայություններն են, որոնց մասին ինքը՝ Խաչատրյանը նույն հոդվածում գրում է. «*քարտեզում նշված տեղանունները չեն համապատասխանում իրենց իրական տեղերին ու դրանք ցուցադրված են միմիայն տեղադրված մոտավոր կետում*»:[103]

Քարտեզի պատրաստման ժամանակի թվականի մասին էլ կան տարբեր կարծիքներ, սկսած 1206 թվականից մինչև 14-րդ դարի կեսերը: Ըստ Խաչատրյանի, քարտեզը պատրաստված է 1206 թվականին, մի ենթադրություն, որը նա հիմնում է քարտեզի տեղանունները դրա պատրաստելուն ժամանակակից լինելու վրա: Սխալ է քարտեզի թվականը հիմնել նրանում նշված տեղանունների անվանումների վրա, քանի որ բազմաթիվ միջնադարյան քարտեզներում նշված են քաղաքների ու երկրների անուններ, որոնք քարտեզը պատրաստելու ժամանակ այլևս գոյություն չունեին: Դրանցից կարելի է նշել Բաբելոնը, Աղվանքը, Ասորեստանը, Լյուդիան, Փռյուգիան և շատ ուրիշներ, որոնք ընդհանրապես նշվում են մինչև ուշ միջնադարյան քարտեզներում:

Մոնղոլների «Ոսկե Հորդայի» մայրաքաղաք Սարայ-Բաթուն, որի անունն առկա է քարտեզում որպես Սարայ, հիմնադրվել է 1240-ականներին, իսկ Խաչատրյանը պնդում է որ այս անունը ո՛չ թե այս քաղաքին է վերաբերում, այլ մի այլ աշխարհագրական վայրի, ինչպես օրինակ Կասպից ծովում գտնվող հավանական մի կղզու: Սա ամբողջովին անհիմն պատճառաբանություն է, քանի որ, նախ և առաջ, Կասպից ծովը քարտեզում առկա չէ և եթե նույնիսկ լիներ, այնտեղ գոյություն չունի «Սարայ» անունով որևէ բնակելի կղզի: Սարայի մասին խոսում է տասներեքերորդ դարի ֆլամանդացի ճանապարհորդ Վիլլեմ դե Ռուբրուքը (1220-1293 թթ.), որը 1253 թվականին այցելել է Ոսկե Հորդայի այս մայրաքաղաքը:[104] Խաչատրյանն իր ենթադրությունը հիմնավորելու համար բերում է նաև հավելյալ «փաստեր», որոնք լուրջ քննարկման չեն դիմանում: Սրանց շարքին են քարտեզի ձեռագիրը վերագրել Կիլիկիային, քանի որ Կաֆայում 1445-ին պատրաստված և այժմ Մատենադարանում պահվող No. 8973 ձեռագրի գրությունը շատ նման են քարտեզի ձեռագրին: Խաչատրյանի ենթադրությունը, որ քարտեզը պետք է պատրաստված լինի Կիլիկիայում անհավանական է նաև այն պատճառով, որ քարտեզագիրն այստեղ նշել է Մետաքսի ճանապարհի հյուսիսային ճյուղի վրա գտնվող և Կիլիկիայից շատ հեռու քաղաքներ, ինչպիսին են Կաֆան, Ազովը, Սարայը, Խորեզմը և այլն, մինչդեռ Կիլիկիայի ու այդ շրջանի քաղաքներից ոչ մեկի անունը քարտեզում նշված չէ:

---

[99] Իբն-Բաթութա, *ճանապարհորդություններ*, պարսկերենով, հատոր 2, Թեհրան 1990, Գլուխ 29, էջ 290-295:

[100] Անդ, էջ 202-203:

[101] *Marco Polo*, *the Travels of* – Translated and Edited by William Marsden, Doubleday & Co., NY, 1948. Գիրք 2, Գլուխ 77 և Գիրք 3, Գլուխ 4, էջ 245-258:

[102] Մ. Խաչատրյան, Երևան, 1976, էջ 218-230:

[103] Անդ էջ 211 և 213:

[104] Hakluyt, Richard – *The Principal Navigations*, *Voyages*, *Traffiques and Discoveries of the English Nation* – James MacLehouse, Glasgow, 1903. հատոր 1. էջ 271-276:

Ինչ վերաբերում է Կաֆային, ապա այն մի փոքր նավահանգիստ էր. Թեոդոսիա անունով, որի ղեկավարումը 13-րդ դարում անցավ Ջենովայի վաճառականներին:[105] Ջենովացիները սրան տվեցին *Կաֆա* կոչումը, որից հետո նա զարգացավ ու դարձավ Արևելքի հետ Ջենովայի առևտրական կապերի կարևոր մի կենտրոն:[106] Կաֆայի և այնտեղ բնակվող հայերի մասին հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ խոսվում է 13-րդ դարի կեսերին, իսկ 14-րդ դարի կեսերին սա արդեն հայկական մեծ քաղաք էր, որի 70,000 բնակչության մեծ մասը հայեր էին և ունեին մատենագրական ծաղկուն դպրոց:[107] Քարտեզում Կաֆայի անվան առկայության փաստը վկայում է, որ դա պետք է պատրաստված լինի ամենավաղը 1270-ական թվականներց հետո:

Քարտեզը հավանաբար պատրաստված է 13-րդ դարի վերջերին կամ դրանից հետո, այսինքն Սարայ-Բաթու և Սարայ-Բերքե (Նոր-Սարայ՝ հիմնադրված 1257-1266 թթ.) քաղաքների հիմնադրումից հետո, այն ժամանակ, երբ Կաֆան արդեն կարևոր առևտրական կենտրոն էր հանդիսանում: Ըստ Հ. Հովհաննիսյանի քարտեզի մեջ Խորեզմի և Կաֆայի առկայության փաստը հուշում է, որ քարտեզի պատրաստման ժամանակներում Ոսկե Հորդան և Խորեզմը միմյանց հետ ունեին առևտրական և այլ կապեր, իսկ այս կապերը պահպանվում էին 1240-ից մինչև 1360 թվականները: Այսպիսով, քարտեզում առկա տեղանուններին հիմնվելով կարելի է եզրակացնել, որ սրա պարտրաստման ժամանակը կարող է ամենավաղը լինել 13-րդ դարի վերջերը, թերևս մինչև 14-րդ դարի կեսերը:[108]

Իսկ քարտեզի պատրաստելու վայրը նույնպես հավանաբար Կաֆան է, քանի որ ինչպես Կիլիկիայում բնակվող հայերը, Կաֆայում հաստատված հայերը նույնպես հնարավորություններ ունեին կապ պահելու Ջենովայի և այլ եվրոպական քարտեզագրական կենտրոնների հետ և այնտեղից ստանալու տեղեկություններ արևմտյան T-O տեսակի քարտեզների մասին: Կա նաև այն փաստը, որ քարտեզի մեջ նշված են Մետաքսի Ճանապարհի հյուսիսային ճյուղավորման վրա գտնվող կարևոր քաղաքների անունները, Խորեզմ, Սարա, Ազախ և Կաֆա:

Հետաքրքիրն այն է, որ այդ ժամանակների եվրոպական միջնադարյան քարտեզներից գրեթե բոլորի վրա նշված են Հայաստանը, Արարատները և Նոյյան տապանը, իսկ դիտարկվող քարտեզի հայազգի քարտեզագիրը որոշել է Արարատը, Հայաստանը և նրանց հարակից շրջաններն իր քարտեզի մեջ ընդհանրապես չնշել: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նաև այն իրականությամբ, որ քարտեզ պատրաստողն ապրելով Հայաստանից ու Կիլիկիայից հեռու գտնվող հայկական մի գաղթօջախում, անմիջական և անձնական կապ չի զգացել Հայաստանի և հարակից երկրների քաղաքների և աշխարհագրության հետ, հետևաբար նրանցից ոչ մեկը չի նշել իր պատրաստած քարտեզի վրա:

Ամեն դեպքում, այս քարտեզը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ ունի իր եզակի և շատ կարևոր տեղը, քանի որ ինչ որ կերպ կապում է հայկական այս քարտեզը եվրոպական քարտեզագրական մշակույթի հետ:

6 – ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ «ԲԱՐՈՅԱԽՈՍ» ՁԵՌԱԳՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑ ՔԱՐՏԵԶԸ

«Բարոյախոս» կամ անգլերենով “bestiary” կոչվող ձեռագրերը պարունակում են պատկերազարդ համառոտ պատմվածքներ իրական ու առասպելական կենդանիների, բույսերի ու քարերի մասին: Այս ձեռագրերը պարունակում են բացատրություններ և բարոյախրատական տեքստեր, փոխաբերաբար դրանք վերագրելով Քրիստոսին, սատանային և մարդկանց: Սրանք առաջին անգամ շարադրվել են երկրորդ դարում՝ հունարենով, ապա թարգմանվել հայերենի, եթովպերենի, ասորերենի, արաբերենի ու լատիներենի և այլն, հետո նաև եվրոպական այլ լեզուների:[109] Հունարեն օրինակներից մեզ են հասել 77 ձեռագիր, իսկ Երևանի Մատենադարանում են գտնվում 35 հայերեն ձեռագրեր:[110] Տասներկուերորդ դարից սկսած Բարոյախոսներն ընդհանրացած էին Անգլիայում և Ֆրանսիայում և դրանցից մեզ հասել են ավելի քան 50 ձեռագիր օրինակներ:[111] Ներկա աշխատության Պատկեր 68-ում վերատպված քարտեզը վերցված է Բարոյախոսների երրորդ սերնդին պատկանող, 1220-1230 թվականների մի ձեռագրից, որը պահպանվում է Անգլիայի Քեմբրիջ քաղաքի «Ֆիցուիլյամ» թանգարանում:

Պատ. 68 – Այստեղ վերատպված «Աշխարհացույց» քարտեզը 13-րդ դարի անգլիական մի «Բարոյախոս» ձեռագրից է: Սա ինքնըստինքյան մի անսովոր երևույթ է, քանի որ այս քարտեզը միակն է, որ գոյություն ունի նման խորագրով մի ձեռագրի մեջ, կամ էլ, կարելի է ասել, որ սա միակ քարտեզ պարունակող «Բարոյախոս» ձեռագիրն է: Քարտեզի մեկ ուրիշ եզակի հատկությունն այն է, որ սա իր կառուցվածքով փոփոխված T-O տեսակի քարտեզ է և այդ ընտանիքի «խորթ» զավակը, քանի որ, ըստ իր իսկ ներքևում եղած մակագրության, Միջերկրական ծովը հորիզոնական կապույտ ժապավենն է, որը բնակելի աշխարհը բաժանում է երկու մասի: Քարտեզը նմանվում է վերն արևելքով ուղղորդված T-O

---

[105] Donabedian, Patrick – *Armenians in Crimea during the era of the Genovese* – Roma Armenia, Catalogue of exhibition. Curator Claude Mutafian. Rome, 1999, էջ 188-189 և Միքայելյան. Վարդգես Ա. – *Ղրիմի հայկական գաղութի պատմությունը* – ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1964, էջ 64-68:

[106] King – *The Black Sea, A History* – Oxford University Press, 2004, էջ 84,85,91,94:

[107] *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան*, Երևան, հատոր 4. 1978, էջ 170:

[108] Հ. Հովհաննիսյան, *Աշխարհի հայկական ձեռագիր քարտեզը*,, Երևան, 1954, էջ 81-93:

[109] Muradyan, Gohar – *PHYSIOLOGUES*, *The Greek and Armenian Versions with a Study of Translation Techniques* – Hebrew University Armenian Studies 6, Peeters, Leuven, 2005. էջ 1:

[110] Անդ, էջ 2:

[111] Wikipedia, կայքային հանրագիտարան – *Bestiary*.

տեսակի քարտեզներին, բայց սրանց մեջ սովորաբար ուղղահայաց պատկերված և Եվրոպան Աֆրիկայից բաժանող Միջերկրականն, այստեղ գծված է հորիզոնական՝ բաժանելով Ասիան աշխարհի մնացորդ մասերից, իսկ Եվրոպան ու Աֆրիկան ցույց են տրված որպես մեկ միացյալ մայրցամաք: Այսուհանդերձ, քարտեզի ներքևի տեքստն ասում է, որ աշխարհը բաժանված է երեք ցամաքամասերի, որոնք են Ասիան, Եվրոպան և Աֆրիկան, մի բան, որը նաև վկայում են երկրի բոլորակից դուրս գրված նույն երեք անվանումները: Սխալ գծված Միջերկրականը և պատկերված երկու մայրցամաքները հիշեցնում է այն ժամանակները, երբ, ըստ Օրոսիոսի՝ *Որոշներն այն կարծիքի էին, որ աշխարհը բաժանված է երկու ցամաքամասերի* (տե՛ս Գլուխ 2, մաս 4):[112]

Քարտեզի բոլորակի դրսում կարմիրով նշված են երեք մայրցամաքների և մի քանի կարևոր հողմերի անունները: Ինչպես վերը նշվեց՝ հորիզոնական ջրի շերտը Միջերկրականն է, որը երկրի սկավառակի հակառակ ծայրերը՝ հարավն ու հյուսիսն իրար է միացնում: Սա շատ տարբեր է մյուս T-O տեսակի քարտեզների Միջերկրականից, որն ընդհանրապես ներկայացված է որպես "T" տառի ուղղահայաց գծիկը, ուր ձախ թևը Դոնն է՝ Տանայիսը, ներառյալ Եգեյան, Սև և Ազովի ծովերը, իսկ աջը՝ Նեղոսը: Քարտեզում պատկերված Միջերկրականը պարունակում է *Կրետե*, *Հռոդոս*, *Կիպրոս*, *Դելոս*, *Տենեդոս* և *Սիտերա* կղզիները, որոնք բոլորն էլ գտնվում են Արևելյան Միջերկրականում:

Քարտեզի առնչությունը կրոնի հետ դրսևորվում է լոկ արևելքում պատկերված *Երկրային դրախտով*, ինչպես նաև *Երուսաղեմի* առկայությամբ, պատկերված մի ամրոցի մանրանկարով, որոնց անունները գրված են կարմիրով: Ասիայի տարածքում կարմիր թանաքով գրված տեղանուններից են նաև քարտեզի կենտրոնում տեղադրված խաչակիրների *Ակկա* քաղաքը և *Ասորեստանը*, իսկ Եվրոպայում՝ *Հռոմն* ու *Փարիզը*:

Քարտեզում տեղանունների առաջին տառերը գրված են կարմիրով և ավելի փոքր տառերով ու տեղադրված են տեղանվան մյուս տառերից առանձնացած, այդպիսով դժվարացնելով տեղանունների ընթերցումը: Ասիայում առկա մյուս տեղանունները, ձախից հաշվված, հետևյալն են. *Մեծ Հնդկաստան*, *Ասորեստան*, *Կովկասյան լեռներ*, *Բաբելոն*, *Քաղդեա*, *Մարաստան*, *Պարթևաստան*, *Միջագետք*, *Սիրիա*, *Պարսկաստան*, *Հիրկանիա*, *Հայաստան*, *Արաբիա*, *Անտիոք*, *Կապադովկիա*, *Կարմիր ծով* (գրված երկու տողի վրա), *Իբերիա*, *Կուր*, *Կիլիկիա*, *Վերին Սկյութիա*, *Պաղեստին. Եգիպտոս*, *Լյուկիա*, *Իսավրիա*, *Հուդա և Ալեքսանդրիա*, նաև *Վերին Եթովպիա*՝ մակագրված քարտեզի հարավային եզրին: Սրանք բոլորը երկրամասերի անվանումներ են՝ բացի Կարմիր ծովից, Կուրից և Կովկասյան լեռներից: Կովկասի տարածաշրջանի և Հայաստանի մոտակա երկրներն են, արևելքում՝ *Պարթևաստանն* ու *Միջագետքը*, հյուսիսում՝ *Իբերիան* (Վիրքը) և *Հիրկանիան*, արևմուտքում՝ *Կիլիկիան* և *Կապադովկիան*, հարավում՝ *Արաբիան* ու *Պաղեստինը*: Եթովպիան բաժանված է երկու մասի՝ *Վերին Եթովպիան* Ասիայի հարավային ծայրամասում և *Եթովպիան՝* տեղադրված *Աֆրիկայում*, քարտեզի հարավ-արևմտյան վերջամասում: Քարտեզում հարավային Կովկասի երկրներից միմիայն Հայաստանն ու Վիրքն են նշված:

Քանի որ քարտեզում Աֆրիկան և Եվրոպան ներկայացված են միասին, առանց դրանք բաժանող Միջերկրականի, այս երկու մայրցամաքների երկրներն ու քաղաքները ցուցադրված են խառնաշփոթ և հաճախ ամբողջովին սխալ տեղերում: Եվրոպայի, այսինքն ձախ կողմի մակագրություններից են *Ներքին Սկյութիան*, *Մեսիան*, *Վերին Գերմանիան*, *Պաննոնիան*, *Թրակիան*, *Ներքին Գերմանիան* և *Ալմանիան*: Քարտեզի կենտրոնական առանցքի վրա, ուր պետք է լիներ Միջերկրականը, վերից ներքև նշված են *Ապուլիան*, *Իտալիան*, *Ալպյան լեռները*, *Փոքր Իսպանիան*, *Ֆրանսիան*, *Փարիզը* և *Նորմանդիան:* Աֆրիկայի շրջանում եղած տեղանուններից են *Հունաստանը*, *Հռոմը*, *Բրիտանիան՝* տեղադրված քարտեզի ներքևի կենտրոնում, որոնց աջ կողմում նաև առկա են աֆրիկյան մի քանի տարածքների անուններ, ինչպես օրինակ *Գեթուլիան*, *Մավրիտանիան* և *Եթովպիան*:

Աշխարհը շրջապատող օվկիանոսի մեջ տեղադրված են բազմաթիվ կղզիներ, որոնցից հանրածանոթներն են *Անգլիան* ու *Ուելսը*, սրանցից Ադրիանոսի կառուցած պարսպով առանձնացած է *Շոտլանդիան:* Առկա է նաև *Հիբերնիան*, այսինքն Իռլանդիան: Սրանք բոլորը տեղադրված են *Բրիտանիա* կոչված աշխարհամասի մոտակա օվկիանոսում, որը գտնվում է բոլորակի ներքևի աջ մասում, Եթովպիայի մոտակայքում: *Տիլոս* կղզին, որն այսօրվա Բահրեյնն է, գտնվում է արևելքում՝ *Փոքր Հնդկաստանի* և *Բրահմինների կղզու* մոտ (Բրահմինները ցեղեր են, որոնք իբր բնակվում են Հնդկաստանի մոտակայքում): Մեկ ուրիշ կղզին *Կադիսն* է, իրականում իսպանական մի նավահանգիստ Ջիբրալթարի նեղուցի մոտ, որը սակայն Միջերկրականի սխալ դրվածքի պատճառով արևմուտքում լինելու փոխարեն հայտնվել է քարտեզի հյուսիսային ծայրամասում, Միջերկրական կոչված ծովի և օվկիանոսի միացման վայրում: Մեծ կղզիներից մյուսներն են *Տապրոբանան* (Ցեյլոնը, Տիլոսի մոտ՝ արևելքում), *Օրկադիան* (շոտլանդական Օրկնեյան կղզիները՝ քարտեզի հյուսիս-արևմուտքում), որոնց մասին գրված է, թե սրանք թվով 33-ն են, որոնցից քսանն անմարդաբնակ են: Իրականությունն այն է, որ քարտեզագիրն օվկիանոսում խառնիճաղանճ կերպով տեղադրել է իր ճանաչած կղզիները, պարզապես կատարելով իր պարտականությունը, առանց ուշադրություն դարձնելու դրանց ճշգրիտ տեղակայմանը:

7 – ՎԵՐՉԵԼԼԻԻ ՔԱՐՏԵԶԸ

Պատ. 69/69a – Աշխարհացույց այս քարտեզը պահպանվում է Իտալիայի Վերչելլիի քաղաքի կենտրոնական արխիվում և ճանաչված է որպես Վերչելլիի քարտեզ: Սա համեմատաբար մեծ քարտեզ է, գծված մագաղաթի վրա, որի չափերն են 84x72 սմ: Քարտեզի որոշ մասերը պատառոտված են, իսկ մի մասն էլ շատ մաշված է ու լավ վիճակի մեջ չի

[112] Paulus Orosius -*Seven books of History against the Pagans* – New York, 1936, Գիրք 1, Պլ. 1, մաս 1, էջ 34:

պահպանվել: Վերչելլի քարտեզը երեք միջնադարյան մեծ աշխարհացույց քարտեզներից մեկն է, որ համեմատաբար ամբողջական է մեզ հասել: Այս քարտեզը երեքի մեջ ամենահինն է և քարտեզագետներն այն կարծիքի են, որ պատրաստվել է Անգլիայում անհայտ վարպետի ձեռքով 1191-1218 թվականներին: Կան նաև գրավոր փաստաթղթեր հաստատելու, որ այս քարտեզը Անգլիայից Վերչելլի է բերել իտալացի կարդինալ Գուալա-Բիքքիան 1218/9 թվականներին:

Իր բովանդակությամբ այս քարտեզը նման է մյուս մեծ միջնադարյան աշխարհացույց քարտեզներին, ուր ցույց են տրված քաղաքներ ու տարածաշրջաններ, մարդիկ ու պատմական դեպքեր, ինչպես նաև առասպելական էակների, աստվածաշնչային ու այլ լեգենդների մանրանկարներ ու բացատրություններ:

Քարտեզն ուղղորդված է վերև արևելքով: Սրա հյուսիսային և հարավային ծայրամասերը պակասում են, իսկ Եվրոպայի ու Աֆրիկայի մասերը վերջին տարիների սխալ վերանորոգումների ընթացքում բավականին տուժել են, և կան անգամ մասեր, որոնք դարձել են անընթեռնելի: Քարտեզի ոճն ու ցուցադրության ձևը շատ նման է էբսթորֆի քարտեզին և Հերեֆորդ տաճարում պահվող «Մապպա Մունդիին», որոնք նույնպես պարունակում են գազանների, առասպելական էակների մանրապատկերներ ու տեքստեր (տե՛ս Պատ. 70 և 77): Սրանց հիմնական տարբերությունն այն է, որ Վերչելլի քարտեզում Երուսաղեմը պատկերված չէ աշխարհի կենտրոնում:

Քարտեզի մեծացված դետալը (Պատ. 69a) Փոքր Ասիայի տարածաշրջանն է և Միջին Արևելքը, որի վրա ավելացված թվանշանները հաջորդող տեքստում նշված են փակագծերում: Քարտեզը պարզ և ընթեռնելի դարձնելու նպատակով դետալում բոլոր գույները շեշտված ու չափազանցված են:

Այստեղ կարելի է տեսնել քառահարկ *Նոյյան տապանը* (17) նստած է երկգագաթանի լեռանը կից, որն անվանված է *Արաթ* (18), իրականում՝ Արարատը: Արարատի վերը և Նոյյան տապանին կից մեծ տառերով մակագրված է *Արմենիա* (1-Հայաստան) անունը: Նոյյան տապանի վերը կա մի պղտոր մակագրություն, որը նախքան վերջին «վերանորոգումը» շատ ավելի լավ վիճակում էր և ընթեռնելի: Այս մակագրության մոտավոր թարգմանությունն է.

Այս Հայաստան կոչված աշխարհամասը անվանված է Հերակլեսին ընկերակցող և այստեղի թագավոր Արմենոսի անունով: Երկիրը տարածվում է մինչև Աղվանքի Դիևան քաղաքը:[113]

Կողքիսի (6) շրջանը գտնվում է Սև ծովի (15) մոտ, ուր առկա է նաև *Կողքիս* քաղաքը (5): Այստեղ կանգնած է նախշուն մի խոյ, որը ներկայացնում է Ոսկե Գեղմը (20), որն ըստ առասպելների, փախցրին Յասոնն ու արգոնավորդները: Մակագրության թարգմանությունն է.

Այս Կողքիսի թագավորությունն է:Այստեղ էր ապրում խոյը, որն ուներ ոսկյա գեղմ և որին Յասոնը փախցրեց:[114]

Տերևանման զարդարանքներով գծված կեռ ու երկար գիծը նշում է Կովկասյան լեռնաշղթան (16), որի մեջտեղում մանրանկարով պատկերված մեծ դարպասը անվանված է *Ալեքսանդրի երկաթե դուռը* (21): Սա Հայաստանից ելքի ուղին է դեպի Կասպից ծով (11) և հյուսիսային շրջաններ: Հավանաբար սա նշում է Կովկասյան լեռների միջով անցնող միակ ճանապարհը՝ Դարյալի կիրճը (տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 33): Կասպից ծովի արևմուտքում պատկերված լեռները կոչված են *Կասպից լեռներ* (12):

Դետալ Պատ. 69a-ի մեջ ավելացված թվերը հետևյալ տեղանուններն են նշում:

1. Հայաստան
2. Տրոֆիլիա քաղաք
3. Կապադովկիայի շրջան
4. Կեսարիա քաղաք
5. Կողքիս երկիր կամ քաղաք
6. Կողքիս շրջան [Աբխազիա]
7. Անագնե քաղաք և շրջան
8. Մակրե քաղաք
9. Կարրես քաղաք
10. Սեռապոլիս քաղաք
11. Կասպից ծով
12. Կասպից լեռներ
13. Արաքս գետ
14. *Ալիս գետ* – Փոքր Ասիայի Հալիս գետը:
15. Սև ծով
16. Կովկասյան լեռներ – տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 89:
17. Նոյյան տապան
18. *Արատ* Արարատները – զույգ գագաթներով:
19. Ս. Բարդուղիմեոսի գերեզմանը
20. Ոսկե գեղմով խոյը
21. *Երկաթի դուռը*, կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դուռը:

8 – ԷԲՍԹՈՐՖԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑԸ

Մինչև քսաներորդ դարի կեսերը մեզ հասած ամենամեծ աշխարհացույց քարտեզը էբսթորֆյան աբբայության մեջ գտնվող հսկայական քարտեզն էր, որի չափերն էին 358X356 սանտիմետր (համարյա շրջանաձև): Այս քարտեզն էլ ունի անգլիական ծագում. նրա հեղինակն է համարվում Անգլիայի Տիլբուրի քաղաքի վանական Ջերվազը: Նա որոշ ժամանակ աշխատել է Իտալիայի Բոլոնյա քաղաքում, ապա դարձել էբսթորֆի աբբահայրը: Ջերվազի կարևոր երկերից է Հռոմեական սրբազան կայսրության կայսր Օտտո IV-ի ժամանցի համար շարադրած *Otia Imperialia* գիրքը, որն աստղաբաշխության, աշխարհագրության, պատմության, ֆոլկլորի և առասպելների վերաբերյալ նյութերի մի ժողովածու է: Այս գրքում ակնարկներ կան ինչ-որ քարտեզի մասին, որի պատճեններից մեկն էլ համարվում է էբսթորֆյան աշխարհացույցը, հավանաբար պարտրաստված 1232 թվականին: Այս տեսակետն ամրապնդվում է այն իրողությամբ, որ վերոնշյալ գրքի երկրորդ գլխում տեղ գտած աշխարհի վերաբերյալ բացատրական մի շարք պարբերություններ նույնությամբ մակագրված են քարտեզի վրա:

[113] Chekin, Leonid S. – *Northern Eurasia in Medieval Cartography.*Terrarum Orbis" series No.4 – Brepols, Belgium, 2006, էջ 146:
[114] Անդ

Քարտեզը, որը բաղկացած է շուրջ 30 մագաղաթյա թերթերից, 1890 թվականներին մաս-մաս արվելով տարվեց Բեռլինի լուսանկարելու համար, ապա վերադարձվեց Հանովեր քաղաքի թանգարանին ի պահպանություն, ուր 1943 թվականին հրդեհի բաժին դարձավ դաշնակից ուժերի օդային ռմբակոծության հետևանքով:

Պատ. 70/70a – Այստեղ արտատպված պատկերը հիմնված է 1890-ական թվականներին Բեռլինում պատրաստված լուսանկարի վրա: Ինչպես նշվեց վերը, 1232 թվականից մեզ հասած այս ամենամեծ աշխարհացույց քարտեզը ոչնչացվեց 1943 թվականին, երբ դաշնակից ուժերը օդային ռմբակոծության ենթարկեցին Հյուսիսային Գերմանիայի Հանովեր քաղաքը:

Սա իրականում ընդհանրացած T-O տեսակի, զարդարուն և կրոնական հենք ունեցող քարտեզ է, ուղղորդված վերև արևելքով: Քրիստոսը պատկերված է աշխարհի սկավառակը գրկած, գլուխը վերը, երկու ձեռքերը սկավառակի եզրերին, ոտքերը՝ ներքևում: Այսպիսով աշխարհը ներկայացված է որպես Քրիստոսի մարմինը: *Երկրային Դրախտը* պատկերված է արևելքում, Ադամի, Եվայի և օձի ներկայությամբ: Չորս բիբլիական գետերն սկիզբ են առնում Դրախտում, անցնում ընդհատակ ու ապա երևան գալիս բնակելի աշխարհում: Ըստ քարտեզի՝ *Երուսաղեմը*, որ պատկերված է ոսկեզօծ, աշխարհի կենտրոնն է (Տե՛ս Պատ. 70b և 70c): *Նոյյան տապանը* (Պատ. 70a, թիվ 2) նստած է Արարատի զույգ գագաթներին, իսկ Նոյը պատկերված է տապանի մեջ՝ ձեռքերը պարզած և պատրաստ ընդունելու սպիտակ աղավնուն, որը վերադառնում է ձիթենու ճյուղը կտուցին:

Ինչպես ընդունված է T-O քարտեզներում, այստեղ ևս կարևոր դեր է խաղում Միջերկրականը, որը ներկայացված է ճոխ ու զարդարուն, բազմաթիվ ծոցերով ու խորշերով, ուր առկա են նաև բազմաթիվ կղզիներ: Սրանցից *Կրետեն*, *Կիպրոսն* ու *Սիցիլիան* ներկայացված են որպես ամենամեծ կղզիները, զարդարված ամրոցների ու շինությունների մանրապատկերներով: Քարտեզը լի է այլ պատմական, աշխարհագրական մանրամասնություններով ու տարբեր լեգենդներից ու առասպելներից վերցված վայրերի, գազանների ու այլ էակների պատկերներով, նրանց մասին տեքստերով:

Ստորև բերվող տեքստերում թարգմանաբար ներկայացված են էբսթորֆի աշխարհացույց քարտեզում Հայաստանի ու նրա հարակից շրջանների վերաբերյալ առկա տեղեկությունները:[115]

1. Արարատ:
2. *Նոյյան տապան:*
3. Հայաստանը տարածված է Կապադովկիայից մինչև Կասպից ծով:
4. *Սա Հայաստանի շրջանն է, որն անվանված է Յաստնի ընկերակից Արմենայի [կամ Արմենիոս] անունով: Այս շրջանը գտնվում է Տավրոսի և Կովկասի միջև և տարածվում է մինչև Կապադովկիա և Կասպից ծով:*[116]
5. Հայաստանի Պարտավ քաղաքը:
6. *Սուրբ Բարդուղիմեոսի շիրիմը*, [Ըստ ավանդության՝ քրիստոնեությունը Հայաստան բերող առաքյալներից մեկը]
7. *Մելիտենա քաղաքը* [Մալաթիա]:
8. *Արտաքսատա* [Արտաշատ], *Հայաստանի մայրաքաղաքը:*
9. *Արաքսը մի գետ է Հայաստանում, ելնելով նույն լեռներից, ուր ակունք է առնում Եփրատը: Գետի անունը գալիս է վայրագություն/անկաշկանդություն բառից: Երբ Ալեքսանդրը* [Մակեդոնացին] *կառուցեց մի կամուրջ՝ գետի վրայով անցնելու համար, գետն իր հուժկու հոսանքներով կամուրջը քշեց ու տարավ:*
10. Արաքսի վրա կառուցված Ալեքսանդրի կամուրջը:
11. *Եդեսիա քաղաքը* [Ուրֆա]: *Այս Եդեսիա քաղաքը Բաբելոնից հեռանալուց հետո հիմնադրել է Քուշի որդի Նեբրովթը* [բիբլիական թագավորներից մեկը, Նոյի ծոռը]: *Քաղաքն անվանվում է նաև Աննարե, տեղի տիրակալուհի Աննայի հիշատակին:*
12. *Խարրան քաղաքը, որը պարթևները հիմնեցին Եդեսիայի մոտ: Սիկատոնը* [գետ] *ակունք է առնում Կերավնյան* [հնում՝ Տավրոսն ու Կովկասյան լեռները] *լեռներից ու հոսում դեպի ծով:*
13. Կեսարիա քաղաքը:
14. *Կողքիսի երկիրը* [Աբխազիան]: *Մասնագետները Ոսկե գեղմը տեղադրում են այստեղ, հետևաբար Յասոնն եկավ այստեղ ու պատճառ դարձավ Հունաստանի և Տրոյայի պատերազմին:*
15. *Այս երկիրը, որը կոչվում է Աղվանք, բնակեցված է 26 ցեղերով, որոնք հայտնի են իրենց մաշկի շլացուցիչ սպիտակ գույնով և աշխարհ են գալիս սպիտակ մազերով: Երկիրը սկիզբ է առնում Կասպից ծովի արևմուտքից և նրա ափերով ձգվում դեպի հյուսիսային օվկիանոս, անցնելով վայրի շրջաններով ու Մեոտիսյան ճահիճներով* [Ազովի ծով]*: Այս շրջանի շներն այնքան հսկա են ու վայրագ, որ կարող են ցուլ և առյուծ խեղդել: Նրանք մյուս կենդանիներից ավելին են հասկանում: Նրանք հնազանդվում են միմիայն իրենց տիրոջը, որին նրանք հավատարիմ են և նրա տունը կպաշտպանեն մինչև մահ: Ասպատակությունների ընթացքում նրանք ընկերակցում են իրենց տերերին և նրանց կողքից չեն հեռանում, նույնիսկ եթե նրանք սպանվել են: Մարդը նրանց կյանքի աղբյուրն է: Էգ շներին կապում են անտառում, որպեսզի նրանք զուգավորվեն վագրերի հետ և ծնեն խառնուրդ ձագեր, այնքան հուժկու և վայրագ, որ կռվում կարող են առյուծներին խեղդել: Սրանց ընտրած վագրերի փոխարեն մենք կիրառում ենք գայլերի հետ զուգավորվելու տարբերակը:*[117]

---

[115] Այս տեքստերը նույնությամբ ներկա են Տիլբուրեցի Ջերվազի Օտիա Իմպերիալիա գրքում, Օքսֆորդ, 2002:
[116] Անդ, Գիրք 2, Գլուխ 3, էջ 182-183:
[117] Անդ, Գիրք 3, Գլուխ 5, էջ 230-231:

16. *Փոքր Ասիան արևելքում սահման ունի Կապադովկիան և ծովը շրջապատում է նրա մյուս երեք կողմերը: Հյուսիսումն է Պոնտոսը, արևմուտքում՝ Մարմարան, հարավում՝ Եգիպտական ծովը* [Միջերկրականը]: *Փոքր Ասիան բաժանված է հետևյալ նահանգների՝ Բյութանիա, Փռյուգիա, Գաղատիա, Լյուդիա, Կարիա, Պամփյուլիա, Իսավրիա, Լյուկիա և Կիլիկիա, Լիկաոնիա, Միգդենիա և Նիկոմիա, ինչպես նաև Բաետիկա* [՞] *և Պիսիդիա* [կամ Պերսիդա]*: Այստեղ է ապրում մահացու որդ քամելեոնը, ինչպես նաև կովի նման մի գազան՝ «բոնակոսը», որն իր կղկղանքը կարող է ուղղել ու նետել մինչև դաշտի վերջը, և որը շփման դեպքում խոր այրուցքներ է պատճառում: Այս պաշտպանողական զենքով օժտված կենդանին իրենից հեռու է պահում բոլոր թշնամիներին:*
17. Կասպից ծով:
18. *Կասպից դարպաս* [որոնցով պետք է անցնել՝ Կովկասյան լեռների մյուս կողմը հասնելու համար, տես տողատակի ծանոթագրություն 33]:
19. Միջագետք:
20. *Այս քաղաքն անվանվում է Կապադովկիա: Շրջանն էլ կրում է նույն անունը: Այստեղ ձիերը հղանում են քամուց, բայց ապրում են ոչ ավելի քան երեք տարի:*[118]
21. *Կովկասյան լեռներն սկսում են արևելքում՝ Չինական ծովից և կամարածև ձգվելով հյուսիս-արևմուտք հասնում են համարյա թե մինչև Եվրոպա:* [Այստեղ, ինչպես Օրոսիոսն է նշում, Կովկասյան լեռները միացված են Իրանի էլբուրս լեռնաշղթային, որն ինքը Աֆղանստանի տարածքով անցնելով հասնում է մինչև Հիմալայան լեռները: Քարտեզում այս բոլորը միացված են ու անվանված *Կովկասյան լեռներ*: Տե՛ս տողատակի ծանոթագրություն 89:]

Վերոհիշյալ տեքստերի և բացատրությունների մեծամասնությունը նույնությամբ առկա են Տիլբուրեցի Ջերվազի 1211 թ. *Օտիա Իմպերիալիա* ձեռագրում:

9 –ՄԱՏԹԵՈՍ ՓԱՐԻՍ

Մատթեոս Փարիսը (շուրջ 1200-1259 թթ.) բենեդիկտյան վանական էր, որն աշխատում էր Լոնդոնից հյուսիս գտնվող Ս. Ալբանի աբբայությունում, որտեղ նա 1235 թվականից մինչև իր մահը զբաղվում էր պատմական իրադարձությունների ժամանակագրության շարադրմամբ: Այս ընթացքում նա պատրաստել է պատմական ժամանակագրության մի քանի ձեռագրեր ու քարտեզներ: Նրա կարևորագույն աշխատանքը *Chronica Majora*-ն է, «Մեծ ժամանակագրությունը», աշխարհի պատմությունը, որից մեզ են հասել մի քանի քարտեզներ պարունակող ձեռագիր պատճեններ: Սա միջնադարյան Անգլիայում պատրաստված ամենակարևոր պատմական աղբյուրներից մեկն է, քանի որ հանդիսանում է նաև 13-րդ դարի Անգլիայի կյանքն ու կենցաղը նկարագրող մի մանրակրկիտ երկ, ուր գրի են առնված տեղական նշանակության դեպքեր ու բամբասանքներ, բնական աղետներ, առօրյա կյանքն իր քաղաքական խաղերով ու պատահարներով, նույնիսկ հեղինակի անձնական կարծիքը և քննադատական վերաբերմունքը դիվանագետների, թագավորի և նրանց գործունեության վերաբերյալ:

Մեծ ժամանակագրությունը պարունակում է մի շարք քարտեզներ, այդ թվում Անգլիայի և Շոտլանդիայի քարտեզը, Անգլիայից Պուլիա և Սիցիլիա տանող ճանապարհի քարտեզները, որոնց նավահանգիստներից ուխտավորները նավարկում էին դեպի Սուրբ Երկիր, ինչպես նաև բուն Սուրբ Երկրի քարտեզը:[119] Ձեռագրի երկու օրինակներն ունեն նաև աշխարհացույց քարտեզ: Բրիտանական գրադարանում և Քեմբրիջի Կորպուս Քրիստի կոլեջի գրադարանում պահված ձեռագրերի երեք օրինակները պարունակում են վերոհիշյալ քարտեզների մեծ մասը: Այս ձեռագրերում ճանապարհացույց քարտեզներին հաջորդում է Սուրբ Երկրի քարտեզը, որը պատրաստված է ուխտավորին որոշ տեղեկություններ տալու իր ուղևորության նպատակակետի վերաբերյալ: Մինչ այս ժամանակներն աշխարհացույց քարտեզները սովորաբար տեղադրվում էին ընդհանուր և հանրագիտական նյութեր պարունակող աշխատությունների մեջ, որոնցից են Լամբերտի «Ծաղկաքաղը», Բեատուսի «Ապոկալիպսը», Իզիդորի «էտիմոլոգիան», Բեդայի «Գիրք իրերի բնության մասին» և ուրիշները, բայց այստեղ քարտեզները մաս են կազմում պատմական ժամանակագրության մի երկի:

Սուրբ Ալբանի աբբայությունը մոտ գտնվելով Լոնդոնին, Մատթեոս Փարիսի ժամանակ Անգլիայի կարևորագույն կրոնական կենտրոնն էր և շատ շատերը հեռավոր երկրներից այցելում էին այս սրբավայրը: Մատթեոսն ինքը Եվրոպայից դուրս չէր ճամփորդել և իր աշխարհացույց, ինչպես և Պաղեստինի քարտեզներում պատկերված տեղեկությունները նա հավաքել է խաչակիրների ու այն այցելուների պատմածներից, ովքեր ճամփորդել էին Սուրբ Երկիր և հեռավոր այլ երկրներ: Տեղեկությունների մեկ մասն էլ Մատթեոսը վերցրել է ս Էսեքսի կոմսության Ուալթհամ աբբայությունում գտնվող և այժմ անհետ կորած մեծ աշխարհացույց քարտեզից:

Մեծ ժամանակագրության մեջ կա մի ցուցակ, ուր նշված են 1220-1259 թթ. աբբայություն այցելած անձերի անունները, որոնք ցուցակագրել են Մատթեոս Փարիսն ու Անդովերցի Ռոջերը: Արձանագրված 29 անուններից երկուսը հայ այցելուների անուններ են: 1228 թվականին հայ Անտիկենոս եպիսկոպոսն այցելել է աբբայություն և վանականներին պատմել Հովսեփ Կարտափիլիացի թափառական հրեայի մասին:[120] Պատ. 71-ը ցույց է տալիս գրքի լուսանցքը, ուր գրված տեքստը Հովսեփի ու Հայաստանի մասին է: Սրա ներքևի մանրանկարը Հովսեփն է, որը նայում է խաչը կրող Հիսուսին: Մանրանկարը վերցված է Քեմբրիջի թիվ MS 016 ձեռագրի 70բ թերթից:

[118] Անդ, Գիրք 2, Գլուխ 5, էջ 230-1:
[119] Իտալիայի ամենահարավային շրջանը:
[120] Chronica Majora, խմբագիր Հ Ռ Լուարդ, 7 հատոր, 1872-1884, հատոր 3, էջ 161:

Ըստ նույն ցուցակի, 1252 թվականին մի խումբ հայեր այցելեցին Սուրբ Ալբանի աբբայություն և վանքի հայրերին փոխանցեցին տեղեկություններ Հայաստանի և Պաղեստինի վերաբերյալ: Այս տեղեկությունները կարելի է տեսնել Մատթեոս Փարիսի Սուրբ Երկրի քարտեզների մակագրություններում: 1252 թվականի այս այցի վերաբերյալ իր տեքստում Մատթեոսը շարադրում է.[121]

Այս ժամանակ մի քանի հայերի եկան Սուրբ Ալբան..... Նրանց դեմքի դժգույն մաշկը, երկար մորուսները և խստաբարո ապրելակերպը վկայում էին նրանց սրբությունն ու խիստ կարգապահությունը:[122]

Մատթեոս Փարիսի քարտեզները գեղեցիկ ու զարդարուն են, լի բազմաթիվ մանրանկարներով, պատմական ու բացատրական տեքստերով: Նրա աշխարհացույց քարտեզը սահմանափակվում է Եվրոպայով, Հյուսիսային Աֆրիկայի ծովափնյա մասով և Փոքր Ասիայի ու Սուրբ Երկրի տարածքով: Ինչպես նրա բոլոր քարտեզները, այս քարտեզը ևս մնայուն և անփոփոխ չափանիշով չի գծված: Քարտեզը միջինարևելյան շրջանում չի նշում որևէ մանրամասնություն, հետևաբար մեզ հասած սրա երկու օրինակներում Հայաստանը պատկերված չէ:

Նրա ճամփորդական քարտեզներն իրականում քարտեզային ժապավեններ են, որոնց վրա նշված են ճանապարհի վրա եղած քաղաքները, գետերն ու այլ աշխարհագրական մանրամասնությունները՝ ուղիղ շարված մեկ գծի վրա: Դրանք սկիզբ են առնում Անգլիայից և Եվրոպայի միջով գնալով հասնում են մինչև Հարավային Իտալիայի և Սիցիլիայի նավահանգիստները, որտեղից ուխտագնացները նավարկում էին դեպի Սուրբ Երկիր: Այս քարտեզները պատրաստված էին ուխտավորներին ուղղություն տալու համար, հետևաբար ներկա աշխատությունում չեն քննարկված: Այստեղ միայն քննարկված են Մատթեոս Փարիսի Սուրբ Երկրի քարտեզները, քանի որ դրանք ընդգրկում են Սուրբ Երկրից և Պաղեստինից մինչև Հայաստան գտնվող տարածքը:

Փարիսի Սուրբ Երկրի քարտեզներից Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում եղածը պատճեններից հնագույնն է և համեմատաբար պարզը: Սրա մանրապատկերները սահմանափակվում են ամրոցներով ու քաղաքներով, մինչդեռ մյուս օրինակներն ավելի զարդարուն են ու պարունակում են գունագեղ մանրապատկերներ և բոլորին կից առկա են տեղանվան վերաբերյալ բացատրական և պատմական նյութերի մակագրություններ: Հաջորդ էջերում քննարկված են ավելի ուշ թվականներին պատրաստված Սուրբ Երկրի երեք քարտեզներ:

Ըստ ընդունված կարգի, բոլոր քարտեզներն ուղղորդված են վերն արևելքով, բայց քանի որ քարտեզները գծված են առանց չափանիշի և նույն քարտեզի վրա գործածված չափանիշերը փոփոխական են ու անկանոն, Հայաստանը՝ փոխանակ ցույց տրվի Սուրբ Երկրից բավականին հեռու և դեպի հյուսիս, պատկերված է նրա հյուսիս-արևելքում ու բավականին մոտ: Փարիսի Սուրբ Երկրի ու Պաղեստինի քարտեզները սկսում են հյուսիս-արևելքում Կովկասյան լեռնաշղթայից ու հարավում տարածվում մինչև Ալեքսանդրիա և Կահիրե: Անհավասար չափանիշի պատճառով խաչակիրների հիմնած Ակկա քաղաքը հաճախ զբաղեցնում է քարտեզի անհամեմատ մեծ մի տարածք, մինչդեռ Կովկասյան լեռների և Սուրբ Երկրի միջև եղած հսկայական տարածքը զբաղեցնում է հազիվ էջի քառորդը: Քարտեզում քաղաքներն՝ իրենց պարիսպներով, դարպասներով ու կարևոր շինությունների մանրապատկերներով ցուցադրված են անհամեմատ ավելի մեծ, քան նրանց իրական չափերը, մինչդեռ տարբեր նահանգների միջև եղած տարածությունները խտացված են ու նշված անհամեմատ փոքր:

Փարիսի Սուրբ երկրի քարտեզը հյուսիսում սկսում է Կովկասյան լեռների հարավից: Քարտեզները պատրաստելիս Աղվանքն արդեն գոյություն չուներ, բայց Հայաստանն ու Վրաստանը քրիստոնյա պետություններ էին: Այսուհանդերձ, Մատթեոսն իր քարտեզների մեջ տեղ է տալիս միայն Կովկասյան լեռներին, Հայաստանին, Արարատին ու Նոյյան տապանին, առանց նշելու այլ Կովկասյան երկրներ ու վայրեր:

Մատթեոս Փարիսի քարտեզները ավելի շուտ կարելի է համարել արվեստի աշխատանքներ և հանրագիտական տեղեկատուներ, քան քարտեզագրական լուրջ նպատակ հետապնդող փաստաթղթեր: Սրանք ընդհանրապես պատկերված են երկու էջի վրա և իրենց մեջ պարունակում են Աստվածաշնչի ու պատմական դեպքերի գրավոր տեղեկություններ, ինչպես նաև կենդանիների ու քաղաքների մանրապատկերներ: Այս ձեռագիր քարտեզները, բացառաբար Օքսֆորդի օրինակի, հավանաբար պատրաստվել են 1252-53 թվականներին, քանի որ Ակկան, որը կառուցվեց 1250 թվականին, սրանց մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցնում:

Փարիսի քարտեզները զննելով կարելի է տեսնել, թե դրանք որքան են տարբեր իրենց ժամանակակից մյուս քարտեզներից: Եթե նրա քարտեզների շարքից հանենք «Անգլիայի և Շոտլանդիայի» քարտեզը, ապա մյուսները կարելի է դիտարկել որպես Սուրբ Երկիր ճամփորդի համար մի ուղեցույց: Առաջինը՝ աշխարհացույցը ցույց է տալիս Սուրբ Երկրի տեղադրությունը, համեմատ Անգլիայի և Եվրոպայի, երկրորդը, ճանապարհացույց ժապավենային քարտեզը Անգլիայից դեպի Հարավային Իտալիա հասնելու ուղեցույցն է, որտեղից կարելի էր նավարկել դեպի Արևելյան Միջերկրական ու Սուրբ Երկիր, իսկ վերջինն արդեն Սուրբ երկրի տեղանքի մանրակրկիտ քարտեզն է, նման այսօրվա զբոսաշրջիկների համար պատրաստված քարտեզներին:

Հաջորդ էջերում պատկերված ու քննարկված են Մատթեոս Փարիսի Սուրբ Երկրի քարտեզներից երեք օրինակ:

Պատ. 71 – Այս մանրապատկերը Քեմբրիջի Կորպուս Քրիստի կոլեջի թիվ MS.016 ձեռագրից է: Այստեղ ցուցադրված է Հիսուսը՝ խաչն ուսին, մինչ թափառական հրեան՝ Հովսեփ Կարտափիլիացին կանգնած նայում է ու ցանկություն իսկ չունի նրան օգնելու: Խաչի վերը եղած տեքստի վերջին տողը նշում է Հովսեփ Կարտափիլիացուն, որը իբր բնակվում էր Հայաստանում:

[121] Անդ, հատոր 5, էջ 340-341:

[122] Lewis, Suzanne – The Art of Matthew of Paris in the Chronica Majora – Scholar Press, Corpus Christi College, Cambridge, 1987, էջ. 302:

Ուշադրություն դարձրեք երկու անձանց ասած խոսքերին, որոնք այսօրվա արևմտյան կոմիքսի գրքերի պես շրջանակված են:

Պատ. 72 – Այստեղ ցուցադրվածը Մատթեոս Փարիսի *Մեծ ժամանակագրության* Քեմբրիջում գտնվող ձեռագրի Պաղեստինի քարտեզի կեսն է: Երուսաղեմը և նրա հարակից շրջանները՝ մինչև Եգիպտոս, ցուցադրված են քարտեզի բացակայող կեսում: Քարտեզի գրությունները նորմանդական ֆրանսերենով են: Քարտեզը հատուկ պատրաստված է ձեռագրի համար, քանի որ նրա մակագրությունները վերցված են ձեռագրի տեքստերից և կարող են դիտվել ոչ թե որպես ուղեցույց, այլ որպես մի հանրագիտարան և տեղեկատու Սուրբ Երկիրն այցելող ուխտավորների համար:

Քարտեզում պատկերված է Նոյյան տապանը, նստած երկու գագաթանոց մի լեռան վրա, որը գտնվում է Հայաստանում (*Ermenie*) և որը միայն կարող է լինել Արարատը: Լեռան վերի մակագրության տեքստի թարգմանությունը հետևյալն է.

> *Այս շրջաններում, այսինքն հյուսիսում, Երուսաղեմից քսան օր հեռավորության վրա է Հայաստանը, որը քրիստոնյա է, ուր ջրհեղեղից հետո իջավ և մինչև հիմա այս անսանձ լեռան վրա նստած մնում է Նոյյան տապանը: Շրջակա անապատի և վայրագ գազանների պատճառով մարդն անկարող է նրան մոտենալ, և հանրահայտ է, որ այս երկիրը տարածվում է մինչև Հնդկաստան:*

Այստեղ պատկերված է Արարատը, ստորոտում գտնվող երեք վիշապներով, որոնք պաշտպանում են Տապանը: Ըստ ժամանակի ընդունված կարգի, Հնդկաստան անվանումն ընդհանրապես տրվում էր ոչ միայն բուն Հնդկաստանին, այլ նաև նրան հարակից մյուս հեռավոր երկրներին:

Քարտեզի անկյունում և Հայաստանից ձախ՝ կա մի շրջան, որը պարփակված է կամարաձև մի լեռնաշղթայով: Այստեղ առկա մակագրության թարգմանությունը հետևյալն է.

> *Կասպից լեռների շրջափակը: Այստեղ են բնակվում այն հրեաները, որոնց Աստված բանտարկեց Ալեքսանդր թագավորի [Մակեդոնացու] խնդրանքով: Վերջին Դատաստանի օրը սրանք դուրս կգան փականքներից ու կկոտորեն ամեն տեսակի մարդկանց: Նրանք շրջափակված են բարձր ու հսկա լեռներով [Կովկասով] և անկարող են այնտեղից դուրս գալ:*

Նույն քարտեզի տարբեր օրինակներում այստեղ բանտարկված ցեղերը կոչված են Գոգ և Մագոգ (տե՛ս Պատ. 74): Վերոհիշյալ տեղեկությունները հավանաբար հիմնված են 1252 թ. Սուրբ Ալբանի աբբայություն այցելած հայ կղերականների պատմածների վրա, ինչպես որ հաստատում է *Մեծ ժամանակագրության* տեքստը:

Քարտեզում ամենամեծ տարածքը՝ էջի կեսը, հատկացված է *Ակկա* (*Acre*) խաչակրական պարսպապատ քաղաքին, որից հետո՝ մեծության ու կարևորության տեսակետից հաջորդը քարտեզի վերի աջ մասում նշված *Դամասկոսն* է: Ակկան օգտագործվում էր որպես խաչակիրների հենարան և, բնականաբար, քրիստոնեական արևմուտքի տեսակետից շատ կարևոր քաղաք էր, դրա համար էլ պատկերված է մեծ չափերով: Քաղաքը մեկ ուրիշ հեռավոր կապ էլ ունի Հայաստանի հետ, քանի որ մ.թ.ա. 83 թվականին Տիգրան Մեծը (140-55 թթ. մ.թ.ա.) գրավեց Պտղոմայիս քաղաքը, որը նույն Ակկայի հին անվանումն է: Քարտեզում այս քաղաքի մեջ կարելի է տեսնել տաճարների, շինությունների ու աշտարակների, ինչպես նաև դարպասների մանրապատկերներ և հավելյալ տեղեկություններ քաղաքի հիմնադրության մասին:

Քարտեզը պարունակում է ոչ ավելի քան 28 տեղանուններ, որոնց շարքում են *Անտիոքը*, *Դամասկոսը*, *Ակկա քաղաքը*, *Նազարեթը*, *Բեթղեհեմը*, *Եգիպտոս երկիրը*, *Բաբելոնի Սուլթանի երկիրը*, *Կահիրեն* և *Ալեքսանդրիան:*

Պատ. 73 – Այս քարտեզն էլ Քեմբրիջում պահված *Մեծ ժամանակագրություն* մեկ ուրիշ ձեռագրի ընդօրինակությունից է, որի մեկ մասը կտրված է ու կորած: Քարտեզը շատ բաներով (ի բացառություն էապես տարբերվող մակագրությունների) նման է Պատ. 72-ի քարտեզին: Արարատը պատկերված է էջի վերի մասում վրան նստած Նոյյան տապանով, բայց քանի որ քարտեզին ավելացված մագաղաթի պատառիկը բացակա է, մակագրությունն անկատար է և Նոյյան տապանից միայն չորս տառեր են մնացել: Արարատի ներքևում մակագրված է *Հայաստանի ամենաբարձր լեռները*: Տապանն ունի խաչաձև պատուհան և երկու վիշապները լեռան ստորոտում նրան պաշտպան են կանգնած:

Այստեղ առկա է նաև քարտեզի հարավային մասը, որը նույնպես մի հատվածում պատռված է: Այստեղ են *Պաղեստինն* ու *Եգիպտոսը*, որոնց տարածքում գերիշխում է *Երուսաղեմն* իր մանրամասն բացատրական տեքստերով: Նշված են նաև մեծ թվով ծովափնյա և այլ քաղաքներ ու շրջաններ, սրանց շարքում *Նազարեթը* քարտեզի վերի սահմանում, *Բեթղեհեմը*, *Ասկալոնը* և *Երիքովը*: Նեղոսը նույնպես նշված է, ուր առկա է կոկորդիլոսի մանրապատկերը:

Այստեղ էլ, մյուս քարտեզների նման *Ակկան* պատկերված է անհամեմատ մեծ, իր շինություններով ու մանրամասնություններով, սակայն քարտեզի այդ հատվածի միայն մեկ մասն է անվնաս մնացել:

Պատ. 74 – Այստեղ պատկերված Սուրբ Երկրի երրորդ քարտեզը քաղված է Բրիտանական գրադարանում պահվող մեկ այլ ձեռագրից: Ձեռագիրը պարունակում է Մատթեոսի համառոտ *Անգլիայի պատմությունը* և *Մեծ ժամանակագրության* վերջին գլուխը: Ապահով պահպանելու նպատակով այս ձեռագրի քարտեզները հետագայում առանձնացվել են ու տեղադրվել ապակյա շրջանակների մեջ: Այստեղ պատկերված քարտեզը շատ զարդարուն է ու գեղեցիկ, իսկ գույները նման են Պատ. 72-ում օգտագործված գույներին, սակայն, ինչպես լինում է ձեռագրի ընդօրինակություններում, մանրանկարները, զարդարանքներն ու մակագրությունները միմյանցից տարբերվում են:

Ձեռագրի բոլոր քարտեզներն առատորեն պատկերազարդված են ու գեղեցիկ ներկված: *Ի տարբերություն քարտեզի մյուս օրինակների՝ Սուրբ Երկրի քարտեզը չունի Արարատի և տապանի մանրապատկերը, չնայած որ մակագրության*

մեջ հիշվում են Արարատը և Նոյյան Տապանը: էջի վերը՝ ձախում, մագաղաթի եզրին և էջին ավելացված մագաղաթի պատառիկի ծալքից ներքև (այս պատկերում ցուցադրված չէ) կա մի նորմանդական ֆրանսերենով հետևյալ մակագրությունը,

Նոյի տապանը Հայաստանում է գտնվում:

Դրա ներքևում և էջի վերը՝ մեջտեղում, կարմիր թանաքով գրված մակագրությունն ընդգծում է.

Հայաստանը, որը քրիստոնյա երկիր է, դեպի այս ուղղություն, այսինքն հյուսիս և Երուսաղեմից քսան օրվա հեռավորության վրա է գտնվում, ուր մինչև այսօր նստած է Նոյյան տապանը: Այնտեղ էր ապրում Հովսեփ Կարտափիլիացին, որը վկա էր, երբ Տիրոջը տանում էին խաչելու: Նրան կնքել էր նույն Անանիան, որը նաև կնքեց Ս. Պողոսին:

Նույն էջի ձախում պատկերված են Ալեքսանդր Մակեդոնացու կառուցած պարիսպները, որոնք բնակելի աշխարհից անջատում են *Գոգ և Մագոգ* վայրագ ցեղերին:

Խաչակրաց *Ակկա* քաղաքն իր պարիսպներով, դարպասներով, շինություններով ու տաճարներով շատ գեղեցիկ ու անհամեմատ մեծ չափերով պատկերված է մանրամասնորեն: Ակկայից վեր, նույն էջի ծայրում է գտնվում *Դամասկոսը*, որի երկու կողմերից հոսում են *Ֆարֆար* և *Ալբանա* գետերը: Դիմացի էջում պատկերված է *Երուսաղեմը՝ Սուրբ Գերեզմանով* ու տաճարներով:

Քարտեզի մյուս կողմում գծված քարտեզի գծերն ու գույները բարակ մագաղաթի միջով թափանցել և տեսանելի են այս էջի վրա և խառնվել են քարտեզի էջի պարունակությանը: Սրանց շարքում է՝ ձախում, Հայաստանի վերաբերյալ տեքստի տակից թափանցած Իտալիայի Պուլիա (*POILLA*) շրջանը, որը մյուս էջի վրայի ճանապարհային քարտեզի մեջ նշված՝ ուխտագնացների ցամաքային ճանապարհի ամենահարավային հանգրվանն է: Աջ էջի հետևում Մատթեոսը գծել է Անգլիայի և Շոտլանդիայի քարտեզը, որոնց կանաչ ներկված ափերը թափանցել ու տեսանելի են նաև այս էջում:

Քարտեզի հարավային (աջ) մասում պատկերված են Պաղեստինի և Եգիպտոսի քաղաքների ու գետերի մանրապատկերներն ու գրված են նրանց անվանումները: *Հորդանան գետն* ու *Մեռյալ ծովը* գտնվում են քարտեզի վերը, իսկ այդտեղից դեպի ներքև ցուցադրված քաղաքներից կարելի է թվել *Նազարեթը*, *Բեթղեհեմը*, *Կահիրեն* (տեղադրված Նեղոսի երկու ափերին), *Միլոեն*, Երուսաղեմը (*Civitas Ierusalem*)՝ պատկերված որպես մի պարսպապատ քաղաք, իր մեջ ունենալով *Սողոմոնի տաճարն* ու *Սուրբ Գերեզմանը*: Քարտեզի եզրին գծված է Ալեքսանդրիայի մանրապատկերը, որը մի աշտարակի է նմանում և նշում է հանրահայտ Փարոսը, սակայն այստեղ գտնվում է ծովափից հեռու՝ ցամաքում: Ափերին պատկերված են մի շարք ծովափնյա քաղաքներ, ներառյալ *Հայֆան* ու *Ասկալոնը*, իսկ ծովերում լողում են նավակներ ու առագաստանավեր:

10 – ՍԱՂՄՈՍԱՅԻՆ ՔԱՐՏԵԶ

Պատ. 75/75a – Այս փոքր տրամագծով քարտեզը միջնադարյան հանրաճանաչ քարտեզներից է և սաղմոսարանի մեջ տեղադրված լինելու պատճառով, կոչվում է Սաղմոսային քարտեզ: Որոշ հայերեն տեքստերում T-O քարտեզներին տրված է «վանական» քարտեզ անվանումը, որը սակայն ճիշտ չէ, քանի որ կարելի է առանց չափազանցնելու ասել, որ միջնադարում քարտեզների մեծամասնությունը պատրաստվում էին վանականների ձեռքով, հետևաբար դրանց մեծ մասը կարող են «վանական» քարտեզներ կոչվել: Այս աշխարհացույց T-O տեսակի քարտեզը գտնվում է 1265 թ. պատրաստված Ուեստմինստեր աբբայության մի սաղմոսարանում, որն այժմ պահվում է Բրիտանական գրադարանում: Քարտեզը փոքրածավալ է և ունի 90 մմ տրամագիծ, բայց պարունակում է բազմաթիվ կրոնական, պատմական և առասպելական տեղեկություններ:

Ըստ երևույթին, դիտարկվող քարտեզը փոքրացրած նմուշն է մի մեծ քարտեզի՝ որը պարունակել է շատ ավելի բազմաքանակ տեղեկություններ նույն նյութերի վերաբերյալ: Նկատելի է, որ փոքրադիր քարտեզի մեջ տեղավորվելու համար եղած տեղեկություններն ու պատկերները խտացված են ու համառոտված: Քարտեզն ուղղորդված է վերն արևելքով, ուր առաջին հերթն պատկերված է Երկրային դրախտը Ադամով, Եվայով և Դրախտից արտահոսող չորս գետերով: Քրիստոսը՝ շրջապատված երկու խնկարկող հրեշտակներով, կանգնած է երկրագնդի վերը, ձախ ձեռքում բռնած մեկ այլ T-O տեսակի երկրագունդ: Սա հաստատում է, որ եկեղեցին պետք է արդեն երկրի գնդաձև տեսության հետ համաձայնված լիներ: Նույն ձեռագրի մեկ այլ քարտեզի մեջ, որն ավելի պարզ տեսակի է, Հիսուսի գլուխը երևում է երկրագնդի վերը, իսկ ոտքերն ու ձեռքերը՝ դրա ներքևում և երկու կողմերում, ստեղծելով այն տպավորությունը, որ երկրագունդը Հիսուսի մարմինն է:

Քարտեզը քրիստոնեական T-O տեսակի է, բայց զարգանալով, իր պարզ վիճակից դուրս է եկել ու Հերեֆորդի տաճարի քարտեզնի նման դարձել է կրոնական և առասպելական տեղեկությունների մի աղբյուր: Չնայած այն հանգամանքին, որ քարտեզը պատրաստելիս Արևմուտքում արդեն իսկ կային բավական ճշգրիտ քարտեզագրական տեղեկություններ և նույնիսկ գոյություն ունեին Միջերկրականի մոտավորապես ճշգրիտ ծովային քարտեզներ, դիտարկվող քարտեզի հեղինակը որոշել է հետևել ժամանակի քրիստոնեական քարտեզագրության հիմունքներին և մերժել է բոլոր գիտական նորույթները: Այստեղ Միջերկրականը ցույց է տրված կանաչ գույնի "T" տառին նմանող կերպարանքով, որի թևերը հյուսիսում Տանայիս գետն է (Դոնը), իսկ հարավում՝ Նեղոսը, ծռված դեպի վեր:

Մայրցամաքները շրջապատող օվկիանոսը բռնել է ամբողջ աշխարհի շուրջբոլորը, ուր առկա են նաև 12 հողմերը և բազմաթիվ կղզիներ: Քարտեզի ներքևի աջ մասում, Աֆրիկայից հարավ՝ 14 շրջանակների մեջ պատկերված են մարդակերպ առասպելական արարածներ, որոնք իբր ապրում են հեռավոր երկրներում: Սրանց թվումն են մեկ ոտք ունեցող արագավազ մարդը՝ «սկիապոդը», հսկայական ականջներով մարդը, «պանոտիան», որը ցրտից պաշտպանվելու համար փաթաթվում էր իր իսկ ականջնե: Առկա է նաև «բլեմմայ» կոչված անգլուխ մարդը, որի աչքերը, քիթն ու բերանը տեղադրված են կրծքին: Կարմիր ծովը գտնվում է քարտեզի վերևի՝ աջ հատվածում, ներկված է կարմիր և ներքևի մասում ունի մի բացվածք, որի միջով, ըստ բիբլիական ավանդության, Մովսեսն իր ժողովրդին եգիպտոսից վերադարձրեց Պաղեստին:

Երուսաղեմը պատկերված է որպես քարտեզի և աշխարհի կենտրոնը: Սրա ձախումն է երկու կատարներով Արարատը, վրան նստած կիսալուսնի նմանող Նոյյան տապանով և երկուսն էլ գտնվում են մի դարպասի պատկերի մոտ, որը, հավանաբար, Հայկական լեռնաշխարհը Կովկասյան լեռների հյուսիսին միացնող Կասպից դարպասն է: Կովկասյան լեռները պատկերված են որպես Կասպից ծովը շրջապատող կիսաշրջանաձև մի լեռնաշղթա, որի մյուս կողմում, ըստ Աստվածաշնչի, արգելափակված են Գոգ և Մագոգ վայրագ ցեղերը, իսկ Կասպից ծովը պատկերված է որպես Հյուսիսային օվկիանոսին միացած մի ծովածոց: Տապանի ձախի կարմիր մակագրությունը նշում է *Արմ-ենի-ա*: Այստեղ առկա են նաև բազմաթիվ քաղաքների ու երկրների անուններ և այլ տեղեկություններ:

Պատկեր 75a-ում հետևյալ կարգով պատկերված են Հայաստանն ու նրա հարակից շրջանները և դրանց տեղանունները:

1. *Հայաստան*
2. *Նոյյան տապան*
3. *Արաքս գետ*
4. *Եփրատ գետ*
5. *Տիգրիս գետ*
6. *Փոքր Ասիա*
7. *Երուսաղեմ*
8. *Հիրկանիա*
9. *Վերին Աղվանք*
10. *Ամազոնուհիներ*
11. Կասպից ծով
12. *Կասպից դարպաս* – դեպի հյուսիս տանող ճանապարհը: Տես տողատակի ծանոթագրություն 33:
13. *Ներքին Աղվանք*
14. Կասպից լեռնաշղթան, որն ըստ Օրոսիոսի Կասպից ծովի արևմուտքից ծավալվում է մինչև Հնդկաստան: Տես տողատակի ծանոթագրություն 89:

11 – ԲԱՐՀԵԲՐԵՈՍԻ ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ

Ասորական գրականության ամենամեծ դեմքերից է բանաստեղծ, պատմաբան, բժշկապետ և բանասեր Գրիգորիս կամ Յուհաննա Բար-Էբրոյոն կամ Բարհեբրեոսը, որը ճանաչված է նաև «Աբու-Ֆարաջ» անունով: Նա ծնվել է 1226 թվականին Մալաթիայում (Հայաստան) և մահացել 1286 թվականին Մարաղայում (Պարսկաստան): Նրա հայրը՝ Ահարոնը, կրոնափոխ հրեա էր և երբ որդին ծնվեց, նրան անվանեց Յուհաննա (հայերեն համարժեքը՝ Հովհաննես): Երբ Հովհաննեսը ձեռնադրվեց քահանա, նա ընդունեց կղերական Գրիգորիս անունը: Ըստ որոշ աղբյուրների, նրա մայրը հայ էր. իր իսկ բանաստեղծություններից մեկում նա գրում է, որ իր անունը՝ էբրոյոն, նշում է Եփրատ գետը և ոչ թե հրեական ծագումը: [123] Ըստ ուրիշ աղբյուրների, նրա մայրը արաբ էր:[124] Անտիոքում նա սովորել է բժշկություն, լեզուներ և տարբեր գիտություններ: Նա տիրապետում էր ասորերեն, արաբերեն, պարսկերեն ու հայերեն լեզուներին: Երբեմն նրան սխալմամբ նշում են որպես կրոնափոխ հրեա՝ ինչպիսին որ հայրն էր, հակառակ այն պարագային, որ նա ծնվել ու մկրտվել է որպես քրիստոնյա:

1246 թ. նա ձեռնադրվեց եպիսկոպոս և 1253-ին նշանակվեց Հալեպի հակոբիկյան համայնքի եպիսկոպոս: Նրա համբավն այնքան տարածված էր, որ 1264 թ. պատրիարք Մար Իգնատիոսը նրան նշանակեց Արևելյան հակոբիկյանների կաթողիկոսը (մաֆրիան): Նրա ձեռնադրության արարողությունը տեղի ունեցավ Հայկական Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սիսի մայր տաճարում, հեթում Ա թագավորի, նրա ասպետների ու եպիսկոպոսների, ինչպես նաև բազմաթիվ և տարբեր կրոնական պետերի ներկայությամբ:[125] Նրան մեծարում էին բոլոր քրիստոնյաներն ու մահմեդականները և նրա առաջին մուտքը Բաղդադ տեղի ունեցավ աննախընթաց շուքով:[126]

1286 թ. Բարհեբրեոսն այցելեց Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի Թավրիզ քաղաքը, ուր սկսեց իր *Աշխարհի քաղաքական պատմությունը* աշխատության արաբերեն թարգմանությունը: Այստեղ նա հիվանդացավ և, ինչպես ինքն էլ կանխատեսել էր, չապաքինվեց ու նույն տարվա ընթացքում մահացավ մոտակա Մարաղա քաղաքում: Հետագայում նրա աճյունը փոխադրվեց Իրաքի Մար-Մաթայ վանք:

Նրա գրչին են պատկանում բազմաթիվ աշխատություններ ու հավաքածուներ, որոնցից կարևորներն են *Քիթաբիա դե-Բհաբհաթա* տրամաբանական երկը, *Հեուաթ Հեքմաթա* արիստոտելյան երկը, *Սուլարաթ հաունանիյա* աստղագիտական ու աստղաբաշխական երկը, *Մուխթասար թարիխ ուլ-Դուվալ* պատմության գիրքը, *Մինարեթ Ղուդշե* աշխատությունը և բազմաթիվ բանաստեղծական ու այլ երկեր: Նրա *Մինարեթ Ղուդշե* (Սրբավայրի լույսը) աշխատությունը պարունակում է բնակելի աշխարհի մի աշխարհացույց քարտեզ, որը քննարկված է հաջորդ էջերում: Նրա կարևորագույն աշխատանքներից է իր նախորդների գործերը հավաքելը, ցուցակագրելն ու դասավորելը:

[123] *Wikipedia* կայք:

[124] Wallis-Budge, Sir Ernest – *The Chronology of Bar-Hebraeus* – Original text and translation in two volumes, Oxford University Press, 1932., էջ i-iii:

[125] Ter-Minassiantz, Erwand – *Die Armenische Kirche und ihrer Beziehungen zu den Syriachen Kirchen* – Leipzig, 1904 էջ 135 և Wright, William – *A Short History of Syriac Literature* – Amsterdam, Philo Press, 1966., էջ 265-281:

Պատ. 76/76a – Այս քարտեզը տեղադրված է Բարհեբրեոսի *Միևարեթ Ղուդշե* (Սրբավայրի լույսը) աշխատության մեջ, որից մեզ են հասել երեք օրինակ: Սրանցից երկուսը գտնվում են Փարիզում, իսկ երրորդը՝ Բեռլինում: Այստեղ պատկերված օրինակը Փարիզի քարտեզներից մեկի ճշգրիտ ընդօրինակությունն է, որը տեղադրված է Քեմբրիջի համալսարանի գրադարանում պահվող Բար-Ալիի 15-րդ դարի *Բառարանի* մեջ: Քարտեզն ունի 210 մմ տրամագիծ և բնագրի 14-րդ դարի ընդօրինակություն է:

Քարտեզում պատկերված է արևելյան կիսագնդի հյուսիսային կեսը, ուղղորդված վերը հարավով, որտեղ հասարակածի գծի վրա գրված է.

Աշխարհի բնակեցված մասը այստեղից հյուսիսն է:

Քարտեզը շատ նմանություններ ունի ժամանակակից պարսիկ աշխարհագրագետ ալ-Ղազվինիի քարտեզներին (տե՛ս Գլուխ 3, պատ. 50) և դրանց նման բաժանված է կլիմայական գոտիների: Այստեղ դրանք նշված են զուգահեռ բարակ կարմիր գծերով, մինչդեռ ցամաքի և ծովի սահմանները նշված են ավելի հաստ գծերով, քարտեզի մակերեսի մեծ մասը թողնելով առանց աշխարհագրական տեղեկությունների, նշելով միայն տեղանուններ:

Պատ. 76a քարտեզի վրա կարելի է տեսնել բոլոր քաղաքների ու շրջանների տեղանունները լատինատառի փոխադրված Կոնրադ Միլլերի կողմից:[127] Քարտեզի որոշ տեղանունների վրա ավելացված են թվեր, որոնք փակագծերի մեջ նշված են այս պարբերության մեջ: Բացի կարևոր տեղանուններից, հեղինակը քարտեզում նշել է բոլոր այն քաղաքները, որոնք կարևոր դեր են ունեցել իր կյանքում: Սրանցից են *Մելիտինի*-Մալաթիան (գոտի V, թիվ 6)՝ ուր նա ծնվել է, *Անտիոքը* (գոտի III, թիվ 4)՝ ուր նա սովորել է, *Հալեպը* (գոտի IV, թիվ 7)՝ ուր եղել է եպիսկոպոս, Կիլիկիայի մայրաքաղաք *Սիսը* (գոտի V, թիվ 4)՝ ուր նա ձեռնադրվել է կաթողիկոս, *Թավրիզը* (գոտի IV, թիվ 5)՝ ուր նա աշխատել է և, վերջապես, *Մարաղան* (գոտի IV, թիվ 4)՝ ուր նա աշխատեց կյանքի վերջում և կնքեց իր մահկանացուն: Քարտեզում նաև առկա են *Մեծ* և *Փոքր Հայքերը* (գոտի V, թիվ 11 և 5), *Խլաթը*՝ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը (գոտի V, թիվ 7), *Մայֆերկաթը*[128] կամ Տիգրանակերտը՝ միևչքրիստոնեական Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը (գոտի V, թիվ 9) և *Վանա* լիճը (գոտի V, թիվ 10): *Վանի* (գոտի V, թիվ 10), *Կովկասի* (գոտի VI, թիվ 8) և *Ալանների* (գոտի VI, թիվ 4) միջև, *Կասպից ծովից* (գոտի V, թիվ 13) արևմուտք առկա է *Երկաթե դուռը* (գոտի V, թիվ 15), որը Դերբենդի կամ Կասպից դարպասն է: Անցումը նշված է Կասպից ծովից արևմուտք և Կովկասյան լեռներից արևելք, որով հարավային շրջանները միանում են Ալանների երկրի հետ:[129]

Քարտեզի շուրջը մակագրված տեքստերից մի մասի թարգմանությունները տրված են ստորև:

A – *Հասարակածը, որը տաք շրջանն է, բնակելի շրջանները սրանից հյուսիս են, իսկ* հարավում բնակելի շրջաններ չկան:

B – *Անանցանելի օվկիանոս*

C – *Յոթ եղանակային գոտիները* (գրված գլխիվայր)

Կարևոր տեղանուններից մի քանիսի ասորերենից թարգմանությունները տրված են կից ցուցակում, որոնք համապատասխանում են քարտեզում 76a-ի վրա կարմիրով ավելացված թվերին:

Գոտի I
1- Եթովպիա
2- Նուբիա
3- Նեղոս գետ
4- Սուդան
5- Հնդկական ծով
6- Ցեյլոն կղզին

Գոտի II
1- Աֆրիկա
2- Եգիպտոս երկիր
3- Կարմիր ծով
4- Սինայի լեռ
5- Պարսից ծոց
6- Հնդիկների երկիր

Գոտի III
1- Ալեքսանդրիա
2- Եգիպտոս
3- Կեսարիա
4- Անտիոք
5- Երուսաղեմ
6- Դամասկոս

Գոտի IV
1- Սլավներ
2- Կիպրոս
3- Ադրիատիկ ծով
4- Մարաղա [ուր մահացավ հեղինակը]
5- Թավրիզ
6- Սամարղանդ
7- Հալեպ

Գոտի V
1- Իսպանիա
2- Հռոմ
3- Անատոլիա
4- Սիս [Կիլիկիայի] մայրաքաղաքը ուր նա ձեռնադրվեց կաթողիկոս, այժմ Կոզան քաղաքը]
5- Փոքր Հայք
6- Մելիտենի [Մալաթիա, հեղինակի ծննդավայրը]
7- Խլաթ [Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը]
8- Արզան
9- Մաիֆերկաթ [Տիգրանակերտ]
10- Վանա լիճ
11- Մեծ Հայք
12- Ատրպատական
13- Կասպից ծով
14- Վիրք
15- Երկաթե դուռ

Գոտի VI
1- Ֆրանսիա
2- Սև ծով
3- Շիրվան
4- Ալանների երկիրը
5- Գորգանի [Կասպից] ծով
6- Հոների և թուրքերի երկիրը, որոնք մոնղոլ են
7- Ամազոնուհիներ, որոնք իրենց կուրծքը կտրում են
8- Կովկասյան լեռներ

Գոտի VII
1- Սկյութացիք
2- Բուլղարացիք
3- Բալթիական կամ Հյուսիսային ծով
4- Թրքական լեռներ որտեղ ապրում են բարբարոս հոները
5- Գոգ և Մագոգ ցեղեր
6- Բորիսթենես [Դնեպր գետը]

Այս լատինատառ շարադրանքում կարելի է տեսնել բազմաթիվ ծանոթ տեղանուններ, քանի որ սրանցից շատերը նման են նրանց այսօրվա անվանումներին:

---

[126] Անդ, Ter-Minassiantz:

[127] Miller, Dr. Konrad – Mappae Arabicae –Vol. I-VI, Stuttgart, 1926-1931, հատոր 5:

[128] Տես տողատակի ծանոթագրություն 59

[129] Ալանները իրանական ցեղեր էին, որոնք հաստատվել էին Կովկասյան լեռներից հյուսիս:

Քարտեզում տեղ գտած տեղանուններից կարելի է եզրակացնել որ հեղինակը սերտ կապեր է ունեցել Հայաստանի ու հայկական շրջանակների հետ, որն ավելի հասկանալի է դարձնում Հայկական Կիլիկիայի մայրաքաղաք Սիսում Բարհեբրեոսի Արևելյան եկեղեցու կաթողիկոս ձեռնադրությունը Կիլիկիո Հեթում Ա թագավորի և նրա շքախմբի ներկայությամբ: Պետք է նաև նշել, որ այդ տարիներին հայոց և ասորական հակոբիկյան եկեղեցին միմյանց հետ շատ սերտ կապերի մեջ էին:

12 – ՀԵՐԵՖՈՐԴԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՒՅՑ ՔԱՐՏԵԶԸ

Ամենակարևոր միջնադարյան մեծադիր աշխարհացույց քարտեզը Անգլիայի Հերեֆորդ քաղաքի Մայր տաճարում գտնվող օրինակն է, որը հիմնված է օրոսյան T-O տեսակի քարտեզների վրա: Սրա արտաքին չափերն են 162x135 սմ, իսկ քարտեզի բոլորակի տրամագիծը 132 սմ է: Շնորհիվ իր մեծության, աշխարհագրական մանրամասնություններից բացի, քարտեզի վրա հնարավոր է եղել գրել նաև տեքստեր վերցված Աստվածաշնչից և հնագույն առասպելներից, ինչպես նաև նկարել հեռավոր երկրներում ապրող տարբեր գազանների և զարմանահրաշ կենդանիների մանրապատկերները: Սա միակ միջնադարյան մեծադիր քարտեզն է, որը մեզ հասել է ամբողջությամբ և լավ վիճակում:

Քարտեզը ստորագրված է հեղինակի կողմից, որն իրեն անվանում է Հալդինգհամցի և Սլիֆորդցի (այժմ՝ Հոլդինգհամ և Լաֆֆորդ) Ռիչարդը, ճանաչված նաև որպես Ռիչարդ դե Բելլո, կամ Բաթթլի Ռիչարդ:[130] Նա Հերեֆորդի տաճարում ծառայում էր մինչև իր մահը (1326 թ.) և այս քարտեզը կտակեց Մայր տաճարին, որտեղ այն պահվում է մինչև օրս:[131]

Պատ. 77/77a – Մեծադիր այս աշխարհացույց քարտեզը գծված է մագաղաթի վրա 1280-89 թթ. Լինկոլնի մայր տաճարում և 1290 թվականին բերվել է Հերեֆորդ: Սա այդ ժամանակաշրջանի կարևոր, ամենամեծ և ամենամանրակրկիտ քարտեզներից է, մի ժամանակահատված, երբ նման մի քանի այլ T-O տեսակի քարտեզներ էլ էին պատրաստվել, բայց որոնցից միայն այս մեկն է մեզ հասել:

Հիմնականում սա ճոխ զարդարված կրոնական մի քարտեզ է, ուղղորդված վերև արևելքով: Քարտեզի կենտրոնում է Երուսաղեմը, իսկ արևելքում՝ Եդեմը՝ Երկրային դրախտը: Քարտեզի բոլորակից դուրս, վերնամասում ներկայացված է Վերջին Դատաստանի տեսարանը: Ինչպես բոլոր T-O քարտեզներում, Միջերկրականը՝ քարտեզի հիմնական «դերակատարը», աշխարհը բաժանում է երեք մայրցամաքների՝ Աֆրիկա, Ասիա և Եվրոպա: Այս ծովը լի է տարբեր կղզիներով, որոնցից ամեն մեկին ուղեկցում է համապատասխան մակագրություն: Ասիան քարտեզի վերն է՝ արևելքում, Եվրոպան ներքևի ձախ մասում, իսկ Աֆրիկան՝ աջում: Աշխարհը շրջապատված է օվկիանոսով, որտեղ Կարմիր ծովը ներկված է կարմիր: Քաղաքները նշված են շենքերի, ամրոցների ու աշտարակների մանրապատկերներով, բացառությամբ Երուսաղեմի, որը պատկերված է քաղաքի հատակագծով: Այս հատակագիծը նմանություններ ունի Պատ. 65 և 67-ում ցույց տրված հայերեն քարտեզների հատակագծերին:

Աշխարհագրական տեղեկություններից զատ, քարտեզում առկա են մանրապատկերներ տվյալ շրջանների բնաշխարհի ու պատմական դեպքերի մասին: Պատկերված են նաև հեռավոր վայրերում բնակվող երևակայական արարածներ, ինչպիսիք են մեկ մեծ ոտքով մարդը, որը հանգստանում է իր ստվերի տակ և ցատկոտելով արագ վազում, ապա մարդ մեծ ականջներով, որոնցով նա փաթաթվում է, պաշտպանվելով ցրտից, ներկա են բազմաթիվ այլ արարածներ ևս: Այս բոլորը վերցված են Աստվածաշնչից ու առասպելներից, որոնից մեկ մասը նույնպես ներկա են էբսթորֆի և Սաղմոսային քարտեզներում (Պատ. 70 և 75): Հնդկաստանի շրջանը լի է բազմաթիվ ֆանտաստիկ արարածներով ու բույսերով և նշված է, որ այստեղ կան ավելի քան 5000 քաղաքներ: Հերեֆորդի Աշխարհացույցը պարունակում է գրեթե բոլոր տեղեկությունները, որոնք առկա են մինչ այդ պատրաստված բոլոր քարտեզներում, հետևաբար իր ժամանակի համար ամենակատարյալ աշխարհացույցն է: Սրա աղբյուրներից կարելի է նշել Սոլինիոսի, Պլինիոս Ավագի, Օրոսիոսի, Իզիդորի, Ս. Հերոնիմոսի, Կապելլայի և ուրիշների գործերը:

Քարտեզի 77a դետալում կարելի է տեսնել Կովկասի հարավային շրջանը: Այստեղ *Հայաստանը* պատկերի մեջտեղի աջում է՝ նշված 1-ով: *Նոյյան տապանը* նշված է 4-ով և մակագրված է. *Նոյյան տապանը նստած Հայաստանի լեռների վրա:* Դրա ներքևում, տապանի աջումն է *Փոքր Հայքը*, գրված կարմիրով և նշված 3-ով: *Մեծ Հայքը* գտնվում է տապանի և հորիզոնական աշտարակի միջև, նշված 2-ով:

Այստեղ *Աղվանքը* (20) տեղադրված է քարտեզի եզրում, աշխարհը շրջապատող Օվկիանոսի հյուսիսային հատվածի մոտ՝ Կասպից ծովից արևմուտք, ուր նա միանում է օվկիանոսին, որը գտնվում է քարտեզ 77a-ում ցուցադրված մասի եզրում: Աղվանքի իրական տեղում նշված է Հիրկանիան (16):

Պետք է նշել, որ քարտեզը պատրաստելու ժամանակ Անգլիայում արդեն տեղյակ էին այդ շրջանում հաստատված Վրաստանի թագավորության մասին: Դրա մասին իրենց ուղեգրություններում հիշատակել էին Ջոն դե Պլանոն (1246 թ.)[132] և Վիլլեմ դե Ռուբրուքը (1253 թ.)[133]: Բայց այս քարտեզը նույն տարածաշրջանում նշում է *Կողքիսը* կամ Աբխազիան (18) և *Ոսկե Գեղմը* (19), խոյի փռված մորթու մանրապատկերով:

[130] Հոլդինգհամը և Լաֆֆորդը գտնվում են Անգլիայի Լինկոլնշիրի կոմսությունում :

[131] Քարտեզի հեղինակի մասին Հարվին ու Ուեստրեմը կասկած են հայտնում ասելով, որ երկու Ռիչարդները տարբեր անձնավորություններ էին և քարտեզը նրան(ց) վերագրելը անհիմն է ու անվավեր: Տե՛ս Ուեստրեմ Հերեֆորդի քարտեզը, 2001, էջ xxi-xxiii:

[132] Hakluyt, Richard, Editor – The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation – in 12 volumes, James MacLehouse, Glasgow, 1903. Հատ. 1 էջ 166:

[133] Անդ, էջ 230:

Պատ. 77a քարտեզի մեջ կարելի է տեսնել հետևյալ տեղանուններն ու մակագրությունները, որոնք նշված են քարտեզի վրա ավելացված թվերով:

1. *Հայաստան* – Հնագույն Հայաստանի սահմաններն էին արևմուտքում Եփրատը, հարավում Տավրոսյան լեռները և հյուսիսում՝ Վիրքը:
2. *Վերին Հայք* – կամ Մեծ Հայք (Այստեղ անունը սխալ է գրված):
3. *Ներքին Հայք* – կամ Փոքր Հայք:
4. *Archa noe sedit in montibus armenie* – (Նոյյան տապանը նստած Հայաստանի լեռների վրա). Այս մակագրությունը գտնվում է տապանի ձախում:
5. *Thiberia* – կամ Վիրք, որպես հարակից մի երկիր:
6. *Samosata civitas* – Արշամաշատ քաղաքը:
7. *Montes Parcoatras* – կամ Փոքր Կովկասյան լեռները. այստեղից է սկիզբ առնում Եփրատը:
8. *Montes Acrocerauni* – կամ Դաղստանի լեռները, Հայաստանը Վիրքից բաժանող մի լեռնաշղթա:[134]
9. *Տավրոսյան լեռներ* – Հայաստանի տարածքի արևմտյան սահմանը:
10. *Միջագետք* – Եփրատի և Տիգրիսի միջև գտնվող շրջանը:
11. *Տիգրիս գետ* – որի ակունքը նույնպես Փոքր Կովկասն է: Ըստ Սոլինոսի, Եփրատն ու Տիգրիսը երկուսն էլ այստեղից են սկիզբ առնում:
12. *Euxinum mare* – Սև ծով:
13. *Կասպից դարպաս: Կասպից դարպասով անցնող ճանապարհը ութ մղոն երկարություն ունի, բայց այնքան նեղ է, որ հազիվ մեկ սայլ կարող է նրանով անցնել:* Սրա անվանումը վերաբերում է Կասպից ծովի և Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան ծայրամասի «Ճորա պահակ» անցումին, բայց Կասպից ծովից հեռու լինելու պարագան և հատկապես անցումի նկարագրությունը միմիայն կարող են վերաբերել Դարյալի կիրճին:
14. *Կասպից ծով*:
15. *Կասպից քաղաք*:
16. Հիրկանիա:
17. *Այստեղ են ապրում հիրկանացիք*:
18. *Կողքիսի տարածքը*:
19. *Ոսկե գեղմը, որը հափշտակելու համար Պրիամոսը ուղարկեց Յասոնին*:
20. *Աղվաններն ունեն վառ դեղին աչքեր և գիշերով ավելի լավ են տեսնում, քան ցերեկով*:

13 – ՊԻԵՏՐՈ ՎԵՍՔՈՆԹԵԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԸ

Տասնչորսերորդ դարի առաջին կեսերի իտալացի քարտեզագետ Պիետրո Վեսքոնթեն հիմնականում ճանաչված է իր ծովային քարտեզների և պորտոլանների ատլասներով: Սրանք մեզ հասած հնագույն պորտոլաններից են, որոնցից գոյություն ունի մի քանի օրինակ: Իր գործունեության սկզբնական շրջանում Պիետրոն իրեն կոչում էր «Պեռռինո»[135] և առաջին քարտեզագետներից էր, որ իր պատրաստած քարտեզներն ստորագրում էր, նույնիսկ որոշների անկյունում գծելով իրեն՝ քարտեզի վրա աշխատելիս:

Վեսքոնթեի գրչին են պատկանում քրիստոնյա աշխարհի առաջին ճշգրիտ քարտեզները կամ պորտոլանները: Ատլասներից բացի, նրա մյուս կարևոր գործերն են Մարինո Սանուդոյի գրքի համար 1306-1321 թթ. միջև պատրաստված քարտեզները. այս գիրքը հիմնականում նպատակաուղղված էր հրահրելու Հռոմի պապին սկսելու մի նոր արշավանք դեպի Սուրբ Երկիր՝ մահմեդականների դեմ: Ձեռագրի խորագիրն է *Liber secretorum fidelum Crucis, sive de Recuperatio Terrae Sanctae* որը նշանակում է «Խաչին հավատարմության գաղտնի գիրք կամ Սուրբ Երկրի վերանվաճումը»: Ասվում է, որ Սանուդոն 1321 թ. իր գիրքը հանձնել է Հռոմի պապին և ձեռագրի քարտեզներն էլ հավանաբար հենց նույն թվականին են պատկանում:

Գիրքը կրոնական քարոզչության մի աշխատություն է, գրված է մագաղաթի վրա և պարունակում է խաչակիրների ու նրանց մղած պատերազմների բազմաթիվ մանրանկարներ: Մանրանկարներից մեկը, որը գտնվում է 7-րդ թերթի ներքևում, պատկերում է Հայոց (Կիլիկիայի) թագավորին, որն ընդունում է բանտարկյալներին (**տե՛ս Պատ.78**): Այստեղ Լևոն Ա Մեծագործ թագավորը շրջապատված է չորս գազաններով, հյուսիսում մոնղոլական առյուծն է, արևմուտքում թրքական գայլը, հարավում ծովահենների վիշապն ու արևմուտքում՝ հովազը: Մանրանկարը վերցված է Բրիտանական գրադարանում գտնվող ձեռագրից: Հեղինակն այստեղ ցուցադրում է, որ քրիստոնյա Լևոն թագավորի երկիրը շրջապատված է արյունախում թշնամիներով:

Ակնառու է, որ Վեսքոնթեն այստեղ պատկերված աշխարհացույց քարտեզը պատրաստելիս օգտվել է իր ունեցած աշխարհագրական տեղեկություններից, որոնք նա հավաքել էր պորտոլաններ պատրաստելու նպատակով: Այստեղ նա նույնիսկ ավելացրել է պորտոլանների և ծովային քարտեզների մեջ օգտագործվող փնջագիրը (ռոզետ), որոնց սակայն այլ միջնադարյան քարտեզներում չենք հանդիպում: Միջերկրականի շրջանը, որի ճշգրիտ պորտոլան քարտեզներն

[134] Սա Կովկասյան լեռների մասն է, որն ինքը հաճախ անվանվում է Mons Cerauni. Տե՛ս նաև Orosius, Paulus – Seven books of history against the Pagans – Translated by Irving W. Raymond. Records of Civilizations" series. Columbia University Press, New York, 1936, էջ 38:
[135] Հարլի և Վուդուարդ, 1987, հատոր 1, էջ 406-407:

արդեն իսկ գոյություն ունեին, այստեղ էլ պատկերված է իրականին շատ նման, մինչդեռ մյուս աշխարհամասերը պատկերված են միայն մոտավոր կերպով և ո՛չ ճշգրիտ:

Վեսքոնթեի ամենակարևոր պորտոլան ատլասները պատրաստվել են 1313, 1318, 1321 և 1322 թվականներին և պահպանվում են Ֆրանսիայի ազգային գրադարանում, Res Ge DD687, Լիոնում Ref. Ms.175, Վատիկանի գրադարանում Ref. Pal. Lat. 1362A և 2972, Վենետիկի Կոռռեր թանգարանում Ref. Port. 28, Վիեննայում և Ցյուրիխում:

Պատ. 79/79a – Այստեղ ներկայացված աշխարհացույց քարտեզը Վեսքոնթեն պատրաստել է Սանուդոյի *Խաչին հավատարմության գաղտնի գիրք կամ Սուրբ Երկրի վերանվաճումը* ձեռագրի համար:[136] Հավանաբար, սրա պատրաստելու թվականն է 1321-ը, այսինքն նույն տարին, երբ ավարտվել է ձեռագիրը:

Ինչպես վերը նշվեց, Վեսքոնթեն այս քարտեզը պատրաստելիս օգտվել է Միջերկրականի իր ունեցած պորտոլաններից ու նրանց դետալներից: Այստեղ Միջերկրականն այնքան ճշգրիտ է գծագրված, որ նույնիսկ մինչև 18-րդ դարը հազիվ հնարավոր եղավ բարելավել այստեղ պատկերված ծովի քարտեզը: Կասպից ծովը, չնայած արդեն իսկ ներկայացված է որպես մի մեծ լիճ, դեռևս իր իսկական տեսքը չունի: Սանուդոյի համար պատրաստած Վեսքոնթեի աշխարհացույց քարտեզները շրջանաձև են, ուղղորդված վերև արևելքով: Քարտեզի մի այլ կապը պորտոլանների հետ նրա վրա առկա 16 փնջագրերն են, որոնք տեղադրված են քարտեզի շրջագծի վրա:[137]

Քարտեզի դրվածքն ընտրված է տիպիկ միջնադարյան քարտեզի նմանողությամբ: Ծովերն ու գետերը ներկված են կանաչ, լեռնաշղթաները պատկերված են լեռների շարաններով, կարևոր քաղաքներն ու ամրոցները նշված են կարմիրով: Բայց և այնպես այս քարտեզը T-O տեսակին չի պատկանում: Սա ավելի նման է Պտղոմեոսի քարտեզներին, որոնք 90 աստիճան պտտվելով ուղղորդված են վերև արևելքով: Հակառակ այն պարագային, որ քարտեզը պատրաստվել էր Եվրոպայի իշխանություններին հրահրելու կազմակերպել մի նոր խաչակրաց արշավանք, այստեղ զարմանալիորեն պահպանում են քրիստոնեական հիմունքները և առանձնահատկությունները, ինչպիսին են Եդեմը, Դրախտի չորս գետերը և Երուսաղեմը, իսկ *Կարմիր ծովը*, միջնադարի քարտեզների մեջ առաջին անգամ լինելով, կարմիր գույնով չի ներկված: Իրականում քարտեզն ունի համեմատաբար ավելի շատ իսլամական, քան թե քրիստոնեական հիմունքներ. այստեղ կարելի է գտնել, օրինակ, *Արաբիան* (Պատ. 79a-ի վրա նշված 38-ով), իսլամի կրոնական կենտրոնը՝ *Մեքքան* (39) և Բաղդադը (40, այստեղ գրված *Բալդաք*), բոլորը նշված կարմիր գույնով, որպես կարևոր քաղաքներ:

Քարտեզում Հյուսիսային Եվրոպան ունի խիտ բնակչություն և լի է բազմաթիվ քաղաքներով ու շրջաններով: *Նորվեգիան* պատկերված է որպես մի թերակղզի, *Անգլիան*, *Շոտլանդիան* և *Իռլանդիան*՝ որպես *Հյուսիսային ծովի* կղզիներ: Միայն *Ֆրանսիան*, *Գերմանիան* և *Իսպանիան* են կարմիրով նշված: *Տանայիս* գետը (Դոնը) սկսվում է հյուսիսային լեռներից ու գալիս թափվում *Ազովի ծով*: *Սև ծովի* պատկերը ստեղծված է համեմատաբար ճշգրիտ:

Այս և հաջորդ պարբերություններում փակագծերի մեջ նշված թվերը վերաբերում են Պատ. 79a-ի Միջին Արևելքի և Արևմտյան Ասիայի դետալ քարտեզի վրա կապույտով ավելացված թվերին:

Տափակ կողմով և լեռներով շրջապատված շրջանաձև ծովը անվանված է *Կասպից ծով* (1): Սրա և Սև ծովի (*Mare Pontus*, 2) միջև առկա է մեկ ուրիշ սլաքաձև ծով ևս, որն անվանված է պարզապես *Ծով* (3), բայց քանի որ սրա հարավում նշված են *Կասպիան* (20) և *Հիրկանիան* (21), որոնք Կասպից ծովի հարավային շրջաններն են, ապա իրականում Կասպից ծովը ա՛յս պետք է լինի, իսկ դրա վերի տափակ կողմով ծովը՝ 1-ը, պետք է լինի Արալյան լիճը, որը տեղադրված է Կասպից ծովից արևելք՝ Կենտրոնական Ասիայի արևմուտքում, *Բակտրիային* (19) կից:

Սև ծովի (2) և սլաքաձև Կասպից ծովի (3) միջև առկա է մի անանուն լեռնաշղթա, որը միայն կարող է Կովկասյանը (15) լինել: Այս լեռնաշղթայի և մեկ ուրիշի հատման կետում գծված է մի դարպաս, անվանված *Երկաթե դարպաս* (16):[138] Պետք է նշել, որ արևմտյան միջնադարյան քարտեզներում առաջին անգամ լինելով այս դարպասը, որը նույն «Կասպից դարպասն» է, նշված է իր ճշգրիտ տեղում, Կասպից ծովի արևմտյան ափին:

Կարմիր տառերով գրված *Ասիա* (25) անվան ձախում գծված է մի ուղղահայաց քառանկյունի, որը նստած է լեռների վրա և որի մակագրությունն ասում է Նոյյան Տապան (18 – *Archa Noe*): Այս երկարածիգ լեռնաշղթայի արևելյան ծայրը կոչվում է Կասպից լեռներ (14 – *Montes Caspii*), մինչդեռ դրա արևմտյան մասը կոչվում է *Տաուրիսիոս* (17, Տավրոս): *Ասիայի* (25) և *Տավրոսիոսի* (17) մակագրությունների ներքևում է Մեծն Հայաստան (22 – *Armenia Magna*) անվանումը, իսկ դրա հյուսիսում է *Կոլխիդան* (24, Կողքիսը կամ Աբխազիան): Միջնադարյան քարտեզներում առաջին անգամ լինելով, այստեղ առկա է Վրաստան անվանումը (23 – *Georgia*): *Աղվանքի* շրջանը (44), որը պետք է լիներ Վրաստանի մոտ, քշված է դեպի քարտեզի ձախ ծայրամասը, շրջապատող օվկիանոսի մոտակայքը, որը քարտեզի այս հատվածից դուրս է (տե՛ս Պատ. 79):

Հայաստանից (22) արևելք և *Սև ծովից* (3) հարավ գտնվող տարածաշրջանը բաժանված է մի քանի մասերի, որոնցից են *Պերսիդան* (26), *Փոքր Ասիան* (27), *Բյութանիան* (28), *Քաղկեդոնը* (29), *Լիկաոնիան* (30), *Գաղատիան*, *Լյուդիան* և *Փոքր Փռյուգիան*: *Կիլիկիան* (31) գտնվում է սրանցից հարավ, լեռների մյուս կողմում, երկու ամրոցների մանրապատկերների միջև: Դեպի ավելի հարավ, *Տավրոսյան* լեռների փեշերին է պատկերված *Կապադովկիան* (32):

Աֆրիկան զբաղեցնում է հարավային կիսագնդի մեծ մասը և կրում է իր աշխարհագրական հիմնական բայց մոտավոր պատկերը, ինչպիսին են Գվինեական ծոցը և Բարեհուսո հրվանդանը, որոնք սակայն չունեն իրենց ճշգրիտ կերպարանքը: *Նեղոսը* (10) սկիզբ է առնում ինչ-որ լեռներից ու հոսելով հյուսիս՝ անցնում է *Եգիպտոսով* (33), իր ափերին ունենալով

[136] Ձեռագիրը պարունակում է նաև մի քանի ուրիշ քարտեզներ և պորտոլաններ:

[137] Պորտոլանների վրա ընդհանրապես կան թվով 16 փնջագրեր, ռոզետներ:

[138] Կասպից դարպասին տրված այս անվանումը գործածում էին պարսիկները, արաբները, թուրքերը , հայերը և ուրիշներ:

բազմաթիվ ամրոցակուռ քաղաքներ: Աֆրիկայի մյուս տարածքներից են *Լիբիան* (34), *Պենտապոլիսը* (35), *Սարմատիան* (36) և *Մեծ Սիրտեսը* (43): Հարավ-Արևմտյան Ասիայում ակնառու են հետևյալ տեղանունները. *Արաբիա* (38, կարմիրով), *Մեքքա* (39, կարմիրով), Բաղդադ (40, կարմիրով՝ *Բալդաք*), *Պարթևաստան* (41) և *Մեծ Հնդկաստան* (42): *Աղվանքը* տեղադրված է քարտեզի հյուսիսային եզրին՝ օվկիանոսի մոտ: Կարմիրով գրված են քարտեզագրի կողմից կարևոր դիտվող տեղանունները:

Քարտեզին շրջապատող տեքստը պարունակում է տեղեկություններ ու բացատրություններ տարբեր երկրների ու տարածաշրջանների վերաբերյալ: Աջ մասի վերևում առկա մակագրության 2-ից 5-րդ և 12-ից 14-րդ տողերը տալիս են բացատրություններ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Առաջինի ազատ թարգմանությունն է հետևյալը.

Հայաստանն անվանված է Յասոնի հետ Կոլխիդա ճամփորդած Արմենիոսի անունով: Այս երկիրը գտնվում է Կովկասյան և Տավրոս լեռնաշղթաների միջև և կազմված է երկու մասից՝ Մեծ Հայք և Փոքր Հայք:

12-14-րդ տողերի ազատ թարգմանությունը հետևյալն է.

Հայաստանի թագավորությունը գտնվում է Խորեզմի թագավորությունից արևմուտք: Նրա հյուսիսում է Նիսիայի թագավորությունը, որի ամենամեծ քաղաքն է Սարայը:[139]

Դրանից երկու տող ներքև մակագրված է.

Վրաստանի թագավորության արևելյան հատվածում կա մի մեծ սպիտակ լեռ և սրա հարավումն է Հայաստանը.....

Քարտեզի ձախ կողմի մակագրության 27-րդ տողից սկսում է Աղվանքի վերաբերյալ տեքստը, որի ազատ թարգմանությունն հետևյալն է.

... տեղի մարդիկ սպիտակ են և նրա արևելքումն է Կասպից ծովը, որը միացած է Հյուսիսային օվկիանոսին. [Աղվանքը] տարածվում է մինչև Ազովյան ճահիճները և անապատը:

Արևմտյան քարտեզներում առաջին անգամ լինելով այստեղ նշված է Վրաստանի անունը որպես “Georgia”, բայց այստեղ առկա է նաև Կոլխիդան կամ Աբխազիան, որի հավանական պատճառն այն է, որ այդ տարածաշրջանը դեռևս Վրաստանին մաս չէր կազմում: Աղվանքի անունն ընդհանրապես տարածաշրջանից հեռացված է:

Ներքևի ցուցակում ներկայացված տեղանունները Պատ. 79a-ում կապույտ թվերով նշված անվանումների թարգմանություններն են:

Ա – ԾՈՎԵՐ

1. *Կասպից ծով*
2. *Ծով* (Կասպիա)
3. *Սև ծով*
4. Միջերկրական ծով
5. Եգեյան ծով
6. Պարսից ծոց
7. *Կարմիր ծով*

Բ – ԳԵՏԵՐ

8. *Տիգրիս*
9. *Եփրատ*
10. Նեղոս
11. Տանայիս
12. Դանուբ
13. *Ինդոս*

Գ – ԼԵՌՆԵՐ և այլն

14. *Կասպից լեռներ*, Տավրոսյան լեռների շարունակությունը:
15. Կովկասյան լեռներ (անանուն)
16. *Երկաթե դարպաս* – Կասպից դարպաս:
17. *Տաուրիսիոս* – Տավրոս (2 անգամ)
18. *Նոյյան տապան* – նստած Կովկասյան լեռների վրա, արևմտյան ծայրամասում:

Դ – ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՆԵՐ և ՔԱՂԱՔՆԵՐ

19. *Բակտրիա*
20. *Կասպիա*
21. *Հիրկանիա*
22. *Մեծ Հայք*
23. *Վրաստան* (առաջին անգամ)
24. *Կոլխիդա* կամ Աբխազիա
25. *Ասիա*
26. *Պերսիդա*
27. *Փոքր Ասիա*
28. *Բյութանիա*
29. *Քաղկեդոն*
30. *Լիկաոնիա*
31. *Կիլիկիա*
32. *Կապադովկիա*
33. *Եգիպտոս*
34. *Լիբիա*
35. *Պենտապոլիս*
36. *Սարմատիա*
37. *Եթովպիա*
38. *Արաբիա* (կարմիր)
39. *Մեքքա* (կարմիր)
40. *Բաղդադ* (կարմիր)
41. *Պարթևաստան*
42. *Մեծ Հնդկաստան*
43. *Մեծ Սիրտես*
44. *Աղվանք* – քարտեզի եզրում

14 – ՌԱՆՈՒԼՖ ՀԻԳԴԵՆ

Մատթեոս Փարիզի օրոք անգլիական միջնադարյան պատմագրությունը հասավ իր գագաթնակետին, որը շարունակեց մեկ ուրիշ անգլիացի բենեդիկտյան վանական և պատմագիր Ռանուլֆ Հիգդենը (շուրջ 1282 – 1363 թթ.): Ռանուլֆը 1299 թվականից մինչև իր մահն աշխատում էր Անգլիայի Չեսթեր քաղաքի Ուարբուրգի աբբայությունում: Նրա պատմական աշխատությունը, *Պոլիքրոնիկոնը*, ունի երեք տարբերակ, գրված 1327, 1340, իսկ վերջինը՝ 1360 թվականին: Ձեռագիրը բազմաթիվ անգամներ ընդօրինակվել է և բաժանվել Անգլիայի տարբեր վանքերում, ինչպես նաև Օքսֆորդի և Քեմբրիջի համալսարաններում: Այդ ընդօրինակություններից մեզ են հասել ավելի քան 100 օրինակ:

Ռանուլֆն անհագուրդ կարդացող էր և նրա *Պոլիքրոնիկոնը* հիմնված է Սալլուստիոսի, Սոլինոսի, Պլինիոս Ավագի, Իզիդորի և իրեն նախորդող այլ պատմաբանների աշխատությունների վրա: Գրքի բնագիրը լատիներեն է և այն ավելի հանրամատչելի դարձնելու համար 1380 թվականին Ջոն Տրեվիզան կատարեց դրա անգլերեն թարգմանությունը, որը

[139] Սա վերաբերում է Ոսկե Հորդայի Սարայ-Բերքե մայրաքաղաքին, որը 14-րդ դարում իր հզորության գագաթնակետում էր:

հրատարակվեց 1480 և 1482 թվականներին:[140] Հետագայում գիրքը ևս մեկ անգամ, 1527 թվականին, վերահրատարակել է Փիթըր Տրեվիսը: Այն բաղկացած է 7 գրքերից, որոնք ունեն հետևյալ վերնագրերը.

Գիրք առաջին – Ամբողջ աշխարհի բացատրությունը
Գիրք երկրորդ – Մեր Հոր արարումից մինչև հրեաների Տաճարը
Գիրք երրորդ – Աքսորից մինչև Քրիստոսի վերադարձը
Գիրք չորրորդից՝ յոթերորդ – Սաքսոնների, դանիացիների ու նորմանների պատմությունը մինչև [1357 թվականը]

Գիրք առաջինում նա գրում է երկրագնդի չափերի, մայրցամաքների, օվկիանոսների ու ծովերի մասին: Այստեղ նա տալիս է տեղեկություններ Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի, Կովկասյան լեռնաշղթայի ու Կասպից ծովի վերաբերյալ:

Վիրքի (Hiberia) վերաբերյալ նա գրում է.

Վիրքը Տավրոսի լեռների ներքևի մի տարածաշրջան է, որը միանում է Հայաստանին [հիշեցում՝ «ներքև» կարող է լինել նաև հյուսիսը]:[141]

Աղվանքի վերաբերյալ նա ասում է.

Աղվանքի արևելքումն է Կասպից ծովը, և նա իջնում է մինչև Ազովի ճահիճները, Շրջանի մարդիկ ունեն դեղին ներկած մազեր և գիշերով ավելի լավ են տեսնում, քան ցերեկով: Այստեղի շներն այնքան վայրագ են ու կատաղի, որ ցուլերին հաղթում են ու առյուծներին սպանում:[142]

Հայաստանի մասին նա նաև գրում է.

Հայաստանն այլ կերպ նաև անվանվում է Արարատի երկիր: Անունը վերցված է Յասոնի ասպետ Արմենիոսից, որը գրավելով Հայաստանի տարածքը՝ Տավրոսից մինչև Կովկաս և Կասպից ծովից մինչև Կապադովկիա, հաստատվեց այնտեղ: Այստեղ է կանգնած Արարատ լեռը, որտեղ ջրհեղեղից հետո նստեց Նոյյան տապանը և կան երկու Հայաստաններ՝ Մեծ և Փոքր:[143]

Վերի բացատրությունները շատ նման են Օրոսիոսի, Պլինիոսի և ուրիշների տեքստերին, որոնցից հաճախ օգտվել են միջնադարյան պատմիչներն ու քարտեզագետները, ինչպիսին են Իզիդորը, Բեատուսը, Ջերվազը և Ռիչարդ դե Բելլոն (Պատ. 28, 70 և 77): Ձեռագիրը նաև պարունակում է տարբեր քաղաքների՝ այդ թվում Երուսաղեմի և Հռոմի, և այնտեղ գտնվող հուշարձանների մասին տեղեկություններ ու բացատրություններ:

Այդ ժամանակներում արդեն իսկ առկա էին Միջերկրականի մանրակրկիտ և ճշգրիտ պորտոլան՝ ծովային քարտեզները և դրանցից սկսել էին օգտվել ճանապարհորդներն ու նավագնացները, իսկ իտալացի մոլեռանդ հավատացյալ Օպիչինո դե Կանիստրիսը (1296 – շուրջ 1354 թթ.) պորտոլաններն օգտագործում էր կրոնական քարոզչության համար՝ դրանց վրա ավելացնելով սրբերի պատկերներ և ծովափնյա գծերը նմանեցնելով սրբերի դեմքերի: Իսկ Հիգդենն արհամարելով քարտեզագրական վերջին ձեռքբերումները, շարունակեց առաջնորդվել քարտեզագրության կրոնական և ավանդական ուղղությամբ և իր քարտեզները գծագրում էր հիմնականում հետևելով եկեղեցու և կրոնի գաղափարական սկբունքներին:

Հիգդենի ձեռագրերից մեզ հասածների մեջ կան աշխարհացույց քարտեզներ պարունակող 21 ընդօրինակություններ, որոնք գծված են տարբեր ձևերով, բայց բոլորն էլ պատկանում են քարտեզների T-O ընտանիքին:[144] Սրանցից որոշները շրջանաձև են, շատերը ձգված-ձվաձև են, իսկ մի քանիսը սրածայր են (նշաձև կամ ոսպնյակի նմանող) և այլն: Այստեղ ցուցադրված երեք քարտեզները ձվաձև են, բայց Բրիտանական գրադարանում առկա է մեկ ուրիշը (ref. Royal 14.C.XII, f. 9v), որը նշաձև է և պարունակում է միայն տեղանուններ, սրանց շարքում նաև Հայատանին վերաբերող, որոնք անկանոն ցրված են երկրի դատարկ տարածքում, իսկ քարտեզն ընդհանրապես որևէ տեղագրական տեղեկություն չի պարունակում: Քարտեզները պատրաստելիս Հիգդենն իր աշխատանքը հիմնել է հին հունական և հռոմեական քարտեզագրական ավանդույթների վրա, դրանց վրա ավելացնելով քրիստոնեական հոգևոր տեղագրությունը, ինչպիսիք են Երուսաղեմը, Հռոմը, Կարմիր ծովը, Երկրային դրախտը և այլն:

Հիգդենի քարտեզներից երեքը պատկերված ու քննարկված են սույն աշխատության վերջին էջերում:

Պատ. 80/80a – Ռանուլֆ Հիգդենի պատրաստած ամենամեծ քարտեզն այստեղ արտատպվածն է: Սա գտնվում է Բրիտանական գրադարանում պահվող *Պոլիքրոնիկոնի* 1342 թ. օրինակներից մեկի մեջ: Քարտեզը պատրաստվել է Ռամզի աբբայությունում և այդ պատճառով էլ երբեմն կոչվում է այդ անվանումով (Ռամզի աբբայության քարտեզ): Քարտեզը ձվաձև է և T-O տեսակի, քանի որ ունի այս ընտանիքի բոլոր տվյալները և, ըստ ընդունված կարգի, ուղղորդված է վերև արևելքով:

Սա համեմատաբար մեծադիր քարտեզ է և պարունակում է 346 տեղանուն, և Հիգդենի մյուս քարտեզներից հիմնա-

[140] Taylor, John – Universal Chronicle of Ranulf Higden – Clarendon Press, Oxford, 1966, էջ 3:
[141] Higden, Ranulf – Polychronicon – translated by John Trevisia in 1387. Facsimile reproduction of the book printed in 1527. Edited by Churchill Babington, London, 1865, Book I, Chapter IX, էջ 142-146:
[142] Անդ.
[143] Անդ.
[144] Destombes, Marcel – Mappemondes A.D. 1200-1500 – Imago Mundi, Amsterdam, N. Israel, 1964.

կանում բավական տարբեր է: Այստեղ նշված են 39 մեծ քաղաքներ՝ պատկերված ամրոցների մանրապատկերներով, որոնցից 14-ը Անգլիայում են և միայն չորսն Աֆրիկայում: Հանրածանոթ կրոնական կենտրոններից Երուսաղեմը, Հռոմը և Սանտիագո դե Կոմպոստելլան պատկերված են տաճարի մեծադիր մանրապատկերներով: Երկիրը շրջապատված է 12 հողմերի պատկերներով, իսկ արևելքում նշված է Երկրային դրախտը: Ըստ երևույթին, քարտեզն ընդօրինակողը աշխատանքը թողել է անավարտ, քանի որ Դրախտում որևէ տեքստ կամ պատկեր չկա, միայն չորս գետերն են գծված ու այն էլ թողնված են անկատար: Շրջաններն ու երկրները բաժանված են կարմիր գծերով, իսկ մի քանի լեռներ, որոնք նշված են՝ ներկված են կանաչով, այն նույն գույներով, որով ներկված են ծովերը: Քարտեզը գծողը գործածել է միայն երկու գույն՝ կարմիր և կանաչ:

Հայաստանը և նրա հարակից շրջանները ցուցադրված են Պատ.80a քարտեզի դետալի մեջ և ներկա պարբերության մեջ փակագծերում տրված թվերը վերաբերում են այդ քարտեզի վրա կապույտով ավելացված թվերին: *Նոյյան տապանը* (1), որը քարտեզի կենտրոնում է գտնվում, մակագրված է *Տապանը նստած է Հայաստանի լեռների վրա* (2): Տապանի մեջ նստած է Նոյը, ուսին մի կացին և մոտը կանգնած են խոյը, առյուծը և եղջերուն: Լեռների ներքևում մակագրված է *Կապադովկիա* (5), իսկ Տապանի վերը՝ ձախում, կարմիրով ընդգծված նշված է *Հայաստան* (3): Հայաստանի ներքևում առկա է կանաչ մի շրջան, որոնք *Տավրոսյան լեռներն* են (4), իսկ Հայաստանից աջ (հարավում)՝ մակագրությունը տալիս է բացատրություններ Բաբելոնին վերաբերող տարբեր անվանումների և դրանց մեկնաբանությունների մասին, որոնք հետևյալն են:

Բաբիլոնը շրջանն է, Բաբելոնը քաղաքը (6), իսկ Բաբելը՝ աշտարակն է (7):

Բաբելոն (6) քաղաքը քարտեզի մեջ գտնվում է այս մակագրության մոտ, բայց *Բաբելի աշտարակը* (7) քաղաքի աջում է և առանձին է նշված: Տապանից վեր գտնվող երկու կանաչ գետերը *Եփրատն* (8) ու *Տիգրիսն* (9) են, իսկ *Միջագետք* (10) անունը նշված է Բաբելոնին կից: *Դամասկոսը* (11) գտնվում է Հայաստանից աջ, իսկ *Երուսաղեմը* (12) պատկերված է տաճարի խոշոր մանրապատկերով:

Աֆրիկայում *Նեղոսը* սկսվում ու վերջանում է ցամաքում, անցնելով արևելքից արևմուտք, և անհետանում է առանց ծովին հասնելու: *Հերակլեսի սյուները* նշված են Միջերկրական ծովի արևմտյան ծայրամասում, օվկիանոսին միացնող նեղուցի մեջ, իսկ Աֆրիկայի տարածքում պատկերված են *Ալեքսանդրիան* իր Փարոսով, *Սիյենեն*, *Եգիպտոսը*, *Եթովպիան*, *Լիբիան* և ուրիշ երկրներ: Եվրոպայում *Անգլիան* պատկերված է անհամեմատ մեծ և պարունակում է 14 քաղաքների մանրանկարներ: Անգլիան ավելի ցայտուն ցուցադրելու համար այս աշխարհամասը ներկված է կարմիրով: Անգլիայից դուրս ցուցադրված երկու մեծ քաղաքներն են *Հռոմն* ու *Կոմպոստելլան*: Միջերկրականը պատկերված է իր տարբեր ձևի ու չափի 22 կղզիներով, որոնցից ամեն մեկն ունի պատկան մակագրություն:

Պատ. 81/81a – Հիգդենի այս երկրորդ աշխարհացույց քարտեզը վերցված է նույն ձեռագրից, ինչ որ Պատ. 80-ի քարտեզը: Ըստ երևույթին, քարտեզագիրն առաջին քարտեզը գծելուց հետո որոշել է մեկ այլ, ավելի պարզ քարտեզ ևս ավելացնել ձեռագրում, և մեծ քարտեզի էջի հետևում գծագրել է այս պարզեցված աշխարհացույցը: Այս քարտեզն էլ պատրաստված է մեծ աճապարանքով, քանի որ գունավորումները կիսատ են և արված են անուշադիր ու հապճեպ կերպով: Քարտեզը 1350 թվականին է պատկանում:

Այս քարտեզն էլ ուղղորդված է վերև արևելքով, ուր որ առկա է Երկրային դրախտը Ադամով ու Եվայով, որոնք ճաշակում են արգելված պտուղը, բայց այստեղ էլ պակասում են մանրապատկերի շրջանակն ու այլ մանրամասնություններ: Սա էլ T-O տեսակի քարտեզ է, պարտադիր կարևոր դեր ունեցող Միջերկրական ծովով, որի մեջ կան տաս կղզիներ, ներառյալ *Գադեսը* (Իսպանիայի Կադիս քաղաքը), *Սարդինիան*, *Կիպրոսը*, *Հռոդոսը* և *Կրետեն:*

Քարտեզի մեծացված մասում, Պատ. 81a-ում, պատկերված են Հայաստանը և նրա հարակից շրջանները՝ Միջին Արևելքից մինչև Կովկաս, որի վրա ավելացված թվերը վերաբերում են այս պարբերության մեջ չակերտներում նշված թվերին: Միջերկրականի հյուսիս-արևելքում կան հինգ մատնանձև թերակղզիներ, որոնք Փոքր Ասիայի տարբեր երկրներն են ներկայացնում: Սրանցից վեր՝ Անատոլիայից հարավ, առկա են հինգ երկար շերտերի բաժանված շրջաններ, որոնք անվանված են *Կապադովկիա* (1), *Հայաստան* (2), *Միջագետք* (3), *Եփրատ* (4, գետ, կանաչով) և *Բաբելոն* (5): *Կապադովկիայի* (1) մոտ տերևի կերպարանքով ներկայացված երկրամասը մակագրված է *Լյուդիա* (6) և *Փոքր Ասիա* (7), իսկ դրանցից վեր, երկու մեջք-մեջքի տված ձվաձև մասսաները *Տավրոսյան* (8) և *Կովկասյան* (9) լեռներն են: Հայաստանին մոտակա այլ տարածաշրջաններից քարտեզում պատկերված են *Հիբերիան* (10, Վիրքը), *Հիրկանիան* (11) և *Ասորեստանը* (12):

Աֆրիկայում Արաբական և Կարմիր ծովերը ներկված են կարմիրով: *Կարմիր ծովը*, որն Արաբական ծովին միացած ծոցերից է, նշված է բացվածքով, որտեղից՝ ըստ ավանդության անցել են Իսրայելի որդիները, երբ վերադառնում էին Եգիպտոսից Իսրայել: Նեղոսը պատկերված է իր ակունքն ունենալով շրջապատի Օվկիանոսում և ամբողջ Աֆրիկայի երկայնքով ու լայնքով ոլորապտույտ անցնելուց հետո վերջում Միջերկրականի փոխարեն թափվում է Կարմիր ծով: Արաբական ծովին միացող երկրորդ ծոցն է Պարսից ծոցը, որն այնտեղից է սկիզբ է առնում և շարունակվում դեպի Ասորեստան, Պարսկաստան ու Միջին Ասիա:

Պատ. 82 – Այստեղ քննարկվող Հիգդենի երրորդ քարտեզը վերցված է *Պոլիքրոնիկոնի* 14-րդ դարի վերջին քառորդի ընդօրինակություններից մեկից, որը գտնվում է Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում: Քարտեզը ձգված ձվաձև է և T-O տեսակի, շատ նման նախկին օրինակին: Իրականության մեջ սա հենց Պատ. 81 քարտեզի ընդօրինակությունն է, այն տարբերությամբ, որ այս մեկը պատրաստված է ուշադրությամբ ու խնամքով և ավարտված քարտեզ է: Երկու քարտեզ-

ների հիմնական տարբերությունները նրանց ներկայացման ձևի և մանրամասնություններից մի քանիսի մեջ են: Այստեղ *Երուսաղեմը*, *Իտալիան* և *Ֆրանսիան* պատկերված են շինությունների մանրապատկերներով, իսկ Երկրային դրախտի մեջ պատկերված են Ադամը, Եվան, օձը և խնձորի ծառը: Ընդօրինակողն այստեղ գործածել է հավելյալ գույներ՝ քարտեզը դարձնելով ավելի գեղեցիկ: Ծովերը, բացառությամբ *Կարմիր ծովի* ու Պարսից ծոցի, ներկված են կապույտ, իսկ առաջին երկուսն, ըստ ընդհանրացած ավանդույթի, ներկված են կարմիրով: Գետերը նշված են կարմիր գծերով կամ կանաչ ժապավեններով, իսկ լեռները՝ կանաչ գնդածև կերպարանքով:

Քանի որ քարտեզն ավարտված է ու ամբողջովին ներկված, նրա հիմնական պարունակությունը, ինչպիսին են օրինակ լեռները, գետերը, քաղաքները և այլն, չնայած նախորդի հետ նույնը լինելուն, այստեղ տարբեր է երևում: Ասիայում *Տավրոսյան* ու *Կովկասյան* լեռները, որոնցից վերջինը *Տիգրիսի* և *Եփրատի* ակունքն է, նույն կերպ իրար միացած և կանաչով ներկված տերևների տեսքն ունեն: *Հիրկանիայի* մոտ, *Ամազոնիայի* և *Ալբանիայի* (Աղվանքի) միջև առկա է մեկ ուրիշ լեռան պատկեր (*Montes plot?)*, որն ըստ Միլլերի Արարատն է, բայց այս քարտեզի մեջ պատկերի մակագրությունը անծանոթ է:[145] Նույն քարտեզի երկու այլ ընդօրինակություններում այս լեռն անվանված է *Mons Hyperborei* (էդինբուրգի օրինակում) և *Mons Armenie* (Հայաստանի լեռները, Քեմբրիջի Կորպուս Քրիստի կոլեջի օրինակում): Ասիայում առկա մյուս լեռներն անվանված են *Ռիփեյան*[146], *Սինայի* և *Լիբանանի* լեռներ, որոնցից վերջինում գտնվում է *Հորդանան* գետի ակունքը:

Աֆրիկայում միակ լեռն Ատլասն է: Այստեղ էլ նախորդ քարտեզի նման *Նեղոսը* սկիզբ է առնում շրջապատի Օվկիանոսից և անցնում իր ոլորապտույտ հունով, բայց ընդօրինակողը նախորդի սխալը չի կրկնել և վերջում Նեղոսը հասցրել է Միջերկրական, որի մեջ նա թափվում է *Ալեքսանդրիայի* և *Լիբիայի* միջնամասում: Եվրոպայում *Օլիմպոս* լեռը պատկերված է *Հունաստանում* և *Ալպյան* լեռներից ակունք են առնում *Դանուբ*, *Հռենոս* և *Ռոն* գետերը, որոնք շատ պարզ տեսանելի են, մինչդեռ նախորդ քարտեզում նույն առանձնահատկություններն առկա են, բայց ո՛չ պարզորոշ տեսանելի: Այստեղ էլ Միջերկրականի մեջ կան 10 կղզիներ, բայց *Կադիսը* տեղադրված է *Հերակլեսի սյուների* միջև, որոնք կանգնած են Միջերկրականը Օվկիանոսին միացնող նեղուցի մեջ: Շրջապատի օվկիանոսի մեջ կան բազմաթիվ կղզիներ, որոնցից են *Անգլիան*, *Ուելսը*, *Իռլանդիան* և *Շոտլանդիան*, ինչպես նաև *Թիլեն* և *Իսլանդիան*, որոնք երկուսն էլ նույն կղզու տարբեր անվանումներն են:

Հայաստանի անունը նշված է *Փոքր Ասիայի* տարածաշրջանի մի մասի վրա: Այս երկրամասը սկսվում է Միջերկրականի հյուսիս-արևելքի *Տավրոսյան* լեռներից և երկու կողմից շրջապատված է *Կապադովկիայով* ու *Միջագետքով*, ինչը նույնն է, ինչպես որ է նախորդ քարտեզում: Քարտեզի շուրջն առկա են հավելյալ չորս հողմերը՝ պատկերված ցամաքամասերը շրջապատող օվկիանոսի տարածքում: Մյուս բոլոր տեսակետներից նախորդ քարտեզի բացատրությունները կարելի է օգտագործել նաև այս քարտեզի համար:

[145] Miller, Dr. Konrad – Die ժltesten Weltkarte – Stuttgart, 1898, Volumes I-VI, հատոր 3, էջ 101-102:

[146] Այս անվանումը անցյալում Արևելյան Եվրոպայի և Ռուսաստանի լեռներին էր տրվում, այստեղ հավանաբար Կարպատյան լեռները:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Միջնադարյան աշխարհագրագետների ու քարտեզագետների աշխատանքները և դրանց կից բացատրական տեքստերը քննարկելով, կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանրական բնույթի եզրակացությունների:

Միջնադարում՝ պետությունների, ռազմա-քաղաքական կազմավորումների, երկրների ու շրջանների ճշգրիտ սահմանների մասին պարբերաբար թարմացվող տեղեկատվության ոչ-լիարժեքության, ինչպես նաև ստույգ աշխարհագրական ու քարտեզագրական տվյալների բացակայության պայմաններում, իրականությանը համապատասխանող սահմաններ գծելը գրեթե անհնար էր: Այդ պատճառով է, որ միջնադարյան քարտեզների մեծամասնության մեջ բացակա են սահմանագծերը, իսկ երկրների ու շրջանների անվանումները նշված են նրանց պատկան տարածքների վրա: Այդպիսով, միջնադարյան քարտեզները չեն կարող համարվել խիստ ճշգրիտ քարտեզագրական փաստաթղթեր: Միջնադարյան քարտեզագիրն, որպես կանոն, բավարարվում էր քարտեզի վրա երկրի անունը նշող մակագրությունը տեղադրելով քարտեզում նրա մոտավոր գտնվելու վայրում, ինչը 21-րդ դարի նորագույն գիտա-տեխնիկական սարքավորումներով օժտված քարտեզագետի համար կարող է թվալ նույնիսկ անհեթեթ:

Նշված հանգամանքների հետևանքով է, որ Կովկասի հարավում առկա երկրները, չնայած գտնվում էին ծանոթ աշխարհի համարյա ծայրամասում, բայց և այնպես միշտ ինչ-որ կերպով ներկա էին միջնադարյան քարտեզներում: Հայաստանն առկա է համարյա բոլոր քարտեզներում, իսկ որտեղ որ նշված են երկրների անունները՝ Հայաստանը ներկայացված է հաճախ «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք» անվանումներով: Կողքիսն ու Վիրքը, որոնք այսօրվա Վրաստանի Հանրապետության բաղադրիչ երկրամասերից են, ինչպես նաև Աղվանքը՝ Ադրբեջանի Հանրապետությանը նախորդող քաղաքական կազմավորումներից վաղագույնը, նույնպես նշվում են քարտեզներում, բայց ոչ նման հաճախականությամբ, որպիսին առկա է Հայաստանի պարագայում:

Հավանական է, որ Հայաստանին առաջնություն տալը պայմանավորված է նրա՝ իր ժամանակին հզոր տերություն լինելու, ինչպես նաև Աստվածաշնչական Երկրային դրախտի վայրը, նաև «Արարատյան լեռների» Նոյյան տապանի հանգրվանը, ամենաարևելյան քրիստոնյա երկիրը լինելու հանգամանքով, որը դեռևս չորրորդ դարի սկզբին քրիստոնեությունն ընդունեց որպես պետական կրոն: Այս հարցում թերևս էական է եղել նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյության ընթացքում հայ առևտրականների աշխույժ ներկայությունը Ռավեննայում, Վենետիկում, Ջենովայում և այլուր: Կիլիկիայի թագավորական ընտանիքները սերտ կապեր էին պահպանում Ֆրանսիայի հետ և օժանդակում էին խաչակիրներին նրանց առաքելության մեջ: Թերևս թվարկված հանգամանքների շնորհիվ է, որ անգամ երբ Հայաստանը կորցրեց իր անկախությունը և գտնվում էր օտար լծի տակ, եվրոպացի քարտեզագիրները շարունակում էին իրենց քարտեզներում նշել այն՝ իբրև մեկը տարածաշրջանի կարևոր երկրներից:

Կովկասի հարավային երկրները ներկա են նաև մեր նախորդ աշխատանքում դիտարկված պտղոմեոսյան քարտեզներում: Դրանցում Կողքիսը, Աղվանքը, Մեծ և Փոքր Հայքերը ակնառու տեղ են գրավում, և նույնիսկ ունեն գծված սահմաններ: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ այդ քարտեզները գծագրվել են միայն 13-16-րդ դարերում՝ հենվելով Պտղոմեոսի երկրորդ դարի «Աշխարհագրություն» երկին, հետևաբար այստեղ գծագրված սահմանները հետագայում են ավելացվել և չեն պատկանում երկրորդ դարին: Ինչ վերաբերում է երկու այլ կարևոր աշխատանքներին՝ «Պևտինգերյան աղյուսակ»ին (աղբյուրը 4-րդ դարից) և Խորենացու-Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցին», ապա սրանց մեջ էլ ներկա են Կողքիսը, Վիրքը, Աղվանքը և Մեծ ու Փոքր Հայքերը, ինչպես նաև Արաքսից հարավ գտնվող Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգը:

Իսլամական քարտեզագրության մեջ Կովկասի հարավում գտնվող երկրները ցուցադրվում են այլ կերպ: Բալխի քարտեզագրական դպրոցի քարտեզներում, շրջանների քարտեզներից մեկը հատկացված է Աղվանքին, Հայաստանին ու [Պարսկաստանի նահանգ] Ատրպատականին: Վրաստանի քաղաքներն ընդհանրապես նշվում են Աղվանքի տարածքում, իսկ Աղվանքից հյուսիս-արևմուտք և արևմուտք ընկած տարածաշրջաններն անվանվում են «Ալանների երկիր»:

Ասորական ծագում ունեցող 13-րդ դարի միակ քարտեզը, որը պատրաստել է Բարհեբրեոսը, պարունակում է Մեծ և Փոքր Հայքերի [Կիլիկիայի] բազմաթիվ տեղանուններ, որոնց հարևանության մեջ են հարավում՝ Պարսկաստանի նահանգ Ատրպատականը [պարսկերենով՝ Ազերբայջան], հյուսիսում՝ ալանները և բուլղարները: Աղվանքը, որն արդեն իսկ գոյություն չուներ, չի նշվում: Նշված չէ նաև Վրաստանը, որն այդ օրերին անկախ և միավորված թագավորություն էր:

Անդրադառնալով Կովկասի հարավում գտնվող երկրների այսօրվա սահմաններին, կարելի է եզրակացնել հետևյալը.

1- Վրաստանի տարածքը կազմող երկրամասերը՝ Կողքիս-Իմերեթիա-Աբխազիան, Քարթլի-Վիրքը և Մեգրելիան, որպես առանձին միավորներ, քարտեզներում առկա են ինչպես նախքան մեր թվարկությունը, նույնպես և միջնադարում: 11-12-րդ դարերում այդ տարածքները միացան և հիմնեցին Վրաստանը: Նկատենք, որ **տասներեքերորդ դարի Վրաստանի սահմանները համարյա թե նույնն են, ինչ որ այսօրվա Վրաստանի Հանրապետության միջազգայնորեն ընդունված սահմանները:** Նշենք նաև մերօրյա այն իրողությունը, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Վրաստանի երկու տարածքները՝ Հարավային Օսիան և Աբխազիան, ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրավունքի հիմամբ ներկայումս կերտում են անկախ պետականություն:

2- Այն տարածաշրջանը, որն այսօր կոչվում է Ադրբեջանի Հանրապետություն, միջնադարյան ժամանակներում ճանաչված էր որպես քրիստոնյա Աղվանք երկիրը: Իննից մինչև տասներորդ դարերում այս պետությունն ան-

հետացավ, և նրա տեղում երևան եկան տարբեր մահմեդական խանություններ ու ինքնավար շրջաններ, որոնցից են Շամախը, Դերբենդը, Շիրվանը, Գյանջան (Գանձակ), Թալիշը և այլն: 1918 թվականին, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, Արաքսի հարավում գտնվող և ավելի քան երկու հազարամյակ Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգի «Ադրբեջան» անվանումը տրվեց նաև վերոհիշյալ խանությունների զբաղեցրած տարածքներին և, այսպիսով, ծնվեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը: **Այսօրվա Ադրբեջանի Հանրապետությունը զբաղեցնում է միջնադարյան Աղվանքի տարածքի մեկ մասը, դրան նաև ավելացել են հարևան՝ պատմականորեն հայաբնակ շրջանները:** Սրանցից մեկը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, օգտվելով ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքից, 1991 թվականին հայտարարեց անկախություն և այսօր առկա է որպես անկախ պետականություն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն:

3- Քարտեզներում Հայաստանի տարածքը միշտ նշվում է Վիրքից և Աղվանքից հարավ և Արաքսից անցնելով՝ հասնում է մինչև Վանից արևմուտք, մինչև Արևմտյան Եփրատ, այդպիսով, ներառում է Հայկական լեռնաշխարհի երկրամասը: Մինչև 1915 թվականը՝ շուրջ երեք հազարամյակ, այս շրջանում էին կենտրոնացած լեռնաշխարհի բնիկները՝ հայերը: Հայաստանն իր անկախությունը կորցրեց 11-րդ դարում, սակայն դրան հաջորդեց Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը, որը գոյատևեց ավելի քան երեք դար: Երկրորդ հազարամյակի առաջին դարերից սկսած հերթականորեն Հայաստան են ներխուժել ու այնտեղ տիրել սելջուկները, մոնղոլները, ապա օսման-թուրքերը, որոնք էլ 19-րդ դարի վերջերից սկսեցին Արևմտյան Հայաստանը «մաքրել» բնիկներից՝ հայերից: Խորհրդային Միության օրոք համայնավար ղեկավարության «բարի կամքով» Հայաստանին պատկանող տարածքներից մի քանի մաս նվիրվեց հարևաններին. Կարսն ու Արդահանը զիջվեցին Թուրքիային, Նախիջևանն ու Ղարաբաղը (Արցախը)՝ Ադրբեջանին, իսկ հիմնականում հայաբնակ Ջավախքը ներառվեց Վրաստանի տարածքում: **Արդյունքում Հայաստանը, որը դարեր շարունակ զբաղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի ողջ տարածքը, այսօր մի փոքրիկ երկիր է, որի սահմաններն ընդգրկում են իր պատմական տարածքների միայն շուրջ մեկ տասներորդը:**

Ռուբեն Գալչյան
Լոնդոն - Երևան, 2007

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Աբասգիա - 9
Աբիխ, Հերման Վիլհելմ - 10, 18
Աբխազեթի - 8
Աբխազիա - 9, 10, 18, 26, 27, 64, 73, 74, 81, 83, 84, 85, 88
Ագրիպպա, Մարկուս Վիսպանիոս - 36, 63
Ադամ և Եվա - 14, 23, 24, 39, 40, 43, 74, 78, 86, 87
Աղեն - 59
Ադիաբենե - 27
Ադրբեջան - 5, 9, 10, 11, 18, 19, 44, 45, 88, 89
Ադրիանոսի - 72
Ադրիատիկ - 29, 32, 40, 41, 43, 58, 81
Ազախ - 69, 71
Ազովի ծով կամ ճահիճ - 9, 32, 33, 35, 38, 40, 42, 66, 69, 70, 72, 74, 84, 85
Աթաթյուրքը, Մուստաֆա Քեմալ - 10
Աթաչին - 57
Աթենքն - 34
Ալամանք - 69
Ալան - 16, 17, 18, 41, 50, 53, 80
Ս. Ալբան - 75, 76, 78, 87
Ալբանիա - տես Աղվանք
Ալբի - 15, 28, 29, 62
Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 17, 20, 21, 26, 54, 58, 63, 73, 77, 78
Ալեքսանդրիա - 21, 24, 27, 29, 33, 34, 42, 43, 57, 59, 64, 65, 66, 69, 72, 76, 77, 78, 80
Ալիս - 34, 73
Ալմանիա - 72
Ալպեր - 9, 72, 87
Ալջազիրա - 49, 50, 52
Ակկա - 72, 76-78
Ակրոկերավնյան - 35
Ահար - 49-53
Աղեքսանդրիա - 25 (նաև տես Ալեքսանդրիա)
Աղվանք - 5, 9, 10, 17-19, 26-29, 33, 34,-36, 38, 39, 42, 43, 45, 46-53, 55, 56, 61, 63-66, 70, 73, 74, 76, 79, 82-85, 87-89
Ամադիա - 49
Ամբրոզիոս - 14, 23, 39
Ամերիկա - 11, 23, 57, 67
Ամիդ - 49, 51, 54, 56
Ամիեն - 21
Ամու Դարյա - 42, 43, 45, 54
Ամստերդամ - 10
Անանիա Շիրակացի - 68, 78, 88
Անատոլիա - 10, 18, 19, 32, 80, 86
Անգլիա - 11, 34, 36, 38, 40, 43, 63, 65, 67, 71, 72, 75-78, 83, 84, 86, 87
Անդալուզիա - 45, 48, 57, 58, 59
Անդրկովկաս - 18
Անթակիա - 59, 61
Աննաբա - 34, 38
Անտարկտիկան - 15
Անտիոք - 13, 21, 25, 27, 29-31, 34, 37, 43, 64, 66, 72, 77, 79, 80
Աշնե - 49
Ապուլիա - 72
Ապպիանոս, Պետրուս - 24
Ասիա - 9, 10, 14, 18, 22-24, 29, 32-34, 36-44, 46, 48, 54-58, 60, 65,66, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 79, 81, 83, 84, 86, 87
Ասկալոն - 21, 37, 43, 59, 77, 78
Ասորեստան - 21, 27, 34, 36-38, 42, 43, 67, 70, 72, 86
Ասուան - 25, 34, 38, 59
Աստուրիա - 42, 43
Ատլանտյան - 23, 58
Ատլաս - 21, 34, 36, 37, 43, 82, 87
Ատրպատեն - 9
Ատրպատական - 9, 10, 18, 44,56, 59, 60, 79, 80, 88
Արաբական ծով - 25, 27, 32, 34, 35, 38, 39, 41-43, 45, 47, 48, 54, 57, 58, 60, 63, 86
Արաբիա - 10, 21, 29, 36, 37, 39, 41, 54, 65, 72, 83, 84
Արազ - 48, 49
Արալյան ծով կամ լիճ - 45, 47, 48, 57, 58, 83
Արարատ - 11, 15, 18, 27, 34, 35, 46,-51, 54, 55, 59, 63, 64, 71, 73, 74, 76-78, 85, 87, 88
Արաքս - 9, 18, 26, 35, 38, 40, 41, 45, 46-52, 54,-56, 58, 66, 73, 74, 79, 88, 89
Արդաբիլ - 46, 47, 49, 51-53, 61
Արդահան - 87
Արզան (տես Արծն) - 46-49, 51, 52, 56, 79
Արիստոտել - 14, 32
Արծն - 48, 49, 51
Արծեշ - 47-53, 56, 61
Արմենա - 74
Արմենիա - 64, 73
Արմենիոս - 74, 84, 85
Արմինիյյե - 46, 48-50
Արրան - 45, 48, 50, 52, 56, 61
Արցախ - 89
Արքահան - 38, 42
Աֆղանստան - 46, 75
Աֆրիկա - 9, 14, 15, 20-24, 28, 29, 33, 34, 36, 37-43, 45, 47, 48, 54, 57-60, 63-67, 69, 72,73, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87
Աֆրիկացի - 23, 39

Բաբ ուլ-Աբուաբ - 46-49, 51, 52, 54,-56, 58
Բաբել, Բաբելոն - 15, 18, , 1, 24, 27, 29, 36, 41, 42, 63, 65-68, 70, 72, 74, 77, 86
Բադախշան - 57
Բադիոս - 24
Բաետիկա - 75
Իբն-Բաթութա - 44, 69, 70
Բալղաք - 83
Բալթիական ծով - 80
Բալխ - 44, 46
Բալխի, Աբու Զահիդ - 44,46, 48, 53-55, 59, 60, 88
Բալտիմոր - 57
Բակտրիա - 37, 83, 84
Բահրի Խազար - 45,
Բահրի Խուլզում - 57, 60, 61
Բահրեյն - 44, 59, 72
Բաղդադ - 46, 59, 79, 82, 83, 84
Բաղեշ - 49
Բամիան - 57
Բայլական - 48-51, 56
Բասրա - 59
Բար Ալի - 80
Բարհեբրեոս - 17, 62, 79-81, 88
Բարդա - 46, 48, 49, 50, 52
Բարդահե - 46
Բարդուղիմեոս առ. - 73, 74
Բարզանդ - 50, 51, 53
Բաքու - 46, 49-51, 54, 61
Բեատուս Լիբենացի - 9, 14-16, 35, 39-41, 75, 85
Բեդա Երանելի - 36, 37, 64, 75
Բեթղեհեմ - 25, 34, 65, 66, 77, 78
Բելառուս - 24
Բելգիա - 33, 41
Բենգալի ծոց - 57
Բեյթ ուլ Մուղադդաս - 57, 61
Բեռլին - 52, 74, 80
Բերինգի նեղուց - 70
Բերկրի - 47-53
Բեք, Հարրի - 51
Բիթլիս - 46-54, 56
Բիրունի, Աբու Ռեյհան - 44, 60
Բյուզանդիա - 10, 57, 59
Բյուքանիա - 21, 37, 41, 75, 83, 84
Բոեսիա - 21
Բոլոնյա - 73
Բոսֆոր - 40, 41, 58, 69
Բորիսթենես - 25, 80
Բրետանյ - 36
Բրիտանիա - 24, 27, 29, 37, 38, 40, 41, 43, 63, 72
Բուլղարիա - 45, 57, 60
Բուխարա - 61
Բուհայրի Արմինիյյե - 53
Բուհայրի Քաբութան - 55
Բուրգո դի Օզմա - 42
Բուրգունդիա - 38

Գադես - 22, 86
Գալիլեա - 21, 26, 27, 36, 37, 67, 68
Գալիցիա - 33, 41, 43
Գալչյան, Ռուբեն - 5, 10-13, 16, 18, 19, 89
Գաղատիա - 21, 75, 83
Գաղղիա - 23, 33, 34, 36, 43, 67
Գանգես- 22, 27, 29, 32, 35
Գանձակ - 46, 48, 49, 52, 88
Գասկոնիա - 40
Գարդաբանի - 47-50
Գոթիե դե Շաթիյոնի - 21, 22
Գեթուլիա - 42, 72
Գեհոն - 32,39, 41, 43
Գերմանիա - 43, 57, 65, 67, 72, 74, 83
Գիլան - 46-50, 53 , 58
Գյանջա - 46, 89 (տես Գանձակ)
Գյուրջիստան - 18
Գորգան - 59, 80
Գռանադա - 58
Գվինեական ծոց - 60, 83
Գրիգորիս - 79

Դաթիա - 38
Դալմատիա - 25, 33, 41
Դախերղան - 47, 49, 51, 53
Դակիա - 25, 36
Դահխառական - 49
Դաղստան - 18, 35, 82
Դամասկոս - 27, 34, 42, 58, 61, 66, 70, 77, 78, 80, 86
Դան - 36
Դանուբ - 21, 38, 40, 42, 43, 84, 87
Դաջերման - 46, 49, 50, 51, 53
Դարբանդ - 17 (տես Դերբենդ)
Դարդանել - 40, 41, 58, 69
Դարդանիան - 38
Դարյալի կիրճ - 16-18, 26,27, 35, 66, 73, 82
Դեբիլ - 46, 50 (տես Դվին)
Դելիի - 44
Դելոս - 66, 72
Դեյլամ - 45-50, 53-56, 58, 59
Դեջլե - 45 (տես Տիգրիս)
Դերբենդ - 16-18, 26, 27, 29, 36, 46, 47, 49-52, 58, 80, 89
Դիարբեքիր - 57
Դինաև - 73
Դինավար - 49, 51, 53
Դիոնիսոս - 63
Դմըշխ - 70 (տես Դամասկոս)
Դնեպր - 25, 69, 70, 80
Դոն - 9, 21, 26, 29, 33, 37, 40, 42, 43, 64, 66, 69, 70, 72, 78, 83
Դվին - 46-54, 56
Դուվալ, Ֆիլիպ - 79

Եգեյան - 10, 15, 29, 32, 40, 42, 43, 47, 54, 69, 71, 84
Եգիպտոս - 21, 22, 27, 29, 33-36, 39, 42, 43, 47, 57, 58, 61, 63-67, 69, 72, 77-80, 84, 86
Եդեսիա - 26, 34, 74
Եզեկիել - 45
Եթովպիա - 13, 23-25, 29, 33, 42, 43, 48, 57, 67, 69, 72, 80, 84, 86
Եկատերինա - 13
Եմեն - 57
Եվսեբիոս, Կեսարիայի եպ. - 25
Եվրամիություն - 5
Եվրոպա - 9, 10, 13, 14, 16, 18, 20-25, 28, 29, 32, 34, 36-43, 48, 54, 55,57, 58, 64-57, 69, 70, 72, 75, 76, 81, 83, 86, 87
Եվքսինյան ծով - 26 (տես Սև ծով)
Երզնկա - 61
Երիքով - 34, 77
Երկաթ դապաս կամ դուռ - 17, 18, 80, 83, 84
Երուսաղեմ - 15, 21, 22, 24, 27, 29, 34, 36, 37, 40-43, 57, 59, 61, 62, 65,-69, 72, 73, 74, 77-80, 81, 83, 85, 86, 87
Եփեսոս - 37
Եփրատ - 25-29, 32, 35, 37, 38, 41-43, 45, 54, 55, 56, 58, 59, 64-67, 74, 79, 82, 84, 86, 87, 89
Երևան - 5, 11, 17, 22, 24, 36, 68, 71, 89

Զաբ, Մեծ և Փոքր - 46, 47, 55
Զագրոս - 18
Զալթիերի, Օպիչինո - 69, 70
Զայթուն - 69, 70
Զանգեբար կամ Զանզիբար - 48
Զանջան - 46, 47, 49-53
Զինջ - 57, 59
Զիպպանգու - 70

Էբսթորֆ - 16, 17, 62, 63, 65, 73, 74, 81
Էդինբուրգ - 87
Էլբուրս - 48-50, 54, 75
Էսեքս - 75
Էտնա - 37
Էրամ - 49-51
Էրատոսթենես - 14, 23,
Էրզրում - 46, 48, 50, 52, 53, 56, 58
Էքո, Ումբերտո - 63

Ըռուզք - 69

Թաբարիստան - 45, 50, 54, 59
Թաբլա - 52
Թալիշ - 18, 89
Թավրիզ - 46, 47, 49, 51, 53, 55, 58, 61, 79, 80
Թարսուս - 59
Թբիլիսի - 16 (տես Թիֆլիս)
Թեբե - 34,39
Թեհրան - 48, 49, 69
Թեոդոսիա - 68, 69, 71
Թեսսալիա - 38

Թեսսալոնիկա - 41, 43
Թիլե - 24, 67, 87
Թիֆլիս - 46-52, 56, 61
Թրակիա - 38, 72
Թրիաթելի - 10
Թուրքեստան - 54
Թուրքիա - 5, 9, 10, 87

Իբերիա - 9, 29, 34, 38, 64, 65, 72 (նաև տես Վիրք)
ալ-Իդրիսի - 15, 45, 55, 56, 58
Իզիդոր Սևիլիացի - 9, 13, 17, 28, 32-35. 37-39, 63-66, 75, 81. 84, 85
Իլլիրիա - 38
Իմերեթի - 9, 10, 17, 18, 88
Ինդոս - 25, 27, 35, 43, 84
Իոնական - 29
Իռլանդիա - 34, 37, 38, 40, 42, 43, 67, 72, 83, 87
ալ-Իսթախրի - 45, 46-53
Իսլանդիա - 67, 87
Իսպանիա - 14, 20-24, 32-34, 36, 37-40, 42, 54, 63, 67, 72, 80, 83, 86
Իսսիրիա կամ Իսավրիա - 68
Իտալիա - 9, 21, 22, 24, 29, 33, 37, 38, 41, 54, 63, 67, 72, 85
Իրան - 5, 8, 48, 49, 75
Իրաք - 45, 47, 57, 60, 79

Լևոն - 82
Լազիկա - 9
Լամբերտ - 62, 67, 77
Լայպցիգ - 21
Լաջան - 50
Լաֆֆորդ - 81
Լեյդեն - 47
Լիբանան - 41, 43, 87
Լիբանանյան լեռներ - 27, 65
Լիբենայցի Բեատուս - 9, 14-16, 35, 39-41, 75, 85
Լիբիա - 65, 67, 84, 86, 87
Լիկաոնիա - 75, 83, 84
Լինկոլն - 81
Լինչ - 10
Լիոն - 83
Լյուկիա - 72, 75
Լոնդոն - 5, 11, 47, 51, 75, 89
Լոռի - 10
Լուկան - 41

Խազար - 45, 47, 48, 56, 57
Խաղաղ Օվկիանոս - 47, 50, 57 58-60
Խայթայք - 69
Խանսա - 70
Խաչատրյան, Մկրտիչ - 47, 68-70
Խարրան - 26, 59, 74
Խլաթ - 46-53, 56, 61, 80
Խոյ - 46, 47, 49-53, 56, 57
Խորասան - 47, 57, 59, 60
Խորեզմ - 47, 48, 54, 57, 59, 69-71, 84
Խուզիստան - 46, 49-52
Խուլզում - 57, 59-61
Խունան - 46, 47, 51, 52
Խունջ - 49, 53

Կադիս - 22, 23, 27, 40, 43, 72, 86, 87
Կազբեկ - 16
Կալաբրիա - 41
Կալիկլա - 46, 48, 49, 51, 53, 56 (նաև տես Էրզրում)
Կալպե - 21, 34, 36
Կախեթ - 18
Կահիրե - 76-78
Կանդահար - 57
Կանիստրիս, Օպիչինո - 85
Կանսայ - 69, 70
Կապադովկիա - 10, 26, 28, 34, 36, 40-43, 65, 67, 68, 72-75, 83-87
Կապաղակ - 48, 52
Կապելլա, Մարտիանոս - 67, 81
Կապուտան - 55, 56
Կասպիա - 38, 47, 83, 84
Կասպից ծով - 9, 17, 18, 24-30, 32, 33-35, 38, 39, 40, 42, 44-52, 54-56, 59-61, 64, 66, 70, 73-75, 79, 80-85
Կատաբաթմոն - 23
Կարապետ Բաղիշեցի - 68
Կարդաման - 48-50
Կարթագեն - 13, 21-23, 29, 33, 34, 37, 38, 65
Կարիա - 75
Կարին - 46, 48, 49, 50, 52, 53, 58
Կարմել լեռ - 43
Կարմիր ծով - 22, 24, 25, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 38, 39, 41, 42, 54, 56, 59-61, 64, 65-67, 69, 72, 80, 81, 83-87
Կարպատյան լեռներ - 24, 25, 41, 87
Կաֆա - 69-71
Կենտրոնական Ասիա - 18, 44, 55, 58, 60, 61, 83
Կեսարիա - 25,37, 61, 73, 74, 80
Կեստորիոս - 38
Կերավնյան լեռներ - 27, 40, 74,
Կիզիլիրմաք գետ - 34
Կիլիկիա - 75, 79, 80, 81, 83, 84, 88, 89
Կիկերոն - 23
Կիպրոս - 24, 37-39, 42, 43, 48, 66, 69, 72, 74, 80, 86
Կիտայ - 70
Կծեքեն - 17
Կոզմա - 13, 15, 23, 24, 29-32
Կոլխիդա - 9, 83, 84 (նաև տես Կողքիս)
Կողքիս - 5, 9, 10, 15, 18, 19, 25-29, 38, 39, 40, 45, 64, 66, 67, 73, 74, 81-83, 88
Կոմագենե - 65
Կոմագենե - 29
Կոռներ - 83
Կոստանդին Անտիոքցի - 31 (տես Կոզմա)
Կոստանդնուպոլիս - 27, 33, 34, 37, 38, 40-43, 54, 57-60, 65, 66, 69
Կովկաս - 9, 10, 85
Կովկասյան լեռներ - 26, 27, 33-35, 36, 38, 40-43, 45, 46, 48, 50, 58, 59, 60, 64-68, 72-76, 79, 80, 82, 84-87
Կորդովա - 34, 55
Կորյուն - 13
Կորսիկա - 29, 39, 66
Կրեսկ, Աբրահամ - 70
Կրետե - 24, 34, 38, 39, 42, 43, 48, 66, 72, 74, 86
Կուր գետ - 10, 38, 42, 43, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 54-56, 58, 66, 72

Հաբաշ, Հապաշ - 48, 69 (նաև տես Հաբեշիստան)
Հաբեշիստան - 48, 57
Հաբեթը - 9, 33, 37
Հալեպ - 79, 80
Հալիս - 13 (տես Կիզիլիրմաք)
Համադան - 58, 59
Հայաստան - բոլոր էջերում
Հայդելբերգ - 35
Հայկական դարպասներ - 17
Հայկական լեռներ - 27, 28, 35, 64, 66
Հայկական լեռնաշխարհ - 18, 58, 59, 79, 89
Հայկականկ բարձրավանդակ - 18, 19, 26
Հայկական պար - 26-28, 35
Հայֆա - 78
Հանովեր - 74
իբն-Հաուքալ - 45-47
Հապաշ - 69
Հարավային բևեռ - 57, 59
ալ-Հարիթ - 47, 48, 50, 63
Հարրան - 21
Հեբրոն - 65
Հեթում Ա - 79, 81
Հելիոպոլիսը - 34
Հելլեսպոնտ - 66
Հերակլես - 20, 21, 34, 73, 86, 87
Հերեֆորդ - 17, 62, 63, 65, 72, 73, 78, 81
Հերիքով - 66
Հերոնիմոս - 16, 17, 25, 27, 28, 39, 62, 63, 65, 81
Հիբերիա - 26, 64, 86
Հիբերնիա- 67, 72
Հիգդեն, Ռանուլֆ - 62, 84-86
Հիմալայա - 75
Հինդ- 45
Հիպոն - 13, 28, 34, 38
Հիջազ - 57, 59
Հիսպանիա - 22 (տես Իսպանիա)
Հիրկանիա - 27, 29, 34, 35, 36, 38, 42, 43, 65, 66-68, 72, 79, 81-84, 86, 87
Հյուսիսային բևեռ - 56, 57, 60
Հյուսիսային ծով - 40, 54, 57, 58, 81, 83
Հնդկաչին - 58
Հնդկաստան - 10, 12, 13, 21, 22, 24, 28, 29, 30, 34, 36, 37, 40, 42-44, 45, 54, 57, 58, 60, 63, 65, 69, 72, 77, 79, 81, 84
Հոլանդիա - 48
Հոլդինգհամ - 81
Հովհաննիսյան, Հովհաննես - 68, 70
Հովսեփ Կարտափիլացի - 75, 76, 78
Հորդանան - 37, 43, 78, 87
Հռենոս - 66, 87
Հռոդոս - 25, 66, 72, 86
Հռոմ - 11, 15, 20, 21-23, 25, 29, 32-34, 36-38, 40-43, 45, 48, 57, 66, 67, 72, 73, 80, 82, 85, 86
ալ- Հուայրիթ - 47, 48, 53
Հուդա - 21, 29, 37, 42, 43, 67, 68, 72
Հուլիոս Կեսար - 13, 20, 22, 36, 63
Հունաստան - 29, 36, 38, 41-43, 54, 64, 67, 72, 74, 87
Հունգարիա - 21, 36, 38

Ղաբլա - 48, 52
Ղազվին - 56
ալ-Ղազվինի Մուհամմեդ - 15, 44, 56, 57, 59, 80
Ղալ՛ահ - 50
Ղայմալի - 57
Ղարաբաղ - 9, 10, 89
Ղաֆի լեռներ- 45
Ղոդս - 59

Մագութիա - 66
Մաիֆերկաթ - տես Միաֆարկին
Մալաթիա - 10, 61, 74, 79, 80
Մալայա - 58
Մակեդոնացի, Ալեքսանդր - 17, 20, 21, 26, 54, 58, 63, 73, 77, 78
Մակեդոնիա - 33, 37, 38, 41, 43
Մակրոբիոս, Ամբրոզիոս Թեոդոսիոս - 13, 14, 15, 23-25, 37, 39, 41, 57, 63-65, 67
Մայմուն, Խալիֆա - 44
Մայնց - 65
Մայորկա - 39, 43, 66
Մայֆերկաթ - 80 (տես Միաֆարկին)
Մանազկերտ - 48, 49, 50, 52, 61
Մանչեստեր - 40
Մեսրոպ Մաշտոց - 13
Մաչին - 57
Մասիս - 49, 50, 51
Մավրիտանիա - 29, 36, 42, 43, 67, 72
Մատթեոս Փարիզ - 42, 62, 75-77, 84
Մար Իգնատիոսը - 79
Մարաղա - 79, 80
Մարանդ - 46, 49-52, 61
Մարաստան - 9, 10, 18, 21, 29, 34, 36-38, 63, 72
Մարինուս Տյուրոսացի - 14
Մարկո Պոլո - 69, 70
Մարմարա - 32, 38, 40, 41, 69, 75
Մարոկկո - 55
Մարո, Վիրգիլիոս - 14
Մարտիանուս, Կապելլա - 67
Մեգրելիա - 5, 9, 18, 80
Մեժան - 33
Մելա, Պոմպոնիուս - 13-15, 17, 23
Մելիտենա - 74
Մեմֆիս - 34
Մեյմանդ - 47, 49, 50, 52, 53
Մեոտիսյան ճահիճ - 35, 74 (տես Ազով)
Մեռյալ ծով - 78
Մեսիա - 33, 72
Մերդին - 70
Մերոե - 39, 66
Մերվ - 59
Մեքքա - 54, 55, 85, 86, 87
Մըսըր - 61
Միանե - 47, 49-51, 53
Միաֆարկին - 46- 49, 51, 52, 56
Միլլեր, Կոնրադ - 28, 38, 40, 42, 43, 55, 56, 80, 87
Միկեա - 38
Մինորկա - 39, 66
Միջագետք - 9, 21, 26, 27, 29, 34, 36-38, 41, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 52, 53, 59, 61, 64, 66-68, 72, 75, 82, 83, 86, 87
Միջերկրական - 9, 10, 12, 20-23, 26-29, 31, 33-45, 48, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64-67, 69-71, 74-76, 78, 81-87
Միսր - 45, 48, 58
Մողան - 43, 55, 57, 70
Մոսթուֆի, Համդուլլա - 15, 44, 59, 60
Մոսկվա - 51
Մոսուլ - 59
Մովսես - 30, 65, 69, 79
Մովսես Խորենացի - 13, 30, 67
Մոքրան - 57
Մսր - 69
Մցխեթ - 18
ալ-Մուղադդասի, Մուհամմեդ - 45, 52, 53

Յասոն - 33, 73, 74, 82, 84, 85
Յորքշիր - 67
Յուպիտեր - 66
Յուքսիս - 34

Նազարեթ - 37, 77, 78
Նախիջևան - 47, 49, 50, 55, 56, 61, 68, 89
Նահր ուլ Ռաս - 52 (տես Արաքս)
Նահր ուլ Ռուս (Վոլգա) - 55
Նաշուի (Նախիջևան)- 47, 49, 50, 56
Նեբրովթ - 74
Նեղոս - 9, 21, 22, 27-28, 32-37, 39, 40-43, 45, 47, 48, 54, 57, 63-66, 69, 72, 77, 78, 80, 83, 86, 87
Ներիզ -47
Նիլ - 21, 69
Նիկոնիա - 75
Նիշաբուր - 59

Նիսիա - 84
Նոյ - 11, 15, 24, 26, 27, 29, 31, 33-35, 37, 62-64, 71, 73, 74, 76, 77-79, 81-86, 88
Նորմանդիան - 72
Նորվեգիա - 83
Նուբիա - 57, 59, 80
Նումիդիա - 20, 21, 23, 29,43, 67
Նուրիկ - 53

Շաբարանը - 49-52
Շահի - 50, 55
Շահիեզուր - 49, 50
Շամ - 45
Շամախի- 46, 47, 50, 51, 55, 56
Շամխոր - 18, 46, 48, 50-52, 56, 61
Շամգոռ - 50, 52, 61
Շաքի - 46, 48, 49
Շիրազ - 57
Շիրվան - 18, 46-52, 58, 80, 89
Շոշ - 36
Շոտլանդիա - 34, 38, 41, 43, 72, 75, 76, 78, 83, 87
Շվեյցարիա - 9
Շտուտգարտ - 56
Շրի Լանկա - 30

Չամչեան - 17
Չեսթեր - 84
Չին - 48
Չինաստան - 44, 45, 57, 58, 60, 69, 70

Պաղեստին - 21, 25, 27-29, 35 37, 42, 43, 65, 68, 72, 75-79
Պամփյուլիա - 21, 38, 40, 75
Պաննոնիա - 33, 72
Պարթևաստան - 9, 18, 21, 24, 27, 29, 34, 36- 38, 42, 43, 65, 67, 68, 72, 84
Պարսից ծոց - 25, 29, 32, 44, 45, 47, 48, 54, 55, 57-61, 64, 65, 67, 68, 80, 84, 86, 85
Պարսկաստան - 45-51, 53, 54-56, 59, 61, 69, 71
Պարտավ - 46, 48-50, 52, 55, 59, 61,74
Պենտապոլիս - 84
Պերսեպոլիս - 66
Պերսիդա - 75, 83, 84
Պիզա - 66
Պիսիդիա - 75
Պիրենեյան թերակղզի - 58
Պլանո, Ջոն դե - 81
Պլինիոս Ավագ - 13, 14, 17, 29, 32, 33, 63-65, 81, 84, 85
Պոմպեոս - 22
Պոմպոնիոս, Մելա - 13-15, 17, 23
Պոնտիկա - 68
Պոնտոս - 26, 33, 38, 67, 68, 75
Պոսեյդոնիոս - 14
Պորտուգալիա - 28
Պտղոմայիս - 77
Պտղոմեոս, Կլավդիոս - 12-15, 17, 23, 24, 30, 38, 44, 53, 55, 58, 60, 63, 68, 83, 88
Պրիամոս - 82
Պրոպոնտիս - 38
Պրովանս - 33
Պուլիա - 33, 75, 78
Պուլղարք - 69

Ջաբալ - 47, 50
Ջաբերվանը - 53
Ջազիրա - 45, 59
Ջանզա - 46, 48-52 (տես Գանձակ)
Ջավախք - 89
Ջեյհուն - 54, 58
Ջենովա - 10, 71, 88
Ջիբալ - 57
Ջիբրալթար - 21, 34, 35-37, 72

Ռանուլֆ Հիգդեն - 62, 84-86
Ռասբա - 53
Ռավեննա - 17, 38
Ռավեննացի - 10, 29, 88
աբու-Ռեյհան - 44
Ռիոն - 10
Ռիչարդ դե Բելլո - 81, 85
Ռիփեյան լեռներ - 24, 25, 35, 42, 43, 64, 87
Ռոժե II - 45, 55, 56
Ռոջեր Անդովերցի - 75
Ռում - 50, 52, 53, 57, 59-61
Ռույան - 60
Ռուս - 41, 55, 61
Ռուսաստան - 9, 18, 35, 40, 45, 57, 69

Սաբալան - 49-51 (տես Սավալան)
Սալինոս - 33
Սալլուստիոս - 14, 20-23 34, 38, 62, 84
Սալմաստ - 47, 49, 51, 53, 61
Սակալիբա - 47, 48, 57, 59
Սահանդ - 51
Սաղալիա - 48 (տես Սիցիլիա)
Սամարիա - 21, 37
Սամարղանդ - 59, 61, 81
Սամոսատա - 26
Սանա - 50, 59
Սանկտ Պետերբուրգ - 18, 24
Սանուդո - 83
Սանջան - 53 (տես Զանջան)
Սանտիագո դի Կոմպոստելլա - 86
Սան Սևեր - 39, 40
Սավալան - 47, 49, 50, 59
Սարաբ - 47, 49-51, 53
Սարագոսա - 32
Սարայ Բաթու - 69-71, 83
Սարայ Բերքե - 69-71, 83
Սարդինիա - 29, 39, 66, 86
Սարմատիա - 38, 41, 84
Սաքսոն - 63, 85
Սելիս - 50
Սեհիե - 48
Սեյեներ - 34, 38
Սեյհուն - 54, 58
Սեուտա - 55
Սեռապոլիս - 73
Սեֆիդ Ռուդ - 48-50
Սթիքս - 14
Սիբիր - 15, 58
Սիդոն - 22
Սինական լեռ - 27, 29, 30, 36, 41, 43, 65, 66, 69, 80, 87
Սինդ - 49, 57
Սիոն - 37
Սիս - 79, 80
Սիստան - 45, 47
Սիտերա - 72
Սիրիա - 5, 21, 29, 34, 36-38, 43-45, 65, 67, 68, 72
Սիրտես - 84
Սիցիլիա - 24, 34, 37-39, 48, 53, 55, 66, 67, 74-76
Սիփան - 52, 59
Սկիպիո - 23, 24
Սկյութիա - 26, 33, 36, 40, 72
Սոլինիոս - 81
Սողոմոն - 68, 78
Սոմխեթի - 10
Սպահան - 59
Սպանիա - 69
Ստամբուլ - 46
Ստռեստռո դի Անյան - 70
Ստրաբոն - 13, 17, 26
Սքանդարիա - 68 (տես Ալեքսանդրիա)
Ս. Ալբան - 75
Ս. Հերոնիմոս - 16, 17, 25, 27, 28, 39, 62, 65, 81
Ս. Հովհաննես Խրիսոստոմ կամ Ոսկեբերան - 13
Ս. Ղազար - 17
Ս. Օգոստինոս - 13, 15, 28, 34, 39, 63
Ս. Օմեր - 66
Սուդան - 25, 80
Սև ծով - 9, 10, 25, 26-29, 33-35, 38, 40-42, 45, 47, 48, 54, 56, 58, 61, 64, 66, 69, 73, 81-84
Սևիլիա - 13, 28, 32, 34

Վազկան - 46, 47, 52, 53
Վալդայի Բլուրներ - 24, 25
Վան - 52
Վանա լիճ - 46-51, 53, 56, 80
Վասպուրական - 26
Վատիկան - 30, 31, 83
Վարանգ - 57
Վարդան Արևելցի - 68
Վարդանակերտ - 49, 50, 51
Վարզական - 46, 47, 52, 53
Վարզան - 46
Վարթան - 51
Վարսական - 50, 51, 56
Վենետիկ - 10, 17, 22, 67, 69, 83, 88
Վեսպասիանոս - 63
Վեսքոնթե, Պիետրո - 17, 82, 83
Վերչելլի - 17, 63, 65, 72, 73
Վիեննա - 83
Վիլլեմ դե Ռուբրուք - 70, 81
Վիրք - 5, 9, 10, 15, 18, 19, 26, 27, 29, 33-36, 38, 45, 64, 65, 72, 80, 82, 85, 86, 87, 89
Վլադիկավկազ - 16
Վոլգա - 54
Վոլֆենբյութել - 67
Վրաստան - 5, 9, 10, 18, 19, 71, 76, 81, 83, 84, 88, 89

Տանայիս - 21, 22, 28, 33, 35, 37-40, 43, 64, 66, 69, 77, 78, 83, 84
Տանժեր - 57, 59
Տաուրիսիոս - 84
Տապրոբանա - 29, 30, 43, 63, 72
Տավրոս - 16, 18, 26-28, 33-35, 38, 40, 42, 43, 46, 54, 55, 58, 64-68, 74, 82, 83-87
Տիբեթ - 57
Տիբեր - 34, 37
Տիգրան Մեծ - 77, 80
Տիգրանակերտ - 46, 80
Տիգրիս - 25-28, 32, 33,59, 35, 38, 40-43, 45, 46, 47, 54-56, 58, 64-68, 79, 82, 86, 87
Տիլբուրի - 73
Տիլբուրեցի Ջերվազ - 75
Տիլոս - 72
Տիկոնիոս - 39
Տոլեդո - 41-43
Տոսկանա - 33, 36, 37
Տրապիզոն - 54
Տրեվիզա, Ջոն - 87
Տրեվիս, Փիթըր - 87
Տրիպոլի - 43
Տրոյա - 36, 37, 42, 66, 74
Տուման - 69

Րոդոս - 25 (տես Հռոդոս)

Ցեյլոն - 29, 30, 43, 63, 72, 80
Ցյուրիխ - 83

Ուարբուրգ - 84
Ուելս - 72, 87
Ուեստմինստեր - 78
Ուերմութ - 36
Ուշնե - 46, 51, 53
Ուրալ - 24, 25, 54
Ուրմիա - 15, 45, 47, 49-51, 53, 54, 61
Ուրմիո լիճ - 47, 50, 51, 53, 54, 56
Ուրֆա - 26, 34, 74

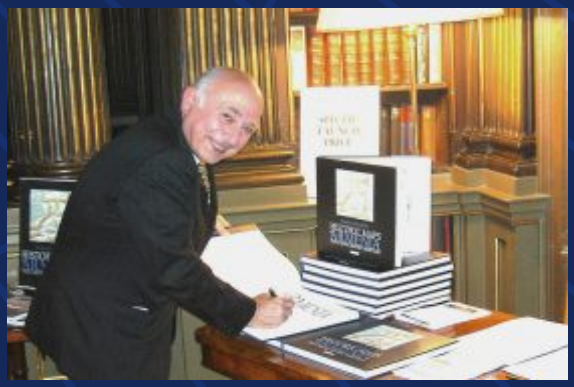
Փարիզ - 24, 33, 43, 56, 66, 72, 80, 84
Փասիս - 10
Փիսոն - 22, 27, 32, 41
Փյունիկիա - 18, 21-23, 36, 42
Փոքր Ասիա - 5, 10, 27, 29, 32, 34, 36, 37, 40, 42, 56, 65, 73, 75, 76, 79, 83, 84, 86, 87
Փոքրը Հայք - 26, 56, 59, 60, 80-83, 88
Փռյուգիա - 21, 33, 37, 40, 42, 43, 70, 75, 83

Քաբութան - 55, 56 (տես Կապուտան)
Քաբուլ - 59
Քաթաթաթմոս - 20
Քաթքաթմոն - 34, 66
Քաղդեա - 15, 21, 26, 27, 37, 38, 43, 65-68, 72
Քաղկեդոն - 40, 83, 84
Քաշմիր - 44
Քարթլի - 9, 10, 18, 88
Քեմբրիջ - 65, 71, 75-77, 80, 84, 87

Քիրման - 45, 47, 57, 59, 60
Քյոլն - 66
Քոթթոն, Սըր Ռոբերտ - 62-65
Քուանժոու - 70

Օգոստինոս - 13, 15, 28, 34, 39, 63
Օգոստոս Օկտավիանոս - 67
Օզվալդ - 10
Օլիմպոս - 87
Օմման - 57, 59-61
Օշնավիյե - 46, 49, 51, 53
Օտտո IV - 73
Օրկնեյան Կղզիներ - 43, 72
Օրոսիոս, Պաուլոս - 17, 28, 29, 38, 62, 63, 65, 72, 75, 79, 81, 85
Օքսիանա - 47, 57
Օքսուս - 54, 58
Օքսֆորդ - 21, 22, 51, 53, 58, 76, 84, 86

Ֆարանգ - 48, 60
Ֆարս - 22, 45, 47, 58-60
Ֆարֆար - 78
Ֆիսոն - 27 (տես նաև Փիսոն)
Ֆլորենցիա - 30
Ֆորաթ - 45 (տես Եփրատ)
Ֆորմոզա - 70
Ֆուջիան - 70
Ֆռանքս - 69
Ֆրա Մաուրո - 70
Ֆրանսիա - 71, 72, 83, 87, 88



ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Ռուբեն Գալչյանը ծնվել է Թավրիզում, Մեծ Եղեռնին Վանից տարագիր գաղթականների ընտանիքում, որոնք Թավրիզ էին հասել Հայաստանի, Վրաստանի և Ֆրանսիայի ճանապարհով: Թեհրանում միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո նա կրթաթոշակ է ստացել սովորելու Բրիտանիայի Բիրմինգհամ քաղաքի Աստոն համալսարանում, ուր ուսանել է ճարտարագիտություն: Փոքր տարիքից հետաքրքրված լինելով աշխարհագրությամբ և քարտեզագրությամբ՝ 1970-ականներին նա լրջորեն սկսել է իր աշխարհագրական հետազոտությունները որպես զբաղմունք (հոբբի): 1981-ին Լոնդոն տեղափոխվելով, նա առիթ է ունեցել օգտվելու Բրիտանիայի և Եվրոպայի այլ գրադարաններում եղած քարտեզագրական նյութերից ու լայն տեղեկություններից:

Նրա առաջին քարտեզագրական աշխատությունը «Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ» մեծածավալ հատորն է, հրատարակված անգլերենով 2004 թվականին, իսկ հայերենով ու ռուսերենով՝ 2005-ին: Ներկա հատորը Կովկասի հարավում գտնվող երկրների մասին նրա կատարած երկարամյա հետազոտությունների հերթական արդյունքն է:

ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Քսանմեկերորդ դարի առաջին տասնամյակում Եվրոմիությունը ձեռնարկել է «Եվրոպական հարևանության քաղաքականություն» կոչվող ընդհանուր մի ծրագրի կենսագործմանը, որի նպատակն է բարելավել հարևան երկրների քաղաքական ու տնտեսական իրավիճակը և ունենալ այսպես ասած՝ վստահելի «Բարեկամ երկրների» մի շրջանակ:

Այս աշխատանքի նպատակն է ընթերցողին ծանոթացնել Կովկասյան լեռների հարավում գտնվող երեք երկրների միջնադարյան պատմական աշխարհագրությանը: Հատորում քննարկված են 350ից մինչև շուրջ 1350 թվականներին պատրաստված քարտեզներ, որոնց միջոցով կարելի է տեսնել միջնադարյան պատմական, քաղաքական և աշխարհագրական իրականությունը:

Գրքում պատկերված և մանրամասն քննարկված են լատինական, քրիստոնեական, իսլամական, ասորական և հայկական աղբյուրներից հավաքված շուրջ 82 եզակի քարտեզ, որոնք կազմում են մարդկության միջնադարյան քարտեզագրական մշակույթի հիմնական մասը: Լինելով ձեռագիր՝ սրանք յուրահատուկ և հազվագյուտ քարտեզներ են, որոնք ներկայացնում են ժամանակի իրողությունն ու աշխարհահայացքը:
Այս քարտեզները մեկ հատորի մեջ համատեղումն ինքը հազվագյուտ երևույթ է, քարտեզներ՝ որոնցից շատերը կարող են դիտվել որպես գեղարվեստական աշխատանքի նմուշներ:

Կազմի պատկերը. *Ամանուն Ռավեննացու քարտեզը,* *տե՛ս տեքստի Պատ. 27-ը:*